કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

*

નવલરામની જીવનકથા

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

પ્રકાશક
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા : મુંબઈ

મુખ્ય વિક્રેતા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઈવેટ લિમિટેડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

અને

નવલરામની જીવનકથાની

ભેગી કીંમત

ત્રણ રૂપિયા

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

ગુર્જરભાષાના પ્રાચીન મહાકવિઓમાંના
છેલ્લા મહાકવિના હૃદયના ઉદ્ગારોના
મર્મભાગનું શોધન

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

પ્રકાશક
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા : મુંબઈ

મુખ્ય વિક્રેતા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮ સંવત ૧૯૬૪
બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૫૭ સંવત ૨૦૧૩

રૂ. બે

મુદ્રક
મણિલાલ છ. શાહ
નવપ્રભાત પ્રિંટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

પ્રકાશક
જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૭૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ
મુંબઈ-૪

નિવેદન

સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી નડિયાદમાં તા. ૨૬મી (દશેરા) ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ને દિવસે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રમુખપદે અને મુંબઈમાં નવ સાહિત્યસંસ્થાઓ તરફથી તા. ૧૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૬ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે ઊજવાઈ હતી.

મુંબઈની એ સભાએ, શ્રી ગોવર્ધનરામનું સ્થાયી સ્મારક રચવાના ઉદ્દેશથી, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના નેતૃત્વ નીચે એક સમિતિ નીમી હતી. આ સ્મારક સમિતિએ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરનું નડિયાદનું નિવાસસ્થાન ખરીદીને ત્યાં ગોવર્ધનરામસ્મૃતિમંદિર સ્થાપવાનો અને એ મહાન લેખકના અપ્રસિદ્ધ અને અપ્રાપ્ય ગ્રંથોનું પ્રકાશન થાય એવી યોજના કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

આ બે ઉદ્દેશો પાર પાડવા સ્મારક સમિતિએ ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપિયા ભેગા કરવાની ધારણા રાખી હતી: પણ તે લગભગ પચીસ હજારનું ભંડોળ ભેગું કરી શકી હતી.

ગોવર્ધનરામનું ઘર ગીરો મુકાયેલું હતું. એ પાછું મેળવતાં સમિતિને પચીસ હજારથી વધારે ખર્ચ થયું. આ સંયોગોમાં સમિતિએ ઘરનો પાછલો ભાગ લલિતાવનિતાશ્રમને રૂ. ૧૩,૫૦૦માં વેચ્યો અને ઘરનો આગલો મુખ્ય ભાગ ગોવર્ધનરામસ્મૃતિમંદિર તરીકે રાખ્યો. ગોવર્ધનરામનાં સ્વ. પત્ની લલિતાગૌરીના સ્મારક તરીકે નડિયાદમાં નરહરરામે વનિતા-આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો, એટલે સંયોગોવશાત્ એક જ સ્થલે "ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર" અને "લલિતા વનિતા-આશ્રમ" સ્થપાયાં એ પણ બહુ ઉચિત થયું.

વહીવટ માટે "ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર", આ સમિતિએ નડિયાદના શ્રી ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી ટ્રસ્ટને, રૂ. ૬૦૦૦)ની રકમ સાથે, સોંપી દીધું છે; એટલે હવે સ્મૃતિમંદિરનો સ્થાયી નિભાવ થશે એવી આશા છે.

ગોવર્ધનરામનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકોના પ્રકાશન માટે સમિતિએ હમણાં સુધીમાં શ્રી ફાર્બસ સભાને રૂ. ત્રણ હજારની રકમ સોંપી છે,

અને એમાં હજી થોડો ઉમેરો થશે. સ્મારક સમિતિએ અને ફાર્બસ સભાએ આ રકમમાંથી શરૂઆતમાં ગોવર્ધનરામનાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવ્યું છે:

૧. કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

૨. નવલરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા

૩. સાક્ષરજીવન

૪. "ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન"– પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ

૫. Classical Poets of Gujarat

એ યોજના અનુસાર 'દયારામનો અક્ષરદેહ' આજે પ્રકટ થાય છે. બીજાં ચાર પુસ્તકો પણ ક્રમશઃ પ્રકટ થશે. એ છૂટાં છૂટાં છપાશે અને, અભ્યાસીઓની સુગમતા ખાતર, એ પાંચે પુસ્તકોનું સાથે બાંધેલું વોલ્યુમ પણ મળી શકશે. ભંડોળ વધશે તેમ ગોવર્ધનરામનાં બીજાં લખાણોનું પ્રકાશન કરવાનું પણ ધ્યેય છે.

તા. ૨૦મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૭ને દિવસે ગોવર્ધનરામની જન્મતિથિએ "ગોવર્ધનરામ સ્મારકમંદિર"ના ઉદ્ઘાટનનો વિધિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીને હસ્તે થાય એમ સમિતિ તરફથી યોજના થઈ છે. એ પ્રસંગે ગોવર્ધનરામની અંગ્રેજી નોંધપોથી–સ્ક્રેપ બુક–નો એક મહત્ત્વનો ભાગ, જુદા પુસ્તકરૂપે, એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. તરફથી પ્રસિદ્ધ થશે.

સ્મારકસમિતિના કાર્યમાં જે જે વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સહકાર આપ્યો છે તે સહુનો આ સ્થલે હું સમિતિ તરફથી આભાર માનું છું. સમિતિનું કાર્ય પૂરું થતાં પહેલાં તેના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈનું ખેદજનક અવસાન થયું તેથી આ કર્તવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે.

ખાર–મુંબઈ
૧–૧૦–૧૯૫૭

કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

પ્રસ્તાવના

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાના અધિકારીઓની ઇચ્છાથી આ લેખ તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ સભામાં વાંચવાને માટે યોગ્ય વિવેચન કરતાં લેખનો વિસ્તાર વધી જવાથી એના કેટલાક ભાગને જ વાંચી બતાવવા યોગ્ય લાગ્યા. તે પણ લેખકની શરીરપ્રકૃતિની અવ્યવસ્થાને લીધે બન્યું નહીં. અંતે ગુર્જર સાહિત્યના સર્વાંગના શોધક રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ. ને ગયા ભાદ્રપદમાં લેખકે આ લેખના ઉક્ત ભાગોને ઉક્ત સભા પાસે વાંચી આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી તે તેમણે કૃપા કરી સ્વીકારી. હવે એ ભાગો સમેત સર્વ લેખ આ ગ્રન્થદ્વારા ગુર્જર વિદ્વાનોની સેવામાં મૂકવામાં આવે છે.

ગો. મા. ત્રિ.
નડીઆદ, વિક્રમાર્ક ૧૯૬૨

નોંધ—આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના અવસાન બાદ ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં બહાર પડી હતી અને તે, કલકત્તાની ‘ એક લિપિ વિસ્તાર પરિષદ ’ના ઉદ્દેશને અનુસરી, દેવનાગરી લિપિમાં મુદ્રાંકિત થઈ હતી.

"દયારામનો અક્ષરદેહ" એ સંબંધી કેટલાંએક છૂટક સ્મરણો

જ્યારે કૉલેજમાં રજા પડવાથી હું નડીઆદ જતો ત્યારે મારા સમયનો મોટો ભાગ ગોવર્ધનભાઈની સાથે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર વાતો કરવામાં જતો. તેમાં તેમના લેખનવાચન વિષે પણ ઘણીવાર વાતો થતી. તે પ્રમાણે "દયારામનો અક્ષરદેહ" એ સંબંધી પણ તેમણે મને પ્રસંગે પ્રસંગે વાતો કરી હતી. તે વાતો વગેરેમાંથી મને જે થોડુંઘણું સ્મરણમાં છે તે અત્ર એકત્ર કરવા પ્રયાસ કરું છું. "દયારામનો અક્ષરદેહ." એ પુસ્તક કેવી રીતે લખાયું? તેમાં પૂર્વે કેટલું લખવા વિચાર હતો ને તે આ રૂપમાં કેમ લખાયું? તે લેખનો મોટો ભાગ પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યો સમજાવવામાં કેમ રોકાયો?—એ અને એવા એવા જિજ્ઞાસાના અનેક વિષયો વિષે જાણવાકરવામાં જો આ નમ્ર સ્મરણસંચય કામમાં લાગશે તો હું કૃતકૃત્ય થઈશ. ખાસ વિજ્ઞપ્તિ માત્ર એટલી જ કે આ સ્મરણસંચય વાંચતાં નીચેની બાબત ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે. જે જે થોડું ઘણું મને યાદ છે, જે તાજા સંસ્કારો મારા સ્મરણપટ ઉપર પડેલા છે, તેનું યથાસ્થિત પ્રતિબિંબ વાચકની સમક્ષ ધરવા હું મારાથી બની શકે તેટલો પ્રયાસ કરીશ તથાપિ ગોવર્ધનભાઈએ મને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે હું મારી બુદ્ધિ તથા દષ્ટિ અનુસાર સમજ્યો હોઈશ; એટલે તેની વિશ્વાસપાત્રતા કેટલી ગણવી તેનો નિર્ણય વાચકે કરવાનો છે.

૧. ગોવર્ધનભાઈ ડાયરી તથા "સ્ક્રૅપ" બુક રાખતા અને તેમાં જે અનેક બાબતો લખતા તે સાથે પોતાની કરેલી, કરાતી તથા કરવાની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી પણ લખતા. તે પ્રમાણે ઈસવીસન ૧૯૦૬ ના સંબંધનો કાર્યક્રમ લખી રહ્યા તે વખતે હું મળવા ગયો હતો. તેમણે મને કહ્યું કે "આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ખાતે 'સાક્ષરજીવન' તથા 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એ બે લખવા વિચાર છે. દયારામ તો મહિનામાસમાં લખી નાંખીશ ને પછી સાક્ષરજીવન પણ બનશે ત્યાં સુધી આ વર્ષમાં જ પૂરું કરીશ. અમદાવાદવાળા

ગુજરાતસભાને ઘણા વખતથી મેં દયારામ સંબંધી લખી મોકલવા કહ્યું છે એટલે હવે તે ઋણ માથેથી પહેલું ઉતારવા વિચાર છે." આ ઉપરથી જણાશે કે અમદાવાદના કેટલાએક ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રિય જનોએ સ્થાપેલી ગુજરાતસભાના સ્તુત્ય પ્રયાસનો આ "દયારામનો અક્ષરદેહ" એક શુભ પરિણામ છે. સાહિત્યપરિષદ જેવા મહારંભ માટે, તેમજ અનેક ગુર્જર સાક્ષરોની જયન્તીનિમિત્તના લેખસંગ્રહ માટે, જેમ તે સભાને અભિનંદન ઘટે છે, તેમજ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એ પુસ્તકનું કારણ થવા માટે પણ એ સભાને જ માન ઘટે છે.

૨. મેં એક દિવસ પૂછ્યું કે "અક્ષરદેહ" એવું નામ શા માટે રાખ્યું હશે? તેમણે જવાબ દીધો કે "તે સંબંધી મેં લખ્યું છે એટલે તે વાંચ્યાથી તમને બરાબર સમજ પડશે. સગવડની ખાતર લેખકોના હું ત્રણ વિભાગ પાડું છું. પ્રથમ વર્ગમાં એવા લેખકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓના લેખો યે સારા હોય છે ને જેમનાં જીવન પણ સારાં હોય છે, તેમના આચારવિચાર બન્ને સાત્વિક હોય છે ને તેમના લેખોમાં પણ સાત્વિકતા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેવા લેખકોનાં જીવનચરિત્રો તથા પુસ્તકો એ બન્ને સંબંધી બહુ લખાવું જોઈએ, જે વાંચ્યાથી લોકોનું હિત થાય. તેવા લેખકોના સંબંધમાં જેટલું લખાય તેટલું ઓછું. બીજા વર્ગમાં એવા લેખકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેમનાં પુસ્તકોમાં સારા હિતકર વિચારો પ્રકટ કરેલા હોય છે પણ ગમે તે કારણથી તેમનું જીવન રાજસ કે તામસ હોય છે. તેવા લેખકોનાં પુસ્તકો સંબંધી ને તેમના વિચારો સંબંધી પુષ્કળ લખવું પરંતુ તેમના જીવનની પ્રમાણમાં ઉપેક્ષા કરવી. તેવા લેખકોનાં જીવનો સંબંધી બહુ વિસ્તારમાં લખવાથી લોકોને લાભ થવાને સ્થાને હાનિ વિશેષ થવા સંભવ છે. પરંતુ તેમને અન્યાય થાય તે ઠીક નહિ માટે તેમના સદ્ગુણો સંબંધી તથા તેમનાં પુસ્તકો સંબંધી વિસ્તારથી લખવું જોઈએ અને તેમના દોષ ઉપર બહુ લક્ષ આપવું ન જોઈએ. લેખકોના લેખ સારા હિતકર વિચારોથી પૂર્ણ હોય ને કદાચિત્ તેમનું જીવન બહુ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ન હોય તો તેવા લેખકોના લેખ પણ ન વાંચવા એ મને બરાબર લાગતું નથી. દુનિયામાં એમ

તો કોણ બધી વાતે સંપૂર્ણ છે? કોઈનામાં ગુણ વધારે હોય ને કોઈનામાં ઓછા હોય. સંસારમાં તો સારાસારનાં, ગુણદોષનાં, મિશ્રણો જણાય છે ને ફેર માત્ર અંશનો જ રહે છે. માટે મને તો ઉત્તમ માર્ગ એ લાગે છે કે સારગ્રાહી થવું. જેટલા ગુણ હોય તેનું ગ્રહણ કરવું ને દોષની ઉપેક્ષા કરવી. આપણે હાથે અન્યાય ન થઈ જાય તેની બહુ સંભાળ રાખવી. ત્રીજા વર્ગના લેખકોનાં તો લખાણો તેમ જ જીવન બન્ને લોકોને અહિત કરે તેવાં હોય છે. તેવા લેખકોની તો ઉપેક્ષા જ કરવી. સક્ષેપમાં એટલું જ કે જેથી લોકોનું હિત થવા સંભવ છે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું ને જેથી લોકોનું અહિત થવા સભવ છે તેની ઉપેક્ષા કરવી.

દયારામના સંબંધી હજી સુધી જે કાંઈ લખાયું છે તે ઉપરથી મને તે બીજા વર્ગના ગણવા જેવા લાગે છે. કોઈકને ત્રીજા વર્ગના પણ લાગતા હશે. હવે દયારામના જીવનના સંબંધમાં જે કાંઈ લખાયું છે તેને જ જો ખરું માનીએ તો દયારામનું જીવન જાણવાથી લોકોને કાંઈ બહુ લાભ થાય તેમ જણાતું નથી. જે લખાયું છે તે ખરું છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને જે સાધનો જોઈએ તે મેળવવાકરવાને જે શ્રમ કરવો પડે તે મારાથી બની શકે તેમ નથી. એટલે મેં તો માત્ર તેમનાં છપાયેલાં કાવ્યોના સંબંધમાં લખવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. તેમના જે લેખો વગેરે છે તેને હું 'અક્ષરદેહ'નું નામ આપું છું. તમે રઘુવંશ ભણ્યા હશો તો તમારા વાંચવામાં સિંહ અને રાજાનો સંવાદ આવ્યો હશે ને તેમાં રાજા સિંહને કહે છે કે 'यशःशरीरे भव मे दयालु' એ તમને સ્મરણમાં હશે. તેણે જેમ યશઃશરીર કલ્પ્યું તેમ હું આ અક્ષરશરીર કલ્પું છું."

૩. એક દિવસ મેં જ્યારે પૂછ્યું કે 'કેમ દયારામનો અક્ષરદેહ સમાપ્ત થયો?' ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે "પહેલાં મારા મનમાં એમ હતું કે ગુજરાતસભાના પ્રયોજન માટે બસ થઈ રહે તેટલું જ લખવું પરંતુ જેમજેમ હું દયારામનાં કાવ્યો વધારે ને વધારે વાંચું છું તેમતેમ મને વધારે ને વધારે રહસ્ય જણાય છે ને તેથી વધારે ને વધારે લખવાનું મન થાય છે. હમણાં હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે દયારામનાં કાવ્યોમાં સમાયેલાં પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યો

ખાસ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવા જેવાં છે તેથી દયારામને વધારે ન્યાય થશે તેમ જ મને એમ લાગે છે કે વૈષ્ણવમાર્ગનાં આધારભૂત તત્ત્વો તથા સિદ્ધાન્તો પણ સમજાવાશે. વળી તે દ્વારા ભક્તિમાર્ગ સંબંધી પણ કાંઈક મારાથી લખાશે. એટલે હવે તો ટૂંકા નિબંધને સ્થાને પુસ્તક લખવા વિચાર થાય છે."

મને એમ લાગે છે જે આવા વિચાર ઉપર આવવામાં નીચેની ત્રણ બાબતોની અસર પણ થઈ હશે.—

(ક) એક દિવસે તેમના ટેબલ ઉપર શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યવાળી ભગવદ્ગીતા પડેલી જોઈ. મેં પૂછ્યું કે "આ વળી અહીંયાં ક્યાંથી? તમે આ વાંચો છો કે શું?" તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે "હા." મેં પૂછ્યું કે "શા હેતુથી?" તેમણે જવાબ દીધો કે "આપણા ગામના રા. રા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ હમણાં વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયનું જ્ઞાન પ્રસારવાને શાં સાધનો યોજવાં તેનો વિચાર કરે છે. તેમણે મને એમ કહ્યું કે 'શંકરાચાર્યનાં ને રામાનુજાચાર્યનાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટીમાં ચાલે છે ત્યારે વલ્લભાચાર્યનાં કેમ દાખલ ન થાય? કાંઈ વલ્લભના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી નથી. શું વલ્લભાચાર્યના અનુયાયીઓએ તે પુસ્તકોનો યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરાવવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ?' મેં ઉત્તર આપ્યો કે 'જેને વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તો બરાબર લાગતા હોય તેણે તો તેવો પ્રયાસ કરવો જ જોઈએ, બાકી હું પોતે તો તે સંબંધી વાંચુંકરું ત્યાર પછી શું કરવું તે કહી શકું.'" પછી તેમણે તે સંબંધી શું વાંચ્યું તે મને ખબર નથી પણ એમ અનુમાન થઈ શકે કે કદાચિત્ તેમણે તે સંબંધી જે કાંઈ વાંચ્યું હશે તેથી તે સંપ્રદાયના સંબંધમાં તેમની માહિતીમાં વધારો થયો હશે અને દયારામનાં પુષ્ટિમાર્ગ સંબંધીનાં કાવ્યો સમજાવવામાં તે કામે લાગ્યું હશે.

(ખ) તેમનો પોતાનો યોગનો અભ્યાસ પણ તેમને કામ લાગ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે, અને તેનાં ચિહ્નો તેમના લેખમાં પણ જણાય છે. પોતાની "સ્ક્રેપ" બુકમાં પણ તેઓ લખે છે કે "My paper on Dayaram has revealed to me the all-absorbing Yogic element in his works over which my own practice has thrown new good light."

(૩) આ ઉપરાંત તેમની ભક્તિમયી પ્રકૃતિ પણ ભક્તિમાર્ગનું વિવરણ કરવામાં સાધનભૂત થઈ હશે ગોવર્ધનભાઈ એક પક્ષે વેદાન્તદર્શનના અભ્યાસી હતા અને તેમના વિચારોમાં તત્ત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસની અસર સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી પરન્તુ બીજે પક્ષે કોઈ હરિભક્તનામાં અથવા તો કોઈ આસ્તિક (theist) માં જ આશા રાખી શકાય તેવી ઈશ્વરશ્રદ્ધા તેમનામાં દૃષ્ટિગોચર થતી ' ઈશ્વર કરાવે તે કરવું છે પ્રભુની ઇચ્છા (Great Will) હશે તે થશે ' એવા એવા વચનો જ્યારે તે બોલતા ત્યારે ઈશ્વરસ્વરૂપની તેમની કલ્પના અંગ્રેજીમાં જેને personal કહે છે ને જે ભક્તિમાર્ગની પોષક છે તેવી હોય તેમ લાગતું તેમની આ વિચારશ્રેણીની પણ દયારામને અગરદેહ ' લખવામાં અસર થઈ હશે

(૪) મને એમ સ્મરણમાં છે કે ગોવર્ધનભાઈએ આ વિષય સબંધી લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર પહેલાં દયારામના કાવ્યો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાચતા હતા અને ઘણુંખરું તેમાં ઉપયોગી લાગે તે ભાગ ઉપર નિશાની પણ કરતા હું એમ ધારું છું કે આમ વાચતા વાચતા તેઓ કેટલીએક કલ્પનાઓ (theories) રચતા અને તેમની કલ્પનાઓના પક્ષમાં કે વિરુદ્ધમાં શા શા પ્રમાણ મળે છે તેઓ એકઠા કરતા ને તેને અનુસરીને જરૂર પડે ત્યાં પોતાની કલ્પનામાં ફેરફાર કરતા આગને સુધીની ક્રિયા ઘણુંખરું મનમાં જ થતી બધા સાધનો (data) એકઠા કરી તે સબધી સર્વદેશીય વિચાર કરી, તે લખવા બેસતા અને પછી તેમની લેખિની પાણીના પ્રવાહવત્ ચાલી જતી વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે પુસ્તકોમાંથી અવતરણને અર્થે વા બીજા કોઈ કાર્યને અર્થે પુસ્તકનો આશ્રય લેતા તેઓ તેમના દીવાનખાનામાં હીંચકા ઉપર એક બાજુએ બેસી પુસ્તકના મર્મભાગનું સત્વ ચૂસી લેવામાં તલ્લીન ન થઈ ગયા હોય શું તેવી રીતે એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચતા, તે સમયનું તાદૃશ ચિત્ર મારાં નેત્ર સમક્ષ ખડું થાય છે તેઓ એક પગ હીંચકા ઉપર મૂકતા અને બીજો પગ અર્ધો સપાટમાં ને અર્ધો બહાર રહેતો ને તે વડે ધીમે ધીમે હીંચકા ખાતા હીંચકાના બીજા ભાગમાં તેમની સામે જ બીજા પુસ્તકો, કેટલાંક ઉઘાડાં કેટલાંક બંધ, કેટલામાં કાગળના કટકા મૂક્યા હોય તેવા, વગેરે પડેલા હોય વળી એમ વાંચને વાંચતે કોઈ વખતે લાંબો શ્વાસ લેતા ને

મૂકતા, તો કોઈ વખતે 'હું' કરીને વિરામદર્શક અવાજ કરતા, જે ઉપરથી એમ જણાતું કે તેમની કલ્પના ખરી પડી હશે. કેટલીક વખત તેમનું મોઢું બહુ ગભરાયેલું દેખાતું ને તેવી વખતે કેટલીક વાર બે હાથે બધું મોં ચોળી નાંખતા ને ખાસ કરીને કપાળ ઉપર ભાર દઈને હાથ ઘસતા. તે ઉપરથી એમ અનુમાન થતું કે તેમનું ચિત્ત હજી શંકાસમાધાન કરી પ્રસન્ન થયું નથી, પરંતુ અંતિમ શાન્તિની પૂર્વેની મન્થનદશા અનુભવે છે. તેઓ વાંચતા તે સમયનું સર્વ ચિત્ર યથાસ્થિત મારા મન આગળ તરી આવે છે, અને પુનઃ તે દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન ચર્મચક્ષુવડે નથી થવાનાં તે મર્મભેદક વિચાર શોકગ્રસ્ત કરે છે.

(૫) પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ તેમને પોતાને ત્યાં લખાયો હતો ને બાકીનો ભાગ પાંડીઆમાં લખાયો હતો. પાંડીઉં એ નામનો નડીઆદના દેસાઇકુટુંબનો બાગ છે. ત્યાં ગોવર્ધનભાઈ પ્લેગના સમયમાં રહેવા જતા. ત્યાં તેઓ એક ભાગમાં પોતાનો તંબુ બંધાવતા ને તેમાં રહેતા. મારા જાણવા પ્રમાણે "દયારામનો અક્ષરદેહ" તે સ્થાનમાં સમાપ્ત થયો હતો. પાંડીઉં નડિયાદ ગામથી આશરે માઈલેક દૂર છે. એક વખતે મને પાંડીઆમાં જમવા બોલાવ્યો હતો તે વખતનું તેમનું ચિત્ર મને હજી યાદ છે. તે વખતે "દયારામનો અક્ષરદેહ" લખાતો હતો. ઉનાળાના દિવસ હોવાથી સવારમાં વહેલા જવાનું મેં ધાર્યું જેથી તડકો વેઠવો ન પડે ને ગોવર્ધનભાઈની સાથે વાતચીત કરવાનો લાભ મળે. આશરે સવારના આઠ વાગે હું પાંડીઆમાં તેમના તંબુ આગળ પહોંચ્યો. તે વખતે તેઓ કાંઈક લખવામાં તલ્લીન થઈ બેઠા હતા. આશરે વીશપચીશ કદમ દૂર ઊભો રહી ઘડીભર તેમને હું નિહાળતો ઊભો હતો તે વખતનું ચિત્ર મારી સ્મૃતિમાં તાજું છે. સ્થાનનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગતો હતો ને પ્રાતઃકાલનો પવન મંદ મંદ વાયા કરતો હતો. તંબુ બહાર કંતાનની ખુરશી ઉપર બેસી, એક બાંક જેવું કાંઈક સામું હતું તેના ઉપર કાગળ મૂકી એકાગ્ર ચિત્તે તેઓ લખતા હતા. તેમની સૌમ્ય, સાત્વિક અને વિચારશીલ મુખાકૃતિ, તેમનું ભવ્ય, તેજસ્વી અને સહેજ હિંગળોકી રંગનું લલાટ, તેમના નાકની દાંડીના મધ્ય ભાગની અને ટેરવા વચ્ચે મૂકેલાં ચશ્માં, તેમનો વિચિત્ર વેશ, તેમની ચોખા જેવી મલમલની

ટોપી, તેમનું બે ચાર ગંજીફ્રાક પહેરેલું શરીર, તેમના બે ત્રણ મોજાંની જોડ પહેરેલા ને સપાટમાં અર્ધા મૂકેલા પગ, તેમનું અર્ધું થરડાઈ ગયેલું 'ફ્રાયર્પેન'નું અણિયું, તેમનું શાહીથી ખરડાયેલું સફેદ હોલ્ડર, તેમના ફ્રેન્ચ પેપર, અને તેમનો છાપી છાપીને પાતળા બ્લૂ શાહીથી રંગાઈ ગયેલો રાતો બ્લોટિંગ પેપર એ સર્વ મને બરાબર સાંભરે છે. હું છેક પાસે ગયો ને પાસેની ખુરશી ઉપર જઈને બેઠો ત્યાં સુધી તેમને મારા આવ્યાની ખબર ન પડી. મને જોઈને પૂછ્યું કે "આવ્યા?" મેં ઉત્તર આપ્યો "જી, હા." પછી મે પૂછ્યું કે "દયારામને રજા ક્યારે આપવી છે?" ઉત્તર મળ્યો કે "હવે તો દશ કે બાર દિવસમાં." એપ્રિલના અન્તભાગમાં તે લેખ પૂરો લખાઈ રહ્યો એમ મારી જાણમાં છે.

(૬) દયારામનામાં જે ભાગ બહુ સારા લાગે તે કોઈક પ્રસંગે મને તેઓ વંચાવતા. ઈશ્વરલીલાનું દયારામે વર્ણન કેવી અદ્ભુત રીતે કર્યું છે તેનો એક નમૂનો અને એક પ્રસંગે વાંચવા આપ્યો ને પૂછ્યું કે "સમજ્યા?" મેં ઉત્તર દીધો "જી ના, સમજણ ન પડી." પછી તેમણે તરત વાત ગળે ઉતરી જાય ને મનમાં ઠસી જાય તેમ સમજાવવાની તેમની રીતે એ બરાબર સમજાવ્યું, ને તેમ કરતે કરતે દયારામની અદ્ભુત શક્તિનાં, તેની વિચારપરંપરાની ત્વરિતતાનાં, તેની ભાષાની છૂટના, તેની બંધબેસતી ઉપમાઓનાં વગેરેનાં ઉત્સાહથી અને આવેશથી વખાણ કરતા કરતા તે કવિતાના રસમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા, તે પ્રસંગનું ચિત્ર પણ હજી મને બરાબર યાદ છે. પછી તે કવિતા ઉપરની પોતાની ટીકા વાંચવા મને કહ્યું. તેમાં તેમણે એવો વિચાર દર્શાવ્યો હતો કે જેમ બરાબર તપી ગયેલા કલેડામાં રાતડીઓ કે જાર પડતાંને વાર જ સુન્દર અને ખવાય તેવા રૂપમાં જોતજોતાંમાં ધાણી બહાર પડે છે તેવી જ રીતે દયારામના મગજમાં કોઈ વિચાર પડ્યો કે તરત જ બહુ રમણીય અને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય રૂપમાં તે વિચાર પ્રકટ થાય છે. બધી ક્રિયાઓ વચ્ચે અન્તર એટલું તો થોડું રહે છે કે તે એકી વખતે થતું હોય એમ જણાય છે. આ ઉપમા સાંભળતાં જ મારાથી કહેવાઈ જવાયું કે "જેવી કવિની કૃતિ તેવી જ વિવેચકની ટીકા! દયારામની ઉપમા અદ્ભુત કહેનારની પોતાની જ ઉપમા ક્યાં ઓછી અદ્ભુત છે?" ગોવર્ધનભાઈની બંધબેસતી ઉપમા-

આપવાની શક્તિ તેમનાં પુસ્તકોના કયા રસજ્ઞ વાચકથી અજાણી છે?

(૭) છેલ્લો પ્રસંગ મને એટલો યાદ છે કે મારે વીક-એન્ડ-રીટર્ન ટિકિટનો લાભ લઈ બેત્રણ દિવસ મુંબઈથી નડિયાદ જઈ આવવાનો વિચાર હતો, ને એમ સાંભળ્યું હતું કે એક શનિવારે ગોવર્ધનભાઈ દયારામ વિષેનો લેખ વાંચવા અમદાવાદ જવાના છે. એટલે મેં ધાર્યું હતું કે ગોવર્ધનભાઈ અમદાવાદ જવાના હશે તે શનિવારે હું જઈ પહોંચીશ જેથી તે ભાષણનો મને લાભ મળી શકે. પછી દિવસ નક્કી થયેલો જાણી હું આવ્યો ત્યારે તો સાંભળ્યું કે ગોવર્ધનભાઈની તબિયત ઠીક ન હોવાથી હમણાં બંધ રહ્યું છે. થોડા દિવસ પછી સાંભળ્યું કે ગોવર્ધનભાઈથી જઈ શકાય તેમ ન હોવાથી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જઈને તે લેખ વાંચી આવશે, ને આખરે તેમ જ થયું.

મને જે થોડુંઘણું યાદ છે તે અત્ર લખી આ નમ્ર સ્મરણસંચય વાચક સમક્ષ ધરું છું, અને આશા રાખું છું કે જિજ્ઞાસુને તે થોડોઘણો લેશ પણ ઉપયોગી થશે.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

અનુક્રમ

પૃષ્ઠ.

સંક્ષેપાક્ષર સૂચી

ર. વ.–રસિક વલ્લભ. પદ ૫, ૬–પદ પાંચમું, કડી છઠ્ઠી.

ર. પ્રા. કા. મા. ર. ૫.–પ્રાચીનકાવ્યમાલા (વડોદરા સંસ્થાને પ્રસિદ્ધ કરેલી,) ગ્રન્થ બીજો પૃષ્ઠ પાંચમું.

દ. કા. સં.–દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ. (નર્મદાશંકરનો સંગ્રહ, ગુજરાતી પ્રેસ.)

બૃ. કા. દો.–બૃહત્કાવ્યદોહન.

૧ બૃ. કા. દો. ૫૪૪–,બૃ. કા. દો. પૃષ્ઠ ૫૪૪ વગેરે.

દ. કા. સં. ૫૪૪ ગ. ૫,૬–દ. કા. સં. પૃષ્ઠ ૫૪૪ ગરબીઓ પાંચમી અને છઠ્ઠી.

શુ. સિ. પ્ર. ૧૦.–શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૦. રા. રા. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રીકૃત

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

૧. ઉપોદ્ઘાત

૧. વિક્રમાર્કના ઓગણીસમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઇસ્વી ઓગણીસમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતના સાહિત્યનો રાત્રિકાળ હતો અને એ સાહિત્યના ગગનાંગણમાં માત્ર તારાઓનો જ પ્રકાશ હતો એમ નહીં પણ એ તારામંડળ વચ્ચે તેનો નાયક થઈ દયારામ કવિ ચન્દ્રરૂપે પ્રકાશી રહ્યો હતો તેનું વર્ણન મેં અન્યત્ર કરેલું છે. (અંગ્રેજીમાં ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓ વિષયેનો મારો નિબંધ, પૃષ્ઠ ૬૧–૬૩ અને તેનો ગુજરાતી સાર પુરુષોત્તમ વિશ્રામ સાહિત્માળા, અંક ૪, પૃષ્ઠ ૨૭–૨૮).

૨. જેમ ચંદ્રબિમ્બમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને કલંક દેખાય છે તેમ દયારામના લેખોમાં અને જીવનમાં પણ દેખાય છે. દયારામના સ્થૂલદેહના અને સૂક્ષ્મદેહના બનેલા જીવનમાં આ કલંક વસ્તુતઃ શાથી અને કેવું હતું તેનું શોધન આજના ભાષણનું અંગીભૂત નથી. એના સ્થૂલ જીવનનો ઇતિહાસ આપણા અન્ય લેખકોએ લખેલો છે, અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ શેઠ ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ બી. એ. ના હાથથી લખાયેલો છે તેમાં જાણવા વિચારવા યોગ્ય અનેક વૃત્તાન્તોનો સંગ્રહ છે. સામાન્ય મનુષ્યોને માત્ર સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ એવા ત્રણ દેહ હોય છે એવી વ્યવસ્થા આપણા લોકને પરિચિત છે. તે ઉપરાંત મહાપુરુષોને કીર્તિદેહ હોય છે જેને ઉદ્દેશી મહાકવિ કાલિદાસે રઘુવંશના એક રાજા પાસે ઉદ્ગાર કરાવ્યો છે. તે રાજા પોતાના વ્રતને અનુસરી અસ્ત્ર સજી પોતાની અભિમત ગાયના રક્ષણ માટે તેની પાછળ પાછળ જતો હતો અને એ ગાયને મારવાને સજ્જ થયેલા વાઘે રાજાને કહ્યું કે "આપનું રક્ષણ કરવા જતાં તારા પોતાના દેહને સંશયમાં નાંખવો એ નાના પદાર્થને રક્ષવા મોટા પદાર્થને ભયમાં નાંખવા જેવું તું કરે છે તેથી મને તું મૂર્ખ ભાસે છે." આનો ઉત્તર રાજાએ એવો દીધો કે 'હે વાઘ! હું એથી ઊલટું માનું છું, કે સ્થૂલ દેહ કરતાં બીજો ઉત્તમ દેહ પણ છે, માટે જો તને મારી દયા જ આવતી હોય 'તો મારા સ્થૂલ શરીરની નહીં

પણ યશઃશરીરની દયા રાખ"—किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥ સાક્ષર લેખકોને આવા કીર્તિદેહના ઉપરાંત અક્ષરદેહ હોય છે જે તેમના બાકીના સર્વ દેહોના અવસાન પછી પણ ચિરંજીવ રહી શકે છે. જ્યારે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોના ઇતિહાસ અક્ષરદેહના કારણભૂત હોવાથી તે ઇતિહાસ અક્ષરદેહના મર્મભાગો ઉપર નવા પ્રકાશ નાંખી શકે છે ત્યારે કીર્તિદેહના ઇતિહાસ અક્ષરદેહના કાર્યરૂપ હોઈને એ દેહોના દેહીના દેશકાળમાં મર્મભાગો ઉપર પ્રકાશ નાંખી શકે છે. અમુક સાક્ષરનો અક્ષરદેહ ભવ્ય હોવા છતાં તે દેહીના દેશકાળે તેનો કીર્તિદેહ કેવે રૂપે બાધ્યો એ જાણી એ દેશકાળનુ મૂલ્ય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ દયારામના અક્ષરદેહનું નિરીક્ષણ કરવા જનારને માટે આટલે અંશે એના અન્ય દેહોના ઇતિહાસ જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એના સ્થૂલ દેહનો ઇતિહાસ વિવાદગ્રસ્ત છે અને તેના સૂક્ષ્મદેહનો ઇતિહાસ તેટલે અંશે દુર્લભ છે. આથી આજના વિષયમાં એ કવિના લેખોથી બંધાયેલા તેના અક્ષરદેહનું અને તેની સાથે એ લેખોમાં જણાઈ આવતી એના સૂક્ષ્મ તથા કારણદેહોની છાયાનું અને એ લેખોથી બંધાયેલા તેના કીર્તિદેહનું નિરીક્ષણ કરવામાં પ્રસ્તુત વિષયની મર્યાદા રાખીશું. આવા સમર્યાદ નિરીક્ષણને અંગે આપણા કવિને શિર આરોપાયેલા કલંકનું અને એના બાકીના તેજસ્વી ભાગનું નિરીક્ષણ શુદ્ધ કરવાનું સાધન આપણે શોધવું પડશે જેમ ખગોળવેત્તાઓ ચન્દ્રબિમ્બને દૂરદર્શક વગેરે યન્ત્રોથી જાણી તેના તેજનું પરપ્રકાશરૂપ જાણે છે અને તેના કલંકને સ્થાને અનેક જ્વાલામુખાદિક પર્વતોની સ્થિતિને જોઈ લે છે તેમ આપણા કવિચન્દ્રનાં તેજ અને કલંકના શુદ્ધસ્વરૂપ જાણવાને પણ કોઈ માર્ગ અને સાધન શોધી કાઢવાં પડશે.

૩. આ પ્રવૃત્તિમાં પડવાને માટે કવિના સ્થૂલ દેહની વાતો કેવળ દૂર રાખીને જ શોધન કરવાની આવશ્યકતા ઉપર પ્રમાણે છે. તેમ એના લેખોમાં કોઈપણ સ્થાને એ દેહને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલા ઉદ્ગાર ભાસતા નથી એટલે એ વાતો દૂર રાખવામાં કાંઈ પ્રતિકૂલતા નથી એટલું જ નહીં, પણ કોઈ પણ કવિની તુલના ન્યાયપૂર્વક કરવી હોય તો પ્રથમ આ પદ્ધતિથી અને આડી આવતી શંકાઓને વર્ન્ય ગણી, જે જે લેખમાં જે વસ્તુનો સમાસ હોય તે ઉપર જ, દૃષ્ટિ

રાખી જોઈ લેવું એમાં સાહિત્યના પૂજકોએ સ્વીકારવા યોગ્ય પૂજનવિધિ છે, અને તેથી જ એ પૂજાના ઉદ્દેશનું ફલિત છે. પ્રાચીન લેખકો જેવા કે આ દેશમાં કાલિદાસના અને બાણના અને વિલાયતમાં બાયરનના લેખનું તેજ આપણે તેમની જીવનકથાઓ તપાસ્યા વિના સ્વીકારી શકીએ છીએ, તેમ અર્વાચીન ગ્રન્થકારોનું તેજ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય છે કે The man won't pray to God if it is the devil that asks him to do it—ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની સૂચના સેતાને કરી એટલા જ માટે આ માણસ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો નથી, અર્થાત્ એ માણસ એવો શંકાશીલ અને મૂર્ખ છે. સમર્થ ગ્રન્થકારો સ્થૂલ જીવનની નીતિમાં શિથિલ હોય તેટલા જ કારણથી તેમના ગ્રન્થોના ઉત્તમ અંશોની અવજ્ઞા કરનારને આ અંગ્રેજી વાક્ય લાગુ પડવાનો પ્રસંગ છે. **विषादप्यमृतं ग्राह्यम्**—વિષમાંથી પણ અમૃત શોધી લેવામાં સુજ્ઞતા છે. સત્ય છે કે જ્યાં લેખમાં જ વિષ અને અમૃત ભેળાં છે ત્યાં તો ક્ષીર અને નીરનો વિવેક કરનાર ચતુર હંસો વિના બીજાએ પડવું ભયભરેલું છે, પણ જ્યાં અક્ષરદેહ અને સ્થૂલદેહ નિરનિરાળા રહેલા છે અને અક્ષરદેહ જાતે દૂષિત નથી ત્યાં તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેવા લેખમાં નિર્ભય પ્રવેશ કરી શકે છે. દયારામ જેવા કવિઓનાં જીવનની ખરી અથવા કહેવાતી વક્રગતિ ઉપર કેવી દૃષ્ટિ રાખવી ઉચિત છે તેની ચર્ચા સાક્ષરજીવનના નિબંધમાં યથામતિ કરેલી છે: (જુઓ સમાલોચક, પુસ્તક ૫, સન ૧૯૦૦, પૃષ્ઠ ૫૩–૫૫ અને ૯૪–૧૦૨, સાક્ષરજીવનનાં ભયસ્થાન.) એ ચર્ચાની પુનરુક્તિનું અત્ર પ્રયોજન નથી, પરંતુ દયારામના સ્થૂલ જીવનની અધોગતિ થઈ હતી એ વાત સત્ય હોય તો પણ ઉત્કૃષ્ટ જીવનથી સંપન્ન જીવ આવા અધોગત જીવના ઉત્કૃષ્ટ લેખોનો હૃદયપૂર્વક સત્કાર કરે તે જ ઉચિત છે તેનું કારણ સાક્ષરજીવનના ઉક્ત પ્રકરણમાં આપેલું છે. બાકી સામાન્ય સંસારમાંથી દૃષ્ટાંત શોધીએ તો પણ જાતે યુવાવસ્થામાં વ્યભિચારને વશ થયેલાં પણ અંતે તેના ભયંકર પરિણામથી વિપન્ન થયેલાં માતાપિતા પોતાનાં સુખદુઃખ વિચારી એમાંથી પોતાનાં પ્રિય બાલકોને મુક્ત રાખવાની આતુરતાથી જે અનુભવસિદ્ધ ઉપદેશ કરે તેવી જ આતુરતાથી તેવો જ અનુભવસિદ્ધ ઉપદેશ કરી શકનાર

સાક્ષરોના સ્થૂલ દેહ ગમે તેવા હોય તો પણ તેવાઓના લેખમાં કાંઈક અપૂર્વ સંગીનતા સંભવે છે તેની અવજ્ઞા તો અહંતામમતાનું પરિણામ હોવાનો સંભવ છે. દયારામનું સ્થૂલજીવન દૂષિત હતું કે નહીં તે વિષયે ઉક્ત કારણોને લીધે કેવળ તટસ્થતા અને ઉદાસીનતા રાખી એના ભવ્ય અને મનોહર અક્ષરદેહને હવે દૃષ્ટિગોચર કરીશું, અને એ દેહની ચિકિત્સામાં તેના જે ગુણ કે દોષ પ્રત્યક્ષ થાય તે સર્વનું નિરીક્ષણ સંક્ષેપમાં પણ તીવ્ર ન્યાયથી કરવાનો સંકલ્પ રાખીશું, કારણ એવી તીવ્રતા સહી લેવાની શક્તિ પણ આવા સમર્થ કવિઓના જ લેખોમાં હોય છે.

૪. દયારામ પોતાને કંઈ કંઈ સ્થાને દયાશંકર કહે છે અને તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનાર મંડળ હજી તેમને દયારામભાઈ કહે છે. એમના લેખ આપણા આ યુગના પહેલાંની રીતિને અનુસરીને પદ્યાત્મક છે. તેમાં એક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં છે તો એક એવડો જ ભાગ હિંદી, વ્રજ, અને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં છે અને તેમાં મુખ્ય ભાગ હિંદી છે. હિંદી ભાષામાંના લેખોમાં એક ભાગે સતસૈયા છે અને બાકીનો ભાગ એ ભાષાના જ રાગોથી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં લઘુકાવ્યો, ગરબીઓ, અને પદો છે. કવિ બહુશ્રુત હતા તે એમનાં હિંદી કાવ્યોથી સમજાય છે અને તેમાં ભક્તિ, નીતિ, અને ધર્મ ઉપરાંત ભક્તિથી અમિશ્રિત એટલે કેવળ શૃંગારનો ભાગ પણ છે. ગુજરાતી કાવ્યોમાં કેવળ શૃંગારનો ભાગ નહીં જેવો છે. પદોમાં ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃંગારવિનાની ભક્તિ છે. ગરબીઓમાં શૃંગારરૂપ ભક્તિ છે. શૃંગારરૂપ ભક્તિ, શૃંગારસહિત ભક્તિ, શૃંગાર વિનાની એટલે કેવલ ભકિત, શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો, ધર્મ, નીતિ અને વૈરાગ્યઃ આ સર્વ ઓછાંવત્તાં લઘુકાવ્યોમાં છે. મોટામાં મોટું કાવ્ય "રસિકવલ્લભ" છે. તેમાં કવિની શ્રદ્ધાવલ્લી બીજથી ફલ સુધીના વિકાસવાળી સમાઈ છે તેથી કવિનાં અન્ય કાવ્યોની કૂંચી જેવું આ કાવ્ય છે.

૫. આ સર્વ અવયવાદિકથી રચાયેલો કવિનો અક્ષરદેહ તેના કીર્તિદેહરૂપી મન્દિરમાં હજી પ્રકાશે છે. સાક્ષરોની અક્ષરરચનાઓ તેમનાં મસ્તકમાંથી ટપકી ટપકી પુસ્તકોમાં લેખરૂપે સંગૃહીત થાય છે. એ લેખરૂપ વેદિ ઉપર આ અક્ષરાશિ એકાંત ચિરંજીવિત્વ પામે

છે અને ઉપાસક અગ્નિહોત્રીઓએ કરેલી એ ઉપાસનાના પ્રમાણમાં સંકોચવિકાસ પામે છે. આ અક્ષરાગ્નિની આ લેખરૂપે ચિરંજીવ અવસ્થા તે જ એ લેખકોનો કીર્તિદેહ છે અને એ અવસ્થાના સંકોચ-વિકાસ પ્રમાણે એ કીર્તિદેહના સંકોચવિકાસ થાય છે. આનું દૃષ્ટાંત દયારામ કવિના લેખના ઇતિહાસથી ઘણું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિની શાળાઓ આરંભાઈ અને કવિ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના લેખ પ્રકટ થવા લાગ્યા તે કાળનો આરંભ એ હાલના આપણા પાશ્ચાત્ય યુગનો આરંભ હતો અને એ યુગના ઉદયના પ્રમાણમાં તે પહેલાંનો યુગ-જેને આપણે પ્રાચીન યુગની છેલ્લી અવસ્થાના નામથી ઓળખીશું તે યુગ-ધીમે ધીમે અસ્ત થતો ગયો છે. દયારામકવિ આ છેલ્લા પ્રાચીન યુગનો તેજસ્વી ચંદ્ર હતો અને, પ્રાતઃકાળ પછી પણ ચંદ્ર દેખાયા કરે છે તેમ, એ ચંદ્ર ઝાંખે રૂપે આપણા આ પાશ્ચાત્ય યુગમાં પણ દેખાય છે અને કેવળ અસ્ત થયો નથી. પરંતુ કવિચંદ્ર પોતાના કાળમાં રમણીય લાગતો હતો અને તે કાળના લોકને તેની ચંદ્રિકા-ચંદની-જેવી ઉપયોગી થઈ હતી તે સર્વ હવે બંધ થયું છે. અર્થાત્ એ કવિનો કીર્તિદેહ તેના પોતાના કાળમાં હતો તે હવે પલટાઈ ગયો છે. આપણા પોતાના યુગમાં પણ એ કવિના અગ્નિહોત્રી કવિ નર્મદાશંકરે જેવી તેની ઉપાસના કરી હતી તેવી આજ થતી નથી અને "દયારામભાઈ" ને નામે પોતાના યુગમાં કવિરાજરૂપે, ભક્તરૂપે, અને મહાત્મારૂપે પૂજાતા એ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે આજ એટલો તો સંકુચિત થઈ ગયો છે કે તે માત્ર દયારામને નામે ઓળખાય છે, તેનો શૃંગાર નિન્દાય છે, અને તેનાં અનેક કાવ્યો નર્મદાશંકરના "દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ"માં, બૃહત્કાવ્યદોહનના અનેક ભાગોમાં અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાના બેત્રણ ભાગોમાં, અક્ષરરૂપે વિદ્યમાન છે. તેના વાચકોની સંખ્યા જે હોય તે ખરી પણ તેના શુદ્ધ રસના ભોગી તો વિરલ જ છે. એક કાળે જેની ગરબીઓ ચરોતરથી તે સુરત-મુંબઈ સુધીની સ્ત્રીઓ કિન્નરકંઠોથી પ્રસિદ્ધપણે છચોક ગરબે મળીને ગાતી હતી અને ઘરમાં હરતાં ફરતાં પણ ગાતી હતી અને જેનાં પદ અનેક ભક્તોને રસમાં લય પમાડતાં હતાં અને શ્રોતાવક્તાઓનાં હૃદયમાં કવિના હૃદયનું આવાહન કરતાં હતાં, તે કવિના આવા વિકસિત કીર્તિદેહને સ્થાને હવે માત્ર પુસ્તકોમાં સંકુચિત કીર્તિદેહ અને તે પણ અપકીર્તિના કલંકવાળો થઈ હાલમાં માત્ર અસ્તિત્વ

જ ભોગવે છે. આટલા પચાસ વર્ષના અરસામાં આ કવિના કીર્તિદેહનો આવો સંકોચ થઈ ગયો છે તેનાં કારણો અને કાર્યો ઉપર આજ વિચાર ન કરીએ તો આપણો વિષય અધૂરો જ રહે, પરંતુ હાલનો પ્રસંગ તે વિચાર પૂર્ણપણે કરવામાં શોધન તથા સાધનનું દિગ્દર્શન કરવા જેટલો છે તે પ્રસંગોપાત યથાક્રમે કરવાનું રાખી એ સાધન શોધન પૂર્ણપણે કરવાનું કામ આપણા સાહિત્યપૂજકોને આગળ ઉપર કરવાનું સોંપીશું.

૬. આજના વિષયનું ઉપર પ્રમાણે ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ સૂચન કરી હવે આપણે કવિના અક્ષરદેહનું નિરીક્ષણ આરંભીશું. "નિરીક્ષણ" સંજ્ઞા વાપરવાનું પ્રયોજન એવું છે કે કવિની અથવા તેનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પુસ્તકપરીક્ષારૂપે કરવી અત્રે ધારી નથી. આવા પ્રાચીન સાક્ષરોના કીર્તિદેહ સંકુચિત થઈ ગયા હોય છે તેથી તેમના અક્ષરદેહનું તારતમ્ય અલક્ષ્ય થઈ ગયેલું હોય છે. માટે આવા અક્ષરદેહના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સમીક્ષણ એટલે સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ જ્યાંસુધી થઈ રહ્યું નથી ત્યાંસુધી તેનું તોલન અથવા પરીક્ષણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, અને આજ તો માત્ર આરંભકાળને ઉચિત ઉપર ઉપરનું નિરીક્ષણ કરીને જ સંતોષ માનવાનો પ્રસંગ છે તો પછી સમીક્ષણ તો હવેના સાક્ષરોએ કરવાનું બાકી છે. પરીક્ષાને અંગે જે ગુણદોષની તુલના થવી જોઈએ તે અત્ર આ પ્રમાણે અસંભવિત હોવાથી તેની તુલના જેવું જે કાંઈ બોલવામાં આવે તેની માત્ર આવી આરંભાવસ્થા જ ગણવાની છે.

૨. દયારામના અક્ષરદેહનાં વિશેષણ

૭. પ્રાણીઓના દેહમાં એક પાસથી દેહનું ધારણ કરનાર સપ્ત-ધાતુઓ હોય છે, તો બીજી પાસથી તે ધાતુઓમાંનાં જડ પંચભૂતોને દેહવસ્તુરૂપ રસ-રક્ત-માંસાદિકના ધાતુપ્રવાહ ચલવનાર ત્રિદોષ શક્તિઓ હોય છે. દયારામનાં કાવ્યોમાં, ગરબીઓમાં, અને પદોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અન્ય વિષયની પૌરાણિક કથાઓ અને ભક્તમાળાદિક દંતકથાઓ અસ્થિ અને ચર્મ પેઠે અન્ય સર્વ ધાતુઓના આધારરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ભાગ ગરબીઓમાંથી જતો રહે તો શેષભાગ છેલબટાઉની લાવણી અને ગુજરીની ગરબી જેવો થઈ જાય. પદોમાંથી એ ભાગ જતો રહે તો તેમાંનો શેષભાગ ગદ્યાત્મક કહેવતો જેવો થઈ જાય અને છૂટક કાવ્યો તો એ ભાગ વિના માંસરક્તના ઢગલા જેવાં જ થઈ જાય.

દયારામના અક્ષરદેહનાં-આ-અસ્થિચર્મ, એના, અન્ય ભાગોની સ્થિતિ ટકાવનાર આધારરૂપ છે, પણ એ ભાગને આધારે રહેલા અન્ય ધાતુઓ વિના આ અસ્થિ અને ચર્મ કેવળ શુષ્ક અને નિરુપયોગી પડી રહ્યાં હોત. એ પદોમાં, કાવ્યોમાં, અને ગરબીઓમાં મોક્ષશોધિની પ્રેમભક્તિનો રસ તદ્દૈહિક રસરક્તાદિક ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણામ પામી આ અક્ષરદેહના સત્ત્વને પોષે છે અને પોતાના પ્રવાહોના ચમકારા એ દેહમાં નિરંતર ભર્યાં કરે છે. એ પ્રેમભક્તિ અનેક ભક્તોના હ્રદયોમાં હોય છે, તેઓ તેને અક્ષરરૂપ દેહ આપતા નથી અને આ કવિ તેવું રૂપ શાથી આપે છે? સાંસારિક વિષયો ઉપરની પ્રેમભક્તિ સૌ સંસારીઓમા હોય છે પણ તેને અક્ષરદેહ આપનાર કવિઓ કોઈક હોય છે તેમ જ ઈશ્વરાદિક વિષયો ઉપર પ્રેમભક્તિના સંબંધમાં પણ છે. સંસારના અને મોક્ષાદિકના ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીરોમાં તેમની પ્રેમભક્તિઓ ઊભરાય છે અને તેમની વાણીમાંથી અને ક્રિયામાંથી નવીન ઉદ્દગારોને વર્ષાવી રહે છે. પણ આ વરસાદ રાત્રિના ઝાકળ પેઠે એકાંતમાં પ્રકટ થઈ એકાંતમાં શમી જાય છે ત્યારે કવિઓના ઉદ્દગારોના વરસાદ રાત્રિએ કે દિવસે થયેલી પણ મેઘની વૃષ્ટિ પેઠે એકાંતમાં કે વસ્તીમાં પ્રકટ થઈ ચાર પાસની વસ્તીમાંથી કોઈના પણ હ્રદયમાં સરી જવા અને ફલદાત્રી થવા પામે છે. કવિજનોના સૂક્ષ્મદેહોમાં જીવતી પ્રેમભક્તિ મેઘવૃષ્ટિની પેઠે તેમના અક્ષરદેહમાં આવે પ્રકારે પ્રકટ થઈ સાકાર થાય ત્યારે તેનું કારણ એ મેઘની કોઈ અંતઃશક્તિ હોય છે તેમ તેની બહારના પદાર્થોના સંયોગવિયોગ પણ હોય છે. ઘણે ઊંચે ચડેલું અને વરાળરૂપ થઈ ગયેલું જળ જાતે જ આત્મસ્વભાવથી શીત અને ગુરુ બની મેઘને ચમકાવે છે અને એ મેઘ વૃષ્ટ થવા તત્પર થાય છે તેમ કવિના સૂક્ષ્મ શરીરના ઊંચા ભાગોમાં ચડી વ્યાપી રહેલી પ્રેમભક્તિ આત્મસ્વભાવથી ચળકવા માંડે છે અને પૃથ્વી જેવાં અન્ય હ્રદયો ઉપર વર્ષી પડવા માંડે છે. આવે સમયે બાહ્ય પવનના ઝપાટાઓ આ મેઘની વૃષ્ટિને આમતેમ પ્રેરે છે તો પર્વતોનાં શિખર મેઘમાળાને રોકે છે અને ઊંચાં ઘાડાં જંગલો વૃષ્ટિને પોતાના ઉપર ખેંચી લે છે. જેમ શરીરના સૌ ધાતુપ્રવાહ વાતપિત્તાદિ ત્રિદોષથી તેમ બાહ્યસૃષ્ટિનાં સત્ત્વોની શક્તિઓથી પરિણામ પામે છે અને પ્રવર્તે છે, જેમ મેઘમાંનું જળ અંતઃશક્તિથી તેમ બાહ્યશક્તિઓથી વરસે છે, તેમ કવિઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરમાંની સાંસારિક, કે મોક્ષશોધિની, પ્રેમભક્તિ આત્મશક્તિથી,

અને બાહ્યશક્તિથી ઉદ્ગારોના પ્રવાહોને વર્ષાવે છે, પ્રવર્તાવે છે, અને તે દ્વારા પોતાના શરીરને સાકાર અને પરભોગ્ય કરે છે. આ સાકાર અને પરભોગ્ય થયેલા પ્રેમભક્તિ–ધાતુઓ કાવ્યમાત્રના દેહરૂપ છે. એ ધાતુઓને વર્ષાવનાર, સાકાર કરનાર, અને ભોગ્યરૂપ આપનાર અંતઃશક્તિ એ કાવ્યના કર્તાઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં નિરાકારરૂપે રહે છે, અને કવિઓના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ મૃત્યુ પછી પણ એ નિરાકાર શક્તિ નિરાકાર પ્રતિબિંબરૂપે એ કાવ્યોમાં ચિરંજીવ રહી જાય છે અને વાતપિત્તાદિક શક્તિઓ સાકાર દેહધાતુઓને જીવતા રાખે છે તેમ, અક્ષરરૂપે સાકાર થયેલા પ્રેમભક્તિધાતુઓની ચમત્કૃતિને સદાકાળ એવી રીતે જીવતી રાખે છે કે તેને ભોગવનાર મળતાં તરત પોતાનું ભોગ્યરૂપ પ્રકટ કરે છે. દયારામનાં કાવ્યોમાં કેવી પ્રેમભક્તિનું કેવું નિરાકાર પ્રતિબિમ્બ ચિરંજીવ રહેલું છે, એ પ્રતિબિમ્બ કવિની કેવી અંતઃશક્તિની છાયાથી છાયારૂપ છે અને કેવી બાહ્યશક્તિઓનું આધેય થયેલું છે, એ પ્રતિબિમ્બના પ્રતાપથી સાકાર થયેલી પ્રેમભક્તિ કેવા ધાતુઓને રૂપે કવિના અક્ષરદેહનું ધારણ કરે છે અને તેમાં કેવા ચમત્કારોને ભરે છેઃ આટલા વિષયના દર્શન વિના આ કવિના અક્ષરદેહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય એમ નથી, માટે તેટલું દર્શન કરવાનો આજ ઉપક્રમ છે.

૮. વલ્લભાચાર્યનો સંપ્રદાય આ કવિના અક્ષરદેહમાં ચારે પાસે વાતાવરણ પેઠે રહેલો છે અને એ બાહ્યશક્તિને આધારે કવિની પ્રેમભક્તિનું નિરાકાર સ્વરૂપ આધેયરૂપે ટકેલું છે, અને એ આધારનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું તે આ આધેયનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આવશ્યક છે. કવિના અક્ષરદેહમાં એ સંપ્રદાયનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને રસ ઊભરાય છે અને કવિના સૂક્ષ્મદેહની અંતઃશક્તિ એ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને રસનાં ગૂઢ તત્ત્વોને ચૂસી લે છે. આ અંતઃશક્તિએ આમ ચૂસી લીધેલાં ગૂઢ તત્ત્વો એના અક્ષરદેહનાં નવીન પરિણામ પામે છે. સંપ્રદાયમાંથી મળેલું આધારરૂપ જ્ઞાન કવિના જ્ઞાનવૃક્ષની રગોમાં પ્રસરી જાય છે અને લૌકિક શ્રદ્ધા જે પૌરાણિક કથાઓને ઇતિહાસરૂપ જુએ છે તેમાં કવિની અંતઃશક્તિ શુદ્ધાદ્વૈતજ્ઞાનના બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. કવિની શ્રદ્ધા મૂર્ત પદાર્થોના પૂજનમાં મૂર્તિમંતી થાય છે પણ તેની અંતઃશક્તિ તેમાંથી દેવરહસ્ય શોધી લેવા સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન કરે છે. કવિની રસવૃત્તિ સંપ્રદાયની પ્રેમભક્તિનાં ગાન સાંભળે છે પણ કવિની અંતઃશક્તિ એ

ગાન સાંભળી નવાં ગાન જાતે ગાવા મંડી જાય છે અને તેમાં ભક્તિરહસ્યનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સ્થૂલ ગાનના સપ્તસ્વર પેઠે પરિણામ પામે છે.

૯. કેટલાક ચિત્રાદર્શ એવા યોજવામાં આવે છે કે તે ઉપર એક પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ તો અશ્વનું ચિત્ર દેખાય, બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ તો સિંહનું ચિત્ર દેખાય અને ત્રીજી પાસથી જોઈએ તો હસ્તીનું ચિત્ર દેખાય. એક આદર્શમાં અનેક ભિત્તિકાઓ ઉપર અનેક ચિત્રોની કલ્પના કરવાની આવી યોજના જેવી યોજના કવિ દયારામની બુદ્ધિમાં હતી તે એનાં કાવ્યોમાં એક પાસથી જોતાં કેવળ પૌરાણાદિક કથાઓને વિસ્તારે છે, બીજી પાસથી જોતાં પુરુષપ્રકૃતિના બ્રહ્મરૂપ ઐકયને દર્શાવે છે, ત્રીજી પાસથી દેવરહસ્યમાં અવગાહન કરે છે, ચોથી પાસથી ભક્તિરહસ્યથી સજીવ થાય છે, પાંચમી પાસથી એ સર્વ પ્રવાહોમાં પોતાના પ્રેમરસના મહાપ્રવાહના સવેગ સંભારને ભરે છે, અને છઠ્ઠી પાસથી એ સર્વ રસપાત્રને પોતાની પ્રેમમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા આપી પોતાના મનુષ્યસંસારનાં ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્ર અને શૃંગાર પહેરાવે છે.

૧૦. કવિ દયારામના અક્ષરદેહની સમૃદ્ધિના અંશોનાં આવાં વિશેષણ હવેના સવિસ્તર દર્શનના ઉપક્રમના પરસ્પર સંબંધ જણાવવા આ સ્થાને આપણે માત્ર ગણી ગયા જેવું કર્યું છે. હવે એ અંશો એક પછી એક અનુક્રમે જોઈશું. અમુક અંશનું નિદર્શન કરી તે પછી તેનાં વિશેષણ તપાસવામાં આવે તે ક્રમ સામાન્ય રીતે સુબોધક હોય છે અને તે ક્રમ આપણે પણ જાળવીશું. પરંતુ એ અંશો અને વિશેષણો કઈ માળાના સૂત્રમાં મણકા પેઠે પરોવાયા છે અને કયો મણકો કયા મણકા કે મેરની પાસે છે એ પ્રથમથી કાંઈ કલ્પી શકાય તો, હવેનાં અંશનિદર્શનના પોતપોતાના આશય અને ઉદ્દેશ જાતે સમજાતા જાય એવા હેતુથી આ ભાગ આ પ્રાસ્તવિક સ્થાને મૂકયો છે.

૩. કથાઓ અને દૃષ્ટાન્તો

૧૧. રુક્મિણીવિવાહ આદિ કાવ્યોમાં પૌરાણિક કથાઓ આખ્યાનરૂપે વિસ્તારેલી છે તેમાં લૌકિક શ્રદ્ધા ઇતિહાસબુદ્ધિથી જુએ છે, પરંતુ કવિ પોતે પ્રેમાનંદના નલાખ્યાનાદિક કાવ્યો કરતાં આ કાવ્યો ઉપર ભિન્ન દૃષ્ટિ નાંખતા નથી, અને પૌરાણિક પાત્રોમાં આપણા અર્વાચીન સંસારનો આરોપ કરી એ કથાઓ લોકપ્રિય થાય એ વિના આવાં કાવ્યોમાં વિશેષ મર્મભાગ નથી. આપણા સંસારનાં ચિત્રરૂપે એ

કાવ્યોનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ આપણે આજ માથે નહીં લઈએ. આવાં ચિત્ર પ્રેમાનંદે વધારે શક્તિથી આલેખેલાં છે તો સ્ત્રીજનોને યોગ્ય વધારે સરલ ભાષામાં અને અલંકારોમાં દયારામે સંતોષ માન્યો છે. નાનાં બાળકને માટે બાળપોથી રચાય તેવી બુદ્ધિથી આ કાવ્યો લખાયાં છે, તે ઉપરથી કવિની પરાક્રમશક્તિનું અનુમાન કરવા જેવું નથી. કવિનાં પદોમાંના ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરવાને આવી જ કથાઓના પ્રસંગોને દૃષ્ટાંતરૂપે ઈંગિત કર્યો છે ત્યાં કવિની શક્તિ અધિક શક્તિથી ખીલે છે. સંસારમાં સર્વને પ્રત્યક્ષ થતાં દૃષ્ટાંતો ભેગાં આ કથાપ્રસંગોનાં દૃષ્ટાંતો પણ એક કુટુંબનાં બાળકો પેઠે ભળી જાય છે અને પોતાના ઉપદેશને વધારે વધારે સ્પષ્ટ કરવાને વસંત ઋતુ પેઠે કવિ પોતાનાં આમ્રવૃક્ષ જેવાં પદકાવ્યોમાં ઉપરાઉપરી સંખ્યાબંધ અને અનેકરંગી દૃષ્ટાંતોને મોર, કળીઓ, પાંદડાં, અને ફળ રૂપે ઊભરાવે છે. એ દૃષ્ટાંત ઐતિહાસિક છે કે નહીં, તત્સમ પદાર્થ સંસારમાં છે કે નહીં, વગેરે સત્યશોધન કરવા કરતાં એ દૃષ્ટાંતોનાં ફલિત શોધનારને કવિના ઉપદેશની સમૃદ્ધિ વધારે રમણીય રૂપે પ્રત્યક્ષ થશે. સત્યશોધન એ તત્ત્વવેત્તાઓનો ઉદ્દેશ હોય છે અને કવિ તેને સ્થાને કાંઈક જુદા જ રંગીલા ઉદ્દેશ રાખે છે માટે જ આ પદો કાવ્યસંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે.

૧૨. આવા રંગીલા ઉદ્દેશ રાખતાં રાખતાં કવિના કવિત્વને એવી લહેરો આવે છે કે ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ ઉભયનો સંબંધ ભૂલી જઈ વાતો કરતાં વાયે ચડે છે, અને કવિ લહેરે ચડ્યા છે જાણી આપણને એમના ઉપર દોષદૃષ્ટિ કરવા કરતાં એમની પામેલી વિનોદ લેવો વધારે પ્રિય થાય એમ છે. જેમ કે વલ્લભ અને વિઠ્ઠલ એ બે આચાર્યો અને કૃષ્ણ પોતે એમ ત્રણે જણનો સમાગમ થાય ત્યારે જ વૈષ્ણવરૂપ બને છે એમ સિદ્ધ કરવાને માટે કવિ કહે છે કે

"વિઠ્ઠલ વલ્લભ બે વકાર આદ્યંત રહ્યા છે,
મધ્યે ષ્ણ કૃષ્ણનો મળ્યે વૈષ્ણવ જ લહ્યા છે."

પુષ્ટિપથ રહસ્ય, શ્લોક ૧૧૭, (૨ પ્રા. કા. મા.) અર્થાત્ વિઠ્ઠલમાંથી "વિ" અક્ષર, કૃષ્ણમાંથી "ષ્ણ" અક્ષર, અને વલ્લભમાંથી "વ" અક્ષર. એ ત્રણ જેનામાં મળે તેને જ "વિષ્ણવ" કહેવાનો છે.

૧૩. અન્ય સ્થળે કવિ કહે છે કે ભક્તિવાળાને માયા દમતી નથી તેનું કારણ એ કે ભક્તિ સ્ત્રીલિંગ છે અને માયા પણ સ્ત્રીલિંગ

છે. એટલે સ્ત્રીને સ્ત્રી ઉપર મોહ થતો નથી તેથી ભક્તિને માયા દમતી નથી,- પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તો પુલ્લિંગ છે—હિન્દીમાં પુલ્લિંગ છે-તેથી તેને માયારૂપ સ્ત્રી દમે છે, માટે ભક્તિ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય કરતાં વધે. જુઓ રસિકવલ્લભ, પદ ૫૫ શ્લોક ૩–૫, (૨. પ્ર. કા. મા. પૃ. ૭૭).

૧૪. કવિના ખેલને ખેલ જ સમજી તેથી વિનોદ પામી તેને ભૂલી જવાના છે. અને આમ તે ભૂલી જવાના પ્રસંગો અનેક આવે છે એટલું ભૂલી નહીં જઈએ તો કવિના અન્યત્ર ગૌરવની યોગ્ય તુલના થશે. જેમ કે મોટાઓની કૃતિનું અનુકરણ કરવું તે મૂર્ખતા છે અને અધોગતિ આપે છે પણ તેના ઉપદેશને જ પ્રમાણ માની વર્તવું એવો ધર્મ છે. એટલો ઉપદેશ કરવાની સોળ કડીઓની ગરબીમાં સોળથી સવાગણાં પૌરાણિકાદિક દૃષ્ટાંતો છે તે કડીએ કડીએ અને પંક્તિએ પંક્તિએ વેગથી એવા તો સૂક્ષ્મ ચમકારા કરે છે કે સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિ થાકી જાય અને સૂક્ષ્મલક્ષી દૃષ્ટિને કાંઈ નવો અને સમૃદ્ધ પ્રકાશ મળે: જુઓ બૃ. કા. દો. પૃ. ૮૦૬ ગરબી ૪. અહીં આવાં દૃષ્ટાંતો ચમકારા કરે છે તો હરિ "અલબેલાની અકળ ગતિ"નું પદ (૪ બૃ. કા. દો. પૃ. ૮૦૫ પદ ૨૪) એવાં જ સંખ્યાબંધ સાંસારિક દૃષ્ટાંતોથી એવી જ રીતે ઊભરાય છે તેના વેગનું દિગ્દર્શન કરવા તેમાંની થોડીક પંક્તિઓ અત્ર ઉતારીશું.

"બંદૂક રંજક ભડક ભડાકો અરુણ ગોળી અરિપાતા,
પાવક પલકમાં, સહુ એક સંગે, અજબ જંત્ર વિખ્યાતા !
કમળનાળ જલ સંગે વાધે ઝાઝું થોડીવારે
ગુપ્ત નથી એ પ્રકટ વાત છે, કૌતુક વડું વિચારે.
તુષાર બાળે, નાગવેલી બળે, પત્ર પહોંચ્યું શતકોશે,
કર્મ કરે સમરણ રહી દૂરે, પુષ્ટ બાળ વણપોષ્યે,
સાધુ દુષ્ટસુત, દુષ્ટ સાધુસુત, ઉગ્રસેન પ્રહ્લાદા,
મણિ સર્પથી, દીપથી કજ્જલ, માદા નર, નર માદા.
કૌતુકરૂપ કૃષ્ણલીલા સહુ, કહેતાં પાર ન આવે;
દયો કહે ગાતાં અઘ નાસે, ઉર આનંદ ઉપજાવે."

કાચા અનાજના કઠણ દાણા અગ્નિ ઉપરના સામાન્ય હલકા કલેડામાં ચડી એ અગ્નિની શક્તિથી કલેડામાં ફડાફડ ફૂટવા માંડે અને રૂ જેવી પોચી ધાણીના સુંદર ધોળા રાતા દાણા બની જાય તેવી જ રીતે. સામાન્ય દૃષ્ટાન્તોના ઢગલા અનુભવી કવિના મગજમાં ચડી એની

પ્રેમભક્તિના અગ્નિને બળે ઉપરાઉપરી પરિપાક પામવા માંડે છે અને, આંખને ભાવે તે મોંને ભાવે એ ન્યાયે, દૃષ્ટિને સુંદર લાગી બુદ્ધિને બોધક અને હૃદયને પ્રિય થાય છે. "અલબેલા કૃષ્ણ"ની "અકળગતિ"નાં આવાં દૃષ્ટાંતો બીજાને મન વસો કે ન વસો, પણ કવિને તો " ઉર આનંદ ઉપજાવે " છે. આ પ્રેમભક્તિનો આનંદ કવિના અક્ષરદેહમાં સ્થળે સ્થળે ઊભરાય છે અને કવિની અંતઃશક્તિ ઉલ્લાસ પામતી પામતી નવા ચમકારા કરે છે તે કવિના અન્ય લેખોમાં હજી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

૪. કવિની ઈશ્વિરભાવના

૧૫. જે વલ્લભપંથ કવિની આસપાસ વાતાવરણ પેઠે રહેલો છે તેની હાલની અવસ્થા ગમે તે હો અને કવિના કાળમાં પણ ગમે તે હો, પણ એ પંથના મૂળ ઝરા જેવા સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થો એ પંથની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાને કાળે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિથી લખાયેલા હતા અને કવિની દૃષ્ટિ એ લેખોથી જ પ્રધાનપણે પ્રોત્સાહિત થઈ હતી એટલી વાત એના " રસિકવલ્લભ " વાંચનારને સ્પષ્ટ થાય એમ છે. હાલમાં એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોના ઉપોદ્ઘાતરૂપે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત-પ્રદીપ[1] નામનો સંક્ષેપગ્રન્થ રા. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. નો રચેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તેમાંથી થોડું વાંચ્યે ઘણું સમજાય એમ છે. આ સંપ્રદાયમાં " નિર્ગુણ " બ્રહ્મને સાટે " આનંદરૂપ " " રસરૂપ " બ્રહ્મની ભાવના છે, અને બ્રહ્મના દેહ અને આત્માનું ઐક્ય મનાય છે અને એ અંગ સર્વ અંશોમાં આનંદરૂપ અને રસ-રૂપ છે (શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩.) અર્થાત્ પુરુષસૂક્તમાં કહેલો પુરુષ તે જ બ્રહ્મ છે, તે જ રસ છે, તે જ આનંદ છે. જે ધર્મ સંસારમાં વિરુદ્ધ લેખાય છે તે સર્વ આ સ્વરૂપમાં અને તેની અવતારદશામાં સંગત થતાં વિરોધાભાસરૂપ થાય છે: શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૬. શાંકર વેદાંતમાં જગત અને સંસાર માયારૂપ અધ્યાસરૂપ મિથ્યા ગણાય છે તેને સ્થાને આ સંપ્રદાયમાં જગત સત્ય મનાય છે અને હરિનું અને જગતનું ઐક્ય જ લેખાય છે.

> हरिरेव जगज्जगदेव हरिः ।
> हरितो जगतो न हि भिन्नतनुः ॥

---

૧. શુ. સિ. પ્ર. એવી સંજ્ઞાથી આ ગ્રન્થને હવે ઓળખીશું.

These are thy varied forms !
Almighty Father.

એવું અંગ્રેજ કવિનું વાક્ય છે તે જ વાક્ય આ સંપ્રદાય હરિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારે છે, પણ વિશેષમાં કહે છે કે "જગત ભગવત્કાર્ય છે, ભગવદ્રૂપ છે, પણ સંસાર અહંતામમતાત્મક છે તે જીવે અવિદ્યાથી કલ્પ્યો છે. સંસારનો નાશ જ્ઞાનથી થાય. કોટિશઃ જ્ઞાનીઓનો પરમમોક્ષ થાય તથાપિ જગત તો તદવસ્થ જ રહે છે. જગતનો સર્વસુખાવહ લય તો આત્મરમણેચ્છાથી ભગવાન કરે ત્યારે જ થઈ શકે છે. દ્વૈત અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દ્વૈતજ્ઞાન અવિદ્યાનું કાર્ય છે. દ્વૈત–જગત–બ્રહ્મ કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે; પરંતુ દ્વૈતજ્ઞાન (આ પૃથક્ અને આ પૃથક્ એવી બુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અવિદ્યાવડે બ્રહ્મ નહીં પણ જીવ જ બદ્ધ થાય છે.—શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩૦. અર્થાત્ કારણકાર્યરૂપે બ્રહ્મ અને જગત એક જ છે. એ જ સંપ્રદાય એ બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ દર્શાવે છે. તેમાંના એકને મર્યાદા પુરુષોત્તમ અથવા અક્ષરબ્રહ્મની સંજ્ઞા આપે છે અને બીજાને પુષ્ટિપુરુષોત્તમની સંજ્ઞા આપે છે. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ પાલિકાશક્તિરૂપ લક્ષ્મી સાથે વ્યાપિ-વૈકુંઠમાં વિહાર કરે છે, અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ ગોકુલમાં અને વ્રજમાં ભક્તો સાથે વિહાર કરે છે અને લક્ષ્મી પણ એ ભક્તો ભેગાં દાસ્યભક્તિ કરે છે. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ ધર્મરૂપ અને દક્ષિણાંગ છે અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ ધર્મીરૂપ અને વામાંગ છે. શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૮૧. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ પ્રમેય છે અને જ્ઞાન, ભક્તિ, અને સાધનોથી સાધ્ય છે અને મર્યાદામાર્ગ અક્ષરરૂપે બ્રહ્મની વાણીમાંથી વેદમાંથી પ્રકટ થયો છે; ત્યારે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અથવા પુષ્ટપુરુષોત્તમ તેના વેણુનાદથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાને "વિપ્રયોગ રસાત્મક સર્વાત્મભાવપ્રદાન" વિના અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. "પુષ્ટિમાર્ગ" સાક્ષાત શ્રી અંગમાંથી જ પ્રકટ થયો છે, અને "રસરૂપ પુષ્ટ પુરુષોત્તમ" એ વેણુનાદના ફલરૂપે આ પુષ્ટિમાર્ગથી "પ્રમેય" છે. શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૭૯.

૧૬. આપણે આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય શોધવાનો પ્રસંગ નથી પણ આપણા કવિએ એમાંથી કેવું રહસ્ય તારવી કાઢ્યું છે તે જોવાનું છે અને તેને અંગે એ સિદ્ધાંતોનું જેટલું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હોય

તેટલું જ જોવાનું છે. જેમ એક દેશની ભાષામાં બીજા દેશની વાતો ભાષાંતરથી અને રૂપાન્તરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેવી રીતે પુષ્ટિમાર્ગના જે સિદ્ધાન્તોનું ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ આપણે શોધીશું તે લોકને પરિચિત શાંકર વેદાંતાદિકની ભાષાના તેમ રાજભાષાના વિચારો દ્વારા કોઈ સ્થાને સમજવાનું સુલભ હશે ત્યાં તે દ્વારનો ઉપયોગ કરીશું, અને જ્યાં અન્ય કોઈ દ્વાર ઉઘાડું હશે ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરીશું. આટલા ઉપરથી આપણે આ સર્વ સંપ્રદાયો જ કે વિદ્યાઓની પરસ્પર તુલના કરવા કે તેને ઊંચું નીચું પદ આપવા બેઠા છીએ એવી ભાવના કરવી નહીં, કારણ એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવાનો મારો આશય નથી.

૧૭. આવી ભાવના દૂર રાખી પ્રથમ પગલું ભરતાં જ મર્યાદા પુરુષોત્તમ અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમનો વિવેક સમજવાનો માર્ગ શાંકર વેદાંતની એક યુક્તિથી શોધવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયને સંપ્રદાયની સંજ્ઞા આપવી અને શાંકર વેદાંતને હાલમાં પરિચિત વેદાંત સંજ્ઞા આપવી આપણને અનુકૂળ પડશે જાણી તે સંજ્ઞાઓ વાપરીશું. વેદાંતમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના બે માર્ગ દર્શાવ્યા છે તેમાં એક પરોક્ષજ્ઞાનની સંજ્ઞાથી અને અન્ય અપરોક્ષાનુભવની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. સંપ્રદાયમાં એટલે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં વર્ણવેલ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા મર્યાદા-પુરુષોત્તમ તે પરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અપરોક્ષાનુભવથી સાધ્ય છે એવું કહેતાં એ બેનો વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે. એ ઉભય મળી માત્ર એક બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે અને એ બેના સરવાળાને દયારામ "અખિલ" સંજ્ઞાથી ઓળખે છે.

૧૮. અખિલનું વર્ણન કરતાં કવિ કથે છે કે

"આદ્ય સ્વયંભૂ આત્મારામ જી, મૂળ પુરુષ જે પૂર્ણકામ જી,
પ્રધાન પુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મ જી, નેતિ નેતિ કહે નિગમ જી,
પર અક્ષરથી ત્રિગુણાતીત જી, ગમ્ય ન મન ગો અકળ અજીત જી
જે થકી કંપે માયા કાળ જી, એવું અખિલનું રૂપ રસાળ જી"

(૨. ૧. પદ ૧૨; ૧-૨)

અખિલના રસાળપણા વિષયે કવિ લખે છે:-

"જે રસાળ નિત્ય નવીન મોહન આનંદમય સહુ અંગ,
નટવર લલિત ત્રિભંગ છબી પર વારું અનંત અનંગ!

"જે મૂળપ્રકૃતિ મહામાયા, જે પુરુષની કિંકરી,
તે દયાપ્રીતમ અખિલ ઈશ્વર, ગોપીજનવલ્લભ હરિ."
(૨. ૫. ૧૩, ૩, ૮)

૪. કાર્યરૂપ જગતનું સ્વરૂપ પળે પળે બદલાય છે માટે તેનું નામ ક્ષરબ્રહ્મ, કારણરૂપ ઈશ્વરશક્તિ તે ક્ષર નથી માટે અક્ષરબ્રહ્મ, અને તેનાથી વિશેષ અને અક્ષરથી પણ ઉપર તે નિરક્ષર અથવા અક્ષરાતીત બ્રહ્મ, આવા ત્રણ ભેદ સંપ્રદાયમાં છે તે વેદાંતમાં માયા, ઈશ્વર, અને બ્રહ્મ, એ ત્રણ ભેદને સ્થાને છે વેદાંત માયાને ઈશ્વરના મહા-સ્વપ્નરૂપે અસત્ય જેવી માને છે ત્યારે એ સ્વપ્નને સ્થાને ક્ષર બ્રહ્મ સંપ્રદાયમા સત્ય મનાય છે, અને અવતારદેહ તેમાં આવી જાય છે. અખિલ અથવા રસાળ અક્ષરાતીત બ્રહ્મ નટવરરૂપે નગક્રીડા કરી રહ્યું છે અને શ્રીઅંગને નામે સમજાય છે તે મહાનટના અખિલ અંગમાં નટક્રીડા સમયે ત્રિભંગ પડે છે તે શાને ઉદ્દેશીને કહેલા છે તે બહુ સ્પષ્ટ નથી; પણ તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયને ઉદ્દિશતા હોય એવો સંભવ છે, કારણ એક સ્થાને "પુરષોત્તમે ભ્રૂકુટીભંગથી સૃષ્ટિ ઉપજાવી" એવું વાક્ય છે. ૨. ૫. પદ ૧૪, ૬. વળી અન્ય સ્થાને કહ્યુ છે કે

"વિશ્વ સકલ છે હરિનું રૂપ જી,
એકાંશે વ્યાપક વ્રજ ભૂપ જી,
કર્તા હર્તા પોષક સ્વામી જી,
સહુ ઘટવાસી અંતર્યામી જી" ૨ ૫. પદ ૨૧; ૧.

એક અંશથી કૃતિ, બીજાથી પોષણ, ત્રીજાથી સંહાર, એમ અંતર્યામીની લીલાના ભંગ સમજાય છે એ ત્રણ ભંગ વચ્ચે વિશ્વરૂપે હરિનો એક અંશ વ્યાપક થયેલો છે, અને બાકીનો અંશ તેથી બહાર છે, વિશ્વની બહાર છે, દેશકાળની બહાર છે, અને પુરુષસૂક્તમાં "**स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।**" કહેલા પરમ પુરુષના અંશને ઉદ્દેશીને જ આ બાકીનો અંશ વર્ણેલો જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતારરૂપ નટવરને વેણુગાન સમયે કંઠ, કટિ, અને ચરણના ત્રિભંગ તે આ મહાનટના ત્રિભંગના સંકેતનાં સ્થાન હોય અને તે સર્વના ઉપરનું ઉત્તમાંગ તે ઉપર કહેલા બાકીના ભાગનું સંકેતસ્થાન હોય તો નવાઈ નથી.

૧૯. જે ભ્રૂકુટીભંગથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે તે ભંગવેળાના એક કટાક્ષથી પ્રભુની પ્રિયા સુન્દરી ભક્તિ અને ભક્ત જીવો સમેત દૈવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને બીજા કટાક્ષથી પ્રભુની દાસી માયા અને તેમાં લીન થયેલા જીવો સમેત આસુરી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. એ પ્રથમ કટાક્ષ તે કૃપાકટાક્ષ હતો તે "અક્ષર" ઉપર પડતાં ભક્તિમાં લીન વૈષ્ણવો થયા. ર. વ. પદ ૨૪. એક દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિના આવા બે પ્રકાર છે તો નામ, રૂપ, અને ગુણ એવા બીજા ત્રણ પ્રકાર પણ છે અને તે સર્વરૂપે હરિ જ છે.

"નામ, રૂપ, ને ગુણ કરી ભેદ જી, સકળરૂપ શ્રીહરિ કહે વેદ જી;
વિચિત્ર લીલા રચી સમર્થે જી, રમણ પોતાને કરવા અર્થે જી."
ર. વ. પદ ૩૫; ૧

એ સૌના સદશ હરિ છે પણ હરિ સદશ કોઈ નથી:

"સકળ સદશ હરિ લે જોઈ જી, હરિ સદશતા ન મળે કોઈ જી;
આદ્યંતે એક રહે હરિ જેહ જી, મધ્યે બહુરૂપે પણ તેહ જી.
પોતે જ રચનારૂપ હરિ, પોતે જ જોય અનૂપ.
ચિત્તશુદ્ધિ નીરખતાં ભાસ વિલાસ છે તદ્રૂપ."
ર. વ. પદ ૩૫; ૨, ૪.

સર્વ સૃષ્ટિમાં એમ હરિ છે તો સારા નરસા સર્વની ભક્તિ તે ભક્તિ કેમ નહીં તેની સમજણ કવિ આપે છે કે ગંગાજળ આખી નદીમાં પવિત્ર છે, તેમ જગત પણ પ્રભુનું ભૌતિકરૂપ સર્વત્ર છે તે પવિત્ર જ છે; પણ તીર્થ આગળ ગંગાજળનો અધ્યાત્મ મહિમા છે અને ગંગાદેવી અદૃશ્ય અધિદૈવ સ્વરૂપ જુદો મહિમા ધારે છે તેમ અંતર્યામી અક્ષરબ્રહ્મ તીર્થજળ પેઠે હરિનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે અને પુરુષોત્તમ તે અધિદૈવ સ્વરૂપ છે એવો વિવેક છે: ર. વ. પદ ૩૫; ૫–૮. આ પ્રમાણે ભેદ વસ્તુતઃ ન હોવા છતાં માત્ર વિવેકને માટે છે અને વિવેકથી હરિપૂજન કરતાં જ ફળ છે, કારણ એકનો એક અગ્નિ એક દશામાં બાળે છે ને બીજી દશામાં નથી બાળતો, અને વૃક્ષનું સિંચન તો આખા વૃક્ષને સિંચન કરવાથી નહીં પણ થડને સિંચન કરવાથી થાય છે.

"નિરાવરણ અગ્નિ જેમ બાળે જી, સાવરણ સ્પર્શે ત્યમ ન પ્રજાળે જી
એમ હિત હરિનું સંસૃતિ ટાળે જી, પ્રીત પ્રપંચે ભદ ન ભાળે જી;

ચડ ડાળાં અળગાં નહીં કોય જી, પણ સિંચન તે થડને હોય જી;
બ્રહ્મ સત્ય ને જગત અસત્ય જી, એમ કહે કાણ્ણા વણમલ જી."

૨. વ. ૫૬ ૩૬; ૧-૨.

૨૦. વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ કહે છે. સંપ્રદાયકવિ વે ત્રણને બ્રહ્મના ગુણ ગણે છે.

"નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થ જી, એમ કર્યો મહામતિ સમર્થ જી,
પ્રાકૃત ગુણ નહીં જેમાં લેશ જી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યો અશેષ જી;
સત્, ચિદ્, આનંદ, આદિ અનંત જી, એશ્વર્યાદિ સહ ભગવંત જી;
અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મ વિચાર જી; કેવળ નિર્ગુણ કહે ગમાર જી."

૨. વ. ૫૬ ૪૫; ૧-૨.

૨૧. એ સદ્, ચિદ્, આનંદ વિશે કવિ કથે છે કે

"સદ્ રૂપ સમજ વિરાટ, અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છંદ
છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ."

૨ વ. ૫૬ ૮૦; ૬.

૨૨. અત્યાર સુધીનાં આપણાં દષ્ટાંતોથી સમજાય છે કે વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી. જે સદ્ ચિદ્ આનંદને ઉપર એક સ્થાને કવિએ બ્રહ્મના ગુણ ગણ્યા છે તેને જ આ સ્થાને બ્રહ્મનાં રૂપ ગણ્યાં છે. તે રૂપ હો કે ગુણ હો, પણ વિરાટ અથવા વિશ્વરૂપ તે સદ્, અક્ષરબ્રહ્મ તે ચિદ્, અને નારાયણ અને કૃષ્ણ એ ઉભય આનંદ, એટલું ફલિત સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૩. નારાયણ અને કૃષ્ણની વ્યાખ્યાઓ છે કે

"પરમાત્મ ધર્મે કરી જે સર્વના અંતર્યામી,
શ્રીનારાયણ ભગવાન ધર્મે સકળકેરા સ્વામી;
આકૃતિ શિશુ, ને કુમાર વ્રજ, પૌગંડ નંદકુમાર,
છે ધર્મી નિત્ય કિશોર કેશવ રાધિકા ઉરહાર."

૨. વ. ૫૬ ૧૨; ૫, ૬.

૨૪. આમાં પરમાત્મા, ભગવાન, અંતર્યામી, અને સકળકેરા સ્વામી નારાયણને કહ્યા છે અને તેને ધર્મરૂપ કહ્યા છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને ધર્મીરૂપ કહ્યા છે અને તેનું વર્ણન તે તેમની અવતારદશાનું છે કે ધર્મીરૂપ પુષ્ટિપુરુષોત્તમ ખંડ ૧૫ નું છે તે વિચારવાનું છે. ઉપરની બે કડીઓ ઉપર દષ્ટિ કરીએ તો તેમાં પણ સંદિગ્ધ વચન છે કે

"પ્રતિરોમ જે મહાપુરુષ બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડકોટિ અનંત,
તે વામપદમાં બિન્દુરૂપે, વસે રાધાકાન્ત."
૨. વ. પદ ૧૨; ૪.

૨૫. પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ટીકાકાર આનો એવો અર્થ ગણે છે કે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને પ્રતિરોમ ધારનાર મહાપુરુષ છે તે રાધાકાન્તના વામપદમાં બિન્દુરૂપે વસે છે. બીજો અર્થ એવો પણ થાય કે ઉક્ત પ્રકારના બ્રહ્મના વામપદમાં બિન્દુરૂપે રાધાકાન્ત વસે છે. આ ઉભય અર્થ સંભવિત છે ને કયા અર્થનું ગ્રહણ યોગ્ય છે તે જોવાનું છે.

૨૬. શ્રીકૃષ્ણનો અવતારી સ્થૂળ દેહ આ પૃથ્વીના પરમાણુઓ ભેગો થઈ ગયો છે, જે ગોકુળ અને વૃન્દાવન તેમનાં વિહારસ્થાન હતાં તે નામનાં સ્થાન હજી પણ છે પણ જે અનિત્ય પૃથ્વી ઉપર તેઓ ઊભાં છે તે પૃથ્વીની અનિત્યતામાંથી એ સ્થાન ઊગરે એમ નથી, જે ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ત્યાં હતા તે પણ સ્થૂલ પદાર્થમાત્રની અનિત્યતાને વશ થઈ ગયા છે, અને તે સર્વની આવી અનિત્ય ઐતિહાસિક સત્તા–અસત્તામાં શ્રદ્ધા રાખી કવિ શ્રીકૃષ્ણ, ગોપિકાઓ, વૃન્દાવન, ગોકુલ અને રાસક્રીડાની અન્ય નિત્ય સ્થિતિ દેખે છે. જેમાં મુનિજનો લીન થાય છે એવા "કૃષ્ણસદન" ને "આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ" કહી તેનાથી "પર" પદાર્થ કવિ દર્શાવે છે કે

"છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ, જ્યાં આદિ વૃન્દાવન,
લીલા અચળના વિહારી, જ્યાં ગમ્ય નહીં ગો મન.
શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ જ્યહાં, સામગ્રી સહુ નિજરૂપ;
આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રીડા, નિત્ય સત્ય અનૂપ.
જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું, વ્યાપી વૈકુંઠ વેષ્ટિત લોક;
જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહીં, જ્યાં સ્વપ્નમાં નહીં શોક.
હર હિરણ્યગર્ભાદિક ન ગતિ, જ્યાં સકળ સુન્દરી શ્યામ;
છે દયાપ્રીતમ પુરુષોત્તમ, પુરુષૈક પૂરણકામ."
(૨ વ. પદ ૮૧; ૫–૮.)

ત્યાં પણ યમુનાદિક છે, ત્રિવિધ પવન છે, ગિરિરાજ છે, અને ત્યાં

"શતપત્ર લોચન સુન્દરી શ્યામાતણાં બહુ વૃન્દ,
તે મધ્ય વિલસે લાસ નટવર રસિકમણિ ગોવિન્દ.

નિત્ય નવલે રાસ વિલાસ રચના, કથનમાં ક્યમ આવે ?
છે નિત્ય લીલા અપ્રાકૃત, આનંદમય શ્રુતિ ગાવે.
એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ય,
જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણરૂપ વિના ઠરે નહીં મત્ય."

ર. વ. પદ ૮ર.

૨૭. કવિએ કરેલા આ વિવેક પ્રમાણે જે બે સૃષ્ટિઓ છે તેમાંની એક નિત્યસૃષ્ટિ છે અને બીજી અવતારસૃષ્ટિ છે અવતારસૃષ્ટિમાં કૃષ્ણ, વૃન્દાવન, રાસ આદિ અંશો છે તેમને આપણે અવતારકૃષ્ણ, અવતારવૃન્દાવન, અવતારરાસ વગેરે સંજ્ઞાઓ આપીશું. નિત્યસૃષ્ટિમાં નિત્ય કૃષ્ણ, નિત્ય વૃન્દાવન, નિત્ય રાસ, વગેરે સંજ્ઞાઓ વાપરીશું. ઉપરની છેલ્લી કડીમાં આ નિત્યસૃષ્ટિને પુષ્ટિસૃષ્ટિ કવિએ કહી છે અને શ્રીઅંગમાંથી એટલે અખિલમાંથી તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. એ ઉત્પન્ન નિત્યસૃષ્ટિ સંબંધે છેલ્લી પંક્તિ ઉપર આપી છે તે પ્રમાણે એ નિત્યસૃષ્ટિમાં પણ મનિ ઠરવાનું આખર ઠામ તો શ્રીકૃષ્ણરૂપ જ છે. આ નિત્ય કૃષ્ણરૂપ અને અખિલના વામાંગ (ખંડ ૧૫) ધર્મી પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ તે ઉભય એક જ સત્ત્વનાં ભિન્ન નામ છે એ હવે સ્પષ્ટ થશે. ઉપર રસિકવલ્લભના પદ ૮૧ માંથી આપેલી પંક્તિઓમાં જે અખિલ ક્રીડા કહી છે તે તેના પહેલી જ કડીમાં શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ કહી છે એટલે આ અખિલ ક્રીડામાં અખિલ શબ્દ શ્રીઅંગના પર્યાય અખિલનો વાચક નથી, પણ સામાન્ય ભાષા પ્રમાણે સમસ્ત શબ્દનો પર્યાય છે. આ નિત્યસૃષ્ટિરૂપ લોક એ પંક્તિઓ પ્રમાણે વૈકુંઠથી વેષ્ટિત છે અર્થાત્ નિત્ય કૃષ્ણ અને તેના વૃન્દાવનની આસપાસ તેમના ધર્મરૂપે એ કૃષ્ણના સદનરૂપે અધ્યાત્મ શ્રીસ્વરૂપ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ (ખંડ ૧૯) અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ (ખંડ ૧૫) એ વ્યાપિ વૈકુંઠમાં વિહાર કરે છે (ખંડ ૧૫) તે સ્વરૂપ જ નિત્ય કૃષ્ણનું ધામ છે. અધ્યાત્મ અક્ષર બ્રહ્મ સાધ્ય થયા પછી એના પણ મર્મભાગમાં પ્રવેશ કર્યો વગર અનુભવસાધ્ય નિત્યકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ થાય એમ નથી માટે એ કૃષ્ણરૂપ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર છે અને અક્ષરબ્રહ્મ માત્ર કૃષ્ણસદન છે. ર-વ. પદ ૮૧; ૪, ૫.

૨૮. એક સ્થળે કવિએ અક્ષરબ્રહ્મનું ચિદ્રૂપ, નારાયણનું આનંદમયરૂપ, અને કૃષ્ણનું આનંદરૂપ કહેલું છે: (ખંડ ૨૦-૨૧).

અન્ય સ્થાને નારાયણને અંતર્યામી, સ્વામી, પરમાત્મ ધર્મ અને ભગવત્ ધર્મ કહેલા છે અને એમનાથી "નિત્ય કિશોર કેશવ" ને જુદા વર્ણવેલા છે: (ખંડ ૨૩). આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અથવા અક્ષરબ્રહ્મમાં કવિએ ચિદ્ભાગ અને આનંદ-મય ભાગ ગણ્યા છે પણ આનંદરૂપ ભાગ ગણ્યો નથી, અને આનંદ-રૂપ તો કેવળ કૃષ્ણમાં જ ગણ્યું છે. નારાયણ જેમ ધર્મરૂપ છે તેમ જ અક્ષરબ્રહ્મ પણ ધર્મરૂપ છે. (ખંડ ૧૫, ૨૪) અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તેમ "નિત્ય કિશોર કેશવ" ધર્મીરૂપ છે. એ સર્વ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે નિત્યકૃષ્ણ અને પુષ્ટિપુરુષોત્તમ જેમ એક જ છે તેમ જ નારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મ પણ એક જ છે અને જ્યારે તે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રમેય (ખંડ ૧૫ અને ૧૭) થાય ત્યારે તેનું ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ થવાથી અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે અને ભક્તિસાધન (ખંડ ૧૫) થી સાધ્ય થાય છે ત્યારે આનંદમય લાગે છે અને નારાયણ કહેવાય છે: (ખંડ ૨૩-૨૪). નારાયણ એટલે "જીવસમૂહનો આશ્રય" એવો અર્થ આપી કવિ તેનું ભજન કરાવે છે. ૧૩ પ્રા. કા. મા. પૃષ્ઠ ૮૬ પદ ૪૦. સર્વ જીવોનો આશ્રય અક્ષરબ્રહ્મ અથવા નારાયણ છે, અને પુષ્ટિમાર્ગના રસરૂપ આનંદરૂપ પુષ્ટિપુરુષોત્તમના ભક્તો તો પુષ્ટિ-સૃષ્ટિના જ અંશ છે એ વિવેક અખિલનાં બે સ્વરૂપોનો ઉક્ત ભેદ લક્ષ્યમાં લીધાથી સમજાય છે. નારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ **ગણી** શકાય-**માપી** શકાય છે. મુનિજનોને એ અધ્યાત્મસ્વરૂપથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આવી **મર્યાદાવાળો** હોવાથી માત્ર **ગણિતાનંદ** છે અને તેમને પ્રાપ્ત થતું શ્રીસ્વરૂપ પણ **મર્યાદાપુરુષોત્તમ** છે. ત્યારે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અથવા નિત્યકૃષ્ણ પરમાનંદરૂપ પૂર્ણાનંદરૂપ છે. ૨. વ. પદ ૮૦; ૬-૮ અને પદ ૮૧; ૪.

૨૯. ઉપર પ્રમાણે વિવેક હોવાથી ૨. વ. પદ ૧૨; ૬ માંના "રાધિકા ઉરહાર" અને એ જ પદની કડી ૪ માંના "રાધાકાન્ત" તે આ નિત્યકૃષ્ણ જ ગણવાનો પ્રસંગ સ્પષ્ટ છે અને ખંડ ૨૫-૨૬માં એ કડીઓ સંબંધે ઉઠાવેલા બે પ્રશ્નોનું સમાધાન એવી રીતનું પ્રાપ્ત થાય છે કે (૧) એ પદમાંના ધર્મી કેશવ તે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ "રાધિકા.

ઉરહાર" અને "રાધાકાંત" કૃષ્ણના વામપદમાં કોઈ નથી પણ એ કૃષ્ણ જ .અખિલ સ્વરૂપના વામપદમાં વસે છે, અને (૨) જે અખિલના દક્ષિણાંગમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને વામાંગમાં નિત્ય કૃષ્ણ વસે છે (ખંડ ૧૫) અને મહામાયા જેની કિંકરી છે (ખંડ ૧૮) તે અખિલ જ વામપદમાં બિન્દુરૂપે રાધાકાન્તને ધારનાર મહાપુરુષ બ્રહ્મ (ખંડ ૨૪) છે અને તેને રોમેરોમ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ (ખંડ ૨૪) પણ ક્ષરબ્રહ્મ સદ્રૂપ વિરાટરૂપે (ખંડ ૨૧-૨૨) વસે છે.

૩૦. આ પ્રમાણે કવિની ઈશ્વિરભાવના આવાં વામદક્ષિણ અંગવાળા અને આવાં અનંત અસંખ્ય રોમવાળા મહાપુરુષ નટવર બ્રહ્મમાં સમાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની દૃષ્ટિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે મહાપુરુષની ભાવના કરી શકે છે. ઈશ્વરનું સદ્રૂપ તેના સ્થૂલ વિશ્વરૂપ વિરાટમાં આ દૃષ્ટિની સ્થૂલ શક્તિને દેખાય છે. મનુષ્યની બીજી દૃષ્ટિ અસ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-જ્ઞાનરૂપ છે, ચિદ્રૂપ છે, તે દૃષ્ટિ ચિદ્રૂપ નિયન્તારૂપ અક્ષરબ્રહ્મ ઈશ્વિરને જુએ છે. મનુષ્યની પ્રેમરૂપ રસરૂપ અનુભવદૃષ્ટિ આનંદરૂપ રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણમાં પ્રવાહિત થાય છે, રમમાણ થાય છે, અને પૂર્ણાનંદ અનુભવે છે.

૩૧. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્વારા અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં દૂરદર્શક યંત્રાદિક સાધનોદ્વારા દિશા અને કાળરૂપ વિશ્વમાં ભરેલી સૃષ્ટિસામગ્રી જોવા પામે છે, તો એ મનુષ્યમાં જીવની સત્તા માનનારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ સૃષ્ટિસામગ્રીને સ્થૂલ ગણી તેના મર્મભાગમાં રહેલા અદૃશ્ય નિયંતાને અનુમાનથી, ઉપમાનથી, અને શ્રદ્ધાથી દેખે છે અને ભક્તિભાવનાથી પૂજે છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર આ સૃષ્ટિસામગ્રીમાં "*Monism*" નામે અદ્વૈત સત્ત્વને ક્વચિત્ માને છે અને વિશ્વરૂપ વિરાટમાં અને એ સત્ત્વમાં બહુ અંતર નથી. નિયંતાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમાં Monotheism અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે. સંપ્રદાયમાં પણ ઈશ્વર અને જીવનો ભેદ અને સેવ્યસેવક સંબંધ ગણી આવો જ વાદ માન્યો છે, પરંતુ તેમાં જીવને ઈશ્વિરનો અંશ ગણેલો છે, અને જગત બ્રહ્મનું ઐક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાસ થાય છે. બાકી સંપ્રદાયનાં તેમ કવિનાં ભજનકીર્તનો તો આવા સર્વેશ્વરવાદ ઉપરની તથા અંશાંશીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને

કેવળ દૂર કરી દઈ માત્ર એકેશ્વરવાદનાં ભજનકીર્તનરૂપે જ ઉદ્ગાર કરે છે. અવતારદશાની અને પુષ્ટિપુરુષોત્તમની ભક્તિ તો એકેશ્વરવાદ તેમ સર્વેશ્વરવાદ ઉભયથી કેવળ ભિન્ન છે. આપણા કવિનાં પદોમાં તેમ કેટલીક ગરબીઓમાં કેવળ એકેશ્વરવાદીની શ્રદ્ધાથી પ્રભુના દાસરૂપે જ ભક્તિ ભરેલી છે. છૂટક કાવ્યોમા અવતારદશાના પ્રસંગો છે. અને ગરબીઓના મોટા ભાગમા પુષ્ટિપુરુષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણમાં કવિનો પ્રેમરસ સંપ્રદાયપ્રણાલિકામા થઈને નિર્ઝર પ્રવાહિત થાય છે, પદોમાં કે કાવ્યોમા કે ગરબીઓમા સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્ગાર કોઈક જ સ્થાને જણાય છે અને જ્યાં સહેજસાજ જણાય છે ત્યાં અંતે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદ્ગારોમાં, નદીઓ સમુદ્રમાં ભળે તેમ, ભળી જાય છે

૩૨. કવિના સર્વેશ્વરવાદનો ઉપયોગ આવી રીતે એનાં કાવ્યોમાં અલ્પ જ છે તે એક જ દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. સંપ્રદાયમાં સર્વ જગતને સત્ય અને હરિનું રૂપ ગણેલું છે અને સંસારને જીવની અવિદ્યાએ કલ્પેલો, અહંતામમતાત્મક, જીવના બન્ધનરૂપ, અને જ્ઞાનથી નાશ કરવા યોગ્ય ગણેલો છે: (ખંડ ૧૫) કવિ આવા બે પદાર્થોનો ભેદ સ્વીકારે છે તો કવચિત્ જગત અને સંસાર એ બે શબ્દોને પર્યાયરૂપ ગણે છે તો કવચિત્ માયાને નામે કવચિત્ સંપ્રદાયોક્ત જગતને ઓળખે છે, કવચિત્ અવિદ્યાને ઓળખે છે, અને કવચિત્ સંપ્રદાયોક્ત અહંતામમતાત્મક સંસારને ઓળખે છે. કયે સ્થાને કયા અર્થમાં કયા શબ્દને પ્રયોજે છે તે તે સ્થાનના વિચારથી અન્વય કરી શોધી ન કાઢીએ તો ગૂચવાડો થાય એમ છે. આ સર્વ શબ્દોમાંથી કોઈને કવિ પોતાની પરિભાષા કરી દેવા જેટલો આદર રાખતા નથી, અને જગતને અસત્ય કહેવાની ના પાડે છે પણ એમની હૃદયવૃત્તિને કે પ્રેમરસને એ જગત અને સંસાર ઉભય વેદાન્તની પેઠે છેક સ્વપ્ન જેવાં નથી વસતાં તો એ ઉભયમાંથી એકની પણ એમને રજ પરવા પણ નથી. સંસારશબ્દને જગતના પર્યાયરૂપે વાપરી કવિ તેનું ભગવદ્રૂપત્વ દર્શાવે છે કે

"સંસાર સૂક્ષ્મ બીજરૂપ સદા હરિમાં સત્ય,
જયમ વૃષા વીત્યે અભ્ર અંતર્ધ્યાન હોય સહુ જોય,
કયહું હતાં નહીં તો સમય આવી કોણ વરસ્યું તોય?

ભવ લીલા છે ભગવંતની, સંશય ન ભગવદ્રૂપ.
છે કારણ સાચું દયાપ્રીતમ, કાર્ય પણ તદ્રૂપ."
૨. ૫.:૫૬/૩૪; ૬–૮.

એ જ સંસારને મૂળ પ્રકૃતિનું અને મહામાયાનું નામ આપી અન્યત્ર તેને કવિ મહાપુરુષની કિંકરી કહે છે (ખંડ ૧૮) અને એ કિંકરીની સૃષ્ટિને આસુરી કહે છે: (ખંડ ૧૯), એ આસુરી રૂપવાળી માયાનું કાળરૂપ અખિલનું રસાળરૂપ જોઈ કંપે છે (ખંડ ૧૮), અર્થાત્, માયાનું સ્વરૂપ આવું નિન્દ્ય અને બીભત્સ છે. અન્ય સ્થાને વળી માયાશબ્દને પ્રકૃતિના નહીં પણ મોહના પર્યાયરૂપે કવિ પ્રયોજે છે અને તેનું અને અવિદ્યાનું એકઠું નિવાસસ્થાન કામને અને દામને ગણી ત્યાં આગળથી નાસી જવાનો ઉપદેશ કરે છે.

"દુષ્ટ સંગ પહેલો પરનારી જી, નિજની પણ વહુ પ્રિય નહીં સારી જી,
કામ દામ બે માયા ધામ જી, સદા અવિદ્યા ત્યાં વિશ્રામ જી,
વિશ્રામ જ્યાં નિત્ય અવિદ્યા, ત્યાં સહુ અમંગળ હોય,
શ્મશાન સ્થળ ત્યાં પ્રેત હોય, કૌતુક ન માને કોય.
તરુણી જ માયા મોહની, તરવા ન દે જ્યાં સંગ,
અણમળ્યા કદી કો ઊગરે, મળતાં સકળ બળભંગ.
તે માટ એવું નાસવું, જ્યમ છાયા સ્પર્શ ન થાય,
જ્યમ છાયાભગરી છાયા અડતાં કાયા કરડી ખાય."
૨. ૫. ૫૬ ૭૪, ૨–૫.

૩૩. કવિના સ્થૂલ જીવનને કલંકિત ગણવું કે ન ગણવું તેની તુલના કરનારને કવિના આ ઉદ્ગાર બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. બાકી પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે તો કવિના સર્વેશ્વરવાદની કેવી મર્યાદા છે તે સમજાવવા માટે આટલું દિગ્દર્શન કરેલું છે. એ મર્યાદામાં રહીને એ વાદ સર્વાત્મભાવની ભાવનારૂપે કવિના અક્ષરદેહમાં સ્ફુરે છે તે પ્રસંગ આવ્યે જોઈશું. અત્યારે તો એટલું જાણવું બસ છે કે વેદાન્ત आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति એમ કહે છે ત્યારે સંપ્રદાયનો સર્વભૂતાત્મભાવ પણ એવું જ કહે છે, અને જે જગતને વેદાન્ત અધ્યાસરૂપ ગણી માયા નામ આપે છે તે જગતને દયારામ સત્ય ગણીને પણ તે જગતરૂપ ફળના રસને માયાનું નામ આપી એ રસને અને ઠળિયાને તેમ છોતરાંને સાથે લાગા એક ન્યાયે

જ ફેંકી દે છે અને સાટે સર્વોત્મભાવ વગેરે નામવાળી ભાવનાઓથી નવધાભક્તિનાં સ્વરૂપને દેખે છે તે પ્રસંગ આવ્યે જોઇશું.

૫. રાધાકૃષ્ણમાં કવિના રસવિષય

૩૪. અક્ષરબ્રહ્મરૂપ જેનું સદન છે એવા નિત્યકૃષ્ણ રસરૂપ પૂર્ણાનંદરૂપ છે એવું કવિવચન ઉપર દર્શાવેલું છે. પણ ઉદ્બોધક શક્તિનો સમાગમ જ આ રસરૂપ કૃષ્ણને નિત્ય હોય છે અને એ શક્તિને કવિ રાધાનું નામ આપે છે. અક્ષરબ્રહ્મ અથવા નિયન્તા ઈશ્વરને આ રાધાકૃષ્ણ પોતાનું ધામ કરી લે છે અર્થાત્ સ્થૂલ વિશ્વરૂપની નિયામક શક્તિરૂપ ઈશ્વરના પણ હૃદયમાં રાધાકૃષ્ણના વિહાર નિત્ય જામી રહે છે. એ હૃદયમાં પણ રસ અને રસોદ્બોધક શક્તિનો ઉદ્ભવ અને સમાગમ કવિ રાધાકૃષ્ણના નામથી વર્ણવે છે, અને રાધાને સ્વામિનીજીને નામે પણ ઓળખે છે. એ રાધાકૃષ્ણ અથવા રસશક્તિ અને રસોદ્બોધકશક્તિ શ્રીઅંગમાંથી સાથેલાગું ઉત્પન્ન થયેલું વસ્તુતઃ એક જ સ્વરૂપ છે પણ એક ચણાની બે દાળ જેવું હોવાથી જુગલરૂપે જણાય છે.

" શ્રી સ્વામિની શું સ્વરૂપ તે સુણ કહું સહિતવિવેક;
શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામે બે, વસ્તુતા જોતાં એક.
જ્યમ અગ્નિ–જ્વાળા, ચંદ્ર–કૌમુદી, સિન્ધુ ને વળી છોળ,
કહેવાં ભિન્ન અભિન્ન બન્ને વસ્તુ એક જ ખોળ.
જે "એકમેવાદ્વિતીય બ્રહ્મ" કહ્યું શ્રુતિએ જૂદા જાણી,
નહીં તો થયું ધ્રુવ "એવ" શબ્દે અદ્વિતીય શીદ વાણી?
ભાસે જુગલ વૈ એક બે મળી, હેતુ એ પુનરુક્તિ,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણરાધા એક બે એ જુક્તિ."

૨. વ. ૫૬ ૮૬; ૫–૮.

"એક ચણો જ્યમ દ્વિદળ મળીને જી, સ્વતઃસિદ્ધ રહ્યા બે હળીને જી;
સત્ય ચણો જ્યમ ભાસે એક જી, દ્વિદળાંતરમાં વિરલ વિવેક જી;
ત્યમ અક્ષર–વેષ્ટિત જુગરૂપ જી, અનુભવી જાણે વાત અનૂપ જી.
એક રૂપથી રમણ ન થાય જી, બીજું ઇચ્છું સમ વ્રજરાય જી.
વ્રજરાય સમતા અવર નહીં, નિજ સરીખા નિજ એક,
શ્રીરૂપ નિજ આત્મા હૃદયમાં, લીલા નિત્ય વિવેક.
સહુ વિદ્યમાન હતો ઉપસ્કર રસોદ્બોધક જેહ,

શ્રી સ્વામિનીજી સહ પ્રકટ કીધો બાહ્ય ઇચ્છા નેહ.
શ્રી રાધિકાથી રમણુ અચલિત કરે સુન્દર શ્યામ,
એ રીત વેદવચન સાચું, કૃષ્ણુ આત્મારામ.
ભાતી પરોણું, રૂપ છાયા, સંગ પ્રકટ્યાં બેય,
જ્યમ દીપક દીપકથી હવો સમરૂપ નિ:સંદેહ."

ર. વ. પદ ૮૭, ૧-૬.

શ્રીકૃષ્ણુ જેને પૂર્વે રસરૂપ કહેલા છે (ખંડ ૧૫) તે અને તેમની રસોદ્બોધક સામગ્રી (જેને ઉપરની પંક્તિઓમાં રસોદ્બોધક ઉપરકર નામ આપેલું છે) આ પ્રમાણે એક વસ્તુ છે અને એ સામગ્રીમાં મુખ્ય શક્તિ સ્વામિનીજી એટલે રાધા છે. એ કૃષ્ણુ અને રાધા શ્રીઅંગની પુષ્ટિસૃષ્ટિ છે (ખંડ ૨૬-૨૭) અને તે યુગલરૂપે દેખાય છે પણુ ઘડીમાં કૃષ્ણુ રાધા થઈ જાય છે અને ઘડીમાં રાધા કૃષ્ણુ થઈ જાય છે.

"શ્રીકૃષ્ણુ હોય કદી રાધિકા, થઈ જાય રાધા કૃષ્ણુ;
ત્યાં કાર્ય કારણુ કથન શું ! પૂરણુ પરસ્પર તૃષ્ણુ.
आत्मा वै राधिका प्रोक्ता, વેદની શ્રુતિ એહ;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણુ રાધા એક નિ:સંદેહ."

ર. વ. પદ ૮૭; ૭-૮.

તેમનાં રૂપ અને અલંકારાદિક કહેવાય છે તે સૌ "સાભિપ્રાય" છે. ર. વ. પદ ૬૨; ૭. અર્થાત્ સાંકેતિક છે. જેમ કે રાધા કૃષ્ણુ થઈ જાય અને કૃષ્ણુ રાધા થઈ જાય એવી રીતના રસશક્તિ અને રસોદ્બોધક શક્તિના પરસ્પર આઘાત-પ્રત્યાઘાતને સમયે જે રસ-પ્રવાહ નીકળવા માંડે તેમાં સ્નાન થતાં જ તે સ્નાન કરનાર ભક્તો સાંસારિક વિકારોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો પોતાનો સ્વભાવ બદલી નાંખે છે અને દુષ્ટતા અને મલિનતા છોડી સાધુ થઈ જાય છે. આ સ્વભાવ બદલાવનાર રસપ્રવાહ તે જ કૃષ્ણુભક્તનાં યમુનામૈયા.

"જુગલ રૂપનું શ્રમશ્રમવારિ જી, તે શ્રી યમુનાજી સુખકારી જી,
તુર્ય પ્રિયા શ્રીહરિનાં કહાવે જી, સ્વભાવ સમતા કોઈ ન આવે જી.
પિયુ આદિ સહુને સુખરૂપ જી, કોશ કૃપાના અત્ય અનુપ જી;
સ્વભાવ જીત્યાનો ન ઉપાય જી, તે જીતાવે યમુના માય જી.
એ માઈ કૃષ્ણા કૃષ્ણુરૂપિણી કરે ઉજ્જવલ દાસ;
સહુજે થયું પયપાન પાવી, તોય નહીં યમત્રાસ.

જન સ્નાન સકૃત નૂતન તનુ, યોગ્યતા સેવન કૃષ્ણ,
અહો સપ્ત સાગર મેદિની નિજ જન પૂરક તૃષ્ણ.
સદ્ય સ્મરણ કરતાં માત્રમાં લય પાપ સહુ સંતાપ;
શ્રી યમુનાજી **બીજાં નથી**; શ્રી કૃષ્ણ પૂરણ આપ."
૨. વ. ૫૬ ૮૮, ૧–૫.

યમુના સ્વરૂપમાં રસશક્તિના અને રસોદ્બોધક શક્તિના આઘાતપ્રત્યાઘાતથી સ્મરશ્રમવારિરૂપે ઉદ્ભવતા નવીન રસપ્રવાહનો આમ સમાસ છે અને તે પ્રવાહ મનુષ્યના સ્વભાવનો ઉદ્ધારક છે તો એ રસોદ્બોધક શક્તિરૂપ સ્વામિનીજી રાધિકાના અંગમાંથી એ સુગંધ પ્રવાહ નિરંતર પ્રસર્યા કર્યો છે, તે સુગંધ જ તુળસીનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. એ તુળસી તે જ વૃન્દાજી, એ તુળસીનું વન તે જ નિત્ય વૃન્દાવન, અને એ વનના સુગંધનો પાસ જે પદાર્થમાં નથી, રસોદ્બોધકશક્તિના સુગન્ધનો અંશ પણ જેનામાં જણાતો નથી–એવા પદાર્થનો રસશક્તિરૂપ શ્રીકૃષ્ણ કદી પણ સ્વીકાર કરતા નથી. એ સુગંધથી જ પતિવ્રતાપણું અને અનન્ય ભક્તિની પ્રાપ્તિ છે. એ સુગંધરૂપ તુળસી પણ હરિપ્રિયા છે–પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે આવશ્યક છે; ૨. વ. ૫૬ ૮૮; ૬–૮. અવતારદશામાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રસંગમાં આવેલા અને સાંપ્રત વૈષ્ણવ શ્રદ્ધામાં સ્થૂલરૂપે પૂજનીય ગણાતા અનેક પદાર્થો આવી રીતે "સાભિપ્રાય" છે. અને તે અભિપ્રાય શોધવામાં અને કથવામાં કવિને ઓર આનંદ થાય છે, કારણ તેમ કરતાં તેની દૃષ્ટિ સ્થૂલ પડો ભેદી સૂક્ષ્મ નિત્ય પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

૩૫. જ્યારે જ્ઞાનભક્તિથી પ્રમેય કરવાનું અક્ષરબ્રહ્મ સર્વ જીવોના આશ્રયરૂપ નારાયણ નામે કવિએ વર્ણવેલું છે (ખંડ ૨૮) ત્યારે રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અમુક જીવોને જ "નિજ" જન ગણી પોતાની સમતા આપે છે: (ખંડ ૩૪; ૨. વ. ૫૬ ૮૭: ૩.) એ "નિજ" જનમાં "સુંદરી શ્યામા તણાં બહુ વૃન્દ" છે એટલું જ નહીં પણ જે છે તે "સકળ" વસ્તી "સુંદરી ગ્રામ" જ છે, ખંડ ૨૬. આ સુંદરીઓનો નિરંતર રાસ વિલાસ સર્વદા મચી રહેલો છે, અર્થાત્ એ સર્વે રસોદ્બોધક શક્તિના અંશ છે અને તેમાં સ્વામિનીજી રાધા મુખ્ય છે. "રાધા" શબ્દ આરાધનમાંના રાધ ધાતુ ઉપરથી થયો છે અને ભક્તિવાચક છે. પણ અક્ષરબ્રહ્મ ઉપરની ભક્તિ કહી છે તેનાથી

શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની ગોપીઓની અને રાધિકાની ભક્તિ વિલક્ષણ ગણેલી છે. તે સર્વે વિવેક સમજવા હવે આપણે કવિની દૃષ્ટિમાં વસેલું ભક્તિ પ્રકરણ ઉકેલીશું અને તે પછી ક્રમે ક્રમે રસશક્તિ અને રસોદ્બોધક શક્તિના સંબંધનાં રૂપક સ્પષ્ટ થશે.

૬. ભક્તિ પ્રકરણ

૩૬. જે ભક્તોને અને ભક્તિને પ્રભુના પ્રથમ કૃપાકટાક્ષની દૈવી સૃષ્ટિ ગણી અન્ય જીવોની અને તેમની સંસારની આસુરી સૃષ્ટિથી ભિન્ન રાખ્યાં છે (ખંડ ૧૯), જે ભક્તોને અને ભક્તિને માટે પુષ્ટ-પુરુષોત્તમરૂપ નિત્યકૃષ્ણની રસરૂપ ભાવના કવિના હૃદયમાં મહાજ્વાલાઓને પ્રકટે છે, તે ભક્તિના વિષય સાથે કવિ જેને નારાયણમાં સામાન્ય જીવોએ કરવાની ભક્તિનો વિષય કહે છે તે પણ સંબંધ રાખે છે. માટે એ બે પ્રકરણો ભેગાં વિચારીશું.

૩૭. કર્મ, ધર્મ અને જ્ઞાન એ સર્વનું સ્થાન કવિ ભક્તિથી નીચે ગણે છે, સર્વના ફલરૂપ ભક્તિને ગણે છે, એ સર્વ વિનાનો પણ ભક્તજન ચાંડાલ હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે એવું કહે છે, અને ભક્તિને માટે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેવા ત્યાગથી અકલ્યાણ નથી એમ કહે છે: ર. વ. ૫૬ ૪૮. એ ભક્તિના બે પ્રકાર છે. નિયન્તાનું સ્વરૂપ સુજ્ઞાત કરી તેના દાસ્યભાવથી ભક્તિ કરવી એ એક પ્રકાર, અને તેને માટે જ્ઞાન, ધર્મ, વગેરે સાધનો આવશ્યક છે, અને એ ભક્તિનો માર્ગ તે મર્યાદામાર્ગ છે: શુ. સિ. પ્ર. ૭૪. જ્યાં આમાંનાં કાંઈ પણ સાધન વિના કેવલ પોતાના સ્વરૂપના બળથી ઈશ્વિર ભક્તિસાધ્ય છે તે ભક્તિમાર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ છે, અને એ સ્વરૂપબળ તે જ પ્રેમબળ છે: ઈશ્વિરનો ભક્ત ઉપર પ્રેમ અને ભક્તનો ઈશ્વિર ઉપર પ્રેમ એ ઉભય સ્વરૂપના પ્રેમબળથી જે ઈશ્વિરસંયોગ થાય છે તે પુષ્ટિમાર્ગની મુક્તિ છે. આ વિષયનું કવિ દયારામ વારંવાર ચર્વિતચર્વણ કરે છે. એના હૃદયમાં ઉભય પ્રકારની ભક્તિ સ્ફુરે છે. એનાં પદો એની દાસ્યભાવની ભક્તિથી ભરેલાં છે તેમાં અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી નિયન્તાનું સ્વરૂપ ઓળખવાના સ્પષ્ટ પ્રયત્ન છે, અને એવા પ્રયત્નોથી જે ઈશ્વિરસ્વરૂપનું ભાન થાય છે તે ભાન તે જ સંપ્રદાયોક્ત જ્ઞાન છે. જ્ઞાન, ધર્મ, આદિથી ભક્તિ વધારે છે અને એ ભક્તિ સાધ્ય કરવા જેવી છે એ

પણ આ જ્ઞાન છે, અને વેદાન્તનું જ્ઞાન તે તો અસત્ય છે એવો સંપ્રદાય મત છે. રસિકવલ્લભના એક મોટા ભાગમાં વેદાન્તનું ઉપરાઉપરી ખંડન કરેલું છે, અને તેમાં તેમ બીજાં સ્થાનોમાં કવિ યોગાભ્યાસની મશ્કરીઓ કરે છે તો સંપ્રદાયમત પ્રમાણેના જ્ઞાનને પણ ભક્તિ આગળ ઉતારી પાડવા ચૂકતા નથી અને એ જ્ઞાનથી થનારી અનેક પ્રકારની મુક્તિને પણ ગાળો દઈ ભક્તિને અને ભક્તિના આત્મારૂપ પ્રેમને પૂજે છે.

"લહેવું કઠણ સહુ રીતથી, જ્ઞાનમાં વિઘ્ન અપાર,
એ ઘુણાક્ષર ન્યાયે સફળ કોકને કોઈએક વાર.
તે લાભ પણ વળી તુચ્છ જોતાં, **મુક્તિ મૃત્યુ સમાન,**
જે અસુર અરિભાવે મળ્યા, સમ દર્યું વૈર ને જ્ઞાન.
એ **તત્ત્વદૃષ્ટિપણું** તુચ્છ લાગે પ્રેમરસ પીનાર.

* *

ઢોકળાં સરખી મુક્તિથી જનપ્રેત થાય પ્રસન્ન,
જે ભક્તિ–ઘેબર ભોગિયા, તેનું ન માને મન."

૨. વ. ૫૬ ૫૩.

જે જ્ઞાનને સાધતાં વિઘ્નો છે, જે જ્ઞાનથી મળવાની મુક્તિ પણ આવી ક્ષુદ્ર છે, તે જ્ઞાન જાતે પણ દીવાની પેઠે પવનથી હોલાઈ જાય એવું નિર્બળ છે, અને ભક્તિની જ્યોત્સ્ના તો સ્વયંપ્રકાશ રત્નપ્રદીપની* પેઠે કદી હોલાય નહીં એવી છે:

"ભક્તિ મણિ ને દીપક જ્ઞાન જી
અભય સભય આ કાર્ય માન જી"

૨. વ. ૫૬ ૫૫; ૨.

ભક્તિ આગળ યોગને પણ કવિ નિર્માલ્ય ગણે છે.

"અજપા જપો, અનહદ સુણો, પોપલાં સઘળાં વ્યર્થ,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણભક્તિ વિના ન સરે અર્થ."

૨. વ. ૫૬ ૫૪; ૮.

---

* રત્નપ્રદીપની આવી કલ્પના મેઘદૂતમાં પણ છે,

अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान् ।
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणाचूर्णमुष्टिः ॥

૩૮. શાસ્ત્રવિહિત કર્મમાર્ગ પણ નકામો છે અને પ્રભુના નામનું માત્ર સ્મરણ થાય તો તે પાપને ધોઈ નાખે છે; ૨. વ. ૫૬ ૫૯,૭૦ અને ૭૧. પ્રભુના કેવળ નામસ્મરણથી અનેક પાપો જાય છે એ ભાવના આ યુગમાં એકદમ સમજાય એમ નથી. જેનું આજ નામસ્મરણ થાય તેનો કાલ લાલ રંગ લાગે તો એ રંગ લાગવાથી પાપ નષ્ટ થાય છે માટે જ નામસ્મરણ આવા ફળનું સાધન છે. જેમ કોઈ સ્ત્રીને જોવાથી કામીજનને તેનો રંગ લાગે છે તેવી જ રીતે પ્રભુના નામસ્મરણથી કોઈ સુપાત્ર જનને મોડો વહેલો કે તરત પ્રભુનો રંગ લાગે છે. આથી જ આ રંગ લાગે તે જ સાધન છે અને અન્ય સાધન ક્ષુદ્ર છે. જપતપ આદિ ચિત્તશુદ્ધિનાં કર્મરૂપસાધન જ્યાં સુધી સાધક પ્રભુથી વિમુખ હોય છે એટલે કેવળ સંસારના રંગવાળો હોય છે ત્યાંસુધી તેને ફળતાં નથી, અને સંસારના રંગથી પૂરેપૂરો મુક્ત થઈ શકેલો ન હોય અને તેટલે અંશે માયાના આવરણને વશ રહી દોષ કરી બેસતો હોય તેવા પુરુષને કાંઈ પણ સાધન ન હોય પણ પ્રભુના પ્રેમનો રંગ થોડોઘણો પણ લાગેલો હોય તો તે રંગને બળે માયાના આવરણને ક્ષીણ કરી શકે છે અને દોષથી તેમ તજ્જન્ય પાપથી મુક્ત થાય છે. આ જ અભિપ્રાયને ઉદ્દેશી કવિ ઉદ્ગાર કરે છે કે

"તેવા હરિસન્મુખના દોષ, સાધન વિમુખ તણાં,
જેમ નિષ્ફળ મૃગજળ, તદ્દત થોડાં અથવા ઘણાં.

*

રાગાદિક તસ્કર નહીં તેને, કારાગ્રહ ન ભુવને રે.
મોહબેડી ત્યાં લગી તેને, જ્યાં લગી નહીં હરિનો જન."

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૯–૪૦

૩૯. સત્સંગથી આ રંગ લાગે છે અને રંગથી પોતે પાપીજનને પણ વશ થાય છે એવો ઉચ્ચાર કવિ હરિમુખમાં મૂકે છે.

"રીઝાઉં નહીં વેદાધ્યયન આદિ વિના સત્સંગ,
વણ ધર્મસાધન થાઉં વશ હું જો સુસંગે રંગ.

*

સ્ત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર ને અંત્યજ જાતિ રજ-પ્રકૃતિ સપાપ,
તે તે સૌ મુજ પામિયા કેવળ સુસંગ પ્રતાપ."

૨. વ. ૫૬, ૭૦.

હરિએ જન્મ આપ્યો. જન્મ સફળ કરવાની સેનાનું નાયકપણું આપ્યું, પણ જ્યાં મનાજી સુબેદાર જ દુશ્મનને જઈને મળ્યો અને બધી સેના ફરી ગઈ ત્યાં એ સુબેદાર ઉપર હરિ એ અક્ષરની આજ્ઞા મોકલે તો જ સેનાપતિ જીતે માટે એ આજ્ઞા માગતાં કવિ કહે છે કે

" સુનીએ જુ હરિ હજરત કે બંદેકી અરજ હૈં;
બેદિલ હુઈ સબ સાહી, સાહેબકી ક્યા મરજી હૈં !
જિસ કામકુ ભેજાથા સો કુછ ભી ન કિયા,
મૈં ક્યા કરું અકેલા ! કિસીને ન તન દિયા.
મનાજી સુબેદાર સો દુશ્મનકુ જા મિલા,
ઉમરાવ દસો થે સો ઉસકી સંગતે ચલા.
માના નહીં કિસીને એક હુકમ હમારા,
દગાબાજ હુઈ ફોજ, કિયા કામ નકારા."

*

દો ખતકા ખક લિખકે મનાજી ફિરાવના,
નહીં તો હજુરકદમ દયાકું બુલાવના.

દ. કા. સં. ૬૫૪. પદ ૩૭.

સંસારમાં જન્મસિદ્ધિ કરવા હરિ હજુર પાસેથી આ બે અક્ષરનો રૂક્કો દયાને જોઈએ છે અને એ રૂક્કા ઉપર હરિનું નામ હોય તો આ કલિયુગમાં બસ છે.

" ગોવિંદ નામકો આધાર, સાધન ઓર નહીં કામ કલીમેં !
રનતે બેડો પાર ! "

*

" તૃષા હોય પીએ યહ અમૃત તજી આલસ હંકાર;
યહ અવસર નહીં બહુર મિલેગો ખરચત લાખ હજાર."

*

" દયાપ્રીતમ કરુના જિનકે પર, તિનકો લાગે તાર! ગોવિંદ."
(દ. કા. સં. ૬૫૪-૫ પદ ૩૮)

માત્ર ગોવિંદ નામમાં જેને રસ હોય છે તેને તે આમ સાધનરૂપ થઈ જાય છે અને તેનો "તાર" લાગે છે, તો પછી સાધનવિનાની આહીર જાતિની પણ અત્યંત પ્રેમબળવાળી ગોપીઓ જીતી જાય

તેમાં નવાઈ શી ? તેમણે તો મથુરાના ખીરપેંડા જેવો પ્રેમપેંડો ચાખેલો છે. એટલે પ્રભુ જાતે તેમને રાસ રમાડે છે.

"ખીર પેડો પ્રેમકો નોખો કહાવે જ્યાકો ભેદહુ ભેદ ન પાવે,
ખીર૦

*

અજીત સ્વતંત્ર અચ્યુત બ્રહ્મચારી નિગમ નેતિ નેતિ ગાવે,
સબ સાધનતેં રહિત જ્યું અબલા સો થેઈ થેઈ નાચ નચાવે !

*

કોટિ પ્રયત્ન કરો હ્યાપ્રીતમ નેહ બિના બસ ન આવે."
દ. કા. સં. ૬૧૮-૯ પદ ૬૧.

૪૦. સાધનહીન અબલાઓના પ્રેમને વશ થઈ જાતે અચ્યુત સ્વતંત્ર બ્રહ્મચારી પ્રભુ તેમના પ્રેમનું પોષણ કરી તેમને થેઈ થેઈ નાચ નચાવે છે અને પ્રેમવિના કોઈને વશ થતો નથી. તે પ્રેમ એ જ ભક્તિનો આત્મા છે અને નામસ્મરણાદિક સર્વ પ્રકારની ભક્તિમાં એ પ્રેમનાં ઝાંખાં પણ કિરણ હોય તો સફળ સાધન થઈ પડે છે અને તે આગળ સર્વ અન્ય સાધન નકામાં છે. એવા પ્રેમસાધનથી જે જીવ હરિસન્મુખ થયો નથી તેના સાધન નકામા છે અને પ્રેમસાધનથી જે હરિસન્મુખ થયો છે તેના "મનાજી સુબેદાર" ને ફેરવવાને હરિના નામરૂપી રૂક્કો તૈયાર છે તો માત્ર નામસ્મરણની ભૂમિકાથી પણ ઉપરનાં સર્વ પગથિયાં ચડી ગયેલી અને પ્રેમભક્તિની સીમાએ પહોંચેલી ગોપિકાઓના "મનાજી સુબેદાર" ને માટે હરિએ કેવી વ્યવસ્થા કરી હોવી જોઈએ તે વિશે કવિનો ભાવાર્થ ન સમજાય એવો નથી. અક્ષરબ્રહ્મરૂપ સદન જેવા મધ્યબિન્દુમાં નિત્ય કૃષ્ણ રહે છે ત્યાં તેનો અને સુંદરીગ્રામનો પ્રેમભક્તિનો રાસ નિત્ય મચી રહે છે. તે મધ્યબિન્દુ બહારના એ સદનરૂપ અક્ષરબ્રહ્મની ભક્તિમાં પણ "મનાજી સુબેદાર" ઉપર અને તેના દશ ઉમરાવો ઉપર આટલો અંકુશ કવિ યાચે છે. તે સદનના મધ્યબિન્દુમાંના વિલાસકાળે તો એ સુબેદાર અને ઉમરાવોને માટે કાંઈ પણ અવકાશ કવિની ભાવનામાં હોવો સંભવે જ નહી એ સ્પષ્ટ લાગે છે. રસોદ્બોધકશક્તિના સુગન્ધરૂપ સૂક્ષ્મનિત્યતુલસીથી જેની દુર્વાસનાઓ નષ્ટ થઈ ન હોય અને એ જ શક્તિના સ્વેદરૂપ સૂક્ષ્મનિત્યયમુનામાં સ્નાન કર્યાથી "पापोऽहं पाप

कर्माहम्" આદિ વાકયો વડે જે જીવોનો પ્રથમ સ્વભાવ બદલાયો ન હોય તેવાઓને એ યમુના પાસેની અને એ તુલસીથી ઘટ થયેલા વૃન્દાવનમાંની સૂક્ષ્મનિત્યકુંજગલીઓમાં રાસ જોવાનો કે રમવાનો અવકાશ કવિની ભાવનામાં હોય એવો અર્થ કવિના કોઈ ઉદ્ગારોને આપવા પહેલાં કંઈ નહી તો કવિનો ન્યાય શુદ્ધ કરવાને માટે આપણે કંઈક આંચકા ખાવા ઘટે છે.

૪૧. ભક્તિના સંપ્રદાયમાં નવ પ્રકાર કહેલા છે અને નવધા ભક્તિને શિરઃસ્થાને પરાભક્તિ મૂકી છે. આ દશ પ્રકારનું વિવેચન અન્યત્ર કરીશું. તરતમાં એટલું જાણવું બસ છે કે આ ભક્તિની નિસરણીનું તીચામાં નીચું પગથિયું દાસ્યભાવનું છે અને ક્રમે ક્રમે દાસભક્તનો પ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ પગથિયાં ચડતો જાય છે અને પ્રભુના પ્રેમને આકર્ષતો જાય છે, અને એ આકર્ષણ સંપૂર્ણ થતાં છેક ઉપરને પગથિયે શ્રીકૃષ્ણ અને ભક્ત એકતા પામી વિહાર કરે છે. આ પ્રમાણે ભક્તનો પ્રેમ એ જ સંપ્રદાયનું સાધન છે અને એ જ ભક્તિનો આત્મા તેમ જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જેમ સૂર્યના પ્રકાશને રાત્રિસમયે તેમ વાદળાંને સમયે આવરણ હોય છે અને દીવાના પ્રકાશને પવન વગેરે વિક્ષેપ હોય છે તેમ ભક્તના જીવને પણ આવરણ અને વિક્ષેપ હોય છે. ભક્તિનાં નીચલાં પગથિયાં ઉપર ચડનારને એ આવરણ અને વિક્ષેપ નડે છે અને ઉપરનાં પગથિયાં ઉપર પહોંચ્યા પછી તે પ્રેમરસના શુદ્ધ પ્રકાશને અનુભવે છે એવી કવિની ભાવનાને સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

૭. આવરણદોષ

૪૨. કામ અને દામ આદિ દોષને વિષયે ઉપર પ્રમાણે પોતાનાં વચન કહેલાં છે. એ દોષ જાતે વિક્ષેપરૂપ થાય છે. શુ. સિ. પ્ર. ૭૫. એ સર્વ દોષને ગુણરૂપ ન ગણી, દોષરૂપ જાણી લઈ, તેના ઉપર અરુચિ થાય અને અમુક વસ્તુ ખાવાની ન ગમે તેમ વિષયના ભોગ ઉપર અણગમો થાય ત્યારે તે અણગમાવાળા મનની સ્થિતિનું નામ વૈરાગ્ય કહે છે. જ્યાં વૈરાગ્ય નથી હોતું ત્યાં મોહ હોય છે અને મોહ એ જ્ઞાનમાર્ગમાં અને યોગમાં, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં પણ મોટું આવરણ ગણાય છે, અને દયારામ તેને વિષયે શું કહે છે તે હવે જોઈશું.

૪૩. જે સત્સંગ ભક્તિને રંગે ચડાવે છે તે સત્સંગ તુંબિકા પેઠે તારે છે. પણ સવિકાર ઉરવાળાને સત્સંગ ફળતો નથી તેમ એવા ઉરવાળાનો સંગ પણ તારી શકતો નથી; કારણ આવા દૃષ્ટાંતોમાંના સંગ તે લીલી તુંબિકા જેવા છે.

" તરે તુંબિકા, આશ્રિત તારેજી, અનુભવ સહુને શાસ્ત્ર પોકારેજી
પણ જો ઉર હોય રહિત વિકારજી; તરે ન તારે ન લીલી લગારજી.
લીલી ન તારે તુંબી ત્યમ ન ફળે સમલ જનસંગ,
ફરી તેનું તેજ કરે સુકાર્ય વિકાર થાતાં ભંગ.

*

ઉરગ્રન્થિઓ તે માયા ત્યમ સત્સંગ ન ફળે નૃશંસ.

*

જિજ્ઞાસુ ઉપદેષ્ટા ઉભય હોય ઉચિત ટળે ભવરોગ,
જવ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણકરુણા, તવ મળે એવો યોગ."

ર. વ. પદ ૭૩.

આ વિષયને વધારે ચર્ચતાં "મનમતિસંવાદ" (૪ બૃ. કા. દો. ૭૭૮-૭૮૨)માં કવિ કહે છે કે

" જેવી સંગત મન કરે તેવું તે થઈ જાય;
વિષયી જનનો સંગ તો મન બગડયાનું ઠામ,
સુસંગથી મન શુચિ રહે, ભજન ગમે ઘનસ્યામ "

મ. મ. સં. ૧૧.

વળી **बद्धो हि को ?–यो विषयानुरागी**, એ મણિરત્નમાળાના વાકયવત્ કહે છે કે

" વિષયી મન પરવશ અતિ, સદા કર્યું નહીં ભાન,
માટે મહા અપરાધ એ, ભાવે નહીં ભગવાન."

મ. મ. સં. ૨૩.

વિકારરહિત વિરક્ત મન થઈ જતાં જાતેજ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એ વેદાન્તવાકયવત્ ભક્તિનો ઉદય થવામાં કારણકાર્યસંબંધ કવિ દર્શાવે છે કે

" અનાયાસ મન વશ રહે, પ્રપંચ પ્રીતિ જાય;
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ દૃઢ સદ્ય શ્રીહરિની થાય."

મ. મ. સં. ૩૧

અવિરક્તની મનસા માર ખાતાં પણ કુટેવને છોડતી નથી.

"ક્ષુધિત શ્વાનની પેરે મનસા ફરે રઝળતી;
એઠો કટકો કહીં મળે, ખાય કહીં કહીં માર,
તદપિ ટેવ તજે નહીં, ના માને ધિક્કાર."

મ. મ. સં. ૬.

મનનો આવો સ્વભાવ છે. તેને વશ કરતાં આકુળવ્યાકુળ થવું પડે છે, પણ તે સૌ કરીને પણ તેને વશ કરવાનો પુરુષપ્રયત્ન આવશ્યક છે.

"વિકળ થાય તો થાવા દે, હરિ ભજ રાખી ધીર;
વિના ચડાવ્યે કામઠી ક્યમ કરી વાગે તીર ?"

મ. મ. સં. ૯.

એ પુરુષપ્રયત્ન કરતાં કરતાં હરિભજન કર્યાં કરજે જેથી એ તીર આખરે લક્ષ્યસ્થાને વાગશે; કારણ જ્યાં ધૈર્યસહિત હરિ ભજાય છે ત્યાંથી મોડીવહેલી વિષયસત્તા નષ્ટ થાય છે. જેમકે

"સિંહ વસે જે વનમાં ત્યાં ક્યમ વસે શિયાળ ?"

મ. મ. સં. ૨૧.

"મનાજી સુબેદાર" ને વશ કરવાને આમ હરિનો "રૂક્કો" લઈ જવું, અને પુરુષપ્રયત્નથી તેને વશ કરવાનું મહાભારત કામ અવશ્ય સાધવું. ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાય થયેલા એક મહાઆવરણને આમ ભક્તિથી જ ભેદવાનું છે.

૪૪. મનુષ્યના જીવન ઉપર એક આવરણ આવા મોહનું બંધાયું છે તો બીજું આવરણ દુઃખનું બંધાયું છે. મોહનું આવરણ મનુષ્યને વિષયોના બંધનમાં બાંધી લે છે અને શત્રુ જેવા એ બન્ધ ઉપર તેની પ્રીતિ કરાવે છે, તો દુઃખનું આવરણ મનુષ્યને વૃથા ભયના અને ત્રાસના બન્ધનમાં નાંખે છે અને તે બન્ધનને એ મનુષ્ય શત્રુરૂપ ગણે છે ત્યારે ભક્તને માટે તો દુઃખ મિત્રનું જ કામ કરે છે. એટલી શ્રદ્ધાથી તે આવરણ ભેદાય છે ને તેને સ્થાને પ્રકાશ થઈ જાય છે.

આ પ્રકાશ કેવી રીતે થાય છે ?

૪૫. આપણામાં આરબ્ધાદિક ત્રિવિધ કર્મ અને તેના પરિપાકરૂપ સુખદુઃખમય અને પુણ્યપાપમય જન્મપરંપરાનો સંસાર માનેલો છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં પૂર્વજન્મ નથી મનાતો અને પાશ્ચાત્ય ધર્મી મનુષ્યના

જીવનને આ જીવનનાં સુખદુઃખોથી ઘડાતું માને છે અને એવા ઘડાતા જીવનને Life of Discipline નું વિશેષણ અપાય છે. સંપ્રદાયના કવિ બીજા જીવોને માટે ત્રિવિધ કર્મના પરિપાકરૂપ જન્મપરંપરાના સંસારને માને છે અને ભક્તિશુદ્ધ જીવોને માટે પાશ્ચાત્ય ધર્મોના જેવી શ્રદ્ધાથી એ જીવોનાં જીવનને દુઃખથી ઘડાતાં માને છે એટલું જ નહીં પણ એ દુઃખોને ઈશ્વરની કૃપારૂપ માને છે.

૪૬. પ્રભુની કૃપાના પાત્ર થયેલા ભક્તોને પ્રારબ્ધ સંચિતાદિ કર્મ નડતાં નથી, પણ તેમને પોતાના ગણી તેમનું કલ્યાણ કરવાને જ પ્રભુ તેમને દુઃખ આપે છે એ સંબંધે કવિ હરિમુખમાં વાક્યો મૂકે છે કે

"શ્રીમુખ બોલ્યા શ્રીહરિ, હોય જેને અતિશે અનુગ્રહ મારો રે,
જેને અહીં સ્વપ્ને પણ સુખ નહીં, મૂળથી એ મારો ધારો રે.
મહાવ્યાધિ તેનું તન પીડે પરદેશે ભટકાવું રે,
સુહૃદબન્ધુવિક્ષેપ કરાવું, વિનતી ન મનમાં લાવું રે."

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૭ પદ. ૬૨.

એ કષ્ટ તો પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક જ છે.

"મહાકષ્ટ પામ્યા વિના કૃષ્ણ કોને મળ્યા ?
ચારે યુગના જુઓ સાધુ શોધી !
વહાલ વૈષ્ણવ વિષે વિરલાને હોય બહુ;
પીડનારા જ ભક્તિવિરોધી."

*

"જગત જનની જાનકી દુઃખ દુસ્તર સહ્યું,
પાપવણ તાપ, જેને જગત વન્દે.
સંચિત, ક્રિયમાણ, પ્રારબ્ધ જેને નથી
તેને ત્રણ તાપ આવી નડે છે.
અકલ ગત ઈશહેતુ ન સમજ્યું પડે,
પ્રબળ ઇચ્છા સહુ તે પડે છે.
છે કથન માત્ર એ પુણ્ય ને પાપ બે,
નચાવ્યું નંદકુંવરનું જગત નાચે,
દયાપ્રીતમરુચિ વિના પત્ર હાલે નહીં,
પણ ન લાગે ભ્રમણ મન કાચે."

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૩-૩ પદ. ૫૮.

૪૭. રાવણનાં પાપકર્મ તે પણ ભક્ત જયવિજયને પાછું વૈકુંઠ-પામવાનો માર્ગ હતો અને સીતાનાં દુઃખ તે પણ તે જ માર્ગ હતો. એવી વાતોને ઉદ્દેશીને પુણ્યપાપને "કથનમાત્ર" કવિએ ગણેલાં સમજાય છે. આ ન્યાયે ભક્તોનાં પુણ્યપાપ પણ હરિની ઇચ્છાને જ વશ છે તેમ દુઃખ પણ તેની ઇચ્છાને જ વશ છે; પણ માત્ર કાયા મનના માનવીને એ અકળ કળામાં શ્રદ્ધા નથી બેસતી. બાકી સત્ય શ્રદ્ધાથી જોનારને તો કવિ ઉપલા જ પદમાં કહે છે કે "પ્રથમ પીડા, પછી સુખની વૃષ્ટિ." એ જ પ્રભુએ ભક્તોને માટે સૃષ્ટિ રચેલી છે એમ શ્રદ્ધા રાખી, પ્રભુ આપે તે બડબડયા વગર, તેનો પ્રસાદ ગણી, સ્વીકારવું; કારણ એક પાસથી આ વાતોમા પ્રભુ ભક્તની વિનતિ મનમાં આણતા નથી (જુઓ ઉપરનો ઉતારો પદ ૬૨ માંથી,) તો બીજી પાસથી કવિ કહે છે કે

"વિનતી વિના નિજ જનના રક્ષક સદા છે વ્રજરાય રે,

*

પોતાની મેળે જ ભકતની ભીડ ભાંગવા જાય રે.
વિજ્ઞપ્તિની વાટ જુએ નહીં ભક્ત ભલું કરે મનથી રે,
સચેત પક્ષ્મ જેમ અચેત લોચન, તેમ હરિ સાવધ મનથી રે.
સહુ કરવા સમરથ શ્રીજી પણ નિજજન અહિત ન થાય રે,
જન અજ્ઞાન ન હારદ સમજે, માટે અવગુણ ગાય રે.

*

જેમ બને તેમ સમરો શ્રીજી, દયા દોષ ના ધરશો રે,
રાધાવર સહુ રૂડું કરશે, સહજ **શરણથી** તરશો રે."

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૩-૪. પદ ૫૯.

૪૮. અચેતન આંખનાં પોપચાં અને પાંપણોમાં ચેતન હોય અને આંખનુ રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ સમજીને જ આંખ ભણી કોઈની ઝાપટ આવતાં ઝટ મીંચાઈ જાય છે ને આંખને બચાવી લે છે એવી જ રીતે ભક્તને બચાવી લેવાનો પ્રભુનો સ્વભાવ છે. આથી પોતાની ન્યૂન બુદ્ધિમાં જે સારુંખોટું લાગે તે પ્રમાણે પ્રભુ પાસે ન માગતાં ભક્તજને એ પ્રભુની બુદ્ધિમાં અને સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા રાખી તે કરવા દેવામાં જ કલ્યાણ છે, અને તે કરે તે તેના પ્રસાદ ગણી, સ્વીકારવું તે જ "સહજ શરણ" છે. જે ભક્તનો સ્વભાવ તેને

પ્રભુના શરણમાર્ગમાં આમ સહજ સ્વભાવથી દોરે છે તેનું પ્રભુ-કલ્યાણ કરે છે. દુઃખનું આવરણ ભક્તને માથે પ્રભુ નાખે છે તે આવરણ નીચેના અંધકારમાં પડેલા હૃદયનો સ્વભાવ જ્યારે આવા સહજ શરણની વૃત્તિમય થાય છે ત્યારે તે સ્વભાવને બદલે આવરણ ભેદાય છે અને સાંસારિક સુખને ઠેકાણે શ્રેયપ્રકાશને એ સ્વભાવ અનુભવે છે. અંગ્રેજી Resignation to God નો અર્થ પણ કંઈક આના જેવો જ છે

૪૯. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને શિરે મોહ અને દુઃખનાં આવરણ બંધાય છે, તેમાંથી ભક્ત જીવો મોહના આવરણને પરાક્રમથી દૂર કરે છે અને દુઃખના આવરણમાં પ્રભુને શરણ થઈ દૂર કરે છે. અને એ બે ક્રિયાથી મોહને સ્થાને વૈરાગ્ય અને દુઃખને સ્થાને કલ્યાણ પ્રકટ થતાં ભક્તજીવ પ્રેમપ્રકાશનો અધિકારી થાય છે અને તે પછી તો તેને વિક્ષેપ નડે નહીં એટલું જ માત્ર બાકી રહે છે.

૮ વિક્ષેપદોષ.

૫૦. યોગશાસ્ત્રમાં જે જે પદાર્થ મનને ચંચળ કરી યોગાભ્યાસમાં અંતરાયરૂપ થાય અર્થાત્ ઇષ્ટવસ્તુના ધ્યાનમાં મન ગ્રસ્ત થાય ત્યારે તેને આમતેમ ભમાવે તેવા પદાર્થોને વિક્ષેપરૂપ ગણ્યા છે. વેદાન્તમાં અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થવા છતાં ફરી ફરી તે આવરણ ભણી મનને વાળનાર, ખેંચનાર પદાર્થોમાં વિક્ષેપશક્તિ ગણી છે. સર્વ ભક્તિમાર્ગોમાં આવા વિક્ષેપોના ઉપરાંત ઇષ્ટ દેવને છોડી અન્ય દેવો ઉપર અને અન્ય ધર્મો ઉપર દૃષ્ટિ સરખી થાય તો તેથી ઇષ્ટ દેવ ભણીથી મન વિક્ષિપ્ત થાય એવું ગણી, એ વિક્ષેપોનો પ્રતીકાર કરવા માટે અન્ય દેવોની ગમે તો નિન્દા કરવામાં આવે છે અને ગમે તો તેમને ઉતારી પાડવામાં આવે છે અને અન્ય ધર્મોને તો નિન્દવામાં જ આવે છે. સુજ્ઞ અધિકારીઓ આવા પ્રાસંગિક બોધને અર્થવાદ ગણી અન્ય ધર્મોની અને અન્ય દેવોની નિન્દા કરતા અટકે છે અને પોતાના ધર્મ ઉપર અને દેવ ઉપર પોતાની વૃત્તિ અવિક્ષિપ્ત અને સ્થિર કરાવવાની ઇચ્છા વિના પોતાના ઉપદેશકોનો બીજો હેતુ એમના અર્થવાદમાં નથી એવું સમજી તેટલો હેતુ પાર પાડવા ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી. **स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः** '. એ ગીતાવાક્ય આ જ હેતુને ઉદ્દેશે છે. પરધર્મ ભણી

બુદ્ધિને દોડાવનારનું મન વિક્ષેપ પામે છે માટે જ એ ભયંકર છે, અને સ્વધર્મ ભણી વૃત્તિ સ્થિર કરવાથી કલ્યાણ છે માટે એવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી **देहं पातयामि वा अर्थं साधयामि** એવો વિધિ અને નિશ્ચય પાળીને વૃત્તિ સ્થિર રાખવી, એવો ઉક્ત ઉપદેશને ઉદ્દેશ છે.

૫૧. આ દેશબહારના ધર્મોમાં પ્રાયશઃ એવો આગ્રહ હોય છે કે પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એટલું જ નહીં પણ ધર્મ બહારના મનુષ્યોમાં તે પ્રસારવો અને બીજા ધર્મોને ઉચ્છેદ કરવો. આવા આગ્રહને બળે પ્રજાઓમાં વિગ્રહ થયા છે અને સ્વધર્મને પ્રિય ગણનાર અનાથ વર્ગોને શિરે અનેકધા દુઃખ અને ત્રાસ પડેલાં છે એવું જગતના ઇતિહાસમાં સુવિદિત છે. આપણા લોકના ધર્મપ્રવર્તકો આ અનિષ્ટ પરિણામના નિમિત્ત થયા નથી તેનું કારણ એ કે વાદવિવાદથી લોકસંઘની બુદ્ધિઓ ઉપર અસર કરવા ઉપરાંત વિશેષ આગ્રહ ન ધરતાં સ્વમાર્ગી પ્રજાને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતાં શીખવવામાં આગ્રહી રહેલા છે. સ્વમતમંડન અને પરમતખંડનમાં આ દેશમાં આવી સ્વાભાવિક અને નિર્દોષ મર્યાદાઓ રહી છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરનાર નહીં હોય એમ કહેવાનો પ્રસંગ નથી, પરંતુ આવાં ખંડન-મંડન પરમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને થાય તે માત્ર તેમની બુદ્ધિદ્વારા જ કરવાના ઉદ્દેશથી થાય છે, અને સ્વમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને થાય ત્યારે તેમની બુદ્ધિઓને તેમ વૃત્તિઓને ઉભયને સ્થિર કરવાના ઉદ્દેશથી થાય છે. '**स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः**' એ વાક્ય એકલા કોઈ અમુક માર્ગીઓને ઉદ્દેશીને કહેલું નથી પણ સર્વ માર્ગના અનુયાયીઓને સંબોધનરૂપે છે. તેમાં તો સર્વ વ્યક્તિઓએ પોતપોતાના માર્ગમાં પોતાની બુદ્ધિ અને વૃત્તિ સ્થિર રાખવાના યોગનો બોધ કરેલો સમજાય છે. "**यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति**" ॥ એમ સર્વ દેવને થયેલા નમસ્કાર પોતાને જ પહોંચે છે એવા બોધના કરનાર કેશવના મુખમાં તો સર્વ ધર્મોનું રક્ષણ જ શોભે, અને "જે ધર્મ પાળતા હો તે પાળજો અને તેમ કરવામાં બુદ્ધિ અને વૃત્તિ છિન્નભિન્ન અને ડોલાયમાન ન કરતાં સ્થિર રાખજો, કારણ તેમ ન કરવામાં જ ભય છે," એવો જ ઉદ્દેશ ઉપરના ગીતાવાક્યમાં સમજવો યોગ્ય

છે. આપણે કાંઈ ગીતાના અર્થ કરવાનો અત્ર પ્રસંગ નથી પણ ઉપરનું પ્રકરણ સમજવાથી આપણા કવિનાં કંઈક મર્મસ્થાન સમજવાનો પ્રસંગ છે તેથી આટલું ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૫૨. દયારામ કવિના સમયમાં અનેક માર્ગો અને કવિઓ એટલા બધા હતા કે સામાન્ય મનુષ્યનાં મન વિક્ષેપ ન પામે તો જ નવાઈ જેવું ગણાય, તે મેં અન્ય સ્થાને દિગ્દર્શનથી જણાવ્યું છે.[૧] વેદાન્તી અને યોગી કવિઓ, તેમ શૈવ શાક્ત વગેરે પંથના કવિઓ અને બોધકો વચ્ચે આ સમયનું ગુજરાત દોલાયમાન થાય છે, તેમાં ઊભેલો વૈષ્ણવકવિ દિદોલાને સ્થિર રાખવા પ્રયત્ન કરે તે જેવું સ્વાભાવિક છે તેવું જ એ પ્રયત્નદષ્ટિબિંદુ જોવું યોગ્ય છે.

૫૩. જગન્નિયન્તા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કવિ કેવા પ્રકારનું માનતા હતા તે આપણે જોયું છે અને અન્યમતોનું અને મુખ્ય કરીને વેદાંતનું ખંડન કરવા તેમણે રસિકવલ્લભમાં અનેકધા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેનાં લગભગ સિત્તેર પાનાં તેમાં રોકાયાં છે. એક વાત સમજાય એવી છે કે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય મનુષ્યોને માટે નથી પણ સમર્થ વિદ્વાનોને માટે છે અને સંપ્રદાયનો માર્ગ સામાન્ય જનસમૂહથી સમજાય એવો છે. બ્રહ્મવેત્તા થયા વિના અદ્વૈતસિદ્ધિ પામવી અશક્ય છે પણ પ્રેમભક્તિનો અનુભવ સાધનહીન સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ શક્તિઅનુસાર કરી શકે એમ છે. તેમના કાનમાં અદ્વૈતની અગમ્ય કથાઓ રેડ્યા કરે તો તેમનાથી તેનો અંશ પણ ન સમજાય અને ભક્તિમાર્ગના સરલ પણ દેખીતા વિરોધી સિદ્ધાન્તો ઉપર તેઓ શંકાશીલ થાય અને આ સત્ય કે આ સત્ય એ વિચાર કરવાની શક્તિને અભાવે તેમને કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર ન આવતાં, કેવલ વિક્ષિપ્ત અને અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ કરે એ વિના બીજું પરિણામ આવવાનું નહીં. દયારામ પોતે વેદાન્ત સમજવા જેટલા વિદ્વાન હતા કે નહીં તે સમજવાનું એવું સાધન નથી પણ તેમની બુદ્ધિ એવી હતી કે તેમણે ધાર્યું હોત તો તે પંથે પણ જોઈ શકત. પરંતુ અખોભક્ત કહે છે કે "જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ" તેમ દયારામને

૧. શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામની પુરૂષોત્તમસાહિત્યમાલા, અંક ૪ પરિશિષ્ટ ૨૭, ૨૮. એ શેઠને પત્ર લખ્યાથી એ પુસ્તક મળશે. મારૂં .

∴ Classical Poets of Gujarat PP, 61-63.

પૂછ્યું હોત તો ઉત્તર આપત કે "રસિકને જ્ઞાની ન ગણીશ." સંપ્રદાય માર્ગનું જ્ઞાન પણ જેને તત્ત્વનું "ટૂંપણું" અને "તુચ્છ" લાગે છે એવા આ પ્રેમભક્ત રસિકને વળી બીજા સંપ્રદાયનું જ્ઞાન જોવું ક્યાંથી ગમવાનું હતું? નરસિંહ મહેતો જ્યારે જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ ત્રણે પદને પાત્ર હોઈ "જ્યાં લગી આત્મતત્ત્વ ચિન્યું નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી" એવો જ્ઞાનોત્કર્ષ ગાય છે ત્યારે દયારામને જ્ઞાનમાત્રમાં ટૂંપણું લાગે છે અને ભક્તિ જેવા અચલ રત્નપ્રદીપને મૂકી પાન જેવા દીવા ઉપર આધાર રાખવામાં મૂર્ખતા જ લાગે છે. આવા રસિક કવિ વેદાન્તનું ખંડન કરવામાં વેદાન્તીઓને ગાળો દે, વેદાન્તનો પૂર્વપક્ષ કરનાર શિષ્યનું ટોળ કરી તેને બનાવે, અને મારી મચરડી માતા બાલકને સમજાવી ફોસલાવી ઘરબહાર નાસતું અટકાવી ઘરમાં આણે તેમ કવિ પોતાના શ્રોતાઓને અને વાચકોને વિક્ષેપની આગમાં ઝંપલાઈ પડતા અટકાવવાને જે પ્રયત્નો કરે તે સર્વ ચિત્ર આ પ્રેમાળ કવિના હૃદયને યોગ્ય જ છે.

૫૪. કવિ જ્યારે બુદ્ધિને વિક્ષેપમાંથી બચાવવા આવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પોતાના જેવા જ પ્રેમથી અન્ય દેવો ઉપર પ્રેમ રાખનાર વર્ગને માથે કવિ કાંઈક સમભાવ અને અનુકંપા રાખે છે અને તે વર્ગ ઉપર અને તેમના ઇષ્ટદેવો ઉપર હૃદયવેધક પ્રહાર કરતાં કંઈક જુદી જ કલા અજમાવે છે. એ વર્ગને કવિ કહે છે કે અમારા તમારા દેવ કાંઈ જુદા નથી. અમારા દેવ તમારા દેવમાં પણ છે માટે તમારા દેવને પણ હું નમસ્કાર કરીશ. બાકી તમારે અનુભવી જોવું હોય તો જો જો કે અમારા દેવમાં વધારે રસ પડે છે કે તમારામાં? જે દેવના જે અંશ હોય તે દેવ ઉપર તેને પ્રીતિ થાય છે માટે તમે બીજા દેવના અંશ હશો તો તમને તે ઉપર પ્રીતિ થશે અને અમે રસરૂપ દેવના અંશ છીએ તેને તે દેવ વિના બીજે સ્થાને સંતોષ મળે એમ નથી. સૌ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવને સેવે તે કાંઈ "બોધ"થી સેવતા નથી પણ પોતપોતાના અંશાંશીભાવના સ્વભાવથી પોતાના દેવને ઓળખી લે છે.

"જે અંશ જેના હોય તે તેને ભજે શ્રુતિ ખ્યાત.
જેનું તેને તે મળે તવ થાય ચિત્તનિરોધ;
જયમ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ સેવે ભગવદી વણબોધ.

ર. વ. ૫૬ ૨૩:૭, ૮.

"વરંછ કદા મહિષી નવ ધાવે છે, ધેનુ ધાવવા મહિષી ન આવે છે.
ગુણ અવગુણનું કર્યું ન કામ છે, ચિત તેનું ત્યાં જ વિરામે છે.
ભૂલું પડિયું બાલક રોય છે, મુખ અધમોત્તમ સહુનાં જોય છે,
તદપિ ન ભટકણ ભાગે મનની છે, સદા શાંતતા મળતાં જનની છે,
જ્યમ જનની મળતાં જંપ તત્ક્ષણ અવર રહે નહીં આશ.
પછી બોધ તેને ન કરવો, પામ્યા પૂર્ણ અભિલાષ."

૨. વ. પદ ૨૪

આ વિષયની સામાન્ય ચર્ચા સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪, પ્રકરણ ૧૪માં કરેલી છે.

૫૫. આવી રીતે જે દેવ ઉપર પોતાનો સ્વભાવ વળે તેને ઈષ્ટ ગણી તેની ભક્તિ કરતાં અન્ય દેવોનું અનુસંધાન કરવું તે વિક્ષેપરૂપ છે, માટે તેવો વિક્ષેપ ન પામતાં ઈષ્ટદેવનો જ સતત સન્ધિ કરવો તેને કવિ "ટેકની ભક્તિ," "અનન્યાશ્રય" વગેરે નામોથી ઓળખે છે.

"સઘળે સરખી પ્રીત ન સારી છે, ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારી છે;
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવંત છે, વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કંત છે.
પતિવ્રતા ઉત્તમ જે હોય છે, પતિ પુરુષોત્તમ ત્યાં ચિત્ત પ્રોય છે.
વણ સમજે અન્યાશ્રય જનમાં છે, તે પણ ખટકે હરિના મનમાં છે.
મન ખટકે જ્યમ રજ નેત્રમાં, વણ નીકળે નહીં ચેન,
ત્યમ અન્યાશ્રય વણ છોડવે, નહીં જંપ પંકજનેન."

૨. વ. પદ. ૨૨.

૫૬. આ છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓમાં અન્યાશ્રિત જનથી પ્રભુને જંપ વળતો નથી એ ઉદ્ગાર અને ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રન્થોમાં ઈશ્વરમુખે "I am a jealous god" એવો ઉદ્ગાર કર્યો છે તે બે ઉદ્ગારો વચ્ચેના કંઈક અંશ મળતા છે, પણ પૂર્વપાશ્ચાત્ય ધર્મોમાં અન્ય દેવો પ્રતિની દૃષ્ટિમાં જે મોટો ફેર આપણે જોઈ ગયા છીએ તે તો ઉદ્ગારો વચ્ચે પણ છે.

૫૭. સંપ્રદાયમાં ઈશ્વરની અને ભક્તની પરસ્પર પ્રીતિની સતતતા કહેલી છે, પણ અન્યાશ્રયપ્રસંગે ભક્તની દૃષ્ટિ પ્રભુ ભણીથી વિક્ષિપ્ત થાય તેટલો સમય તેની ભક્તિની જ્વાલા હોલાય એટલે પ્રભુની પ્રીતિ તેના ભણી આકર્ષાવી જોઈએ તે કારણાભાવે આકર્ષાતી બંધ પડે છે, એટલો અર્થ આપણા કવિની ઉક્ત પંક્તિઓમાં સમાયેલો છે.

૫૮. બુદ્ધિનો વિક્ષેપ અટકાવવાને કવિ અન્ય મતોનું ખંડન કરે છે અને સ્વભાવનો અને પ્રીતિનો વિક્ષેપ અટકાવવાને અનન્યાશ્રયનો પંથ દર્શાવે છે. આવરણથી અને વિક્ષેપથી મુક્ત ભક્તજીવોની દૃષ્ટિ પ્રભુ સાથે કેવા પ્રેમપ્રકાશથી સંધાય છે તે હવે જોઈશું.

૯. નવધા ભક્તિ

૫૯. કેવલ સંપ્રદાયમાં નહીં પણ સંપ્રદાયના મૂલ આચાર્યના જન્મ પહેલાં નરસંહ મહેતાએ પણ ભક્તિના દસ પ્રકાર ગણેલા છે. તેમાં પ્રથમ નવ પ્રકાર નવધા ભક્તિને નામે ઓળખાય છે અને દસમો પ્રકાર પરાભક્તિને નામે ઓળખાય છે. આ દસ પ્રકારનાં નામ કવિ તેમની મહત્તાના ક્રમપ્રમાણે ગોઠવી ગણે છે તે :–૧ શ્રવણ, ૨ કીર્તન, ૩ સ્મરણ, ૪ પાદસેવન, ૫ અર્ચન, ૬ વંદન, ૭ દાસત્વ, ૮ સખ્ય, ૯ આત્મનિવેદન, અને ૧૦ પ્રેમભક્તિ જેને ઉપર પરાભક્તિ કહી છે. (૨. વ. પદ ૫૭). એમાંના નવ પ્રકાર સાધ્ય થતા સુધી આવરણ-વિક્ષેપનો ભય છે અને દસમા પ્રકારમાં કોઈ જાતનો ભય ન હોતાં કેવળ અભય છે. શ્રવણ એટલે હરિના નામનું શ્રવણ કર્યાં કરવું એ પ્રથમ પગથિયું એટલા માટે છે કે મનુષ્યમાત્રનાં મન સંકલ્પવિકલ્પાત્મક છે અને ઇન્દ્રિયોદ્વારા તેમ પોતાના ચર્વિતચર્વણથી એ મન સંવૃત થાય છે, તેને શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા હરિનામરૂપ પોષણ મળે તો તેના સંકલ્પવિકલ્પ હરિમય થવા લાગે. સંકલ્પવિકલ્પોનું સ્વરૂપ આમ બદલાતાં એ મનવાળો જીવ હરિકથાના ઉદ્ગાર કરવા માંડે છે એટલે હરિકીર્તન કરે છે અને ભક્તિને બીજે પગથિયે ચડે છે. એમ કરતાં કરતાં એ જીવનું મુખ ચાલતું ન હોય તો પણ મન હરિસ્મરણ કર્યાં કરે છે તે ત્રીજું પગથિયું. આ સર્વ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ ભક્તિભાવે થાય કે ન થાય તો પણ ફલ આપે છે એવું કવિ કહે છે ને દૃષ્ટાંત બતાવે છે કે કંસે ભયથી, શિશુપાળે દ્વેષથી, કુબ્જાએ પ્રીતિભાવથી આ ત્રણ વાનાં આદર્યાં તે સર્વને શ્રીકૃષ્ણે સદ્ગતિ આપી (૨ વ. પદ ૬૦). આ વચન દેખીતું સમજાય એમ નથી તે માનસશાસ્ત્રની એક વાર્તાથી સમજાશે. એક પાશ્ચાત્ય પુરુષને કોઈ સ્વજાતીય સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ થઈ, પણ સ્ત્રીને તેના ઉપર પ્રીતિ ન હતી અને એ પુરુષે તેનો કેડો ન છોડતાં સ્ત્રીએ તેને આજ્ઞા કરી કે તારે મને મુખ દેખાડવું નહીં અને મને બોલાવવી નહીં. પુરુષે તે આજ્ઞા પાળવાની હા

કહી પણ એટલું માગી લીધું કે "નિત્ય પ્રાતઃકાળે તું નિદ્રાવશ હોય ને તારી દાસીઓ પ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રસંગે હું તારા કાનમાં કોઈ ન સાંભળે એમ બે બોલ કહી જાઉં એટલી રજા આપ." આ પુરુષ ઉપર એને દયા આવતાં સ્ત્રીએ આટલી રજા આપી અને એ સ્ત્રી નિદ્રામાંથી જાગે તે પહેલાં એના કાનમાં પોતાનું નામ અને કાંઈક પ્રીતિનાં વચન કહી જવાનો એ પુરુષે અભ્યાસ રાખ્યો. કાળક્રમે તે સ્ત્રીને એ પુરુષનાં સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં, સ્વપ્નની વાતો એના મનમાં જાગતી અવસ્થામાં પણ ભરાવા લાગી અને એ સ્ત્રી પોતાને પ્રથમ ન ગમતા પુરુષ ઉપર પ્રીતિ રાખવા લાગી અને અંતે એને પરણી. અંગ્રેજી મનઃશાસ્ત્રીઓ આવા બનાવોને Laws of Association નામના નિયમોથી સાંકળી લે છે અને આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનો એ નિયમોને સંસ્કારબળના નામથી સારી રીતે ઓળખે છે. "**मरणे या मतिः सा गतिः**" એ આપણાં શાસ્ત્રો તેમ દયારામ માને છે અને મરણવેળાના સંસ્કારોનું બળ મરનારને તે સંસ્કારના કારણભૂત સ્થાનમાં લાવે છે, અને તેથી જ વૈરભાવે પણ હરિસ્મરણમાં આસક્ત થયેલું મન મરનાર દેહમાંના જીવને ઉક્ત દૃષ્ટાંતની સ્ત્રીની પેઠે અણગમતા હરિમાં સદ્‌ગત કરે છે. ગતિઅગતિ માનવી કે ન માનવી એ મહાપ્રશ્નનો અત્ર પ્રસંગ નથી, પણ સદ્‌ગતિદુર્ગતિ સત્ય માનનાર કવિ કેવા કારણકાર્યભાવને આલેખીને ભક્તિનાં ઉક્ત ત્રણ પગથિયાંનું ઉક્ત ફળ માને છે તે સમજવું ઉપર પ્રમાણે સુગમ છે. "આસક્તિ રાખી શ્રવણ કર" (૨. ૧. પદ. ૫૭. ૩), "અણુમાત્ર અંતર ઊતરે" (૨ ૧. પદ. ૫૮; ૫) ઇત્યાદિ વાક્યોના ઉદ્‌ગાર કવિ આ સંબંધમાં કરે છે તે તેના મનમાં આવા સંસ્કારબળના નિયમનું ભાન કોઈ રીતે હોવાનું સૂચવે છે.

૬૦. કૃષ્ણના ચરણસેવનની ભાવનાનું કવિ વર્ણન કરે છે કે

"કૃષ્ણચરણમાં મન એકવાર જી, જેણે દીધું મધ્યે અવતાર જી.
તો સ્વપ્ને યમદૂત ન જોય જી, પ્રકટ પેખવા ક્યાંથી હોય જી?
સદા કરે ચિંતન પ્રભુ કેરું જી, તે જન દામોદરનું દહેરું જી.
સહ સદા શ્રીજીમાં મન જી, સકળ સફલ પૂર્ણ સાધન જી."

(૨. ૧. પદ. ૬૩.)

શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી હરિસંસ્કારો મનમાં આવજાવ

કરવા લાગે ત્યાં મન કૃષ્ણચરણનું સેવન કરવા લાગે, અર્થાત્ દીન-ભાવે, દાસભાવે જગન્નિયંતાની પાસે નમ્ર વૃત્તિ કરી પોતાને તેના ચરણ આગળ તેને શરણ થયેલો અનુભવે તે કૃષ્ણચરણનું સેવન છે. જે આવું સેવન કરે તેના હૃદયમાં પ્રભુ સતત વાસ કરવા લાગે છે અને પ્રભુનું તે મન્દિર બને છે અને ત્યાં આવતાજતા સર્વ સંસ્કારો એ મંદિરમાં બેઠેલી માનસી પ્રતિમાનાં જ દર્શન કરે છે.

૬૧. આ માનસી સેવા મુખ્ય છે, પણ તે "વ્યસન ઉપજ્યે થાય." (ર. વ. પદ ૬૩; ૭.) પ્રથમ ત્રણ પગથિયાંમાં આસક્તિ બળ કરતી હતી તેમાં હવે વ્યસન ઉમેરાવા માંડે છે. આ વ્યસનકાળે ભક્ત દાસ્યભાવે પણ અભિલાષ રાખતાં શીખે છે અને તે અભિલાષનું વર્ણન કવિ આપે છે કે

"સર્વાત્મભાવ પ્રભુ સુખી ક્યમ થાય એ અભિલાષ,
સેવાનું ફળ સેવા ઇચ્છે, સુખ અવર નહીં આશ.
મન લોક વેદની લાજ નહીં, એક કૃષ્ણ પિયુશું પ્રેમ,
પતિની પ્રસન્નતા સાધવી, અચલિત એ ઉર નેમ.
(ર. વ. પદ. ૬૩; ૫, ૬.)

"સર્વાત્મભાવ" એટલે સર્વમાં આત્મભાવે વ્યાપક પ્રભુ કયે માર્ગે સુખી થશે-પ્રભુ સુખી તો છે જ પણ કયે માર્ગે પ્રસન્ન થશે-એ વિચાર, નિષ્કામ સેવાની ઇચ્છા, એ સેવાને અર્થે લોકાદિકની લજ્જાનો ત્યાગ, અને કૃષ્ણપિયુ ઉપર પ્રેમ: એ ચાર પદાર્થ આ વ્યસનાવસ્થા પછી ઉદ્ભવ પામે છે. જગતને પ્રભુનું સ્વરૂપ અને આત્મા માનનાર સાંપ્રદાયિક ભક્ત એ જગતમાં વસનાર પ્રભુની સેવા કેવી રીતે થાય એ વિચારને અન્તે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવે છે અને પ્રભુનું જે અર્ચન કરે છે તેની વ્યાખ્યા કવિ આપે છે કે

"દયા પ્રભુમય જગત સહુ સંતોષ અર્ચન જાણ."
(ર. વ. પદ ૬૩; ૮).

"હરિનું પૂજન સહુ સંતોષ જી, તે મહાસેવા વૈષ્ણવ તોષ જી."
(ર. વ. પદ ૬૪).

येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः ।
संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥

વસિષ્ઠોપદિષ્ટ વ્યાખ્યા પ્રમાણે **કોઈપણ દેહીને સંતોષ**

આપવો તે જ હરિપૂજન છે એવું કહી કવિ વંદન અને નમનની વ્યાખ્યા આપે છે. હરિ, શ્રીગુરુ, અને સંત એ ત્રણ જણ સમાન છે તેમને નમન કરવું; અર્થાત્ સંતોષ સૌને આપવામાં હરિપૂજન છે, પણ હૃદય ભક્તિથી નમ્ર થાય તે તો આ ત્રણ આગળ જ. તે પછી દાસ્ય અને સખ્યની વ્યાખ્યાઓ (૨. વ. ૫૬ ૬૪) છે, પણ તેમાં બાકીના પ્રકાર જેવી સ્ફુટતા અને વિસ્તાર કવિએ આપ્યાં નથી. માત્ર કવિના અર્થનું અન્વયથી અનુમાન કરીએ તો એમ સમજી શકાય કે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણમાં જેવી આસક્તિ બળરૂપ છે અને પાદસેવન અને અર્ચનમાં વ્યસન બળરૂપ છે, તે જ ન્યાયે તે પછીના ચાર ભક્તિપ્રકારમાં એટલે વંદન, દાસત્વ, સખ્ય, અને આત્મનિવેદનમાં પ્રેમ બળરૂપ છે. કારણ કવિ કહે છે કે

"તે પ્રભુ ઉપર આવે આસક્તિ, પછી વ્યસનાવસ્થા થાય,
તે ઉપર તન્મયતા ખરી, વળતી ન કંઈ કહેવાય.
પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક,
છે વ્યસનની બે અવસ્થા, તન્મયતાની એક"

(૨. વ. ૫૬ ૫૭; ૬–૭.)

૬૨. કામશાસ્ત્રાદિકમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમને ઉદ્દેશી દશ અવસ્થાઓ કહી છે તે જ શાસ્ત્રની પરિભાષાને સ્વીકારી, આસક્તિની ત્રણ, તે પછી વ્યસનની બે, પ્રેમની ચાર, અને તન્મયતાની એક : એમ બધી મળી ભક્તહૃદયની આ દસ અવસ્થાઓ કવિ ગણાવે છે અને તે જ પરિભાષામાં તેનાં "પ્રકટ નામ" આપે છે, અને તેના આસક્તિ, વ્યસન, પ્રેમ, અને તન્મયતા એ ચાર વર્ગમાંથી ત્રણની વ્યાખ્યાઓ આપે છે કે

"જળસ્વાતિ–ચાતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચંદ્ર ચકોર,
છે વ્યસન વારિ–મત્સ, ત્રણ ઉદાહરણનાં ઠોર."

(૨. વ. ૫૬ ૬૮; ૪.)

ચંદ્રને જોઈ ચકોર તેના ભણી ઊડ્યો જાય છે એ અવસ્થા તે આસક્તિની છે. પાણી બહાર નીકળતાં મત્સ્ય જીવતું નથી એ અવસ્થા વ્યસનની છે. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં મેઘમાંથી વૃષ્ટિના બેચાર બિન્દુના પાનથી જીવનસંતોષ માનવો તે પ્રેમની અવસ્થા છે. આસક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંથી પ્રથમ અવસ્થા વ્યાધિ છે, બીજી પ્રલાપ, અને ત્રીજી ઉન્મત્ત આલાપ છે (૨. વ. ૫૬ ૫૮; ૧.); અર્થાત્ ભક્તહૃદય

શ્રવણકાળે વ્યાધિગ્રસ્ત જેવું આતુર થાય છે, કીર્તનકાળે ગમે તેવો પ્રલાપ કરે છે, અને સ્મરણકાળે ઉન્મત્ત બની આલાપ કર્યા કરે છે. **प्रकर्षेण लापः प्रलापः अने ईषत् लापः आलापः** એમ સમજીએ તો કીર્તનનો પ્રલાપ મોટે સ્વરે અને સ્મરણનો આલાપ સ્મરણાર્થે નમ્ર સ્વરે–ધીમે ધીમે–થાય છે. તે પછી વ્યસનની બે અવસ્થાઓ, એક જડતા અને બીજી મૂર્છના છે. (૨. વ. ૫૬ ૫૮; ૨.) તેમાંની જડતા પાદસેવનભક્તિમાં અને મૂર્છના અર્ચનમાં થાય છે એમ સમજાય છે. તે પછી પ્રેમની ચાર અવસ્થાઓ ૧. દગ્રુચિ, ૨. સ્મૃતિ, ૩. અભિલાષ અને ૪. ઉદ્વેગ કહી છે. (૨. વ. ૫૬ ૫૮; ૧.) એ ચાર પ્રેમાવસ્થાઓ વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદનમાં છે, પણ તેનો ક્રમ સ્પષ્ટ નથી પણ પ્રથમ અભિલાષ થાય, તેમાંથી તજ્જન્ય ઉદ્વેગ થાય, તેના પરિણામરૂપે પ્રભુરૂપનું સ્મરણ ઉદય પામે, અને તેમાંથી એ રૂપ દૃષ્ટિગોચર થવા પામે, એ ક્રમને સ્વાભાવિક ગણીએ તો વન્દનકાળે અભિલાષ, દાસ્યકાળે ઉદ્વેગ, સખ્યકાળે સ્મરણ, અને આત્મનિવેદનકાળે દગ્રુચિ એવી રીતે એ ચાર ભક્તિપ્રકારમાં ચાર પ્રેમાવસ્થાઓનો ક્રમ આવે. છેક વ્યસનાવસ્થામાં પણ અભિલાષનું બીજ હોય છે (પૃષ્ઠ ૭૯) એ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો આ ક્રમ બેસતો આવે છે.

૬૩. એ અભિલાષની બીજાવસ્થામાં ઉક્ત પ્રકારે લોકલાજ છોડી ભક્ત–જાતે પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો પણ–પોતાના હૃદયમાં સ્ત્રીની અવસ્થા પામવા માંડે છે, "એક કૃષ્ણપિયુશું પ્રેમ" ધરવા લાગે છે, અને "પતિની પ્રસન્નતા સાધવા" નો અચલ નિયમ આરંભે છે, (ખંડ ૬૧ પૃષ્ઠ ૭૯), અને બીજદશામાંથી ઊગેલું ફાલેલું વૃક્ષ, આત્મનિવેદન એટલે પ્રભુને આત્માર્પણ કરવા માંડે છે, ત્યાં તેની કુસુમસમૃદ્ધિને કવિ વર્ણવે છે કે

"આત્મનિવેદન જેણે કીધું જી, પદ પરમાનંદ તેણી લીધું જી,
ચિંતા સઘળી પ્રલય પામી જી, પતિ પૂર્ણાનંદ શિરપર સ્વામી જી;
સર્વાત્મભાવે પિયુ હેલ જી, વિધિનિષેધની છૂટી ગેલ જી,
સહજ પતિશું પ્રકટ્યો પ્રેમ જી, શાંતિ પામે સર્વ નેમ જી."

(૨. વ. ૫૬ ૬૫; ૧, ૨)

જેને એકકાળે વિષ્ણુવામન બિન્દુ જેવા ભાસતા હતા તેને

વિષ્ણુનું સર્વવ્યાપી રૂપ પ્રત્યક્ષ થતાં વામનાવતારનો ચરણુ પોતાના શિર ઉપર માગી લઈ તે ચાંપે તેમ ચંપાઈ જઈ એ રૂપને આત્મનિવેદન કરી બલિરાજાએ પાતાળનું રાજ્ય પ્રભુનો પ્રસાદ ગણી સ્વીકાર્યું, એટલે બલિના આત્માનું પ્રભુને નિવેદન–નૈવેદ્ય–થયું. વન્દનભક્તિની દશામાં નમ્ર થયેલું હૃદય આમ અંતે પ્રભુના ચરણથી ચંપાઈ જાય એ નવધાભક્તિનું ઉપલામાં ઉપલું પગથિયું ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમાવસ્થાના આરંભમાં કૃષ્ણપતિરૂપ પિયુ ઉપર પ્રેમ ધરવા લાગેલું ભક્તહૃદય હવે જ્યાં જ્યાં હરિના અવયવરૂપ જે જે ભૂતોમાં સંચરે છે ત્યાં ટહેલિયા બ્રાહ્મણ પેઠે એ પિયુની જ ટહેલ નાંખ્યાં કરે છે, જે ભૂતને દેખે છે તેમાં વસેલા પ્રભુરૂપ પતિને એ ભૂતના અંતર્ભાગમાંથી પોતાની પાસે પ્રકટ થવા બોલાવે છે અને સર્વત્ર આવી દશ્યચિને અનુભવે છે.

૬૪. એક ભાષાકવિ એક માશુક પાસે ગવરાવે છે કે "મેરે ચાહજાદે આલમકું લિયે મૈં તો જંગલસેં જંગલ ભટકું," તેમ આ સંસારને જંગલરૂપ ગણુની છતાં તે જ જંગલના ઝાડોમાં અને પાંદડાંઓમાં પુરુષભક્તરૂપ સ્ત્રી તે સર્વમાં રહેલા પરમ પતિની ટહેલ આમ નાંખ્યાં કરે છે. એ પ્રભુનો સર્વાત્મભાવ દર્શાવનાર બીજું દૃષ્ટાંત પુરાણ શુકમુનિનું આપે છે કે

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमुपेतकृत्यम्
द्वैपायनो विरहकातर आजुहावे ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवो निनेदुः
तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोस्मि ॥

૬૫. જેમ વેદાન્ત કહે છે કે निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः? તેમ જ આત્મનિવેદનની સ્થિતિએ પહોંચેલા આવા ભક્તના વિષયમાં કવિ કહે છે કે આવા ટહેલિયાને તો "વિધિનિષેધની છૂટી ગેલ જી;" અર્થાત્ આ અવસ્થાને પહોંચતા પહેલાના ભક્તમાત્રને વિધિનિષેધનાં બન્ધન હોય છે તે આ દશા આવતાં ગેલ જેવાં થઈ છૂટી પડે છે. અંગ્રેજ કવિ શેલીના પ્રોમીથીઅસનાં બન્ધન પણ આમ જ છૂટી જાય છે અને તે જેમ તેની પ્રેમમૂર્તિ "એશિયા"માં તન્મય થાય છે તેમ આ ભક્ત હવે પોતાની પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણમાં તન્મય થાય છે અને કવિ કહે છે કે એને હવે

તો દસમી પ્રેમભક્તિ " સહજ પતિશું પ્રકટયો પ્રેમ જી, શાંત પામે સર્વ નેમ જી " (ર. વ. ૫૬ ૧૫; ૨), અર્થાત્ પ્રેમની શિખરદશા પ્રાપ્ત થઈ અને નવધા ભક્તિના પ્રેમનાં ઉન્મન્થનને સ્થાને ભક્તની **પરાશાન્તિ** પ્રાપ્ત થઈ છે.

૬૬. દયારામને જેમ વર્ગીકરણની શુદ્ધતા ઉપર દૃષ્ટિ નથી તેમ જ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર પણ દૃષ્ટિ નથી. એકવાર આસક્તિ, વ્યસન, અને તન્મયતા એવો ક્રમ (ર. વ. ૫૬ ૫૭, ૬). દર્શાવી તરત જે એ ત્રણનાં પહેલાં પ્રેમાવસ્થા મૂકે છે. (ર. વ. ૫૬ ૫૭, ૭). રસિકવલ્લભના વિદ્વાન ટીકાકાર આ પ્રસંગોના સંબંધમાં સાહિત્યદર્પણમાંની દશ કામાવસ્થાઓ આપે છે, તેમાં પ્રથમ ચાર–અભિલાષ, ચિન્તા, સ્મૃતિ, અને ગુણકથન મૂકે છે; " દગ્રુચિ " ગણાવી જ નથી ત્યારે દયારામ દગ્રુચિને પ્રથમ મૂકે છે, અભિલાષને ત્રીજે મૂકે છે અને બીજી રીતે પણ ક્રમ ફેરવે છે (ર. વ. ૫૬ ૫૮; ૧. ૨). દગ્રુચિ કોને કહેવી તેનું સ્પષ્ટીકરણ દયારામમાં નથી, પણ માલતીમાધવના છઠ્ઠા અંકમાં પ્રથમ " ચક્ષૂરાગ " પછી મનની " અનન્યપરતા " અને પછી " તનુગ્લાનિ " એવી દશાઓ ગણાવી છે, અને તે સંબંધમાં ટીકાકાર જગદ્ધર દશ કામદશાઓ ગણાવે છે, તેમાં પ્રથમ " ચક્ષુઃપ્રીતિ " છે, પછી મનઃસંગ, સંકલ્પોત્પત્તિ, નિદ્રાચ્છેદ, તનુત્વ, વિષયાન્તર વ્યાવૃત્તિ, લજ્જાનાશ, ઉન્માદ, મૂર્છા, અને છેલ્લી મરણદશા છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં આ ક્રમ સુઘટિત છે અને નાયકનાયિકા એક બીજાને જોઈને ફરી ફરી જોવા ઈચ્છે તે દશા ચક્ષૂરાગ અથવા ચક્ષુઃપ્રીતિ પ્રથમ દશા છે અને તે પછી ગણાવેલી દશાઓ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામે છે. પરંતુ દૃષ્ટિને અને મનને અગોચર પ્રભુના સંબંધમાં સામાન્ય ભક્તમાં પ્રથમ તડાકે જ આવો ચક્ષૂરાગ થવો અશક્ય છે અને તે પ્રેમદશાનું પ્રથમ નહીં પણ છેલ્લું પગથિયું હોય તો જ તેમાં કાંઈ સંભવ અને ઉચિતતા આવે. આથી જ અભિલાષની બીજાવસ્થામાં " કૃષ્ણપિયુ " ઉપર બંધાવા માંડેલા (ખંડ ૬૩) પ્રેમનું શિખર " આત્મનિવેદન કરનાર ટહેલિયા (ખંડ ૬૩–૬૪) ભક્તને હાથ આવે છે અને ટહેલને ટોકે ટોકે જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં એની દૃષ્ટિ સર્વભૂતના અન્તરાત્માની દૃષ્ટિ સાથે એક થાય છે એ જ એનો દૃષ્ટિરાગ અથવા દગ્રુચિ, એ જ સ્વાતિ જલનું ચાતકને થતું આસ્વાદન, અને એ જ **यत्र यत्र मनो याति तत्र**

तत्र समाधयः માં ઉદ્દિષ્ટ સમાધિ. પૂર્ણાનંદ પતિને વરનારી ભક્તહૃદયરૂપ સ્ત્રીમાં આ દશાને અંતે જે સહજ એટલે અપ્રયત્ન પ્રેમ પ્રકટે છે તે ભક્તિનો દશમો પ્રકાર અને શિખર છે. તેને માટે આપણે જુદું પ્રકરણ રોકીશું.

૧૦. ભક્તિયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર

૬૭. ગીતામાં ભક્તિયોગ નામનો અધ્યાય છે પણ તેમાં નવધા કે દશધા ભક્તિને નામે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. દયારામ યોગને સામાન્ય રીતે તરછોડી કાઢે છે પણ અમુક વાતે સ્વીકારે છે. જે દેવનો જે ભક્ત અંશ હોય તે દેવ તેને મળતાં "ચિત્તનિરોધ" થાય છે એમ એ સ્પષ્ટ કહે છે. (૨. વ. પદ ૨૩; ૮). પતંજલિ વ્યાખ્યા મૂકે છે કે યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ. કૃષ્ણરૂપ સાથે મન જોડવું અર્થાત્ યોગ કરવો, અને એવો સન્ધિ થાય તેજ સંધ્યા એવું દયારામ કહે છે. (૨. વ. પદ ૪૯; ૪). કવિ ધ્યાન ધરવાને માટે ઉપદેશ કરે છે (૨. વ. પદ ૬૮; ૮) અને કેવા કૃષ્ણસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું તે સવિસ્તર દર્શાવે છે. (૨. વ. પદ ૬૧) અને એ ધ્યાન ધરનારને "યોગીરાજ" એવું વિશેષણ આપે છે. (૨. વ. પદ ૬૨; ૪). ભક્તિ એ યોગનો એક પ્રકાર છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર છે એવું કવિ ગણે છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે. ઘેરંડસંહિતામાં ભક્તિના યોગને સ્પષ્ટ વર્ણવેલો છે.

૬૮. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાનની વ્યાખ્યા "પ્રત્યયની એકતાનતા" એવી આપી છે. ધ્યાનથી ચઢતું પગથિયું સમાધિ છે. મનુષ્યના મન પાસે જે સંસાર ઊભો છે તેના એક ભાગને એ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને એ ભાગ સાથેનો એનો કર્મવ્યવહાર પંચકર્મેન્દ્રિયો વડે કરે છે. આ ભાગ તે બાહ્યસંસારનો છે અને મનુષ્ય પાસે જાગ્રત દશામાં જણાય છે. સંસારનો બીજો ભાગ જેને આપણે અંતઃસંસાર કહીશું તે મનુષ્યના મનના અંતર્ભાગમાં ઊભો થાય છે. નિદ્રાકાળે તે સ્વપ્નરૂપે ઊભો થાય છે અને જાગૃત અવસ્થામાં મનના અંતઃસંકલ્પવિકલ્પરૂપે ઊભો થાય છે. બાહ્યસંસારની મૂર્તિઓને જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહિર્મુખ થઈ પ્રત્યક્ષ કરે છે. કર્મેન્દ્રિયોથી બાહ્યસંસારની ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી છૂટું પડી એકલું

મન જે અંતઃસંસારમાં ક્રિયાઓ ઊભી કરે છે તે સામાન્ય ભાષામાં સંકલ્પ વિકલ્પ કહેવાય છે. બાહ્યસંસારની મૂર્તિઓનું અને ક્રિયાઓનું આપણને જે ભાન થાય છે તે ભાનને બાહ્યપ્રત્યય કહીશું અને અંતઃસંસારની મૂર્તિઓના અને ક્રિયાઓના ભાનને આપણે અંતઃપ્રત્યય કહીશું. આ પરિભાષા જોઈએ તેવી શાસ્ત્રીય નથી પણ સામાન્ય વાચકોને સુગમતા કરી આપવાના હેતુથી સ્વીકારી છે.

૬૯. જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ એવો એકાગ્ર થાય છે કે તેને બાહ્ય કે અંતઃપ્રત્યય થતા નથી ત્યારે તેના ધ્યાનનું શિખર જે દશાને પ્રાપ્ત કરે છે તેને અસંપ્રજ્ઞાત અને નિર્વિકલ્પ સમાધિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પણ જ્યારે ધ્યાનમાં સર્વ બાહ્યપ્રત્યયોનો તેમ એક સિવાય બીજા સર્વ અંતઃપ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે અને તે બાકી રાખેલા એક જ અંતઃપ્રત્યય ઉપર મન એકાગ્ર થાય છે ત્યારે તે એકાગ્રતાને એ પ્રત્યયના ધ્યાનને નામે ઓળખવામાં આવે છે. આવા ધ્યાનની શિખરાવસ્થામાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય છે. આવી રીતના સમાધિકાળે ધ્યાનના વિષયભૂત મૂળ બીજરૂપ અંતઃપ્રત્યયમાંથી કોઈ નવો પ્રત્યય ઉદ્દ્ભૂત થાય છે તે પ્રત્યય બાહ્ય પણ હોય અને આંતર પણ હોય અને તેને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

૭૦. ભક્તના ચિત્તનિરોધકાળે તે તેના ઇષ્ટદેવના અંતઃપ્રત્યયનું ધ્યાન ધરે છે. અને તેને સમાધિથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં એ દેવનો આંતર અથવા બાહ્ય પ્રત્યય નવે રૂપે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે દેવનો તે સાક્ષાત્કાર થયો સમજે છે. કેવળ ધ્યાનદશામાં જે અંતઃપ્રત્યય ધ્યાન ધરનાર શોધે છે તે શાસ્ત્રની, ધર્મની, ગુરુની, કે પોતાની કલ્પનાનુસાર હોય છે. પણ જે નવીન પ્રત્યયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે તેની કલ્પનાનુસાર ન હોતાં કોઈ અનનુભૂત રૂપે હોય છે. આ સાક્ષાત્કાર ભક્તને ઇષ્ટદેવાદિકનો થાય છે અને અન્ય મનુષ્યને તેણે ઇચ્છેલા અથવા ન ઇચ્છેલા કોઈ પદાર્થનો હોય છે. યુરોપમાં આવી સિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર વર્ગ આ સાક્ષાત્કારના વિષયને Vision કહે છે અને શ્રદ્ધા ન રાખનાર વર્ગ Halucination કહે છે. આ સાક્ષાત્કાર સંપ્રદાય પ્રમાણે દશમા પ્રકારની એટલે પ્રેમભક્તિની દશામાં થાય છે અને તે કેવો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે જોવાનું કારણ આપણે એટલું છે કે આપણા કવિના ઉદ્ગાર તેથી પૂર્ણપણે સમજાય.

૭૧. આવા સમાધિસિદ્ધ નવીન પ્રત્યયને આપણે સિદ્ધ-સાક્ષાત્કારવિષય કહીશું. પોતાના અંતઃસંકલ્પ પ્રમાણે પોતે રચેલા અંતઃપ્રત્યયને અંતર્ધ્યાનવિષય કહીશું. એ ઉપરાંત યોગસાધનને આરંભે બાહ્ય પ્રત્યયોમાંના કોઈ એકને વળગી રહી અમુક જ્ઞાનેન્દ્રિયથી તે પ્રત્યયઉપર ધ્યાન સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ રાખવા-વધારવામાં આવે છે તેની ક્રિયાના વિષયભૂત બાહ્યપ્રત્યયને આપણે બાહ્યધ્યાનવિષયને નામે ઓળખીશું. બાહ્યધ્યાનકાળે બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયને અને અંતર્ધ્યાનકાળે અંતર્મુખ ઇન્દ્રિયને તેમ મનને તેના ધ્યાનવિષય ઉપર એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ પાડવામાં અને વધારવામાં આવે છે અને વિષયના જે ભાગ ઉપર એ એકાગ્રતા થાય છે તે ધ્યાનબિન્દુ (Focus of Attention) કહેવાય છે. એ ધ્યાનબિન્દુ સંપૂર્ણ સાધ્ય થતાં તેમાંથી જ સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય પ્રગટ થાય છે

૭૨. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગનાં ૭ અથવા આઠ અંગ ગણાય છે તેમાં આરંભે અથવા મધ્યે પ્રાણાયામવિધિ આવી જાય છે. પ્રથમ અંગથી આરંભી ક્રમેક્રમે ઉપરનાં અંગોનો અભ્યાસ પામવાનો છે, અને તે ક્રમથી અંતે ધ્યાન અને સમાધિમાં શિખરાવસ્થા આવે છે. સંપ્રદાયમાં આને સાટે નવધા ભક્તિના ક્રમથી ચડતાં દસમી પ્રેમભક્તિ આવે છે, અને ધ્યાન અને સમાધિ પામવાને માટે યોગનાં બીજાં અંગની અપેક્ષા રહેતી નથી; માટે જ આ ભક્તિને સાધનહીનને પણ શિખરાવસ્થા સુધી લઈ જનારી કહી છે. કૃષ્ણ મથુરા ગયા પછી ગોપીઓનું સાન્ત્વન કરવા ઉદ્ધવ આવી તેમને કૃષ્ણદર્શન કરવાને યોગમાર્ગ દર્શાવે છે ત્યારે કવિ ગોપીઓ પાસે ઉત્તર દેવડાવે છે કે "તમારો યોગ તમારી પાસે બાંધી રાખો અને કૃષ્ણ ગુરુ અને તમે ચેલા થઈને તેને સાધો, બાકી અમારે તો અમારી પ્રીતિ બસ છે" (દ. કા. સં. ૧૦૩ 'પ્રેમરસગીતા' પદ ૧૫,) અને વધારામાં કહે છે કે

"પ્રકાશે યશ ક્યાં થકી, પ્રકટ પાખે સહુ વૃથા;
જુઓ આંખો મીચી આનંદ શો એ જોગ તો જૂઠો પ્રથા;
અજીઠા સરખા જોગને શું પાથરીએ કે પોઢીએ?
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ પથ્થરમાં શિર ફોડીએ?"
[દ. કા. સં. ૧૦૪ પ્રે. ર. ગી. પદ ૧૭]

જે પ્રકટ કૃષ્ણરસ ગોપીઓએ આમાં યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યો

છે તે "અવતારી" કૃષ્ણ તથા ગોપીઓના સંબંધમાં તેમના સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ શરીર સંબંધે ગણવો એ વિચારવાનું હાલ બાકી રાખીશું. પણ જેને આપણે "નિત્ય કૃષ્ણ" કહ્યા છે અને જે ભક્તોનાં હૃદયરૂપ સ્ત્રીઓ પાસે કવિએ પિયુની ટહેલ નંખાવી છે તે સર્વના સંબંધમાં તો આ પ્રકટ કૃષ્ણરસને ઉક્ત પ્રકારનો સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય કહીએ તો જ અર્થ બેસે. આ ઉપરાંત મીરાંબાઈ જ્યારે કૃષ્ણચરણનાં નૂપુરશબ્દાદિક સાંભળે છે, કૃષ્ણસ્વરૂપને સુદૃષ્ટ કરે છે, અને કહે છે કે "મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી, ઓ નાથ, તુમ જાનત હો સબ ઘટકી" ત્યારે એ પ્રકટ સ્વરૂપ આંતરધ્યાનવિષય સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે મૂર્ત પ્રતિમાઓને યોગની ત્રાટકાદિ ક્રિયાઓથી ભક્તો ધ્યાનવિષય કરે છે ત્યારે પણ એ પૂજા પ્રકટની ગણાય છે અને એ પ્રતિમાઓ બાહ્યધ્યાનવિષય થાય છે. આવી રીતે "પ્રકટ" નો અર્થ અનેકધા થાય છે. પણ તે સર્વમાં સાધનહીનને માટેના યોગ ઉપર દૃષ્ટિ છે અને તે ભક્તિયોગનાં જુદાં પગથિયાં છે. તે સર્વમાં જપ, તપ, પ્રાણાયામ, વગેરેની ઉપેક્ષા કરી કેવળ પ્રભુપ્રેમની વૃદ્ધિની આસક્તિથી આરંભી તન્મયતા સુધીની અપેક્ષા રખાય છે માટે આ ભક્તિ **પ્રેમલક્ષણા** કહેવાય છે અને કેવળ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય શોધનાર જ્ઞાનીઓની ભક્તિથી એટલે અંશે જુદી ગણાય છે.

૭૩. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (પૃ૦ ૭૦) વર્ણન કરે છે કે "અલૌકિક વિગ્રહ સિદ્ધ કરીને તદ્‌ભક્ત સમીપ પ્રભુ **સ્વરૂપપ્રાકટ્ય** કરે છે. નેત્રવડે અને મનવડે શ્રીમુખસુધાપાન કરતાં મોદ થાય છે, ત્યાર પછી એવા કોઈ પ્રચુર ભાવનું સંજનન થાય છે કે ઇન્દ્રિય વડે તે સ્વરૂપ સહ સંભાષણ, આશ્લેષ, આદિ સંગમ–રસ–ભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. દર્શન થયા પછી કવચિત્ ક્વચિત્ તો વેણુનિનાદમાત્રથી પણ પ્રભુ સહ સંભાષણાદિ સંયોગ–રસોપભોગ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવદાનંદસંપન્ન મનના સંબંધથી તે મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ જશે એમ વિચાર કરી વાણી મન સાથે સમાગમ કરે છે. મન અને વાણીનો આ પ્રમાણે સમાગમ થતાં વાણી ભગવદ્‌રસસંપન્ન થઈ જાય છે. (સંભાષણાદિચિકીર્ષા પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે.) એ જ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની સંગતિ કરીને ભગવદ્રતિ સંપાદન કરે છે." પાતંજલયોગસૂત્રના તૃતીય પાદના સૂત્ર ૩૩–૩૭માં જે જાતના સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષયને ઉદ્દેશેલા છે તેમાં ઉપર પ્રમાણેનું સ્વરૂપપ્રાકટ્ય આવી જાય

છે. "વ્રજસીમન્તિની સર્વાત્મભાવપૂર્ણ છે અને એ સર્વાત્મભાવરૂપ સાધનનું સ્વરૂપાનંદ ફળ છે. માટે શ્રીકૃષ્ણે વિરલ ભક્તોને રસાત્મક, કલાત્મક, ભાવાત્મક, આનંદનું પરમદાન કર્યું છે." * * * "અલૌકિક શૃંગારરસનો પ્રાકૃત વિષયભોગ સાથે સંભ્રમ ન કરવો." (શુ. સિ. પ્ર. ૭૬). સંપ્રદાયમાં સ્વીકારેલી પંચપર્વા વિદ્યામાંની એક યોગવિદ્યા પણ છે. (શુ. સિ. પ્ર. ૬૫). તેથી ઉપર દર્શાવેલાં યોગ-સૂત્રોની કોટિમાં ઉપર વર્ણવેલા સ્વરૂપપ્રાકટ્યનો સમાસ કરવા ઇચ્છીએ તો તેનું ફલિત એવું આવે કે મૂર્ધજ્યોતિમાં સમાધિસંયમ કરવાથી સિદ્ધદર્શન થાય છે ત્યાં અને અન્યત્ર કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ, નાદ, આદિ પ્રકારની સ્વરૂપપ્રકટતા પોતાને માટે ગોપીરૂપને અને તેમની પ્રેમ-ભક્તિને આંતરધ્યાનવિષય કરનારા ભક્તોમાં સિધ્ધસાક્ષાત્કારવિષયને રૂપે પ્રકટ થાય છે. યોગની અને સંપ્રદાયની પરસ્પર ઘટનાનો અથવા તે બેમાંથી એકની પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન દષ્ટિએ શોધના કે તુલના કરવાનો આપણે પ્રસંગ નથી, પણ જેટલે અંશે ઉક્ત વસ્તુ આપણા કવિની જ્વાલાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે તેટલે જ અંશે આ સર્વનો આપણે ઉપયોગ કરવાનો છે.

૭૪. શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં ગોપિકાસંબંધ ઉપરાંત વૃંદાવનના બીજા પદાર્થો, જેવા કે વૃંદાવન અથવા તુલસીવન, ગાયો, મુરલી અથવા વેણુનો નાદ જેણે ગોપીઓને મોહિત કરી હતી, ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો આવે છે. આપણા કવિનાં શૃંગારકાવ્યો સમજવામાં આમાંના કેટલાક પદાર્થોનો યોગ સાથેનો સંબંધ કામમાં લાગે એવો છે.

૭૫. સામવેદનું ગાન જેને પરિચિત હશે તેને ગાયોને એકઠી કરવાને માટેનાં સામ સ્મરણમાં આવશે. જતી રહેતી ગાયોને પોતાના ભણી વાળી આણવા માટેના એ ગાનના બળથી પોતાની બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયવાચક ગાયોને અંતર્મુખ થતી તરતને સ્મરણમાં આવશે. નાદયોગના યોગી નાદનું શિખરસ્થાન પામવાના ક્રમમાં આવા જ સામગાનને સાક્ષાત્કારવિષયરૂપે સાંભળે છે અને તે કાળે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્ય પ્રત્યયોથી મુક્ત થાય છે અને તેનું મનઇન્દ્રિય સંકલ્પવિકલ્પથી મુક્ત થાય છે. આ ૭ યે ઇન્દ્રિયોને સ્થાને એક સામગાન આ યોગીના મૂર્ધમાર્ગમાં ગાજી રહે છે જે ઉપરથી **वेदानां सामवेदोऽस्मि** એવું કૃષ્ણવચન સમજાય છે એજ નાદ

છે તે "અવતારી" કૃષ્ણ તથા ગોપીઓના સંબંધમાં તેમના સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ શરીર સંબંધે ગણવો એ વિચારવાનું હાલ બાકી રાખીશું. પણ જેને આપણે "નિત્ય કૃષ્ણ" કહ્યા છે અને જે ભક્તોનાં હૃદયરૂપ સ્ત્રીઓ પાસે કવિએ પિયુની ટહેલ નંખાવી છે તે સર્વના સંબંધમાં તો આ પ્રકટ કૃષ્ણરસને ઉક્ત પ્રકારનો સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય કહીએ તો જ અર્થ બેસે. આ ઉપરાંત મીરાંબાઈ જ્યારે કૃષ્ણચરણનાં નૂપુર-શબ્દાદિક સાંભળે છે, કૃષ્ણસ્વરૂપને સુદૃષ્ટ કરે છે, અને કહે છે કે "મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી, એ નાથ, તુમ જાનત હો સબ ઘટકી" ત્યારે એ પ્રકટ સ્વરૂપ આંતરધ્યાનવિષય સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે મૂર્ત પ્રતિમાઓને યોગની ત્રાટકાદિ ક્રિયાઓથી ભક્તો ધ્યાનવિષય કરે છે ત્યારે પણ એ પૂજા પ્રકટની ગણાય છે અને એ પ્રતિમાઓ બાહ્ય-ધ્યાનવિષય થાય છે. આવી રીતે "પ્રકટ" નો અર્થ અનેકધા થાય છે. પણ તે સર્વમાં સાધનહીનને માટેના યોગ ઉપર દૃષ્ટિ છે અને તે ભક્તિયોગનાં જુદાં પગથિયાં છે. તે સર્વમાં જપ, તપ, પ્રાણાયામ, વગેરેની ઉપેક્ષા કરી કેવળ પ્રભુપ્રેમની વૃદ્ધિની આસક્તિથી આરંભી તન્મયતા સુધીની અપેક્ષા રખાય છે માટે આ ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા કહેવાય છે અને કેવળ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય શોધનાર જ્ઞાનીઓની ભક્તિથી એટલે અંશે જુદી ગણાય છે.

૭૩. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (પૃ૦ ૭૦) વર્ણન કરે છે કે "અલૌકિક વિગ્રહ સિદ્ધ કરીને તદ્‌ભક્ત સમીપ પ્રભુ **સ્વરૂપપ્રાકટ્ય** કરે છે. નેત્રવડે અને મનવડે શ્રીમુખસુધાપાન કરતાં મોદ થાય છે, ત્યાર પછી એવા કોઈ પ્રચુર ભાવનું સંજનન થાય છે કે ઇન્દ્રિય વડે તે સ્વરૂપ સહ સંભાષણ, આસ્લેષ, આદિ સંગમ–રસ–ભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. દર્શન થયા પછી ક્વચિત્ ક્વચિત્ તો વેણુનિનાદ-માત્રથી પણ પ્રભુ સહ સંભાષણાદિ સંયોગ–રસોપભોગ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવદાનંદસંપન્ન મનના સંબંધથી તે મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ જશે એમ વિચાર કરી વાણી મન સાથે સમાગમ કરે છે..મન અને વાણીનો આ પ્રમાણે સમાગમ થતાં વાણી ભગવદ્રસસંપન્ન થઈ જાય છે. (સંભાષણાદિચિકીર્ષા પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે.) એ જ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની સંગતિ કરીને ભગવદ્રતિ સંપાદન કરે છે." પાતંજલ-યોગસૂત્રના તૃતીય પાદના સૂત્ર ૩૩–૩૭માં જે જાતના સિદ્ધસાક્ષાત્કાર-વિષયને ઉદ્દેશેલા છે તેમાં ઉપર પ્રમાણેનું સ્વરૂપપ્રાકટ્ય આવી જાય

છે. "વ્રજસીમન્તિની સર્વાત્મભાવપૂર્ણ છે અને એ સર્વાત્મભાવરૂપ સાધનનું સ્વરૂપાનંદ ફળ છે. માટે શ્રીકૃષ્ણે વિરલ ભક્તોને રસાત્મક, કલાત્મક, ભાવાત્મક, આનંદનું પરમદાન કર્યું છે." * * * "અલૌકિક શૃંગારસનો પ્રાકૃત વિષયભોગ સાથે સંભ્રમ ન કરવો." (શુ. સિ. પ્ર. ૭૬). સંપ્રદાયમાં સ્વીકારેલી પંચપર્વા વિદ્યામાંની એક યોગવિદ્યા પણ છે. (શુ. સિ. પ્ર. ૬૫). તેથી ઉપર દર્શાવેલાં યોગસૂત્રોની કોટિમાં ઉપર વર્ણવેલા સ્વરૂપપ્રાકટ્યનો સમાસ કરવા ઇચ્છીએ તો તેનું ફલિત એવું આવે કે મૂર્ધજ્યોતિમાં સમાધિસંયમ કરવાથી સિદ્ધદર્શન થાય છે ત્યાં અને અન્યત્ર કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ, નાદ, આદિ પ્રકારની સ્વરૂપપ્રકટતા પોતાને માટે ગોપીરૂપને અને તેમની પ્રેમભક્તિને આંતરધ્યાનવિષય કરનારા ભક્તોમાં સિધ્ધસાક્ષાત્કારવિષયને રૂપે પ્રકટ થાય છે. યોગની અને સંપ્રદાયની પરસ્પર ઘટનાનો અથવા તે એમાંથી એકની પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન દૃષ્ટિએ શોધના કે તુલના કરવાનો આપણે પ્રસંગ નથી, પણ જેટને અંશે ઉક્ત વસ્તુ આપણા કવિની જ્વાલાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે તેટલે જ અંશે આ સર્વનો આપણે ઉપયોગ કરવાનો છે.

૭૪. શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં ગોપિકાસંબંધ ઉપરાંત વૃંદાવનના બીજા પદાર્થો, જેવા કે વૃંદાવન અથવા તુલસીવન, ગાયો, મુરલી અથવા વેણુનો નાદ જેણે ગોપીઓને મોહિત કરી હતી, ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો આવે છે. આપણા કવિનાં શૃંગારકાવ્યો સમજવામાં આમાંના કેટલાક પદાર્થોનો યોગ સાથેનો સંબંધ કામમાં લાગે એવો છે.

૭૫. સામવેદનું ગાન જેને પરિચિત હશે તેને ગાયોને એકઠી કરવાને માટેનાં સામ સ્મરણમાં આવશે. જતી રહેતી ગાયોને પોતાના ભણી વાળી આણવા માટેના એ ગાનના બળથી પોતાની બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયવાચક ગાયોને અંતર્મુખ થતી તજ્જ્ઞને સ્મરણમાં આવશે. નાદયોગના યોગી નાદનું શિખરસ્થાન પામવાના ક્રમમાં આવા જ સામગાનને સાક્ષાત્કારવિષયરૂપે સાંભળે છે અને તે કાળે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્ય પ્રત્યયોથી મુક્ત થાય છે અને તેનું મનઇન્દ્રિય સંકલ્પવિકલ્પથી મુક્ત થાય છે. આ છ યે ઇન્દ્રિયોને સ્થાને એક સામગાન આ યોગીના મૂર્ધમાર્ગમાં ગાજી રહે છે જે ઉપરથી **वेदानां सामवेदोऽस्मि** એવું કૃષ્ણવચન સમજાય છે એ જ નાદ

વેણુનાદરૂપે પણ સાક્ષાત્કારવિષય થાય છે અને ઇન્દ્રિયરૂપ ગાયોને લય પમાડે છે. જે યોગીઓ, ભક્તો આ ગાન સાંભળે છે તેમની આ ગાયો બાહ્ય સંસારમાં ભટકવા દોડવાનું છોડી એ ભક્તને વશ થાય છે અને તેમનું આમ પાલન કરનાર ભક્ત ગોપ અથવા ગોપાલ એટલે ગોવાળ સંજ્ઞાને પામે છે. તેની પ્રેમભક્તિમાં તે પોતાના હૃદયને સ્ત્રીરૂપ ભાવના આપે છે અને કૃષ્ણપિયુને શોધે છે એટલે તે ગોપીરૂપ થાય છે. વેણુનાદ એક પ્રકારનો અનાહત નાદ છે અને અંતર્મુખ થયેલા શ્રવણેન્દ્રિયની અંતર્વૃત્તિમાં ઊભરાય છે ત્યારે ઉક્ત પ્રકારની ગાયોને, ગોવાળિયાઓને અને ગોપિકાઓને એ વેણુ વગાડનાર સત્ત્વ લય પમાડી પોતાના ભણી આકર્ષે છે.

૭૬. યોગનો એક બીજો પ્રકાર "સોઽહં જાપ" નામનો છે. માત્ર સ્થૂલ શરીર પાંચ પ્રાણથી જીવે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર માત્ર પ્રાણ અને અપાન એમ બે પ્રાણથી જીવે છે, પ્રાણથી ઊંચે આકર્ષાય છે અને અપાનથી નીચે આકર્ષાય છે. પ્રાણ શરીરમાંથી સકારયુક્ત શબ્દ કરતો કરતો બહાર નીકળી બહારના પવનમાં ભળે છે, અપાન બહારના પવનમાંથી હકારયુક્ત શબ્દ કરતો કરતો શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી ઊંચીનીચી ગતિથી રુધિરના, શ્વાસના અને સર્વ નાડીઓમાંના સ્થૂલસૂક્ષ્મ ધાતુઓના ઉચ્ચ નીચ પ્રવાહોનું જીવન તે સ્થૂલ શરીરનું જીવન છે, તેવો જ રીતે સ્થૂલ શરીર સાથે સ્થૂલ ધાતુઓ નાશ પામવા પછી કોઈક સૂક્ષ્મ ધાતુઓના પ્રવાહોનું ઉચ્ચનીચ ગતિવાળું જીવન સૂક્ષ્મ શરીરનું જીવન બને છે. આ બે પ્રાણપ્રવાહોને ઉક્ત કારણથી "સઃ" અને "હમ્" ની સંજ્ઞા આપી તેના સતત પરસ્પરસંબંધને "સોહમ્" સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને કેવળ સૂક્ષ્મ શરીરના પ્રવાહમાં શ્રવણેન્દ્રિયગમ્ય સકાર અને હકારનો અભાવ હોવાથી તે અક્ષરો બાદ કરી "ઓ" અને "અમ્" ને સંગત કરી તેમના સંબંધને ઓંકાર સંજ્ઞા અપાય છે એવું અનુમાન છે. વેદાન્તનું મહાવાકય "સોઽહં બ્રહ્મ" અહંપદ અને તત્પદની એકતા સૂચવે છે તે જ પ્રમાણે યોગના સોહમ્ અને ઓમ્ બાહ્યપ્રાણ અને અંતઃપ્રાણની એકતા સૂચવે છે. જ્યારે ભક્તકવિ નરસિંહ ગાય છે કે "નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે," ત્યારે "તે જ હું" "તે જ હું" તે આ સતતપ્રવાહવાચક

"સોઽહમ્" નું જ ભાષાન્તર છે. જેવી રીતે પ્રાણના રેચકાદિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે તેમ આ "સોઽહમ્"–પ્રવાહને મન અનુસરે તેને પ્રાણાનુસરણ અથવા સોઽહમ્ જાપ અથવા અજપા મંત્ર–જાતે જપાતો જપ–આદિ સંજ્ઞાઓ અપાય છે. આથી સોઽહમ્‌ના અક્ષર ઉલટાવી સૂક્ષ્મશરીરી જીવ "હંસ" નામે પણ ઓળખાય છે. ભક્તિયોગ આપણા કવિની આંખમાં ઘૂમી રહ્યો છે તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં યોગના અનન્ય વિષયોનો સંબંધ ઓછોવત્તો ઉપયોગી હોવાથી અને તેના સ્પષ્ટીકરણની પુનરુક્તિ ન કરવી પડે એ હેતુથી આ પ્રકરણ મૂકેલું છે. આપણા શુદ્ધ વિષયમાં આપણે હવે પાછો પ્રવેશ કરીશું.

૧૧. કવિની પુષ્ટિભાવના

૫૭. પ્રતિમાપૂજનનું રહસ્ય સમજાવવા કવિ કહે છે કે જે પદાર્થમાં જેવી ભાવના કરી–જેવો નિશ્ચય કરી–જેવું ધ્યાન ધરીએ છીએ તેવા સ્વરૂપથી તેમાં હરિ દેખાય છે, કારણ કે તે સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક છે, મૂર્તિ અથવા પ્રતિમા જાતે તો માત્ર એક બહાનું છે–ધ્યાનનું નિમિત્ત છે–બાકી ફલદાતા પદાર્થ તો હરિસંબંધે ધ્યાનકાળનો નિશ્ચય છે. એ જ નિશ્ચયને બળે સ્તંભમાંથી નરસિંહસ્વરૂપ પ્રકટ્યું છે અને તેમ થવામાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કે પૂજા કરવાનો કાળ નથી. તેવા જ નિશ્ચયને બળે દ્રોણની મૂર્તિ કરી તેના ધ્યાનથી કિરાતે અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. આવાં દૃષ્ટાંતોથી કવિ બોધ કરે છે કે

"નિશ્ચય હરિનો ભાવ જ્યાં ત્યાં હરિ, બહાનું મૂર્તિ સંબંધીની વસ્તુ હો!
ફલીભૂત હોય હરિ માન્યાથી, હરિરૂપ છે જગત સમસ્ત હો!"

૪ બૃ. કા દો. ૮૨૨, પદ ૪૫.

એવો જ અનુભવબોધ એક સ્ત્રીકવિ કરે છે કે
"નિશ્ચયના મહેલમાં રે વસે મારો વાલમો રે
જે જાયે તે જોના પામે જી રે!"

અર્થાત્ ધ્યાનનું બળ ધ્યાનકાળના નિશ્ચયથી છે અને બાહ્યધ્યાનવિષય મૂર્તિ અથવા આંતરધ્યાનવિષય ઇષ્ટદેવનું સ્વરૂપ એ સર્વ તો ધ્યાનમાંથી સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય પ્રત્યક્ષ કરવામાં માત્ર નિમિત્તભૂત છે. દયારામ આવો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવામાં જ સફલ ભક્તિ જુએ છે અને સર્વવ્યાપી અક્ષરબ્રહ્મનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ સમજવા કરતાં આવા પ્રકટ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં જ રસ માને છે અને કહે છે કે -

"પ્રકટ મળ્યે સુખ થાય, શ્રીગિરિધર પ્રકટ મળ્યે સુખ થાય;
અંતર્યામી અખિલમાં છે, તેથી કહો કોનું દુઃખ જાય?
તેલ વિના સ્ફુટ તિલ પૂર્યેથી દીપક કયમ પ્રકટાય?
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ઠને ભેટયે શી પેરે શીત શમાય?
પૃથ્વી ચાટયે તૃષા ટળે નહીં, અંતર્જળ શ્રુતિ ગાય;
દીવાસળી-પાષાણ સ્પર્શથી કો કહે જ્વાળ જણાય?
સુરભિ પેટમાં પય, તેમાં ઘૃત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
દોહી મથીને માખણ તાવ્યે સર્પિભક્ષણ સુખદાય.
વ્યાપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયાજનમનરંજન નટવર દયાપ્રીતમ વ્રજરાય."

૪ બૃ. કા. દો. ૮૦૮-૯. પદ ૩૦

૭૮. જે સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષયરૂપ પ્રકટ સ્વરૂપમાં કવિ રસ માને છે તેનો સાક્ષાત્કાર નિશ્ચયથી અને હરિની કૃપાથી થાય છે.

"ભૂતમાં ભગવતરૂપ માન્યું નામદેવે, થયું તેવું દર્શન;
કેવળ ભાવથી નિકટ નંદસુત, સમજણવાળાને હ્રસ્વ હો!
નિશ્ચયભાવ હરિકરુણાથી આવે, અવર ઉપાય ન કોઈ,
જેવું ભાવનું બળ, તેવું ફળ; દયા, તું લેજે જોઈ હો!"

૪. બૃ. કા. દો. ૮૨૪. પદ ૪૬.

૭૯. આ વિષયમાં નિશ્ચયરૂપ પુરુષપ્રયત્ન સિદ્ધ કરવાને હરિની કૃપા એટલે અનુગ્રહ જોઈએ. ભક્તની ભક્તિમાં એવી એક આકર્ષક શક્તિ છે કે જે હરિના અનુગ્રહ ઉપર બળ કરી તેને પોતાના પ્રયત્ન ભણી આકર્ષે છે અને એમ કરતાં કરતાં એવો કાળ આવે છે કે હરિ ભક્તને અધીન થઈ જાય છે. નવધા ભક્તિમાંની પ્રથમને જ બળે આ અનુગ્રહ આકર્ષાવા લાગે છે. મેઘ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણથી આકર્ષાતાં પૃથ્વી ઉપર વર્ષવા માંડે છે અને પૃથ્વીના રસનું પોષણ કરે છે તે જ રીતે ભક્તિબળથી આકર્ષાયેલો હરિનો અનુગ્રહ વર્ષવા લાગે છે અને ભક્તિના રસનું પોષણ કરવા લાગે છે. ભક્તિ-રસ પોતાનું બળ કરી અનુગ્રહને આકર્ષે છે અને આકૃષ્ટ અનુગ્રહ ભક્તિરસનું પોષણ કરી નવધા ભક્તિનાં નવે પગથિયાં ઉપર ભક્તને

ક્રમેક્રમે ચડાવે છે–ઊર્ધ્વ આકર્ષે છે–અને અંતે દસમી પરાભક્તિ-રૂપ શિખર ઉપર ભક્તહૃદય ચડે છે ત્યારે ભક્તિનાં અને અનુગ્રહનાં પરસ્પર આકર્ષણમાં તેમના પરસ્પર આઘાત–પ્રત્યાઘાત ઉમેરાય છે. આ આઘાતપ્રત્યાઘાતમાં કવિ પ્રેમરસના ભોગને અને તન્મયતાની અવસ્થાને દેખે છે. એ અવસ્થાની પહેલાંની અવસ્થાઓમાં પ્રેમનું આકર્ષણ તેમ પ્રભુનો અનુગ્રહ ઉભય કારણોના સંયોગથી ભક્તિનું પોષણ થાય છે અને એ પોષણથી પુષ્ટ થયા પછી અનુગ્રહ બાકી રહેતો નથી અને કેવળ તન્મયતા થાય છે. આ પ્રકારનું પોષણ વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયનું મુખ્ય વ્યાવર્તક લક્ષણ હોવાને લીધે તે સંપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે અને દયારામને તે ઇષ્ટ છે. (જુઓ વિશેષ વિગત માટે–શુ. સિ. પ્ર. ૬૯, ૭૪, ૭૮; ૨. પ્રા. કા. મા. પુષ્ટિપથ-રહસ્ય, દુહા ૩. ૪.)

૮૦. પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય અને તેમના પુત્રના ભાવી જન્મનો વર્તારો નરસિંહ મહેતાએ વર્તેલો હતો એવું કવિ લખે છે: પુ. પ. ૨. દુહા ૮૨, ૮૩. નરસિંહના કયા લેખમાં આવો ઉલ્લેખ છે તે જાણવામાં નથી, પણ કવિની આ વર્તારા સંબંધની શ્રદ્ધાનું મૂળ સંપ્રદાયના કોઈ લેખમાં હોવું જોઈએ, અને સંપ્રદાયવાળાઓએ આવું મૂળ રોપી રાખવાની કોઈ વેળા આવશ્યકતા જોઈ હોય તો નરસિંહ મહેતાના નામનાં કાવ્યોમાં તેની પાછળ થયેલા સંપ્રદાયવાળાઓએ કોઈ કોઈ સ્થાને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉમેરા કરેલા હોવા જોઈએ. એ પ્રશ્ન સાથે આથી વધારે સંબંધ આ પ્રસંગે નથી પણ એ સમર્થ ભક્તકવિનો આશ્રય સંપ્રદાયવાળાને શોધવો પડેલો છે તેનું એક કારણ એવું અનુમેય છે કે પુષ્ટિમાર્ગનાં કેટલાંક બીજ મહેતાના લેખોમાં છે તેને વિકસાવી સંપ્રદાયવાળાઓએ નવું વૃક્ષ ઊભું કરેલું હોવું જોઈએ. ભાગવતમાં રાસક્રીડા વગેરેમાં કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના પ્રસંગ છે તે ગોપીઓમાં રાધાને અગ્રેસરા કરવાના માર્ગને સંપ્રદાયે જેવું પ્રાધાન્ય આપેલું છે તેવું જ નરસિંહે આપેલું છે, પણ તે જ પ્રાધાન્યને વિસ્તારી દયારામે સંપ્રદાયને આધારે વલ્લભાચાર્યને કૃષ્ણ તેમ રાધાના અવતારરૂપ માનેલા છે. રાધાને મહેતો તેમ દયારામ સ્વામિનીજીને નામે પણ ઓળખે છે અને વલ્લભનો અવતાર લઈ સ્વામિનીજી પોતાના આશ્રિત માર્ગીઓને માટે શું કરે છે તેનું વિવેચન દયારામ કરે છે કે

"અતિપ્રયત્ન વણુ પ્રાપ્તિ નવ પુરુષોત્તમની થાય,
તે શ્રીવલ્લભશરણુથી સહજે સદ્ય પમાય.
રાજાને રાજી કરે એ બલ કદા ન દીન
સ્વરૂપ સિફારસ રાણીથી, સહજ મતિ આધીન.
આત્મા શ્રીજીનો સદા મુખ્ય સ્વામિની જેહ,
તે શ્રીવલ્લભ સ્વયં થયા, ધર્યો પુરુષનો દેહ.
અતિવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણને, માટે વલ્લભ નામ,
કૃપા એહની વણુ કદા નવ રીઝે ઘનસ્યામ.
શ્રીવલ્લભ આશ્રય વિના સાધન-ધર્મ અશેષ
સાધે હરિ, કેવળ ભજે, લીલામાં ન પ્રવેશ.
જે ઉપર અનુગ્રહ અતિ અંતરમાં વ્રજરાય,
શ્રીવલ્લભ શરણાગતિ તેને દૃઢ થઈ જાય.
શ્રી મહાપ્રભુસંબંધ વણુ કશું નહીં ફળદાય,
પુષ્ટ સૃષ્ટિની રીત એ, જગનો જુદો ન્યાય."

પુ. પ. ૨. દુહા. ૮–૧૪

સ્વમાર્ગીને માટે વલ્લભરૂપ રાણી શાથી આમ વિશેષ ફાવે છે તેને માટે કવિ કથે છે કે રાજાનો યશ અનેક બંદીજનો ગાય છે પણ રંગમહેલનું વૃત્તાંત તો અનુભવી રાણી જ જાણે તેમ શ્રીકૃષ્ણરૂપ રાજાનો શુદ્ધ અનુભવ તો વલ્લભરૂપ સ્વામિની જ જાણે છે. પુ. પ. ૨. દુહા ૪૪–૫૦. આપણે રાધાના સ્વરૂપમાં જે રસોદ્‌બોધક શક્તિ જોઈ છે અને જે શક્તિ દશમા પ્રકારની ભક્તિનું સ્વરૂપ છે તે શક્તિ દ્વારા રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિ તેવા અનુભવના અનુભવી વલ્લભગુરુમાં છે અને ભક્તિના પ્રકારથી દશમા સુધી ચડાવનાર શ્રીકૃષ્ણના ઊર્ધ્વ આકર્ષણરૂપ અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરાવવાની અપૂર્વ કળા આ ગુરુમાં જ છે એવો અર્થ કરીએ તો આપણા કવિનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજાય અને અન્યધર્મપ્રવર્તકોએ પરિચિત કરેલા સંપ્રદાયોમાં સામાન્ય સ્થૂલ બુદ્ધિ પ્રમાણે ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચેના મધ્યસ્થ અવતારની ભાવના વલ્લભ પ્રતિ આપણા કવિને હતી એવું ગણીએ તો તેમ પણ ગણાય. બાકી આ કવિના ઉદ્‌ગારોમાં સ્થળે સ્થળે જે સૂક્ષ્મ રહસ્યભાવનાઓ સ્ફુરતી આપણે જોઈ છે તેને અનુકૂલ તો આ વિષયમાં પણ કવિની ભાવના સ્થૂલ નહીં પણ સૂક્ષ્મ હતી

એવું ગણવાનો પ્રસંગ છે, અને એ અર્થ કરતાં વિશેષ ઉદ્‌ગારોમાં કવિ કવિપણાની લહેરોએ ચડી અર્થવાદ અને અતિશયોક્તિની જાળોમાં જગતને ગૂંચવે છે એવું સમજાય તો તેમાં કાંઈ બાધ નથી.

૮૧. સંપ્રદાયોક્ત અનુગ્રહસાધન સ્વામિની રાધાજીના વિષયમાં એ સંપ્રદાયના બીજભૂત મહેતા નરસિંહની ભાવના સમજ્યાથી દયારામની ભાવના પણ સમજાય એ હેતુથી મહેતાના લેખોમાં આપણે ચંચુપાત મોડોવહેલો કરી લઈશું.

૮૨. ભાગવતથી આરંભી પછીના ઘણાખરા વૈષ્ણવરસના ગ્રન્થોમાં નિરંકુશ શૃંગાર છે. એક પાસથી અત્યંત વિરક્તિની અને બીજી પાસથી અત્યંત શૃંગારની ભાવનાઓને એકત્ર કરવામાં આ ગ્રન્થોનું પ્રયોજન સામાન્ય દૃષ્ટિએ અગમ્ય લાગે છે અને એ દૃષ્ટિ એવા ગ્રન્થોને આધારે અને એ ગ્રન્થોને સાધનભૂત કરી પ્રવર્તેલા ધર્મનો તિરસ્કાર કરે અને તેનાં છિદ્ર શોધે તે એક રીતે જેમ સ્વાભાવિક છે તેમ જ બીજી રીતે એ દૃષ્ટિને દેખાતા વિરોધને સ્થાને વિરોધાભાસની દૃષ્ટિ રચી એ આભાસના મૂળ સ્થાનમાં રહેલાં તત્ત્વ શોધવાં એ ન્યાયબુદ્ધિનો ધર્મ છે. દયારામના સ્થૂલ જીવનમાં છિદ્રદૃષ્ટિ દોષ જુએ છે તેવા જ દોષ નરસિંહ મહેતાના જીવનમાં યે એના જીવનસમયે કોઈએ જોયા હશે પણ તે પછીનાં સર્વ શતકોમાં મહેતાનું જીવન કેવળ સાધુતાની અને ભક્તિની મંજૂષા જેવું સર્વત્ર ગણાયું છે. આથી એ કવિએ લખેલા શૃંગારમાં ઉક્ત પ્રકારનો વિરોધાભાસ જ હોવો જોઈએ અને તે શોધી કાઢી એના શૃંગારજાળમાં કેવળ ભક્તિનું અને સાધુતાનું જ સત્ત્વ હોવું જોઈએ એવી ભાવના રાખી આપણે એના લેખોનું તત્ત્વ શોધીશું તો અક્ષરદેહના પરીક્ષકનો ધર્મ નહીં સચવાય એવું કહેવા જેવું નથી.

૮૩. સંપ્રદાયમાં લૌકિક શૃંગારને જ રસાભાસ કહી પ્રેમભક્તિના શૃંગારને જ રસ કહ્યો છે. (શુ સિ. પ્ર. ૭૭.) પરંતુ ભક્તિશૃંગારનું વર્ણન લૌકિક શૃંગારની પરિભાષામાં કરવાની આવશ્યકતા ભક્તકવિઓએ ગણી છે. એ પરિભાષાનાં પડ ફોડી તેની નીચેનો ગુપ્ત ગંગાના નિર્મળ ઝરાના જેવો શુદ્ધ રસ મેળવવાની શક્તિને અભાવે સામાન્ય વાચકો અને શ્રોતાઓ એ પડમાંની માટી જેવા રસાભાસનું

આસ્વાદન કરી લૌકિક શૃંગારની ભાવનાઓનું જ પાન કરે તો તે તેમનો પણ દોષ નથી. સંસારને બોધ કરનાર લેખકોના અને વક્તાઓના શબ્દ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં અદષ્ટ પવન પેઠે પોતાના ગન્ધ અને દુર્ગન્ધ ઉભયને પ્રસારે છે અને એ પવન કોઈને અમૃત થાય છે તો કોઈને વિષ થાય છે. પોતાના શબ્દો સર્વત્ર અમૃતનું કામ કરે અને વિષનુ કામ ન કરે એટલું સર્વ સમર્થ અને સાત્વિક લેખકો અને વક્તાઓ દીર્ઘદષ્ટિથી સાચવી લે તો સંસારનું ઘણું કલ્યાણ થાય. પરંતુ અનેક દેશકાળના સંકર કરનાર આ યુગના પહેલાંના યુગોમાં આવી દીર્ઘદષ્ટિ સુલભ ન હતી. વૈષ્ણવ આદિ અનેક ભક્તિમાર્ગના કવિઓની સ્વમાર્ગીય ભક્તસંઘો ઉપર જ દષ્ટિ હોવાથી આવી દીર્ઘદષ્ટિ તેમને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ નથી અને તેમની ભક્તિભાવના વિનાના દેશકાળમાં એમના શબ્દોનુ શ્રવણ પ્રતિકૂલ લાગ્યું છે. એમના બોધનુ આવુ અનિષ્ટ ફલ દષ્ટાંતરૂપ ગણી આપણા યુગના લેખકોએ એવી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરવી આવશ્યક છે કે જેના ફલરૂપે હવેના દેશકાળમાં એવાં અનિષ્ટ ફળનાં બીજરૂપ તેઓ થાય નહીં. આટલી દીર્ઘદષ્ટિની ન્યૂનતા આખા અમુક દેશમા કે કાળમાં હોય અને તેમાંથી એક વ્યક્તિને વારસારૂપે પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે એ દેશકાળનો દોષ આપણે ભલે કાઢીએ પણ એ વ્યક્તિનો દોષ કાઢવાનું વિશેષ કારણ નથી. દયારામ અને હાફીજનાં કાવ્યોની સરખામણી રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ એ બે કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ઉતારા આપી કરેલી છે. તે સરખામણી પણ એ જ વસ્તુ શીખવે છે કે પોતાના ધર્માદિકની ભાવનાઓને વશ થયેલાં અને ઈશ્વર ઉપરના પ્રેમથી ઉત્કૃષ્ટ થયેલાં કવિહૃદયો પોતાની જ્વાલાઓને જગતની દષ્ટિ પાસે પ્રકટ કરતાં માત્ર પોતાના આંતરાગ્નિને, જ્વાલામુખ પર્વત પેઠે, પોતાનાં શિખરસ્થાનોમાંથી બહાર કાઢવાના અને જગતને તેનું શું ફળ થશે તેના ભાન વિના અત્યંત વેગથી ભભુકાવવાના આવેશ વિના અન્ય વિચારથી ક્વચિત્ જ પ્રેરાય છે. આ દેશમાં તેમ અન્ય દેશોમાં ભક્ત કવિઓના કેટલાક વર્ગની આ સ્થિતિ સાહજિક જણાઈ છે તો તેમના પારમાર્થિક ગુલાબની સુગન્ધ સુરસિક સંગ્રહીત કરી એ ગુલાબના કાંટાઓના થોડાક પોચ વેઠી લેવા અને એ વ્યક્તિઓનો દોષ કાઢી તેમણે આપેલાં રત્ન ફેંકી દેવાં નહીં એમાં જ અક્ષરના વ્યાપારીઓની ચતુરાઈ છે.

૧૨. કવિનો શૃંગારરસ

૮૪. ઉક્ત દૃષ્ટિએ દયારામના અક્ષરદેહના દીપનું નિરીક્ષણ કરી હવે આપણે તેમના શૃંગારમય પરિભાષાના વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા અક્ષરદેહનું નિરીક્ષણ આરંભીશું.

૮૫. આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા ત્રણ, દશ ભક્તિપ્રકારોમાં વર્ગ છે (ખંડ ૬૧–૬૨). આસક્તિના વ્યાધિ, પ્રલાપ અને આલાપ એવા ત્રણ પ્રકાર છે (ખંડ ૬૨) વ્યસનમાં પાદસેવન અને અર્ચનકાળે જડતા અને મૂર્છના છે (ખંડ ૬૨). વ્યસનાવસ્થામાં અભિલાષબીજ રોપાય છે, અભિલાષની બીજાવસ્થામાં લોકલજ્જા છૂટવા માંડે છે, ભક્તહૃદય સૈરંધ્રીભાવના ધરે છે, અને વન્દનભક્તિમાં અભિલાષ જામે છે (ખંડ ૬૨–૬૩), અભિલાષમાંથી ઉદ્વેગ દાસ્યકાળે થાય છે, તેમાંથી સખ્યકાળે સ્મરણ પ્રકટે છે, અને તેમાંથી આત્મનિવેદનકાળે દગ્રુચિ પ્રગટે છે (ખંડ ૬૨–૬૬), અને એ નિવેદન કરનાર સર્વોત્તમભાવ પ્રિયપુરુષની સ્ત્રી બની સર્વત્ર ટહેલ નાખ્યાં કરે છે (ખંડ ૬૩). એ નવધાભક્તિ પછી દશમા પ્રકારની ભક્તિમાં પ્રેમની પરિપૂર્ણ દશા, તન્મયતા, રસભોગ, અને શાંતિ થાય છે (ખંડ ૬૫), આત્મનિવેદનકાળે પ્રભુ સાથે ચક્ષૂરાગ થાય છે (ખંડ ૬૬), તન્મયતાકાળે તે પરિપાક પામી સ્વરૂપપ્રાકટ્ય અને પ્રેમભોગનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે (ખંડ ૭૩). એક ભક્ત વ્યક્તિને આવું સ્વરૂપપ્રાકટ્ય થાય છે, તેજ અનેક ભક્તોને સાથે લાગું થાય છે ત્યારે "રાસલીલા" મચે છે. શૃંગારશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ભક્તિમાર્ગની પદ્ધતિ આવી રીતે સંપ્રદાય પ્રમાણે કવિ સમજાવે છે અને અન્યથા સમજાય છે તેનાં દૃષ્ટાંત શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ પ્રસંગો વિસ્તારી ગાય છે, ગાતાંગાતાં પોતાની ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં લીન થઈ તેમનું ઉપમાપણું અને ઉત્પ્રેક્ષાપણું ભૂલી જાય છે, પ્રાકૃત શૃંગારભોગનું વર્ણન કરતા હોય તેમ ભક્તિશૃંગારની કોઈ પણ કોટિમાં ન આવે એવાં શૃંગારસ્થાનોમાં લપસી પડે છે, અને શ્રોતાઓ તેમની પેઠે ભક્તિલીન ન હોય તો તેમને ભ્રાંતિમાં નાંખી ભમાવે એવા ઉદ્‌ગાર કરે છે. એક નાટકશાળાની રંગભૂમિ ઉપરનો એક ખેલાડી નૃસિંહાવતારનો ખેલ ભજવી રહી પડદામાં ગયા પછી પણ પોતાના કૃત્રિમ વેશનું ભાન ન ભૂલતાં ચારે પાસ તરવાર વીંઝતો મટ્યો નહીં એવી વાત છે, તેજ પ્રમાણે ભક્ત કવિઓથી

ભક્તિમાર્ગનાં રૂપકાદિકનાં ગાન આરોપી રહ્યા પછી પણ ગાનના લલકાર ભૂલી જવાતા નથી અને કંઠમાં તેઓ શૂન્ય ગાન કર્યાં કરે છે તેમાં અર્થહીન ગાન પેઠે ભક્તિહીન શૃંગાર ઊભરાયાં કરે છે. આટલા સ્વભાવનિયમ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ભક્ત કવિઓનાં ગાનની તુલના કરીએ તો જ તે તુલના શુદ્ધ થાય.

૮૬. કવિના શૃંગારલેખનો મોટો ભાગ ગરબીઓમાં છે. તેમાં ઉપરના વર્ગીકરણ પ્રમાણેનો ભક્તિશૃંગાર છે તે જોવાનું સાધન એટલું છે કે એની દરેક ગરબી ઉપરના કયા વર્ગમાં આવે છે તે જાણી લેવું અને તે પછી કરવા જેવો વિચાર કરવો. જેમ કે સાસુવહુનો સંવાદ (દ. કા. સં. ૧૯૯ ગરબીઓ ૪૩-૪૪) લોકલજ્જાના ત્યાગના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત છે. ભક્ત પોતાના આધિનું વર્ણન મનુષ્યની પાસે ન કરતાં મધુકર પાસે કરે છે કે "પ્રેમની પીડા તે કોને કહીએ, હો મધુકર" ઇત્યાદિ (દ. કા. સં ૧૮૫-૬, ગ. ૧૫-૧૬).

"ઊભા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ,
તમ માટે ગાળી છે મેં જાતડી; બિ.
જે દહાડે મળ્યા'તા વનમાં, બિ.
તે દહાડાની તાલાવેલી તનમાં; બિ.
વેદના વિરહની તે કયાં ભાખીએ? બિ.
ભીતરનો ભડકો તે કયાં દાખીએ? બિ.
ફટકારી સરખી ફરું વનમાં, બિ.
કળ ના પડે રજનિ–દિનમાં. બિ.

ઇત્યાદિ. દ. કા. સં. ગ. ૪૭.

આમાં વિરહ અને ઉદ્વેગ ઉભય છે વેણુનાદનાં દૃષ્ટાંત મોહક અને રસસંબોધક છે: "વશકરણી છે તારી વાંસળી", "સ્વર સુણતામાં હું તો શુદ્ધિબુદ્ધિ વીસરી", "દરદમાં ગરદ ગઈ છે મળી", (દ. કા. સં. ૧૮૩. ગ. ૧૦) એમાં વાંસળી મોહક છે; "વેણુ મા વાશો મારે આંગણે" "સાસુ કહે છે જાઓ વહુઅર વેણુ વાગી" (દ. કા. સં. ૧૮૪, ગ. ૧૧) એમાં વાંસળીનો બોધ સંસારનો વિરોધક છે; "વહાલો મારો કુંજમાં વાય છે વાંસળી રે લોલ, નાદે વેધી છે મારી પાંસળી રે લોલ," "મળવા થઈ છું અતિ આતુરી રે લોલ," "ગોઠતું નથી કંઈ ભુવનમાં રે લોલ," "સખી હાવાં તો

મળી સુખ મહાલીએ રે લોલ," "ધન્ય દહાડો તે અવતારમાં રે લોલ, રમીએ તે શ્રીનંદકુમારમાં રે લોલ," (દ. કા. સં. ૧૯૩ ગ. ૩૧) એમાં વાંસળી મોહક અને ઉદ્‌બોધક ઉભય છે; "વાંસલડી વાજે, સાંજે આજ વાંસલડી વાજે," (દ. કા. સં. ૧૯૫, ગ. ૩૪) એમાં વાંસળીને ગોપી જગવે છે; "રસિયે વગાડી રંગવાંસળી," "વિકળ કરી મને વાલમે વાંકી દષ્ટે રે જોઈ," (દ. કા. સં. ૨૩૧, ગ. ૧૦૩) એમાં ભક્ત ચક્ષુરાગથી અને વેણુનાદથી એમ ઉભયથી આકર્ષાય છે.

"વાંકું મ જોશો વરણાગિયા, જોતાં કાળજે કંઈ થાય," "મોહન મુખડું જોઈ મનડું મોહાય છે," અધર પર નાસિકાનું મોતી આવેલું છે, "તે તે મનડા મારામાં ઝોકાં ખાય છે," "મીઠી મોરલી સુણીને હવે, વણમૂલે સર્વ વેચાય છે," (દ. કા. સં. ૧૮૫, ગ. ૧૩) એમાં ચક્ષુરાગને પ્રધાન રાખી વેણુનાદનું પણ મોહન છે. "વહાલા શાને લોચન લલચાવો? માણીગર, મારે મહોલે આવો," (દ. કા. સં. ૧૯૫, ગ. ૩૫.) એમાં ચક્ષુરાગ છે. અન્યત્ર હરિના સ્વકંઠનો સાદ જનેજ સંભળાય છે અને ભક્તના હૃદયને સંસારમાંથી સૌ દેખતાં બોલાવી હરિસન્મુખ કરે છે: "સાસુ મારી સાંભળતાં મુને શીદ કરો છો સાદ રે?" "ગોળ પોતાને ખૂણે ખાઈએ, કરીએ દીઠેઅદીઠે જી," "જે દહાડાની પ્રીત બંધાણી તે દહાડાની ચરણે વળગી જી," (દ. કા. સં. ૧૮૨, ૧૮૩: ગ. ૮, ૯). અન્યત્ર હરિસ્વરૂપ એજ પ્રયોજનથી પ્રત્યક્ષ થાય છે: "ખરે બપોરે મારે દ્વારે શીદ ઊભા? આઘા રહો, દેખશે સાહેલડી રે," (દ કા. સં. ૧૮૪; ગ. ૧૨.) અન્યત્ર સાક્ષાત્કારપ્રત્યયરૂપ હરિસ્વરૂપ ભક્ત પાસે તેના વ્યવહારપ્રસંગોમાં અચિંત્યું પ્રકટ થઈ એ વ્યવહારના પ્રસંગોમાંથી તેને દૂર કરી હરિસન્મુખતાના વ્યવહારમાં યોજે છે: જેમ કે, "શ્રી જમુનાજીના ઘાટમાં રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ," "નણદલ-સહિયરના સાથમાં રે લોલ, તાળી મા દેશો મારા હાથમાં રે લોલ" (દ. કા. સં. ૧૯૨, ગ. ૩૨), "હું જાઉં જલ ભરવા ત્યાં વહાલો પૂઠે પૂઠે આવે, વગર બોલાવ્યો વહાલો બોલું ચલાવે" (દ. કા. સં. ૧૯૮, ગ. ૪૧), "મને કાંઈ કાંઈ કહે છે રે, મારો મારગ રોકી ઊભો રહે છે રે," "ગોકુળથી મથુરામાં જાતાં મારાં દાણ દધિનાં શાને લે છે રે?"

"વૃન્દાવનની કુંજગલનમાં મારો પાલવ શાને ગ્રહે છે રે ?" (દ. કા. સં. ૨૩૨, ગ. ૧૦૪.).

૮૭. એક ભક્તને કૃષ્ણવિરહ થાય છે ત્યારે અન્ય ભક્તમાં એ રમતા હશે એવી કલ્પના કરે છે (દ. કા. સં. ૧૮૮, ગ. ૨૩; ૧૮૯, ગ. ૨૫), અને હરિ પણ ગરજસ્વાદી હશે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે (દ. કા. સં. ૨૧૯. ગ. ૭૫). અનેક ગરબીઓમાં હરિમાં મનુષ્યસ્વભાવનો આરોપ કરી ભક્તહૃદય અનેક કલ્પનાઓ, ઉત્પ્રેક્ષાઓ વગેરે કરે છે. જેમ ભક્ત આમ હરિથી આકર્ષાય છે તેમ હરિ પણ ભક્તથી આકર્ષાય છે, ભક્તનો અનુનય કરે છે, ભક્તને મનાવે છે, અને તેનું શરણ શોધે છે. "દયનો પ્રીતમ કહે હું સમ ખાઉં છું, તું વરતુ મારા કામની" (દ કા. સં. ૧૮૮, ગ. ૨૧), તારે પ્રેમે હું મોહ્યો રાધિકે ! તારા સરખો પ્રેમ કહીં ના જોયો," "અન્ય હતી પણ અર્થ કોનો ન સીધ્યો," "તું તે હું ને હું તે તું, વેદમાં વાણી," "જુગલ છબી દામ દયે ઉર આણી" (દ. કા. સં. ૧૯૦, ગ. ૨૬), "શ્યામા, તું શીદને રિસાઈ રે?", "નયને નીર ભરે છે નટવર, મુખે જપે રાધા જાપ રે" (દ. કા. સં. ૧૯૦-૧, ગ. ૨૭), ઇત્યાદિમાં ભક્તનું અને તેમાં સવિશેષ રાધાનું આકર્ષણ હરિ ઉપર થાય છે.

૮૮. હરિના અને ભક્તના પરસ્પર આકર્ષણને અંતે રસભોગ થાય છે તેને એક સ્થાને કવિ દંપતીના શૃંગારશિખરની પરિભાષામાં વર્ણવે છે (દ. કા. સં. ૧૯૩, ગ. ૩૦), અન્ય સ્થાને તેનાથી થયેલી શાંતિને કથે છે (દ. કા સં. ૧૭૫, ગ. ૪૬), અન્યત્ર અનેક સખીઓના ગરબામાં ભળેલી રાધાને તેમની વચ્ચેથી કુંજગલીમાં લઈ જઈ તે સ્થાનમાંના રસભોગથી "આનંદ સાગર ઊછળ્યો" એ "પવિત્ર ચરિત્ર"ને દાસ બની ગાય છે (દ. કા. સં. ૨૦૬-૭, ગ. ૫૫), અન્યત્ર રાધા પાસે કૃષ્ણરૂપ અને કૃષ્ણ પાસે રાધારૂપ ધરાવી કૃષ્ણનું કાર્ય રાધા પાસે કરાવે છે (દ. કા. સં. ૨૧૬-૧૭, ગ. ૭૧), અને અન્યત્ર મથુરામાંથી કૃષ્ણે મોકલેલા જ્ઞાનીભક્ત ઉદ્ધવના જ્ઞાન કરતાં ગોપીઓના પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા ઉદ્ધવના દેખતાં સર્વ ગોપિકાઓ સ્વામિનીઓ બની જઈ વાંસલડી સાંભળતાં પ્રેમસમાધિને પામે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન કવિ ગોપિકાઓ પાસે તેમના પ્રભુ પાસેના અખંડ અવિરહિત રસભોગનું વર્ણન કરાવે છે કે

"માન્યો મનનો મોહનવર પામિયાં જો,
અમો વેદના વિરહની સહુ વામિયાં જો,
રંગી રસિયો છબીલો છેલડો જો,
નાગર નંદનો કિશોર અલબેલડો જો,
જેને જોવા જોગેશ્વર દેહ દમે જો,
તે તો અમસું અખંડ રંગે રમે જો."

*

"અમારું પદ કો ન પામ્યું કોટિલાખમાં જો;
અમારે ઓછું રહ્યું શું અભિલાખમાં જો?
જીવન જગતનું અમ પાસ આપોઆપ છે જો,
કેવળ પ્રેમ પુરુષનો પ્રતાપ છે જો,
મૂકી, ઉદ્ધવ, અમને તે ક્યાંય જાય ના જો;
બોલ્યું અમારું તમો પરખાય ના જો.
અમો જેને વિયોગે આંસુ પાડીએ જો,
ઉદ્ધવ કહો તો તે પુરુષ દેખાડીએ જો.
ઘડી બેમાં વાંસલડી વાગશે જો,
વહાલો અમ પાસે આવી કાંઈ માગશે જો.
એમ કહેતાં સહુ મને મગ્ન થઈ ગઈ જો,
ઉદ્ધવ જોય છે ને પ્રેમસમાધિ થઈ જો.
મિથ્યા શીદ હું ફૂલું છું જ્ઞાનગાથમાં જો?
હરિ દીસે છે ઈ યોના હાથમાં જો?
પરમ પ્રાણપ્યારી એ અવિનાશની જો,
એ છે સર્વ સ્વામિનીઓ દયા દાસની જો!"

દ. કા. સં. ૧૯૩-૪, ગ. ૩૩.

૮૯. આ સ્થાને કવિએ પ્રેમસમાધિ પામનાર સર્વ ગોપિકાઓને સ્વામિની એટલે રાધા કહી છે. જેનો સ્થૂલ દેહ મથુરામાં હતો તે કૃષ્ણના દેહનો સિદ્ધસાક્ષાત્કાર કેવળ એ ગોપિકાઓને થયેલો વર્ણવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ ગોપિકાઓએ ઉદ્ધવને તે સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું–" તે પુરુષ દેખાડવાનું "–કહીને પ્રેમસમાધિ લીધી એવું કથ્યું છે, એ પુરુષના દર્શન પહેલાં વેણુનાદનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે, અને પ્રેમસમાધિના આવા ફળને લીધે કૃષ્ણ પરોક્ષ

હોવા છતાં તેમને પ્રત્યક્ષ કરવાની શક્તિને લીધે કૃષ્ણનો અને તેમનો સમાગમ તે વર્તમાનમાં જેમ "અખંડ" વગેરે કહ્યો છે તેમ સર્વદા ગોપિકાઓના "હાથમાં" જ કહેલો છે. નવધા ભક્તિ પછીની દશમા પ્રકારની ભક્તિ તે એ પ્રેમસમાધિ જ છે એમ કવિનું હાર્દ છે. એ પ્રેમસમાધિમાં થતા સાક્ષાત્કારના વિષયની વિગત (ખંડ ૭૧) જે હોય તે ખરી પણ ભક્તિનો આ પ્રકાર એક જાતનો યોગ જ છે એવું કવિની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ છે. કવિની દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આમ સમજાય છે તો એ દૃષ્ટિમા ઊભરાયેલાં અન્ય ચિત્રો શ્રોતાઓ માટે તે કેવી ભાવનાથી ખડાં કરે છે તે સમજવાને પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. ભક્તિયોગના યોગીને પ્રેમસમાધિ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં એ સમાધિનાં પગલાં વેણુનાદના શ્રવણ સાથે સંભળાય છે એવું કવિનું વાક્ય ગોપિકામુખે ઉપર લખેલું છે તે નાદનો ગોગસાથેનો સંબંધ આપણે જોયો છે (ખંડ ૭૫) અને તે નાદથી યોગીની બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થવા લાગે છે તે વસ્તુમાં ગોપીઓને પોતાના ભણી આકર્ષવાને કૃષ્ણે કરેલા નાદને કવિ ઉલ્લેખે છે. એ નાદથી આકર્ષાઈ ભક્તહૃદય અન્ય સંસાર છોડી કૃષ્ણપ્રયત્નમાં લય પામે છે અને તે લય એ પ્રેમસમાધિ—એ તન્મયતા—એ સંસારમાંથી મૃત્યુ અને અખંડ રસભોગ. આ અવસ્થાનો આનંદ પ્રકટ અને પૂર્ણ ગણી કવિ અન્ય યોગને અને જ્ઞાનને તુચ્છ ગણે છે, અને એ ચિત્રના વર્ણનને માટે કવિ જે ભાષાને યોજે છે તે ભાષા લૌકિક શૃંગારની છે; પણ તેની ભાવના લૌકિક શૃંગારને આવરણરૂપ અને ત્યાજ્ય ગણી (ખંડ ૪૨–૪૯) લૌકિક દેહ વિનાનાં કેવળ ધ્યેયપ્રત્યયરૂપ રાધાકૃષ્ણમાં રમે છે અને એ ધ્યેયસ્વરૂપની સર્વ સામગ્રીને "સાભિપ્રાય" ગણે છે અને તે જ પ્રમાણે એ સ્વરૂપને પણ ગણે છે (ખંડ ૩૪–૩૫). આવી દૃષ્ટિવાળો કવિ પ્રકટ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સંપ્રદાય પ્રમાણેનો (ખંડ ૭૩) કરે છે કે એ સ્વરૂપમાં પણ પોતે જ લખેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સ્પષ્ટ સમજવાનું સાધન નથી. સંપ્રદાય પ્રમાણેનું એ સ્વરૂપ શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપના કર્તાએ અલંકારરહિત અને યથાક્ષરાર્થ ગણેલું હોય તો એવા સાક્ષાત્કારપ્રત્યયમાં ખડું થતું ચિત્ર સ્વપ્નના લૌકિક શૃંગારમાં જેવો દોષ ગણીએ તેવા જ દોષનું સ્થાન થાય છે, કારણ તેમાં અસ્પૂલ પણ સચેષ્ટ અવયવોના પ્રત્યય છે. પરંતુ જે ભાવનાના અભિપ્રાયો અને ભાષાનાં અલંકારાદિ સાધનો આપણા

કવિના હૃદયને પ્રદીપ્ત કરે છે તેવી ભાષાનાં જાળ ભેદી એ અભિપ્રાયો પ્રમાણેની ભાવનાઓમાં આવા પ્રકટ સ્વરૂપનો આત્મા જાણી તે આત્માને પ્રેમસમાધિથી પામવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તો પ્રેમભક્તિના શિખર સુધી ચઢવાના શ્રમના પ્રમાણમાં ફળનો ઉત્કર્ષ પૂજનીય ગણાવા જેવો છે. જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી કવિએ નવધા ભક્તિઓનાં સ્થૂલ સ્વરૂપનાં જાળ ભેદી તેમનાં સૂક્ષ્મ મર્મ પ્રકાશ્યાં છે (ખંડ ૫૮-૬૬) તે જ દૃષ્ટિનો ત્યાગ એ નવધા ભક્તિના શિખરરૂપ પ્રેમસમાધિના વિષયમાં કવિ ઉક્ત ચેષ્ટાપ્રત્યયોને સ્વીકારીને, કરતા હોય તો તો કવિને વિષયે આપણે એવું જ કહેવું પડે કે કવિ મહાસાગર તરી જઈ ખાબોચિયામાં ડૂબ્યા અથવા He passed from the Sublime to the ridiculous. આનો ન્યાય હવે કરીશું.

૧૩. પ્રેમયોગ અને તેની પરિભાષા

૯૦. દશમા પ્રકારની ભક્તિ, જેને આપણે પ્રેમસમાધિ કહીશું તે નવધા ભક્તિના સર્વ પ્રકારથી કેવી રીતે ભિન્ન છે તે કવિ જણાવે છે કે

"નવધા ખરી, પણ પ્રેમભક્તિતણું બળ છે સત્ય;
તે વિના રસિકચૂડામણિ હરિ વશ ન થાય એ સત્ય.
જ્યમ પુષ્પ નાનાજાતિ પર ટકી મધુપ લે ક્ષણું ગન્ધ,
પણ કમળ વણ બન્ધન ન કપડું એમ સમજ ઉભયસંબન્ધ.
જીતે અજીત, બાંધે અબધ, બળ પાશ અતિશય પ્રેમ,
હરિ ક્રીડામૃગ પ્રેમી કર્યો, ભૂલ્યા વચન શ્રુતિનેમ.
કદી ત્રુટે વજ્રની શૃંખલા, પણ પ્રણયપાશ ન તૂટે,
ત્યાં દયાપ્રીતમ કૃષ્ણને મન એહનું બળ ખૂટે."

ર. વ. ૫૬ ૬૮.

ભગવત્પ્રીતિના દશે પ્રકારમાં સહજપ્રીતિ ક્રમમાં છે તેમાં અને સ્ત્રીપુરુષની સામાન્ય પ્રીતિમાં કવિ એવો ફેર જુએ છે કે

"રૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ ત્રણ એ કારણ પ્રીતિ થવાનાં કહાવે,
એ ત્રણ વિકારરહિત સહજ સ્નેહ શ્રીકૃષ્ણને ભાવે.

દ. કા સં. ૬૪. ભક્તિપોષણ, છંદ, ૩૪.

ઉપરના બે ઉતારા એકઠા કરી અર્થ કરીએ તો એવો સાર નીકળે કે (૧) કૃષ્ણપ્રીતિમાં રૂપ, ગુણ, અને દ્રવ્ય એ ત્રણ વિકારો

:રહિત છે, (૨) નવધા ભક્તિથી ક્ષણભોગ છે પણ પ્રેમસમાધિથી સતત -ભોગ છે, અને (૩) પ્રેમસમાધિથી જામેલી પ્રીતિને ત્રોડતાં ભક્તનું અને -સાથે હરિનું પણ બળ ખૂટે એવી દૃઢ એકવાર એ પ્રીતિ બંધાઈ તે બંધાઈ. જે પ્રીતિ કવિમતે આમ રૂપાદિક વિકારોથી રહિત છે તે પ્રીતિના શિખર સમાધિમાં એ વિકારોના પ્રત્યયસાક્ષાત્કાર કવિમતે ઇષ્ટ હોય એ અસંભવિત નથી અને સાક્ષાત્કૃત પ્રત્યય એ વિકારો વિના ગમે તે અન્ય પદાર્થના હોય પણ વિકારોના તો ન જ હોય એ અર્થ ઘટે છે. જે પદાર્થનો ક્ષણભોગ નવધાભક્તિમાં થાય છે તેનો જ સતતભોગ પ્રેમસમાધિમાં થાય છે તો પછી કોઈપણ રૂપાદિરહિત પદાર્થના જેવો એ ક્ષણભોગ તેમ જ સતતભોગ સમજવો ઘટે છે. સ્ત્રીપુરુષના રસ અને ભોગ જાતે અથવા પરબળથી તોડયા ત્રુટે છે તેથી ઊલટી રીતે સતત પ્રભુપ્રેમમાં તન્મયતા જામે છે અને તે તોડવા પ્રભુ પણ અશક્ત છે. વેદાન્તના "**ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति**" એ વાક્યના બોધ પેઠે પ્રેમરસનો કવિ તન્મયતાના બોધમાં "**रसविद् रस एव भवति**" એવું કહેતો હોય એમ સમજાય છે અને એ સ્થિતિ એક વાર પામેલા જીવ તેમાંથી **न पुनरावर्तते** એમ પણ એ પ્રેમ તોડવામાં પ્રભુની અશક્તિ જણાવતાં બોધે છે. આ સર્વ વિચારતાં કૃષ્ણગોપિકાઓની પ્રેમભાવનાની ગરબી- ઓમાં સ્થૂલશૃંગારના પ્રત્યયો ખડા કરનાર વાક્યોમાં એ પ્રત્યયોને માત્ર અલંકારના અને પરિભાષાના પ્રયોજનથી જ કવિ મૂકે છે એવું સમજાય છે. કેવળ યોગશાસ્ત્રના કવિઓ પણ ભક્તિમાર્ગના જેવી જ પરિભાષા અને અલંકારરચના પોતાના દુર્બોધ અનુભવને પ્રાકૃત મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ઉતારવા માટે યોજે છે એ દૃષ્ટાંત ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે તો આપણા કવિએ પણ તેમ જ કર્યું હોય એવું લાગવાનું કારણ મળે છે. જેમ કે યોગીકવિ ધીરો યોગ- સમાધિ વર્ણવતાં "પ્રકટ પિયુ" નું દર્શન કરાવવા જાય છે કે

"જેને પિયુ મળવાનો પ્રેમ હોય તે આવો દેશ અમારે જો,
આડું અણુવે ઉતારી નાવડું આવે છે આ આરે જો.
દૂર બતાવે નાથને તેને પ્રકટ પાસ દેખાડું જો,
એક સદ્ગુરુની કૃપાવડે તેને બ્રહ્મલોક પહોંચાડું જો.
એક અચરજ મારા દેશમાં ગૌવાં ને સિંહ રમે ભેળાં જો,
અવળાંનાં સવળાં થયાં, કરમદીએ લાગ્યાં કેળાં જો.

એક સદાપૂનમ મારા દેશમાં, અમાસ ભુવન નવ આવે જો,
શીત ને તાપ વ્યાપે નહીં, એક બકરો બળદને ધાવે જો.
એક અમૃતરૂપ મારા દેશમાં તેના ભોગદાર ત્રિપુરારિ જો.
ભરે વારિ દોરીગાગર વિના સુરતા સોહાગણુ પનિહારી જો.
એક અઝડ ઝડે પર્જન્ય પડે, પૃથ્વીનાં પડ રહ્યાં કોરાં જો,
પોઢ્યા હંસરાય ચોગાની ચોતરે તેને અંગે ન અડકે ફેરાં જો.
કંઠ વિના એક ગાય નાયકા, ચરણુ વિના તે ચાલે જો;
એક ધીરસખી પિયુ પાસ રમે, મહાનંદ સુખ મહાલે જો.

૩ બૃ. કા. દો. ૭૭૩.

ધીરોભક્ત પોતાને પ્રભુની પ્રિયા ગણી પ્રભુસાથે રસભોગ વર્ણવે છે અને એ ઉપમા ઉપરાંત સમાધિકાળના પોતાના અને બ્રહ્મના યોગને સામાન્ય લોકબુદ્ધિમાં ઉતારવા ગાયસિંહની, બકરાબળદની, અને ફળ અને ફળભોગી ઈશ્વરની ઉપમાઓ વાપરે છે. સોહમ્ જાપ કરનાર હંસ-જીવ-ની (ખંડ ૭૬) આ સમયની યોગાવસ્થાને પનિહારીના, પર્જન્યના, અને નાયકાનાં દૃષ્ટાંતોથી સમજાવી છે. આવા અનેક અલંકારો અને અનેક દૃષ્ટાંતો વાપરવાને ઠેકાણે પુષ્ટિપથનો કવિ સર્વત્ર કૃષ્ણગોપીના અને કૃષ્ણરાધાના વિહારની પરિભાષા યોજે છે. અનેક દૃષ્ટાંતોથી અને ઉપમાઓથી પરિભાષકના શ્રોતાઓની બુદ્ધિને વિક્ષેપ (ખંડ ૫૦-૫૮) થવાનો સંભવ ગણી તેનો પ્રતીકાર કરવા ઉક્ત પ્રકારની એક જ પરિભાષાને સંપ્રદાયના લેખકો વળગી રહ્યા હોય-એ જ પરિભાષાને પુષ્ટ કરવામાં દૃઢ રહ્યા હોય-એવું અનુમાન ન કરવા જેવું નથી.

૯૨. એ જ પ્રેમસમાધિમાં સાક્ષાત્કૃત થયેલા પ્રત્યયને (ખંડ ૯૨) વર્ણવતી ગોપિકા પાસે નરસિંહ મહેતો ગવડાવે છે કે

"સાંભળ સહિયર, સુરત ધરીને આજ અનુપમ દીઠો રે,
એ જોયો તે જોવા સરખો અમૃતપેં અતિ મીઠો રે.
દૃષ્ટે ન આવે, નિગમ જગાવે, વાણીરહિત વિચારો રે.
સત્ય અનંત જ જેને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારો રે;
નવધામાં તો નહીં નરવેડો, દશધામાં દેખાશે રે,
અચવો રસ છે એની પાસે, તે પ્રેમી જનને પાશે રે,
અદ્વૈત બ્રહ્મ અનુપમ લીલા, અસંખ્ય જુગનો એવો રે,

-જોગ જગન જપ તપ મુનિ દુર્લભ માને તેવો મેવો રે.
જ્યાં લગી જયમ છે તમને સમ છે, વધે ઘટે નહીં વહાલો રે,
આવે ના જાયે, જાય ના આવે, નહીં ભર્યો નહીં ઠાલો રે.
પૂર્ણાનંદ પોતે પુરુષોત્તમ અપરમ ગત છે એની રે,
એ પદ ક્ષર અક્ષરની ઉપર તમે જોજો ચિત્તમાં ચેતી રે."
૪ બૃ. કા. દો. ૨૬. પદ ૭.

૯૩. અક્ષરબ્રહ્મથી ઉપર રહેલા પુરષોત્તમ તે આદિકવિ આ સ્થાને જે વિશેષણોથી સમાધિકાળે સાક્ષાત્કૃત વર્ણવે છે તે વિશેષણોને સ્થાને અન્યત્ર જુદી જ ભાષા યોજે છે.

૯૪. એક સ્થાને મહાવાક્યની ખંડ ૧૧૩ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યોજના કરી આદિકવિ સ્ત્રીભાવનાને સ્વીકારી પોતે કરેલા સાક્ષાત્કારને વર્ણવે છે કે

"નીરખ ને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે!
શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છું છું મરણ રે કોઈ અહીંયાં નથી કૃષ્ણ તોલે.
શ્યામશોભા ઘણી, બુદ્ધિ ન શકે કળી, અનંત ઓચ્છવમાં પંથ ભૂલી,
જડ અને ચેતન રસ કરી જાણવો, પકડી પ્રેમે સજીવન મૂળી.
જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિકોટમાં, હેમની કોર જ્યાં નીકળે તોલે,
સચ્ચિદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે, સોનાના પારણા માંહી ઝૂલે.
બત્તીવણ,તેલવણ, સૂત્રવણ, જો વળી અચળ ઝળકે સદા અનળ દીવો,
નેત્રવણ નીરખવો, રૂપવણ પરખવો, વણજિહ્વાએ રસ સરસ પીવો.
અકળ અવિનાશ એ, નવ જ જાયે કળ્યો, અરધ ઊરધની માંહી મહાલે,
નરસૈંયા સ્વામી એ સકળ વ્યાપી રહ્યો પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે."
૪. બૃ. કા. દો. ૨૬ પદ. ૬.

"અરધ ઊરધ"—અધઃ ઊર્ધ્વ—ની માંહી સૂક્ષ્મ પ્રાણાપાન-રૂપ અથવા તેથી પણ સૂક્ષ્મતર આઘાત-પ્રત્યાઘાતમય પ્રવાહ પ્રતિવાહ-રૂપે ખંડ ૭૬ પ્રમાણે મહાલતો અને તે પ્રવાહ-પ્રતિવાહરૂપને પણ પોતાનું સોનાનું પારણું કરી દઈ તેમાં ઝૂલતો નરસિંહનો સ્વામી નરસિંહને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગગનમાં-ચિદાકાશમાં સોહમ્ શબ્દનો સાક્ષાત્કાર એ સ્વામી કરાવે છે તો "રવિકોટ" (અનંત કોટિ સૂર્ય-મંડળો અથવા રવિરૂપ કિલ્લો) રૂપ પારણામાં તેની ક્રીડા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એવા અનંત ઉત્સવમાં બુદ્ધિ "પંથ ભૂલી" એવો ઉદ્ગાર કરતો નરસિંહ કહે છે કે આવા સ્વામીને આવી રીતે સંતો પ્રત્યક્ષ

કરે છે તે કાળે એ સ્વામીને "પ્રેમના તંતમાં ઝાલે છે," પ્રેમસમાધિથી ઝાલે છે–તે ઝાલવાથી આ સાક્ષાત્કારને સંતો પામે છે.

૯૫. આ ઉત્સવ જોવાનું સાધન આદિકવિ અન્યત્ર ધ્યાનને ગણે છે. નેત્રને અંતર્વૃત્તિ કરી સુરતા લગાવવી–પતંજલિની ભાષામાં નેત્રલક્ષ્ય અંતઃપ્રત્યયની એકતાનતા કરવી–જેથી નાદ સ્વર અને રૂપ એમ બે ભાવે દેખાશે. પ્રથમ તો મુરલીનો–વેણુનો–નાદ સંભળાશે, તેમાંથી બીજો નાદ પ્રતીત થશે તે સાદ રૂપે સંભળાશે, અને તેની સાથે બીજા અનેક ઝાંઝરી, ઝાલરી, મૃદંગ, ચંગ અને ભેરીના જેવા નાદ પણ એકતાલથી સંભળાવા લાગશે. નાદયોગના આવા અનેક સાક્ષાત્કાર થતાં બીજી પાસથી નેત્રયોગના પ્રત્યયોનો સાક્ષાત્કાર થશે. "બ્રહ્મવ્રજવનવેલી" દેખાશે–બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ એટલે દયારામે કહેલું કૃષ્ણસદન તે વ્રજવન–તેમાંના વેલાઓ પ્રત્યક્ષ થશે. તેના લલિત કુંજોમાં શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય કેલિ કરતા પ્રત્યક્ષ થશે. આદિકવિ પ્રેમસમાધિનું આ ફલ દર્શાવી હજી વધારે બોલે છે કે આ સાક્ષાત્કારકાળે શ્રીકૃષ્ણ "સુરત સંગ્રામમાં" વિલસે છે એવું આ ધ્યાનથી અંતે જણાશે : ૪ બૃ. કા. દો. ૨૪, નરસિંહવિલાસ, પદ ૨. આ "સુરતસંગ્રામ" નામનું કાવ્ય પણ આદિકવિએ રચેલું છે. એ નામના ગ્રામ્ય અર્થનું ભાષાંતર આ દેશકાળ સાંભળી શકે એમ નથી પણ એ અને એવા અન્ય શબ્દોની પરિભાષા જ્યાં લખાઈ છે ત્યાં રહેવા દઈ એ પરિભાષા નીચે ગુપ્ત રહેલાં વિષયરત્નને આપણે તપાસીશું.

૯૬. આદિકવિ એક પ્રસંગ એવો મૂકે છે કે ગોપીએ એ કૃષ્ણને આમંત્રણ કર્યું પણ કૃષ્ણ કહે કે મારા પગે વાગ્યું છે તેથી ચલાય એમ નથી–હાથી હોય તો બેસીને આવું. આ ઉપરથી નવ ગોપિકાઓ એક બીજા ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ અને "નવ–નારી–કુંજર" નામે પ્રસિદ્ધ ગજરૂપે આ નારીઓનો ગજ થયો. કૃષ્ણને હજી પણ તેમાં ન્યૂનતા લાગી ત્યારે હાથીની સૂંઢ, દંતૂશળ, અને કુંભસ્થળની રચના રાધાએ પોતાના અવયવોથી હાથીને શિખરસ્થાને કરી અને કૃષ્ણને અંકુશ આપ્યો. તેની સાથે હાથી વાયુવેગથી ચાલ્યો અને કુંજમાં ગયો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે મથુરા જતા પહેલાં છેલ્લી રાસલીલા કરી : ૩ બૃ. કા. દો. ૩૮–૩૯, ગોવિંદગમન, પદ ૨૬–૨૯. આ અંકુશ અને ગજારોહણનું વર્ણન મહેતો કરે છે કે

"કઠિણુમાં કઠિણ, મૃદુમાં મૃદુ, એવો અંકુશ કીધો રે.
સર્વ પ્રેમ ભેગા કરી ઘડિયો, પછી અંકુશ હરિને દીધો રે.
હરિ ન નાસે માટે કરી રચના, પ્રેમભાલા સખી કર લીધા રે'
૩. બૃ. કા. દો. ૩૮.

આમાં નવધાભક્તિસમૂહરૂપ નવ ગોપીઓનો કુંજર હરિના આમંત્રણ માટે અશક્ત નીવડયો. દશમી પ્રેમસમાધિરૂપ રાધા શિખરસ્થાને ચડી ત્યારે જ હરિ તે ઉપર ચડયા, એ ભક્તિસમુચ્ચયની ગતિનો પ્રેરક અંકુશ હરિએ લીધો, અને હરિ પોતે પણ સમાધિના આ સમાધિકાળના સતત યોગમાંથી નાસે નહીં માટે તેમને વશ રાખવા બીજી સખીઓએ પ્રેમભાલા હાથમાં લીધા. આ સતત યોગમાંથી સર્વ મંડળ કુંજવનમાં જઈ રાસલીલામાં યોજાયું એટલે સુધીનું રૂપક સ્પષ્ટ છે. રાધા તે પ્રેમસમાધિકાળની પ્રાપ્તિ–ભક્તિ–એ પણ હવે સ્પષ્ટ છે. એટલા સ્પષ્ટીકરણરૂપ સાધનની બીજી વિગતનું પણ સ્પષ્ટીકરણ થશે.

૯૭. કૃષ્ણરાધાનો એકાંત વિહાર તે પ્રેમસમાધિ પામેલા એક જ ભક્તને સાક્ષાત્કારે પ્રતીત થયેલો ઉક્ત અનંત ઉત્સવ છે. એ પ્રેમસમાધિ એક જ પામે છે ત્યારે તેના ધ્યાનવિધિનો અને તેના ફળનો સાક્ષાત્કાર પણ ઉક્ત પ્રકારથી મહેતે વર્ણવેલો છે. ભક્તિસમુચ્ચયકાળે નવધા ભક્તિના ભક્તોને શિર પ્રેમસમાધિ પામનાર ભક્ત ચડે છે ત્યારે તે સર્વ હરિ સાથે રાસલીલા રમી શકે છે. રાસલીલા એ આવી રીતે સામાજિક ભક્તિની શિખર–ભાવના છે.

૯૮. રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ રાધાની અને તેની સખીઓની સાથે રમે છે ત્યારે સુરતસંગ્રામમાં વળી બીજી ભાવના છે નરસિંહનું સુરતસંગ્રામ કાવ્ય (૪ બૃ. કા. દો. ૧–૨૩) ભક્તોના બે વર્ગ પાડે છે: એક વર્ગ ગોપીઓનો અને બીજો પુરુષ ભક્તોનો. ગોપીવર્ગની સેનાને શિર સેનાપતિનું કામ રાધા કરે છે અને પુરુષભક્તોના સેનાપતિ કૃષ્ણ છે. ગોપીઓ પાસે કૃષ્ણ દાણમાર્ગમાં દાણ માગે છે અને બળાત્કારે લે છે તેને તેમ કરતો અટકાવવા રાધા અને ગોપીઓ વિચાર કરે છે. તે પછી કૃષ્ણ પોતાની સેના સાથે અને રાધા પોતાની સેના સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડે છે. યુદ્ધના આરંભ પહેલાં રાધા નરસિંહમહેતાને કૃષ્ણ પાસે વિષ્ટિ કરવા મોકલે છે અને કૃષ્ણ રાધા પાસે જયદેવ કવિને મોકલે છે. નરસિંહ વિષ્ટિમાં ફાવતો નથી પણ કૃષ્ણનો સંદેશો સાવધાનતાથી લઈ પાછો ફરે છે, ત્યારે જયદેવ રાધા પાસેથી કેવળ મોહિત થઈને

પાછો ફરે છે. યુદ્ધમાં ગોપીઓ ફાવે છે પણ કૃષ્ણ મોખરે આવે છે ત્યારે ગોપીઓ હારે છે; પુરુષભક્તો અને કૃષ્ણ ફાવે છે ત્યાં રાધા ગોપીઓની વહારે ચડે છે અને કૃષ્ણ સહિત સૌ પુરુષો હારી જઈ દીન દશામાં આવે છે. રાધાના પક્ષમાં રહેલો નરસિંહ કૃષ્ણને પકડવા લાગે છે. પણ અંતે કૃષ્ણ, બળરામ, અને સુદામો ત્રણ જણ યુદ્ધક્ષેત્ર છોડી નાસી જાય છે અને હરિવદની રાધા "હર હર" ની જય-'ગર્જના કરતી રણસ્થળમાં દેશ સર કરી આવે છે અને ગોપીઓને બોધ કરે છે કે હવે આ દીન થયેલા પુરુષ ગોવાળિયાની સેનાને દુઃખ દેશો નહીં'. ત્યાં આદિકવિ ગાય છે કે

"ગોપ ઉપાધિનો બોધ જે રાધીનો, માનીને સર્વ કોઈ સીધી ચાલી"
બૃ. કા. દો. ૨૩ પદ. ૭૧.

ઉપાધિમાં પડેલા ગોપભક્તોને વધારે નડશો નહીં એવો રાધાનો બોધ થતાં ઉપાધિહીન ગોપીભક્તો યુદ્ધમાંથી વિરત થયા એવો આ બોધનો આશય સમજાય છે. આ યુદ્ધમાં એક પક્ષમાં ઉપાધિવાળા જ્ઞાની ભક્તો કૃષ્ણને શરણે રહેલા છે અને ઉપાધિહીન પ્રેમી ભક્તો રાધાને શરણે રહેલા છે. જયદેવ જ્ઞાની ભક્તો ભણીથી વિષ્ટિ કરે છે. એના ગીતગોવિંદના પ્રથમ શ્લોકમાં એ પોતાની સ્ત્રી પદ્માવતીને ઉદ્દેશી પદ્માવતીચરણચારણચક્રવર્તી લખે છે. એ ચક્રવર્તીપણાને પણ તેની ઉપાધિ ગણતી રાધા તેને કહે છે કે "ધિક્ પદ્મિની કાજ તું દાસ કહાવ્યો! પદ્મિની હઉં અમો!" વગેરે બૃ. કા. દો. ૯ પદ ૨૭). નરસિંહ પોતે તો રાધાના પક્ષમાં છે તેને જ્ઞાનીભક્તની સેનાવાળા બાંધે છે ત્યારે કૃષ્ણ પોતે તેને છોડાવે છે. પ્રેમી ભક્તોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પ્રેમસમાધિનું શિખર ચડેલી રાધા અને જ્ઞાની-ભક્તોનો પક્ષ લેનાર કૃષ્ણ એ બેનો સુરતસંગ્રામ નિત્ય મચી રહેલો છે તે સંગ્રામના વિલાસનો પ્રેમસમાધિથી સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ નરસિંહ સૂચવે છે: ખંડ ૯૫. નવનારીકુંજરને શિર ચડેલી પ્રેમ-સમાધિરૂપ દશમી ભક્તિરૂપ રાધા એ કુંજરના કુંભસ્થળરૂપ પોતાના અવયવો ઉપર શ્રીકૃષ્ણને અંકુશ આપી બેસાડે છે અને ઘનકુંજમાં જઈ રાસ રમે છે અને તેનું રહસ્ય સમજાવતાં સ્થૂળ શૃંગારની ભાષાને આદિકવિ માત્ર પરિભાષારૂપે જ વાપરે છે એ સ્પષ્ટ કરવા હવે કાંઈ વધારે વિવેચન આવશ્યક નથી.

૯૯. હવે આપણે આપણા પ્રસંગના કવિ દયારામની ભાવનાઓને ચર્ચીશું અને એ ચર્ચામાં આદિકવિની ભાવનાઓને સાધનભૂત કરીશું, કારણ એ આદિકવિને દયારામ પુષ્ટિપથના સિદ્ધાન્તોના બીજરૂપ ગણે છે એવું માનવાનું કારણ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

૧૦૦. નવધા ભક્તિ કરતાં દશમી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ ઉક્તપ્રકારે આદિકવિ જે કારણથી ગણે છે તે જ કારણ દયારામ આપે છે (ખંડ ૯૦. ૨. વ. પદ. ૬૮). એ ભક્તિને માટે અમુક પ્રકારનો પ્રેમરસ જોઈએ, અને તે પ્રેમરસ અધિકારી જ પામી જીરવી શકે છે· ૨. વ. પદ. ૨૬. ૧ બૃ. કા. દો. ૮૧૦. પદ ૪. બ્રહ્મજ્ઞાન જેમ વેદાંત પ્રમાણે અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આ પ્રેમરસ પણ અધિકારી જ પામે છે, અને અનધિકારીઓ મળે તો તેની વાન્તિ કરે છે. જેવી રીતે કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી પરાયા નર ઉપર આસક્ત થાય છે, તેનું એને વ્યસન લાગે છે, અને તેને જ એ દેખી રહે છે તે રીતે આવરણરૂપ સંસારને છોડી પ્રભુ માટે આવી વંઠેલી સ્ત્રીના હૃદય જેવું હૃદય કરી નાંખી જાર પરની એ સ્ત્રીના જેવી પ્રીતિ પ્રભુ ઉપર રાખવી. આવી "જારપ્રીતિ" પ્રભુ ઉપર રાખવી કલ્યાણરૂપ છે. (૨. વ. પદ ૮૪) અને સંસારી જારપ્રીત રાખવી એ તો મહાન દોષ અને અનર્થ છે (૧ બૃ. કા. દો. ૮૦૬ ગ ૩.).

"જેમ નટ દગ દોરમાં, પનિહારીનું બેડલા માંહ્ય,
ચિત્ત પરસ્પર જારનું, વળગ્યું રહે ત્યાંનું ત્યાંહ;
તેમ મન પ્રભુમાં નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું,
જગત જાણે એ છે જંજાળી, રાખ હૃદે ત્રિકમશું તાળી."

(દ. કા. સં. ૬૨. ભક્તિપોષણ, કડી ૨૧.)

૧૦૧. કવિની ગરબીઓમાં ગોપીઓને વંઠેલી જેવી, લોકલાજને ન ગણતી, કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચારવાસના રાખતી કવિએ પૂરવેગથી ગાઈ છે તેનું મર્મસ્થાન આ ઉપરની વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ દેશની ભાષામાં યોગીઓ જેને "સુરતા લગાવવી" કહે છે તેવી જ ભક્તિયોગની પરિભાષામાં આ "જારપ્રીત" છે. ભક્તની આ "સુરતા"ની પરિપૂર્ણ દશાથી પ્રેમસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ ભક્તિની એ દશાને પહોચેલી ગોપીઓના સંબંધમાં આ પરિભાષા યોજી છે.

૧૦૨. આ જારપ્રીતિરૂપ ભક્તિયોગની યોગિનીઓ પાસે કૃષ્ણ દાણ માગે છે. તેઓ દહીંમાખણ વેચવા જાય છે ત્યારે કૃષ્ણ દહીં માખણના ભાગ લૂંટી લૂંટી ખાય છે ને તેને પોતે લેવાનું દાણ કહીને લે છે. એ દાણની પરિભાષા સમજાવતાં દયારામ કૃષ્ણ પાસે ગોપીઓને કહેવડાવે છે કે

"આપો દધિનું દાણ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઊભો, અર્પો તન મન વિત્ત.
વૃન્દાવનમાં ધેનુ ચરાવું, માગું ગોરસદાન;
નાના ખેલ સખાસંગ ખેલું, પીયૂષ પીઉં નૃપયાન.
અયિ ગ્વાલની! મહામત્ત વચન એ બોલું કરી વિચાર;
અચલ રાજ્ય ગોવર્ધન મારું, વૃન્દાવન મોઝાર.

*

ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની વળી દધિ નવનીત;
સખાવૃન્દ સૌ મિત્ર અમારા, મહારાજ રજનીત

*

કમળકોશમાં વસે મધુપ ત્યમ ભૂમિ રહું મોરાર.
દૂધ દહીંની નાન અનાવું, વાત કરું ગોપાળ."

૧૩. પ્રા. કા. મા. ૨૩૩.

૧૦૩. યોગની એક અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થાય છે તે ઇન્દ્રિયોરૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે (ખંડ ૭૫) એટલે બહાર દોડી જતી અટકાવી તેમણે અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચરભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે. એ ગોવાળો વગેરે એમનું સખામંડળ એવી સંજ્ઞા આદિકવિએ જ્ઞાની ભક્તોને આપેલી સમજાય છે (ખંડ ૯૮). એ ગોચરભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધનગિરિ છે તેને વિષયે શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની કડીઓમાં કહે છે કે "અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મારું"—એ ગોવર્ધનની ગોખૂટ સીમાઓમાં રહેનાર તથા આવજાવ કરનાર ઉપર એટલે ઇન્દ્રિયરૂપ ગાયો અંતર્મુખ થઈ ચરે છે તે પ્રદેશમાં-ચિદાકાશમાં-કૃષ્ણનું અચળ રાજ્ય છે. એ ગાયોનું દોહન કરનાર ભક્તો પાસે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થોનું દાણ કૃષ્ણ લૂંટીને પણ લે છે અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાન-

વિષય થયેલા પ્રત્યયો-એકાગ્ર વિષયો (ખંડ ૬૮-૭૦, ૭૨-૭૩)-વગેરેને પોતાના ભણી આકર્ષી લે છે એ રહસ્યની પરિભાષા સમજાવી કૃષ્ણ ગોપીઓને ઉપર પ્રમાણે કહે છે કે "ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની; વળી દધિ નવનીત." જ્ઞાની ભક્તો જેઓ જગતમાં કૃષ્ણભક્તિના ઉપદેશ કરે છે તેઓ કૃષ્ણના સખાઓ-સખ્યભક્તિથી તેમને મળેલા-છે તેમની સાથે મળી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમી ભક્તોનાં ચિત્ત આમ ચોરી લે છે માટે જ દાણી કૃષ્ણની સેનામાં જ્ઞાની ભક્તોને અને રાધાની દાણ આપનારી સેનામાં પ્રેમી ભક્તોને આદિકવિએ યોજેલા (ખંડ ૯૮) સમજાય છે. એ સેનાઓના સંગ્રામમાં જ્યારે જ્ઞાની ભક્તો હારે છે ત્યારે નવધા ભક્તિવાળા ભક્તો તેમનાં ચિત્ત ચોરે છે, જ્યારે જ્ઞાનીભક્તોમાં કૃષ્ણ સેનાની થાય છે ત્યારે એ ભક્તો જીતે છે ને નવધાભક્તોનાં ચિત્ત લૂંટાય છે, અને જ્યારે રાધા યુદ્ધમાં ચડે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણસહિત-સર્વ જ્ઞાની ભક્તો હારી નાસી જાય છે-તેમનાં ચિત્તને રાધા લૂંટી લે છે. આ ચિત્તોનાં આકર્ષણ-પ્રત્યાકર્ષણ અને આઘાત-પ્રત્યાઘાતરૂપ સુરતસંગ્રામમાં જ્ઞાનીઓના કૃષ્ણ ઉપર આમ પ્રેમસમાધિને જય મળે છે. દયારામ "કૃષ્ણ"ના "રાધાકાન્ત" રૂપ સ્વરૂપને અને "અક્ષરબ્રહ્મ" સ્વરૂપને જુદાં ગણી અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપને કૃષ્ણસદનને નામે ઓળખે છે ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મના પણ અંતરમાં-પર ભાગમાં-રાધાકાન્તનું સ્થાન ગણે છે. પણ તેનાં પદો વગેરેમાં ઇશ્વરવાચક શબ્દો વાપરતાં આવા વિવેક કરવા કવિ ભૂલી જાય છે, પણ સામાન્ય રીતે ગોપીઓના સંબંધમાં જ્યારે કૃષ્ણાદિક સંજ્ઞાઓ એ વાપરે છે ત્યારે તેમનાં પ્રિય સ્વરૂપને જ ઉદ્દેશે છે. ઉપર આપેલી કડીઓમાં એ પ્રિયસ્વરૂપને જ ઉદ્દેશેલું છે અને તેને ઉદ્દેશીને કહેલું છે કે કમળકોશમાં મધુકર બિડાય છે તેમ મુરારિનું આ પ્રિયસ્વરૂપ ભૂમિમાં બિડાયું છે એટલે ગોપિકાઓમાં તેનું ચિત્ત બંધાયેલું છે તેથી તે ગોપીઓનાં ચિત્તમાંથી પણ ચોરી કરે છે ને ઉક્ત પ્રકારે દૂધદહીંની નાત બતાવે છે. બાકી અન્ય ઉદ્દેશોને માટે તો એ "પ્રભુદેહ" ધરે છે (૧૯ પ્રા. કા મા. ૨૩૩, કડીઓ ૮૮૭-૮૮૮). એ પ્રભુદેહ-અવતારરૂપ અને ક્ષર-અક્ષર બ્રહ્મરૂપએ સર્વ ભૂમિકાઓના મધ્યબિંદુમાં રાધાકાન્તસ્વરૂપ મધુકર પેઠે રહે છે અને તેમાંથી પ્રેમસમાધિને પામનાર યોગી ભક્તના ધ્યાનબિન્દુમાં એ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ મધ્યબિન્દુમાં રાધાકાન્તના આવા વાસને ઉદ્દેશીને અખિલ-

રૂપના "વામપદમાં બિંદુરૂપે વસે રાધાકાન્ત" (ર. વ. પદ ૧૨; ૪) એવું કવિએ ગાયેલું સમજાય છે. જેવી રીતે માનવાદિક શરીરમાં ઈડાપિંગલા નામની વામદક્ષિણ નાડીઓ છે તેમાં ઇડા અથવા ચન્દ્ર નાડી સ્ત્રીરૂપ છે અને પિંગલા અથવા સૂર્યનાડી પુરુષરૂપ છે તેવાં જ વામ દક્ષિણ અંગ સંપ્રદાયમાં માનેલાં સમજાય છે. જેમ યોગીના ધ્યેય પદાર્થ તેના ધ્યાનબિંદુમાં જણાય છે (ખંડ ૭૧) તેમ રાધાકાન્ત અખિલના વામપદ એટલે વામાંગમાં બિન્દુરૂપે પ્રતીત થાય છે અને એ બિન્દુમાંથી ભક્તિયોગના પ્રેમસમાધિકાળે ભક્તના ધ્યાનબિન્દુમાં એ રાધાકાન્તનો અને તેના વિહારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ પ્રમાણેની ભાવના આપણા કવિના ધ્યાનમાં કાંઈક હોય એમ એના સમગ્ર નિરીક્ષણથી લાગે છે.

૧૦૪. રાધાકૃષ્ણના "રૂપ" માં કવિની આવી જ ભાવના જણાય છે. એક પાસથી કવિ ગોપીઓના પ્રેમને "રૂપ" વગેરે વિકારોથી રહિત ગણે છે (ખંડ ૯૦) અને બીજી પાસથી પુરુષોત્તમમાં રૂપનો આરોપ ઈષ્ટ ગણી કહે છે કે તેના "રૂપ વિના કાંઈ નહીં સુખકારી છે" (ર. વ. પદ ૩૨, ૨) અને "રસિકને રૂપ રસાળ પ્રિય" અને "જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમન મોહના રાધારૂપ" (ર. વ. પદ ૫૬; ૬, ૮). જે રૂપ કવિને ઇષ્ટ નથી તે સ્થૂલરૂપ જે નેત્રાદિક જોઈ શકે છે તે. જે રૂપ કવિને ઇષ્ટ છે તે કવિ "રૂપલીલા" નામના લઘુકાવ્યમાં ચર્ચે છે. કૃષ્ણની જાત અને રૂપ કેવાં છે તે રાધાએ જાણવા ઇચ્છેલું તેના ઉત્તરમાં "જાત જાણતાં જાત જ પામો, રૂપ જાણતાં રૂપભંડાર (૧૩. પ્રા. કા. મા. ૫૧ પદ ૬) અર્થાત્ કૃષ્ણનાં જાત અને રૂપ જાણતાંની સાથે જ રાધા એ જાતનાં અને એ રૂપનાં થઈ જશે—તન્મયતા પામશે. ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति વાક્યના જેવા જ આશયથી પ્રેમસમાધિથી પ્રેમરૂપ હરિતન્મય થવા નિર્મેલી રાધાને આ ઉપદેશ છે. અથવા ઈશને જોતા પામતાં અનીશ જીવ ઈશનું સામ્ય પામે છે એ દ્વાસુપર્ણા વાળી શ્રુતિને અનુસરી રાધારૂપ ભક્તહૃદય કૃષ્ણરૂપ થઈ જાય છે.*

૧૦૫. આવી જાતની તન્મયતા પામવાનું સ્થાન "સઘનકુંજમાં મનહર શય્યા" છે ત્યાં રાધા જાય તો કૃષ્ણનાં જાત અને રૂપ જાણે

* જુઓ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩, પ્રકરણ ૬. અંતભાગ.

અને તેની જ સાથે તે રૂપ અને જાત પામે: ૧૩ પ્રા. કા. મા. ૫૧-૫૬ ૫. અર્થાત્ બ્રહ્મનાડી અને બ્રહ્મરન્ધ્રાદિક જે સંસ્થાનોમાં યોગી ધ્યાનબિન્દુને પામે છે, જે બિન્દુ યોગી અને તેના ધ્યેયસત્ત્વ ઉપરાંત ત્રીજા સત્ત્વને અગમ્ય છે, જે બિન્દુ રમણીય અને ઘન લતાઓના સમાગમથી રચાયેલા "સઘન કુંજ" જેવા સ્થાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેયના સમાગમ માટે શય્યા પેઠે તૈયાર થઈ રહે છે, તે સ્થાનમાં અને તે બિન્દુમાં રાધાયુક્ત થાય તો નિત્યકૃષ્ણ અખિલના વામપદમાંથી આ ધ્યાનબિન્દુમાં આવી ભક્તને રસભોગ આપે. રાધાકૃષ્ણની રૂપાદિક સામગ્રીને સાભિપ્રાય ગણનાર કવિ ભક્તિયોગના આવા સમાધિસ્થાનનું ચિત્ર આપવા લૌકિકશૃંગારની પરિભાષાને વાપરે છે પણ એ પરિભાષારૂપ માટી નીચે આવી ગુપ્ત ગંગાનો સતત પ્રવાહ છે. આવી જ સઘન શય્યાને "કિલ્લો" (Castle) કહી તેમાં પ્રેમસમાધિ પામનાર પાશ્ચાત્ય યોગિની સેંટ થેરીસાએ દશધાના જેવી સપ્તધા ભક્તિ વર્ણી છે.

૧૦૫. ગોપિકાઓનાં વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમાં તેમને સર્વઉપાધિઓથી -સર્વ આવરણથી-મુક્ત કરવાનો આશય છે. કવિએ "સ્વભાવ બદલાવનાર" ગણેલી યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા પેઠેલી સ્ત્રીઓને આમ નિવારણ કરવાનું કારણ ભક્તિપોષક હરિના અનુગ્રહ વિના બીજાથી બને એમ નથી એવી ભાવનાવાળા ભાગવતકારને પ્રેમરસના પ્રથમ પાનને માટે આ પરિભાષા જડી. સુવિરક્ત થયેલા જ્ઞાનીને જિજ્ઞાસા અને મુમુક્ષુતાને માર્ગે દોરનાર ગુરુની અપેક્ષા રહે છે; પણ સુવિરક્ત ઉપાધિમુક્ત પ્રેમી ભક્તને હરિ પોતે જ પોતાને માર્ગે પ્રથમ વેણુનાદથી બોલાવે છે, પછી પોતાનું મુખ દેખાડે છે, પછી કંઈક સંભાષણ કરવા જેવું કરે છે, અને ક્રિયાઓથી ભક્તનાં અંતર્મુખ શ્રવણ અને નેત્ર પાસે આંતર પ્રત્યયરૂપે હરિ ઘડીક પ્રત્યક્ષ થઈ ભક્તને લલચાવે છે તો ઘડીક પરોક્ષ થઈ ભક્તને વિરહાતુર કરે છે અને વિરહાતુરની પાસે હરિને સાધવા પુરુષપ્રયત્ન કરાવે છે. જ્યાં સુધી યોગીની ધ્યાનાવસ્થા પરિણામ પામી સમાધિદશાને પામતી નથી ત્યાં સુધી તેના ધ્યાનનું ફળ આવું છિન્નભિન્ન થાય છે. પ્રેમયોગની દશાવાળા ભક્તની આ સર્વ દશાઓ આપણા કવિરાજ સૂક્ષ્મ અનુભવથી વર્ણવે છે અને વિસ્તારે છે ત્યારે એના અનુભવહીન શ્રોતાઓ એની શૃંગ રપરિભાષા વિના અન્ય સમજવાની અશક્તિને લીધે ભ્રાન્ત થાય છે. બાકી કવિ તો આ યોગદશાના ક્રમ સ્પષ્ટ દર્શાવે

છે અને "મહિયારી મળી ચાલી મહી વેચવા "ની ગરબીમાં કવિ ગાય છે કે પ્રથમ તો :

"એવામાં શ્રી ગોવર્ધનની તળેટીમાં
અંતર્યામીએ કીધો મોરલીનાદ જો;
તે પછી ગાય મિષે ગિરિ ચડ્યા ગોપાળજી,
સમજણ પડવા લાંબો કીધો સાદ જો;"

અને સખીઓ આકર્ષાઈ ને

"આવી ત્યાં સહુ જ્યાં અલબેલાજી હતા,
સામાસામી મળ્યાં નેહનાં નેણ જો;"

અને તે પછી દાણ માગવાને માટે હરિ રાધાનો પાલવ ઝાલે છે અને એનો માર્ગ રોકે છે: દ. કા. સં. ૧૭૩–૧૭૫ ગ. ૧. રાધા દાણ આપે છે–એનું ચિત્ત ચોરાય છે: દ. કા. સં. ૧૭૫ ગ. ૨. કડી ૧૧. એ કડીમાં એ "જુગલ સ્વરૂપનું એ પવિત્ર ચરિત્ર" ગાઈ પોતાની કૃતાર્થતા ગણે છે. આદિકવિના સુરતસંગ્રામમાં કૃષ્ણને જીતનારી રાધા પાસે આપણો કવિ કૃષ્ણના ચિત્તને ચોરાવે છે અને "સાચું માનની રૂપાળી શ્રી રાધિકા જો" અને "સાંભળ વદન મારું કૃષ્ણ કહે કામિની" એ બે ગરબીઓ (દ. કા. સં. ૧૭૭–૧૮૦; ગ. ૪, ૫) કૃષ્ણ પાસે ગવડાવે છે તેમાં તે રાધાને કહે છે કે

"મારે ઠરવાનો ઠામ તારી જાતડી જો"

*

"ભૂષણ જગતનું હું, તું મારો શૃંગાર છે જો,
આપણ બેનો દાસ દયાને આધાર છે જો."

૧૦૭. સમાધિકાળ સુધીની યોગદશામાં સાક્ષાત્કાર થનાર વિષયના આ પ્રમાણેના ક્રમ વર્ણવતાં ભક્તના અને હરિપ્રત્યયના પરસ્પર આકર્ષણવિધિમાં કવિ અનેક વાગ્વિનોદના મસાલા ઉમેરે છે તો ઘડીમાં પ્રત્યક્ષ અને ઘડીમાં પરોક્ષ થતા સાક્ષાત્કારો (ખંડ ૧૦૬)ના સંબંધમાં હરિને દક્ષિણ નાયકનું રૂપ આપે છે તે સર્વમાં કવિને પોતાનો કવિસ્વભાવ પ્રેરે છે એટલું લક્ષમાં રાખી તેના બાકીના ઉદ્ગારોનું નવનીત પ્રેમપુષ્ટિના રહસ્યથી જ ભરેલાં જાણી ચાખવાનું છે.

૧૦૮. રાસલીલાના લેખ માટે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૬૮–૧૭૦, ૨૧૭ (પદ ૭૨), ૬૩૧ અને ૬૩૨ વાંચવા જેવાં છે, પરંતુ તે તેમ પ્રેમસમાધિ પામેલા ભક્તના સાક્ષાત્કાર વિષયોના ઉલ્લેખો, આ બે દશાઓના પહેલી દશાઓમાં કવિ જેવા અનુભવના ઉદ્‌ગારો કરે છે તેવા ઉદ્‌ગારોથી લગભગ રહિત છે. આ બે શિખરદશાઓને માટે તો ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આપણા આદિકવિના જ ઉદ્‌ગારોમાં પરિપાકદશાનાં ચિત્રો છે અને તેના નમૂના આપણે જોયા છે. એ બે કવિઓના અનુભવ, એ એનાં હૃદય, એ બેની જ્વાલાઓ, જ્યાં સુધી લોક ભક્તિરસના આસ્વાદ કરતા ત્યાં સુધી પૂજાતાં અને તેમના કીર્તિદેહ પુરુષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતા. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્ય, અને શ્રેયસ્કર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓના દેખતાં તેમના શૃંગારપરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કોઈને એ સ્ત્રીઓના ગાવાના પદાર્થોમાં કોઈ શબ્દ વર્જ્ય લાગતો ન હતો અને કોઈના શ્રવણમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા પેસતી ન હતી. કેવળ વત્સલભાવથી ભરેલાં બાળકોના હૃદયમાં પોતાનું વય ગમે તેવું છતાં માતાપિતાના દંપતીભાવવિષયે તર્ક સરખો ઊઠતો નથી અને પોતાના જન્મવિધિના ચિત્રની લેખા પણ તેમની બુદ્ધિમાં દોરાતી નથી તેમ આ બે કવિઓ પોતાના યુગમાં લોકની દૃષ્ટિએ ગુરુરૂપે પૂજનીય વસતા અને તેમના ઉદ્‌ગારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓ જ શોધાતી. એ યુગ ગયો અને બીજો યુગ બેઠો છે. ભાવનાને સ્થાને વ્યવહાર, બુદ્ધિ, અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે. આવા યુગમાં આ કવિઓના કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિદેહ બંધાય નહીં એ જ આ યુગનું ભાગ્ય ગણવા જેવું છે. પણ નવા યુગમાં આ સર્વ સાથે ન્યાયબુદ્ધિનો પણ જન્મ છે અને ભક્તકવિઓની ભાવનાઓ સાંપ્રત યુગમાં રાજ્ય ન કરે પણ તે ભાવનાઓનાં રહસ્ય અને વિસ્તાર સમજ્યા વિના એ કવિઓનાં ગુણગાન કે નિન્દા કરવાથી દૂર રહેવું એટલી ન્યાયબુદ્ધિ પ્રવર્તશે તો ભવિષ્યમાં આપણા પૂર્વજોના પુણ્યસંચયના શોધ થશે તેમાં આ મારા જેવા પ્રયત્ન " ફૂલ નહીં ને ફૂલની પાંખડી " જેટલી પૂજા પેઠે સ્વીકારાય અને આટલા અલ્પ નિરીક્ષણના આરંભ વધારે

સમીક્ષણ આપણા વિદ્વાનો પાસે કરાવે એ આશામાં ગુર્જરસાહિત્યના પોષકો સંમત થશે એવી શ્રદ્ધા છે.

૧૪. પ્રેમસમાધિ અને સિંહાવલોકન

૧૦૯. પ્રેમયોગ અને તેની પરિભાષા સમજવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી રહ્યા એટલે આપણા કવિનું તે વિષયમાં સત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર કરીશું.

૧૧૦. કવિના શૃંગારરસના પ્રકરણમાં ખંડ ૮૪–૮૯ માં આપણે જોયું છે કે રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ને પ્રેમભક્તિશાસ્ત્ર એ ત્રણેનું મેળવણ કરી કવિએ એક નવું શાસ્ત્ર વિસ્તાર્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રન્થો વર્તમાન ગોસ્વામીઓના મન્દિરમાં હશે પણ પ્રસિદ્ધ થયા નથી અને શોધાયા નથી, એટલે તે ગ્રન્થોમાંથી કવિએ કેટલું લીધું છે અને કવિની પોતાની રચના કેટલી છે તેનો વિવેક કરવાનું સાધન મારી પાસે નથી. પરંતુ એ ગ્રન્થો ઉપરાંત કવિના હૃદયમાંથી જ કેટલીક જ્વાલાઓ ઉદ્દભવ્યાનાં અનુમાન કરવાનાં કારણ જ્યાં જણાયાં ત્યાં આપણે જોયાં છે, અને વિશેષ કરીને પ્રેમસમાધિમાં થતા સાક્ષાત્કારના વિષયમાં કવિ પોતાના સંપ્રદાયને નીચે મૂકી જ્ઞાનશક્તિથી ઉપર ચઢવાનું અનુમાન આપણે કાંઈક કર્યું છે. ઉક્ત શાસ્ત્રોના સંમેલનથી જે નિયમોમાં અથવા સિદ્ધાન્તોમાં પોતાના કવિત્વને મેળવી કવિ સ્પષ્ટ કરે છે તેવો ભાગ આદિકવિએ રચેલો નથી. કવિના શૃંગારલેખો એ નિયમોમાં અને સિદ્ધાન્તોમાં દૃષ્ટાન્તરૂપ છે અને એ સર્વના સંબંધ અને અન્વય એકઠા કરી બેસાડવાથી કવિના શક્તિપાતનું જે ચિત્ર ખડું થાય છે તેની કાંઈક રેખાઓ જોવા આપણે પ્રયત્ન કરેલો છે. રાધાકૃષ્ણની પ્રતિમામાં અને યમુના, તુલસી, આદિ સ્થૂલ સામગ્રીઓમાં પ્રકટ વસ્તુ પાછળ ગુપ્ત રહેલા અભિપ્રાયોને કવિ શોધે છે અને એ અભિપ્રાયો પ્રમાણે ભક્ત હૃદયને ઘડે છે. એ પ્રતિમાને બાહ્યધ્યાનવિષયરૂપે કવિ પૂજે છે તો તેને જ અનુસરી કૃષ્ણાવતારના સ્વરૂપને આંતરધ્યાનવિષય કરવાની યોજનાને દર્શાવે છે. આંતરધ્યાનબિન્દુમાંથી નવી યોગપ્રતીતિઓને ઉદ્દભૂત થતી કવિ દેખે છે તેવી ઉત્કટ શૃંગારરૂપે પોતાના કવિત્વમય ઉદ્દગારોમાં ઉતારે છે. અને અંતે પ્રેમસમાધિના વિષયમાં અવગાહન કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યાંસુધી આદિકવિના લેખોનાં રહસ્ય સમજવાની સામગ્રી દયારામ પૂરી પાડે છે.

૧૧૧. પ્રેમસમાધિના વિષયમાં આ આપણા પ્રાચીન કવિઓમાંના અન્તિમ કવિનું અવગાહન ઉપરઉપરનું છે અને આદિકવિ તે વિષયના મર્મભાગને પહોંચે છે એવું ઉપર મેં સૂચવ્યું છે.

૧૧૨. જે અક્ષરબ્રહ્માદિક સ્થાનોને કૃષ્ણભક્ત કવિઓ "સઘનકુંજ" ને નામે ઓળખે છે (ખંડ ૧૦૫) તેમાં એક ભક્તજીવ એક કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર પામે છે અને રાધારૂપે કૃષ્ણરૂપ પામે છે (ખંડ ૧૦૩–૧૦૪), તેમાં જ એનું ચિત્ત ચોરાય છે (ખંડ ૧૦૬), તેમાં જ કૃષ્ણને ઠરવાનું એક ઠામ એ રાધા થઈ જાય છે (ખંડ ૧૦૬), તેમાં જ ભક્તિસમુચ્ચયને કાળે કૃષ્ણ ગોપીઓના પ્રેમભાલાથી બંધાય છે અને તેમની સાથે રાસલીલા રમે છે (ખંડ ૯૬–૧૨૩–૧૨૪), તેમાં જ આદિકવિ "અનંત ઉત્સવ" પ્રત્યક્ષ કરે છે અને તેના "પંથમાં" ભૂલે છે અને તેમાં જ એ કવિનો સ્વામી "પ્રેમતંતમાં ઝલાય" છે (ખંડ ૯૩–૯૭), તેમાં જ એ કવિ અનંત અક્ષરાતીતને અનેક યુગો થયાં એવો ને એવો દેખે છે અને તે પ્રેમીજનને અચ્યુત રસ પાય છે ને પીએ છે (ખંડ ૯૨), તેમાં જ યોગી ધીરો પિયુને મળે છે (ખંડ ૯૧), તેમાં જ અજિત અને અબધ હરિનું ભક્તને હાથે બન્ધન અને ભક્તનું હરિને હાથે બન્ધન થતું દયારામ દેખે છે (ખંડ ૯૦), તેમાં જ કૃષ્ણ ગોવર્ધન ઉપર ચડી વેણુનાદ કરે છે, ગોપીઓને સાદ કરી બોલાવે છે, અને તેમની સાથે દક્ષિણ નાયક જેવી ચેષ્ટા કરી "કિતવતા" આદિ આરોપને પાત્ર થાય છે (ખંડ ૧૦૬–૧૦૭)–અને તેમાં જ આદિકવિ ધ્યાનદ્વારા શ્રવણયોગથી રાસલીલાના અનેક અનાહત નાદોને અને નેત્રયોગથી કૃષ્ણની નિત્યકેલિને પ્રત્યક્ષ કરે છે અને તે કેલિમાં શ્રીકૃષ્ણનો સુરતસઆમ (જેનું વર્ણન તેના એક કાવ્યમાં છે, ખંડ ૯૮) પણ એ કવિને પ્રત્યક્ષ થાય છે (ખંડ ૯૫).

૧૧૩. જે ભક્તજીવો આવી સૃષ્ટિમાં વિહાર કર્યો કરે છે તેમની અને અન્ય જીવમાત્રની સૃષ્ટિઓ જુદી છે એવી આપણા કવિએ કરેલી ઉત્પ્રેક્ષા (ખંડ ૧૯) હવે સ્પષ્ટ થાય છે. આ અન્ય જીવો ક્ષરબ્રહ્મમાં વસે છે–તેના અંશ છે–અને ભક્તજીવો અક્ષરબ્રહ્મમાં તેમ નિત્ય કૃષ્ણરૂપમાં વસે છે. ક્ષરબ્રહ્મના જીવો અક્ષરબ્રહ્મરૂપ નિયામક-કારણશક્તિ ઈશ્વરના નિયમમાં છે (ખંડ ૧૮). અક્ષરબ્રહ્મની ચારે પાસે ક્ષર બ્રહ્મ, સૂર્યની આસપાસ તેજ સર્યો કરે તેમ, પ્રવાહરૂપે સર્યો-

કરે છે, અને મધ્યનો સૂર્ય ગોળાકાર દેખાય છે તેથી તેના સ્વરૂપની ભ્રાંતિ થાય છે પણ સ્વરૂપ તો જુદું જ છેઃ ર. વ. પદ ૩૧, ૫, ૬. એ "અક્ષરધામ" અક્ષરતેજ–અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કૂટસ્થ છે એથી તેના કૂટ–એરણ–ઉપર–ક્ષરબ્રહ્મ ક્રર્યાં કરે છે પણ તે એરણ એવી ને એવી રહે છે. ર. વ. પદ ૩૧; ૭, શાલિગ્રામની પ્રતિમા આ કૂટસ્થ અક્ષરધામની સાંકેતિક છે, અને એ પ્રતિમાના કોમળ અંતર્ભાગમાં "રાધારમણ"ની સ્થિતિનો સંકેત છે તેમ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા કૃષ્ણસદનમાં રાધારમણની પ્રકટતા છેઃ ર. વ. પદ ૩૧; ૭, ૮. રાધારમણ ક્ષર અને અક્ષરબ્રહ્મ મળી "અખિલ" રૂપ થાય છે. કવિ ઘડીકમાં અખિલ ને ઘડીકમાં રાધારમણ ને ઘડીકમાં નટવર તો ઘડીકમાં રસાળ કહે છેઃ (ખંડ ૧૭, ૧૮). તે જે હો તે હો. રાધારમણ ભક્તો સાથે નટક્રીડા કરે છે, શિવ તો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નટેશને નામે જ ઓળખાય છે, શક્તિનું નૃત્ય પણ સુપ્રસિદ્ધ છે, તો ઈશ્વરની સર્વ ભાવનાઓના સરવાળારૂપ 'અખિલ' નટવર ગણાય તો તે પણ સમજાય એવું છે. આપણા કવિની ભાવના સંબંધે આપણે જાણવા માટે એટલું બસ છે કે ક્ષરબ્રહ્મરૂપ આવરણને ભેદી ભક્તસમાજ તેમાંના મધ્ય ભાગમાં બે ભાગે વહેંચાય છે તેમાંનો એક ભાગ જ્ઞાની ભક્તોનો છે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં મગ્ન થાય છે અને બીજો ભાગ પ્રેમીભક્તોનો છે તે રાધારમણ એટલે પ્રેમભક્તિના પોષક કૃષ્ણમાં મગ્ન થાય છે.

૧૧૪. ઈશ્વરને જ્ઞાની ભક્તો જ્ઞાનાદિક સાધનોથી પામવા આત્મપ્રયત્ન કરે છે અને એ કૂટસ્થ અક્ષરબ્રહ્મની એરણ ઉપર એક પાસ ક્ષર પદાર્થો ઘડાઈઘડાઈ ખર્યાં કરે છે તો બીજી પાસ જ્ઞાની ભક્તજીવો એ એરણને વળગી રહી તે ઉપરના અક્ષરધામમાં ભળે છે. આથી બીજી રીતે પ્રેમી ભક્તજીવો સાધનહીન હોવા છતાં એ અક્ષરધામના પણ "ધામી પુરુષોત્તમ"માં (ર. વ. પદ ૩૧; ૭) સહજ પ્રેમને બળે આકર્ષાય છે અને એ પુષ્ટિપુરુષોત્તમ તેમની ભક્તિનું પોષણ કરી તેમને પોતાનામાં આકર્ષી લે છે. આથી જેમ ઈશ્વરના નિયામક સ્વરૂપમાં કૂટસ્થભાવના રાખી છે તેમ તેના પ્રેમસ્વરૂપમાં રસાત્મક ભાવના રાખી છે. ઈશ્વરના રસસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનો વિધિ આદિકવિ દર્શાવે છે કે "જડ અને ચેતન રસ કરી જાણવો પકડી પ્રેમે સજીવનમૂળી": ખંડ ૯૪. હરિની સર્વાત્મભાવનાના એકાગ્ર ધ્યાન સાથે "પિયુની ટહેલ" નાંખવાનો પ્રકાર આત્મનિવેદન ભક્તિમાં દયારામ બતાવે છે તે જ

ભાવનામાંથી તે પછી પ્રેમસમાધિનો આદર થાય છે. એવા જ આશયથી ઉક્ત વાક્યમાં આદિકવિ કહે છે કે જડ અને ચેતન પદાર્થમાત્રમાં રસરૂપ હરિની ભાવના કરવી; અને તે પદાર્થોમાં નવો જીવ આણવાની પ્રેમરૂપ સજીવનમૂળી વાપરવી. આમ કરનારને હરિ રસરૂપે – પ્રેમરૂપે –પ્રત્યક્ષ થાય છે. હરિનું એ સ્વરૂપ એક દેશમાં છે ને બીજા દેશમાં નથી એમ નથી, આજ છે કે કાલ નથી એમ નથી, પણ સર્વ દેશકાળમાં સર્વત્ર સર્વદા–હરિનું એ રસરૂપ પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. ઈશ્વરનું અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપ નિયામક શક્તિરૂપે જ્ઞાનથી જોવાય છે તેનાથી પણ ઊંડાણમાં આ રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણ મૃત્યુ પામેલા અને જીવતા પ્રેમી ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાથે નિત્ય વિહાર કર્યાં કરે છે, અને જીવતા ભક્તો પ્રેમસમાધિથી એ વિહારને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં ભાગ પણ લઈ શકે છે. એ વિહાર કેવા કેવા પ્રકારે થાય છે અને તેમાં કેવી કેવી રીતે ભાગ લઈ શકાય છે તે આપણે હમણાં જ જોયું છે (ખંડ ૧૧૨). એ વિહારમાં એક પાસ રસ-શક્તિરૂપ અથવા રસરૂપ કૃષ્ણ હોય છે તો બીજી પાસ આ મૃત્યુ-લોકમાં એ રસશક્તિના અથવા રસના પ્રવાહને આકર્ષે અને તે જોઈ શકનારને આત્મમય–રસમય–કરે એવી શક્તિ પ્રેમી ભક્તોના પ્રેમમાં હોય છે અને ભક્તોને, એ શક્તિસમુચ્ચયને, તેમ જ ભક્તજીવોને પોતાને રસોદ્બોધક શક્તિને નામે દયારામે ઓળખ્યા છે-(ખંડ ૩૪) એ ઉભય શક્તિઓ એકરૂપ છે અને કોઈ વાર રસશક્તિ પ્રધાન દેખાય છે–આકર્ષક દેખાય છે–તો કોઈ વાર રસોદ્બોધક શક્તિ પ્રધાન અને આકર્ષક દેખાય છે. અને તે વાતનું રૂપક કથતાં કવિ કહે છે કે ઘડીમાં રાધા કૃષ્ણ થાય છે અને ઘડીમાં કૃષ્ણ રાધા થઈ જાય છે (ખંડ ૩૪). રાધાકૃષ્ણના શૃંગારમાં આ રૂપકનો વિસ્તાર કરેલો છે તેમાં ભક્ત કવિઓ નિરંકુશ થાય છે; જુઓ દ. કા. સં. ૨૧૭ ગ. ૭૧.

૧૧૫. આપણા કવિએ પોતાની પાંખ કેટલીક ઊંચી ઉડાવી છે તેની તુલના તેના કાળના લોકની સામાન્ય દૃષ્ટિ ઉપર એ પાંખ કેટલે ઊંચે ઊડી હતી તેનું માપ લીધા વિના થાય નહીં. આવું માપ લેવાનો પ્રયત્ન આજના આપણા આરંભથી જુદે માર્ગે અને જુદાં સાધનોથી કરવો પડે માટે આપણે તે પડતો મૂકીશું. કવિના કાળના બીજા કવિઓની પાંખો કરતાં તો કવિની પાંખ ઊંચે ગઈ હતી અને એ કવિઓમાં એની તુલના થઈ શકે એવું કોઈ નામ

નથી. સામાન્ય રીતે એમ કહીએ કે આપણા આદિ કવિ અને આ અન્તિમ કવિ એ બે જણ પોતાના યુગોની વચલા દીર્ઘકાળની બે પાસ ભક્તિમાર્ગનાં જે શિખરો રચી તે ઉપર પોતાનાં સ્થાનક સાચવી બેઠા છે તે શિખરો વચ્ચે તેનાથી અધીં ઊંચાઈનું પણ શિખર કોઈ કવિએ દેખાડ્યું નથી. પ્રેમાનંદાદિક મહાકવિઓ વચ્ચે થઈ ગયા, પણ આ બે ભક્ત કવિઓનાથી તેમના વિષય કેવળ ભિન્ન હતા. આથી માત્ર એક વિષયવાળા આદિ કવિ અને અંતિમ કવિના સત્ત્વની તુલના જ બાકી રહે છે. તેમાં પણ કવિરૂપે એમની તુલના કરવાની નથી, કારણ તેમ કરતાં અતિ વિસ્તાર થાય એમ છે એટલું જ નહીં પણ કેવળ કવિ કરતાં ભક્તકવિરૂપે જ આપણા કવિના અક્ષરદેહનું આપણે નિરીક્ષણ કરેલું છે.

૧૧૬. આટલી તુલનાનો પૂર્વાર્ધ આપણે કરી ગયા છીએ (ખંડ ૧૧૦), અને ઉત્તરાર્ધ બાકી છે તે સંક્ષેપથી કરી લઈશું. પ્રેમસમાધિ એ ઉત્તરાર્ધનો વિષય છે. તેનાં પ્રકરણ આપણે ગણી ગયા છીએ (ખંડ ૧૧૨). તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે થશે.

(૧) આપણાં સંસ્કૃત નાટકોમાં નાન્દી અને સૂત્રધાર–નટીનો દેખાવ શ્રોતાઓને અને દ્રષ્ટાઓને નાટકના પ્રસંગને માટે તૈયાર કરે છે માટે તેને પૂર્વરંગ કહેવામાં આવે છેઃ **पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाट्कीयस्य वस्तुनः** ॥ અંગ્રેજી નાટકશાળામાં નાટકારંભ પહેલાં ગાનવાદ્યાદિક પૂર્વરંગને સ્થાને મુકાય છે અને તે પૂર્વરંગ overtures કહેવાય છે. પૂર્વરંગ અથવા overtures સમાપ્ત થાય તેની સાથે નાટકનાં પાત્રને માટે પડદો ઊપડે છે અને નાટક સાંગોપાંગ ભજવવાનો આરંભ થાય છે. આ જ રીતે પ્રેમસમાધિના પૂર્વરંગરૂપે વેણુનાદ, કૃષ્ણસ્વર, વગેરે અનેક રમણીય અનાહત સ્વર પ્રથમ સંભળાવા લાગે છે અને મેઘની ગર્જના મયૂરને ઉન્મુખ કરે તેમ પ્રેમયોગીની વૃત્તિઓને આ પૂર્વરંગ કરે છે. આ જ પૂર્વરંગને, એક યોગી કવિ કોઈ મહારાજાની સવારી આવતા પહેલાં તેનાં નોબત નિશાન સંભળાવા દેખાવા લાગે તેની સાથે સરખાવી કહે છે કે

"દદામાં વાગ્યાં દેવનાં, નાયતણાં નિશાન,
પૂર્વના માઝા મહીં ફરે, નર પહોંચ્યા નિર્વાણ."

નોબત વાગે તેમ વેણુનાદ અને કૃષ્ણસ્વર દૂરથી સંભળાય છે, અને નિશાન દેખાવા લાગે તેમ ચક્ષુને ચમકાવનાર હરિવદન પ્રેમયોગીને પ્રત્યક્ષ થાય છે જેને ઉદ્દેશી આદિકવિ ગાય છે કે

"હળવે હળવે હળવે હરિજી મારે મન્દિર આવ્યા રે."

૧ બૃ. કા. દો. ૨૦. પદ ૨૮.

પરંતુ આ પ્રત્યક્ષતા સતતવાહિની ધારા જેવી હોતી નથી. ધંધાદારી પુરુષને ધંધો કરતાં કરતાં સમાચાર મળ્યા હોય કે ઘેર કોઈ માંદું છે અથવા કોઈ સ્નેહી આવ્યો છે તે ઉપરથી ધંધાનું કામ આટોપી લઈ તે ઘેર જવાનો નિશ્ચય કરે પણ કામ આટોપતાં આટોપતાં વચ્ચે વચ્ચે ગમે તેવે સમયે ઘરનો મંદવાડ અથવા ઘેર આવેલા સ્નેહીનું મુખ સાંભરી આવે, તે જ રીતે પૂર્વરંગકાળે વારેઘડીએ અનુકૂળ તેમ પ્રતિકૂળ સમયે ઢંગધડા વિના હરિમુખનો સાક્ષાત્કાર ભક્ત પામે થાય છે, બંધ થાય છે, અને પાછો થાય છે. તેને પોતાના ભાવી સ્થિર ભાગ્યોદયનું પગલું ગણી આદિકવિ ગાય છે કે

"તું મારે ચાંદલિયે ચોંટ્યો, રાજ, સારા મુહૂર્તમાં સામળિયો;
ક્ષણું એક અળગા ન થાઓ, રાજ, પ્રાણજીવન વર પાતળીઓ.
ખડકીએ જાઉં ત્યારે અડકીને ઊભો, બારીએ જોઉં ત્યારે બેઠો રે,
શેરીએ જાઉં ત્યારે સન્મુખ આવે, વહાલો અમૃતપેં અતિ મીઠો રે,
જમતાં જોઉં ત્યારે જોડે બેઠો, સૂતી જોઉં ત્યારે સેજડીએ રે,
વૃન્દાવનને મારગ જાતાં, આવીને વળગ્યો બેલડીએ રે.
પ્રીત કરે તેની કેડ ન મૂકે, રસ આપે અતિ રસિયો રે,
નરસૈંયાનો સ્વામી ભલે મળિયો, મારા હૃદયકમળમાં વસિયો રે."

બૃ. કા. દો. ૭ પદ ૨૪

સ્થૂલ અવતારી શરીરવડે કૃષ્ણ ગોપીને તેના શ્વશુરગૃહમાં ખડકીએ, બારીએ, શેરીએ, જમતાં અને સૂતાં મળે એવો અસંભાવ્ય અર્થ કરવા કરતાં એ સર્વ ક્રિયાઓને ગોપીના સમાધિના પૂર્વરંગમાં જ સૂક્ષ્મ પ્રત્યયરૂપ સાક્ષાત્કૃત કૃષ્ણ કરે છે એવો એક જ અર્થ અહીં ઘટે છે. દયારામની ગરબીઓ તો પ્રાયશઃ આ પૂર્વરંગના જ પ્રસંગોની છે એમ ગણી તેના રસનું આસ્વાદન કરનારને જ કવિની પ્રેમભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રતીત થશેઃ જુઓ ખંડ ૧૦૫–૭.

(૨) પ્રેમસમાધિ આમ થયા પછી ભક્ત અમુક પ્રત્યયોનો સાક્ષાત્કાર કેવળ સાક્ષીરૂપે કરે છે: જેમકે તે કૃષ્ણરૂપનો પ્રત્યય પૂર્વરંગની પેઠે ક્ષણદૃષ્ટનષ્ટ ન થતાં સ્થિર થાય છે, અને વિશ્વવ્યાપી અનંત ઉત્સવનો અને અક્ષરાતીત પુરાણપુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. હવે અંતિમ કવિના કેટલાક ઉદ્ગારો ઉપર ઉપલક દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે એવો ભાસ થાય છે કે પૂર્વરંગના જેવો જ માનુષાકાર કૃષ્ણપ્રત્યય સમાધિમાં સ્થિર થાય છે એ વિના પૂર્વરંગના અને સમાધિના આ પ્રત્યય સરખા લેખાયા હશે. એક પાસથી આવો અર્થ કરવામાં આપણે ચર્ચેલો (ખંડ ૮૯) દોષ આવે છે ત્યારે બીજી પાસથી સામાન્ય ભક્તો શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ આદિ અનેક દેવોના સાક્ષાત્કાર કરવાની કથાઓમાં શ્રદ્ધા રાખે છે. આ શ્રદ્ધા છેક પાયાવિનાની છે એમ કહેવાનું કારણ નથી, કારણ કે મૂર્ધંજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સૂક્ષ્મ શરીરવાળા સિદ્ધો સાથે યોગી વ્યવહાર રાખી શકે છે તે પ્રમાણે આવા દેવસ્વરૂપના પ્રત્યય પણ એવા જ સંયમાદિકથી સાક્ષાત્કૃત કેમ ન થાય? આ વિષયની યોગભાવના આપણે ઉપર (ખંડ ૭૨–૭૩) જોઈ ગયા છીએ તે જ ભાવનાએ લોકશ્રદ્ધામાં રૂપાન્તર પામી દેવયોનિનાં અને પ્રેતયોનિનાં સત્ત્વોના સાક્ષાત્કારની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી દેખાય છે. આપણો પ્રશ્ન એવો છે કે આપણા કવિએ પ્રેમસમાધિના વિષયમાં આ સામાન્ય શ્રદ્ધા સ્વીકારી છે કે કોઈ અન્ય ભાવના સ્વીકારી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાંઈ વિસ્તારથી આપણે ચર્ચા કરેલી છે (ખંડ ૯૯–૧૦૫) અને અખિલના વામપદમાં અધિષ્ઠિત થયેલ રાધાકાન્તનો સાક્ષાત્કાર પ્રેમસમાધિલીન ભક્તને થાય છે. એ રાધાકાન્તનું રૂપ જોતાં જ ભક્ત એ રૂપ પામે છે એ વિના રાધાકાન્તના રૂપની બીજી વ્યાખ્યા નથી. એ રાધાકાન્ત અને ભક્ત વચ્ચે નિત્યકેલિ ચાલી રહી છે તેનો પણ એ ભક્તને સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલે સુધીની આપણા કવિની ભાવના આપણને સમજાઈ છે. પરંતુ એ ભાવનાની વધારે વિગત કવિએ આપી નથી અને તે જાણવાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી પાસે નથી.

(૩) જ્યાં આગળ અંતિમ કવિ આમ અટકી પડે છે ત્યાં આગળ આદિકવિ વાયુવેગથી ચાલે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને વિરાટ

સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે અને માતા યશોદાને પોતાના મુખમાં વિશ્વરૂપ દેખાડેલું છે એ જ વિશ્વરૂપનું અનંતકોટિબ્રહ્માંડમય દર્શન યોગદૃષ્ટિને કેવું થાય છે તે અનેક પ્રકારના વિસ્તારથી યોગવાસિષ્ઠમાં અનેક સ્થાનોએ મળી આવે છે અને અનેક તારાગણ ઉપર દૂરદર્શક અને અન્ય યન્ત્રોવડે દૃષ્ટિ કરી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રશોધકો અવનવાં ચિત્ર આપે છે. આદિકવિનું અનંત ઉત્સવનું ચિત્ર (ખંડ ૯૨–૯૫) થોડા પણ સગર્ભ શબ્દોમાં આપેલું છે. લંબગોળ એવડી ગતિરેખાઓ Orbits–માં ગ્રહગણોની ગતિ એકવાર રેખાના એક અર્ધમાં એક દિશામાં થઈ બીજીવાર બીજા અર્ધમાં એથી ઊલટી દિશામાં થાય છે અને ત્યાંથી ફરી પ્રથમ અર્ધમાં થાય છે અને તેથી એ ગ્રહનું ગતિજીવન સતત ચાલે છે એવી પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિમાં અને "અરધ-ઊરધ"માં મહાલતા અવિનાશ વિષયે આપણા આદિકવિની દૃષ્ટિમાં ઝાઝું અંતર નથી. અવિનાશ વસ્તુનું પારણું તેનું જ્યોતિઃ વગેરેનું આ કવિએ કરેલું મિતાક્ષર પણ ભવ્ય વર્ણન યોગવાસિષ્ઠાદિકમાં આ દેશમાં થયેલાં અને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રશોધકોને હાથે ઈતર દેશમાં થયેલાં વર્ણનોથી બહુ જુદું પડે એમ નથી. જૂનાગઢની એક ઝૂંપડીમાં રહેનારા આ કવિએ આવું સત્ય વર્ણન કરવાનું સાધન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યું તેના ઉત્તરમાં એ પોતે જ કહે છે કે આ અનંત ઉત્સવનો સ્વામી નેત્રાદિક વિના એટલે અંતર્મુખ ઇન્દ્રિયોથી ગગનમાં એટલે ચિદાકાશમાં એટલે કવિના જ યોગદૃષ્ટિના ધ્યાન-બિન્દુસ્થાનમાં ઘૂમી રહેલો પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ સ્વામીને એ કવિ "શ્યામ" અને "કૃષ્ણ" નામથી–"અલક્ષ્ય" અર્થવાળી સંજ્ઞાથી ઓળખે છે અને તેના ચરણમાં મરણ-લય-ઇચ્છે છે. પ્રેમસમાધિથી આદિ કવિ આવા ઉત્સવોનો–આવા કૃષ્ણસ્વરૂપનો–સાક્ષી થાય છે. અંતિમ કવિની દૃષ્ટિમાં એવો ચમત્કાર ઊભરાયો નથી. એ જ ઉત્સવની લીલાને અન્ય સ્વરૂપે પણ કંઈક પોતાના શબ્દોમાં તો કંઈક પ્રધાન ઉપનિષદોના શબ્દોમાં આદિકવિ વર્ણવે છે અને રસમય પ્રેમમય સત્ય અનંત અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમના "પોતે કરેલા સાક્ષાત્કારનું સુંદર ભવ્ય ચિત્ર એ કવિ આપે છે" (ખંડ ૯૨–૯૫ અને ૧૨૨) તે પણ અંતિમ કવિની જ્વાલાઓમાં પરોક્ષ છે. દયારામ કરતાં આટલી જ્વાલાઓ આદિકવિમાં વિશેષ છે અને તેને લીધે આદિ કવિ પાસે એ અંતિમ કવિ માત્ર શિષ્યસ્થાને બેસવા

યોગ્ય છે. કારણ જાતે મહાભક્ત હોવા છતાં ભક્તિનું આદિકવિએ દીઠેલું પરમ શિખર એ શિષ્ય જોવાને જોવાનું બાકી રહી ગયું છે. તે શિખરનો એ શિષ્ય સાક્ષી થયો હોત તો એની જ્વાલાએ આદિકવિના કરતાં પણ વધારે પ્રદીપ્ત કદાચિત્ થાત.

(૪) પ્રેમયોગી જો ઉક્ત પ્રકારોથી દિવ્ય સ્વરૂપનો માત્ર સાક્ષી થાય છે તો અન્ય પ્રકારોથી એ સ્વરૂપનો ભોક્તા પણ થાય છે. જ્યાં રાધારૂપે ભક્ત કૃષ્ણ પામે છે, અનંત ઉત્સવને પ્રત્યક્ષ કરી તેના પંથમાં ઝૂલે છે, અને પ્રભુને હાથે અચ્યુત રસ પીએ છે (ખંડ ૧૧૨), ત્યાં ભક્ત કેવળ સાક્ષી મટી સાથે સાથે ઉક્ત પ્રકારે સાક્ષિત્વના વિષય થયેલા અનંત ઉત્સવનો અને અક્ષરાતીતનો એ ભક્ત રસભોગ કરે છે. શેલીના પ્રોમીથીયસ અને એશિયાના રસભોગમાં અને આદિકવિના આ રસભોગમાં પ્રત્યક્ષ ફેર બહુ નથી, પણ કેવળ કવિના અને યોગીના આનંદોમાં જે ફેર હોવો જોઈએ તે તો અનિવાર્ય છે. પરંતુ આનંદવૃત્તિ વાણીના શબ્દોમાં પ્રતિબિમ્બિત કરવી તે કામ માત્ર સમર્થ કવિઓ જ કરે છે અને જેટલે અંશે પોતપોતાના અનુભવથી પોતાને થયેલો આનન્દ શબ્દગોચર થવાની આપણે આશા રાખીએ તેટલે અંશે આદિ તેમ અંતિમ કવિ એ આશાને સફળ કરે છે.

(૫) ભક્તહૃદય હરિથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, લૂંટાય છે, અને બંધાય પણ છે તે માનુષી દશાવાળાથી પણ સમજાય એવી કથા છે. પણ હરિનું હૃદય ભક્તથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, લૂંટાય છે, અને બંધાય પણ છે એ બોધ તે વિષયના અનુભવથી સાખ્ય થયેલી શ્રદ્ધા વિના સામાન્ય માનવને ગળે ઊતરે એમ નથી. એવી વાતોમાં એવા ભક્તોએ સામાન્ય મનુષ્યોને, ગોપીઓએ ઉદ્ધવને કહ્યું હતું તેમ, કહેવું પડશે કે "બોલ્યું અમારું તમો પરખાય ના જો" (ખંડ ૮૮). પરંતુ એક યોગીનો અનુભવ બીજા યોગીની અનુભવકથાને સાચી પાડી શકે તો ધીરાનો અનુભવ (ખંડ ૯૧) પ્રેમયોગીઓની અનુભવકથાને મળતો જ છે. કૃષ્ણથી ભક્તહૃદય આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, બંધાય છે (ખંડ ૧૦૬) તેમ જ કૃષ્ણહૃદય ભક્તથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, અને બંધાય છે (ખંડ ૧૦૫–૧૦૬ દ. કા. સં. ૧૭૭–૧૮૦ ગ. ૪. ૫; ખંડ ૯૦, ૨. વ. ૫૬ ૬૮) અને પ્રથમઃ

પ્રગથિયેથી પ્રેમસમાધિ સુધી ભક્ત ચડી શકે છે. તેનું એક કારણ ભક્તનો પુરુષપ્રયત્ન છે તો બીજું પ્રભુનો અનુગ્રહ છે. પ્રભુના અનુગ્રહના પ્રવાહને ભક્ત પુરુષ પ્રયત્નથી પોતાના ઉપર ધીમે ધીમે આકર્ષે છે, અને અભ્યાસાદિ બળથી પ્રયત્નબળ વધે છે અને પ્રભુના અનુગ્રહને તે જ ક્રમે વધવું પડે છે અને તે ક્રિયાથી સંપ્રદાયશ્રદ્ધા પ્રમાણે ભક્તિપોષણ થાય છે. એ પોષણની અને અનુગ્રહની સંપૂર્ણ કલા આવી રહે છે ત્યાં ભક્ત જીવન્મુક્ત થાય છે અને દેહ છોડ્યા પછી નિત્યકૃષ્ણ સાથે નિત્યકેલિ કર્યાં કરે છે. રાધાકૃષ્ણના વિહારના આ શિખરસ્થાનમાં દયારામને આવી ભાવના છે, એ ભાવના આ સ્થાન સુધી બેસે છે, અને આદિકવિએ માનેલા એ શિખરસ્થાનમાં એ ભાવના કેવી રીતે બેસતી આવે છે તે શોધન કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી.

(૬) આદિકવિના શિખરસ્થાનમાં રાસલીલા વગેરે ભાવનાઓ છે તેમાં ભક્તસમાજ મળી નિત્યકૃષ્ણ સાથે અને પરસ્પર સાથે સમકાલીન ભક્તિયોગ પામવાની ભાવના છે અને તેમાં પણ પરસ્પર આકર્ષણ અને પરસ્પર બંધનની ભાવના અંગીભૂત છે. આદિકવિની આ વિષયમાં ભાવના આપણે જોઈ ગયા છીએ. (ખંડ ૯૬–૯૮.) દયારામની ભાવના આદિકવિના શિખરસ્થાન જેટલી ઊંચી પહોંચી નથી, તો પણ તેમાં ઊંચી ભાવના છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રાસલીલામાં અંગ્રેજોના અથવા ભીલ લોકના સ્ત્રીપુરુષોના ભેગા નૃત્ય કરતાં વિશેષ નથી. આ નર્તકમંડળ ભક્તિભાવની સામાન્ય ઊર્મિઓથી તાલબધ રાખી ઊછળે છે એવી ભાવના ઉમેરીએ તો પણ તેવાં ભક્તમંડળ સર્વ ધર્મોમાં મળી આવે છે અને આપણા આદિકવિનું પણ એવા મંડળમાં જ પ્રમુખ સ્થાન હતું. ભાગવત લખાયું ત્યારથી તે આજ સુધીમાં કૃષ્ણગોપીઓના રાસમાં સોળ સહસ્ર ગોપીઓ વચ્ચે એક જ કૃષ્ણ નાચે છે એટલું જ નહીં પણ એ એક જ કૃષ્ણ પોતાનાં સોળ સહસ્ર શરીરો નિર્માને એકેક શરીર વડે એકેક ગોપી સાથે નૃત્ય કરે છે એટલે એક કૃષ્ણશરીરના વામદક્ષિણ ભાગે જુદી જુદી મળી બે ગોપીઓ રહે છે અને પ્રત્યેક ગોપીની બે પાસ બે કૃષ્ણશરીર રહે છે. કૃષ્ણ પોતાના યોગબળથી કે ઐશ્વર્યથી આટલાં રૂપ ધરે છે. અવતારી કૃષ્ણે યોગબળથી અનેક શરીર ધર્યાં હોય તો તેવો પ્રભાવ યોગસિદ્ધિઓમાં આવી જાય છે. દેહત્યાગ પછી પ્રેમી ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીરો જીવાત્માઓ-રૂપે ભિન્ન ભિન્ન રહી વ્યાપક નિત્યકૃષ્ણના રસરૂપને પોતપોતાની વચ્ચે

સરી જતું દેખતાં હોય અને તે સર્વનો અનંત. કાળ રાસ મચી રહેતો હોય એવી ભાવના પણ સમજાય એવી છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રનું એક સર્વવ્યાપી ઈથર (Ether) અસંખ્ય પરમાણુઓના અંતરાલ ભાગોમાં સરી જઈ એક છતાં અસંખ્ય ભાગમય દેખાઈ એ અસંખ્ય પરમાણુઓને નચાવી જાતે તેમના ભેગું તેમને વળગી નૃત્ય કર્યા કરે છે અને તે નૃત્ય અનાદિ અનંત છે એ ચમત્કાર અનંત ઉત્સવના સાક્ષી આદિ-કવિએ અનાદિ રાસલીલાને નામે વર્ણવ્યો છે એવો પક્ષવાદ કરનાર કોઈ મળે તો તેનો ઉત્તરપક્ષ પણ સહસા થાય એમ નથી. દયારામનાં વાક્ય આ અનાદિ અનંત પરમાણુરાસને લાગુ પડે એવાં છે; બાકી તે લાગુ પાડવા જેવી ભાવના એ કવિના લેખમાં કે હૃદયમાં છે એવો આશય નથી જ; કારણ ગોપીઓમાં એ કવિ માત્ર ભક્તભાવના દેખે છે, અને એ ભાવના સિદ્ધ કરી શુકદેવ અને ચરણદાસ જેવા ભક્તો તેમ શિવજી પોતે પણ ગોપીરૂપ ધારણ કરીને જ રાસલીલાના સાક્ષી બની શક્યા છે એવી કથાઓ સ્થૂલ વૃન્દાવનમાં હજી શ્રવણગોચર થાય છે.

"એક એક ગોપી વચ્ચે નાથને રે નીરખે રૂડી પેરે પાસ
માંહોમાંહિ ભરાવી બાથને રે કહે કહો કેમ જઈએ ઘેર ?
વચમાં લીધા વળી નાથને રે રૂપ જુએ રૂડી પેર"
દ. કા. સં. ૧૬૯, રાસલીલા.

રાસકાળે ગોપી "રૂપ" જુએ છે તે રૂપની વ્યાખ્યા દયારામે જ આપેલી આપણે જોઈ છે (ખંડ ૧૦૪). તે પ્રમાણે રાસમાં મળેલી સર્વ ગોપી કૃષ્ણને જોતાં કૃષ્ણરૂપ બને છે. ભાગવતકારના રાસમાં સર્વ ગોપીઓ સૂક્ષ્મ દેહોથી ગયાનો ધ્વનિ છે. દયારામ કહે છે કે એ સર્વ પોતાના સ્વામીઓની સંમતિથી ગઈ હતી અને તેમાંની માત્ર એકને એના રિસાળ સ્વામીએ સંમતિ આપી નહીં તે સૂક્ષ્મ શરીર

"રીસ તજી ન રિસાળવે રે, દીન ગઈ દીનાનાથ,
સર્વે પહેલી જઈ તે મળી રે, તેની દેહ પડી ઘરમાંહ્ય.
મોહનજીના અંગમાં જઈ મળી રે, થાય અચરજ સહુ ત્યાંય."
દ. કા. સં. ૧૬૯. રાસલીલા.

૧૧૮. રાસલીલાની રાત્રિને ભાગવતકાર બ્રહ્મરાત્રિ કહે છે. તેને વિષયે દયારામ ગાય છે કે તે દિવસ રાત્રિ "સર્દમાસ પૂનમકા થા" અને તે ગોપીઓને પૂર્ણાનંદ આપવા

"છે મહિનેકી નિસા બનાઈ
જબ રાસ બાસ સુખ પાઈ"
દ. કા. સં. ૬૩૨. ગ. ૯૮

એ ગોપીઓમાંની એક કિરતાલ બજાવે છે, બીજી કરતાલ બજાવે છે, ત્રીજી ગાય છે, ચોથી નૃત્ય કરે છે, પાંચમી સારંગીસુર વગાડે છે, છઠ્ઠી નાથને કંઠે કર નાંખે છે, અને કેટલીક તો "દો દો સખી મિલ ફેરે ફૂદડી, દો દો બીચ રહે બનમાલી." સ્થૂલ વૃન્દાવનના લલિત ત્રકિશોરના મન્દિરમાં આવી અનેક ક્રીડાઓમાં મગ્ન ગોપીઓને ચિત્રોમાં ને શિલ્પકાર્યમાં મૂર્ત કરી છે. આવા આવા હરિના અનેક ખ્યાલ જોઈ આનંદમાં આવી જઈ કવિ ઉદ્‌ગાર કરી ઊઠે છે કે

"સુરનર મુનિવર દેખ દંગ ભયે,
એસે, પ્રભુ તુમ હો ખ્યાલી!"
દ. કા. સં. ૬૩૨ ગ. ૯૮.

ધ્રુવ નીચેના પ્રદેશમાં ૭ માસની એક રાત્રિ હોય છે તેમાં જ્યારે શુકલપક્ષ હોય છે ત્યારે ત્યાં છએ માસ પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં પ્રકાશે છે ને તેની આસપાસ બાકીના ત્યાંના આકાશમાં ચંદ્ર અને તારાગણ ફૂદડી જેવું નૃત્ય કર્યાં કરે છે, અને કેટલાક પાશ્ચાત્ય કવિઓએ તારાઓમાં (Music of the spheres) તારાગણનું સંગીત થતું ઉત્પ્રેક્ષેલું છે. અનેક આકારોવાળા વ્યૂહ રચી એ તારાઓ આપણે શિર માત્ર ધીમી નદીના પ્રવાહ પેઠે વહે છે તે ધ્રુવ આગળ ચક્રગતિમાં ફરે છે. ૭ માસની એ ધ્રુવસ્થાનની રાત્રિના આ તારાઓનાં ગાન અને નૃત્યને બધી રીતે લાગુ પડે એવું આપણા કવિનું રાસવર્ણન છે. "ખ્યાલી" પ્રભુએ પ્રેમયોગના અભ્યાસી "ખ્યાલી" કવિની યોગ-દૃષ્ટિ પાસે આવો "ખ્યાલ" જોવડાવ્યો અને તેના પ્રેમી હૃદય પાસે ગવડાવ્યો હોય એવો ખ્યાલ આપણે પણ કરીએ તો કાંઈ અનુચિત નહીં થાય. બાકી રસરૂપ અને રસોદ્‌બોધક શક્તિના અને તે સાભિપ્રાય સામગ્રીઓના રસિક કવિરાજની રાસસંબંધી ભાવના જોયા પછી રાધાગોપીઓના વૃન્દરૂપ રસોદ્‌બોધક શક્તિના સિદ્ધાસિદ્ધ ભક્તોરૂપ જીવ-અણુઓનો અને એક રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણનો "ઈથર" અને પરમાણુઓના જેવો સતત રાસ કવિની ભાવનામાં કેવે રૂપે ખડો થયો હશે તેનું ચિત્ર ભક્તિરસિક ચતુર પુરુષો જાતે જ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે.

નડિયાદ–દેસાઈનો
પાંડીઆ બાગ.
૧૨–૪–૧૯૦૬.

નવલરામની જીવનકથા

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

પ્રકાશક
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા : મુંબઈ

મુખ્ય વિક્રેતા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઈવેટ લિમિટેડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

સ્વતંત્ર પુસ્તકાકારે
પ્રથમ આવૃત્તિ
ઈ. સ. ૧૯૫૭
વિ. સં. ૨૦૧૪

એક રૂપિયો

મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટારોડ
અમદાવાદ.

પ્રકાશક
પ્રવીણચન્દ્ર જી. રૂપારેલ
સહાયક મંત્રી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ
મુંબઈ–૪

નિવેદન

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ વિવેચક સદ્દગત શ્રી. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાનાં લખાણોનું નવલ-ગ્રંથાવલિના ચાર ભાગમાં વર્ગીકરણ અને સંપાદન કરી, સ્વ. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈએ તેમનું તર્પણ કર્યું હતું અને તેના આરંભમાં તેમનું અભ્યાસપૂર્ણ જીવનચરિત્ર પણ જાતે લખીને સામેલ કર્યું હતું.

નવલ ગ્રંથાવલિના એ ચારેય ભાગ હવે તો અપ્રાપ્ય બની ચૂક્યા છે. તેથી તેમની જીવનકથા અહીં સ્વતંત્ર રૂપે પહેલી વાર પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આશા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

—પ્રકાશક

નવલ ગ્રંથાવલિની
પ્રસ્તાવના

રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના કુટુંબ તરફથી તેમના આશ્રિત રા. હરિલાલ વલ્લભરામે નવલરામભાઈના ગ્રંથોનો સંગ્રહ છપાવવા વિષે મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો અને સહાયતા માગી. દ્રવ્યની સહાયતાની તો તેમને જરૂર ન હતી, કારણ આ કાર્યમાં જેટલું ખરચ થાય એટલું પિતાએ મૂકેલા દ્રવ્યથી ખરચવું એ નવલરામભાઈના ચિરંજીવ ધીમતરામ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. માત્ર ગ્રંથોની વ્યવસ્થા વગેરેમાં જ સહાયતા જોઈતી હતી. આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી, અને ઉદ્યોગી ગ્રંથકારને તેના મરણ પછી કોઈ પણ ગ્રંથકાર આવી સહાયતા આપે તો એ એક બન્ધુકૃત્ય છે એમ જાણી, અવકાશ કમી હોવા છતાં પણ આ બન્ધુકૃત્ય કરવું મેં સ્વીકાર્યું છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે રા. હરિલાલે આવી સહાયતા જ્યાં જ્યાં માગી ત્યાં ત્યાં નિષ્ફળ થયા અને નિરાશ થઈ વધારે સહાયતા માગવી મૂકી દેત તો ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને શિર મોટો કૃતઘ્નતા દોષ આરોપાત. બીજા કોઈએ આ સહાયતા આપવાનું માથે લીધું હોત તો મારે વધારે આનંદ પામવાનું કારણ એટલા માટે હતું કે મારાથી કેટલીક જાતની સહાયતા આ કાર્યમાં આપી શકાઈ નથી અને તે આપનાર મળત તો વધારે સારું થાત.

રા. નવલરામનો પ્રથમ ગ્રંથ સન ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી તે તેમની આખર સુધીમાં પોતાના નામથી અથવા નામ વિના જે જે છુટક ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે તે સિવાય ગુજરાત શાળાપત્ર તથા બીજાં પત્રોમાં તેમનું પ્રાસંગિક લખાણ છે. સિવાય ૧૮૬૬ પહેલાંનું અને પછીનું એમનું ઘણુંક લખાણ છપાવ્યા વિનાનું છે. આ બધું યે લખાણ આ સંગ્રહમાં મૂકવું એ તો નિરર્થક શ્રમ અને ખરચની વાત છે એવું લાગ્યાથી આ સર્વ છાપેલા અને લખેલા લેખને ચાળવાની અગત હતી. લખનારાઓના લેખ માત્રનું કંઈકંઈ પણ પ્રયોજન તો હોય છે, પરંતુ કેટલાંક પ્રયોજન ખાનગી હોય છે, કેટલાંક ક્ષણિક અથવા તત્ક્ષણસંબંધી હોય છે, અને માત્ર થોડાક લેખો ભવિષ્ય ઉદ્દેશી લખાયા હોય છે. જે ગ્રંથો ભવિષ્ય પ્રજાને માટે લખાયેલા નથી અથવા તેને ઉપયોગી નથી એવા ગ્રંથો છપાવવા એ માત્ર ઘણા મોટા ગ્રંથકારોના વારસોને જ યોગ્ય છે, કારણ એવા ગ્રંથકારો સિવાય બીજાની નાની નાની વાતો સાંભળવા જગત અભિલાષી હોતું નથી. આ અને એવા બીજા વિચારોથી આપણા ગ્રંથકારના

લેખોમાંથી નીચેના લેખો આ સંગ્રહમાં રાખ્યા છે અથવા રદ કર્યા છે.

અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી જેટલા લેખોમાં ગ્રંથકર્તાના મન-સંસારનું અપરોક્ષ પ્રતિબિંબ પડી રહેલું છે તેવા લેખો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. આમાંના કેટલાક લેખ અંગ્રેજી-મિશ્રિત છે. સંગ્રહના બીજા ભાગમાં "મનના વિચાર' નામના જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા વિષય આનું દૃષ્ટાંત છે.

કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો કર્તા હયાત હોત તો છપાવત પણ કંઈ કારણથી છપાવવા રહી ગયેલા હોવા જોઈએ એવા હતા તેને લીધા છે.

બાકીના અપ્રસિદ્ધ લેખો છપાવવા કર્તાએ જ યોગ્ય ધારેલું નહીં અથવા જાણી જોઈ છપાવેલા નહીં અને હાલની પ્રજાને પણ ઉપયોગી નથી એવું સમજી સંગ્રહમાં લીધા નથી.

કર્તા ઘણાં વરસ સુધી "ગુજરાતશાળાપત્ર"ના તંત્રી હતા અને તેમાં તેમનું લખાણ ઘણુંક થયેલું છે, પણ તેમાનો ઘણોક ભાગ વર્તમાનપત્રોના સાધારણ લેખોની પેઠે તત્ક્ષણસંબંધી હતો અને હવે તેમાં કોઈને રસ પડે એમ નથી. કર્તાએ જાતે આ સંગ્રહ છપાવ્યો હોત તો તે બાતલ કર્યા વિના રહેત નહીં અને અંગે પણ તે બાતલ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ગ્રંથોનો "કોપી-રાઈટ" પરહસ્તે ગયેલો છે અને કેટલાક લેખ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તે હજી જુદા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે પણ આ સંગ્રહમાં લીધા નથી.

બાકીના સર્વ પ્રસિદ્ધ લેખ સંગ્રહમાં દાખલ કર્યા છે અને તેના નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી જુદા જુદા છપાવ્યા છે.

૧ નાટકો, કાવ્યો, વાર્તાઓ, વગેરે અસલ લેખ અને ભાષાંતર.

૨ "ગ્રંથો, ગ્રંથકારો, અને સાક્ષરચર્ચા" એ નામ બીજા ભાગને આપવામાં આવેલું છે. પ્રથમ ભાગ સર્વ વર્ગના વાંચનારાઓને વાસ્તે છે અને આ બીજા ભાગના વિષય માત્ર વિદ્વાન વર્ગને પ્રિય થશે. નવલરામની કીર્તિ ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષક રૂપે વધારે છે, અને તેમની વિદ્વત્તા, બુદ્ધિ, અને સુજનતા તેમણે કરેલી ગ્રંથપરીક્ષાઓમાં સ્પષ્ટ ખીલવા પામી છે. તેમના પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ લેખોમાં આપણા નાના તથા મોટા, જૂના તથા નવા, ગ્રંથકારોને યોગ્યતા પ્રમાણે અભિનંદન આપેલું છે અને એ ગ્રંથકારોની ગ્રંથકારતાનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. કેટલાક લેખો અમુક ગ્રથકારને ઉદ્દેશી લખેલા નથી પરંતુ તે લેખોનો વિષય તેને લગતો હોવાથી તેને "સાક્ષરચર્ચા"નું નામ

આપી આ ભાગમાં મૂકેલા છે. ગ્રંથકારોને અને ગ્રંથ પરીક્ષકોને આ ભાગમાંથી ઘણુંક જાણવાનું મળી આવશે.

૩ ત્રીજા ભાગમાં શાળોપયોગી લખાણ છે. કેવળ વિદ્યાર્થીઓએ જ નહીં પણ તેમના શિક્ષકોએ પણ લેવાની શિક્ષાના શાસ્ત્ર સંબંધી વિષયો આ ભાગમાં છે. નવલરામની નોકરીની રીત કેવળ વેઠિયાવાડની ન હતી, પરંતુ પોતાનું કામ પ્રીતિથી કરતા હતા, અને નોકરી યોગ્ય રીતે બજાવવા શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમોનું મન્થન કરતા હતા. આ અનુભવ અને ઉદ્યોગનું ફળ આ ભાગમાં ઘણી રીતે સમાયેલું છે.

૪ ચોથા ભાગમાં સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો છે. આ વિષયો ઉપર આપણી ભાષામાં એવા ગ્રંથો નથી. સરકારી સાત ચોપડીઓમાં તેમ શાળાપત્રમાં આ વિષયો વેરાયેલા છે. ગુજરાતી વાંચનારાઓના મોટા ભાગમાં આવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી. તેમને વાસ્તે આવા સંગ્રહની ખોટ છે.

આવી રીતે ચાર ભાગમાં રા. નવલરામનાં લખાણનો સંગ્રહ છપાવી પ્રત્યેક ભાગ છૂટો વેચાય તેમ બધા ભાગ ભેગા પણ વેચાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. એકઠા સંગ્રહ સાથે તેમ પ્રત્યેક છૂટા ભાગની સાથે રા. નવલરામની જીવનકથા અને છબી પણ મૂકવામાં આવી છે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણી સંબંધી જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા વિચાર છે અને રા. નવલરામ પણ જુદી જુદી વયે જુદા જુદા વિચાર રાખતા હતા. તેમનાં લખાણને મારા પોતાના અભિપ્રાયની જોડણી આપવી અયોગ્ય લાગ્યાથી તેમ આ ગ્રંથોના મુદ્રાંકન ઉપર દેખરેખ રાખવાને, અવકાશ ન હોવાથી, અસલ જોડણી જેવી હોય તેવી રાખવાની સૂચના આપી આ મુદ્રાંકન છાપનાર તથા હરિલાલ વલ્લભરામ એ એના હાથમાં રહેવા દીધું છે. તેમણે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે આ કામ ઉપાડી લીધું છે અને તેમનાથી જે ભૂલો રહી ગયેલી છે તે સુધારી લેવી એટલો આશ્રય આપવો એટલું મરનાર ગ્રંથકાર પ્રતિ કરવાનું અભાગથી બાકી રહી ગયેલું બંધુકૃત્ય સુજ્ઞ વાંચનારે જાતે કરી લેવાનું છે.

કેટલાક ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારે જાતે ફેરફાર કરી રાખેલા તે ફેરફાર આ સંગ્રહમાં સ્વીકાર્યા છે. મેઘદૂતનો ઘણો ભાગ આવી રીતે ગ્રંથકારે

સુધારેલો છે. ભટના ભોપાળાના કેટલાક ભાગ તો નવા જ લખેલા છે, અને તેમાંથી ઘણોક કાઢી નાંખવા જેટલો ભાગ તેમણે કાઢી નાખેલો છે. છેલ્લાં આઠ દસેક પાનાં આવી રીતે સુધારવાં રહી ગયાં હતાં, તે ભાગ અસલ "મોલિયર"માં ન હતો, ગુજરાતીમાં અપ્રાસંગિક હતો, અને તેમાં પણ ઘણુંક અશ્લીલ હતું. જો તેમનો હાથ આ ભાગ ઉપર ફરી વળ્યો હોત તો ત્યાં આગળ નક્કી કાતર ચલાવત. આ સૌ કારણોથી અને હરિલાલની મારફત ધીમતરામે દર્શાવેલી ઇચ્છાથી આ ભાગ કાઢી નાખવાનું જોખમ મેં વહોર્યું છે, અને તેમ કરવા જતાં છેલ્લી કવિતા અસલ "મોલિયેર"ને મળતી કરવા સારુ તેમજ સ્થાનયોગ્ય કરવા સારુ ફેરવવી પડી છે. આટલા જૂજ ફેરફાર સિવાય બાકીનાં સર્વ લખાણ અને ફેરફાર અક્ષરશઃ કર્તાનાં છે.

બધા વિષયો જે જે વર્ષમાં છપાયેલા અથવા લખાયેલા તે તે વર્ષના ક્રમ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભાગમાં ગોઠવ્યા છે. જે વિષયો એ પ્રમાણે ગોઠવવાનું બન્યું નથી તેને ભાગને છેડે મૂક્યા છે. ગો. મા. ત્રિ.

મારા પિતા રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામનાં પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ લખાણોને તેમ તેમની જીવનકથાને વાચકવર્ગ સમક્ષ મૂકવાનું માન આપણા જાણીતા નાગર ગૃહસ્થ રા. ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠીને જ છે. આથી મારા પિતા પ્રતિ મારા શ્રદ્ધાભાવનો અભિલાષ સજીવન રહ્યો છે. એમના જ શબ્દોમાં બોલીએ તો "અરણ્યમાં રહેલા શિવાલયના અપૂજિત પણ પૂજનીય બાણ તરફ શ્રદ્ધાપૂર્વક બંધુકૃત્ય" બતાવી, મરનાર સાથે માત્ર અડધા કલાકની જ મુલાકાત હોવા છતાં, એમનાં છૂટક લખાણો તથા છૂટક ટિપ્પણ તથા કાગળિયાંમાંથી, જે જીવન રા. ત્રિપાઠીએ ધડી કાઢ્યું છે તે જ એમના મહાશ્રમનું પરિફળ છે. વખતની તંગાશને લીધે જીવન જેને સંપૂર્ણ કહીએ તેવું થયું નથી એવું એઓ સાહેબનું જ કહેવું છે. મારા પિતાના મિત્રોમાંથી કોઈએ પણ જીવન લખવા બીડું ઝડપ્યું નહિ અને તેઓ સાહેબોને પત્રદ્વારા પૂછતાં છતાં જવાબ ન મળવાથી અમે રા. ત્રિપાઠી સાહેબને વિશેષ હકીકત આપવા શક્તિમાન થયા નથી. તેને માટે વાચકવૃંદ ક્ષમા કરશે.

ઉપકૃતના ઉમળકાથી હર્ષ પામી ઉદ્ગાર થાય છે કે રા. ગોવર્ધનરામના આ પરોપકારી કૃત્યથી હું હમેશનો એમનો આભારી થયો છું તથા ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગના પદપંકજ આગળ આ ગ્રંથાવલી મૂકી શકું છું.

લી૰ ધીમત નવલરામ પંડિત.

રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા

કવિ નર્મદાશંકર મરણ પામ્યે થોડા જ કાળ થયો છે, તેમની જીવનકથાના અક્ષરો હજી લીલા છે, અને એટલામાંજ તે અક્ષરોના લખનારની જીવનકથા લખવાનો પ્રસંગ આવે છે એ ઇશ્વરેચ્છાના અનેક ચમત્કારોમાંનો એક છે. એવા ચમત્કારો હૃદયવેધક હોય છે, અને વિચારશીલ જનને વૈરાગ્યના વિચાર સુઝાડે છે. પરંતુ આ સ્થળ તેવા વિચારો કરવાનું નથી; તેમ મરનારના મૃત્યુનો હૃદયવેધક શોક પણ તેની જીવનકથામાં અપ્રાસંગિક છે.

રા. નવલરામના મૃત્યુથી ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પૂરું થયું છે, એમ કહીએ તો ચાલે. ત્રીસેક વર્ષ ઉપર મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને ધર્મસભા સ્થપાઈ, તે ત્રણે સભાઓમાંથી માસિક ચોપાનિયાં તે સભાઓનાં વાજાં પેઠે વાગવા માંડ્યાં, અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામના રાગ નીકળવા માંડ્યા અને તે રાગ ચારે પાસ ઝીલાવા માંડ્યા, મુંબઈમાં કવિ નર્મદાશંકર મુંબઈના સમુદ્ર પેઠે ઊછળવા લાગ્યા અને તેના રસતરંગમાં મુંબઈગરી પ્રજા નાહવા લાગી, ધીમે ધીમે અમદાવાદ અને મુંબઈ સાક્ષરપદ્ધતિમાં સંગમ પામ્યાં, એકરસ થયાં, અને અંતે એ અતિવેગવાળી ભરતીનો ઓટ થવા લાગ્યો. ઘણાક ગ્રંથકારો ધીમે ધીમે આ રણજંગમાંથી નિવૃત્તિ પામ્યા છે, કેટલાક વક્તાઓના વર્ગમાંથી નીકળી શ્રોતાવર્ગમાં ભળી જઈ નવી પ્રજાની નવી ઊર્મિને અનુમોદન આપીને તૃપ્ત થાય છે, અને બાકીના ગ્રંથકારો પોતાના પ્રથમ મતને વળગી રહી અથવા બદલી નાંખી લખતાં લખતાં સર્વભક્ષી યમરાજની અનંત મુખગુફામાં લીન થઈ ગયા છે. આ સર્વ વર્ગમાંથી એક અથવા બીજામાં ગણત્રી કરવા યોગ્ય નામો આંગળી–વેઢે ગણાઈ રહે એમ નથી, અને તેમના અગ્રેસરોનાં નામ ગણતાં આનંદ અને સ્વાભિમાન થયા વગર રહેનાર નથી. કવિ દલપતરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને તેમના ભાઈ છોટમલાલ, રાવબહાદુર નંદશંકર તુળજાશંકર, રા. મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, કવિ હીરાચંદ કહાનજી, રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, રાવસાહેબ મહીપતરામ, રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ,

બુદ્ધિવર્ધકના તંત્રી રા. દલપતરામ ખખ્ખર, ડાંડિયાના તંત્રી, ગીરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારી, કરસનદાસ મૂળજી, માણેક અને ગુલાબના કર્તા રા. નગીનદાસ તુળસીદાસ, કવિ રણછોડ ગલુરામ, કવિ સવિતાનારાયણ, અને બીજા અનેક નાના મોટા તારાઓનો પ્રકાશ ઘણાં વર્ષથી ગુજરાત ઉપર જુદે જુદે પ્રસંગે જુદે જુદે રૂપે ઝળકી રહ્યો હતો, અને હજી તેમાંના કેટલાક નિવૃત્ત થઈને પણ પ્રસંગે પ્રસંગે બુધના તારા પેઠે કોઈ કોઈ વખત દેખા દે છે. પરંતુ તેમનો પ્રકાશ ઘણુંખરું તો લોકને અદૃશ્ય થયા જેવો છે, **માત્ર એક જ તારો એવો હતો કે જે વહેલામાં વહેલો ઊગ્યો**, અનેક તારાઓના નાયક જેવો દેખાયો, **આખર સુધી ચળકયો, અને મોડામાં મોડો આથમ્યો**–આ તારો કયો તે સૌને સૂઝે એમ છે–એ **કવિ નર્મદાશંકર**. બીજો એક તારો આ તારાઓના સમયમાં, પણ મોડો, ઊગ્યો હતો અને શુક્રની પેઠે સૌથી મોડો આથમ્યો તે નવલરામ. ઘણાં વર્ષ સુધી એકજ રંગનો રહેલો દેખાયેલો એનો સ્થિર પ્રકાશ આપણી આંખ આગળ તરે છે અને તરશે. હવે એ વર્ગના ગ્રંથકારો નવી વાણી બોલતા બંધ થઈ ગયા છે, તેઓ બોલી ગયા છે તેટલીજ તેમની વાણીથી આપણે સંતોષ માનવાનો છે. આપણા સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પૂર્ણ થયું છે, બીજું પુસ્તક તો જે હવે રચાય તે ખરું !

નર્મદની જીવનકથા નવલરામે લખી, પણ એ બે ગૃહસ્થો નાનપણના મિત્રો હતા, એકબીજાના જીવનના પ્રત્યક્ષ જોનાર હતા, અને સમાન સમયરસના અનુભવી હતા. નર્મદનું જીવન નવલરામને પારદર્શક હતું; તેવીજ જાતનો મિત્ર નવલરામની જીવનકથા લખવા નીકળત તો ઉત્તમ થાત. પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમ થઈ શક્યું નથી. તેમનું જીવન જાણનાર તેમના પરમ મિત્રોને તે જીવનની કંઈ પણ વિગત આપવા અવકાશ મળી શક્યો નથી. આ જીવનકથાના લેખકને સન ૧૮૮૪માં રાત્રિએ માત્ર અર્ધો કલાક સુધીનોજ પ્રસંગ થયો હતો. તે પહેલાં અને તે પછી કોઈપણ રીતે એ એનો પ્રસંગ થયો નથી. અરણ્યમાંના શિવાલયમાં અપૂજિત રહેલા પણ પૂજનીય બાણની કોઈ પૂજા કરે તેવીજ જાતની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ જીવનકથા લખવાનું માથે લેવામાં આવ્યું છે. છિન્નભિન્ન થઈ પડેલા જૂના

*કાગળોમાંથી એ કથા ઘડી કાઢી છે. નવલરામના કુટુંબ ઉપર વત્સલભાવ રાખનાર એમના જૂના માણસ હરિલાલ વલ્લભરામનો શ્રમ અને આગ્રહ ન હોત તો આ જીવનકથા લખવા વારો ન આવત એ લખવું ઘટે છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૫૩	નવલરામના પિતા પંડ્યા લક્ષ્મીરામ માણેકચંદ સુરતમાં સુરભાઈ નામના અનાવલા દેસાઈને ત્યાં

ગુમાસ્તી કરતા હતા. તે જાતે વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, વૈદિક વર્ગના, હતા. એમનો વેદ ઋગ્વેદ, સાર્કસ× ગોત્ર, અને આત્રેયી શાખા હતી. પંડ્યા લક્ષ્મીરામ અને સૌભાગ્યવતી નંદકોરનું એકનું એક સંતાન નવલરામ; તેનો જન્મ સુરતમાંજ સન **૧૮૩૬ના માર્ચ માસની નવમી તારીખે** એટલે સંવત ૧૮૯૨ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે થયો. નંદકોર નવલરામની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં. લક્ષ્મીરામ, નવલરામના મરણ પછી, કેટલેક દિવસે ગુજરી ગયા છે. નવલરામ પાછલી અવસ્થામાં ઘણુંખરું એકાંત રહેતા અને લખવા વાંચવામાં કાળગમન કરતા તે સ્વભાવ બાળપણમાંથી જ પડેલો હતો. નંદકોરને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું, છતાં ત્રણ ચાર વર્ષના નવલરામ માની પાસે બેસી એકડેએક લખે; તે મા જુએ ને ભૂસી નાખે, અને દીકરો ફરી લખે. સુરતમાં ભાગાતળાવ નામની જગા આગળ ગોવિંદ મહેતાની ગામઠી નિશાળે અભ્યાસ શરૂ કર્યો, એ નિશાળ આઠમે વર્ષે છોડી મહેતાજી દુર્ગારામ મછારામની સરકારી ગુજરાતી નિશાળે બેઠા, તે જ વર્ષમાં તેમને જનોઈ દીધું, અગિયાર વર્ષની વયે ગુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને **પરીક્ષામાં પાઘડી અને પુસ્તકો ઇનામમાં મળ્યાં**, તેને લીધે અંગ્રેજી હાઈસ્કુલમાં ફ્રી સ્કોલર તરીકે એમને લેવામાં આવ્યા, અને સોળ સત્તર વર્ષની વયે એટલે સુમારે ૧૮૫૩માં એ અભ્યાસ પૂરો કરી સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા. તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે સાધારણ માણસોને વધારે અભ્યાસનાં સાધન ન હતાં, અને મુંબઈ અભ્યાસ સારુ આવવું તે બધાથી બનતું નહોતું. જેટલો અભ્યાસ કર્યો એટલો

---

* થોડીક તારીખો, મરનારની બાલ્યાવસ્થા, અને તેના સ્વભાવ અને અંતકાળનું વર્ણન, વગેરે કંઈક બાબતો એમના સ્નેહી તથા સગા રા. નરભેરામ મનસુખરામ તરફથી મળી છે.

× આ પ્રમાણે લેખ છે પણ તે ભૂલભરેલો લાગે છે.

ઝડપથી, નાની વયે, અને ઉત્સાહથી કર્યો. બાલ્યાવસ્થાના ઓરી વગેરે મંદવાડોમાં બાળક પુત્ર પોતાને કેડે બેસાડી નિશાળે લઈ જવાની માને ફરજ પાડતો. રમતનો રસ કે અનુભવ ન હતો; બીજા છોકરા રમે ત્યારે પોતે જુદા પડી આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા ભણી જોઈ રહે અને તેના વિચારમાં પડી જાય ને રસ્તે જનાર લોક એમ જાણે કે આ છોકરો કાંઈ મહા દુઃખમાં આવી પડ્યો હશે. પ્રસંગે સ્વભાવ તીવ્ર પણ થતો અને એક જણને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જતા તેનું પુસ્તક બગાડ્યા બાબત ઠપકો મળતાં તેની પાસેથી ફરી પુસ્તક ન લેવું એવો એકાંત નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો દોષ હોય, લાભકારક ઠપકો આપનાર મળે, તેમાંથી અપમાન લેવું, ઠપકો આપનારનો ઉપકારને સાટે અપકાર માનવો, અને પરિણામમાં ખોટું લગાડીને કાંઈ એવો જ નિશ્ચય કરવો કે જેથી ઠપકો આપનારનો હેતુ નિષ્ફળ જાય અને લેનારને હાનિ અવશ્ય થાય,—આ તામસી પ્રકૃતિ છોકરાંની, તેમજ જુવાનિયાઓની હોય છે અને તેમાં પોતાને સમજુ માનનારા મૂર્ખોની વિશેષે કરીને હોય છે. પોતે ઠપકો આપે તે સફળ જ થાય એવો હેતુ રાખનારાઓ ઠપકો લેનારની પ્રકૃતિ ન સમજી નિષ્ફળ ઠપકો આપી તે લેનારને હાનિ કરે એ પણ એક અણસમજ અને ખામી છે, કારણ गुरोरेव हि तज्जाड्यं यच्छ्रोता न विबुध्यते ॥

નર્મદજીવનમાં ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે તે પ્રમાણે તે પ્રસંગે ગુજરાતી નિશાળોમાં કેટલોક અભ્યાસ આજની અંગ્રેજી સ્કૂલો કરતાં વધારે થતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થયો તે વખતે એટલે અગિયારની વયે હટનકૃત ભૂમિતિ અને ઘન સમીકરણમાં નાના નવલરામ પ્રવીણ હતા. આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાં નિરુપયોગી ગણી કાઢી નંખાવવા પ્રયત્ન થાય છે. પાઠશાળાઓમાં ઘણા વિષયો હોવાથી કયો વિષય કાઢી નાંખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન યોગ્ય હોય; પરંતુ દુનિયાદારીમાં તેમ ઇતર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ એકાગ્રશક્તિવાળા આગ્રહી અને સૂક્ષ્મ મગજનો ખપ હોય તો નાનાં બાળકોને કેળવણીના ઊમરા ઉપર ચઢતાંજ ભૂગોળનાં અર્થહીન નામો, ઇતિહાસની તારીખોના આંકડા વગેરે ગોખાવી કાયર અને નિઃસત્ત્વ કરી દેવામાં કાળક્ષેપ થાય છે એને શિક્ષણ લેવા લાયક શિક્ષકો શીખવી શકતા નથી તેને ઠેકાણે તે પ્રસંગે વધારે ગણિતનો સંવાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય

એના દૃષ્ટાંતમાં નવલરામ, દુર્ગારામ, અને એમના સમયના બીજા અનેક ગૃહસ્થોની શક્તિ અનેકધા જોવામાં આવી છે અને તેમાં કેટલાક તો એવા છે કે બેકન, બર્ક કે શેક્સપિયર તેમણે સ્વપ્નામાં પણ વાંચ્યાં નથી.

નવલરામનું પ્રથમ લગ્ન તેમની અગિયાર વર્ષની વયે શિવગૌરી નામની કન્યા સાથે થયું. લગ્ન પછી દસેક માસે તે કન્યાનું મરણ થયું. એમની ચૌદ વર્ષની વયે સુરત જિલ્લાના કડોદ ગામના વ્યાસ હરિલાલ બેચરલાલની નવ વર્ષની પુત્રી મણિગૌરી સાથે થયું. મણિગૌરી હાલ હયાત છે અને તેમને પેટ થયેલી પ્રજામાંથી નવલરામની પુત્રી બેન કમળાનું વય આજ વીસેક વર્ષનું છે અને પુત્ર ધીમતરામનું વય ચોવીસેકનું છે. ધીમતરામ વિલ્સન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

જનોઈ દેતા સુધી નવલરામને આખે માથે મોટો ચોટલો હતો. વિદ્યાવસ્થામાં તેમની કાંતિ ગોરી હતી, ઘાટ નાજુક અને બેઠો અને સ્વભાવ શાંત અને હસમુખો હતો. એમના શિક્ષકોમાં રા. કેશવરામ અમૃતરામ અને મી. જેમ્સ ગ્રાહામ હતા. ઉભયનો અભિપ્રાય ઊંચો હતો, અને ઉભય આ છોકરાનું ભવિષ્ય સારું કહેતા. શરીર છેક નીરોગી ન હતું. ચૌદપંદર વર્ષની વયથી સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં નિત્ય સાયંકાળે જતા, તે આચાર્યને મહાપુરુષ ગણતા, અને કહેતા કે જેનાથી આટલા જંગલી લોક સુધર્યાં છે તે સહજાનંદ કોઈ મહાપુરુષ જ હતા. મંદિરના સાધુઓને મુખેથી વાતો સાંભળતા, સર્વ વસ્તુઓથી તેમ જ જીવોથી ભરેલા આ અનાદિ અને સત્ય જગતમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે અને તેની સાથે અખંડ ધામમાં અનંત મુક્તો સહિત સાકાર રૂપે ઈશ્વર અખંડ વિરાજમાન છે એવું એ સાધુઓનું મત ખરું માનતા, અને તે મતને વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેતા. નવલરામ વીસ બાવીસ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી એમનું આ મત કાયમ રહ્યું. એ વયે એમની પ્રીતિ શંકરમત ભણી વળી.

ઈ. સ. ૧૮૫૪-૬૪ | સન ૧૮૫૪ના સપ્ટેંબરમાં એટલે અઢારની વયે સુરત અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં નવલરામને નવમા આસિસ્ટંટ માસ્તરની નોકરી દસ રૂપિયાને પગારે મળી. આ પગાર તે સમયે સારો ગણાતો. આ જગાથી ક્રમે ક્રમે ચઢ્યા. સને ૧૮૬૧ માં ચોથા આસિસ્ટંટ થયા. તે વર્ષની આખરે સાઠ રૂપિયાને પગારે ડીસા એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલના હેડમાસ્તરની કામચલાઉ જગા મળી; ત્યાં થોડાક માસ રહી પાછા સુરત હાઈસ્કૂલમાં આવ્યા, અને ત્યાં છેક

૧૮૬૪ સુધી રહ્યા; વચ્ચે થોડાક માસ ગોપીપુરા બ્રેંચ સ્કૂલના હેડમાસ્તરનું કામ કરી આવ્યા હતા.

નર્મદજીવનમાં નવલરામ ૧૭ થી ૨૨ વર્ષ વચ્ચેની વયને "આત્મ-મંથનકાળ" નામ આપે છે, અને લખે છે કે તે સમયમાં સ્રીવાસના તેમ "નામાંકિત થવાની" અને એવી બીજી મહેચ્છાઓ આત્માને ડહોળી નાંખે છે, અને "જુવાનીના કારમા ચગડોળ" પર ચડાવે છે. જો એમણે આ નિયમ બાંધવામાં પોતાના જાત અનુભવને પણ કામે લગાડયો હોય તો આપણે કહેવું જોઈએ કે નવલરામ આ અવસ્થા ઘણી મોડી વયે પહોંચ્યા અથવા વહેલા પહોંચ્યા હોય તો ઘણા વર્ષ સુધી એ તિરોભૂત રહ્યા. જેમ ધરતીના ગર્ભમાં ઘણા કાળ સંતાઈ રહેલો અગ્નિ ધૂંધવાઈ રહેલો હોય અને એચિંતો પર્વતને ફોડી નાંખી જ્વાળામુખમાંથી એકાંતે ભભૂકવા માંડે છે અને અંતે પ્રસિદ્ધ રીતે ગર્જવા માંડે છે તેમ નવલરામને થયું દેખાય છે. શાંત ગંભીર અને નિશ્ચેષ્ટ દેખાતા આ જુવાને છેક સત્તાવીસમે વર્ષે એટલે ૧૮૬૩માં ચિત્તની જ્વાળાઓ એકાંતમાં કાઢવા માંડી અને ૧૮૬૭થી તેને પ્રસિદ્ધ વામવા માંડી. ૧૮૬૨ ના અરસામાં મહારાજ લાઇબલ કેસ ચાલતો હતો અને નવા વિદ્યાર્થીઓને નવી જાતના રણજંગમાં ઊતરવા દૂર સુધી સંભળાય એવી હાકો મારતો હતો. એ હાક નવલરામના શાંત કાળજામાં પણ વાગી; સુધારાવાળા શેઠિયાઓએ મુંબઈના "રાસ્તગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ"માં ૧૮૬૨ ના સપ્ટેંબરમાં જાહેરખબર છપાવી લાઇબલ કેસ બાબત ઉત્તમ કવિતા લખી મોકલનારને રૂ. ૨૫૦નું ઇનામ આગળ કર્યું. ખૂણે પડેલા માસ્તર નવલરામે ૧૮૬૩માં સુરતથી લખેલાં ૨૫૦ પાનાં ભરી આ કવિતા લખી મોકલી અને ગ્રંથકારોના પરીક્ષક થવા નિર્મેલાએ મુંબઈમાંના "પૂરા પાત્ર પ્રમાણ" એવા પરીક્ષક સાહેબોને આરંભમાં પ્રણામ કર્યો. તેની જ સાથે "માઈ ડિયર" નર્મદાશંકર ઉપર અંગ્રેજીમાં કાગળ લખી પોતાનો આ પ્રથમ સરસ્વતી-પ્રસાદ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે રસિક કવિને તે અર્પણ કરવાની માગણી કરી. એક પત્રમાં નવલરામ લખે છે કે I believe 'perhaps fondly) the Ahmedabad fellow of the old school will not eclipse one of the new. "જૂની સ્કૂલનો અસ્ત" અને "નવીનો ઉદય" જગતને જાહેર કરનાર પ્રથમ

પરીક્ષક (critic) રૂપે આગળ આવવાનો અભિલાપ ઉત્સાહથી કવિને જણાવ્યો. વળી કવિને પૂછે છે કે "Masters of such schools"નું ભાષાંતર શું કરવું? કંઈ રૂઢ સંસ્કૃત શબ્દ છે? "આપણી વગર ખેડાયેલી ભાષામાં મને કંઈ શબ્દ જડતો નથી." નવી વિદ્યા અને નવો ગ્રંથકાર એક સ્થાને અધિષ્ઠિત હોય ત્યાં આવો રમણીય ઉમંગ હોય છે; પણ એ ઉમંગની રમણીયતા ભોગવનાર પરીક્ષક વિના તે ઉમંગ ધરતી બ્હાર ફૂટી નીકળતો નથી. પાછલી અવસ્થામાં નવા ગ્રંથકારોનો યોગ્ય ઉમંગ ખીલવવાનું નવલરામ ભૂલતા નહીં એ પરોપકાર વૃત્તિમાં આ પોતાના ઉમંગનો ભંગ કેમ ન હોય? કવિ નર્મદાશંકરનો ઉત્તર આ ઉમંગ તોડે એવો યે ન હતો તેમ વધારે તેવો મે ન હતો. તે લખે છે કે "મને નવાઈ લાગે છે કે તમને આટલું બધું લખવાને ફુરસદ ક્યાંથી મળી? આવા નીરસ વિષય ઉપર તમને લખવાનું સૂઝ્યું ક્યાંથી?" અર્પણની બાબતમાં કવિ લખે છે કે "ગોંદરે બેસ ને ઘેર ઝડકા જેવું તમે કરો છો. પરિણામ જણાયા વિના અર્પણ કેવું? માસ્તર આરૂ આ પોએટીક સ્કૂલને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિર્વાહ થઈ શકશે," વગેરે. "શુભેચ્છક" નર્મદાશંકરની કાગળ નીચે સહી છે.

પોતાની કવિતા પાસ થઈ કે નપાસ થઈ તે વિશે ઘણા દિવસ સ્વાભાવિક આતુરતા રહી. સાડાસાત મહિના સુધી પરિણામ ન જણાયું એટલે અધીરા ઉમેદવારે દફતર આશકારા પ્રેસના મી. બેરામજી ફરદુનજી ઉપર પત્ર[1] લખ્યો. પરીક્ષકોએ ઘણે દિવસે નવલરામને અર્ધું ઈનામ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઈનામ નવલરામે કબૂલ કર્યું નહીં, અને આ ઠરાવથી નારાજ થઈ તેમણે ઇનામ આપનાર ઉપર એક લાંબો પત્ર ગુસ્સે થયેલા જુવાનિયાઓ લખે છે તેવો–લખ્યો, નિબંધ પાછો મંગાવી લીધો, અને પ્રથમ "માઈ ડિયર" હતા તેને ઠેકાણે કે "સાહેબ"

---

૧ નવલરામે લખેલા પત્રોની નકલો કરી રાખી છે અસલ પત્રો જેને લખ્યા હશે તેને પહોંચ્યા હશે કે નહીં એ જાણવું કઠણ છે. દૃ કાણને ખાતર નકલો જરી તેના અસલ પત્રો પહોંચાડ્યા હશે એમ સર્વત્ર સ્વીકારી આ જીવનકથામાં એ પત્રોની વિગત લખી છે. નવલરામ ઉપર આવેલા પત્રો હાથ લાગ્યા નથી.

શબ્દે સંબોધી "મી નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ" ઉપર તેમજ પ્રથમ The Ahmedabad Fellow of the old school હતો તેને હેનાણે "મી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ગુજરાત પ્રાંતના કવીશ્વર" ઉપર—એમ બે લાંબા પત્ર ૧૮૬૪મા લખ્યા, પ્રશ્નમાળા પૂછી તેમને આ કવિતાની પરીક્ષા કરવા વિનતી કરી આ પત્રોનો ઉત્તર શો મળ્યો તે જણાતું નથી કવિતા જાતે છપાવવાનો વિચાર પણ નવલરામે કર્યો જણાય છે, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો અને તેમ કરવાનુ કારણુ નેખ ઉપર જણુતુ નથી જો આપણે એવુ ધારીએ કે પાછલી અવસ્થામા પૂર્વ અવસ્થાનો વિદ્યાર્થીપ્રયત્ન પોતાની પરિપક્વ શક્તિથી ઊતરતો લાગ્યો હોવાથી અને વિચારફેર થવાથી આ કવિતા આખર સુધી પેટીમા રાખી મૂકી, તો તે અનુમાન એમની પાછળની ગંભીર અવસ્થાના આત્મપરીક્ષક સ્વભાવને છાજતું છે એ કવિતાના અંતભાગમા એમની તે સમયની ધર્મદશા સ્પષ્ટ જણાય છે "વેદાંત ખરે છે બધુ રે," "તે વેદનો ધર્મ વધારી રે," "સસ્કૃતશાળા બહુ કાઢો," "બ્રહ્મજ્ઞાન વિલાસમાં રાચો રે" ઇત્યાદિ પદો એમના મનનું વેદાંતમા સંક્રમણ જણાવે છે અને તે ઘણું કરીને અખા જેવાની અસરથી થયુ હશે અખો, વલ્લભ અને એવા બીજા કવિઓની કવિતા આ પ્રસગે તેમણે વાંચવા માંડેલી છે. ઊભા રહેલા પાણીદાર ઘોડાને સતેજ કરવામા માત્ર ચાબુક ઉગામ્યાનુ જેવું માહાત્મ્ય છે તેવું જ નવલજીવનને આ પ્રસંગનુ માહાત્મ્ય થયુ કહીએ તો ચાલે નર્મદાશંકર પર અંગ્રેજીમા પ્રથમ લખેલા પત્રમા તેમણે નવી "સ્કૂલ"ને ઉદ્દેશી લખ્યું હતું કે "I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties" "એની હયાતી અને સુંદરતાને પહેલવહેલી પરખનાર પરીક્ષક હોવાનુ માન લેવાનો મને ઘણો અભિલાષ છે." આ મહેચ્છાને મુંબઈના પરીક્ષકોએ તિરસ્કાર કરી સવિશેષ ઉશ્કેરી અને ઉઠાડી.

મહેચ્છાઓ હોય છે તો ઘણાકને, પણ સાધન વિનાની ઇચ્છાઓ તેલ વગરના સળગેલા ઘાસ પેઠે તરત હોલાઈ જાય છે અભ્યાસ, અવલોકન, અને અનુભવ એ ગ્રંથકાર થનારનું તેલ છે અને તે વિના એકલી વધવા ઇચ્છતી બુદ્ધિ દીવાસળીની પેઠે સળગી તરત

હોલાય છે. ગુજરાતમાં કવિઓ, વર્તમાનપત્રલેખકો, અને બીજા ગ્રંથકારો તીડનાં ટોળાં પેઠે ઊભરાય છે અને થોડીક વારમાં સ્વતઃશાંત થઈ જાય છે તેનું કારણ આ જ છે કે નાનાં બાળક સાધન વિના સાધ્ય શોધે તેમ વિદ્યા વગેરે શ્રમસાધ્ય સાધનો વિના ગ્રંથકાર થવા ફોકટ ઉછાળા મારી પાછા પડે છે. નવલજીવનનુ રહસ્ય આપણે એ જોઈશું કે ડગલે ડગલે સાધન અને સાધ્ય બે વધ્યાં છે. જે વખત લાઇબલની કવિતા સંબંધી ક્રોધ ઊછળતો હતો અને પત્રો લખાતા હતા તેજ વખતે વીરમતી નાટકનું હાડપિંજર ગોઠવાતું હતું, તર્કસંગ્રહનો અભ્યાસ કરવા બાળપ્રયત્ન થતો હતો, અને બેકનનુ "નોવમ ઑર્ગેનન," આર્નોલ્ડનો હિતોપદેશ અને તેવામાં નવી રચાયેલી ભાડારકરની માર્ગોપદેશિકા વગેરે પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં અને પાછળથી ગુરુ વિના યથાશક્તિ વાચ્યાં પણ જણાય છે.

આવામાં નવલરામ સુરત ગોપીપરા બ્રાંચસ્કૂલ નામની નવી કાઢેની સરકારી શાળાના કામચલાઉ હેડમાસ્તર હતા. શાળાનાં ધોરણોમાં તે પ્રસંગે કેટલોક ફેરફાર થયો હતો અને તેથી ગમતભરેલી ગૂચવણો પડી જણાય છે. જૂના ધોરણોમાં છોકરાઓ મોટી ઉંમર સુધી પરિપક્વ ગુજરાતી અને ગણિત શીખતા અને પછી અંગ્રેજી આરંભ કરતા. ૧૮૬૩માં એવું ધોરણ બધાયુ કે થોડુંક ગુજરાતી ભણે એટલે અંગ્રેજીનો આરંભ કરાવવો, અને તે અંગ્રેજીની સાથે વધારે ગુજરાતી ભણાવવુ. આના પરિણામ બાબત નવલરામ પોતાના ઉપરીને રિપોર્ટમાં કડવી ફરિયાદ કરે છે કે અંગ્રેજી ભણવાને અમારા જેવી જ નિશાળો હોવાથી જૂની રીત પ્રમાણે ગુજરાતી પૂરું ભણેલા ગહેતાજીઓ અમારી સ્કૂલમાં આવે છે, ગુજરાતી ત્રીજી ચોથી ચોપડી ભણેલા તેમના જ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં તેમને બેસવું પડે છે, અને આથી બંનેને હરકત પડે છે. આ હરકતો અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા ઘણી ચતુરાઈથી કરી છે, અને એમના ઉપરીઓએ એમને વિશે ઊંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે સકારણ હતો.

મહેચ્છાઓ જુવાનીમાં ઉછાળા મારે છે તે જુદા જુદા મનુષ્યોમાં જુદી જુદી રીતે પરિણામ પામે છે. કેટલાકમાં ઉછાળા એકલા જ હોય છે તે થોડા સમયમાં થાકી શાંત થઈ જાય છે. આ ઉછાળા હોય છે ત્યારે અત્યંત વેગવાળા અને ઉદ્ધત હોય છે. કેટલીક નાની નદીઓમાં

પૂર આવે છે અને કલાકમાં નદી સુકાઈ જાય છે એ આમની દશા છે. કેટલીક નદીઓમાં આખું ચોમાસું ધીરે ધીરે પાણી વર્ષ્યા કરે છે, કેટલીક વખત તો વધે છે કે નહીં એ પણ ન સમજાય એટલું ધીરું પૂર હોય છે, ઓછું થતું થતું પણ આ નદીઓનું પાણી બીજા ચોમાસા સુધી ટકે છે, અને વર્ષોવર્ષ એ નદીને પટ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના વધી કેટલેક વર્ષે લોકોને ચમકાવે છે. કેટલાકની મહેચ્છાઓ આવી રીતે વધે છે. નવલરામની મહેચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ આ જાતની હતી એક વર્ષે તેમાં પૂર, બીજે વર્ષે શાંતિ, ત્રીજે વર્ષે પાછું વેગવાળું પૂર, વળી શાંતિ, અને અંતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. ૧૮૬૩ માં નવો ઉત્સાહ છે, ૧૮૬૪ માં ચિત્ત શાંત છે, અને ૧૮૬૫ માં વળી મન ઊછળે છે. એજ રીતિમાં નવલરામના મરણ સુધીના જીવનનું દિગ્દર્શન છે.

ઈ. સ ૧૮૬૫-૬૬ | ભરૂચ આગળ કાળામાથાના માનવીની અને ચંડિકા જેવી મહાનદીની ઘણાં વર્ષોથી લડાઈ ચાલી છે. માણસો પુલ બાંધે, નર્મદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયાં છે અને જુવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડા કાળ રોકાયું છે. ૧૮૬૫ માં એક વખત એ પુલનાં ભૂંગળાની એ મહાનદીના પાણીનું દબાણ સહેવાની શક્તિ વિશે પ્રશ્ન ચાલતો હતો અને તેમાં રોકાયેલા મી. રિચમંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પૂછવાથી નવલરામની ગણિતબુદ્ધિ અંકાઈ, સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને ભલામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સર્ટિફિકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાતપરીક્ષા દૃઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

જાન્યુઆરીમાં હાઈસ્કૂલમાં એમનો પગાર એંશી રૂપિયાનો થયો. તેવામાંજ સુરતમાં ટ્રેનિંગસ્કૂલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામે એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. આ બાબતની અરજીમાં ઉપલા સર્ટિફિકેટની બાબત લખવા ઉપરાંત તેઓ લખે છે કે મેં જે નવીન નાટક લખ્યું છે તેની નકલો કે કોપીરાઈટ રાખવા ડિરેક્ટરને લખ્યું છે તેનો જવાબ રીત પ્રમાણે કેટલાક માસ વીત્યા વગર આવવાનો નથી, આ મારો પ્રથમ ગ્રંથ છે, એક જુવાન ગ્રંથકાર તરીકે હું એ વિશે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો અધીરો થઈ ગયો છું, અને આપ ચારસો પાંચસો નકલો રાખો તો મને બહુ ઉત્તેજન મળે. વળી લખે છે કે

"હાલમાં હું મોલ્યરના મોક ડોક્ટરનું ગુજરાતી કરવામાં રોકાયેલો છું અને તેમાં હાસ્યરસ હોવાથી લોકપ્રિય થશે એવું ધારું છું." આ કાગળ ૧૮૬૫ના એપ્રિલમાં લખેલો છે, કોના ઉપર લખેલો છે તે જણાતું નથી, અને એમાં કયા નાટક વિશે લખ્યું છે તે જણાતું નથી. પણ તે વીરમતી નાટક હોવું જોઈએ. જો તેમ હોય તો એ નાટક પ્રથમ લખાયું, ભટનું ભોપાળું પછી લખાયું અને પ્રથમ છપાયું અને ચાર વર્ષ પડી રહી વીરમતી પાછળ છપાયું, અને લાઈનલ કેસની કવિતા સદાકાળને વાસ્તે પડી રહી અને કર્તાના મનમાંથી પણ ખસી ગઈ! સ્ત્રીઓને અજ્ઞાતયૌવન અને મુગ્ધ અવસ્થામાં અનેક રમણીય ગૂંચવાડાઓમાં પડવું પડે છે તેવી દશા ગ્રંથકાર થવા ઇચ્છનારની પણ થોડીઘણી થાય છે તેનું આ ગમતભરેલું દૃષ્ટાંત છે તે જાણી ગ્રંથકાર થવા ઇચ્છનારા જુવાનોને બોધ અને ધીરજ મળે એમ છે. આશાભંગ થયેલા મુગ્ધ ગ્રન્થકારની બીજી આશા પણ નિષ્ફળ થઈ. સુરત ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડમાસ્તરની જગા નવલરામને ન મળતાં આપણા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય પ્રથમ નવલકથાકાર રા. નંદશંકર તુળજાશંકરને મળી. નવલરામે પોતાનું મન પાછું વાંચવા લખવામાં પરોવ્યું. એક પાસથી "એડિસન" વંચાવા લાગ્યું, અને બીજી પાસથી કલમ પણ ચાલવા લાગી. ઘણુંખરું નવા લખનારાઓ કવિ થવા પ્રયત્ન કરે છે અને શૃંગારરસથી આરંભ કરે છે. ટાઢતડકાના અજાણ્યા જુવાનિયાઓને આત્મમંથનકાળ શૃંગારબળમાં નાખે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ નવલરામનો આ કાળ પ્રમાણમાં મોડી વયે આરંભાયો, અને તેમણે લખવા માંડેલો શૃંગાર અનુભવની ધીમી ધીમી ઘોલો ખાતો તેમના હૃદયમાંથી કાગળ ઉપર આવવા લાગ્યો. એમના હૃદયમાં કોમળતા સ્વાભાવિક હતી અને આ વર્ષના કેટલાક બનાવોએ તે કોમળતા વધારી. આત્મારામ ભૂખણની દુકાન આ વર્ષમાં ભાગી તેનાથી પણ મનને ખેદ થયો અને પ્રાણનાથ જોશીનાં સ્ત્રી રેવામામી ગુજરી ગયાં તેનાથી પણ મન વિચાર અને ખેદમાં પડ્યું, અને કવિતાના ઉદ્ગાર એકાંતમાં નીકળવા માંડ્યા. આખા ૧૮૬૫માં તેમ ૧૮૬૬માં રેવામામીની કવિતાથી નીકળવા માંડેલી કવિતાનદી પ્રીતિ અને શૃંગારના પ્રદેશમાં વહેવા લાગી, "હિંદુસ્થાનની હાલની સ્થિતિ" "અને ગ્રંથકારનો ધંધો" એ વિશે ઊગતો દેશવત્સલ અને ગ્રંથકારપણાનો ઉમેદવાર પોતાના વિચારને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નિબંધ રૂપે લખવા

પૂર આવે છે અને કલાકમાં નદી સુકાઈ જાય છે એ આમની દશા છે. કેટલીક નદીઓમાં આખું ચોમાસું ધીરે ધીરે પાણી વધ્યાં કરે છે, કેટલીક વખત તો વધે છે કે નહીં એ પણ ન સમજાય એટલું ધીરું પૂર હોય છે, ઓછું થતું થતું પણ આ નદીઓનું પાણી બીજા ચોમાસા સુધી ટકે છે, અને વર્ષોવર્ષ એ નદીનો પટ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના વધી કેટલેક વર્ષે લોકોને ચમકાવે છે. કેટલાકની મહેચ્છાઓ આવી રીતે વધે છે. નવલરામની મહેચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ આ જાતની હતી એક વર્ષે તેમાં પૂર, બીજે વર્ષે શાંતિ, ત્રીજે વર્ષે પાછું વેગવાળું પૂર, વળી શાંતિ, અને અંતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. ૧૮૬૩ માં નવો ઉત્સાહ છે, ૧૮૬૪ માં ચિત્ત શાંત છે, અને ૧૮૬૫ માં વળી મન ઊછળે છે. એજ રીતિમાં નવલરામના મરણ સુધીના જીવનનું દિગ્દર્શન છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ | ભરૂચ આગળ કાળામાથાના માનવીની અને ચંડિકા જેવી મહાનદીની ઘણાં વર્ષોથી લડાઈ ચાલી છે. માણસો પુલ બાંધે, નર્મદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયાં છે અને જુવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડો કાળ રોકાયું છે. ૧૮૬૫ માં એક વખત એ પુલનાં ભૂંગળાની એ મહાનદીના પાણીનું દબાણ સહેવાની શક્તિ વિશે પ્રશ્ન ચાલતો હતો અને તેમાં રોકાયેલા મી. રિચ્મંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પૂછ્યાથી નવલરામની ગણિતબુદ્ધિ અંકાઈ, સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને ભલામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સર્ટિફિકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાતપરીક્ષા દૃઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

જાન્યુઆરીમાં હાઈસ્કૂલમાં એમનો પગાર એંશી રૂપિયાનો થયો. તેવામાં જ સુરતમાં ટ્રેનિંગસ્કૂલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામે એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. આ બાબતની અરજીમાં ઉપલા સર્ટિફિકેટની બાબત લખવા ઉપરાંત તેઓ લખે છે કે મેં જે નવીન નાટક લખ્યું છે તેની નકલો કે કોપીરાઈટ રાખવા ડિરેક્ટરને લખ્યું છે તેનો જવાબ રીતપ્રમાણે કેટલાક માસ વીત્યા વગર આવવાનો નથી, આ મારો પ્રથમ ગ્રંથ છે, એક જુવાન ગ્રંથકાર તરીકે હું એ વિશે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો અધીરો થઈ ગયો છું, અને આપ ચારસો પાંચસો નકલો રાખો તો મને બહુ ઉત્તેજન મળે. વળી લખે છે કે

past "—અર્થાત્ એ કવિતા સ્વગૃહિણીને લખી છે અને એમાં હૃદય-વેધક સ્નેહ અને ઉપદેશ ઊછળે છે:

" કરી કલેશને, પ્યારી, પરહેજ, રહીએ આનંદે;
વિયોગ તો અંતે છે જ; વિયોગ છે અંતે. ૧
કોડ આશા ભરી આ નાર જુવાનીમાં ચાલી;
નથી જાવું ગમ્યું, લાચાર! કાળગતિ કાળી. ૨

*

નદી નાવનો છેજ સંજોગ, મુસાફર સૌ છઈએ;
છઈએ આપણે સર્વે લોક, સગું કોને કહીએ?

*

જેવો ચપળાનો ચળકાટ, તેવુ જ આવરદા:
શાને કીજે કલેશ ઉચાટ? તે તો છે જ સદા:
ભરૂસો ન ભવિષ્યનો, ભાઈ, ભૂત તો ભૂતજ રે;
વર્તમાન ખરો સુખદાયી ભાવે તું ભજ રે;
જે લહાવો લેવાય તે, લાલ, લેઈ લેની લટકે—
ધસી આવે છે કડવો કાળ, પળ પણ નહીં અટકે."

છેલ્લી કડી ઉપર ટીકા લખે છે કે "How strange I am! I have turned an epicurean so late! Most persons are epicurean in their juvenile days, and stoics or at least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty. લોક નાની ઉંમરે વિલાસી હોય છે અને મોટા થતાં ગંભીર થાય છે;—મારે એથી ઊલટું થયું—ત્રીસ વર્ષની વયે મારું ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું—આજ વિલાસી થયુ છે;" આ દિવસોમાં પ્રીતિની કેટલીક કવિતાના કટકા છે—અને જેમ કાળ જાય છે અને વર્ષઆખર આવે છે તેમ તેમ ઘડિયાળના લોલક પેઠે લોલ થયેલુ ચિત્ત ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામે છે, અને થઈ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળારૂપ ઈશ્વિરચમત્કાર ઉપર વિચાર તેનો ઠેકાણે ઊભરાય છે.

"પ્રીતિ દેવીને દેરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ,
તે તો દેવી કયમ પૂજવા જેવી જોડે જુધ રોજ? ૧

લાગ્યો, અને સિંહના ઉપર ઉપકાર કરનાર ગુલામ "એંડ્રોકલીસ" ઉપર પણ કવિતા લખાઈ. આ કવિતાઓમાં વેદાંત પણ ભુલાયું નહીં; આ સર્વ કવિતા છિન્નભિન્ન છે, અને અપૂર્ણ છે, એટલે સંગ્રહમાં દાખલ નથી કરી. પરંતુ એમાંના કેટલાક કટકા કર્તાની જાતસંબંધી છે, અને કેટલાકમાં તેનું આત્મમંથન સ્પષ્ટ છે. આ આત્મમંથનને યોગે યોગ્ય લાગતી કવિતા અત્રે જ આપીશું. ૭ સાત માસમાં જુદે જુદે વખતે લખેલા એ જુદા જુદા કટકા છે.

૧૮૬૬ ના પાછલા ભાગમા નવલરામનું મન ઘણી રીતે મંથન પામ્યું. મે માસમાં કવિતા લખાઈ કે

" પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરું હું કેમ ?
પાપ ગણી તું રખે ચીડતો; કરું હું કેમ ? ૧
સ્વધર્મ પ્રમાણે મન આચરે, કરું હું કેમ ?
પ્રીતિપાત્ર દેખીને પ્રીતિ પાંગરે, કરું હું કેમ ? ૨
લીલો રંગ સદાજ લીલો લાગશે, કરું હું કેમ ?
ચહાતી ચિત્રિણી ચતુરા ચિત્ત ચોરશે, કરું હું કેમ ?" ૩

પુરુષપ્રયત્ન સબળ કે દૈવ સબળ ?

" વારી વારી થાકયો હું મન મારું, કરું હું કેમ ?
પ્યારી પ્યારી છબી ન ક્ષણું વીસરું; કરું હું કેમ ?"

આટલે સુધી દૈવ સબળ થયું, પણ

" હજી શુદ્ધ સમાલી રાખ્યો દેહને, કરું હું કેમ ?
પછી પાપ ગણો તો કૂટું કર્મને, કરું હું કેમ ?"

મોથાની જાળમાં ફસાવાના પ્રસંગ ન જ આવ્યા હોય એવા ભાગ્યશાળી તો હોય છે, પણ એ જાળમાં દૈવવશાત્ પડતાં તેમાંથી છૂટવા ઇચ્છનાર યોદ્ધાઓ વિરલ હોય છે. તેવા યોદ્ધાઓના પુરુષપ્રયત્ન પર ઈશ્વરની કૃપાજ હોય છે. Heaven helps those who help themselves. આ કવિતા થયા પછી થોડાક વખતને છેટે કોઈ પાડોશણ ગુજરી ગઈ. તેને અને તેના ધણીને સારી પ્રીતિ હતી. આ બનાવથી પ્રીતિની ક્ષણભંગુરતા નવલરામના મન ઉપર ચોંટી ગઈ, અને તે અવસ્થામાં કવિતા લખી કાઢી અને તેની પ્રસ્તાવનામાં નવલરામ લખે છે કે "It is addressed to my wife with whom I lived but indifferently since sometime

past"—અર્થાત્ એ કવિતા સ્વગૃહિણીને લખી છે અને એમાં હૃદય-વેધક સ્નેહ અને ઉપદેશ ઊછળે છે:

" કરી કલેશને, પ્યારી, પરહેજ, રહીએ આનંદે;
વિયોગ તો અંતે છે જ; વિયોગ છે અંતે. ૧
કોડ આશા ભરી આ નાર જુવાનીમાં ચાલી;
નથી જાવું ગમ્યું, લાચાર! કાળગતિ કાળી. ૨

*

નદી નાવનો છેજ સંજોગ, મુસાફર સૌ છઈએ;
છઈએ આપણે સર્વે લોક, સગું કોને કહીએ?

*

જેવો ચપળાનો ચળકાટ, તેવું જ આવરદા:
શાને કીજે કલેશ ઉચાટ? તે તો છે જ સદા:
ભરૂસો ન ભવિષ્યનો, ભાઈ, ભૂત તો ભૂતજ રે;
વર્તમાન ખરો સુખદાયી ભાવે તું ભજ રે;
જે લહાવો લેવાય તે, લાલ, લેઈ લેની લટકે—
ધસી આવે છે કડવો કાળ, પળ પણ નહીં અટકે."

છેલ્લી કડી ઉપર ટીકા લખે છે કે "How strange I am! I have turned an epicurean so late! Most persons are epicurean in their juvenile days, and stoics or at least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty. લોક નાની ઉંમરે વિલાસી હોય છે અને મોટા થતાં ગંભીર થાય છે;—મારે એથી ઊલટું થયું—વીસ વર્ષની વયે મારું ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું—આજ વિલાસી થયું છે;" આ દિવસોમાં પ્રીતિની કેટલીક કવિતાના કટકા છે—અને જેમ કાળ જાય છે અને વર્ષઆખર આવે છે તેમ તેમ ઘડિયાળના લોલક પેઠે લોલ થયેલું ચિત્ત ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામે છે, અને થઈ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળારૂપ ઈશ્વરચમત્કાર ઉપર વિચાર તેને ઠેકાણે ઊભરાય છે.

"પ્રીતિ દેવીને દેરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ,
તે તો દેશે કયમ પૂજવા જેની જોડે જુધ રોજ? ૧

હરિ! આ તે શું તારા રાજ્યમાં અંધારાથી અંધેર?
પ્રીતિદેવીને મંદિરે પૂજારી પાપી ઘેડ; ૨
તેથી જ હમેશાં નીચ એ ફાવી જાય છે જગમાંય,
પ્રીતિ પૂજવાને કારણે ઊંચ જન એને વશ થાય." ૩

છેલ્લી કડી નીચે ટીકા છે કે "ઘણા ઊંચા મનના માણસો વિષયમાં પડે છે તે કામને લીધે નહીં; પણ પ્રીતિને લીધે." ૧૮૬૫-૬૬માં આવાં "ઊંચાં મનવાળાં" પશુ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ભમતાં હશે, પણ નવલનું મન એ રીતે નહીં પણ જુદી રીતે ઊંચું હતું.

"ઊંચો ટેકી નવલ ભલો નીચો કદાપિ ન થાય,
ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની નથી હૂંફ પણ નહીં ગભરાય." ૧

ટીકા:—"પણ હું અત્યાર સુધી ઊંચા મનનો, ટેકી, અને ભલો કહેવાતો આવ્યો છું અને એ ગુણને માટે આટલું અભિમાન રાખું છું, એવો જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ? નહીં, કદી નહીં કરનાર; અગર જો ઈશ્વર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો એવો જ ધર્મ છે કે મૂઆ પછી (બૌધ પ્રમાણે) પોતાને કર્મ પ્રમાણે સારી નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાં જ કંઈ નઠારાં કામથી નુકસાન નિશ્ચય થાય છે એમ હું માનતો નથી, તો પણ હું એ નીચ કામ કરવાનો નહીં. નવલ તો જાતિસ્વભાવથી જ રહે છે:

"જા શંકરશત્રુ રે! કોપ તું! દુખ દે તુજથી જે દેવાય;
તાપે આપે રસ મીઠડો, આંબો આંબલી નવ થાય!"

આ ઉગ્ર સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થતાં થતાં ઘણો શ્રમ પડે છે, અને માયાના જોર આગળ ઉપદેશકો ખોટા હોય એવી કલ્પના થાય છે. "નવલ" એ બે વચ્ચે ખેંચાય છે;

"રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, પ્રીતમ તલ્લીન,
દરદી નવલ બેઆકુળો, નવલ ઉદાસીનશીન.
નામ રૂપાંતર બહુ હવાં, હવા બહુ ભવ આ ભવ માંહ્ય;
હાર્યો હવે હું તો આળસ્યો, ચાહું અસલમાં નવલ સમાય!"

ઘડીકમાં એક પાસ તણાઈ જાય છે.

"વેદાંતી વર્ણો તમે તે છે કયાં રે આનંદ?

કર્યા છે ગોળા તે તેજના? જૂદા જૂદા રે ફંદ!
ફંદે ફસાવ્યો મને વાણિયે, વાહ્યો વાણી વિલાસ."

એ તાણની પરાકાષ્ઠા આવે છે.

"વિપતની વેદાંત છે, સમજી રહેજે દૂર;
રહે દૂર પંડિત શલ્યના, તારી ફૂંકે ઝેર જરૂર."

એનું કારણ જણાય છે.

"નવલ પ્રીતમને દુઃખ છે, દુશ્મન પ્રેમ ને જ્ઞાન;
દુશ્મન દૈવ અધિક કે હુંથી થાય ને એકની હાણ."

તાણ ઓછું થાય છે અને પૂછવાને અવકાશ મળે છે કે

"સચ્ચિદ્‌આનંદ! આ શો રે અન્યા?
સાધુ જે સતજ શોધે
તેની પૂંઠળ તમે માયાને મેલો,
જે રાજમારગ રોધે"

તાણ જતું રહેવા આવ્યું પણ થાક ઘણો લાગ્યો અને "દેવા" ને કહે છે.

"હામ હવે નથી ચાલતી મારી, કઠણ કસોટી તારી!
આળું થઈ ગયું આ ઉર મારું છોલાઈ છોલાઈ દહાડી."

આત્મમંથનના આ યુદ્ધનો અંત આખરે આવે છે, લોલક સ્વસ્થ થઈ જાય છે, અને ચિત્ત જોવા પામે છે કે

"માયાના મંડપ માંહે અસુર સુર, સાધુ કે કાં સંસારી,
નાચી રહ્યા છે નાયિકા સાથે વેશ વિચિત્ર જ ધારી.
જોવારે સરખો ખેલ મચ્યો છે, મિજલસ બાધી નાચે,
મિજલસ નાચે ને મંડપ નાચે, નાચે નિજાનંદ આજે.
જોનાર કો નથી, કહેનાર કો નથી, નાચે વિરાટરૂપ બાધું,
જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ તપસ્યા, નૃત્ય જ છે એ સાધુ.
આ બ્રહ્મદર્શન જે હું કરું છું, તે પણ છે ભાઈ માયા,
માયા રે માયા, માયા રે માયા, માયામાં સર્વ સમાયા.
અવકાશવત એ સઘળે વ્યાપક, છોડી છોડાય ન કશે;
દાસ નવલ નહિ દેખે રે દૂજું, માયા વણ કંઈ દશે."

નરસિંહ મહેતાનો "બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે" એ વેદાંત જેવો આ વેદાંત, કેટલાક માસના આટલા અનુભવકષ્ટથી આમ

ઉત્પન્ન થઈ, આખર સુધી અખંડજ્યોત રહેલો જણાય છે. જાત–અનુભવ જેવું બોલતાં અને કવતાં શીખવે છે એવું કવિ થવાના અભિલાષથી નથી શીખાતું તેનું આ વખતની આ પ્રાસાદિક કવિતાઓ દૃષ્ટાંત છે. આ કટકાઓ જેવી સુંદર કવિતા નવલરામ બીજી વખતે લખી શક્યા નથી તેનુ કારણ આ જ. સંસારના અનુભવ સર્વ ઉપર થોડાઘણા પડે છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્‌ગુણી અંતઃકરણ ઉપર અનુભવના ઘા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે એવું પણ આ એક દૃષ્ટાંત છે

જે ગ્રંથકારોનાં અંતકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉઘાડાં મૂકી શકાય, જેમને કંઈ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોઈ નાખવા અને વધારે સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમણે કરેલા મહાપ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિજય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખવા વાંચવા પામનારને આનંદનું કારણ છે. આવાંજ કારણોથી નવલરામનું આત્મમંથન અતિશય પ્રીતિકર છે. બુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણ ઉભયનો યોગ સોના અને સુગન્ધના યોગ જેવો કોને નહીં લાગે?

ઈ. સ. ૧૮૬૭. | ૧૮૬૬ પૂરું થયું તે પહેલાં આ સર્વ ક્ષોભ શમી ગયો. પણ માણસનું મન અનેક આમળાના દોરડા જેવું છે. આત્મ-મંથનકાળનું લક્ષણ એવું છે કે મન ગમે તે પણ પ્રવૃત્તિ શોધી જ કાઢે. આ કાળ થઈ રહે છે ત્યારે મંથન પામેલાં ચિત્ત સ્વસ્થ થાય છે એટલે પોતાના રૂપપર જાય છે. પામર ચિત્ત આ મંથનથી ડહોળાઈ જઈ બગડી જાય છે; શુદ્ધ પણ નિ:સત્ત્વ ચિત્ત થાકી જઈ અસંત નિવૃત્ત એટલે આળસુ બની જઈ આયુષ્ય જેમ તેમ કાઢી નાંખે છે; શુદ્ધ અને ઉત્કર્ષનાં અભિલાષી ચિત્ત કોઇ શાંત અને ઉચ્ચ પુરુષાર્થના ચીલામાં પડે છે અને થઈ ગયેલા મહામંથનમાંથી નીકળેલી છાશ કાઢી નાંખી પોતાને યોગ્ય કંઈક માખણ લેવા માંડે છે. ૧૮૬૭–૧૮૬૮ એ બે વર્ષોમાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ ધીમે ધીમે આ છેલ્લી જાતના સ્વસ્થકાળમાં સંક્રાંત થતો હતો, મહેચ્છાઓ વાસનારૂપે ઉપરાઉપરી સ્ફુરતી હતી, પુરુષાર્થ અંધકારમાંથી ઉલેચી કઢાતો હતો, અને સને ૧૮૬૯ ને અંતે માખણ વલોવાઈ નીકળતાં મંથનચંચળતા શાંત થઈ જાય અને થોડાક માખણ જેવી એકાદ બે વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત અને લીન થાય તેવું થયું.

"હિંદુસ્તાનની ભૂત અને વર્તમાન દશાની તુલના" નામનો અંગ્રેજી નિબંધ એમણે ૧૮૬૨ અને ૧૮૬૬ વચ્ચે કોક પ્રસંગે લખેલો છે. તેમાં "મહારાજ લાઇબલ કેસની" અસરથી પટ બેઠેલો હતો એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ, રાજ્ય, વ્યાપાર, ગૃહસંસાર, વગેરે સર્વ નાનામોટા વિષયો ઉપર તેમના વિચાર છે અને આખા હિંદુસ્તાનની ત્રૈકાલિક દશાને "કરબદર" જેવી કરી દેવાનો પ્રયત્ન છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હાલમાં લખવા માંડે છે તેની સાથેજ બિચારા આખા હિંદુસ્તાનને પોતાના મગજમાં ઘોળી નાંખે છે અને એ વિસ્તારવાળા મહાવિષયો સમજવા કંઈ પ્રયાસ કે અભ્યાસની જરૂર જોતા નથી. આવા મોટા વિષયને મથાળે ચડેલું મગજ નાના વિષયોપર ચડવાનો તિરસ્કાર કરે છે અને પોતાનો આ મોટો વિષય સમજવાના યત્નમાં એક કૂદકે આખો દાદર ચડવાનો રસ્તો પકડતાં જને થાકી પાછું પડે છે. જેમ માણસનું શરીર થોડી થોડી કસરત કરવાનુ શીખી તેમાં વધતાં મોટાં કામ ઘણા વર્ષને અંતે કરી શકે છે તેવીજ જાતનો નિયમ બુદ્ધિને પણ લાગુ છે તે વાત આવા વિદ્યાર્થીઓના લક્ષમાં રહેતી નથી. હિંદુસ્તાનનો ભૂતકાળ કેવો હતો એ વાત ઇતિહાસનું પાનું સરખું ન જાણનાર માણસ કહેવા હિંમત ચલવે છે. આખા હિંદુસ્તાનની વર્તમાન દશા મને માલૂમ છે એવું કહેનાર માણસો મુંબઈના કોટ–મહારકોટ વચ્ચે ભાષણ કરનારાઓમાંથી મળી આવશે! અને એ દેશનું ભવિષ્ય પરખવું એ તો સૌથી સમજાય એવી વાત ગણાય છે. હું સર્વ જાણું છું એવું માનનાર કંઈ વધારે જાણવા પ્રયત્ન કરતો નથી, અને જેટલું આવી રીતે જાણતો હોય છે તેટલું તો ખોટું હોય છે. સદ્ભાગ્યે નવવરામનો આત્મમંથનકાળ પુરુષાર્થની સડક પર પડ્યો તે પ્રસંગે આખા હિંદુસ્તાનની ત્રૈકાલિક ચિંતા છોડી તેમની વૃત્તિ શક્તિને અનુસરવા લાગી અને દૃષ્ટિમર્યાદાના પ્રમાણમાં સ્વદેશના વિચાર કરવા લાગી. ૧૮૬૬ની સાલે તેમના ચિત્તને ડહોળી નાંખ્યું તેમાંથી એમને મુક્ત કરનારા વિષયોમાં પ્રથમ વિષય "ગ્રંથકારનો ધંધો" એ નામનો એમને જડ્યો. ભોજ વગેરેના પ્રસંગ સંભારી, હાલમાં તો શેઠિયાઓને ભોજ કરવા પડે છે વગેરે વાતો કહેતાં આ ટૂંકો નિબંધ બોલે છે કે "સુથાર સરખાના ધંધામાં પણ કેટલાંક વરસ કોઈના હાથ નીચે કામ કરતાં શીખવું પડે છે અને પછી પણ જ્યારે તેમાં દરરોજ મહાવરો કરે છે ત્યારેજ તે પોતાનું

કામ મનમાનતી રીતે સારું કરવાને શક્તિમાન થાય છે તો પુસ્તક લખવાનું અઘરામાં અઘરું જે કામ તેની પછાડી જ તનમન લગાડયા વગર કેમ થાય? પણ હાલ આપણા ઘણાખરા કેળવાયેલા જુવાનોને તો પેટને સારુ વેપારીની અથવા સરકારની આખો દહાડો નોકરી કરવી પડે છે, અને બાકીના વખતમાં કેટલોક ભાગ ઘરખટલાની ખટપટમાં જાય છે. હવે એ લોકો પોતાના જૂજ ફુરસદના વખતમાં કેટલું લખી શકે? અને લખ્યું તો પણ શરીરની અને મનની શક્તિઓ દહાડાની મહેનતથી થાકી ગયા પછી સારું શી રીતે લખી શકે? જ્યાં લગી ગ્રંથકારનો ધંધો બીજા ધંધાઓથી છલાયદો પડ્યો નથી × × × ત્યાં લગી વિદ્યાનો વધારો થાય એમ લાગતું નથી." આ વિચાર જાત-અનુભવે સુઝાડેલો લાગે છે અને તેથી જ તેની કિંમત છે, તેથી જ એ ખરો છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ પ્રમાણે ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પડવો જોઈએ છતાં કેમ નથી પડતો તેનાં કારણમાં લખે છે કે "પુસ્તકોનો શોખ હજી પેદા થયો નથી." "હાલ લોકો ચોપડી વાંચવા ચાહે છે ખરા પણ પૈસો કાઢતાં પોતાની જૂની ટેવ વચમાં આવી હાથને અટકાવે છે." "અંગ્રેજી બૂટ, સ્ટોકીંગ, અને લાલ પાણીનો ખપ વધ્યો. પણ હજી સુબોધકર્તા અને રસિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી એ ઘણું શરમભરેલું છે. વળી આજ પ્રસંગે સંસારસુધારાના વિષયોપર નવી રીતના વિચાર ગુજરાતમિત્ર વગેરેમાં નવલરામ મોકલાવતા હતા. તેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કરણઘેલા" ઉપર એક વાર્તિક પણ એજ પત્રમાં આ અરસામાં લખેલું છે.

•

હજી સુધી નવલરામ ગ્રંથકાર થયા નહોતા! તેમનું લખાણ તેમની "નોટબુકો" માં ટપકાઈ ત્યાંનું ત્યાંજ રહ્યું. અને ઘણું તો વર્તમાનપત્રોમાં વગરનામે ક્વચિત્ છપાયું. પરંતુ હવે એક પાસથી આ ગર્ભાશયમાં રહેલાં લખાણ જગત્સમક્ષ જન્મવા લાગ્યાં, ત્યારે બીજી પાસથી નવાં નવાં લખાણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા સ્ફુરવા લાગ્યો. ઘણુંખરું વ્યાવહારિક સંસારમાં ઉદય થાય છે તેનાથી ઉદય પામનારનું મન ઉત્સાહમાં આવી જાય છે અને એ નવા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયેલી ચંચળતા માણસને નવા વૈભવભોગને અથવા કીર્તિશોધનને માર્ગે દોરે છે અથવા એથી પણ ચડતી પંક્તિના

અભિલાષમાં પ્રેરે છે. ૧૮૬૭માં નવલરામનો નોકરીમાં ઉદય થયો અને ગ્રંથકાર થવાની હોંશ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ મૂકવા લાગી.

૧૮૬૭ના માર્ચમાં નવલરામે ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર અલેક્ઝેંડર ગ્રાંટને અરજી કરી તેમાં લખ્યું કે સુરત ટ્રેનિંગસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગા મને મળવાનો સંભવ હતો પરંતુ રા. નંદશંકર તુળજાશંકરે એ જગા સ્વીકારવાથી હું હતો ત્યાં ને ત્યાં રહ્યો. અને હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થયો નથી એટલે હાઈસ્કૂલમાં મને વધારે નોકરી મળવાનો સંભવ નથી. આ કારણો બતાવી ખેડા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગા નવલરામે માગી, પણ એ જગા તેમને ન મળી. જે ટ્રેનિંગસ્કૂલમાં માગ્યું ત્યારે ન જવાયું તેજ સ્કૂલમાંથી ત્યાંના હેડમાસ્તર રા. નંદશંકર લાઇસંસ ટેક્સ ખાતામાં ગયા અને તેમની જગા નવલરામને ૧૮૬૭ના મે માસમાં મળી. એ જગાનો પગાર સો રૂપિયાનો હતો. આ જગા એમને મળવાથી આપણે ખુશી થવાનું એક કારણ એ છે કે આ વર્ષના આરંભમાં એમણે કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો. એ આરંભ્યો હોત તો "ગ્રંથકારનો ધંધો" જુદો પાડવાની એમની યોજના પાર પડત નહીં, અને આ નોકરીમાં સ્વતંત્રતા, અવકાશ, અને પ્રતિષ્ઠા વધારે મળવાથી તથા એમના મનમાં સંતોષ વળવાથી પોતાની યોજના કેટલેક અંશે પાર પાડવાનું એમને સાધન મળ્યું.

આ વર્ષમાં એમણે કાંઈ ફારસી વાંચવા માંડ્યું, વળી "વ્યાકરણલેશ"ના પાઠ લખવા માંડ્યા, વળી કાયદાની નોટ લખવા માંડી, વળી "નગરખંડસાર"માંથી ઉતારા કરવા માંડ્યા, વળી સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ કાઢવા માંડ્યા. એમ કરતાં એપ્રિલ માસમાં વિચાર કર્યો કે કંઈ પુસ્તક લખવું અને પુસ્તક લખવાની જુદી જુદી યોજનાઓ કરવા માંડી. થોડોક વખત "સંભાષણચિત્ર" લખવા ધાર્યું. વળી લખી રાખેલા વીરમતી નાટકના શૃંગારથી સંતોષ વળ્યો નહીં અને તેથી વધારે શૃંગાર લખવાની ઇચ્છા કરી "વ્રજવિલાસ નાટક"× લખવા ધાર્યું અને તેનાથી "Pastoral Poet" (ગોપ-કાવ્યનો કવિ) બનવાની હોંસ કરી. વળી "શામકવચ"

×આના મંગળાચરણની એક કડી.

"અખંડ વ્રજ આ વિશ્વ, જડચેતન પ્રમદા;
રાસરમણ સંસાર, તલ્લીન તે (આત્મા) સદા."

નામની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો કેટનાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ આપવુ કે વાર્તાનુ આપવુ તે વિશે દ્વૈધીભાવ થયો, એને કરણરસાત કરવાનુ ધાર્યું, અને પાત્ર ગોઠવવા માડ્યાં વળી એ "ગભીર નિબંધ" લખવા ધાર્યું અને વિરામા "નીતિતત્ત્વ, ભાષા" અને style ના વિષયો સૂઝ્યા વળી "બ્લેર્સ સર્મન્સ" વાચવા માડ્યા અને તેમાથી ટિપ્પણ કાઢવા માડ્યુ પિંગળ, રસ chorus, અને ગુજરાતી કહેવતે નુ અગ્રેજી એ વિષયો પણ વરુણીમાથી રહી ન ગયા મે માસની ૩૧મી તારીખે 'લાનિત્યલહરી' નામની વાર્તા લખવા ધારી, અને તેમા લાનિત્યલહરી, જ્ઞાનાનંદ વગેરે પાત્ર કલ્પવા માડ્યા વળી એને સારુ નાટક ઠીક પડશે કે વાર્તા તેની તુલના કરવા માડી અને એ બે આકારના લાભાલાભ સરખાવ્યા આ કામ આગળ વધતા પહેલા "પોપટિયો સુધારો' નામની કવિતાનુ હાડપિંજર ગોઠવવા માંડ્યુ આ હાડપિંજરની પાસળીઓ આ પ્રમાણે છે "સઘળા સુધારાવાળાના ગુણ પ્રમાણે પોપટ કલ્પવા, કેટનાક મુબઈના ટાઉનહોલમા ભાષણ સાભળી આવીને સુધારો બોલતા શીખ્યા એ ભાષણનુ વર્ણન કરતી વખત હાલના પ્રખ્યાત સુધારાવાળાપર ઠીક સપાટા લગાવવા" એમ કરતા કરતા પોતાની જાત ઉપર સપાટો લગાવવાનો પ્રસગ મળે છે, અને પોતે લખે છે કે "ઇર્ષ્યા એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ જણાય છે આટલા વર્ષે આજેજ મારા મનમાં એ રાક્ષસનાં અશુભ પગલાં થયા M એ મારો મિત્ર છે તથાપિ એને ઘણો આશ્રય મળવાનો સભવ છે એવુ સાભળીને દિલગીર થયો, અને મારા મનને મે બારીકીથી તપાસી જોયુ ત્યારે મને લાગ્યુ કે તેને જો આશ્રય ન મળે તો એ પાપી મન ખુશ થાય ખરુ એ મનના કહ્યા પ્રમાણે અલબત્ત સાધન મે એકે કીધુ નહી એ વાત તો ખરી તોપણ મનનો એવો સ્વભાવ નથી એમ તો મારાથી કદી કહી નહી શકાય" આમ અતઃકરણ જેવા હાથીને થાભને બાધી દઈ તેને હજી બળહીન કરી દેવા "ઇર્ષ્યા તે શું?" એ પ્રશ્ન પોતાને પૂછી તે ઉપર નિબધ લખવા બેસી જાય છે અને લખે છે કે "મારામા ઇર્ષ્યા થોડી છે, તેનુ કારણ એટલુ કે મારામા ઉત્સાહ ઘણો થોડો છે ઉત્સાહી પુરુષ હમેશા ઇર્ષ્યાવત હોવા જોઈએ?" × × × 'ઇર્ષ્યાનુ મૂળ આશા' × × × "માણુસ જેમ વધારે કેળવાયેલો હોય છે તે પ્રમાણે ન્યાયાન્યાય જોઈને આશા બાધે છે માટે અજ્ઞાની લોકોની ઇર્ષ્યામા ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થોડો, અને વિદ્વાનમાં વધારે"

'ગ્રંથકારોની બુદ્ધિની પરીક્ષક થવા નિર્મેલી બુદ્ધિનો અભ્યાસ આમ આત્મપરીક્ષાથી આરંભાતો હતો અને એની પૃથક્કરણશક્તિની કસરત પોતાની જાત ઉપરજ થતી હતી. જ્યારે આવી રીતે કલમ, વિકાર, અને વિચાર અનેક દિશામાં દોડવા તૈયારી કરતાં હતાં અને નવલરામનું ફળદ્રુપ મગજ અનેક ફળો આપવા તળે ઉપર થતું હતું ત્યારે એ મગજની ભૂમિમાં ખાતર નાંખવાનું પણ ભુલાતું ન હતું, અને એ વાતના પુરાવામાં આપણને એ હકીકત જડી આવે છે કે આ વર્ષના નવેંબરમાં "ટેટ્સ ફિલોસોફી ઑફ એડ્યુકેશન" વંચાતી હતી અને તેના વાંચનથી નવલરામના મનમાં વિચાર અને ચર્ચા ચાલતાં હતાં કે બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ અને બીજી સર્વ દશાને અનુકૂળ પડે અને લોકને કેળવે એવાં પુસ્તક ગુજરાતીમાં શી રીતે રચાય?

આટલી બધી માનસિક પ્રવૃત્તિવાળું વર્ષ દેખીતું ફળ ન આપે તો નવાઈ ગણાય. સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ નવલરામને તેમના ચિત્તે આખરે શરમ છોડાવી આગળ ખેંચી આણ્યા. અને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ એમણે "ભટનું ભોપાળું" મૂક્યું. વીરમતી નાટક પોતે જાતે કલ્પેલું અને ઘણા દિવસનું રચી મૂકેલું તે એમનું એમ રહેવા દઈ પાછળથી લખેલું પરકલ્પિત "ભટનું ભોપાળું" પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું કારણ એજ શરમાળપણું અથવા એવું કાંઈક હોવું જોઈએ. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ કવિ મોલિયેરે ફ્રેંચ ભાષામાં નાટક રચેલું, તેનું અંગ્રેજીમાં "ડમ્બ લેડી" અથવા "મોક ડૉક્ટર" નામનું ભાષાંતર છે, તે નાટકની કલ્પનાને ગુજરાતી પહેરવેશમાં આણી એ રૂપાંતરને "ભટનું ભોપાળું" નામ આપ્યું હતું. આમાં હાસ્યરસ પ્રધાન છે, અને **मनसा वाचा** તેમજ **कर्मणा** થતી મશ્કરીઓનો સંગ્રહ અસલમાં છે તેમજ આમાં પણ આવેલો છે સંસારસુધારો એ આ ગ્રંથનુ પ્રયોજન છે. એની પાંચસો નકલો છપાવી હતી અને તે થોડાક વખતમાંજ ખપી જણાય છે. તે વખતે આ પુસ્તક લોકને ગમ્યું હતું એનો આ પુરાવો છે તેમજ અન્યત્રથી પણ સાંભળ્યું છે. હાસ્યરસ નવલરામના ચિત્તનો પ્રધાન રસ ન હતો અને પાછલા વખતમાં એમની રુચિ બીજે માર્ગે દોરાયેલી હતી તેથીજ આની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી નહીં હોય. છતાં એ પુસ્તક ઉપર છેલ્લે સુધી એમને ભાવ હતો. આ નાટકની પ્રસ્તાવિક કવિતા નર્મદાશંકરે લખેલી હતી; પરંતુ એ કવિને આ ગ્રંથનો હાસ્યરસ અસંભવિત લાગતો હતો અને તે વિશે તેમની અને નવલ-

રામની વચ્ચે ચર્ચા થતાં નવલરામના પોતાના વિચાર નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં (પાનું ૧૯) "હાસ્યરસ વિશે" એ નામના વિષયમાં મૂકે છે. પોતાના ગ્રંથની અવગણના સાંભળી ઉશ્કેરાય નહીં એવી શાંત પ્રકૃતિ કોઈક જ ગ્રંથકારમાં જોવામાં આવે છે. નવલરામનો સ્વભાવ કેટલે સુધી ઉશ્કેરાઈ જાય એવો હતો તેનું માપ આ ભાગને ચોવીસમે પાને "કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી," ભટનું ભોપાળું "પ્રગટ પણ ન કરવું" એવો કવિનો વિચાર કાંઈ દગાફટકાનો "લાગ્યો" વગેરે વાક્યો તથા પ્રસંગોથી સહજ સમજાશે. તેમજ એમની આ પ્રસંગની ઊગતી પૃથક્કરણશક્તિ પણ આ વિષયમાં તેમ એ વિષયના પહેલાં "કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા," "મન વિચાર" વગેરે વિષયો મૂક્યા છે તે ઉપરથી મપાઈ શકશે. ગ્રંથાવલોકન શાસ્ત્રનાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વ આ વિષયોમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે દેખા દે છે, તેમજ એ મૂળતત્ત્વોને લાગુ કરવાની કઠિનતા પણ આ પ્રસંગે કરેલી ભૂલોથીજ સમજાઈ આવશે. નર્મદાશંકરના શુદ્ધ "સૂરજ" જેવા "શૃંગાર" આગળ દયારામનો "રમકડા" જેવો આ વખતે લાગેલો શૃંગાર, પ્રેમાનંદનો શૃંગાર "ઉત્તમ જાતિનો છે" પણ નર્મદાશંકરનો એવા જ ઊંચા પાણીનો અને "ઘણો છે" વગેરે વાક્યોથી કરેલી એ બે કવિની તુલ્ય ગણના, અને આખરે "પ્રેમાનંદ સુદ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મકાવ્ય ઘણી ઊંચી જાતનું છે, અને અગર જો નિત્યના સહવાસથી આપણે નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખૂબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, પણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર ઘણું જ વધારે માન પામશે. અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિઓ સાથે આનો મુકાબલો શા માટે કીધો હશે?" આ ઉપસંહાર વગેરે ભાગો આ પ્રસંગના સમયસ્વપ્નોની અસર અને સમયમૂર્તિ નર્મદાશંકરની સત્તા નવલરામના મન ઉપર કેટલી હતી તે જણાવે છે તેમજ તે કાળના લોક ઉપર એજ અસર અને સત્તા કેવી હશે તેનું આજ આટલે વર્ષે આપણી પાસે દૃષ્ટાંતભૂત ચિત્ર ખડું કરે છે. આ કાળ વીત્યા પછી આ વિચાર નવલરામે જ બદલ્યા છે તે આપણે પ્રસંગ આવ્યે જોઈશું. હાલમાં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે "તર્જુમા"થી પરભાષામાં જાય ત્યારે પણ જે કાવ્ય ઊંચી પંક્તિ ધારી શકે તે કાવ્યમાં અમરતાનું બીજ છે એ મૂળતત્ત્વનું કંઈક ભાન નવલરામને

આ વખતે હતું તો તે જ મૂળતત્ત્વથી પ્રેમાનંદ વગેરે તેમ નર્મકવિતાની કસોટી કાઢી હોત તો જે વિચાર નવલરામે પાછળથી બાંધ્યો તે કદાચિત્ ૧૮૬૭માં પણ બાંધી શકત.

ઈ. સ. ૧૮૬૮ | નવલરામ સુરત ટ્રેનિંગસ્કૂલમાં એકસો વીસ રૂપિયાને પગારે કાયમ થયા. એમની કલમ આ વર્ષમાં પણ એમની ખાનગી નોટબુકમાં ટપકતી હતી અને મન મહેચ્છાઓ ભણી આતુર આંખે જોતું હતું. એક પાસથી પિંગળ, તાલ, ગરબીઓ વગેરેનું મનન થતું હતું અને ગરબીઓમાં કયા નિયમ પળાય છે તેનું સંશોધન થતું હતું, અને તે સંશોધનમાં કંઈ ઓર જાતની પ્રક્રિયા હતી તેનો નીચેની કલ્પના ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

"જો તાલની ચાલ ઉપરથી બીજાં નામ આપીએ તો ચિત્રિણી, હસ્તિની, વૃદ્ધા, અશ્વિની, એવાં આપી શકાય. ચિત્રિણી સ્ત્રીનું અને એ ચાલનું મારા મનમાં...સરખું પડે છે' જાણે તેર ચૌદ વર્ષની અજ્ઞાત-યૌવના બાળા છમછમ કરતી ચોતરફ જોતી જોતી ચાલતી હોય એ પ્રમાણે ત્રિમાત્રિક તાલના છંદની ચાલ જણાય છે" × × × "સપ્તમાત્રિક તો ખરેખરો ઘોડાનો ઉછાળો gallop જ છે. એ ઉત્સાહ બતાવે છે" ઇત્યાદિ, માર્ચ ૧૮૬૮.

. વળી જુલાઈમાં વિચાર કરે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ ક્યારે અને ક્યાં બોલાતી હશે અને થોડા દિવસ તેનો જ શોધ કરે છે. પછી સંવત ૧૧૬૮, ૧૪૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાલોમાં લખાયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકો શોધે છે, વાંચે છે, અને તેની ભાષાની નોંધ કરે છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનું પણ મનન કરે છે; સંવત ૧૬૭૨ મા ભાલણ કવિની કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયેલી તેમાંથી પણ ઉતારા કરે છે. પ્રેમપલ્લવી, ત્રૈલોકયતિલકા, વગેરે પાત્રો કલ્પી એક વાર્તા આરંભે છે, અને પછી વળી તેને નાટકનું રૂપ આપે છે. આવાં સાહિત્યસ્વપ્નોમાં આ વર્ષ ચાલ્યું જાય છે અને નવા વર્ષમાં સંક્રાંત થાય છે.

૧૮૬૯ ના આરંભમાં વીરમતી નાટક છપાવી બહાર પાડે છે. આ નાટક ઘણા દિવસથી લખી રાખેલું હતું. એની છસો નકલો છપાવી અને ગાયકવાડી રાજ્યની શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતી હતી; છતાં આ નકલો છેક ગ્રંથકર્તાના મરણકાળે ખપી રહેવા આવી. આ નાટક ·નવલરામને પોતાને કેટલું પ્રિય હતું તે નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં

(પાનું २૯) વીરમતી નાટક ઉપર કર્તાના પોતાના વિચાર છપાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે—એ વિચારમાં કેવળ આત્મોત્કર્ષ નથી. એમાં ગ્રંથકાર પોતાની પરીક્ષા કરે છે. ખરી વાત છે કે "વરને વરની મા વિના કોણ વખાણે?" તથાપિ આટલી મનોવૃત્તિના ટકા બાદ કરીએ તો આ વિચારોનું તાત્પર્ય છેક ભૂલભરેલું નથી, કારણ વીરમતી નાટકની ઘણીક કવિતા વસ્તુતઃ સરલ અને પ્રાસાદિક છે એટલું જ નહીં, પણ દુનિયાદારીના આંતર અનુભવની એમા સારી છાયા છે, અને તેવા અનુભવવાળા હૃદયને દ્રવાવે એવી એમાં શક્તિ છે. તો પણ એ કવિતા ઊગતી શક્તિથી લખાયેલી છે. આ નાટક ઉપર કેટલાંક પરીક્ષાવિવેચન લખાયાં છે અને એક વિવેચન તો છેક એ વર્ષ ઉપર અમદાવાદના "ગુજરાત ગેઝેટ" માં ઘણા લંબાણથી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વ વિવેચનોમાં તેમ અન્યત્ર પણ વીરમતી નાટકને ચડતી પંક્તિમાં મૂકવામાં આવ્યું નથી અને તેની છસો નકલો ખપતાં વાર લાગી તે કંઈક પ્રમાણ છે. નવલરામ કવિતા સારી લખતા, વીરમતીમાં કવિતા સારી છે, છતાં આ નાટક સદોષ છે એવુ વિવેચકોનું કહેવું છેક ખોટું નથી. રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" અને "જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે, આ નાટકની રચનામાં કુશળ કર્મકારની કળા જોવામાં આવતી નથી, વગેરે દોષો છે ખરા; પણ "નાટક" ઠીક કે "વાર્તા" ઠીક એનો વિચાર કરતાં નાટક ગમી ગયું તેને ઠેકાણે વાર્તા ગમી ગઈ હોત તો "વીરમતી વાર્તા" ઊંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાં જ સારો પુરાવો છે. "ગુજરાત ગેઝેટ" વાળા વિવેચકને આ ગ્રંથમાંથી ઘણા દોષો જડયા છે અને તે કેટલીક રીતે ખરા છે; છતાં પુસ્તકપરીક્ષા ગુણપરીક્ષા વિના અધૂરી છે એ દોષ આ વિવેચનમાં છે એટલું જ નહીં પણ "ઈંટે ઈંટની, માટીની, ચૂનાની, અને લાકડાંની પરીક્ષા કરતાં કરતાં મહેલ આખો જોતાં કેવો દેખાય છે" તે જોવું ભૂલી જનારનો દોષ પણ એ વિવેચનમાં છે. વળી એ નાટક છેક १८६૯ માં છપાયું હતુ તે પણ યાદ રાખવાનુ રહી ગયું છે.

રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ખખ્ખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાંતર ઉપર વાર્તિક, પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઊઠેલા વિચાર, કેફની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની ભાષા, પિંગળ, વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છૂટક ત્રુટક નાનામોટાં લખાણ આ વર્ષની "નોટબુક" માં ઉતારાય છે.

હારમાળામાં નવો રસ માલમ પડે છે તેનું પૃથક્કરણ કરવા યત્ન કરે છે. કેક્નો વિષય લખતાં લખે છે કે "યોગીઓ અને કવિઓ કેક્ની પ્રશંસા કરે છે તે સ્વાભાવિક જ છે કેમકે તેને રસાનુભવ જ કરવો છે." અને "Philosophers જેઓ એક Idea ની individual તુલના જ કરે છે અથવા જેઓ logical nicety વડે જ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેને પણ એ (કેક્ પસંદ પડવી જોઇએ." વેદની ઉત્પત્તિ વિશે શિલેમ્બરમાં કલ્પના કરે છે કે

"જગતના આરંભે માણસ ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યા અને કાળાંતરે નાના પ્રકારની વિદ્યાનો ઉદય થયો. કેટલોક ઉદય થયા પછી Reflective faculty જાગૃત થઈ એટલે આત્મજ્ઞાન થવા લાગ્યું. તે વખતે માણસોએ જગતને જોયું તો આટલી વાર સુધી પોતાની નજરથી ઉદ્યોગના આવરણ વડે ઢંકાઈ રહેલો જ્ઞાનનો સમુદ્ર દીઠો અને તરત તેમને લાગ્યું કે સત્ય અને આપણા અંતરાત્માની વસ્તુ તો એ જ છે, એ પ્રથમ જ્ઞાનદર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહમાં તેનું નામ વેદ પાડ્યું, અને તે અનાદિ ચાલી આવેલું અને કર્તારહિત છે એમ તેમને લાગ્યું, અને ઉદ્યમવડે ઢંકાઈ રહ્યું હતું તે ઉદ્યમને અસુરરૂપ દીઠો. જેને એ દર્શન વધારે પ્રાપ્ત થયેલું, અને પોતાની વાણી દ્વારે બીજાને દેખાડવેલું તેનું નામ બ્રહ્મા. × × વેદનું અનાદિપણું કહ્યું તે Eternity of Truths બતાવે છે. એ સમયમાં જે જે પુરુષો એવું જ્ઞાન પ્રગટ કરવા લાગ્યા તે ઋષિ કહેવાયા, અને હજી તેનાં નામ વેદમાં ચાલ્યાં જ આવે છે. × × × માટે વેદને તે કાળના આર્યોના જ્ઞાનનો Encyclopœdia કહીએ તો પણ ચાલે."

આ વર્ષમાં નવલરામે પુસ્તકપરીક્ષા શાસ્ત્રીય રીતે લખવા આરંભી. "શકુંતલા નાટકના ગુજરાતી તરજુમા" એ વાર્તિક ગુજરાતમિત્રમાં છપાયું હતું, પણ જેમાંથી કાંઈ બોધ મળે એવાં વાર્તિક તો ઘણું કરી છપાયા વિના રહી ગયાં તે નવલગ્રંથાવલિમાં હવે મૂક્યાં છે. આમાંનું એક "રઘુવંશકાવ્ય" છે તેમાં ભાષાંતર કરવાના નિયમ સૂચવ્યા છે, અને બીજું "શ્રવણાખ્યાન" છે તે અપૂર્ણ છે પરંતુ તે લખાયું છે તેટલાના છેલ્લા ભાગમાં કાવ્યકારોને જાણવા યોગ્ય એક વિષય "યોજના અને કૃતિ" (Design and Execution) ઠીક ચર્ચેલો છે. આ બે વિષય ૧૮૬૯–૧૮૭૦માં લખાયેલા છે.

(પાનું ૨૯) વીરમતી નાટક ઉપર કર્તાના પોતાના વિચાર છપાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે—એ વિચારમાં કેવળ આત્મોત્કર્ષ નથી. એમાં ગ્રંથકાર પોતાની પરીક્ષા કરે છે. ખરી વાત છે કે "વરને વરની મા વિના કોણ વખાણે?" તથાપિ આટલી મનોવૃત્તિના ટકા બાદ કરીએ તો આ વિચારોનું તાત્પર્ય છેક ભૂલભરેલું નથી, કારણ વીરમતી નાટકની ઘણીક કવિતા વસ્તુતઃ સરલ અને પ્રાસાદિક છે એટલું જ નહીં, પણ દુનિયાદારીના આંતર અનુભવની એમાં સારી છાયા છે, અને તેવા અનુભવવાળા હૃદયને દ્રવાવે એવી એમાં શક્તિ છે. તો પણ એ કવિતા ઊગતી શક્તિથી લખાયેલી છે. આ નાટક ઉપર કેટલાંક પરીક્ષાવિવેચન લખાયાં છે અને એક વિવેચન તો છેક બે વર્ષ ઉપર અમદાવાદના "ગુજરાત ગેઝેટ"માં ઘણા લંબાણથી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વ વિવેચનોમાં તેમ અન્યત્ર પણ વીરમતી નાટકને ચડતી પંક્તિમાં મૂકવામાં આવ્યું નથી અને તેની છસો નકલો ખપતાં વાર લાગી તે કંઈક પ્રમાણ છે. નવલરામ કવિતા સારી લખતા, વીરમતીમાં કવિતા સારી છે, છતાં આ નાટક સદોષ છે એવુ વિવેચકોનું કહેવું છેક ખોટું નથી. રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" અને "જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે, આ નાટકની રચનામાં કુશળ કર્મકારની કળા જોવામાં આવતી નથી, વગેરે દોષો છે ખરા; પણ "નાટક" ઠીક કે "વાર્તા" ઠીક એનો વિચાર કરતાં નાટક ગમી ગયું તેને ઠેકાણે વાર્તા ગમી ગઈ હોત તો "વીરમતી વાર્તા" ઊંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાં જ સારો પુરાવો છે. "ગુજરાત ગેઝેટ" વાળા વિવેચકને આ ગ્રંથમાંથી ઘણા દોષો જડ્યા છે અને તે કેટલીક રીતે ખરા છે; છતાં પુસ્તકપરીક્ષા ગુણપરીક્ષા વિના અધૂરી છે એ દોષ આ વિવેચનમાં છે એટલું જ નહીં પણ "ઈંટે ઈંટની, માટીની, ચૂનાની, અને લાકડાંની પરીક્ષા કરતાં કરતાં મહેલ આખો જોતાં કેવો દેખાય છે" તે જોવું ભૂલી જનારનો દોષ પણ એ વિવેચનમા છે. વળી એ નાટક છેક ૧૮૬૯ માં છપાયું હતુ તે પણ યાદ રાખવાનુ રહી ગયું છે.

રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ખખ્ખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાંતર ઉપર વાર્તિક, પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઊઠેલા વિચાર, ડેકની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની ભાષા, પિંગળ, વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છૂટક ત્રુટક નાનામોટાં લખાણ આ વર્ષની "નોટબુક"માં ઉતારાય છે.

હારમાળામાં નવો રસ માલમ પડે છે તેનું પૃથક્કરણ કરવા યત્ન કરે છે. કેફનો વિષય લખતાં લખે છે કે "યોગીઓ અને કવિઓ કેફની પ્રશંસા કરે છે તે સ્વાભાવિક જ છે કેમકે તેને રસાનુભવ જ કરવો છે." અને "Philosophers જેઓ એક Idea ની individual તુલના જ કરે છે અથવા જેઓ logical nicety વડે જ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેને પણ એ (કેફ પસંદ પડવી જોઈએ." વેદની ઉત્પત્તિ વિશે ડિસેમ્બરમાં કલ્પના કરે છે કે

"જગતના આરંભે માણસ ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યા અને કાળાંતરે નાના પ્રકારની વિદ્યાનો ઉદય થયો. કેટલીક ઉદય થયા પછી Reflective faculty જાગૃત થઈ એટલે આત્મજ્ઞાન થવા લાગ્યું. તે વખતે માણસોએ જગતને જોયું તો આટલી વાર સુધી પોતાની નજરથી ઉદ્યોગના આવરણ વડે ઢંકાઈ રહેલો જ્ઞાનનો સમુદ્ર દીઠો અને તરત તેમને લાગ્યું કે સત્ય અને આપણા અંતરાત્માની વસ્તુ તો એ જ છે, એ પ્રથમ જ્ઞાનદર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહમાં તેનું નામ વેદ પાડ્યું, અને તે અનાદિ ચાલી આવેલું અને કર્તારહિત છે એમ તેમને લાગ્યું, અને ઉદ્યમવડે ઢંકાઈ રહ્યું હતું તે ઉદ્યમને અસુરરૂપ દીઠો. જેને એ દર્શન વધારે પ્રાપ્ત થયેલું, અને પોતાની વાણી દ્વારે બીજાને દેખાડાવેલુ તેનું નામ બ્રહ્મા. × × વેદનું અનાદિપણું કહ્યુ તે Eternity of Truths બતાવે છે. એ સમયમાં જે જે પુરુષો એવું જ્ઞાન પ્રગટ કરવા લાગ્યા તે ઋષિ કહેવાયા, અને હજી તેના નામ વેદમાં ચાલ્યાં જ આવે છે. × × × માટે વેદને તે કાળના આર્યોના જ્ઞાનનો Encyclopœdia કહીએ તો પણ ચાલે."

આ વર્ષમાં નવલરામે પુસ્તકપરીક્ષા શાસ્ત્રીય રીતે લખવા આરંભી. "શંકુતલા નાટકના ગુજરાતી તરજુમા" એ વાર્તિક ગુજરાતમિત્રમાં છપાયું હતું, પણ જેમાંથી કાંઈ બોધ મળે એવાં વાર્તિક તો ઘણુ કરી છપાયા વિના રહી ગયાં તે નવલગ્રંથાવલિમાં હવે મૂક્યાં છે. આમાંનુ એક "રઘુવંશકાવ્ય" છે તેમાં ભાષાંતર કરવાના નિયમ સૂચવ્યા છે, અને બીજું "શ્રવણાખ્યાન" છે તે અપૂર્ણ છે પરંતુ તે લખાયું છે તેટલાના છેલ્લા ભાગમાં કાવ્યકારોને જાણવા યોગ્ય એક વિષય "યોજના અને કૃતિ" (Design and Execution) ઠીક ચર્ચેલો છે. આ બે વિષય ૧૮૬૯–૧૮૭૦માં લખાયેલા છે.

પરંતુ આ સર્વ કરતાં એક વધારે મોટુ સો સવાસો પાનાનું લખાણ આ વર્ષમાં નવલરામે અગ્રેજીમાં કરેલુ છે આ લખાણનો વિષય Fatalism અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે, અને તે ઘણુ કરીને મિત્ર મંડળી આગળ ભાષણ સારુ ચર્ચેલો છે અગ્રેજીમા હોવાથી ગુજરાતી નવલગ્રંથાવલિમાં આ વિષય મૂકયો નથી પરંતુ એમાંથી કેટલાક ઉતારા અત્રે જ મૂકયા છે

"પ્રારબ્ધવાદ આર્યોનુ ચેતન છે," "It is not a passing belief or a result of inferential logic unrecognised (by heart) but a living principle with the inhabitants of India They are not more certain of their own existence than of the mysterious agency of fate in all the incidents of human life Everything that happens is invariably referred to it."

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાના મતમાં માનવી સ્વતંત્ર છે, "Man is asserted to be the sole architect of his own fortune. There is nothing to control the happiness or misery of man but the laws of physical world and himself"

સત્ય શુ છે? પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે આપણે ઈશ્વરને શા માટે માનીએ છીએ? "Our belief in God does not rest on the principle of causation simply, but on the design that is so conspicuous in everything" × × "If there is design in creation, everything that occurs must ultimately be the result of that design and not a fortuitous combination of circumstances which was never contemplated or intended by him who determined these" અર્થાત્ સૃષ્ટિમા સર્વત્ર યોજના નિર્મેલી દેખીએ છીએ, એ યોજનામાં જ ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ, તો પછી સર્વને યોજેલું કલ્પી તેને નિર્મેલું ન કહેવુ એ તો वदतो व्याघात થાય

જેવી રીતે સર્વ સૃષ્ટિમાં યોજના અને નિર્માણ છે તેમજ માનવીની ક્રિયાઓમાં પણ છે અને ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પૂરે છે.

" When we examine the results of human actions on a large scale perfected by ages and reflected in the mirror of history, we find them all verging to a focus. In the moral world, the Providence of God is manifested in the peculiarly divine aspect of drawing good out of evil, the worst passions of human beings being forced against their nature to be conducive to general good."

ઇતિહાસમાં કેવાં દૃષ્ટાંત છે? " Who would have expected to find that the stream of human blood which continued to inundate the fields of Palestine on account of the fierce enthusiasm excited throughout the whole of Europe by the preachings of a religious fanatic was the sacrifice intended to be the instrument of delivering the Western continent from the gross ignorance of the dark ages? × × Can any one fail to perceive the hand of God in the provision made for the renovation of India in the conquest which a company of private merchants have achieved?"

માટે સર્વત્ર યોજના અને નિર્માણ છે, અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં એ નિયમનો અપવાદ નથી. " The belief of those who will see it (design) in one of its parts only is inconsistent with itself, for the moral and physical worlds are so acted upon and modified by each other that they must both form separate parts of the same government or they must both be acknowledged to be in a state of anarchy."

પ્રારબ્ધવાદથી હિંદુસ્તાનનું સત્યાનાશ વળ્યું છે અને એ વાદથી ઉદ્યોગવાદને અત્યંત હાનિ છે એ આરોપના ઉત્તરમાં ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે નવલરામ બતાવે છે. અને કહે છે કે સિકંદર બાદશાહ, નેપોલિયન અને એવા ઘણાક યોદ્ધાઓ પ્રારબ્ધવાદ માનતા હતા અને તે છતાં તેમનાં પરાક્રમ નિષ્ફળ થયાં નહોતાં.

અને લખે છે કે વેદાંતનો પ્રારબ્ધવાદ અર્વાચીન બુદ્ધિશાસ્ત્રના ગૂંચવાડાને દૂર કરે છે અને એ બુદ્ધિશાસ્ત્રના એક નિયમરૂપ જ છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રમાણશાસ્ત્રનો કાર્યકારણવાદ અને પુણ્યપાપવાદ એ સર્વને પ્રારબ્ધવાદ અનુકૂળ છે. " In human consciousness the idea of responsibility is found lying in harmony with that of causation. × × × × We are forced to acknowledge the infinity of time and space, but *in attempting to grasp that idea the human mind is bewildered, repulsed,* and obliged to fall back in despair. Yet the idea of infinity is no delusion. It is as certain as our incapacity to comprehend it, and what is more it is necessary. In the same light the ideas of cause and accountability must be viewed by an impartial observer of facts. It is a common aphorism of the Vedantees that the soul is not essentially responsible but as long as it retains the sense of ego (અહંકાર) it is liable to rewards and punishments. For a long time I have looked upon it as a mystifyiug sophistry introduced by a wily priestcraft to conceal the naked immorality of their system of philosophy; but now when I am forced to study predestination in all its bearings, I discover that the idea, though expressed in the bold dogmatical term-

inology peculiar to the term 'is pregnant with important truths and is in fact, if I mistake not, a cool and impartial statement of psychological facts. As the soul ever retains the sense of ego, the aphorism can be easily construed to mean that the idea of responsibity may seem incompatible with particular system of philosophy or theology, but its truth as revealed by consciousness cannot be questioned."

સર્વનો સરવાળો એવી રીતે આવે છે કે જગતમાં જેમ પ્રારબ્ધનાં બંધન છે તેમજ પુણ્યપાપનાં બંધન પણ છે; પ્રારબ્ધ જાતે ખસતું નથી, પુણ્યપાપની બુદ્ધિ ખસતી નથી, એ ઉભયનો સંયોગ ઈશ્વરની અકલિત માયાનું એક દૃષ્ટાંત છે, અને માનવીની બુદ્ધિએ એ બેને ઈશ્વરદત્ત ગણવાં, અને એ વાતમાં ઈશ્વરના મર્મ છોડવા બુદ્ધિ પહોંચે એમ નથી.

૧૮૬૯ની સાલ આમ પૂરી થવા આવે છે તેની સાથે કંઈ ટૂંકા ટૂંકા વિચાર-વિકાર પણ થાય છે. ડિસેમ્બર માસમાં ઘરમાં બેઠાં બેઠાં બારણે કોઈ બ્રાહ્મણ "વેલાવર" રાગમાં બાર મહિના ગાતો હતો તેમાં માલિની છંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી વિચાર થયો કે આપણામાં છંદો કેટલા વપરાયેલા છે તેની બારીક શોધ થવી જોઈએ. તેવામાં કર્ટીસ સાહેબ વરસેક દિવસની રજા ઉપર ગયેલા તે પાછા આવ્યા તે દિવસ નવલરામ તેને મળવા ગયા તે સંબંધમાં લખે છે કે "આજ મળવા ગયો ત્યારે હમણાં બહાર જાઉં છું એમ કહેવાની સાથે હું પાછો વળ્યો, તો પણ મારા મનમાં બહુ માઠું લાગ્યું કે અરે પરદેશીઓની આવી વર્તણૂક આપણે સહન કરવી પડે છે—

"સાહેબ એક ઉપર વસે સમરથ સરજનહાર,
કોણ મૂરખ તું માનવી સાહેબ આપ થનાર!"

આ અપમાનની અસર તાજી હતી તેવામાં તરત યોજના કરી કે હિંદુસ્તાન વિશે એક કાવ્ય લખવા ધાર્યું છે તેમાં પ્રથમ "વિક્રમ રાજા અંગ્રેજી રાજ્યનું ચિત્ર જોય છે એમ આણવું અને તેમાં હલકા નાદાન કાચી વયના છકેલા છોકરાઓ કુલીન વૃદ્ધ પંડિતો સાથે થી

રીતે વર્તે છે, તેઓ ફોજદારી મુકરદમા કેવી સ્વચ્છંદી રીતે ચલાવે છે, મોટા મોટા રાજાઓને પોલિટિકલો શી રીતે નચવે છે-ઇત્યાદિનું ચિત્ર આપવું." વળી કલ્પના કરે છે કે "અંગ્રેજોનાં ન્યૂસપેપરો કોઈ વખત બંડનું મોટું કારણ થઈ પડશે". આમ મગજને ઉશ્કેરી ૧૮૬૯નું વર્ષ પૂર્ણાહુતિ પામ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ | વેદાંતનો એક એવો સંપ્રદાય છે કે મુમુક્ષુ અવસ્થા જેને થઈ તેને શ્રવણ, મનન, વગેરે સાધનોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થાઓની નિસરણી જેવું કાંઈક માનવીની ચિત્તસૃષ્ટિમાં પણ છે. એક માણસના જીવનમાં એક એવો કાળ આવે છે કે જ્યારે માણસનું મન તનમનાટ મચાવી મૂકે છે અને દહીંની પેઠે વલોવાય છે. આ કાળને નવલરામે આત્મમંથનકાળ નામ આપ્યું છે અને જેવી જાતની આતુરતા અને અસ્વસ્થતા મુમુક્ષુ અનુભવે છે તેવીજ આ કાળમાં પણ થાય છે. એ કાળ વીતે છે એટલે કાંઈ શાંતિકાળ આવે છે; મુમુક્ષુ માત્ર શ્રવણ-મનન કરવા મંડી જાય છે તેમ આ કાળનું મંથન મટતાં માણસ ધીરો બની જાય છે, શાંત થાય છે, અને જગત જોવા અથવા વધારે વાંચવા મંડી જાય છે, અને અનુભવ કરી સર્વનું મનન કરતાં પોતાના પાકા વિચાર બાંધે છે. વીજળીના ચમકારા જેવા મંથનકાળના પલટાતા વિચાર નદી પેઠે ઘણોક પ્રયાસ કરી કોઈક બીજી નદીમાં અથવા મહાસાગરમાં લીન થઈ જાય છે, તે મહાસાગરનો જ ભાગ બની જઈ નિરાળા દેખાતા નથી, એ મહાસાગરરૂપ દેવના જ તેજમાં કે જઠરાગ્નિમાં સ્વાહા થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે માણસના વિચાર કોઈક જનમંડળના સંપ્રદાયમાં ભળી જાય છે, કોઈક પક્ષમાં પડી જાય છે, અને આખરે તેમાં જ મમતાથી—આગ્રહથી—સ્થિર ઠરી રહે છે. આ દશાને આપણે શાંતિકાળ કહીએ તો એવું સૂત્ર બંધાય કે આપણા અંગ્રેજી ભણનારાઓને ઘણું ખરું આત્મમંથનકાળ તેમ શાંતિકાળ ઉભય દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તે જોતાં A Hindu is a radical at twenty-five and conservative at thirty-five (હિંદુઓ પચીસમે વર્ષે નવા મતમાં હોય છે, પાંત્રીસે જૂનામાં હોય છે) એ વાક્યમાં કંઈક સત્ય લાગે છે અને ખરેખરું સત્ય કરવું હોય તો આ વાક્ય જરાક બદલીને એવું કહેવું કે હિંદુઓ પચીસ વર્ષની વયે ઉતાવળિયા હોય છે અને પાંત્રીસે

કંઈક ઠરેલ થાય છે—પછી એ ઠરેલપણામાં ગમે તો આખરસુધીના સુધારાવાળા થાય અથવા આખર સુધીના જૂના મતવાળા થાય. પચીસ ને પાંત્રીસનો કાંઈ મેળ નથી. નિશાળ છોડયા પછીના કાળને ઠેકાણે પચીસ વર્ષ કહેવાય છે; પેટની વેઠ કરવા સારુ તથા બીજા ઉઘાડા ઢાંક્યા અનુભવોના, ખત્તા ખાઈ રહ્યા પછીના કાળને ઠેકાણે પાંત્રીસ વર્ષ કહેવાય છે-કોકને એ કાળ પાંત્રીસને ઠેકાણે પિસ્તાળીસે પણ આવે છે. આપણા મોટા નાના માણુસો જેઓ આગળ પડેલા છે તે સર્વેને મોડી વહેલી આ સંક્રાંતિ ભોગવવી પડી છે. જેમ જન્મ્યું તે જાવાનું અને જુવાની પાછળ જરા–એ એ નિયમો સર્વત્ર પળાય છે તેમ આપણા દેશમાં આ સંક્રાંતિ પણ સૌ ભણેલાઓને કપાળે ચોંટી હોય એમ લાગે છે. પછી કોઈ નિયમ એવો નિયમ નથી હોતો કે જેના અપવાદ ન જડી આવે. વળી આ પૂર્વકાળ તે જ આ પાછલા કાળનું કારણ છે તે પણ ભૂલવા જેવું નથી.

૧૮૬૯ની સાલ અસ્ત પામતાં એટલે ચોત્રીસમું વર્ષ પૂરું થતાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ પણ અસ્ત પામ્યો. પાંત્રીસમા વર્ષથી એમનો ઇતિહાસ જુદો રંગ પકડે છે. તનમનાટને ઠેકાણે શાંતિ થાય છે, મનમાં અનેક નવા ઉટંગ કલ્પવાને ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ રીતે કંઈપણ કામ હાથમાં લે છે, નવાં નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી ધીમે ધીમે પડતી મૂકી વ્યવહારજાળનાં કર્મધર્મમાં પડી જાય છે, અને આરંભેલા વિષયોને પોતાના અંત સુધી વળગી રહેવા યત્ન કરે છે.

૧૮૭૦માં સુરતની ટ્રેનિંગ સ્કૂલ બંધ થઈ અને તેના ઉપરી નવલરામ સવાસો રૂપિયાને પગારે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નિમાયા. રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમના હાથ નીચે ફેબ્રુઆરીમાં નવી નોકરીનું કામ આરંભ્યું. આ જગા ઉપર ૧૮૭૬ સુધી નવલરામ રહ્યા. ગુજરાત શાળાપત્રનું તંત્રીપણું અને બાળવિવાહનિષેધ મંડળીનું મંત્રીપણું એ બે ધર્મ એમણે અમદાવાદમાં માથે લીધા, એ બે વડે "બહાર પડ્યા," એ બે કામ ઉત્સાહથી બજાવ્યાં, અને અમદાવાદ છોડયું ત્યાં સુધી હાથમાં રાખ્યાં. હાલમાં અમદાવાદની એક કર્મરેખા એવી જણાય છે કે ત્યાં જે જે સુધારાનાં કામો થાય છે તેમાં મંત્રી-તંત્રી કોઈ પણ

સુરતી હોય છે. ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજ રાવબહાદુર ભોળાનાથભાઈ ચલાવતા એ વાત ખરી, પણ એ સમાજ તેમ ભોળાનાથભાઈ પોતે એ બેનુ ખરું મંત્રીપણું રાવસાહેબ મહીપતરામે કરેનું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને બુદ્ધિપ્રકાશમાં પણ મહીપતરામભાઈ કર્તાહર્તા છે, અને ત્યાના આસિસ્ટંટ જજ મિ દલારામ શાહાનીએ એક પ્રસંગે આ લખનારના દેખતા મહીપતરામભાઈને કહ્યુ હતું તેમ અમદાવાદમાં એક પણ નાની કે મોટી સભા કે સુવારાની વ્યવસ્થા એવી નહી હોય કે જેમા એક અથવા બીજે રૂપે મહીપતરામ પ્રત્યક્ષ ન હોય અને કળ દબાવતા ન હોય ખરું જોઈએ તો તેઓએ અમદાવાદને જ પોતાની સ્વભૂમિ ગણ્યા જેવુ કર્યું છે સુરતના જ બીજા વતની નવલરામ પણ અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યા સુધી એ જ શ્રેણિએ ચાલ્યા. જે કામ અમદાવાદમાં થઈ શકે છે તે સુરતમાં થઈ શકતું નથી અને જેવા કામ કરનાર સુરતમાથી આવે છે તેવા અમદાવાદમાં નીવડયા નહીં માટે એ બેના સયોગથી જ ગુજરાતના સુધારામાં જીવ આવ્યો હોય એવી ક્ષણિક ઉત્પ્રેક્ષા થાય છે બાકી દલપતરામ બુદ્ધિપ્રકાશ ચલાવતા, અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ધર્મપ્રકાશ ચલાવતા, એ સમયનું કંઈ ચિત્ર જયકુમારીવિજય નાટકમાં આવ્યુ છે તે કાળ પણ હતો.

અમદાવાદ અને સુરતમાં અને તેના વતનીઓમાં ઘણીક જાતનો ફેરફાર છે, અને એમાંના એક નગરનો વતની બીજામાં પહેલવહેલો જાય ત્યારે તેને ઘણી નવાઈ લાગે છે અને ઘણુંક જોવા જાણવાનું મળે છે વડોદરાનું સ્ટેશન આવતા જ "તુળસી"ને ઠેકાણે "તળસી" શબ્દ સાંભળી નવલરામને નવાઈ લાગી હતી વળી અમદાવાદ અને અમદાવાદના વતનીઓ વાસ્તે પ્રથમથી જ કનિષ્ઠ અભિપ્રાય બાંધી આવનાર આ ગૃહસ્થને ઘણીક કલ્પનાઓ કરવી પડી અને અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરાવ્યો. વડોદરાથી તે અમદાવાદ સુધીનાં સ્ટેશનોપર પાણી ન મળે, સેકંડ કલાસની ગાડીમાં પોતાના સિવાય બીજો કોઈ ઉતારુ ન મળે, આ તો અમદાવાદીઓની કંજુસાઈ પ્રત્યક્ષ થઈ. અમદાવાદ સ્ટેશનપર તેમના અમદાવાદી જાતભાઈઓ અને મિત્રો રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર તથા રા દોલતરાય આવ્યા હતા, અને આખરે લાલશંકરને ત્યાં ઉતારો રાખ્યો બીજે દિવસે શનિવારે મહીપતરામને મળવા ગયા અને સુરતમાં એમના સ્વભાવ વિશે લોકોએ ખરુંખોટું ભરવ્યું હતું તેમાંનું કાંઈ પણ ન જણાતાં "હજુ સુધી તો એમનો સ્વભાવ માયાળુ

લાગ્યો." બીજા ઘણાકને મળવાનું થયું. કર્ટિસ સાહેબે માયાળુપણું દેખાડ્યું તેમાં કંઈક સ્વાભાવિક અને કંઈક ઉપરઉપરનું લાગ્યું. રાવસાહેબ વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરની રીતભાત ઘણીક આકર્ષક લાગી. આ નર્મદના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ કવિને પણ મળ્યા, અને એ કવિ કેવા લાગ્યા? "He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education. His physiognomy is of a collected, self-satisfied rogue, with a slight suppressed humour. His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roguish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist. Some electric shocks would do him good, I believe. He is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold, formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth" ઘણાક જુવાનો આમ ઉતાવળા વિચાર કરે છે, અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનું છે—એમાં કોઈએ કાંઈ ખોટું લગાડવાનું નથી પણ સોક્રેટીસના જેવું મન રાખવાનું છે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગાજમના જેવો સંગમ થતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિક છે. નવલરામ પોતે કબૂલ કરે છે કે એમનો પોતાનો સ્વભાવ પણ અમદાવાદની હવાએ બદલવા માંડ્યો હતો. "This travel has taught me to pocket the delicacy of my pride and seek our own comforts from rather unwilling persons! I think this is the way to be a man of the world. Then fie upon a man of the world!" વળી વિચાર કરે છે કે આ નગરમાં ઘણાક ઘરો તો એવાં જૂનાં અને

પડી જાય એવાં છે અને ગલીઓ એવી સાંકડી છે કે જો એકાદ આગ લાગે તો લંડનમાં એક વેળા આગનાં જેવાં સારાં ફળ થયાં હતાં તેવાં અમદાવાદમાં પણ થાય!" "અમદાવાદના લોક મોંમાં પાણી ભરી વચ્ચેથી બોલતા હોય એમ બોલે છે અને સુરતીઓ હોઠના ખૂણા આગળથી બોલે છે." અમદાવાદમાં સુરતના "ગિલ્લી, મૂકું, હજામત, ધણી," વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે "મોઈ, વાત કહુ, વતાં, ભાયડો," વગેરે શબ્દો બોલાય છે તેની નોંધ કરે છે. આખરે કંઈ રસ્તે પડવાનો વિચાર કરે છે અને અમદાવાદમાં રહેવાનું થાય એટલામાં શું શું કામ કરવુ તેનો ઠરાવ કરે છે કે "૧. કાયદાનો અભ્યાસ કરી આવતી પરીક્ષામા ગમે તેમ કરી જવુ અને ઘરમાં એકલો છું એટલામાં એ વખત જવા દેવો નહિ—આ શાળાપત્ર બળી જાય તો ઠીક (કે કંઈ વખત મળે!) ૨. જૂના કવિઓના અને સ્વામીનારાયણના ગ્રંથો એકઠા કરવા, ૩. પોળના લોક મને Spectator ના જેવો સૂમડો ગણે છે માટે એ બધામાં વધારે મળતાવડા થવું, ૪. મોટાં માણસો અને તેમાં વિશેષે ન્યાયખાતાનાં માણસો સાથે મિત્રતા કરવી." આ બધું શી રીતે કરવું તેનો વિચાર થાય છે, મળતાવડા થવા બાબતનો નિબંધ લખવો હોય તેમ લખે છે, અને પુસ્તકો એકઠાં કરવા દલપતરામની દોસ્તી કરવી પડશે અને તે મદદ આપશે કે નહીં તેનો વિચાર કરે છે. કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. મળતાવડા થતાં વાતો કેવી કેવી બાબતની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કરવાનાં સાધનો હાથમાં આવે છે કે (૧) છાપાં વાંચવાં, (૨) સરકારી બાબતોની માહિતી રાખવી, (૩) બજારગપો એકઠી કરવી, (૪) આ બધી નવાજૂની બીજાઓને કહેવાની ટેવ પાડવી, (૫) "મોહન" ભાષા બોલવી, (૬) આનંદી થવું અને (૭) સામા માણસની સારીનરસી દશા જાણવાને આપણે આતુર હોઈએ એમ બધાં સાથે વાતો કરવી. દાકતરો, અદાલતનાં માણસો, સ્ટેશનના નોકરો, બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે ઓળખાણ કરવું તેની યાદી કરે છે. એક પારસી બાબત લખે છે કે "કેવો બેવકૂફ માણસ! એને વળી માસિકપત્ર કાઢવું છે ને તંત્રી થવું છે તે મારી સલાહ પૂછે છે! પુસ્તકો છપાવવાની લોકને ઘેલાઈ લાગી છે તે જે તે શકિત વગરનો જુવાનિયો લખવા ઊભો થાય છે!" આ બધા વિચારો કરતાં કરતાં પણ મોટા લોકનાં ઓળખાણ એકદમ થતાં નથી તેથી અસંતોષ થાય છે અને શોધ કરે

છે કે આ કામ લાલશંકરના સાધનથી પાર પડે એમ નથી કારણ કે એમને પોતાને જ ઘણા થોડા મિત્રો છે!—હવે તો ભગવાનદાસને શોધવા જોઈએ. આખરે આ કઠણ કામ પાર પડતું નથી તેમાં પોતાના જ સ્વભાવનો દોષ છે એવું માલૂમ પડે છે. "આ કામમાં મોટું વિઘ્ન. તો એ છે કે હું પોતે જ વાતો કરતાં કરતાં ઘડી ઘડી મારા પોતાના વિચારમાં પડી જાઉં છું. કર્ટિસ સાહેબે કંઈક તિરસ્કારથી પણ શુભેચ્છાથી કહ્યું તે ખરું છે કે વાતો કરતાં કરતાં મને સ્વપ્નાં આવે છે! મારી સાથે સામું માણસ બેઠું છે એ વાત તો હું ઘડી ઘડી ભૂલી જાઉં છું. અને ઉત્તર આપવો પડે છે ત્યારે મને બહુ વસમું પડે છે—બસ, મારે આ ટેવ ટાળવી જોઈએ કારણ કે જનમંડળ પ્રત્યે મારે મારા ધર્મ બજાવવાના છે અને આ સારુ ખાસ કરી રોજનીશી રાખવી જોઈએ." રોજનીશી તે રોજનીશી! સૌ વાત આ પછી સુઈ ગઈ જણાય છે. આત્મમંથનકાળ પલટાઈ સંસારસાગરમાં આમ પ્રવાહપાત થવા લાગ્યો; છતાં ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી મન સંસારમાં તરતાં પણ પોતાનો વેગ બતાવવો ભૂલ્યું નહીં.

ગુજરાત શાળાપત્ર નવલરામના હાથમાં આવ્યા પહેલાં રા. મહીપતરામના હાથમાં હતું, અને કંઈક કારણોથી તે નવલરામના હાથમાં આવ્યું તેનો ધ્વનિ આ પ્રસંગની નોટબુકોમાંથી નીકળે છે. એ કેવી રીતે ચલાવવું એનો વિચાર કરતાં નવલરામને લાગ્યું કે એ પત્રને ઊંચી પંક્તિમાં આણવું હોય અને એને કેળવણીનું વાદ્ય જોઈએ તેવું કરવું હોય તો તો બધું મારે જાતે જ લખવું જોઈએ. પણ કાયદાના અભ્યાસમાં વિઘ્ન ન આવે તે આવશ્યક હતું; શાળાપત્રથી સાક્ષરમંડળમાં નામ થાય એ વાત ખરી, પણ કાયદાના અભ્યાસથી થવાનો લાભ આટલા સારુ પડતો મૂકવો અયોગ્ય લાગ્યો. "જો શાળાપત્રમાં બધી રીતે મન રોકું તો મારા મનનો સ્વભાવ એવો છે કે કાયદો સૂઝશે જ નહીં," "ત્યારે તો શાળાપત્ર જેવું કંગાળ છે તેવું કંગાળ રહેવાને સરજેલું છે," "તોપે આ વાતનો કંઈક વિચાર તો કરીશ." અંતે મેઘદૂતનું ભાષાંતર એમાં જાતે લખવાનો ઠરાવ કર્યો; મુનશીનું આગો—બહારનું ભાષાંતર જારી રાખવું, લાલશંકર પાસે પદાર્થ—શાસ્ત્રીય વિષયો લખાવવા, બાકી રહે તે રતનલાલ પાસે લખાવવું, અને કર્ટિસસાહેબે પત્રને સોળ પાનાનું કરી નાંખવાની રજા આપી છે તેનો પણ લાભ લેવો–એવો ઠરાવ કર્યો. "સોળ પાનાનું નાનું શાળાપત્ર

થશે તે જોઈ મહીપતરામના " પક્ષ "વાળા અવળો અર્થ કરશે તો· કરવા દ્યો"—"એનો કાંઈ ઉપાય નથી"—"કાયદાના અભ્યાસને સારુ એ આવશ્યક છે." આખરે માલૂમ પડ્યું કે સુરત જવું પડ્યું વગેરે કારણોથી આ અભ્યાસમાં હરકતો પડવા માંડી—સોળ પાનાં કરવાં જ એમ ઠરાવ્યું. એ પત્રનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૭૮૨નું ગણ્યું અને ઉપજ રૂ. ૮૦૦ ની ગણી.

આ પ્રસંગે એક જાણવા લાયક હકીકત માલમ પડે છે કે " અલખબુલાખીનુ વર્ણન આજ જાદવરાય મુનસફને મોઢેથી સાંભળ્યું. એ સાઠોદરો નાગર હતો અને એના વંશજો હયાત છે. ઇશ્કબાજી, નાચરંગ, અને લાલપાણીમાં કવિ મગ્ન હતા એવું તેમનાં સગાં પણ કહે છે. સરકારી નોકરી કરતાં પૈસા ઉચાપત કીધા, મુકરદમો ચાલ્યો, અંતે શિક્ષા થઈ, ત્યાંથી છૂટયા પછી મનમાં બહુ દ્વેષ આવ્યો અને બહુચરાજીની જાત્રા ગયા, ત્યાં ગુલાબભારતીનો સમાગમ થયો અને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા જાદવરાયના કહેવા પ્રમાણે એને સિદ્ધિ મળી. પછી આવીને અમદાવાદમાં સદાચારથી રહ્યા. એને પચીસેક શિષ્ય થયા હતા. મરતી વખતે પોતાની બહેનને પોતાનો ચોકો કરવાને કહ્યું, પોતાની મેળે ત્યાં જઈને સૂતા અને ઘડીએકમાં દેહ ત્યાગ કીધો. એનાં કેટલાંએક પદ લલ્લુભાઈ નામના મારાથી ત્રીજે ઘેર રહેનારની પાસે છે." કવિ અલખબુલાખી પ્રસિદ્ધ છે.

ભટના ભોપાળામાંનાં નથુકાકા તથા બીજાં પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા ઇલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના મેજિસ્ટ્રેટ બોસ મારફત તૈયાર કરાવી નવલરામે આ પ્રસંગે મંગાવ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં માણસો, ઈમારતો, ભાષા, વિદ્યાકળા વગેરે અનેક વસ્તુઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજી રહી ત્યાં સુધી તેમની કલમ તેનાં વર્ણન કવિ નર્મદાશંકર વગેરે મિત્રોને લખે છે, અને તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફુરે છે. કવિ નર્મદાશંકરના કાગળમાં લખે છે કે આ નગરમાં " મોટી ઈમારતો ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણી જોવામાં આવે છે; પણ તેની બાંધણીમાં રસજ્ઞાનને ઠેકાણે, તમારો શબ્દ વાપરું તો, જાડાશ બહુ જણાય છે." જુમામસીદની " ભવ્ય બાંધણીની મધ્યમાં ઊભા રહી તેના અગણિત મોટા સ્તંભો તથા વિશાળ મોટા ઘૂમટ તરફ નજર કરીએ છીએ

ત્યારે કોઈ નવી દુનિયામાં જ ગયા હોઈએ એમ આપણને લાગે છે. અને વળી એમ વિચાર કરીએ છીએ કે એક વખત આ જગામાં હજારો જુસ્સાવાળા અને ઈમાનને સારુ પ્રાણ આપવાને તત્પર એવા મુસલમાનો એક અવાજે એક સમુદાયમાં એક પરમેશ્વરની એક અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરતા હશે ત્યારે એ દેખાવ કેવળ Sublime થઈ જાય છે અને મુસલમાનના બળની આપણા મનમાં મૂર્તિ બંધાય છે." "હઠીસંગનું દેરું પણ ખરેખરું જોવા લાયક છે. એમાં આરસની નાની નાની શિલાઓ ગોઠવવામાં શિલ્પજ્ઞાનનું સાફ જ્ઞાન બતાવ્યું છે. અને નાના પ્રકારના રંગનું સામ્ય શુદ્ધ રસિકતાથી કીધું છે. એ દેરાની સાથે બંગલો અથવા મહેલ બાંધ્યો છે તે તો દેશી અને અંગ્રેજી શૈલીનો ખરાબ ખીચડો છે." દેરા ઉપરનો અશુદ્ધ સંસ્કૃત લેખ જોઈ નવલરામને તિરસ્કાર અને "અફસોસ" ઉપજે છે કે ઈમારત ઉપર લાખો રૂપિયા ખરચનાર ધણીને આટલો લેખ શુદ્ધ રચાવવા જેટલા પૈસા કોઈ વિદ્વાનને આપવાનું સૂઝ્યું નહીં. "માંડવીની પોળમાં તો ગંદકીનો પાર નથી."

સુરતના રા. મધુવચરામ બલવચરામ (જેઓ હાલ મુનસફ છે) તેમની સાથે નવલરામને મિત્રતા તથા પત્રવ્યવહાર હતાં. આ વખતે નીકળતા સુરતના "વિદ્યાવિલાસ" ચોપાનિયામાં તેમનો હાથ હતો. તે સંબંધી તેમને લખતાં, સર્વ ચોપાનિયાં બાબત નવલરામ "એક સામાન્ય સૂચના" લખે છે કે "જે વિચાર આપો તે વિશે પ્રથમ ખૂબ વિચાર કરવો, અને ચાલતી બાબતો જેમકે, ગ્રંથવિવેચન, સુધારાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિષે તો બહુજ સાવચેતી રાખવી અને કોઈના કહેવાથી અથવા પોતાના મનના ઉછાળાથી સત્યતાનો ત્યાગ અજાણતાં પણ ન થઈ જાય તેને માટે નિરંતર દિલમાં ખટકો રાખવો. વિદ્યાવિલાસની સતેજ ઉજ્જવળતા ઉપર ડાંઘિયા જેવી લેશ માત્ર પણ કાળાશનો અંશ પડવા દેવો નહીં." "ગુજરાત મિત્રની હકીકત સાંભળી હું બહુજ દિલગીર થયો છું. જો હું બીજા અભ્યાસમાં ન લાગ્યો હોત તો આટલે દૂરથી પણ એ લખવાનું માથે લેત અને ગુજરાતમિત્રને મરવા ન દેત. તમે જાણો છો કે મેં પહેલાં ચલાવ્યું હતું ત્યારે મને કાંઈ પણ ફાયદો ન હતો, અથવા દીનશા સાથે ખાનગી દોસ્તી પણ એટલી ન હતી. ફક્ત એ પત્રના નામને માટે. હવે તો લાચાર." ગુજરાત—

મિત્ર અને ચંદ્રોદય, મુંબઈનો ડાંડિયો અને અમદાવાદનાં વર્તમાનપત્રોમાં આ વખતે કેટલુંક પક્ષાપક્ષીનું લખાણ ચાલતું હતું, કેટલાક લોકને કંઈ કંઈ રાગદ્વેષથી ગાળો પણ દેવામાં આવતી હતી, અને નવલરામનું મિત્રમંડળ તેમ બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપર આ ગાળો વર્ષતી હતી, તે સર્વ વિશે લખતાં નવલરામ, મધુવચરામને લખે છે કે, "ચંદ્રોદયના ગુજરાતી આર્ટિકલ અંગ્રેજીથી વિરુદ્ધ છે," ઉપલા વર્ગોમાં ગુજરાતી લખાણ વચાતું નથી અને તેની અસર તો કંઈજ થતી નથી," "દીનશાની માંદગીથી એણે જે fiendish joy બતાવી છે તે બહુ જ ધિક્કારવા લાયક છે," "દીનશાની ખોટ પૂરી પડતી નથી એમ તમારે સાફ કબૂલ કરવું, તેથી તમે દિલગીર છો, ગુજરાતમિત્રને નુકસાન થાય છે ઈત્યાદિ અને પછી તમે તમારી ફરજ યથાશક્તિ બજાવો છો એ વાત વિવેકથી લખવી. એ લખતાં આકળા થતા નહીં, નહીં તો તમે એના જેવા જ ઠરશો," "જે લખો તે સકારણ, ગંભીર, રસીલું લખજો. પક્ષપાતનો વિચાર મનમાં આવવા દેવો નહી એટલે સકારણ તો સહજ લખાશે," "જુસ્સાને હદમાં રાખજો, '(ખરેખરું કહીએ તો ચંદ્રોદય ગણકારવા લાયક નથી," "મારું નામ એમાં કોઈ કારણથી પણ લાવતા નહીં—ચંદ્રોદયના સામો મારો બચાવ કરવો એ જ હું મોટું અપમાન સમજું છું," "જે લખો તે બે ચાર દિવસ શાંત થઈ પછી તપાસીને છપાવવા આપજો," ઈત્યાદિ. અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, અને અન્યત્ર આજ પણ ગુજરાતી પત્રો છે તેના તંત્રીઓ તેમ વાંચનારાઓને આ સર્વ વાક્યો હજી પણ ઉપયોગી થશે. વર્તમાનપત્રોના ધર્મ પવિત્ર છે, તેમની સ્વતંત્રતા આ દેશમાં સારી છે, અને એ સ્વતંત્રતા એ પવિત્ર ધર્મને ઉદ્દેશી જ વપરાવી જોઈએ, અને તેમ ન થાય તો જે તરવાર રક્ષણ અર્થે છે તે ખૂન કરવામાં વાપરવા જેવું થાય છે. આ સર્વ બોલવું ઘણું સુલભ છે, પણ તે સમજવું કઠણ છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું હજી વધારે કઠણ છે. કેવળ વિદ્વત્તાથી જ આ ગુણ આવતા નથી. પણ વિદ્વત્તા સાથે અનુભવ અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ આ ગુણને આવશ્યક છે અને તે કેમ રાખવી તે જાણવા ઈચ્છનારને નવલરામનાં વાક્યો દિગ્દર્શન કરાવશે શાળાપત્રના તંત્રીપણાનું રાવસાહેબ મહીપતરામે રાજીનામું આપ્યું અને એ પત્ર નવલરામે લીધું તે સંબંધમાં તેમ બીજા મિત્રોના સંબંધમાં ગુજરાતી પત્રોમાં તુરાં કડવાં જે લખાણ થયેલાં તે વાંચીને પણ ન ઉશ્કેરાતાં નવલરામે લખેલાં

ઉપરનાં વાક્યોમાં એમની સાત્ત્વિક વૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે મનહર છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૦–૭૬ | આ વર્ષમાં અથવા ૧૮૭૧ માં "ભટનું ભોપાળું" મુંબઈની કોઈ પારસી નાટકમંડળીએ ભજવેલું જણાય છે. મંડળીવાળાઓ તરફથી નાટકની ભાષા પારસીઓ સમજે એવી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી અને તે અમલમાં પણ આણી હતી. નાટકનાં પાત્રોનાં ચિત્ર કોઈ બંગાળી ચિત્રકાર પાસે જણાય છે. આ ચિત્રોનું ખરચ તથા તે ઉપરાંત પણ કંઈક રકમ નવલરામને મળી હતી. આ સર્વ વાત મુંબઈના પ્રસિદ્ધ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી મારફત થઈ હતી. વીરમતી નાટક પણ કેટલીક શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતું હતું. આણી પાસથી કાયદાનો અભ્યાસ પણ વધતો હતો અને પાછળથી એક વખત નવલરામ મુનસફની પરીક્ષામાં પણ જઈ આવ્યા જણાય છે, પણ નપાસ થયાથી એ વાત મૂકી દીધી અને તેથી જ શાળાપત્રનું ભાગ્ય ઊઘડ્યું જણાય છે.

એક વિદ્વાન મિત્રને આ સમયમાં નવલરામ લખે છે કે "વાંચી હું ખુશ થયો છું, તે તમારી લેખનશક્તિ ઉપરથી નહીં, પણ તમારા મન ઉપર કુસંગથી નાસ્તિકતાનું આછું આવરણ આવી રહ્યું છે તેને ભેદીને ઈશ્વરના નિરંજન રૂપની કાંઈ પણ ઝાંખી કરવા લાગ્યા છો તેથી. હજી તમે બધું સમજીને અથવા માનીને લખ્યું છે એમ તો હું ધારતો નથી, તોપણ બાળક ભણવાની રમત કરે તે પણ સંતોષકારક જ છે. પ્રસંગરૂપી સાંકળ એ વાક્યની સત્યતા નૈયાયિક રીતે જો સમજતા હો અને તેનું પૂરેપૂરું તમારા મનમાં ચિત્ર પડતું હોય, તો બ્રહ્મજ્ઞાનને પહેલે પગથિયે ચડ્યા એમ જાણવું. મારો Fatalism પ્રારબ્ધવાદ નિબંધ કાંઈ નથી પણ એ વાક્ય ઉપર એક ભાષ્ય છે."

સંસારસુધારાની વાતોમાં પણ આ કાળે નવલરામ ગૂંથાયા હતા. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર ડૉક્ટર બ્યુલર તરફથી તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે "વીસનગરની એક સ્ત્રી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ભણવા ઇચ્છે છે તેનો શો બંદોબસ્ત કરી શકશો?" આખરે શો બંદોબસ્ત થયો તે જણાતું નથી. વળી એક સુધારાના સાથી મિત્રને આશ્રયે કોઈ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવા પુનર્વિવાહ કરવા ઇચ્છતી હતી તેને વાસ્તે કોઈ પરણનાર તે જ વર્ણનો નવલરામને જડી આવ્યો

હતો. પણ આ પરણનારે એક એવી શરત કરવા માગી કે એ સ્ત્રીની એક દાકતર પાસે તપાસ કરાવવામાં આવશે અને જો એને કાંઈ ગર્ભ નથી એમ સાબિત થશે તો લગ્ન કરવામાં કોઈ વાતનો વાંધો લેવામાં નહીં આવે. આ શરતની બાબતમાં વળી લખે છે કે "એ શરત તમને વિલક્ષણ લાગશે અને નિર્દોષ અબળાને ગમે તેટલી અપમાનકારક છે, તો પણ દેશકાળ જોતાં ડહાપણભરેલી નથી એમ તો ન કહેવાય. હાલ કંઈ પુનર્વિવાહ કે પ્રથમ વિવાહ શુદ્ધ પ્રેમથીજ થવાના એ તો અશકય જ છે ત્યારે જો એક પુરુષ સ્ત્રી ઉપર પૂરો ભરોસો ન રાખતાં કેટલીએક તપાસ કરવા ઇચ્છે તો તેટલા જ માટે તેને તુચ્છકારી કાઢવો ન જોઈએ." આનું પરિણામ જે થયું હોય તે ખરું–કારણ ખાનગી વાતોમાં લોકને કાંઈ સંબંધ નથી—પણ સુધારામાં ધપવાને પ્રસંગે પણ આવો કંઈક શાંત અંકુશ રહે તે સુધારાવાળાઓએ અનુકરણ કરવા જેવી વાત છે.

સુરતમાં આત્મમંથનકાળમાં જે જે ચિત્રવિચિત્ર તર્કો ઊઠતા હતા તે સૌ અમદાવાદ આવ્યા પછી નવલરામ ભૂલીજ જાય છે અને તે આપણે જ જોઈએ છીએ એમ નથી પણ નવલરામને પોતાને પણ સૂઝે છે. ૧૮૭૩ ના મે માસમાં તેઓ લખે છે કે "ઘણા જ લાંબા વખત પછી આ ચોપડી હાથમાં લીધી છે. એ વખતમાં ઘણા તરંગ ઊઠ્યા હતા ખરા, પણ નોંધી રાખવાનો વિચાર મનમાંથી દૂર જ જતો રહ્યો હતો, તોપણ સુરત કરતાં અહીંયાં થોડા તરંગ ઊઠે છે એ વાત તો ખરી. તેનાં કારણ: ૧ કેફ થોડી અને કવચિત જ કરવામાં આવે છે"—આ કેફ તે ભાંગની હતી. ૨. મિત્રમંડળમાં રહેવાનું વધારે થવાથી એકાંત વિચાર કરવાનો વખત થોડો મળે છે. ૩. જે મિત્રો મળે છે તે તરંગને ઉત્તેજન આપે એવા નથી. ૪. વખતે અવકાશ મળ્યે તરંગ ઊઠે છે તેને નોંધી રાખવાનો અવકાશ મળતો નથી." હવેના તરંગ પહેલાના તરંગથી જુદા માલમ પડે છે—હવેના તરંગ તો "ખરું કહીએ તો તરંગ નથી, પણ Sober બુદ્ધિની નોટ છે." ટૂંકમાં આત્મમંથનકાળ વીતી ગયો, કેવળ વિચારની ઋતુ ઊતરી અને આચારવિચારની ઋતુ બેઠી. હવે તો "ગુર્જરગ્રંથ-ભંડાર" એ નામનું ત્રૈમાસિક પુસ્તક કાઢવાની તજવીજ ચાલે છે, પ્રેમાનંદ અને સામળની કવિતા મેળવી છે, અને વર્તારો કાઢ્યો છે કે સંવત ૧૭૦૦ પછી લખનારા કવિઓમાં તુળસીદાસ, જગજીવન

સંન્યાસી, જીવરામ ભટ, કાળિદાસ, પ્રીતમદાસ, હીમો, રેવાશંકર, નિષ્કુળાનંદ, મુક્તાનંદ, નરભેરામ, કેશવ, રઘુનાથદાસ, લજ્જારામ, દીપવિજય, અને વીરવિજય છે. તરંગો છેક શાંત થયા નથી—તરંગકાળ સાંભરતાં તરંગ પાછા જરીક ઊઠે છે, લાલિત્યલહરી લખવાનો વિચાર થાય છે, અને તેની વાતોની યોજનામાં યોજનાઓ કરે છે કે એ દેશીઓમાં લખવું; એમાં એક આખો સર્ગ ત્રિયારાજ્યના કામરૂ દેશનો આણવો અને તેમાં પ્રેમશાસ્ત્રના વિવાદ અને ચુકાદા થાય તથા લાલિત્યલહરીની પૂજા થાય; વળી બીજા સર્ગોમાં ગોપોત્સવ અને ગાંધર્વ દેશનો વસંતોત્સવ આણવો, Love ને ઠેકાણે Calculating Mind થતું બતાવવું, "ઉપાધિ-વૈદ્ય" અને "વ્યાધિવૈદ્ય" એ બે પાત્ર આણવાં, અને ચિત્રકળા, Fancy Ball, ભરતની કળા, વગેરે આણવું,–આખરે કલમ અટકે છે ને તરંગ કેવળ શાંત થાય છે.

ગરબીઓના વર્ગ પાડવાની નવલરામે સુરતમાં યોજના કરી હતી તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત ૧૮૭૩માં ગોઠવે છે; પણ તેના ધોરણ બતાવ્યાં નથી; જેમકે

"રિસાયાં રસિક સંગાથે રાધા"–એ ચારહસ્તિનીબંધ ગણી છે. અને, "મહિયારી મળિ ચાલી મહિ વેચવા"—એ છહસ્તિનીબંધ ગણી છે. આ વિચિત્ર કલ્પના ઉપર વાર્તિકની જેમ જરૂર નથી એ ખરું છે તેમ જ એ કલ્પનાના કર્તાનું મગજ જોવામાં નિરર્થક નથી એ પણ ખરું છે.

નવલરામના મંથનકાળને ઠેકાણે શાંતિકાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આપ્યાં છે તે આપણે જોયાં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મૂકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલું જ અમદાવાદમાં કરતું હતું—એટલું જ સવેગ અને સતેજ હતું. ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉછાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટબુકોમાં અનેક જન્મના તરંગોના અધૂરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કૂખથી અનેક સંપૂર્ણ અવયવવાળાં જીવતાં બાળકો જન્મવા લાગ્યાં. તે લિટે

એમનું કેટલુંક લખાણ પૂરેપૂરું થયેલું છતાં એમણે છપાવ્યું નથી પણ કંઈક ઉપયોગી હોવાને લીધે નવલગ્રંથાવલિના જુદા જુદા ભાગોમાં મૂકયું છે.

મેઘદૂતનું ભાષાંતર, બાળલગ્નબત્રીસીની ગરબીઓ, પુરાણસાર, માલતીમાધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટકોનો સાર, નરસિંહ મહેતાના મામેરાની સટીક આવૃત્તિ અને તેમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉપર તેમ માલતીમાધવ ઉપર લખેલું વિવેચન, કેટલાંક નાનાં મોટાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન, વગેરે કેટલાક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના પહેલા તથા બીજા ભાગમા આવ્યા છે. તે નવલરામની નિસર્ગશક્તિ (originality), રસિકતા અને રસજ્ઞતા, વાંચવાનો તેમ લખવાનો ઉદ્યોગ, ગ્રંથપરીક્ષક શક્તિની બંધાતી જતી પરિપકવતા, મનની પૃથક્કરણશક્તિ વગેરે ગુણોના ઊંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે અને નવલરામને દેશ-કાળના સાક્ષરવર્ગને મોખરે આણી મૂકે છે. મહેતાજીનો ધંધો, શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ, જોડણીના નિયમ, નિશાળનો વખત, ભાષાશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો એ ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા છે. જે શાસ્ત્ર અને કળા ઉપર નવલરામની ઉપજીવિકાનો આધાર હતો તેની તેઓ વેઠિયાવાડથી સેવા કરતા ન હતા પણ તેમાં ચિત્ત અને પ્રીત પરોવી, પોતાના શિષ્યો અને ધંધાભાઈઓને કુટુંબવત્ ગણી, માણસ પોતાનાં કુટુંબના સુખદુઃખ જાણી તેની વર્તમાન અને ભવિષ્ય દશા સુધારવા મથે તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરી, નવલરામે આ ત્રીજા ભાગના વિષયો લખ્યા છે અને પોતાના અંગ્રેજી ન ભણેલા બન્ધુઓને અંગ્રેજી ધોરણોના મંદિરમાં ભોમિયા કરવાને ઉલ્લાસથી ખૂણેખાંચરે તેઓ ફરી વળ્યા છે. ગુજરાત શાળાપત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ઘણાંક વર્ષ થયાં આપણે એકનો એક દોહરો જોયાં કરીએ છીએ કે

"મે'તાજી, બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ,
કર ખંતે મનક્ષેત્રની ખરી ખેતી ધરી હામ."

તે કંઈ લખવું જોઈએ માટે જ લખ્યો છે એમ નથી પણ મહેતાજીઓ ઉપર એમના ખરા બન્ધુભાવનો ઉભરો છે, એમના મહેતાજીઓ અને શિષ્યો તે જાણે છે અને તેનો બદલામાં તેમના ઉપર એવાજ પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે, અને તેમનું અનુકરણ પણ કરે છે. ગુજરાતના કેળવણીખાતામાં ઘણાક વિદ્વાનો નોકરી

કરે છે, તેમાં કેટલાક પોતાની વિદ્વત્તા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક શિષ્યોની વિદ્વત્તા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક એ બે અથવા એક વાતમાં ઉદ્યોગી પણ છે, અને કેટલાક માત્ર "પ્રોમોશન" મેળવવાનાજ ખંતી છે. પણ ઉદ્યોગમાં રાવસાહેબ મહીપતરામને, વિદ્વત્તામાં મિ. ગીમીને, અને ઉદ્યોગ તથા વિદ્વત્તામાં તેમજ નિશાળના દરેક વિદ્યાર્થી આગળ પોતે પ્રત્યક્ષ રહેતા હોય તેમ આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીમાત્રને શીખવવાની અને વશ રાખવાની કળામાં રા. અંબાલાલ સાકરલાલને, જુદા રાખીએ તો બાકી રહેલા સર્વ શિક્ષકોના કરતાં ઉદ્યોગ તથા ખંત તેમ શિષ્યોની પ્રીતિમાં નવલરામ ચડે છે એમ ઘણે ઠેકાણેથી સંભળાયું છે અને તે સાંભળનાર શિક્ષકોએ તે વાતની ના નથી પાડી. મેદાન તથા અરણ્યો, તામ્રપટ, કોક્સ્યન જાત, મેઘધનુષ્ય, જગરતંભ વગેરે ભાતભાતના અનેક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના ચોથા ભાગમાં છે; તે તેમ એમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ આ સંગ્રહમાં નથી પણ જુદો છપાય છે તે લખાવનાર હેવી પણ મહેતાજીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની એમની પ્રીતિ જ છે એની, એમને જાણનારામાંથી કોણ ના કહેશે ?

ઉપરના સર્વ વિષયો ૧૮૭૦-૭૬ માં અમદાવાદમાં લખેલા છે. કૉલેજમાં શીખવવામાં વખત જાય. ઘેર કાયદાના અભ્યાસમાં વખત જાય, અને તે સિવાય કુટુંબજંજાળમાં કાળ જાય—અને વાંચનારે ભૂલેચૂકે એમ ન જાણી બેસવું કે નવલરામને આ જંજાળ નહોતી—એ સર્વ વખતમાંથી, કરકસર કરી વખત કાઢી આ વિષયો અને બીજા પણ કેટલાક લેખ લખાયા છે.

અમદાવાદમાં રહી જે જે પ્રસિદ્ધ લખાણ કર્યું તેનાથી નવલરામની સાક્ષરકીર્તિ બંધાઈ ચૂકી અને એમના મનના પ્રવાહની દિશા પણ નક્કી થઈ ચૂકી. ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પાડવાની એમને સુરતમાંથી હોંસ હતી તે શાળાપત્રે પૂરી પાડ્યા જેવું કર્યું. સુરતમાંના આત્મમંથનકાળનું વલોણું બંધ થતાં તે ઉપર માખણની તર અમદાવાદમાં બંધાઈ. સુરતમાંની અપક્વ દશામાં લખાયેલાં બે નાટકોને ઠેકાણે હવે આપણા હાથમાં જુદી જાતની વસ્તુ આવે છે. માલતીમાધવ અને ઉત્તરરામચરિત વગેરેના સારમાં માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ-

પાઠ છે, તે કર્તાએ છપાવ્યા નથી, અને નવલગ્રંથાવલિમાં છપાવ્યા છે તે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણનાર વર્ગના લાભને માટે જ. માલતીમાધવનું વિવેચન એ પણ એક અભ્યાસપાઠ જ છે. મહાકવિના નામથી અંજાઈ ન જતાં પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર બાંધવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન આમાં છે, અને તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું તેમ આ સમર્થ કવિનું સૂક્ષ્મ તારતમ્ય ઓળખવા જેટલી સમર્થતા આ ઊગતા પરીક્ષકમાં આવી નથી, એ પણ આ નાટકનો સાર તેમ વિવેચન વાંચવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ જે સમર્થતા ભવભૂતિના કાવ્યને સમજતાં જોઈએ એટલી ગુજરાતી ગ્રંથો પરખતાં જોઈતી નથી, અને તેથી જ અમદાવાદમાં લખી છપાવેલાં વિવેચનો ઉપયોગી છે. એ વિવેચનોમાં નવલરામની વિવેકશક્તિ ઘડાય છે અને કસાય છે. લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદીના ભાષાંતરનું વિવેચન અપરિચિત વિષયમાં ડહાપણડાહ્યાવેડા કર્યા સિવાય તેનું ઉપયોગીપણું બતાવી જ સંતોષ માનવામાં છે અને આથી વિવેચનકાર પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે બજાવે છે તે વાત સમજાવ્યા વિના કેટલાકથી સમજાય એવી નથી. ગ્રંથપરીક્ષકના હાથમાં નવો ગ્રંથ આવ્યો અને તે ઉપયોગી હોય છતાં તેની નોંધ ઘટતા વિસ્તારથી ન લેવાય તો એ એક અધર્મ છે, તેમ એવા ગ્રંથનો વિષય અપરિચિત છતાં પરિચિત હોય એવું ડોળ ઘાલવાથી કુપરીક્ષા થાય છે. આથી જ કૌમુદીભાષાંતરનું વિવેચન કૃતકૃત્ય છે. મી. ફ્રામજીએ સંગ્રહેલી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓના વિવેચનમાં એક બીજી જાતનો વિવેક છે. એ વાર્તાઓના અસલ ગુણદોષ તપાસવાથી એ ગ્રંથની પરીક્ષા થતી નથી, કારણ એ ગ્રંથમાં તો પારકા તેજનાં પ્રતિબિમ્બ છે અને અસલ તેજ કરતાં પ્રતિબિમ્બ ઉપર જ વિવેચન ઘટે છે, માટે આ વિવેચન જોઈએ તેટલું જ છે. હરિશ્ચંદ્ર નાટક અને નર્મકોષનાં વિવેચન અપૂર્ણ છે, તેમાં વિવેચક ભાગ લખાયો જ નથી, પણ કેટલીક ચર્ચવાયોગ્ય ચર્ચા છે, અને એવી ચર્ચાઓ પણ વિવેચનની તૈયારીનું એક અંગ છે. પુસ્તકપરીક્ષકનું ખરેખરું કામ તો એ છે કે એક તો નવીન અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારમાં યોગ્યતા હોય તો તે દર્શાવી આપી પ્રગટ કરી એ ગ્રંથકારનો હાથ ઝાલી સાક્ષરવર્ગ આગળ એને પ્રસિદ્ધ કરવો અને બીજું પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથકારના ગુણનું પૃથક્કરણ કરી વાંચનારાઓ આગળ એ ગુણો પારદર્શક કરી મૂકવા. આમાંનું પ્રથમ કામ "રામારત્નનિરૂપણના" વિવેચન વડે કર્યું છે, અને બીજું

કામ "પ્રેમાનંદ" અને એના "મામેરાની" પરીક્ષામાં કર્યું છે. ટૂંકામાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો વિચાર કરી જે જુદા જુદા વિવેકથી તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તે વિવેકના પટ અમદાવાદમાં નવલરામ ઉપર સ્પષ્ટ બેઠા દેખાય છે. ઠરેલપણા સિવાય આ પરિણામ નથી થતું.

આ વખતનાં જાતલખાણોમાં મુખ્ય મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને બાળલગ્નબત્રીશી છે. ઉભય કવિતામાં છે. જેમ પહેલી બીજી ચોપડીઓમાં બાળકોને ઉદ્દેશી ભાષા લખી છે તેમ બત્રીશીની ગરબીઓ પણ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીખળ કરી, મર્મનર્મ વાક્યો બોલી, ઉપદેશક પ્રયોજનથી લખી છે. ઘણાકને તે ગમી છે; ઘણાકને તેથી કંટાળો પણ આવ્યો છે. આ મતભેદનું કારણ લખાણની યોગ્યતા કરતાં વિષય વધારે છે; જૂના નવા આચારવિચારના પક્ષમાં અજાણ્યે પડેલાં મન પક્ષ પ્રમાણે તૃપ્તિ અતૃપ્તિ માને છે. વાંચનારનો દોષ ક્યાં કાઢીએ ? આ ગ્રંથનો દેશકાળાનુસાર ક્ષણિક ઉદ્દેશ ભૂલી, એ કાવ્યનું પ્રયોજન નૈમિત્તિક નહીં પણ નિત્ય હોય એમ ગણી, આવા લેખોમાં અને એક દિવસે લખાયેલાં તે બીજે દિવસે ઉચ્છિષ્ટ થવા નિર્મેલાં વર્તમાનપત્રોમાં બહુ ભેદ નથી તે લક્ષમાં ન લાવી, નવલરામે પોતે જ એ પુસ્તકની પરીક્ષામાં ભૂલ કરી છે તે એમણે રાજકોટમાં લખેલા "સુબોધચિંતામણિના વિવેચન" ની વાત કરતાં આપણે જોઈશું. બત્રીશી પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે યોગ્ય છે, પણ સાક્ષર ગણનાનો ઉદ્દેશ કંઈ એમાં છે જ નહીં. સાક્ષર ઉદ્દેશ તો મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં છે, ભાષાંતર કરવાની કળા વિશે નવલરામે કેટલેક ઠેકાણે લખેલું છે, તે ઘણે અંશે યોગ્ય છે, અને મેઘદૂતનું ભાષાંતર પણ જમે ઉધાર કરતાં ચડતી પંક્તિનું નીકળે છે. કાળિદાસની રસજ્ઞતા સમજ્યા સિવાય એનો રસ ગુજરાતીમાં આણવો કઠણ છે; કવિનું ભાષાંતર કરનારમાં કવિત્વ જોઈએ; સંસ્કૃત કપડાં કાઢી ગુજરાતી પહેરાવ્યાથી ભાષાંતર થતું નથી; પણ કાળિદાસ પોતે ગુજરાતી હોત અને એમણે પોતે જ મેઘદૂત ગુજરાતીમાં લખ્યું હોત તો કેવું લખત એનો વિચાર કરી તેવું જ કોઈ સફળ લખે તો તે જ ભાષાંતરમાં અસલ ગ્રંથની યોગ્યતા આવે અને એનું જ નામ ભાષાંતર. ભાષાંતર કરો, અથવા ભટના ભોપાળા જેવું રૂપાંતર (adaptation) કરો, અથવા વાલ્મીકિના રામાયણ-

જેવા મહાપ્રસાદના કંઈક કણ નવા કવિઓનાં રામાયણ જેવાં રામાયણમાં આણી પ્રાકૃત લોકને ચખાડો: તે સર્વમાં મૂળ લેખોનો આત્મા તો આવવો જ જોઈએ; જુદી વાણીમાં, જુદા દેશમાં, જુદા કાળમાં, જુદા વ્યવહારમાં, અને જુદા રંગોમાં ને પ્રસંગોમાં પડેલું મૂળ બિંબનું પ્રતિબિમ્બ સ્વભાવે એ જ હોવું જોઈએ. મુક્તિફોજવાળી મડમો ભગવાં લૂગડાં પહેરવાથી હિંદવાણી નથી થતી તેમનાં શરીર બદલાતાં નથી અને અંતરના ગુણો પણ એવા ને એવા જ રહે છે. સૌથી ભાષાંતરકાર વગેરેનું કામ ઘણું સૂક્ષ્મ અને વિકટ છે. મોટામોટાઓ એમાં ગોથાં ખાય છે, તો નાના નાનાની તો વાત જ શી? એક ગુજરાતી ગ્રંથકારે બીજી ભાષામાંથી રામાયણ ઉતાર્યું છે, ઘણો શ્રમ લીધો છે, ઘણી સંભાળ રાખી છે, લક્ષ્મણવિયોગથી રામચંદ્રને રોવડાવતાં કરુણરસની સીમા આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને રામચંદ્ર પાસે રોતાં રોતાં ગવડાવ્યું છે કે

> " સીતા સરખી સહસ્રજ મળશે નિર્મળ રૂડી નાર,
> વીર લાયક વીર દુર્લભ મળવો સદ્ગુણ સિંધુ સાર.
> માના જાયા લક્ષ્મણ જાગો રે!"

એ વાંચી, ભાઈ અને સ્ત્રીને એક ત્રાજવે જોખવાં એ એક ચૂક, સ્ત્રીની નિન્દાથી ભાઈની સ્તુતિ કરવી એ બીજી ચૂક, એનો બજારભાવ તપાસવો અને ભાઈ બીજો ન મળે ને સાસુની જાઈ સ્ત્રી મળે માટે ".માનો જાયો" ભાઈ વધારે ગણવો એ ચોથી અને વધારે ગ્રામ્ય ચૂક, તે કરવાની પ્રકૃતિવાળા આ રામચંદ્ર વાલ્મીકિવાળા નથી પણ એ કાવ્ય લખનાર ગુજરાતી કવિની નાતના છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પ્રેમાનંદ સરખો પણ ભૂલ કરે છે. અને વનવાસ જતી વખતે અને બાળકને મોસાળ મોકલતી વખતે દુઃખિયારી દમયંતી પાસે એનાં બાળકને કહેવડાવે છે કે "સહેજે મામા મામીની ગાળ!"–જાણે કે ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણોમાં મામામામી ગાળો દે એટલે દમયંતીનાં ભાઈ ભોજાઈ પણ એવાં જ હોય! મેઘદૂતના યક્ષને અથવા કવિને નવલરામે પણ પોતાના મતનો પ્રારબ્ધવાદી વેદાંતી બનાવી દીધો છે, અને મેઘદૂતના છેલ્લા ભાગમાં ઉમેરો કરી લખે છે કે

> "અકળ કળા અવિનાશિની રે અક્કલથી ન કળાય!
> અણધાર્યું આપોપું થાયે, ધાર્યું અધવચ જાય!"
> "જય સિચ્ચદાનંદ!"

મેઘદૂતના નાયકને કે કવિને સચ્ચિદાનંદનો ભક્ત સાંભળી આપણે ખુશ થઈશું ! આવી ભૂલો ન કરવા બાબત નવલરામે પોતે જ કેટલેક પ્રસંગે કહેલું છે, આ ભાગ સુધારી શક્યા નથી, અને કદાચિત જીવ્યા હોત તો સુધારત પણ ભાષાંતરકારને આવી મુશ્કેલીઓ છે તે મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં પણ પ્રસંગે દેખાય છે અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની મુશ્કેલી ભાષાંતરકારો જ સમજશે. છતાં નવા યોજેલા "મેઘછંદમાં" લખેલું અને એટલું સરલ, અસલનો ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ રસ જાળવવા સ્પષ્ટ અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું, અને ગુજરાતીને અનુકૂળ થતું, મેઘદૂતનું ભાષાંતર મૂળ ગ્રંથના પરિચિત વાંચનારને મૂળ ગ્રંથનું ભાન કરાવે છે, અને એથી જ કાદમ્બરીના ભાષાંતર અને રા. રણછોડભાઈએ કરેલાં ભાષાંતરો પેઠે આ ભાષાંતર પણ આપણા ભાષાંતરકારોને અનુકરણીય છે. આ ભાષાંતરનો ઘણોક ભાગ આનંદથી વાંચી જવાય એવો છે. જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ કલમ કસાતી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે અને કાળિદાસની છાયા ભાષાંતર પર કંઈક ઘટ થવા માંડે છે. ભાષાંતરમાં શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં આ છાયાની શુદ્ધતા વધારે ઉપયોગી છે.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા જણાય છે. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ રસમાં ચઢિયાતો લાગતો હતો; અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદપરના વિવેચનમાં નામ દઈને તુલના નથી કરી, પણ એવું તો લખે છે કે "રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ" પ્રેમાનંદના "પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી" —"હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી." એક ખાનગી પત્રમાં તો પ્રેમાનંદને ગુજરાતનો હીરો ગણ્યો છે—નર્મદના વિરુદ્ધ કાંઈ લેખ નથી પણ જેને વાસ્તે સુરતમાં આટલું માન હતું તેનું કવિત્વ—તેનું કોઈ પણ કાવ્ય સરખું—અમદાવાદમાં સાંભરતું પણ નથી. દલપતરામ હજી એવા મોટા કવિ લાગતા નથી, પણ એ *Roguish face* વાળો લાગેલો પુરૂષ વધારે human લાગતો હોય તેમ તેમનું નામ કાળક્રમે કંઈ વધારે પ્રીતિ અને માન સાથે લેવામાં આવે છે. તોપણ એ કવિ ઉપર પ્રસંગોપાત્ત અને યોગ્ય પણ સખત મશ્કરીનો માર નવલરામ તરફથી પડવામાં વાંધો રહેતો નથી. "જુઓ જનાવર જાત" એ કવિતામાંના જનાવર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં કવિએ "जन+अवर=જન નહીં તે

જનાવર" એવી વ્યુત્પત્તિ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપી, તે ઉપરથી સવાલ જવાબ થયા અને "જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું !" નામનો લાંબો લેખ શાળાપત્રમાં નવલરામે લખ્યો અને તેમાં દયાભાવથી લખે છે કે "અમે જોઈને ઘણા દિલગીર થયા છીએ કે એ કવિને ચાટકો લાગ્યો છે" —"અમે એ કવિને વૃદ્ધ જાણી એમનું સદા માન રાખીએ છીએ, અને એમની વિરુદ્ધ, આ પત્ર અમારા હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ન લખવા ઠરાવ કર્યો છે"—"તથાપિ"—ઇત્યાદિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭–૧૮૮૮ | આ પ્રમાણે નવલરામનો અમદાવાદ -નિવાસ પૂરો થાય છે અને સુરતથી દિવસે દિવસે વધારે દૂર જવાને અને દૂરના અનુભવી જ થવાને સરજેલા હોય તેમ તેઓને રાજકોટ જવાનું ઠરે છે.

૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરમાં એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ નિમાયા. ત્યાં પ્રથમ તો એમનો દરમાયો એકસો ચાળીસ રૂપિયાનો હતો અને તે ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં બસો રૂપિયા સુધી વધ્યો. રાજકોટ અંતકાળ સુધી રહ્યા, અને પેન્શન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થતા પહેલાં અંતકાળ આવી પહોંચ્યો. રાજકોટમાં બધાં થઈ બારેક વર્ષ ગાળ્યાં. એ સમયમાં કંઈક જુદી જ જાતનો ઇતિહાસ છે. સુરત અને અમદાવાદના અનુભવોનું મિશ્રણ થતાં સ્વભાવ એક પાસથી જેમ વધારે ઠરેલો થાય છે, તેમ વધારે સ્વતંત્રતાભરેલી કૉલેજના ઉપરીની જગામાં પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડવાનો ઉત્સાહ સ્વતંત્ર થતાં બીજી પાસથી એમના "કાર્યપ્રકાશ"નો ઉદય થાય છે. આત્મમંથન-કાળમાં ઘણાક તરંગો ઊડી શમી જતા હતા; રાજકોટમાંની ઉત્તરાવસ્થામાં પરિપક્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડવાના પ્રયત્ન થાય છે અથવા પ્રયત્નોનો આરંભ કરવાના માર્ગ શોધાય છે. ગ્રંથો લખવાના માત્ર બુટ્ટાજ ઊડતા નથી, પણ અનેક લખાણ છપાય છે, કેટલાંક લખાણ આરંભાઈ વધે છે પણ માત્ર સમાપ્ત કરવા જેટલું આયુષ્ય રહેતું નથી, અને કેટલાંક લખાણોનો આરંભ કરવાને પણ આયુષ્ય અવકાશ આપતું નથી. સુરતમાં ખાનગી મિત્રોનો જ પરિચય હતો; અમદાવાદમાં મિત્રમંડળ તેમ ઓળખાણ વધ્યું, પણ કાયદાના અભ્યાસે તેમ બીજાં કારણોએ આ વધારો વખત ગુમાવી શકે એમ થવા ન દીધું. કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યબિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાયો,

ઓળખાણ વધ્યાં, વાતો કરનારા વધ્યા, કાગળ લખનારા અને ઉત્તરની આશા રાખનારાઓ ઘણા થયા, અને નવલરામના ટાઇમ-ટેબલમાં બીડાબીડ થઈ ગઈ. વિદ્યાનો આરંભકાળ સર્વત્ર ઉત્સાહ અને ધામધૂમથી ઊભરાય છે; આનો અનુભવ મુંબઈએ નર્મદાશંકરની તરુણ વયમાં દીઠો છે, અને ઠંડા પાણી જેવા શીતળ અને શાંત ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ એના ગજા પ્રમાણે આ ઊભરો આવી ગયો છે. એ ઊભરો ત્યાં શાંત થયો ત્યારે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં આવવા માંડ્યો. કાઠિયાવાડના રાજકીય બુદ્ધિપ્રવાહમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાપ્રવાહ ખરેખરો ભળશે ત્યારે એ એક ખાટા અને બીજા ખારા ક્ષારની મેળવણીથી કંઈક નવોજ "ફ્રૂટ સૉલ્ટ" જેવો ઊભરો આવશે અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવશે. રાજકોટમાં હાઈસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અને રાજકુમાર કૉલેજ થયાં ત્યાર પછી એ ઊભરાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં અને એક રાજપુત્રને પણ "રૉબિન્સન ક્રૂઝો"નું અનુકરણ કરવાનું સૂઝ્યું. નવલરામ રાજકોટ ગયા ત્યારે આ ઊભરો ઉત્પન્ન થવા માંડતો હતો. ટ્રેનિંગ કૉલેજના મુખ્ય શિક્ષક, અમદાવાદથી સાથે આણેલા ગુજરાત શાળાપત્રના તંત્રી, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક, અને ઉત્સાહી નવલરામને આ ઊભરાના છાંટા ન લાગત તો નવાઈ ગણાત. આ દશકામાંનાં તેમનાં છાપેલાં લખાણની પૂરી નોંધ લેતાં આ જીવનકથાની મર્યાદા વધી જાય; તેમનાં ન છપાવેલાં લખાણોનું માત્ર સૂચન કરવા જેટલોજ અવકાશ છે; તેમના પત્રવ્યવહારમાં માત્ર ચંચૂપાત જ થઈ શકશે; અને અત્રે થોડું બોલેલું વાંચનારે વધારે માનવું એવી વિજ્ઞાપના કરવામાં આવે છે.

નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા અને ચોથા ભાગનો ઘણોક ભાગ આ દશકામાં લખાયેલો છે. ત્રીજા ભાગના વિષયો વાંચ્યે જ સમજાય એવા છે. વ્યાકરણ, શાળાપદ્ધતિ, શિક્ષણપદ્ધતિ, બહુ ગોખણ, પરસ્પરશિક્ષણ, શરીરકેળવણી, ઇત્યાદિ વિષયોની શાસ્ત્રીય રચના કરવાનો પ્રયત્ન આ ભાગમાં છે. તેનાં ધોરણ મોટા બાળબોધ અક્ષરમાં છે. જેમ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો આધાર આમાં લીધો છે તેમજ દેશી રીતભાત પણ ભૂલી જવામાં નથી આવી. "કાન કરતાં પણ આંખની મારફતે બાળકના મનમાં ઉતારવા તરફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઈએ," "જે સજા કરીએ તે સફળ થવી જોઈએ," "વાંચવું ભણાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ ઉપર સદા લક્ષ રાખવું," "વર્ગનું સ્થળ બાળકોની ઇંદ્રિયોને બહાર આકર્ષે એવું ન જોઈએ," શિક્ષણ "સારું, સરળ અને રસિક

કરવાને કેવાં ઉદાહરણોની જરૂર છે તેની અગાઉથી યોજના કરી મૂકવી;" "શિક્ષકે ભય કરતાં માયા વડે છોકરાંને વશ કરવા વધારે કાળજી રાખવી," "કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે," "બધાં છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહીં તેની પળેપળ મનમાં ચીવટ રાખવી" આ અને આવાં અનેક સૂત્રો આ ભાગમાં સમાયેલાં છે અને તેનાં ભાષ્ય વાંચીને શિક્ષકોને લાભ થશે તેમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી પણ સાધારણ વાંચનાર પણ ખુશી થશે, અનુભવી માબાપને અનેક વિચારો સૂઝશે, ઘણાંક માબાપને બોધ મળશે, અને અણસમજુ અને અણસમજથી અતિ લાડ કરનારાં તેમ અજાણ્યે ક્રૂર થનારાં માબાપના હાથમાં પડેલાં સનાથ છતાં અનાથ જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયભૂત થશે. ગુજરાતમાં ટ્રેનિંગ કોલેજો છે તેવી મુંબઈમાં નથી એ નવાઈ છે; જિલ્લામાં જેને દશ રૂપિયા ન મળે તેવા માણસો મુંબઈ આવી એથી બમણા ત્રમણા પગારમાં દાખલ થઈ ગયા છે અને શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પણ અજાણ્યા છે, અને તેમના હાથમાં આ ધાડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઘસડાય છે—તેવા મહેતાજી થયેલાઓની પાસે તો નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા અપાવવી જોઈએ. આ વિષયોનો એકત્ર થયેલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો જોઈએ, અને તેમને ઉપયોગી કરવા સારુ ભાષા ને વિચારની સરલતા રખાય તેટલી રાખી છે. તેની સાથે નવું એટલું સારું એ શાસ્ત્રના નવલરામ પાઠક નથી. તેઓ લખે છે કે "હાલમાં શીખવવાની રીત એવી થઈ પડી છે કે વર્ગમાં સમજાવવું અથવા શીખવવું થોડું, અને ઘરમાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ધોરણ બાંધવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં ચોક્કસ અભ્યાસો ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે કોઈપણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે સઘળા શિક્ષકોની નેમ હોય છે, અને તે જેમતેમ કરીને છોકરાઓ પાસે પૂરા કરાવે છે. દરેક બાબતનું લેસન કરાવી તે ઘેર કરવા આપે છે અને તે કરી લાવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અથવા તે જોઈ લેવું, એ વર્ગમાંના કામનો મુખ્ય ભાગ થઈ પડે છે." આથી બાળકોને શું નુકસાન થાય છે તેનો કંઈક હૃદયવેધક ચિતાર આંખ આગળ ખડો કરે છે, અને એ દુઃખ કાપવાના માર્ગ બતાવવા એ આ ભાગના

બધા લેખોનો હેતુ છે. બાળકોના આ ઉપાધિ–આધિઓની ચિકિત્સા અને ઔષધઉપચાર—એ નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે, અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે. જેટલું નવલરામે લખેલું છે તેટલા સાથે અક્ષરેઅક્ષર એકમત થવું ન થવું એ જુદી વાત છે—આવી રીતે એકમત થવાનું જગતના થોડા જ વ્યવહારોમાં બને છે—પણ લાંબા અનુભવથી અનાથ ઉપર અનુકંપાથી ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિથી પોતે લખેલા આ વિષયો નવલરામને પ્રિય હતા, એ વિષયો લખવામાં પોતાનું સામર્થ્ય વાપરતાં અથવા કાળક્ષેપ કરતાં રજ પણ સંકોચ રાખ્યો નથી, અને ઉપયોગમાં પણ આ ભાગ બીજા ભાગો કરતાં ઊતરતો નથી. કારણ બાળકોને ખીલવવાનું કામ એ મનુષ્યવ્યવહારની સર્વ ઉન્નતિનો પાયો છે. ચોથો ભાગ ત્રીજાની સાથે કેવો સંબંધ રાખે છે તે પૂર્વે કહેલું છે. એ ભાગનું વર્ણન કરવા કરતાં વાંચનારને કહેવું કે એ વાંચી જુઓ તે જ વધારે અનુકૂળ છે. અમદાવાદમાં આ ભાગ લખતાં જે ધારા ચાલી હતી તે જ રાજકોટમાં પણ અવિચ્છિન્ન ચાલી છે, અને **સામાન્ય વર્ગનાં માણસોને** જાણવા લાયક હકીકતો એમાં વધારે ઊભરાઈ છે.

ઉપર લખેલું છે તે પ્રમાણે સુરત કરતાં અમદાવાદનું, અને અમદાવાદ કરતાં રાજકોટનું, લખાણ વધારે ફરેલ છે. સુરતમાં વાતો ને નાટકોના તરંગ ઊડતા હતા ને નાટકો લખાયાં; અમદાવાદમાં કવિતાનો શોખ રહ્યો, શૃંગારપ્રધાન કાવ્યનું ભાષાંતર રચાયું, અને બાળલગ્નમાં સુધારો કરવાની ગરબીઓ લખાઈ તેમાં વલ્લભે કજોડાનો ગરબો લખ્યો છે તેના રસનું અનુકરણ થયું. કાઠિયાવાડનો વા વાયો તેની સાથે આ રસ અને આ કવિતાઓ ગુપ્ત ગંગાના જેવી અદશ્ય થઈ ગઈ–તેના પરની પ્રીતિ ન ગઈ પણ તેનો પ્રવાહ બંધ થઈ ગયો. ૧૮૭૭માં–રાજકોટ આવ્યા કે તરત બાળગરબાવળી લખી છે પણ તેનું પ્રયોજન તેમ તેની રચના કેવળ શાળોપયોગી છે—જો કે એમાં કર્તાના મનના ઉછાળા તો ઢાંકયા રહ્યા નથી. પણ આ પછી કાવ્યગર્જના શાંત થઈ ગઈ, અને વ્યવહારરસિક લોકના દેશમાં માત્ર ગદ્યવાણી નીકળવા લાગી, અને તે ઘણે અંશે ગ્રંથપરીક્ષામાં રોકાઈ. બાકીના ગદ્યમાં પ્રથમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખ્યો, એમાં

ઘણો કાળ ગયો હશે, અને એ પુસ્તક પણ શાળોપયોગી જ છે. બીજો ગદ્યલેખ સાક્ષરમંડળને અર્થે છે અને તે નવલરામના સર્વ લેખોમાં ઉત્તમ છે કહીએ તો ખોટું નથી. અકબરશાહ અને બીરબલ એ નામના કાવ્યતરંગ ૧૮૭૮માં આરંભેલા તે નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાં છે. એ ગ્રંથ ઘણી રીતે કવિ દલપતરામના ફાર્બસવિલાસની યોજનાને મળતો છે. એમાં કવિરસિક રાજપુરુષ પાસે પ્રધાનકવિની છાયા નીચે બીજા કવિઓ કવે છે અને તેમની કવિતાની સરસાસરસી થાય છે. એમાં ફેર એટલો છે કે ફાર્બસવિલાસમાં પૃથગ્જનના રસને અનુકૂળ કવિતા છે, અને અકબર-બીરબલમાં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે.

આ લખાણ સિવાય રાજકોટમાં બીજું ગદ્ય કે પદ્ય આવી રીતે લખેલું નથી; પણ આટલું જે એકજ લખેલું છે તે નવલરામને ગુજરાતી ગદ્યલેખકોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે. એટલું જ નહીં પણ એમાંનું છૂટક પદ્ય—જે આ ગદ્યનો આત્મા છે—તે ભાષાકવિઓની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. કાવ્યપરીક્ષાના નિયમો પણ આ ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વિવેચાયા છે, અને નવલરામે જગન્નાથ પંડિતને મોંએ કરાવેલી કવિતા અને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પોતાની છે એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી—માત્ર એટલું કે આમ ધારવાને વાસ્તે ભામિનીવિલાસનો કવિ પોતાની પ્રકૃતિ ભૂલી ભાષાકવિઓના રસમાં પ્રવાહપતિત થયો એટલું વધારે કલ્પવું પડે. નવલરામના જગન્નાથની બુદ્ધિ સતેજ છે, તાર્કિક ચમત્કારોરૂપ **चलत चमक समशेरहात** જેવી છે, અને રસિક પણ છે; પણ જગન્નાથ કવિના ભામિનીવિલાસની કોમળતા અને લલિતતા, એની ભાષાનો-એના રસનો અને એના તર્કનો પ્રસાદ, એમાંના અંશ નવલરામના જગન્નાથમાં હોય એવી આશા રાખવાનો પ્રસંગ ભાષાકવિના અનુકરણમાં તો ક્યાંથી હોય ? તો પણ ગુર્જર સાહિત્યમાં નવલરામના અકબર-બીરબલથી એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે એવી આશા રાખીએ તો તે ખોટી નથી. આ ગ્રંથ એમની પરિપક્વ બુદ્ધિનું પરિણામ છે એટલી એમની જીવનકથા જાણતાં આપણે આનંદ પામીશું કે જે વીરમની જેવા અપકર પણ આશાજનક ઊગતા કોમળ રોપાઓની ભૂમિમાં આખરે અકબર-બીરબલ કાવ્ય જેવું સજ્જ થવાળું અને સારા ફૂલફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઊગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલગ્રંથાવલિનો

પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તનીય ન થાત અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષક બુદ્ધિ ઉપર જ રહેત.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની પરીક્ષા સાથે નવલરામનું નામ વધારે જોડાયેલું છે, અને એમની કીર્તિ એ જ નિસરણી ઉપર થઈને વધારે ચડી છે. આ પરીક્ષાની કળા નવલરામે કેમ વધારી, કેવી રીતે યોજી, વગેરે વિષયોની કથા સિવાય એમની જીવનકથા અપૂર્ણ રહે.

ગ્રંથ લખવો એ વધારે કઠણ છે કે ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી એ વધારે કઠણ કામ છે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું હોય, અને ગ્રંથપરીક્ષા એટલે ગ્રંથના દોષ બતાવી આપવા એટલું જ હોય, તો તો ગ્રંથપરીક્ષાનું કામ પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું છે એ ઉત્તરમાં ઘણી સત્યતા છે. કારણ પંચતંત્રમાંની ડહાપણડાહીલી ચકલીને વાનરે કહ્યું હતું કે "રાંડ, ઘર બાંધતાં તો મને નથી આવડતું પણ ભાગતાં તો બહુ સારું આવડે છે તે તને દેખાડું છું"—એ શાસ્ત્ર ગ્રંથપરીક્ષામાં પણ સુસાધ્ય છે. પણ આ દેશના તેમ પરદેશના સર્વ વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે ગ્રંથપરીક્ષા એટલે ગ્રંથમાં સારું શું છે તે જાણવું અને જણાવવું. ગ્રંથમાં તો શું પણ સર્વત્ર પરીક્ષાનો એજ હેતુ છે કે ફલાણાએ શું કામ કર્યું તે જોવું; શું કામ કર્યું એટલે શું સારું કામ કર્યું. કોઈએ શું કામ નથી કર્યું તેની પરીક્ષા હોતી નથી. કોઈએ કેટલું નઠારું કામ કર્યું એટલું જ માત્ર જોવા જવું એવી પરીક્ષા કોઈ સુપરીક્ષક માથે લેતો નથી. ફૂલની સુવાસના જોનાર હોય છે—દુર્ગન્ધ શોધનાર અભાગિયા હોતા નથી. ગ્રંથપરીક્ષક એ ગ્રંથરૂપ પુષ્પોનો ભોગી ભ્રમર છે તે રચનેથી પરાગ અને મધુના પરમાણુ શોધી કાઢી તેનો સંચય કરે છે, અને એના રચેલા મધપૂડાઓનું મધ તેને પોતાને તેમ અન્ય લોકને કામે લાગે છે. ગ્રંથના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો જાતે ઉપભોગ કરી આનંદ અનુભવવો, અને એ આનંદ પામવા ગ્રંથના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને બીજાને જમાડવા,—આ આનંદની ઉજાણી આપવી; એ જ ગ્રંથપરીક્ષકનો અભિલાષ હોય છે, એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે પરીક્ષક દોષ જુએ પણ નહીં અને દેખાડે પણ નહીં. પણ એ તો ગુણને અંગે દોષ જુએ છે,

એને સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ ગમતી નથી, સુગંધ સાથે દુર્ગંધનો અંશ હોય તો જાતે જુએ છે અને જોનારને બતાવી આપે છે કે "ભાઈ, જુઓ આ દુર્ગંધ છે, એને આવી રીતે જુદી પાડી દો, અને એકલી સુગન્ધ લો." જ્યાં એકલો દોષ છે તેની પરીક્ષા નથી; જ્યાં ગુણનો અંશ અલ્પ અથવા છૂટો પાડી શકાય એમ નથી તેની પરીક્ષા નિષ્ફળ છે.

આ સર્વ શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ સહેલું છે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું ઘણું કઠણ છે. સ્થૂલ રાગદ્વેષથી, મમતથી, અને એવા અનેક વિકારોથી પરીક્ષાઓ દૂષિત થાય છે એ વાત તો રહી; પણ પુષ્પોમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને દેખાતું નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે તેમ ગ્રંથોના ગુપ્ત ગુણો શોધનાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઈએ, અને જ્યાં સુધી—ગ્રંથકાર ઉપર નહીં પણ—ગ્રંથની વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી—અનુકંપા થતી નથી—ત્યાં સુધી એ વસ્તુના ગુણ જોવાની દૃષ્ટિ ઊઘડતી જ નથી. બાળકનું ચિત્ત સમજવા, બાળકની રમતો સમજવા, બાળકનું મગજ પારદર્શક કરવા, જોનાર બાળકદશાનો રસિક હોવો જોઈએ. એ જ દિગ્દર્શન સર્વ વાતમાં કરતાં એમ જણાશે કે સર્વ જાતના ગ્રંથોના પરીક્ષકની બુદ્ધિમાં સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ હોવું જોઈએ અને સર્વ દશાના રસની રસિકતા અથવા રસિકતા નહીં તો રસજ્ઞતા તો હોવી જ જોઈએ. એક કવિને એક અનુભવ થયો હોય અને તેના ઉપર મોહ હોય, તો બીજાને બીજા અનુભવથી બીજો મોહ થઈ ગયો હોય–આમ જુદા જુદા અનુભવ પ્રમાણે જુદા જુદા મોહ થાય છે, જુદા જુદા રસ થાય છે, પણ તે સર્વના પરીક્ષકમાં તો તે સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ અને સર્વ રસનું રસજ્ઞત્વ હોવું જોઈએ. જેમ જુદા જુદા રંગ અને આકારોવાળા પદાર્થના પ્રતિબિમ્બોનું શુદ્ધ ગ્રહણ કરનાર નિર્મળ કાચ હોય છે તેમ જુદા જુદા અનુભવ અને રસનો ગ્રાહક પરીક્ષક હોય છે. આ સર્વગ્રાહિત્વ અને સર્વરસિકત્વ અથવા સર્વરસજ્ઞત્વ વિના પરીક્ષકની દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા, શુદ્ધતા અને શક્તિ આવતાં જ નથી, એ પરીક્ષકની પરીક્ષકદૃષ્ટિ ઊઘડતી જ નથી.

જ્યારે ગ્રંથપરીક્ષકનાં આ લક્ષણ લક્ષ્ય કરીએ છીએ ત્યારે ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષકનું કામ વધારે સહેલું નથી એ વાત પણ લક્ષ્ય થાય છે, અને શેક્સપિયર જેવાઓના પરીક્ષકોની સમર્થતા

આપણે માપી શકીએ છીએ. નવલરામ ગ્રંથપરીક્ષક હતા કે નહીં, તેમની પરીક્ષાશક્તિ કેવી હતી અને કેવી રીતે પોતાનું કામ કરતી હતી, ઈત્યાદિ વાતો જાણીએ નહીં ત્યાંસુધી એમની જીવનકથા અધૂરી રહેવાની, એ કલ્પનાથી એ પરીક્ષકની પરીક્ષાની કથા અત્રે ધરે છે.

અમદાવાદમાં ગાળેલા સમયમાં જે ગ્રંથપરીક્ષા કરી હતી તેના કરતાં રાજકોટમાં રહીને કરી છે તેમાં ઘણો ફેર છે. અમદાવાદમાં શાળાપત્રની કીર્તિ નવલરામનાં લખાણથી જન્મ પામી. નવલરામ કાઠિયાવાડ ગયા ત્યારે શાળાપત્રનું તંત્ર પણ કાઠિયાવાડમાં ગયું અને એમના જ હાથમાં રહ્યું, અને તંત્ર તેમ તંત્રીની કીર્તિ બહોળા વર્ગમાં પ્રસરી. શાળાપત્રના તંત્રી ઉપર ગ્રંથકારો વધારે વધારે ગ્રંથો પરીક્ષા સારુ મોકલતા ગયા, અને એ ગ્રંથોની સંખ્યાએ અને પરીક્ષાએ એકબીજાનું પોષણ કર્યું.

શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક, કાંતા નાટક, અને બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા ઉપરનાં વિવેચનો લંબાણથી થયેલાં છે. શ્રવણનું નાટક ભટ્ટ ભોગીલાલનું રચેલું છે, કાંતા રા. મણિલાલ નભુભાઈનું લખેલું છે, અને બુદ્ધિ રૂઢિ વકીલ કેશવલાલનું લખેલું છે. એટલે સર્વ લખનારા જુદા જુદા વર્ગના ગૃહસ્થો છે. આ સર્વ વિવેચનો લાંબાં છે, પણ એ સર્વેમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક વિવેચનના આરંભભાગમાં વિદ્વત્તાની ધમક ભભકાથી ઊડે છે, પછી એકદમ એ ધમક ભાગી પડે છે, અને પરીક્ષક પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા ગ્રંથના કથાભાગનો સાર આપવા બેસે છે. કથાનો સાર આપવાથી ગ્રંથનો ગુણ જણાતો નથી એમ નથી, પણ કથાપ્રપંચ દરેક વાંચનાર સમજી શકે એવી વસ્તુ હોય છે અને એનું અમૃત ચખાડવું એ પરીક્ષકનું કામ નથી, અને એ કામમાં ઘણું લંબાણ થાય છે ત્યારે પરીક્ષા કંઈક ઢીલી પડી જાય છે. તો પણ આ લંબાણની સાથે ગ્રંથના અવયવોની તપસીલના ગુણદોષ બતાવવાના પ્રસંગ શોધેલા માલૂમ પડે છે. આ સર્વ વિવેચનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પરીક્ષકને પરીક્ષિત વસ્તુ ગમી ગઈ છે, પણ ખાસ શું ગમી ગયું છે તે વાંચનારને બતાવવું ભૂલી જાય છે. આરંભભાગમાં આણેલું શાસ્ત્ર પરીક્ષ્ય પુસ્તકને કેવી રીતે લાગુ પડે છે એ તો લખવાનું રહી જાય છે. લાંબું વિવેચન કરવાની ખેદમાં આ દોષ આવી ગયો જણાય છે. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. ગણપતરામે

"મીઠી મીઠી વાતો" નામનું ભાષાંતર કરેલું છે તેની પરીક્ષા ૧૮૮૭માં એટલે પરિપકવ વયે પહોંચ્યા પછી નવલરામે કરી છે. તેમાં ઉપરના દોષો નથી. આરંભભાગ જોઈએ તેવો અને જોઈએ તેટલો છે. જે વસ્તુની પરીક્ષા કરવાની તેની જ પરીક્ષા છે; પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં કયા ગુણ છે અને તે ગુણને શા વાસ્તે ગુણ કહેવા જોઈએ તેનું–ન લાંબું ન ટૂંકું–યથાયોગ્ય વિવેચન છે.

દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન, ભરૂચ જિલ્લાના કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ, કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર, મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર, જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન અને વિલિયમ ટેલનાં ચરિત્ર, મી. મલબારીવાળું "બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય," અને હિંદ અને બ્રિટાનિયા; એમાંના એક પણ વિવેચનમાં ગ્રંથપરીક્ષા નથી. હિંદ અને બ્રિટાનિયાનો તો માત્ર કથાસાર આપ્યો છે, અને વિવેચનને આરંભે અને અંતે ગ્રંથને અને તેના રસને અભિનંદન કરવા શબ્દો લખ્યા છે. આ વગર ઉપરની યાદીનાં બીજાં વિવેચનોમાં વિવેચનના લંબાણને જ વિવેચિત ગ્રંથને માન આપવાનો માર્ગ ગણવો એવી નવલરામની યોજના હતી. આ ગ્રંથોના વિષયો મોટા છે, તેમાં કેટલાકમાં ચાલતી ચર્ચા છે અને તે ચર્ચાના ગુણદોષ બતાવવાનું કામ કરવું એ ગ્રંથકારના સપક્ષી અથવા પ્રતિપક્ષી થવા જેવું છે. તેમ ન કરતાં એ ચર્ચાને અંગે કામમાં લાગે એવી કેટલીક હકીકત જ કહી છે અને ગ્રંથકારને બે સારા શબ્દો કહ્યા છે અને તેનું નામ વિવેચન ગણાય એવું ઇચ્છ્યું છે. એ યાદીમાંનાં બીજાં વિવેચનોમાં તો જૂના અથવા નવા ઐતિહાસિક વિષયો છે; વૉશીંગ્ટનના ઇતિહાસમાં, કરસનદાસ અને તેના સમયના સંબંધમાં, દુર્ગારામ અને તેના સંબંધમાં, ગ્રંથકર્તાએ જણાવેલી હકીકત ઉપરાંત નવલરામ બીજી ઘણીક હકીકત આપવા યત્ન કરે છે. આવા વિષયોની પરીક્ષાનાં ઊંડાં પાણીમાં ન પેસતાં તે વિષયોની ચર્ચા વધારવાનાં સાધન આપવાં એ પણ પુસ્તકવિવેચનની એક અર્વાચીન રીત છે. પુસ્તકના વિષયની ચર્ચા એ એક તેની જાહેર ખબર છે અને આવી જાહેરખબરોથી એ પુસ્તકોના કર્તાઓનો એક હેતુ પાર પડે છે, તેમના વિષયોની ગુણજ્ઞતા લોકમાં પ્રસરે છે, અને પરીક્ષકની પૃથક્કરણશક્તિને શ્રમ લેવો ઊગરે છે. આ સહેલો માર્ગ મૂકી આવા વિષયોની ખરેખરી પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન ૧૮૮૬ માં

એટલે કલમ પરિપક્વ થયા પછી કર્યો છે. શ્રી. હરગોવિંદદાસે રચેલા "નાત સુધારો" નામના ચોપાનિયા ઉપર કરેલા વિવેચનમાં આ પ્રયત્ન છે, પરીક્ષા છે, પ્રસ્તુત ચોપાનિયામાં શા ગુણ છે તે જણાવે છે, દોષ પણ દેખાડે છે, મંદતા નથી, ઉગ્રતા નથી અને પરીક્ષકનું પોતાનું મન પણ સ્પષ્ટ અને શાંત રીતે સૂચક થાય છે.

કરસનદાસના ચરિત્રની નોંધમાં જીવનકથા કેવી જોઈએ તે વિશે સૂચનાઓ છે અને કરસનદાસના ચરિત્રના, એ સૂચનાને ધોરણે, ગુણદોષ બતાવે છે. પણ આ એક પાના સિવાય વિવેચનનાં બાકીનાં સર્વ પાનાંમાં જીવનકથાકારને લખવું રહી ગયેલું તે લખી ખોટ પૂરી પાડી છે. દુર્ગારામના ચરિત્રમાં પણ એજ પદ્ધતિ છે. મલબારીની બાળલગ્ન વગેરે ઉપરની પ્રખ્યાત ટીકામાં પણ એજ માર્ગ છે. પોતાના વિચાર સુધારા તરફ છે એમ જણાવી મુખ્ય ઉદ્દેશમાં પોતે જુદા છે એવું નવલરામ સ્પષ્ટ જણાવે છે—"અમને જાતને જ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઈ પણ રીતે પસંદ નથી. અમે એને મળી ચૂકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું સંસારી સુધારાની આશાએ બલિદાન આપવું સમજીએ છીએ." "ફિકર રહે છે કે રખેને બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસાડ્યા જેવું થાય"; આ પ્રમાણે પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે. પણ આમાં તેમ ઉપર કહેલા બીજા વિષયોમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા નથી. માત્ર ચર્ચા ઉઠાવવાની "ભલામણ" છે. ખરેખરી ચર્ચા તો માત્ર બે વિવેચનમાં છે. "નાટકશાળા અને ગોપીચંદ નાટક" અને "વાંચનમાળા કેવી જોઈએ" એ બે વિવેચનોમાં વિવેચક સ્પષ્ટ અને વિગતવાર ચર્ચા કરે છે, પોતાના સિદ્ધાંતો આપે છે, અને એ સિદ્ધાંતોનો પાયો સમજાવે છે. આ સર્વ વિવેચનોમાં માત્ર વિવેચિત વિષય ઉપર પ્રીતિભાવ અને તેના લખનાર ઉપર પોતાની ગુણજ્ઞતા દેખાડે છે; પણ એકેમાં પુસ્તકપરીક્ષા નથી—અને તે જાણીજોઈને મૂકી નથી કે મૂકવી રહી ગઈ છે તે કહેવાતું નથી. બિસ્માર્કનો એક પ્રખ્યાત અભિલાષ એ હતો કે લખવું પુષ્કળ, બોલવું પુષ્કળ, વાંચનાર અથવા સાંભળનાર જાણે કે "અહો! કેવો ગંભીર અર્થ કહ્યો છે!" અને અર્થ વસ્તુતઃ કાંઈ પણ ન હોય. આપણો દેશકાળ વિચારી આ અભિલાષ રાખવો કેટલાક ગ્રંથપરીક્ષકોને યોગ્ય લાગશે. ગ્રંથ અથવા તેનો વિષય હાલમાં પરિપક્વ ન હોય તો પણ તે પક્વ થવાની આશા જેટલું તેમાં હોય

તો તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે—તોડી પાડવું ઘટતું નથી. જેમ ખોટી સ્તુતિ કરવી ખોટી છે, તેમ સામો માણસ પોતાની નિન્દા થઈ ગણી મનભંગ થઈ પોતાનું કામ કરવું છોડી દે એવું સત્ય બોલેલું આપણા બાળક ગ્રંથકારોને નુકસાન જ કરવાનું. ગ્રંથકાર બળવાન મનવાળો હોય તોપણ તેના પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યાથી અણસમજુ વાંચનારને તે પુસ્તકના વિષય ઉપર તિરસ્કાર થાય તો તે પણ ઠીક ન લાગે, ઇત્યાદિ અનેક વિચારો આપણા ઊગતા સાક્ષર વર્ગના પરીક્ષકોએ કરવાના છે. કોઈ પરીક્ષક પુસ્તકમાત્રની પરીક્ષા કરવાને બંધાયેલો નથી, પરીક્ષા નથી કરતો કહેવાને પણ બંધાયેલો નથી, અને પરીક્ષા ન કરતાં કોઈ પુસ્તકના વિવેચનને નિમિત્તે અથવા પ્રસંગે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર કાંઈ નવીન વાતો કહેવા બેસે અને તેથી ગ્રંથકારને ઉત્તેજન મળે એવું હોય તો એ પણ "એક પંથ ને દો કાજ" કરવાનો સુતર માર્ગ છે, અને એ માર્ગ બીજા દેશોમાં પણ પડેલો છે. કોઈ આ માર્ગનો ઠગાઈ ગણનાર પણ નીકળશે, તો કોઈ એને એવો ઉત્તર પણ આપશે કે "કાણાને કાણો કહી" જેની તેની સાથે લડવા હું બંધાયો નથી. આ બેમાંથો ખરું ખોટું કોણ તેના નિર્ણયનો અત્રે પ્રસંગ નથી, પણ એટલું તો ખરું કે નવલરામે લીધેલા માર્ગમાં ઊગતા ગ્રંથકારને ઊગતામાં જ કચરાઈ જવાનો ભય નથી.

આ દેશમાં ગ્રંથકારો થતા છે, શરમાળ છે, અજાણ્યા છે, સરળ છે, જાણ્યે અજાણ્યે પણ કોઈ સત્પાત્ર નીવડનારને આરંભમાં ટપલી માર્યાથી તે અક્ષરક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો જાય અને તેનું ભવિષ્ય અયોગ્ય રીતે બગડે એમ છે. આવાં આવાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ગુજરાતના કાલું કાલું બોલનાર ગ્રંથકારોનો હાથ ખેંચી તેમને આગળ આણવા નવલરામ પ્રયત્નો કરતા તે ગ્રંથકારો પ્રત્યે એમની ઉદાર અને કોમળ પ્રીતિનું પરિણામ હતું. જેમ નિશાળનો માસ્તર પોતાના વર્ગમાં અનેક બાળકોમાંથી થોડાંકની પરીક્ષા કરી વીણી કાઢી આગળ આણે અને બાકીનાં બાળકોને ઉત્તેજન આપવા —નિરાશ ન થવા દેવા—સાકર વહેંચે, તેમજ બાળકોનાં હૃદયના અનુભવી નવલરામે બાળક દશાના ગ્રંથકારોને કરેલું છે. એમનાં કેટલાંક વિવેચનો ઉપર નજર કરીએ છીએ ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આથી ઊલટું જ્યાં એમણે પરીક્ષા જ કરવી માથે લીધી છે ત્યાં લીલુંસૂકું જોયું નથી, પણ ગુણદોષ બેધડક બતાવ્યા છે.

! પ્રિયાપ્રેમદર્શક, સાવિત્રી નાટક, કાદંબરી, સરસ્વતીચંદ્ર, બૃહત્ કાવ્યદોહન, વીરમંડળી, ઇંદ્રજીતવધ, અને પ્રમદા, એ ગ્રંથોને ન્યાય આપવા શાળાપત્ર કરતાં વધારે વિસ્તારવાળું પત્ર જોઈએ એમ કહી, તેને માટે હવે ત્રિમાસિક વિવેચનની જરૂર ગણી, પ્રસંગોપાત્ત ટૂંકાં ટૂંકા અને મિતાક્ષર પરીક્ષાસિદ્ધાંત આપે છે, અને એ મિતાક્ષરમાં જેટલા સારા બોલ કહેવા હોય તે સમાવે છે. નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં "એક ચિત્રદર્શન" નામની કોઈએ કરેલી કવિતા મૂકી છે તે પાનાની ચરણટીકામાં જ એક આવું મિતાક્ષર પરીક્ષણ કર્યું છે. આ સર્વ વિવેચનો નાનાં છે; પણ વિવેચિત ગ્રંથોના ગ્રંથકારોને સામા પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણી એ ટૂંકાં વિવેચનોમાં જે ટૂંકું દોષદર્શન આપવું ઠીક લાગ્યું તે બાકી રાખ્યું નથી. અવકાશ મળ્યાથી લાંબાં વિવેચન કર્યાં છે અને ગ્રંથકારને બળવાન પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણ્યા છે ત્યાં પ્રહાર જોઈએ એટલા કર્યાં છે. રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથકૃત સ્થાનિક રાજ્યકીય સત્તા, રા. છોટાલાલ સેવકરામનો ગુજરાતીશબ્દમૂળદર્શક કોષ અને રા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું "અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન"—એ ગ્રંથોની પરીક્ષા વિસ્તારથી કરી છે અને એ ગ્રંથકારો ઉપર સમર્થ અને સફળ પ્રહાર કર્યાં છે તેની યોગ્યતા એટલા વાસ્તે જ છે કે પરીક્ષકને એમ લાગ્યું કે એવા સારા અને સમર્થ લખનારાઓએ ખવાઈ ગયેલાં કવચ ન પહેરવાં જોઈએ. રા. છોટાલાલના કોષ વિશે લખે છે કે "આ ગ્રંથ માત્ર પહોંચ કરતાં વધારેને લાયક છે * * તે રચવામાં જે અસાધારણ શ્રમ લેવો પડયો હશે તે જોતાં કંઈક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ તો સઘળા ટીકાકારોનો એવા ગ્રંથ તરફ ધર્મ જ છે." "મી. કાંટાવાળા ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે." અને એમના આ (ઉપર કહેલા) પુસ્તકે નવલરામને "નાઉમેદ કર્યાં છે." ઉમેદ રખાવનાર સમર્થ માણસ નાઉમેદ કરે માટે જ એમના ઉપર પ્રહાર છે. ગ્રંથકારનું દોષદર્શન સારી પેઠે કયારે કરવું તેનું આ શુદ્ધ દિગ્દર્શન છે.

હવે બીજાં કેટલાંક નાનાં વિવેચન ઉપર નજર કરીએ. યોગતત્ત્વ અને અલંકારચંદ્રિકા ઉપરનાં નાનાં વિવેચનોમાં માત્ર ઉત્તેજક અને અભિનંદક આશીર્વાદ છે. પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર ઉત્તેજનને વાસ્તે કરેલાં વિવેચનોનાં ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે. પણ

કેટલેક ઠેકાણે તો અપ્રખ્યાત ગ્રંથકારોને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ આણવા અને તેઓ પ્રસિદ્ધિયોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા નાના પરીક્ષક વિવેચન કરેલાં છે, રાણકદેવી અને ચંડીપાઠના ગરબાના વિવેચનમાં આ લક્ષણ છે કેટલાંક નાનાં વિવેચનોમાં આપણા નાના નાના ગ્રંથકારોની ટૂંકી ટૂંકી પરીક્ષા કરી, તેમને કોઈ વખત ધીમી ધીમી શિખામણ આપે છે, કોઈ વખત જરા ધીમો તમાચો મારે છે, અને હમેશાં તેનો કાંઈ સારો ગુણ શોધી કાઢી તેને ખીલવવાનો માર્ગ બતાવવા ચૂકતા નથી "વિધવાના વકીલ"ને વકીલાત કરતાં નાત બહાર રહેવું પડ્યું તેને વાસ્તે બે બોલ કહી ડહાપણ આપે છે "દુષ્ટભાર્યા દુઃખદર્શક" નાટકના લખનારને કહે છે કે "ભાઈ લલ્લુને અમારી તો એ ભલામણ છે કે હાલ કેટનાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મૂકી દઈ છૂટક કવિતા બનાવવામાં જ મચ્યા રહેવું" સત્યવિજય નાટકમાં 'કેટનોક રસ અને સુબોધ છે"—"પણ નાટક નામને એ લાયક નથી'—એના જુગલ કર્તાઓને સૂચના કરે છે કે "વાર્તારૂપેજ એ કલ્પના ઠાવકાઈથી લખી હોત તો એ બે કોડીના જુવાન એક સરસ ચોપડી લખી શક્ત"

આ પ્રમાણે જેને જેવું ને જેટલું કહેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઈને મોટપ આપી, કોઈને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટનો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપડાક આપી, કોઈને શિખામણ આપી, કોઈને સૂચના આપી, કોઈની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરી—અબોલા રહી, નવલરામ સર્વ નાનામોટા ગ્રંથકારોની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખે છે, "મારવો તો હાથી અને લૂટવો તો ભંડાર" એ ન્યાયે વર્તે છે, કોઈ નાના કે મોટાનામાં કંઈક ગુણ છે એવું લાગ્યા વગર ગુણદોષની કથાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુષ્ક વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી, જ્યાં ગુણ લાગે છે તેનું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, રાગદ્વેષ રાખતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ચાહે છે તેના કોઈ વિવેચનમાં વાપરેનો વિવેક આપણને ભૂલભરેલો લાગશે કોઈ પરીક્ષામાં આપણો અને તેમનો મત એક નહી થાય એમ પણ થશે, પણ સર્વત્ર ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો પર તેમની પ્રીતિ અને ઊલટ તેમને બોલાવે છે, દોષ નહીં પણ ગુણ શોધવા એમનું ચિત્ત પ્રયત્ન કરે છે, અને ગુણને અંગે દોષ કથતાં તેઓ ડરતા નથી નવલરામની પુસ્તકપરીક્ષા બધી રીતે સંપૂર્ણ

નથી, પણ એ આપણે આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથપરીક્ષક હતા,-એમનામાં પરીક્ષકશક્તિ અને પરીક્ષકવૃત્તિ હતી, અને જેમ જેમ તે પરિપક્વ થઈ તેમ તેમ તે સારી રીતે ખીલી એની ના કોણ કહેશે? ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિ છે તેનું મૂળ જ આ "ગુણપરીક્ષક" પરીક્ષા છે. આ સર્વ પરીક્ષાઓ ગુણમધુના આ મધુકરનો ગુંજારવ છે—પછી તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાત છે. આ મધુર સર્વરસિક ગુંજારવ છેક અંતકાળ સુધી નવલરામે કર્યો છે.

જે જે ગ્રંથકારોની બાબતમાં નવલરામે પરીક્ષા કરી છે તે સૌની પરીક્ષાના ગુણદોષ તપાસીએ તો પાર ન આવે, એટલુંજ નહીં પણ આમ કરવું એ જીવનકથાનો વિષય નથી. છતાં આપણા સાક્ષરમંડળના અગ્રણીઓની પરીક્ષા તેમ આપણા જૂના કવિઓની પરીક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે નવલરામે કરેલી છે અને તેમ કરવામાં વખતોવખત એમના પોતાના વિચારોમાં ફેરફાર થયેલા છે તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ આ જીવનકથાનું આવશ્યક અંગ છે; એટલુંજ નહીં પણ એ ઇતિહાસથી એમની પરીક્ષકશક્તિનું પણ માપ વગર કર્યું થશે.

એક વખત એવો હતો કે **નર્મદાશંકરની મોહજાળ આખા** મુંબઈ અને સુરત ઉપર પથરાઈ હતી, અને તે જાળમાંથી નવલરામ પણ બચ્યા ન હતા તે આગળ બતાવેલું છે. નવલરામ સુરત હતા ત્યારે નર્મદ એમની આંખ આગળ મિત્રરૂપે, કવિરૂપે, સંસારસુધારકરૂપે, જનમંડળના અગ્રણીરૂપે, સુઘડ રસિકજનરૂપે, અને વિદ્વાનરૂપે તરતો હતો. પણ જેમ બાળક જાતે મોટું થાય છે તેમ મોટું લાગતું જગત ક્રમે ક્રમે નાનું થતું જાય છે તેમ નવલરામની આંખમાં નર્મદને પણ થયું છે. સુરતમાં જે નર્મદનો મોહ હતો તે અમદાવાદમાં ધીમે ધીમે ખસ્યો જણાય છે; નર્મદ સ્મરણમાંથી પણ ખસે છે; પ્રથમ પ્રેમાનંદ મોટો ખરો પણ નર્મદ તેથી મોટો લાગ્યો હતો—અમદાવાદમાં એમ લાગ્યું કે પ્રેમાનંદનો જોડિયો કોઈ નથી. રાજકોટ આવ્યા પછી ૧૮૭૮માં "મનવિચાર" લેખે છે; "શું નર્મદાશંકર અધીભણ્યા માણસની પંક્તિને જ યોગ્ય છે?" × × × "શું તે જમાનો એવા અધીભણ્યાનો જ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાય છે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લહેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાય."

છે." "નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ conservatism માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે" ×× "નર્મદાશંકર તો માત્ર "man of the mass"જ છે." આ વિચાર છેક અંત સુધી કાયમ રહ્યા. છેક ૧૮૮૭માં નવલરામે **કવિ નર્મદાશંકરની જીવનકથા લખી તેની પ્રસ્તાવનામાં આ જ તુલના ફરી લખી** છે. એમાં માત્ર શબ્દ છેક આવા ઉઘાડા નથી; નર્મદને "man of the mass"ને ઠેકાણે "સમયમૂર્તિ" કહ્યો અને એના કાવ્યમાં પણ સમયનું ચિત્ર પડ્યું ગણ્યું. નર્મદના જીવનમાં મિત્રવિયોગના શોકની અને કવિ ઉપરની પ્રેમભક્તિની રમણીય છાયા પડેલી છે. એમાં કવિના દોષને ઠેકાણે ગુણનીજ પરીક્ષા કરી છે, છતાં એ ગુણપરીક્ષામાં—અતિશયોક્તિ ન કરતાં પોતાના ઠરેલ વિચારો જ લખ્યા છે, એ પરીક્ષામાં એ તુલામાં–નર્મદની જે તુલના થઈ છે તેને, નવલરામની પ્રીતિના ઊભરાથી ઊભરાતી ભાષાના ટકા બાદ કરતાં, કોઈ છેક યથાર્થ નહીં ગણે તો ઘણીખરી યથાર્થ તો ગણશે જ.

હવે દલપતરામની તુલના લઈએ. નર્મદ અને દલપતની જૂની સ્પર્ધા ચાલતી આવી છે, અને ગુજરાતના બે જિલ્લાઓમાં એક કાળે સાક્ષરમંડળમાં પણ પોતપોતાના કવિ વિશે મમત હતો. મમતમાં જે વિચાર બંધાય છે તે અતિશયોક્તિ જ હોય છે. દલપતના સપક્ષીઓને નર્મદ અલ્પ ભાસતો હતો અને નર્મદના ભક્તોને દલપત ગરબીભટ ભાસતો હતો. "દલપત પ્રાસે ન્હાય" એ ઉઘાડી દોષપરીક્ષા નર્મદે કરી હતી, અને નવલરામને પણ મૂળ એ જ નહીં તો એવો જ વિચાર ગ્રાહ્ય હતો. તે સુરતનિવાસની કથા પ્રસંગે આપણે જોયું છે. મનમાં ભરાયેલી વાત એકદમ ખસવી કઠણ છે અને અમદાવાદ આવતાં નવલરામ આ દૂરથી સાંભળેલા દલપતરામને મળવા ગયા અને તેની બુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ વિશે વૃત્તિઅનુસારે જે ક્ષુદ્ર વિચારો થયા તે પણ આપણે જોયા છે. અમદાવાદ છોડ્યું ત્યારે પાણી વળવા માંડેલું તે પણ આપણે જોયું છે. છતાં છેક રાજકોટ આવતા સુધી દલપતરામ ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર થયો ન હતો અને રા. છોટાલાલના શબ્દમૂલકોષના વિવેચનમાં લખે છે કે "દલપતરામનો "ધીરેધીરે સુધારાનો સાર" એ બોધ ઘોળ ગાનારી બાઈડીઓને જ અનુસરતો છે." ૧૮૮૩માં "સંસ્કૃતમય ગુજરાતી" એ નામનો વિષય લખ્યો તે કાળે મનની

તુલ્લા ઠેકાણે આવી ગઈ અને તેમાં લખ્યું કે "દલપતરામના રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી ટૂંકા સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિપ્રાય હો, પણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાતપ્રાંત ખાતે દલપતરામ જ છે." નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતી વખત તુલા હજી વધારે સ્થિર થઈ. નર્મદનું પદ છીનવી લીધા વગર દલપતરામની તેમના ન્યાય્યપદે પ્રતિષ્ઠા કરી.

"એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે એ જ—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ" × × "બન્નેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બન્ને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માલુમ પડે છે." આ પછી ઉભયની શૈલી તથા કવિતાને સરખાવતાં, દલપતની શૈલી સભારંજની અને **નર્મદની મસ્ત એમ** કહી, તેમની કવિતાને સરખાવે છે. દલપતકવિતા "નવે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે"—"વિવેકની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે." "વ્યવહારમાં કુશળ અને ચતુરાઈની ભરી છે." "હાવકું હાસ્ય, મર્મોળાં કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત ને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે." "શ્રોતાના મનમાં ઊતરી તેને કેમ લાગે છે એ જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે." છેવટ સિદ્ધાંત કરે છે કે "આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે." આમ રાગદ્વેષ ઊતરી જતાં, શિવ અને વિષ્ણુનું યુદ્ધ મટાડવા બ્રહ્મા ઉભય દેવના ભણી ફરી ફરી વળીને ઓખાહરણમાં ઉભય દેવને

"હું તો બેઉને લાગું પાય, નમો નમો"

કરે છે, તેમ નવલરામનું મન, નિષ્પક્ષપાત થતાં, ઉભયની ગુણપરીક્ષા કરે છે. ઉભયની શૈલીને એક બીજા સાથે "Incommensurable" ગણે છે. તેમ જ તેમની કવિતાને પણ ગણી હોત તો આ તુલના સંપૂર્ણ થાત. રાગદ્વેષની તુલના શુદ્ધ થતી નથી તેનું દૃષ્ટાંત જોવું હોય તો "સુબોધ ચિંતામણિનું વિવેચન" જોવું. આ

વિવેચન છેક ૧૮૮૨મા થયેલુ છે વિવેચિત કાવ્યની શૈની વિવેચકની? "બાળલગ્નબત્રીશીને અનુસરતી રાખવા ઉપર શેઠ વલ્લભદાસનુ લક્ષ અખડ જણાય છે"—"એ શૈની નવલશાઈ છે" અને તે વલ્લભદાસ આનદથી સ્વીકારે છે આત્મસ્તુતિ ઘણુખરુ સર્વને પ્રિય લાગે છે. —સ્તુતિ શબ્દોથી થાય તેમ વર્તણુકથી પણ થાય કોઈનુ અનુકરણ કરવુ એ પણ તેની સ્તુતિ કર્યા જેવુ જ છે આ બે માર્ગે સ્તુતિ પામતા સ્તુતિ કરનાર ઉપર અનુરાગ થાય અને વહાલાનુ સૌ વહાનુ વસે એમ નવલરામને સુબોધચિતામણિ અતિ પ્રિય લાગ્યુ છે, અને એનુ વિવેચન કરતા—વખાણ કરતા—ઘણી સભાળ રાખી છે—સાવચેતી રાખી છે—દોષ પણ કહ્યા છે—છતા ઉમળકો ઢાકયો નથી રહ્યો, વીસ પાનાનુ વિવેચન લખ્યુ, અને કેટલીક અતિસ્તુતિ દેખાય છે પુસ્તકપરીક્ષામા સાત્વિક વૃત્તિ રાખ્યાથી અને ન રાખ્યાથી શો લાભ અને શી હાનિ થાય છે તે નર્મદ, દલપતરામ, અને સુબોધ ચિતામણિ વિશે નવલરામના વિચારોના ઇતિહાસથી સમજાય છે અને તે ઉપરથી બીજાઓએ દૃષ્ટાત લેવાનુ છે

ગ્રથપરીક્ષા સાક્ષરચર્ચાની એક જાત છે નવલગ્રથાવલિના બીજા ભાગમા રાજકોટ રહી કરેલા "મનના વિચાર," સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન, સસ્કૃતમય ગુજરાતી, શિવરાત્રિ, નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી ભાષાનુ ઐકય અને નવલગ્રથાવલિના પ્રથમ ભાગમાનુ "અકબર બીરબલ" એ સર્વ નવલરામે રાજકોટમાં પાકી અવસ્થાએ લખેલા વિચારો છે, એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિઓની પરીક્ષાનાં સૂચન છે, ગુજરાતી ભાષા હાલ કેવી લખાય છે અને કેવી લખાવી જોઈએ તેના વિચાર છે, અને હાલના ચાલતા સુધારાના વિષયો અને સાક્ષર વિષયો ઉપર વિદ્વતા અને ચતુરાઈભરેલી રસિક ચર્ચા ઉત્સાહી ભાષામા કરેલી છે, અને બીજા બધા વિષયો કરતાં આના ઉપરજ નવલરામનો કીર્તિસ્તભ ચણાશે અને ટકશે વર્તમાન અને ભાવી પ્રજાને એ લખાણ ગમશે અને બોધકારક થશે જેમ ગુણપરીક્ષા એ ગ્રથપરીક્ષાનો આત્મા છે તેમ વસ્તુમાત્રની પરીક્ષામા પણ એ જ આત્મા છે, અને નવલરામનાં આ લખાણમા તે આત્મા પ્રત્યક્ષ કરવાનો અભિલાષ સ્ફુરે છે, સ્થળે સ્થળે સફળ જેવો થાય છે, અને એજ એની પરીક્ષા છે.

જેમ જેમ પાકી અવસ્થા આવતી જાય છે તેમ તેમ સર્વગ્રાહિત્વ, સર્વરસજ્ઞતા, સર્વરસિકતા આદિ ઉદાર ગુણો આ લખાણોમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે; અને એ વિકાસ સંપૂર્ણ થવા પામ્યો નથી, તોપણ વિકસનારી કળીનાં મુગ્ધ પાંદડાં મીંચાયેલાં મટી ચારે પાસ ઊઘડવા માંડે છે તે જોનારની આગળ એક અવનવો દેખાવ ખડો કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૮૮૦. આ તો રાજકોટમાં લખેલા ગ્રન્થો સંબંધી જીવનકથા થઈ. પણ એ જીવનકથા પાછળની ખાનગી જીવનકથા બાકી રહી. રાજકોટ આવ્યા પછી અકબર-બીરબલનું પદ્ય રચવામાં મન ગૂંથાયું હતું. આ જીવનકથા લખનારના મનમાં એક પ્રસંગે કેટલાંક કારણથી એવી ભ્રાંતિ હતી કે ભાષામાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો સંગ્રહ કરી તેમને ગદ્યસૂત્રમાં નવલરામે પરોવ્યા હશે પણ એમની ખાનગી 'નોટબુકો'માં એ શ્લોકોનાં હાડપિંજર છે, અને તેમાં રુધિર માંસ ક્રમે ક્રમે પૂર્યાં તે ખાતરી કરે છે કે એ સર્વ ભાષાશ્લોક નવલરામની પોતાની રચના છે. નવલરામ આ વખતે ઘણી જાતનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લૅટિન, ગ્રીક, વગેરે ભાષાઓના શબ્દો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને ડૉક્ટર બ્યૂલર તેમને આશ્રય આપતા હતા. આ કામ અધૂરું રહ્યું છે. ન્યાય, અલંકાર, અને બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે ચાલતો હતો. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રોતાઓના મનમાં પ્રવેશ કરવાની દલપતરામની શક્તિને સ્વીકારે છે તે શક્તિની શિષ્ટતા વિશે ૧૮૭૮માં લખે છે કે "Who reads my works" એ દરેક લખનારે લખતી વખતે કદી ભૂલવું જોઈએ નહીં. પ્રાકૃત ભાષાનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ વધારે કેમ વર્ણવ્યો અને પુરુષનો પ્રેમ ભૂલી કેમ જવાયો તેનો વિચાર કરતાં એમ સૂઝે છે કે પુરુષકવિઓ પોતાના વૈરાગ્યની ધૂનમાં આત્મપરીક્ષા કરવી ભૂલી ગયા, પોતાનો પ્રેમ unconscious રહ્યો, અને સ્ત્રીઓનો conscious રહ્યો તેથી આમ થયું. Theosophy વિશે તર્ક કરે છે, તેમાં કાંઈ ચમત્કાર કોઈએ દીઠો એવું સાબિત થતું નથી, અને એમાં તથા યોગમાં logical difficulty દેખે છે. Masons' British Novelists વાંચે છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને આપણી સ્ત્રીઓને કેટલીક

વાતમા સરખાવે છે "The fact generally observed that a Hindu lady when a little advanced in age is a better wife and perhaps a better woman than a European one of a similar age, stands to reason and is attributable to the different forms of their marriages * * * The Hindu wife's religious impulses gain an ascendency over those relating to the world of helpness, till at last her whole soul fructifies into that sublime state—Sutty-ism which is an offspring of Religion rather than of Love in all its transcendental glories. The European Lady, on the other hand, who marries for love or comforts and not because marriage is a sacrament—a duty—and nothing more, finds herself disappointed and ties of love begin to dissolve"

આ વખતે "વાણીવિચાર" નામનો નિબંધ અને "ભારતોદ્ધાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય બીરકાવ્ય" લખવાની કલ્પના અને યોજના કરે છે આ કાવ્ય હિંદીમા લખવાનુ હતું એમા "એમ ધારવુ કે બધો દેશ શક લોકોને આધીન થઈ ગયો હતો, લોકો જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે કરી રહ્યા હતા, પણ રાજકર્તાના બળ, વિદ્યા, અને રાજનીતિ આગળ કોઈનુ ચાલતુ ન હતુ હથિયાર પણ લઈ લીધા હતા" "આ દુઃખમાંથી વિક્રમ પાસે દેશને છોડવવો" કાવ્યનો રંગ પ્રાચીન વખતનો જ રાખવો," પણ હાલની સ્થિતિને allegorize અને idealize કરવી" "એ કાવ્યના છેલા સર્ગમા સંવત-ગણનાનું વર્ષ આવશે તે બહુજ અસર કરશે એમ ધાર્યું. આ કલ્પના ૧૮૭૮ ની છે આ સાલમાં લોર્ડ લિટન વાઈસરોય હતો અને એના એકેકા કામના સમાચાર વાંચી ગરીબડી પ્રજા પણ દરરોજ ઉકેરાતી હતી તે કાળમા આ કલ્પના ઊઠી છે આ કલ્પના ત્યાંની પહોચતી નથી, પણ મન અભ્યાસમાં પડે છે ન્યાય અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ તો ધમધોકાર થાય છે જ. વળી De Quincey વાચવા માંડ્યો બગાળી

ભાષાનું "ગોવિંદ સામંત" વાંચ્યું. "પ્રયોત્તેજક સભા" અને તેમાંના સાધનોની કલ્પના કરવા માંડી. બીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ સુરતની પેઠે ઊભરાવા માંડે છે. આ કલ્પનાઓ ક્યાંથી ઊભરાવા માંડી તેનું કારણ એક પ્રસંગ બતાવી આપે છે. "સન ૧૮૭૮માં હોળીને દિવસે વિજયારૂઢ કલ્પનાએ કવિતાના આ દેદીપ્યમાન અંગનું દર્શન કરાવ્યું. સંપૂર્ણ દર્શનથી" સર્વ નશામાં ભાંગ નરમ કહેવાય છે. તેની પણ અસર કેવી ભયંકર છે તે મોડી વહેલી જણાય છે.

"Now fancy pains me. The intoxication has gone above the pleasure-point. Is fancy ever painful? Is it so in Sobriety? Must be as it is in this other state? Why? Can't say but feel it to be true. What philosophy is this? બસ! બસ! Thou charming fancy! Pull on! I like it. I feel it is ruin, but ruin at thy hands is sweet. રસ says die," and બુદ્ધિ says "Fly." I know not what to do. I will go neither but go to sleep. But I cannot sleep and that is the cause of this uneasiness. Go to sleep then, thou— : No. No." "બંધ કર્યું. જાણીને બંધ કર્યું. ન ખમાયાથી વિચારવું બંધ કર્યું."—પ્રખ્યાત પંડિત કોલરિજને અફીણનું વ્યસન હતું. કલ્પનાં સતેજ કરવા આપણા ગ્રંથકાર ભાંગ સેવતા હતા, તે ક્વચિત જ લેતા હતા.–કોઈની આપી લેતા હતા—પણ ભયંકર વસ્તુનો સ્વભાવ કેમ જાય? વ્યસનમાત્ર ખોટું છે. નવલરામે તે ખોટું જાણ્યું એ વિદ્વત્તા અને વિચારનું ફળ. કોઈ પણ નિમિત્તે, સારા પ્રયોજનથી પણ, સદર્થે પણ, દુષ્કર્મને સાધનભૂત પણ ન કરવું એ સર્વધર્મનું મહાવાક્ય છે. સિવાય ઘણો ઉજાગરો કરવો, અકાળે ઊંઘવું અને જાગવું એ પણ નવલરામનાં વ્યસન હતાં અને તે આખો જન્મારો રહ્યાં. તેઓ રાત્રે બાર-એક વાગ્યા સુધી જાગતા, વાંચતા, લખતા કે કલ્પના કરતા, પ્રાતઃકાળે નવેક વાગ્યે ઊઠતા, તે પછી ઘડીક થાય ત્યારે મિજાજ ઠેકાણે આવતો. આ ટેવ કેટલાક સુરતવાસી ગૃહસ્થોને છે. એવી ટેવ એ પણ એક શારીરિક પાપ છે,

જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી. આ સંકલ્પવિકલ્પ ચાલે છે એવામાં મુંબઈમાં નર્મદાશંકરે બાજુ બદલી લખાણ કરવા માંડ્યાં અને જેવા વેગથી પ્રથમ સુધારાનાં વાજાં વગાડતા હતા તેથી વધારે વેગથી સુધારાની સામે ઝંડો લઈ, એક જુદી જ જાતના આર્ય માર્ગ પર, જૂના પંથોનો રણુંડંકો વગાડવા લાગ્યા. ગુજરાતીના અધિપતિએ કવિના સામું યુદ્ધ કરનાર કોઈ શોધ્યો, અને નવલરામે એમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ફેર માત્ર એટલો પડ્યો કે કવિને પ્રત્યુત્તર દેવાનું લખાણ નવલરામ જીવતાં પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું, અને તેમના મરણ પછી નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં "સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન" એ નામે એ લખાણ મૂકવાનું રહ્યું તે મૂક્યું છે. આ લખાણ સંપૂર્ણ નથી, પણ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કરી રાખેલું તે સૂચક છે અને એ લખાણની સાથે વાંચવા યોગ્ય છે.

"૧૮૪૫. શિક્ષકશાળા મુંબાઈમાં, બાળગંગાધર. ૧૮૪૯ ભરૂચમાં સ્કૂલ. ૧૮૫૫–૬૦ હોપ સાહેબ. ૧૮૫૪ ડીસપાચ.

"૧૮૪૪. માનવધર્મ સભા. (૧૮૪૩ દુર્ગારામ સુધારામાં ચકચૂર હતો).

"૧૮૨૬. ગુજરાતી નિશાળો કાઢી. ૧૮૪૮ વર્નાક્યુલર સોસાયટી. ૧૮૫૮ અમદાવાદની ધર્મસભા, હોપની ચોપડીઓ. ૧૮૫૫ સત્યપ્રકાશ. ૧૮૫૭ નર્મકવિતા. ૧૮૬૦ જદુનાથજી ને નર્મદાશંકર લઢ્યા. ૧૮૫૦–૫૧ બુદ્ધિવર્ધક. (૧૮૪૧—૫૯ ગંગાદાસ.) ૧૮૬૦ મહીપતરામ વિલાયત ગયા. ૧૮૫૮ જુવાનિયા રોણું અમદાવાદમાં આવ્યું. ૧૮૬૪, ૬૫. ડાંડિયો, એ પક્ષ. કુસંપ. ૧૮૭૧ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ, કૃષ્ણદાસનું મરણ. ૧૮૭૫–૭૬ મુંબાઈ આર્યસમાજ, દેશી કારીગીરીનાં ભાષણો. ૧૮૮૧ ગુજરાતીમાં સુધારાખંડન." ઇત્યાદિ. "ધુળેટીને દહાડે ઘેરમાં એકઠા થઈ ફરનાર ભાંડ બોલવાનો પક્ષ કરનાર નવા B. A. સુધીના માસ્તરો નીકળ્યા છે"—આ એક રાજકોટના બનાવ સંબંધે છે. "........સુધારાવાળાઓએ ખોટાં દફતર રાખ્યાં હતાં." "વિશ્વનાથ ઝંડુએ તુલા કરી બ્રાહ્મણો જમાડ્યા."

"સુધારાનો મંદમંદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. પણ તે દેશકાળને પ્રતાપે, સુધારાવાળાના જોરથી નહિ."

"દલપતરામ ને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરો, દેશકાળને અનુસરતો, યોગ્ય શૈલીમાં, ખરી દેશદાઝનો, ને અભિમાન ખાતર નહીં. બીજામાં જુવાનિયા દાખલ થયા અથવા કર્યા—તે દુનિયાથી અજાન, દેશી વિદ્યાથી અજાણ્યા, અભિમાનની મૂર્તિ : એના બે ફાંટા.

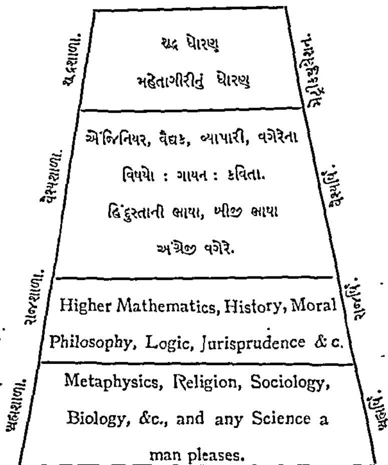
:

અમદાવાદી, ટાહેલાંખોર, નીતિ ખરી પણ ખરી ને ડોળ પણ ખરો. ગુજરાતી સારું, ભણેલા, પણ કૂવાના દેડકા, Stationary, બંધા.	સુરતી, ભરૂચી, સ્વચ્છંદી, નીતિનો બંધ કે લાજ નહીં. સાધારણ અંગ્રેજી ભણેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, ઈર્ષ્યાખોર, પતરાજી, વ્યભિચાર, છાકટાપણું, પોશાકની વિચિત્રતા.

"બંનેએ ધર્મખંડન શરૂ કર્યું. મદ્યપાન એ Baptism થયું. સુધારાની આબરૂ ખોઈ દારૂડિયો સુધારો કહેવાયો. જૂના લોક કકડાવીને સામા થયા અને જાણ્યું કે આ તો દુશ્મનોજ ઊભા થયા છે. આ ખરાબી એવી થઈ કે તેનો બદલો વળી શકવાનો નથી—દલપતરામ જેવાને હાથ હોત તો આમ થાત નહીં. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ બે નોખા વિષય છે. નાતવરા ઓછા કરાવવા તેમાં ધર્મપર હુમલા શું કરવા જોઈએ?" ઇત્યાદિ. આ જુવાનિયા ન હતા તે પહેલાં બે સુધારા હતા તે :

૧. "દલપતરામ, ભાપણિયા સુધારો, પરહેજગાર (Negative) ભલો સુધો. વાણિયાઈ, વ્યવહારશુદ્ધ," ઇત્યાદિ.	૨. એનો પ્રતિસ્પર્ધી સુધારોઃ "રસિયો, ગધાપચીસી, લાકડિયો સુધારો, છકેલો, ઉન્મત્ત, Anti-caste, ઈર્ષ્યા પ્રપંચ, રસોન્મત્ત, કુસંપ," વગેરે.

૧૮૮૨માં એક ચતુર્વર્ણશાળા કલ્પે છે. આમાં "સંસ્કારવ્યવસ્થા" પ્રમાણે ધોરણ બાંધવાં, ઉત્તરોત્તર વર્ણ પ્રમાણે અભ્યાસ કરાવવો, ઇત્યાદિ કલ્પના કરી, curriculum નું ઝાડ પાડે છે:—

લખે છે કે " ચારે શાળાઓની જરૂર છે. " ચારે વર્ણના બાળકોથી એ પ્રત્યેક શાળામાંથી અનુક્રમે જ પસાર થઈ શકાશે, એટલે પ્રથમ શૂદ્રતા, પછી વૈશ્યતા, પછી ક્ષત્રિયત્વ, અને છેવટ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉપરથી જાતિનું અભિમાન લોકોમાં છે તે આપોઆપ જતું રહેશે." ભર્તૃહરીનાટક, લીલાવતી રાસ, વગેરે લખવાના સંકલ્પ પણ આ કાળે કરે છે. સંકલ્પ સ્વપ્ન પેઠે અદશ્ય થાય છે, પણ ચતુર્વર્ણ્ય-શાળાનાં ધોરણ ઉપરથી કેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણોમાં કેવો ફેરફાર થઈ શકે એમ છે તેનો વિચાર કરે છે. પોતાની ટ્રેનિંગ કૉલેજ વગેરેને સુધારવા થાની અગત્ય છે તે વિચારે છે. આંક વગેરે બાબનો હાલની કેળવણીની પદ્ધતિથી ભુલાય છે તેના લાભાલાભ તથા ઉપાય વિચારે છે.

વાંચન અને હિસાબના 'વર્ગ' જુદા કરવાના વિચારને વિચારે છે. તે સર્વ વિચાર કેવી રીતે અમલમાં આવ્યા તે કહેવાનું તો સાધન નથી. પણ કેટલેક પ્રસંગે ઊંડા શોકની વરાળ નીકળતી જણાય છે અને એક સ્થળે લખે છે કે "હે પ્રભો! મારો આત્મા આમ કેમ ખિન્ન થાય છે? મને એમ લાગે છે કે હું failure છું–નોકરીના કામમાં તેમજ સર્વ પ્રકારે. ગ્રંથકાર કે પંડિતપણામાં પણ ક્લેશ"—આગીનું લખ્યું નથી, પણ શું લખત તે સ્પષ્ટ છે. આત્મમંથનકાળમાં એક ઊર્મિ શમતાં બીજી ઊઠતી અને ઉલ્લાસ રહેતો. આ કાળમાં ઊઠેલી ઊર્મિ શમતી નહોતી, પણ તે પ્રમાણે આરંભ થાય નહીં તેથી શોક થતો.

હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક રાજ્યસભાઓનાં ધોરણ લોર્ડ રિપનના વખતથી બંધાર્યાં છે. ૧૮૮૨માં નવલરામ કલ્પના કરે છે કે ગ્રામસભાઓ, તાલુકાસભાઓ, જિલ્લાસભાઓ અને પ્રાંતસભાઓ એમ ઉત્તરોત્તર એક ઉપર બીજી, અને તે સૌના ઉપર એક "મહાસભા" થઈ શકે. એમાં ચતુર્વર્ણના લોકને મને પરિષદો નીમાવા જોઈએ, અને તે પરિષદો "વાનપ્રસ્થ" આશ્રમવાળા હોવા જોઈએ. આ વખતે પેન્શન લેવાનો સંકલ્પવિકલ્પ ચાલતો હતો અને 'વાનપ્રસ્થ" એટલે પેન્શનર જ હશે. પેન્શન લીધા પછી Publisher of Classics એટલે ગ્રંથપ્રકાશકનો ધધો આરંભ્યો હોય તો તે કેવી રીતે ગાડી ચાલે, તેને વાસ્તે ખરચ, પુસ્તકના આકાર, ઘરાકો, વગેરેના હિસાબ ગણે છે. શેતરંજની રમતમાં પણ ઘણા દિવસ મગજ ગૂંચવાય છે, અને તેનું ગણિત થાય છે. આવામાં ખાતાના ઉપરીઓ શાળાપત્રનાં દફતર હિસાબ વગેરેની કાંઈ પડપૂછ કરે છે તેમને સ્પષ્ટ જણાવે છે, કે શાળાપત્રનો વહીવટ ખાનગી જેવો છે અને આવી બાબતમાં હું સ્વતંત્ર છું.

ઈ. સ. ૧૮૮૩–૮૫: પેન્શન લેવાનો વિચાર મનમાં ઘોળાયાં કરે છે. એ અવસ્થામાં મનને શો ઉદ્યોગ આપવો તેની જુદી જુદી યોજનાઓ કરેલી તે આપણે જોઈ છે. આખરે જે યોજના ઉપર મનથી પ્રથમ મોહ હતો તે પાછી સાંભરી આવે છે અને ગુર્જરપરીક્ષા, સમયનિરીક્ષા, ત્રિમાસિક–ચર્ચા વગેરે કોઈ નામથી "રીવ્યુ" નીકળી શકે એમ ધારે છે. એમાં લખવાને યોગ્ય દેશમાં કોણ કોણ મળે એમ છે તેની એક ટીપ કરે છે. તે ટીપ અધૂરી છે, અને પૂરી કરવાનો અવકાશ નથી મળ્યો, પણ છેક ૧૮૭૩માં એક

ટીપ કરી હતી તે એને એકઠી કરતાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા નીકળે છે: ૧ અંબાલાલ સાકરલાલ: અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો, અને ઊંચી વિદ્યા: દેશના સંબંધમાં. ૨. લાલશંકર: સંસારસુધારો, કાયદો, અને કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિઓ. ૩ હરગોવન: દેશના વ્યાપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ, સૂચનાઓ, વગેરે તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ. ૪ ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર: સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ઍડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ, અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ, વ્યાપાર. ૫ મલબારી: આ દેશનાં વર્તમાનપત્રો. ૬ કવિ નર્મદાશંકર: સુધારાના સવાલ, પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, દેશની વિદ્યા, ધર્મ, વગેરે. ૭ દલપતરામ: Humorous poetry. ૮ મનસુખરામ સૂર્યરામ: દર્શનસાર? ૯ રણછોડભાઈ ઉદયરામ:............૧૦ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ તથા મણિશંકર જટાશંકર: ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ૧૧ મહીપતરામ: સુધારો, રાજકીય ઇતિહાસ. ૧૨ ગીરધરલાલ દયાળદાસ અને નગીનદાસ તુળસીદાસ: યુનિવર્સિટીના વિષયો. ૧૩ નંદશંકર તુળજાશંકર: Manners, customs and history.

"પેન્શન લીધા પછી જે કામ કરવા ધાર્યું છે તે હમણાં શા માટે ન આદરવું? હાલને વખતે વાંચવાનો શોખ વધેલો છે ને પાછો તે વેળા પ્રત્યાઘાત પણ થઈ જાય." "એ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની જરૂર છે." આમ કરવા ચાલતાં ચોપાનિયામાં પ્રસંગોપાત્ત લખવું એમ ઠરાવ કરે છે.

નવલરામનો છેલ્લો દસકો ગુજરાતી હિંદુઓ અને પારસીઓના સંબંધના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવો છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, મી. દાદાભાઈ નવરોજી વગેરે પારસી ગૃહસ્થો અને ગુજરાતીઓ ભેગા મળી કામ કરતા હતા. આ ઉદાર મનના ગૃહસ્થોમાંથી શેઠ સોરાબજી જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત (Retired) થયા છે, અને શેઠ દાદાભાઈ વિલાયતમાં રહી મોટાં કામોમાં પ્રવર્તે છે. એક વખત એવો હતો કે સત્યપ્રકાશ અને રાસ્તગોફ્તાર એક થઈ ગયાં, અને રાસ્તગોફ્તાર વાંચનાર ગુજરાતીઓ કે પારસીઓ પારસી અને હિંદુનો ભેદ સમજતા ન હતા. આ ભેદ થોડાં વર્ષ ઉપર પહેલવહેલો પડ્યો અને ત્યારથી વધતો જાય છે. હજી પણ પારસી કોમ અને ગુજરાતી કોમ વચ્ચે કોઈ જાતની પણ ફાટ પડી નથી, અને બે કોમનાં માણસો સાધારણ રીતે ભાઈભાંડુ પેઠે વર્તે

છે, પણ ૧૮૭૮–૮૫માં રાસ્તગોફ્તારના અધિપતિ મી. કેખુશરો કાબરાજીના સંબંધમાં કેટલીક ગેરસમજૂતીઓ થઈ. લોર્ડ લિટનના વખતમાં આખા ભરતખંડમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો અને સરકારનાં કેટલાંક પગલાં એવાં હતાં કે જેથી સરકારને લાભ થાય નહીં અને પ્રજાનાં મન ઉશ્કેરાય. સરકારે આ અસંતોષને વિરોધ ગણ્યો અને વિરોધ દાબી નાંખવાને સખત દેખાતા ઉપાય કર્યો. મહારાણીને "કેસર"ને નામે બાદશાહી નામ ધારણ કરાવ્યું અને દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો. આટલું બસ ન લાગ્યાથી દરેક દેશી ભાષામાં રાજગીત રચાવ્યું, અને મી. કાબરાજી ગાયનકળામાં પ્રવીણ ગણાવાને લીધે ગુજરાતી રાજગીત રચવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું. આ રાજગીતના ગુણદોષની બાબતમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી, કેટલાકે તે પસંદ કર્યું, અને કેટલાકે તેના સામું કડક શબ્દોમાં મત આપ્યું. આ સામું મત આપનારાઓમાં નવલરામ, તથા બીજા કેટલાક હતા. કોઈ પણ તકરાર હદ ઉપરાંત વધે છે ત્યારે મમત ચડે છે, ખરી વાતની તકરારમાંથી એક બીજાની જાત ઉપર તકરાર ઊતરી પડે છે, અને રાગદ્વેષ થાય છે. આ રાજગીતની તકરારમાં "પારસી–ગુજરાતી" શૈલીની તકરાર નીકળી. વિરોધ આખરે જાતિવિરોધ હોય એવા રૂપમાં તકરાર ચાલી. છેવટ આ તકરારમાંથી "રાસ્ત" અને "ગુજરાતી" પત્ર વચ્ચે પણ તકરાર જાગી. રાસ્ત ગુજરાતીને શત્રુ ગણવા લાગ્યું એટલું જ નહીં, પણ કેટલાક ગૃહસ્થો પણ વરણીમાં આવી ગયા અને લોકમાં એ સૌ ગુજરાતી–પારસીનો વિરોધ ગણાયો જો કે રાસ્ત અને ગુજરાતીની કટારો સિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણે આ વિરોધનું નામ ન હતું. ઝીણી તકરારમાંથી મોટો વિરોધ થયો. નવલરામ એક મિત્રને લખે છે કે એક પારસી ગૃહસ્થે અથવા મનસુખરામની શાળાના કોઈ લેખકે આ ગીત રચેલું ગણાત તો હું વાંધો લેત નહીં–કારણ તે જાતે જ ભૂલાઈ જાત–પણ એને જ્યારે રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવામાં આવે છે ત્યારે મારે સ્પષ્ટ સામું બોલવું જોઈએ. અર્થાત્ ગુજરાતના એક મોટા પક્ષે કાબરાજીનો ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવી ભાષાવાળું ગીત જોડવાનો હક નાકબૂલ કર્યો, અને મી. કાબરાજીએ તેને પોતાના ઉપર અને પારસીઓ ઉપરનો હુમલો ગણ્યો. બે પક્ષની ભૂલ થઈ. એક પક્ષે ફૂલ કચરવા મુસળ લીધું; બીજાએ રજનું ગજ કર્યું. પણ ફળ એ થયું કે વગર

કારણે કડવો વિરોધ થયો. આવા મન-ઉકાળાના વખતમાં શાંતિ રાખનાર ધીર પુરુષ વિરલા હોય છે. આ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરાતીના અધિપતિએ "હિંદ અને બ્રિટાનિયા" નામનું પુસ્તક રચ્યું. મુસલમાન થયેલા મરનાર અંગ્રેજ મીરઝાં મોરાદ અલીનું "India on the mountain-top" નામનું સમર્થ લખાણ ભાવનગરમાં પૂર્વે નીકળતા "મનોરંજક રત્ન" નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું. અને એ ચોપાનિયાને ઘણું કરી આજ લેખના દરદથી કાઠિયાવાડની હવા સદી નહીં અને પરતંત્ર હવામાં સ્વતંત્ર ચોપાનિયું માંદું થઈ મરણ પામ્યું. આ લેખને આધારે મી. ઇચ્છારામે હિંદ અને બ્રિટાનિયા લખ્યું, અને રાસ્તે તેની રચના રાજદ્રોહી ગણી કઠોર હુમલો કર્યો, પુસ્તક ઉપર કલકત્તા સરકાર સુધી ખબર લેવાઈ, અને સરકારે પુસ્તક ઉપર આરોપ સ્વીકાર્યો નહીં. મી. કાબરાજીનો સ્વભાવ સાધારણ રીતે વિષમવૃત્તિવાળો નથી, પણ રાજભીન પછી એ પોતાની શાંતિ જાળવી શક્યા નથી. મી. ઇચ્છારામના પુસ્તકનું આ ફળ થવા છતાં એ પુસ્તકનું વિવેચન શાળાપત્રમાં થયેલું તે બાબત રાસ્તે હુમલો કર્યો. આપણે જોયું છે કે આ વિવેચનમાં પુસ્તકની પરીક્ષા તો છેજ નહીં, અને એના ઉપર સાધારણ રીતે હુમલો કરવાનું સૂઝે એમ નથી. પણ રાસ્તને હુમલો સૂઝ્યો, તેની જ સૂચનાથી નવલરામના ઉપરીઓએ નવલરામ પાસે ખુલાસો માગ્યો, અને ખુલાસાથી ઉપરીઓ તૃપ્ત થયા. નવલરામે કેટલાક ખાનગી પારસી તથા હિંદુ મિત્રોને પત્ર લખ્યા અને તેમાં રાસ્તની આ વિશે ઘણી કડવી ફરિયાદ કરે છે, રાસ્ત ગોફતાર પાસેથી ઇનસાફ મળવો અશક્ય છે એમ અંતઃકરણથી ગણે છે, અને એ પત્રની રાજભક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે માપવા યત્ન કરે છે. કાળની ગતિ ધીમેધીમે સૌ ઊભરા શાંત કરે છે તેમ આમાં પણ થયું છે એ આનંદની વાત છે. પણ એક જૂજ વાતમાંથી રજનું ગજ કેમ થાય છે, મમત અને ગેરસમજૂતીથી માણસના સ્વભાવ કેમ બગડે છે અને શાંતિ કેમ ખસે છે તેનો આ પાઠ ભૂલવા લાયક નથી. કાબરાજી અને ઇચ્છારામ ઉભય સ્વાભાવિક રીતે સારા અને મિલનસાર સ્વભાવના ગૃહસ્થો છે, અને નવલરામ પણ તેવા જ હતા. પણ મમત અને ક્ષોભનું કામ જ જુદું છે.

આ અરસામાં વાંચવાનું તેમ લખવાનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું

હતું. હિતોપદેશ અને દશરૂપકનું ભાષાંતર આરંભ્યું. કાવ્યાદર્શ અને સાહિત્યદર્પણનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. બેકન અને બર્ક વંચાતાં હતાં. ગુજરાતી શબ્દો અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપર પુષ્કળ નોંધ થતી હતી. Wit ને Humour વિશે તેમ બીજા વિષયો ઉપર છિન્નભિન્ન નિબંધો પેઠે ટીકા ટિપ્પણમાં ટપકતી હતી, હિંદુસ્તાની કવિતા છૂટક છૂટક લખવાનો યત્ન થતો હતો, હિંદુસ્તાની કાવ્ય પણ કંઈક આરંભ્યું, Rhetoric વાંચવા માંડ્યું, ભાષાનું નાગરત્વ કોને કહેવું તેના અનેક વિચાર કરે છે, કલિયુગાદિકાલજ્ઞાનની કલ્પના કરે છે, ભારતેશ્વરીનું નાટક આરંભે છે, બાળકીઓના શિક્ષણ અર્થે ગરબીઓ રચે છે, અને ઘણાક મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. મિ. મલબારીને પત્ર લખે છે, તેમાં એમની મનોવૃત્તિને અને એમના પ્રયત્નને અભિનંદે છે, બોલવાનું છોડી કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ લખે છે, પણ સરકાર વચ્ચે પડે તેની સ્પષ્ટ ના કહે છે, અને મલબારીને આર્જવ કરે છે કે ભૂલ્યે ચૂક્યે સરકારની મદદ ન માગશો, અને ભવિષ્ય વર્ણે છે કે એ મદદનું નામ દીવાથી જ કેળવાયેલા લોકમાં પણ પક્ષ પડશે અને મમત તથા વિરોધ બાઝશે. વળી કહે છે કે "અમારા અભણ દેશી બન્ધુઓના કરતાં અમારા સુધરેલા વિચાર વધારે શાણા છે, પણ એ શાણા વિચાર એમની પાસે બળાત્કારે પળાવવા અમને કોઈ જાતના હક નથી. જો આપણે બળાત્કાર ન કરતાં ન્યાયને માર્ગે ચાલીશું તો ઈશ્વર સહાય થશે જ. સરકારી મદદ માગશો તો લોકનો મોટો સમુદાય સામો થશે અને કેટલાકને તો એવી મદદ કાળવ્યુત્ક્રમ (anachronism) જેવી જ લાગશે કારણ આ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યના સમયમાં ખાનગી કુટુંબમાંજ એ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ ઘાલવાનું કહીએ તો પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારવાનું થશે—હું જાતે સુધારાવાળો છું તે જણાવવા મારી બાળલગ્નબત્રીશી તમારા ઉપર મોકલું છું." સભાઓ, વર્તમાનપત્રો અને જાતે આચરણ કરવું વગેરે માર્ગે લોકને સુધારવા એ માર્ગ સવળો ગણે છે.

સુબોધચિંતામણિના કર્તા શેઠ વલ્લભદાસને ૧૮૮૪માં એક પત્રમાં લખે છે: "કાદંબરી સાથે કાવ્યકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું બાંધવા બરાબર છે. × એને ચાહીએ તેટલું ચૂંથી શકાય

એમ છે. એ બધું ખરું. તોપણ ગુર્જરગ્રંથોનો ભંડોળ જોતાં એ કાવ્યકૌસ્તુભ પણ આદરથી આવકાર આપવા જોગ વધારો છે." "મેં તો એવો નિયમ જ પકડયો છે કે પુસ્તકો વસ્તુતઃ દૂષિત પણ દેશકાળ જોતાં ઉત્તેજનલાયક હોય તો તેની એક સારી નોંધ જ થોડાઘણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જૂજ ઇશારે જ દર્શાવવા. હજી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવો છે કે જો આવા પુસ્તકના દોષને વિસ્તારું, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તોપણ તેની કદર જ કરે નહીં. માટે આવાં પુસ્તકની એક આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો વિરુદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એ જ ન્યાય ને દેશહિતનો રસ્તો છે.

ઈ સ. ૧૮૮૬–૮૭: મહીપતરામ પેન્શન લેવાના છે એવી વાત સાંભળી નવલરામ એક પાસથી તેમની જગાએ જવાનો લોભ રાખે છે અને બીજી પાસથી પેન્શનનો વિચાર પણ કરે છે. તેમને દૈવની ઇચ્છાની ખબર ન હતી. વળી આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો હતો. પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષથી મુંબઈમાં ગાજી રહેલો મેઘ આવામાં શાંત થઈ ગયો–જેણે પોતાના અથાક શ્રમથી, પ્રેમશૌર્યનાં ગાનથી ભરેલી કવિતા-સતારથી, છટાવાળાં ગદ્યોથી, તીવ્ર ભાષણોથી, ઉત્સાહથી, સ્વતંત્રતાથી, અને આત્માર્પણથી, "ગરવી ગુજરાત"માં અનેક રંગો ભજવ્યા હતા એ તારો અસ્ત થયો–નર્મદાશંકર અનેક વિપત્તિઓ સહી વિપત્તિની જ ચિંતામાં આ સમયમાં પ્રજ્વલિત થયો, તેના કુટુંબને આધાર આપવા મિત્રોએ પૈસા ટકાની મદદ કરી, નવલરામ પણ એ મદદમાં શોક-આનંદથી ઊભા. અને એ પુરુષની જીવનકથા કરી શ્રાદ્ધાંજલિ આપવાનું પણ તેને જ માથે આવ્યું. કવિના મુંબઈવાસી મિત્રોમાંથી કોઈએ આ જીવનકથા લખવાનું નવલરામને સૂચવ્યું. નવલરામને આ કામ કવિએ જ લગભગ પચીસ વર્ષ ઉપર ભળાવી મૂકેલું હતું. ૧૮૬૬–૬૭ સુધીનું વૃત્ત તો કવિએ જાતે લખી છપાવી રાખ્યું હતું. બીજી હકીકત પણ મેળવી, અને પોતાની ઊગતી અવસ્થાના ધ્રુવ-નક્ષત્ર જેવા કવિનું જીવન નવલરામના જીવનનું પણ છેલ્લું લખાણ થયું. પાકી અવસ્થામાં, પ્રેમભાવથી, લખેલા આ જીવનની કિંમત તે વાંચી જોઈ સમજવી એ જ તેની સંપૂર્ણ કીર્તિ બનાવવાનો માર્ગ છે.

આ સમયે પેન્શન લઈ શું કરવું તેના પણ વિચાર સૂઝે છે. લોક-સુધારાનો વિષય લેવો સૂઝે છે. પણ તેમાં વખત ઉપર સૌ વાત નાંખવી એ રુચતું નથી. ત્યારે સુધારો કેવી રીતે કરવો, લોકનું મન કેમ કેળવવું, એ વગેરે વિચાર કરે છે અને ઉત્તર સૂઝતો નથી, પણ બર્કનું વાક્ય ઠીક લાગે છે: " A man full of warm speculative benevolence may wish his society otherwise constituted than what he finds; but a good patriot and a true politician always considers how he shall make the most of the existing materials of his country. A disposition to preserve and an ability to improve taken together would be my standard of a statesman." પાછળ આરંભેલાં કેટલાંક કામ પણ આગળ વધે છે. નવું ઘર બાંધવાની કેટલીક યોજનાઓ કરી, રદ કરે છે, સુધારે છે, અને રાખી મૂકે છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૮: આમ કરતાં કરતાં ૧૮૮૮ ની સાલ આવે છે. કવિની જીવનકથા લખનારનું જીવન પૂરું થવા આવે છે. ઉત્તરાવસ્થા બેઠી હતી તે પણ ચાલી જાય છે, અને ધીમે ધીમે યમરાજનાં ઉગ્ર પગલાંના ધબકારા સંભળાય છે. ઉદ્યોગી મન ઉદ્યોગ મૂકતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં વળી વળી પડવાના કુદકારા મારે છે, પણ નિવૃત્તિ ધોળા વાળની પેઠે વણુતેડી માથે ચડી બેસે છે. પેન્શનની અરજ કર્યાં છતાં અરજ મંજૂર થતા સુધી જીવનની દોરી ટકી નહીં. જીવનનો દરવાજો જાતે જ બંધ થવા ઇચ્છતો હોય એમ કલ્પનાના પવનથી ઘડીઘડી ઉઘાડવાસ થવા લાગ્યો : " It appears I am living against my nature". " I lead a dreamy life × × શું યોગ ખરેખર ખરો હશે ? × × × I am ashamed to be awakened from my waking dreams on which I lead my 'real' life. × × Is my mind getting old or of old unprogressive views ? Seems to be a fact. No remedy ? Is it simply a result of physical laws ? પ્રવૃત્તિ કહે છે કે મારો ત્યાગ કર્યો એ જ કારણ છે. નિવૃત્તિ કહે છે કે જેને તું old પણું સમજે છે અથવા Dreamy life

સમજે છે તે જ Real life છે. My nature is વેદાંતી—ચિન્મય જ સતવસ્તુ દેખે છે. તે તે કેમ વેદાંતી ન હોય? × × × શું યોગ સાચો છે? આ એક જાતનો યોગ જ છે?—× + × કેક, મોત કે બ્રહ્મદર્શનનું સાધન બેશક છે જ." કલ્પના વધે છે. આત્મપરીક્ષા સ્ફુરે છે "I am sunk in habits. The soul is smothered in the veil of worldliness Music ગમે છે × × Then pantheism is wrong." આ આઘાતનો પ્રત્યાઘાત થાય છે. આત્મા "દ્રવ્યજાળથી મુક્ત રહેવા-બલ્કે બધાથી જ મુક્ત રહેવા ઇચ્છે છે × × Am I too worldly? What a strong contrast to the ચિન્મય સ્વરૂપ? શું ચિન્મય સ્વરૂપ સાચું છે અને worldlyપણાનું સ્વરૂપ પણ સાચું છે? શું એ પણ એક પડ-આત્માનું આવરણ છે? શું ત્રિવિધ કોપ આ થયો? પંચકોપ પણ કાં ન ખરા હોય? I am getting a real theosophist now. My feelings are naturally of that order." "Am I સ્વાર્થી? એ પણ એક પડ હશે અને તે પાર હુ જોઉં છું. શું એ self-knowledge આપે છે? ત્યારે મોક્ષવલ્લરી ખરી જ" × × × "My sensual nature has sunk in the intellectual element of soul." પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, સંસાર અને અસંસાર, વચ્ચે આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ મન હીંચકા ખાધાં કરે છે, ઘોળાય છે, અને શરીરના બંધ શિથિલ કરે છે.

શરીરે કહ્યું કર્યું નહીં, પેન્શનની અરજ કરી પણ રીત પ્રમાણે વિધિ સહિત મંજૂર થતાં વાર લાગે એમ હતી, રજા લઈ એક બે માસ રાજકોટમાં જ ઘેર કાળ ગાળ્યો. વધારે રજા લઈ માર્ચ એપ્રિલમાં સુરત આવ્યા. ત્યાંથી ડુમસ ગયા, અને ચોમાસામાં પાછા ડુમસથી સુરત આવ્યા.

નવલરામનું શરીર નાની વયથી જ કંઇક રોગીલું તો હતું. જન્મમાં બે ચાર વાર કંઈ નહીં ને કંઈ મહારોગ થયેલા અને તેમાંથી બચેલા. પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. તેમાં એમની કેટલાંક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે. રાત્રે જાગવું, સવારે ઊંઘવું, નવ વાગે દાતણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું,

ઇત્યાદિ એમને એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે—પછી વૈદ્યો અને દાક્તરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી વાત. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરું, પણ કોઈને ભય લાગ્યો ન હતો. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ફૂલ્યું અને જળંધરનો રોગ કહેવાયો. છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડ્યું. દાક્તર વૈદ્યોએ મનુષ્યપ્રયત્ન કરી આખરે હાથ હેઠળ મૂકયા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આજકાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે બોલાવ્યા, અને મારા મરણ પછી મારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મૂકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મૂકતાં ગદ્દગદ કંઠે કહ્યું, "પિતાજી ! જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી કેળવણીની બૂજ હતી નહીં તેવે સમયે તમારી ટૂંકી રોજીમાંથી કરકસર કરી મને પૂરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખરચ કર્યો તો હું બે અક્ષર ભણ્યો અને કંઈ વિદ્વાનમાં ખપ્યો તેનો બદલો મારાથી વાળી શકાય એમ નથી, એમ છતાં ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી આ હું તમને આપું છું તે સ્વીકારી મને આશીર્વાદ દો કે મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય." આમ કહેતાની સાથે નવલરામ હૃદયાફાટ રોઈ પડયા, અને એમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને એથી સંબંધીઓએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવી કહ્યું કે "બ્હેન તું ડાહી છે—તેં કદી વાંક કર્યો નથી—પણ તારી માએ મારા મંદવાડમાં મારી માવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને તારા ધણીને કંઈ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહીં." પુત્રને પણ બોલાવી કહ્યું કે "ભાઈ, તારે નોકરી ન કરવી પડે એટલો સંચય તો હું કરી જાઉં છું માટે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહીં પણ પૂરું ભણી વિદ્વાન થજે અને સારી સોબતમાં રહેજે." આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઈ થયું નહીં. રાત ગઈ, બીજે દિવસ ઊગ્યો, શરીર કંઈ સ્વસ્થ દેખાયું અને સૌને કંઈક આશા પડી. બીજો દિવસ પણ ઠીક ગયો. પણ ત્રીજે દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી, બપોરે પાછું લોહી પડ્યું, સૌ ગભરાયાં, ને દાક્તર પ્રાતઃકાળે આવ્યો હતો છતાં બીજી વાર બોલાવ્યો. દાક્તરે કહ્યું, "બીજી વાર કેમ બોલાવ્યો ?" નવલરામ કહે, "તમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે." દાક્તર ધીરજ આપી ઔષધ આપી, પાછો ગયો; રાત્રિ

પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે "મારે શરીરે ઠીક છે" કહી બહારનાં સગાંઓને વિદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ નરભેરામને એકાંતમાં બોલાવી તેમને કહ્યું કે હવે મારો અંતકાળ નક્કી આવ્યો છે, છેલ્લે સુધી મારું ભાન કાયમ રહેશે, અને દેવાજ્ઞા થતા સુધી મારે શાંત રહેવાની ઇચ્છા છે—જો કોઈ પણ રોવા કૂટવાનો ગરબડાટ મારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મારા ઇશ્વરસ્મરણમાં ભંગ પડશે અને મારી આખરની વખતે મારે મારા ઇશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બજાવી લેવાનો તેમાં હું ચૂકી જઈશ—માટે મારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહીં ઊભાં રહેવું—એટલુ મારું છેલ્લું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લઉં છું—મારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પડ્યો એવી તમારી ખાત્રી થાય ત્યારે મરણ પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત નરભેરામે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આજ્ઞા આપી દીધી. તે સાંભળતાં નવલરામનાં પત્ની મણિગૌરીએ તરત રોવા માંડ્યું, શરીરથી અલંકાર દૂર કાઢી નાંખ્યા, અને પતિની શય્યા પાસે જઈ બેસાં. એ દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી સૌની પાસે ફરી છેલવહેલી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સૌને પલંગ આગળ ઊભેલાં જોઈ બોલ્યા કે "કોઈને કાંઈ કહેવું છે"—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઈ બોલ્યું નહીં એટલે પોતે બોલ્યા "હવે હું પરવારી ચૂક્યો, ચાલો હવે ઇશ્વર-સ્મરણ કરીએ;-નરભેરામ, Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ! દીનબંધુ! દીનાનાથ!" આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઈ, અંતરમાં પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને અંતે બોલી ઊઠ્યા કે "આનંદ! આનંદ! આથી તે વળી બીજો કયો આનંદ? હે પ્રભુ! તું જાણે છે કે મેં મારા જન્મપર્યંત કંઈ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું તારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મારો હાથ પકડ!" વળી એક બે વાર મનમાં સ્તવન કર્યું. અને પાછા આના આ શબ્દો મોટેથી ઉચ્ચાર્યા. એ સ્તવનમાં ને સ્તવનમાં જમણો હાથ ઊંચો થયો અને પાછો પડ્યો તેની સાથે ત્રણ આંચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છૂટનાર અદૃશ્ય થઈ ગયો. વિરહ પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા-કૂટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો, ઓળખનાર સર્વ, સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થીઓએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક દર્શો.

કવિઓના ગુણ–મધુકરની પાછળ કવિઓ કવિતામાં રોયા, અને વૃદ્ધ દલપતરામે કવિતા–અંગુલિ શોક–વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને અન્ય પત્રોએ ખેદ સાથે આ નઠારો બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમાં કથાશેષ–કીર્તિશેષ–ગ્રંથશેષ–થઈ ગયા; એમનું શરીર હતું ન હતું થઈ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ના ઑગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાત્રે આ બનાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યને અર્થે પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઈ ભાગ મૂકી ગયા છે, તેની વિગત આ જીવનકથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાંચનાર! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવનકથા લખાઈ અને થઈ પણ રહી. નવલરામ કોઈ રાજા ન હતા, એમણે કંઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યો, ગ્રંથકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના કોઈ મોટા જજ ન હતા, દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ. આઈ. ન હતા, અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા. જો આવા આવાઓની જીવનકથા વગર બીજાની કથાને તું કુચલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પૂછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું, આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર! જો તું મોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાં જ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મોટાને માથે પણ મોટા છે અને નાના હોય તે પોતાનાથી વધારે નાના આગળ તો મોટા છે; આટલો મોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમાં બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા ખોટા?

"મોટાં નાનાં વધુ મોટામાં, તો નાનાં પણ મોટાં;
વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ, તો ઘરદીવડાં નહીં ખોટાં."

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ ઠીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું બીજા કોણે કોણે કર્યું છે? એના જીવન ઉપરથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે? એનાં જીવનના

પાના તારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજે કે એમાથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેવાનુ કેટનુ જડે છે

જૂના હોલકરો વિશે કહેવાતુ કે તેમનુ રાજ્ય તેમના ઘોડાના પનાણુ ઉપર હતુ તેમ જ નવનરામનુ જીવન તેમના મગજમા અને હૃદયમાં હતુ વાચવુ, વિચારવુ, અને લખવુ એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમા નિરતર પાણી ઊછળે છે એમ, તેમના જીવનમા ઊછળતી હતી વેદાતના સપ્રદાય પ્રમાણે વેદાત તેઓ ભણ્યા ન હતા, પણ તેમના ગજા પ્રમાણે—બુદ્ધિ પ્રમાણે—જે વેદાત સમજતા હતા (તેને આપણે વેદાત કહીએ કે ન કહીએ તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતુ, એમનુ મરણ એના જેવુ મરણ પામવાનો બીજાઓને અભિલાષ કરાવે એવુ સુદર હતું ઈશ્વિર અને બ્રહ્મ ઉભયનુ સ્વરૂપ સ્વીકારતા ઈશ્વિરની પ્રાર્થના કરતા છતા આત્મા, ઈશ્વિર અને બ્રહ્મનુ ઐક્ય માનતા આનુ છતા પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થ-આ દેશના કલ્યાણને અર્થે-રાખતા કેટનાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મોટી ગણે છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે, જૂના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વસના આ યુગમા ચાર આશ્રમ નથી પણ પ્રવૃત્તિ એ જ એક આશ્રમ છે બીજા સર્વ આશ્રમોના નામરૂપ એમાથી ઘડી કાઢવા જોઈએ ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટ ભરવાનો ધધો કરી સતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહી અને અગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહી—તો વાચે ક્યાથી?—વાચે નહી તો લખે ક્યાથી?—એ સૌ સ્મરતા નવનરામનો અહોનિશ નિરતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ-ઉદ્યોગ એજ ધર્મ છે એમ આખુ યુરોપ માને છે, તે નહી માનનાર દેશમા ગૃહસ્થાશ્રમનુ સત્ત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે, માનશે તેનો પણ એ જ, અને નહી માને તેનો પણ એજ, આશ્રમ છે, સૂઈ રહીએ તો યે શરીરમા લોહી ફરે છે અને અત્યત બેસી રહીએ તો યે સનતગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડ્યાં કરે છે તેની સાથે આપણે મરજી હોય કે ન હોય તો યે ઘસડાઈએ છીએ, તે જ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમા—પરરાજ્યમા-પ્રવૃત્તિ જ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસોએ પ્રવૃત્તિમા પ્રવાહપાત રાખી તેમાં વેઘિયાવાડ ન કરતા માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવુ—એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે કહ્યો છે જ.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ भगवद्गीता ॥

માત્ર બુદ્ધિયોગ હોય તો તે બસ છે,

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥

હાલના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં તો યુદ્ધ કરવાની ના કહેવી તેજ અહંકાર છે, તેનાથી જ વિનાશ છે, એ યુદ્ધ તે જ કર્મ છે, અને એ યુદ્ધથી જ સર્વ દુર્ગમાંથી ઉદ્ધાર છે:

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

આ યુગની તો પ્રકૃતિ જ યુદ્ધ કરાવનારી છે—એને ના કહેશે તે નાશ પામશે. આ યુગ, આ એની પ્રકૃતિ, આ એના વિભ્રમ—સર્વનો કર્તા ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરની ઇચ્છા છે કે એમ જ થવું જોઈએ.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

એ ઈશ્વરની આવી ઇચ્છા—આવી કૃતિને પણ શરણ થવાથી परा शांति અને शाश्वत स्थान બતાવ્યું છે;

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

આ કળિયુગમાં તો કળિયુગનો વા વાર્તા નારાયણે નરને દર્શાવેલો ધર્મ આ છે.

અંગ્રેજ કાર્લાઇલનાં વાક્ય—આનું ભાષાંતર હોય તેમ—આ જ બોધ આપે છે:

"*Laborare est Orare.* In a thousand senses, from one end to the other, true work is Worship. He that works, whatsoever be his work, he

bodies forth the forms of Things Unseen: a small Poet every Worker is. × × × The Unseen Powers had need to watch over such a man; he works in and for the Unseen. Alas, if he look to the Seen Powers only, he may as well quit the business. His Nothing will never rightly issue as a Thing, but as a Deceptivity, a Sham thing,—which it had better not do! × × × As in battle and the shock of war—for is not this a battle?—thou too shalt fear no pain or death, shalt love no ease or life."

Unseen Powersને અર્થે—ઇશ્વરને શરણ થવા ઇશ્વરની અગમ્ય ઇચ્છા સાધવા તેણે નિર્મેલી પ્રવૃત્તિને સદર્થે નિષ્કામ સાધવી એ ધર્મ જ છે.

નવલરામે આ યુગનો આશ્રમ પાળ્યો છે, તે જ્ઞાની હો કે ન હો, પણ એના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્વે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ-તપ તપાયુ છે, એ તપનુ ફળ પરમાર્થ સિવાય ઇચ્છ્યું નથી, "**સર્વ ભાવ**"થી એ કર્મ-તપ "ઇશ્વરશરણે" રહ્યું છે, અને દીવાની જ્યોત સર્વદા ઊભી ને ઊભી રહી હોલાતી વખત પણ ઊભી જ રહે છે તેમ નવલરામને અવસાનસમયે પણ ઇશ્વરવાસના સ્ફુરી છે. ઇશ્વર અને બ્રહ્મમા કયા ભેદ ગણ્યો છે? સર્વથા પવિત્ર અને સુદર રાગ કાઢતું વાજુ બંધ થઈ ગયું તેના ભણકારા પણ પવિત્ર અને સુદર જ છે, અને વાચનારને એ ભણકારા એવા લાગે તો તે લાભ પણ ઓછો નથી

મુબઈ,
વસંતમાસ ૧૯૪૭ } ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

નવલરામે ધર્માદાના ટ્રસ્ટીઓ કરવા લખેલો પત્ર

પરમ મિત્ર ભાઈ લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી તથા ભાઈ નરભેરામ મનસુખરામ વ્યાસ પ્રત્યે લી. પંડ્યા નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રેમપૂર્વક યથાયોગ્ય વાંચવા. વિશેષ વિનંતી કે કેટલાક વખતથી મારો કોઈ ખરેખરી "ચેરીટી" કરવાનો વિચાર હતો પણ તેને માટે મારી નજરમાં કોઈ યોગ્ય સ્થળ ન લાગવાથી અત્યાર સુધી તે બની શક્યું નથી. પરંતુ હાલ મારી તબિયત બીમાર હોવાથી એ કામ તો કરવું જોઈએ એમ મેં મારા મનથી નિશ્ચય કર્યો છે. મારા વિચારમાં ઊંચી દેશી કારીગરી વધે એ કામમાં ઉત્તેજન આપવું, એ હાલને સમે મોટામાં મોટો ધર્મ છે. અને તેથી હાલ મુંબાઈમાં ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઉઘડનાર છે તેમાં દર માસે રૂ. ૧૦) દશની એક સ્કોલરશિપ કાઢવી તે એવી શરતે કે જ્યાં સુધી વીસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણનો છોકરો ઉમેદવાર મળે ત્યાં સુધી તે તેને આપવી અને તે જો ન મળે તો પછી તે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ઉપરીઓને જે સારામાં સારો ઉમેદવાર લાગે તેને આપે. આ મારો વિચાર પાર પાડવામાં હાલ હરકત એ છે કે ત્યાં ઊંચી કારીગરીનો અભ્યાસ ચાલવાનો કે નહિ તે કંઈ હજી બહાર પડ્યું નથી અને તે બહાર પડે ત્યાં સુધી કદાપિ મારો દેહ ટકે પણ નહિ, માટે મેં સધર્ન મરાઠા સ્પિનિંગ ઍન્ડ વીવિંગ કંપની લિમિટેડની બે ડિપોઝીટ ટ્રાન્સ્ફરેબલ રિસીટો તેમાંની એક રૂ. ૨૫૦૦)ની તથા બીજી રૂ. ૧૦૦૦)ની મળી રૂ. ૩૫૦૦)ની અંકે ત્રણ હજાર પાંચસોની તમો બંન્યો ભાઈને સામટે નામે ટ્રાન્સ્ફર કરી છે, તેમાંથી રૂ. ૩૦૦૦) મજકુર સ્કોલરશિપને માટે સરકારી ચાર ટકાની વ્યાજની પ્રોમીસરી નોટો લઈ, એ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના યોગ્ય અધિકારીને ઉપર કહ્યું તે મુજબ બે ત્રણ ઊંચી કારીગરીની અનુભવી કેળવણી મળશે એમ ખાત્રી થાય ત્યારે ઉપર લખેલી શરતો સાથે સ્વાધીન કરવી. કદાપિ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મુંબાઈમાં ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ન ઊઘડે અથવા તે ઊઘડ્યા બાદ તેમાં ઊંચી કારીગરીનો અભ્યાસ ચાલતો નથી અથવા ચાલવાનો નથી એમ જો તમો બંને ભાઈઓને માલૂમ પડે તો એ રકમ મુંબાઈની આર્ટ્સ કૉલેજ (એલ્ફીન્સ્ટન)માં ઉપર લખેલી સઘળી સરતોથી તે કૉલેજના મુખ્ય અધિકારીને સ્વાધીન કરવી.

ઉપર લખેલી રૂ. ૩૫૦૦)ની ટ્રાન્સફરેબલ નોટો ઉપર ચઢેલું વર્ષ એકનું વ્યાજ વસૂલ થયે મારા ઘરની બીજી મિલકતની વ્યવસ્થા કરનારને આપવું. એ ચઢેલા વ્યાજની રકમ ઇલાયદી છે અને તે ધર્માદા ખાતે વાપરવાની નથી.

બાકી જે રૂ. ૫૦૦)રહ્યા તેની વ્યવસ્થા હું નીચે પ્રમાણે કરવાને ઇચ્છું છું. એમાંથી રૂ. ૧૦૦) સુરતની વીસનગરા નાગરની ન્યાતના સાજના ખાતે તથા રૂ. ૮૦) દવે મકનરામ ઉત્તમરામને, તથા રૂ. ૭૦) અમદાવાદવાળા મારી ફોઈના છોકરા મરહુમ હાવજીભાઈના દહાડામાં મદદ દાખલ તેમની વિધવાને, તથા રૂ. ૩૦) સુરતની પ્રજાહિત સભાને, તથા રૂ. ૩૦) સુરતના નિરાશ્રિત ફંડ ખાતે આપવા તથા બાકી જે રૂ. ૨૦૦) રહ્યા તે ભટ હરિલાલ વલ્લભરામ ઘણા વર્ષથી મારી નોકરી નીમકહલાલીથી કરે છે તથા મારા હાલના મંદવાડમાં ખરા પુત્રભાવથી જ સેવા બજાવે છે તેના અલ્પ બદલા દાખલ આપવા. સદરહુ રકમો જે જે સખસોને આપવા લખેલી છે તેમાંથી કોઈ પણ સખસ અથવા સખસો લેવાને ના કહે અને તે ના કહેલી રકમો રૂ. ૨૦૦) સુધી અથવા તેથી વધારેની થાય તો તે રૂપિયાનો ઉપયોગ જે જગોએ ખરી જરૂર હોય તે જગોમાં એક કૂઆણી બંધાવવા માટે કરવો. અને કદાપિ લેવાને ના પાડેલી રકમ એ કામને માટે બસ ન હોય તો તે રકમનો ઉપયોગ મારી સ્ત્રી તથા ભાઈ નરભેરામ એ બંનોએ મળીને જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તે રીતે ધર્માદા કામ ખાતે કરવો.

જો ઈશ્વરકૃપાથી મને આરામ થાય તો ઉપર લખેલી રૂ. ૩૫૦૦)ની ડિપોઝીટ ટ્રાન્સફરેબલ રિસીટો મારા નામ ઉપર તમો બંનો ભાઈએ પાછી ટ્રાન્સફર કરી આપવી.

તમો બંન્યો મારા પરમ એકાંતિક મિત્રો છો અને બહુ આ મારી છેલ્લી જ વિનંતિ છે. માટે ખરા પ્રેમથી અને સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખી આ કામ કરશો એવો મને પૂરો ભરોસો છે. દા. મહેતા હરિલાલ વલ્લભરામ.

લી. તમારો શુભચિંતક મિત્ર
(સહી) નવલરામ લક્ષ્મીરામ

સાક્ષરજીવન

::

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના
પ્રમુખપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાન સાથે

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

પ્રવેશક તથા ટિપ્પણ
બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

પ્રકાશક
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા : મુંબઈ

મુખ્ય વિક્રેતા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૧૯૧૯ વિ. સં. ૧૯૭૫
બીજી આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૧૯૫૮ વિ. સં. ૨૦૧૪

રૂા. ૩ : ૭૫

મુદ્રક
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
નોવેલ્ટી ટૉકિઝ પાસે
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

પ્રકાશક
પ્રવીણચન્દ્ર જી. રૂપારેલ
સહાયક મંત્રી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ
મુંબઈ–૪

પ્રસ્તાવના

મારા પિતા–સદ્ગત રા. ગોવર્ધનરામના અપ્રસિદ્ધ લેખો ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકવા અનેક દિશાઓમાંથી મને ઘણા સમયથી વારંવાર કહેવામાં આવ્યાં કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથાના લેખક તરીકે મારા વડીલે ગુજરાતની પ્રજા પાસે જે અનેક ભવ્ય આદર્શો અને નવી વિચારસૃષ્ટિ ઊભાં કરી લોકપ્રીતિ અને અસાધારણ સન્માન મેળવ્યાં છે તેના જ પરિણામે આ માગણી થાય છે એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે. ૧૯૦૭ ના તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ગુર્જર પ્રજાએ તેમની નવલકથાનો કંઈક વધારે પ્રમાણમાં સત્કાર કરવા માંડ્યો છે એ સદ્ગતની કૃતિ માટે પ્રજાના વધતા જતા પ્રેમનું જ ચિહ્ન છે. સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથાદ્વારા સ્વર્ગસ્થે ગુર્જરપ્રજામાં જે સ્થાન મેળવ્યું છે તેની વીગતમાં ઊતરવાનું મારું કર્તવ્ય નથી, પરંતુ સાક્ષરજીવન પ્રસિદ્ધ કરવા મારા મને મને જે આગ્રહ કર્યો છે તેનાં અનેક કારણોમાં એ વસ્તુસ્થિતિની મને થયેલી પ્રતીતિ મુખ્ય છે.

સાક્ષરજીવનના આ લેખનો લેખનકાળ સત્તર અઢાર વર્ષ પૂર્વનો છે. સમાલોચક (ત્રૈમાસિક)માં થોડે થોડે તે પ્રસિદ્ધ થતું હતું અને વિધિના ક્રૂર પંજાએ સ્વર્ગસ્થના એ જીવનસમયમાં અંતરાયો ના નાખ્યા હોત અને પછી જીવનને ટુંકાવી ના નાંખ્યું હોત તો આ લેખ જરૂર પૂરો થાત. પરંતુ ગુજરાતના ભાગ્યમાં એ વાત નિર્માઈ ન હતી અને પરિણામે સાક્ષરજીવન તેમના બીજા કેટલાક લેખોની માફક અધૂરું જ રહ્યું છે. સાક્ષરજીવન જે કાળે સમાલોચકમાં પ્રગટ થતું હતું તે વખતે આ લેખે પ્રજાનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને 'સાક્ષરજીવન પૂરું થયું હોત તો આપણી સમક્ષ આજ એક ઉત્તમ પુસ્તક પડ્યું હોત' એમ તેના વાચકોની દર્શાવાયેલી પ્રબલ ઇચ્છા મેં ઘણીવાર સાંભળી છે. સાક્ષરજીવનનો લેખ સાધારણ મનુષ્યને માટે ભારે છે, પરંતુ ગુજરાતના શિક્ષિત વર્ગને માટે તો તેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. આમ આ પુસ્તકને આપણી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરતાં મને આનંદ થાય છે અને ઈશ્વરકૃપા હશે અને અનુકૂલ

સંયોગો હશે તો સ્વર્ગસ્થના બીજા લેખો પણ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હું અભિલાષ રાખું છું. મને આશા છે કે જે કૂંળા ભાવથી મેં આ અધૂરો લેખ ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ આજે મૂક્યો છે તેનો યોગ્ય સત્કાર અવશ્ય થશે જ અને તે રીતે સ્વર્ગસ્થના લેખને યોગ્ય ન્યાય મળશે.

સાક્ષરજીવન એ વિદ્વદ્ભોગ્ય લેખ છે. પ્રજા તેને વધારે સહેલાઈથી સમજી શકે એ વિચારથી તેનાપર પ્રવેશક લખાવવાનું મને ઠીક લાગ્યું. અને ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષર રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી.એ. ને એ કામ સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એ માન્યવર વિદ્વાન કેટલાક વખતસુધી ચિંતાભરી માંદગીમાં હોવાથી આપણા બીજા જાણીતા વિદ્વાન લેખક પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર બી.એ.ને એ કાર્ય સોંપવું પડ્યું હતું. એ વિદ્વાન લેખકે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી સાક્ષરજીવનના લેખ માટે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે કેવળ અભિનંદનને પાત્ર છે એવું મારું માનવું છે. પ્રો. ઠાકોરે પ્રવેશક ઉપરાંત પુસ્તકને અંતે એક વિસ્તૃત પરિશિષ્ટ અને ટિપ્પણ લખી પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારી છે અને મારું ધારવું છે કે એથી સાધારણ વાચકોને પણ પુસ્તક વિશેષ સરલ થઈ પડશે. પ્રો. ઠાકોર જેવા અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યોના સંસ્કારી અભ્યાસીએ આ કાર્ય સ્વીકાર્યું એ હું મારું પોતાનું જ નહિ, પરંતુ ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. એમણે જે હૃદયપૂર્વક અતિશય પરિશ્રમ લીધો છે તે માટે જ માત્ર નહિ, પરન્તુ જે ઊંચા પ્રકારની ધર્મબુદ્ધિથી તથા જે સ્તુત્ય ઉત્સાહથી તેમણે માથે લીધેલું કાર્ય પાર ઉતાર્યું છે તે માટે તેમનો હું જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે.

શ્રી ગોકુલઅષ્ટમી, ૧૯૭૫
નડિયાદ

રમણીયરામ ત્રિપાઠી

અનુક્રમણિકા

નિવેદન

સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી નડિયાદમાં તા. ૨૬ મી (દશેરા) ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ ને દિવસે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રમુખપદે અને મુંબઈમાં નવ સાહિત્યસંસ્થાઓ તરફથી તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૬ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે ઊજવાઈ હતી.

મુંબઈની એ સભાએ, શ્રી ગોવર્ધનરામનું સ્થાયી સ્મારક રચવાના ઉદ્દેશથી, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના નેતૃત્વ નીચે એક સમિતિ નીમી હતી. આ સ્મારક સમિતિએ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરનું નડિયાદનું નિવાસસ્થાન ખરીદીને ત્યાં ગોવર્ધનરામસ્મૃતિમંદિર સ્થાપવાનો અને એ મહાન લેખકના અપ્રસિદ્ધ અને અપ્રાપ્ય ગ્રંથોનું પ્રકાશન થાય એવી યોજના કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

આ બે ઉદ્દેશો પાર પાડવા સ્મારક સમિતિએ ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપિયા ભેગા કરવાની ધારણા રાખી હતી: પણ તે લગભગ પચીસ હજારનું ભંડોળ ભેગું કરી શકી હતી.

ગોવર્ધનરામનું ઘર ગીરો મુકાયેલું હતું. એ પાછું મેળવતાં સમિતિને પચીસ હજારથી વધારે ખર્ચ થયું. આ સંયોગોમાં સમિતિએ ઘરનો પાછલો ભાગ લલિતાવનિતાશ્રમને રૂ. ૧૩,૫૦૦માં વેચ્યો અને ઘરનો આગલો મુખ્ય ભાગ ગોવર્ધનરામસ્મૃતિમંદિર તરીકે રાખ્યો. ગોવર્ધનરામનાં સ્વ. પત્ની લલિતાગૌરીના સ્મારક તરીકે નડિયાદમાં નરહરરામે વનિતા-આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો, એટલે સંયોગવશાત્ એક જ સ્થલે "ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર" અને "લલિતા વનિતા-આશ્રમ" સ્થપાયાં એ પણ બહુ ઉચિત થયું.

વહીવટ માટે "ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર", આ સમિતિએ નડિયાદના શ્રી ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી ટ્રસ્ટને, રૂ. ૬૦૦૦)ની રકમ સાથે, સોંપી દીધું છે; એટલે હવે સ્મૃતિમંદિરનો સ્થાયી નિભાવ થશે એવી આશા છે.

ગોવર્ધનરામનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકોના પ્રકાશન માટે સમિતિએ હમણાં સુધીમાં શ્રી ફાર્બસ સભાને રૂ. ત્રણ હજારની રકમ સોંપી છે,

અને એમાં હજી થોડો ઉમેરો થશે. સ્મારક સમિતિએ અને ફાર્બસ સભાએ આ રકમમાંથી શરૂઆતમાં ગોવર્ધનરામનાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવ્યું છે :

૧. કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

૨. નવલરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા

૩. સાક્ષરજીવન

૪. "ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન"—પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ

૫. Classical Poets of Gujarat

એ યોજના અનુસાર 'દયારામનો અક્ષરદેહ' અને 'નવલરામની જીવનકથા' પ્રકટ થઈ ચૂક્યાં છે અને આજે આ 'સાક્ષરજીવન' તથા 'ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન' પ્રગટ થાય છે. છેલ્લું પુસ્તક પ્રગટ થતાં આ યોજના પૂરી થશે. અભ્યાસીઓની અનુકૂળતા ખાતર પહેલાં બે પુસ્તકો અને બીજાં બે પુસ્તકો સાથે બંધાવ્યાં છે. ભંડોળ વધશે તેમ ગોવર્ધનરામનાં બીજાં લખાણોનું પ્રકાશન કરવાનું પણ ધ્યેય છે.

તા. ૨૦ મી ઓક્ટોબર ૧૮૫૭ને દિવસે ગોવર્ધનરામની જન્મતિથિએ "ગોવર્ધનરામ સ્મારકમંદિર"નો ઉદ્ઘાટનનો વિધિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીને હસ્તે સમિતિ તરફથી થયો હતો અને એ પ્રસંગે ગોવર્ધનરામની અંગ્રેજી નોંધપોથી–સ્ક્રેપ બુક—નો એક મહત્ત્વનો ભાગ, જુદા પુસ્તકરૂપે, એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

સ્મારકસમિતિના કાર્યમાં જે જે વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સહકાર આપ્યો છે તે સહુનો આ સ્થલે હું સમિતિ તરફથી આભાર માનું છું. સમિતિનું કાર્ય પૂરું થતાં પહેલાં તેના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈનું ખેદજનક અવસાન થયું તેથી આ કર્તવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે.

ખાર–મુંબઈ
૧–૧૨–૧૯૫૭ } કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

પ્રવેશક

રા. રા. મગનલાલ હુરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, એમ. એ., અને બીજા કેટલાક સરલ ગુજરાતીની હિમાયત કરે છે ત્યારે ઘણુંખરું 'કાનફાડુ' 'જડબાતોડ' શબ્દો સામે અને સંસ્કૃતમય શૈલી સામે ફરિયાદ કરે છે. જરૂર વગરના ભારે શબ્દો અને અપરિચિત રચનાઓવાળું કે આડંબરી લખાણ નિન્દાપાત્ર ગણાવું જોઈએ, એ વિશે પરિપક્વ લેખકો અને પરીક્ષક વાંચનારામાં બે મત સંભવતા પણ નથી. પરંતુ 'જરૂર વગરના' એટલે શું? ભાષાના ઔચિત્ય અને સ્વારસ્યની પણ ફિલસૂફી છે, જેમાં શબ્દના વાચ્યાર્થને તો લેખકના અધમ જ સાધન તરીકે ગણાવેલો છે. શબ્દોનું સામર્થ્ય વાચ્યાર્થ સાથે કે તેમાંથી કે તેને દાબી દઈને બીજા પણ અર્થો આગળ કરે છે, આ અર્થો યથાયોગ્ય આવે તેમતેમ જ લેખ સાહિત્ય તરીકે અગર 'સાક્ષરતા'માં દીપે છે, અને એક વાચ્યાર્થવાળા જે અનેક શબ્દો હોય છે, તે સર્વનું આ બીજા અર્થો આપવાનું સામર્થ્ય એકસરખું હોતું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. ગદ્યને ઘડીક બાજુ ઉપર રાખી પદ્ય કે પદ્યનો વિચાર કરીએ, તો તેના લેખકનો ઉદ્દેશ અમુક અર્થસંદર્ભ જણાવવાની સાથેસાથે અમુક પ્રકારનું સંગીતમાધુર્ય કે કવિતામાધુર્ય વહેવડાવવાનો હોય છે, બલ્કે સંગીત કે કવિતા તરીકે ઉત્તમ કૃતિઓમાં આ માધુર્ય વડે જ બરાબર ખીલે અર્થાત્ સોળ કલા જણાય એવો એ અર્થસંદર્ભ હોય છે; અને આ માધુર્યને માટે તો એ કૃતિમાંના શબ્દોના અર્થ ઉપરાંત કે તેની જોડે જ એ શબ્દસંકલનાથી—એ અર્થાનુસારી યતિબંધ કે એ રાગાનુસારી તાલબંધમાં વહેતી શબ્દસંકલનાથી—કેવી સુરાવટ જામે છે તે ખાસ જોવાનું હોય છે. આથી કરીને જોઈતા વાચ્યાર્થવાળો સરલસુતર શબ્દ જ વાપરવો—ઉ૦ ત૦ મહિષી શબ્દ સંસ્કૃત તેથી અને ભેંસ મૂધોથી શ્વાસને ઠેલીએ ત્યારે બોલાય તેથી એ બંનેને ટાળીને ઓઠ વડે બડબડાય તેમ કોણી એવું સર્વ સમજે માટે ડોબું શબ્દ જ યોજવો—એવો નિયમ પદો અને પદ્યોના પ્રદેશમાં નકામો જ પડી જાય છે. ગદ્યમાં—સાહિત્યના ગદ્યમાં—સ્વરમાધુર્ય જેવા શ્રુતિઆહ્લાદક સૌષ્ઠવને તેમ વાચ્યાર્થથી ઊંચા પ્રકારના

અર્થોના બુદ્ધિઆહ્‌લાદક સૌંદર્યને સ્થાન છે એમ સ્વીકારીએ તેટલે દરજ્જે ગદ્યના પ્રદેશમાં પણ આ સરલસુતરાં લખાણ માટેની માગણીનું વજન ઘટી જાય છે.

વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ એ સરલસુતરાં લખાણની માગણી ચાલી શકે નહીં. વનસ્પતિશાસ્ત્ર લો કે અસ્થિશાસ્ત્ર લો, અર્થશાસ્ત્ર ઉઘાડો કે રાષ્ટ્રશાસ્ત્રમાં માથું મારો, વિજ્ઞાનના વિશ્વવ્યાપી ક્ષેત્રમાં જ્યાં નજર નાખશો ત્યાં મર્યાદા પરિમાણ ગુણદોષ આદિ વડે સુનિશ્ચિત સુઘટિત કરવામાં આવેલા વિચારોના જડીભૂત એકમો (units) પારિભાષિક શબ્દો વડે જ વહાતા જોશો. વળી એ સર્વ વિષયોમાં દલીલો અને નિરૂપણોના પ્રકારો પ્રવાહો વાંકવળણો અને ક્યાંકચિ સુદ્ધાં અને અથડાઅથડી પારિભાષિક યુક્તિઓ અને સ્વીકૃતિઓ વડે જ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટતા પામતા જોવામાં આવશે. આવા કોઈ વિષયની જેટલી પરિભાષા આપણે પ્રયાસે પ્રયાસે પોતાની કરી હોય છે તેટલે દરજ્જે જ આપણને એ વિષય સુગમ બને છે અને રસિક પણ લાગે છે, અન્યથા કોઈ રીતે નહીં. મતલબ કે આવા વિષયોમાં સુગમતા અને રસનો ઘણો આધાર વાંચનારની પોતાની પાત્રતા ઉપર છે. આવા વિષયોના લેખકોમાં કોઈ મુકાબલે સરલ અને કોઈ અઘરો ગણાવાને કારણ આપે છે એ ખરું; પરંતુ જે વાંચનારે પ્રયાસ કરીને એ વિષયમાં ચંચુપાત કરવાની જ શક્તિ મેળવી નથી હોતી, તેને તો એ ઉપરના સરલ અઘરા સર્વ ગ્રન્થો 'તુમડીમાં કાંકરા' જેવા છે. અને આ ઉપરથી એ વાત તરી આવે છે, જે વિજ્ઞાનના વિષયોને માટે ખરી છે તે સાથે સર્વ પ્રકારનાં લખાણો માટે વત્તીઓછી ખરી છે, કે સરલતા રસિકતા આદિનો આધાર કોઈ પણ લેખના પોતાના ગુણદોષ ઉપર છે તે કરતાં વાંચનારની પોતાની પાત્રતા ઉપર વધારે છે. અંગ્રેજી ત્રીજી ચોપડી ભણનારને શેક્સ્પીયરનું નાટક વાંચવા આપીએ તો તે બીચારાનું મગજ એક પાનું વાંચતાં વાંચતાં યે ઊંઘી જવાનું. ઊંચી કોટિનાં લખાણ સરલતા ઉપરાંત રસભર ઉમંગથી પણ વંચાય એવી શક્તિ ક્રમેક્રમે જ આવે છે. જે જે ભાષાનું સાહિત્ય ખેડાયેલું હોય છે તેમાં વાચકોનો અધિકાર ઉત્તરોત્તર વધે એવા વાંચનક્રમ પણ બંધેલા હોય છે, જે શાળાપાઠશાળાઓમાં અને સાહિત્યશોખી મંડળોમાં વત્તાઓછા અનુસરાય છે. સંસ્કારી અર્થઘન

સુશ્લિષ્ટ ગુજરાતી લખાણ અવાચ્ય પડવાનો શોરબકોર ઘણી વાર ઊઠે છે, તેનું મૂલગત કારણ એ પણ છે કે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ક્રમબદ્ધ પઠનપાઠન હજી આપણા દેશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું નથી. સાહિત્ય વિજ્ઞાન અને ફિલસુફીના સરલથી માંડીને ગહનમાં ગહન સર્વ અંગોનું પઠનપાઠન જ્યારે આપણી પ્રજામાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ફેલાઈ રહેશે, ત્યારે જ આ સરલસુતરાં ગુજરાતી લખાણ માટેની માગણી પૂરેપૂરી શાંત પડશે.

ફિલસુફીમય લખાણ પણ સામાન્ય વાંચનારને માટે સરલ નથી, તેનું કારણ એ લખાણના અંતર્ગત દોષ કરતાં એવા વાંચનારમાં એ માટેના અધિકારના અભાવને ગણવાનું છે. ફિલસુફી તે તત્ત્વવિદ્યા છે અને

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति" तत्त्ववित्.
સામાન્ય વાંચનાર જડ જગત અને તેની સ્થૂલ વસ્તુઓમાં બંધાઈ રહ્યો છે, અને ફિલસુફીનું તત્ત્વ એ જડ અને એ સ્થૂલ 'નામરૂપ"થી પર એવી અન્ય કોઈ વસ્તુ છે, જે વધારે ખરી છે, વધારે જીવંત છે, વધારે તેજોમય છે, વધારે હિતકર છે, શાશ્વત છે, એકરસ છે, સર્વવ્યાપી છે. સામાન્ય વાંચનાર ખરે જ 'સામાન્ય' રહે ત્યાંસુધી તેને આમાં ક્યાંથી ગમ પડે! એવા વાંચનારે આ સાક્ષરજીવન જેવા નિબંધ આગળ હાથ જોડીને વિનમ્ર શિષ્યભાવે આવવાનું છે. આમાં ઓપેલી 'સાક્ષરદૃષ્ટિ' કે સંસ્કારી મનોમય સૃષ્ટિ કે "સરસ્વતીનું મનોરાજ્ય" ફિલસુફીની તત્ત્વદૃષ્ટિનો જ એક રૂપસુંદર અવતાર છે, અને અહીં જે શબ્દપ્રવાહવડે તે આલેખવામાં આવી છે તેમાં એ દૃષ્ટિ નવાનવા વાચકોમાં ઉઘાડવાનો પ્રવાહ છે ખરો, તથાપિ તે વાચકના પોતાના નિખાલસ પ્રયત્નના પ્રમાણમાં જ વિજયી થાય એવો નિયમ છે. સોક્રેટિસ વિદ્યા માત્ર માટે કહેતો કે શિક્ષક કે ગ્રંથકર્તા ફક્ત સુયાણી છે, વિદ્યારૂપ ગર્ભ શિષ્યે પોતે પોતાની બુદ્ધિમાં ઝીલી સંરક્ષી પોષવાનો છે, અને તેના પ્રસવ માટે પણ માતાએ સુયાણી કરતાં પોતા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો છે. અને આ રૂપક ઊતરતી પાયરીની વિદ્યાઓને ઓછુંવત્તું જ લાગુ પડે છે, ત્યારે ફિલસુફીની મહાવિદ્યાને એ પૂરેપૂરું બંધબેસતું છે.

બેશક, આ નિબંધ કર્તાએ પોતાના જ્ઞાનયોગવિહાર તરીકે લખ્યો નથી. ઉત્તમ અધિકારીઓના કરતાં કર્તાએ આ પોતાની દલીલો દૃષ્ટાન્તો અને અવતરણોની રચના ખાસ કરીને મધ્યમ અને કનિષ્ઠ અધિકારીઓને માટે કરેલી છે, અને તેથી આમાં સાક્ષરદૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ અમૂર્ત વિચારારોહથી નિરૂપવાને બદલે સ્થૂલ અને આકર્ષક ઇતિહાસો અને જીવનચરિતોવડે વર્ણવ્યો છે. વળી હાલ આપણામાં ઉત્તમ મધ્યમ અધિકારીઓ મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ અને ફિલસુફીથી જેટલા પરિચિત છે અને આકર્ષાય છે, તેટલા આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય ફિલસુફીના ભોગી નથી, એટલે કર્તાએ આમાં આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓ અને સિદ્ધ કરેલી દૃષ્ટિઓ અને આશ્રમપ્રણાલિઓને તેમને મળતા આવતા યુરોપીય દાખલાઓવડે બતાવી છે, અને એ રીતે પણ વિષયની ગહનતા ઘટાડી છે. આ પ્રમાણે કરવા જતાં કર્તાએ અવતરણો છૂટથી વાપર્યાં છે, તે એટલે સુધી કે અવતરણોની લંબાઈ અને સંખ્યા જોનાર પ્રથમ દર્શને વહેમાય પણ, કે આમાં કદાચ સ્વતંત્ર વસ્તુ કે નિબંધનું પોતાનું વક્તવ્ય બહુ ઓછું હશે. આવો વહેમ તો નિબંધને જરાતરા વાંચતાં પણ દૂર થઈ જાય એમ છે, કારણ કે નિબંધ જે વડે આદિથી અંત સુધી સુગ્રથિત છે તે **સાક્ષરદૃષ્ટિના વિકાસ સ્વરૂપ અને ફૂલની સાંકળ** એના દરેક ભાગમાં એકસરખી દૃઢ અને સ્પષ્ટ છે. આટલાં બધાં અવતરણો છે તોપણ દરેક કેવું યથાયોગ્ય પસંદ કર્યું છે અને સર્વ કેવી ચતુરાઈથી ગોઠવ્યાં છે, તે વાંચનાર જેમ જેમ આ દૃઢ અને વિશિષ્ટ સાંકળ જુએ છે તેમ તેમ તેને આપોઆપ જણાઈ રહે છે. અને એ પ્રમાણે એને ખાતરી થાય છે કે આટઆટલાં અવતરણો પણ આમાં દોષ નથી, અથવા તો વિષયની ગહનતાને બનતાં સુધી ઓછી કરવાના શુભ હેતુથી કર્તાએ એ જાણીને જ સ્વીકારી લીધેલો દોષ છે. આવો દોષ વહોરવાની કે આવી છૂટ લેવાની હિંમત સાધારણ લેખક સકારણ પણ ભાગ્યેજ કરે: સુપ્રતિષ્ઠિત, કે પોતાની વિચારસૃષ્ટિમાં ચકચૂર, કે વાંચનારનું હિત સાધવાની પોતાની રીતમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળો, કે વાંચનારને કેવું લાગશે તેની રજ પણ પરવા વિનાનો હોય, તેવો જ કોઈ લેખક આમ વર્તે. વળી આ નિબંધ સમાલોચક ત્રિમાસિકમાં કકડે કકડે પ્રકટ થયેલો હતો

અને લખાયો પણ કકડે કકડે હતો, એ હકીકતમાંથી અવતરણોની સંખ્યાનો કંઈક ખુલાસો મળે છે. માસિક ત્રિમાસિક માટેનાં લખાણમાં અવતરણો કંઈક વધારે હોય તો યે ચાલે, અને ત્રણ કે વત્તા મહિનાને અન્તરે એક વિભાગ જેવામાં આવે, તે ઉપરથી આખો વિષય આટલાં અવતરણોવાળો હોય તો કેવું તેનો વિચાર વાંચનારને આવે પણ નહીં. આ અવતરણોના તરજુમા અને સ્પષ્ટીકરણ કર્તાએ લખેલાં નથી તેનું કારણ એવું જણાય છે કે પ્રથમ સમાલોચકની એટલી વધારે જગા રોકાય અથવા વિષયના એટલા વધારે કકડા પડી જાય તે યોગ્ય લાગ્યું નહીં હોય, અને પછી તો નિબંધ પૂરો જ ન થયો એટલે લખવાં રહી ગયાં.

કર્તાએ પોતાનો વકીલાતનો ધંધો માત્ર બેતાળીસ વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૮૯૭ના અકટોબર માસમાં તજી દીધો અને સાક્ષરજીવન સમાલોચકમાં તે પછીના જાન્યુઆરીથી આરંભાયું છે, એ ઉપરથી અનુમાન સહજ સ્ફુરે છે કે આ નિબંધ લખવામાં કર્તાના પ્રેરક હેતુઓમાં પોતાના એ પગલાનો પૂરેપૂરો અને માનવ કર્તવ્યનીતિની ઊંડામાં ઊંડી કસોટી અને ઊંચામાં ઊંચી દૃષ્ટિએ માન્ય થાય એવો પર્યેષક ખુલાસો રજુ કરવાનો હેતુ પણ હોવો જોઈએ. ઈ. સ.૧૮૯૮ થી માંડીને એમનો દેહ પડયો ત્યાંસુધીની કર્તાની કૃતિઓમાં બીજી કેટલીકમાંથી યે આવા અનુમાનને ટેકો આપે એવા વિચારો ઉદ્‌ગારો અને દૃષ્ટિબિંદુઓ મળી આવે એમ છે. પણ એ સર્વ નોંધીને ચર્ચતાં લંબાણ થઈ જાય; વળી એવી ચર્ચા કર્તાના જીવનચરિતમાં અથવા જીવનમાંથી તેમ ગ્રંથોમાંથી દોહન કરતા હોઈએ ત્યાં સર્વ દોહનના સમન્વયમાં યોગ્ય બંકે મહત્ત્વની ગણાય, પરંતુ અહીં તો આગન્તુક જેવી ગણાય; એટલે એ વિષયને આટલાં સૂચનથી જ પડતો મૂકીશું, અને આ હાથમાંના ગ્રંથમાં વાંચનારને ઊંડા ઊતરવામાં સરલતા કરી આપવી એ જ અહીં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણી, નિબંધમાંના વિષયોના ટૂંકા અને બનતાં સુધી સાદાં વિવરણ તરફ વળીશું. આવા ગ્રંથોના આરંભમાં કર્તા પોતે કે બીજો કોઈ લેખક ઉપોદ્‌ઘાત યોજે છે તેમાં પુસ્તકના સંદર્ભનો ઉદ્‌ઘાત સહેલા રૂપમાં અને વિચારની સંકલના સ્પષ્ટ થાય એમ આપવામાં આવે છે, એ ધોરણે અહીં કર્તાની વિચારમાલાનો સાર પ્રકરણ વાર આપીશું, તેમાં વિષયપરિપોષક કોઈ કોઈ નવા દાખલા

દલીલ વાપરીશું તે ક્વચિત્ જુદા દૃષ્ટિકોણથી વિષયભાગને નવા પ્રકાશમાં જોઈશું અને એકાદ સ્થળે થોડી ચર્ચામાં પણ ઊતરીશું.

પ્રકરણ ૧ માં કર્તા આર્યસંસ્કૃતિના આદિ કાલની–શ્રીરામચંદ્ર, અને શ્રીકૃષ્ણના કાલની–વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાનું જ્વલંત ચિત્ર આલેખે છે. તે કાલમાં બ્રાહ્મણો બચપણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, જુવાની સંતોષી ગૃહસ્થાશ્રમમાં, અને પછીનું વય વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમમાં, એમ આખું આયુષ્ય સાક્ષરજીવનમય ગાળતા. તે કાલના ક્ષત્રિય અને વણિક વર્ણોનાં જીવન વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રધાનપણે સાક્ષરજીવન હતાં, અને તેમના ગૃહસ્થાશ્રમ બેશક સંતોષી ન હતા, તથાપિ આર્ય સંસ્કૃતિના એ કીર્તિકાલમાં એમની લક્ષ્મીની કે રાજ્યલક્ષ્મીની ઉપાસના વિત્તવૈભવ અને વિલાસના કરતાં ઉચ્ચતર સાધ્યના સાધન રૂપે હતી. વળી ક્ષત્રિયો તો આયુષ્યના આદિકાલમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મોનું પણ ખરી નિષ્ઠાથી સેવન કરીને મધ્યકાલના ગૃહસ્થાશ્રમ અને ઉત્તરાવસ્થાના વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્યો બજાવવાને માટે જરૂરની યોગ્યતા મેળવી લેતા હતા. સાનુકૂલ કુદરત, આછી સશક્ત અને ઉચ્ચાભિલાષી વસ્તી, અને આવી સંસારવ્યવસ્થા, એ પરિસ્થિતિમાં વિદ્યા અને વ્યવસ્થાની સમુત્ક્રાન્તિ (ઇવોલ્યુશન evolution) સૈકાઓ સુધી આગળ આગળ વધતાં, આર્ય સંસ્કૃતિના પરિપાક સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપે વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, અને વ્યાસ જેવાનાં સાક્ષરજીવન તેમના પોતાના અજરામર અક્ષરબ્રહ્મ–યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ, અને મહાભારત જેવા અનુપમ ગ્રંથો–દ્વારા આપણા જોવામાં આવે છે.* સાક્ષરજીવનનું શિખર તે આ. બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં બ્રહ્માને પણ હેરત પમાડે અને અતર્ક્ય સ્થાપી પ્રમોદ અનુભવાવે એવી સર્વાંગસુંદર પ્રકૃતિ તે આ.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ પાઇથેગોરસ, સોક્રેટિસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ આદિ ફિલસુફો, અને હોમર, હીસિયડ, પેલિમોટસ, પિન્ડાર, સોફોક્લીસ આદિ કવિઓ અને કલાકારોનાં જીવન પ્રધાનપણે સાક્ષરજીવન હતાં. પ્રાચીન ગ્રીસની વસતીમાંથી ગુલામો અને વિદેશીઓને બાદ કરીએ, તો બાકીના સર્વ આપણે દ્વિજ કહીએ એવા હતા, અને દ્વિજત્વની કેટલીક ભાવનાઓને પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરવાને માટે રાતદિવસ

---

* પૃ. ૬૫ પણ જુઓ.

મથતા હતા.' સાક્ષરજીવન સિદ્ધ કરવા માટેની કડક આજ્ઞા—તૃષ્ણાં છિન્ધિ—ઉપર આપણા સ્મૃતિકારો અને નીતિપંડિતો જેટલો ભાર મૂકે છે, તે પ્રકારનું જ મિતભોગ મિતાચાર અને સંયમનું ગૌરવ ગ્રીક વિદ્વાનો પણ ગણતા, એ કર્તા એક સુંદર દંતકથાને દૃષ્ટાંત તરીકે ઉતારીને બતાવી આપે છે (પૃ. ૪૮).

અને અર્વાચીન યુરોપીય સમાજમાં પણ વિદ્યાની ખાતર જ વિદ્યોપાસના, કલા માટે જ કલાપરાયણતા, આદિ સાક્ષરજીવનના ઉચ્ચઆદર્શ ત્યાંના આચાર્યો (પ્રોફેસરો professors) વિદ્વાનો કર્તાઓ વૈજ્ઞાનિકો કલાકારો વગેરે ત્યાંની શારદાપીઠો આદિ અનેક સંસ્થાઓમાં ઉમંગભર સેવે છે, અને યુરોપીય વિદ્યા અને યુરોપીય સમાજ અત્યારે ચડતી કળાએ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ત્યાં આ પ્રમાણે પ્રવર્તી રહેલું અને વધારેવધારે ફેલાતું સાક્ષરજીવન છે.

આપણી પ્રાચીન આશ્રમવ્યવસ્થા નામશેષ થઈ છે, અને વર્ણવ્યવસ્થા વ્યસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે. એ વ્યવસ્થાઓને અંગે જે નાનીમોટી વિધિનિષેધની આજ્ઞાઓ હતી તેમાંની આપણે થોડી જ પાળીએ છીએ, થોડીજ પાળી શકીએ એમ છે, અને એ આજ્ઞાઓનું પાલન ગમે તેટલું સુધારીએ તોપણ હાલની અત્યંત જુદી પરિસ્થિતિમાં આગલા વખતના જેવાં ફલ સંભવતાં જ નથી. ટૂંકામાં, સુધારક સામેનો 'સુ-ઉદ્ધારક' પક્ષ જે જીર્ણોદ્ધારની સર્વતોભદ્ર લેખે ભલામણ કરે છે, તે શકય જ નથી. હાલના બ્રાહ્મણ, હાલના ક્ષત્રિય, હાલના વણિક, અને હાલના શૂદ્ર પ્રાચીન કાલના નિયમો પાળશે તથાપિ પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વણિક શૂદ્ર બની શકવાના નથી. હાલ આપણે ત્યાં છે માત્ર બે વર્ણ: વણિક અને શૂદ્ર; અને પ્રાચીન આશ્રમોમાંથી રહ્યો છે માત્ર એક: ગૃહસ્થાશ્રમ. વળી વણિકવર્ણ જૂના કાલમાં લક્ષ્મીસેવન જે ઉચ્ચઆદર્શને સાધ્ય સ્થાને સ્થાપીને તેનાં સાધન પૂરાં પાડવાની ખાતર કરતો, અને ગૃહસ્થાશ્રમ જે જૂના સમયમાં બીજા આશ્રમોના પોષણનું કાર્ય કરતો, તે ઉચ્ચઆદર્શ અને તે પાલકવૃત્તિ જતાં રહ્યાં છે, એટલે હાલ આપણા સમાજમાં મનુષ્યની ઉચ્ચ પાત્રતાની દૃષ્ટિએ જેને પામર અથવા પાશવ કહેવા પડે એવા જ વિત્તવ્યાપાર પ્રજાવૃદ્ધિવ્યવહાર પ્રવર્તે છે. આપણા નામના બ્રાહ્મણ ?

વાણિયાની અસંખ્ય નાતજાતો ધર્મને ઠેકાણે આ અધર્મ જ આચરે છે, અને ઉપરાંત પોતપોતાના "વર્ણધર્મ"ના ગુમાનમાં મસ્ત છે. આવી અધોગતિ અને અવ્યવસ્થામાંથી રાજ્ય પણ આપણા સમાજને તારી શકે એમ નથી. એ તો પ્રતિજ્ઞા લઈને જ બેઠું છે કે એમાં વચ્ચે ન પડવું એ જ એનો ધર્મ છે; અને વિદેશી અન્યધર્મી અને પરાયી સંસ્કૃતિના રાજ્યકર્તાઓને માટે આ તટસ્થતા-ધર્મ જ મોટો છે, એ પણ નિઃસંશય. એટલે આપણી હાલની સ્થિતિ એવી તો કફોડી છે કે એક તરફથી જ્યારે એમ જણાય છે કે આપણામાં સાક્ષરજીવન છેક નહીં જેવું છે, ત્યારે બીજી તરફથી જોતાં આવી અધમ સ્થિતિમાંથી તરવાને માટે આપણા સમાજને બીજા સમાજોના કરતાં સાક્ષરજીવનના સેવનની સવિશેષ જરૂર છે. કારણ કે હાલની અધોગતિની ચિકિત્સા કરવી અને તેના વિજયી નીવડે એવા ઉપાયો યોજવા એ તો લોકજ્ઞ, તત્ત્વદર્શી, હિતૈકલક્ષી, અને સર્વમાન્ય સાક્ષરજીવનથી જ થઈ શકે એમ છે.

જે વસ્તુની આપણી હાલની સ્થિતિમાં આમ સર્વોપરી જરૂર જણાય છે, તે સાક્ષરજીવન અત્યારે આપણને છેક જ અલભ્ય છે શું? ના, ના. (૧) આપણા મહેતાજીઓને સાક્ષરજીવનની વાસના હોય છે, તે એઓ અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સંપાદન કરે તે પ્રમાણમાં તૃપ્ત કરી શકે એમ છે. (૨) આપણા શાસ્ત્રીપુરાણીઓને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોય છે જ. પણ એમને પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી અતૃપ્તિ નથી અને પોતાની અલ્પ થઈ ગયેલી પ્રાપ્તિથી તૃપ્તિ નથી. આથી ઊલટી વૃત્તિઓ એમના હૃદયમાં વસે તે પ્રમાણમાં એમનામાં સાક્ષરજીવન વિકસે. (૩) આપણા બીજા વિદ્યોપજીવી વર્ગમાં વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી university) માં ભણી ઊતરેલાનો વર્ગ મોટો થતો આવે છે, અને સમાજનું ભાવિ હિતાહિત ઘણુંખરું આ વર્ગના આચારવિચાર ઉપર અવલંબે છે એટલું એ વર્ગનું ગૌરવ છે. એ વર્ગમાં વિત્ત વૈભવ અને વિલાસની એષણા મર્યાદામાં આવવી જોઈએ. એમનો વ્યવહાર અને એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ પામર મટીને ઉચ્ચતર સાધ્યના સાધનરૂપ બનવો જોઈએ. અને એમાંના કેટલાક ઉત્તમ પુરુષોએ આથી પણ આગળ વધીને પોતાની શક્તિઓના મધ્યાહ્ન કાલમાં જ લક્ષ્મી પદવી આદિના વધારાની પ્રવૃત્તિ માત્રને બંધ પાડીને બાકીનું આયુષ્ય સાક્ષરજીવનને

અર્પી દેવું જોઈએ.* (૪) આપણા શ્રીમંતોમાં પણ લક્ષ્મીને વિદ્યાકલાઆદિ સદ્વસ્તુઓની ખીલવટના સાધનરૂપે ગણનારાઓ વધવા જોઈએ (૫) અને છેવટ શ્રીમંતો અને વિદ્વાનોના સુઘટિત સહકારથી યુરોપીય દેશોમાં ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે, જે અનેક સંતોષી વિદ્વાનોને સાક્ષરજીવન માટેના ઉચ્ચાગ્રહ આચારમાં આણવાની શક્તિ મેળવવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ કરે છે. આવી સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં પણ ઊભી થવી સંભવિત છે, જો કે એવી જે કોઈ પ્રવૃત્તિઓ આપણે ત્યાં શરૂ થઈ છે તે આજ સુધી તો છેક નિર્બલ જોવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૨ માં આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ સાથે સાક્ષરજીવનનો કાર્યકારણ સંબંધ બતાવાય છે. ભૂખ, તરસ, નિદ્રા, સ્નાયુચાંચલ્ય, સ્ત્રીપુંસાકર્ષણ (sexual impulses), બંધુતા, ઉપકાર કરે તેના તરફ અનુરાગ અને વફાદારી, બાલકો અને પોતાનાઓને માટે આત્માર્પણ, અને આત્મસંરક્ષણ, એ હાજતો અને વાસનાઓ પ્રાણીમાત્રને સામાન્ય છે. પ્રાણીમાત્ર આ હાજતો અને વાસનાઓના પ્રેરેલા વત્તીઓછી બુદ્ધિપૂર્વક, સ્મૃતિ અને અનુભવના વત્તાઓછા ઉપયોગ સાથે, અને વત્તીઓછી દીર્ઘદૃષ્ટિથી કારણકાર્ય સંકલના અને ભાવિનો અડસટ્ટો યથાશક્તિ કરીને પ્રવર્તે છે. માણસ જાતિના પ્રથમ પહેલા વંશકર મનુ, આદમ, રોમ્યુલસ, કે હેલ્લીન જેવા લોકોત્તર

*પ્રકરણ ૨ નો અંતભાગ પણ જુવો. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ડેકન એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઈ ત્યારથી આ વર્ગમાંથી દેશસેવાને આત્માર્પણ કરનાર જુવાનોની સંખ્યા વધતી આવે છે. ઘણી ઊતરીને આશ્રમિકોનો માર્ગ પસંદ કરતાં જ આત્માર્પણ કરવું એ હાલની પરિસ્થિતિમાં આયુષ્યના પછીના કોઈ ભાગમાં તેમ કરવાના કરતાં સહેલું પણ થઈ પડે છે. પરંતુ આ વિશે આપણા કર્તાનો આશય ગૃહસ્થાશ્રમ સેવી તેમાં આખો જન્મારો ચાલે એટલો "અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ" મેળવી લઈને એટલે કે નિર્વાહની આમદનીની મોટી બાબતમાં સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરીને પછી જ દેશસેવાને કે સાક્ષરજીવનને આત્મસમર્પણ કરવું એવો જણાય છે; જો કે કર્તાએ આત્માર્પણના આ બે ક્રમની સ્પષ્ટ તુલના કરીને હાલની પરિસ્થિતિમાં કયો ક્રમ સારો એ વિશે મત આપેલો નથી. એટલે ગ્રંથના આશય ઉપરથી જે અનુમાનાય છે તે જ એમનો મત એમ નક્કી કહી શકાતું નથી.

દેવસમ કે દેવાંશી "પ્રજાપતિ" ન હતા. આપણે બીજાં પ્રાણીઓથી હાલ ગમે તેટલા આગળ વધેલા છીએ, પણ પશુ જેવા પશુની જ ઓલાદ છીએ (પૃ. ૬૨ અને ૬૪-૫). હવે ઉપલી હાજતો અને વાસનાઓ પશુઓને તેમ આપણને જે જે લક્ષ્યો તરફ ધકેલે છે, તે સર્વ કૃત્યહેતુઓનો સમાવેશ આપણી ફિલસુફીમાં 'અર્થ' અને 'કામ' એ બે 'પુરુષાર્થો'માં કરી લીધો છે. આ વાસનાઓ અને હાજતો પશુના આચરણોનો સંપૂર્ણ ખુલાસો કરી આપે છે, ત્યારે માણસ જાતનાં આચરણો અને વળણોનાં કારણ તરીકે આ બે જ પુરુષાર્થો પૂરતા નથી. અમુક ચીજ ભક્ષ્ય, અમુક ચીજ ભીડમાં હોઈએ તો જ ભક્ષ્ય, અને અમુક તો સર્વથા અભક્ષ્ય, એ પ્રમાણે ભૂખની તૃપ્તિ કરતાં પણ માણસો વિવેક કરે છે, તેના ખુલાસા માટે આ બે ઉપરાંત કોઈ ત્રીજો પદાર્થ ધ્યાનમાં લેવો આવશ્યક છે. ગ્રાહ્યત્યાજ્યના આવા વિવેકની વિગતોમાં દેશકાલ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ટોળાં ઘણા જુદા જુદા નિયમો પાળે, એક ટોળું કોઈ અન્ય ટોળાથી તદ્દન ઊલટા નિયમો પાળતું જણાય, તેથી આપણી વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી કે અર્થ અને કામના વિષયોના અનુશીલનમાં માણસ માત્ર કંઈકંઈ નિયમો પાળે છે, જે અર્થ અને કામની કુદરતી હાજતો અને વાસનાઓને માથે કોઈ ત્રીજી દૃષ્ટિમાંથી ઊપજતા અંકુશ મૂકે છે. લોકમતે સ્વીકારેલા અંકુશ આચરણમાં બરોબર પળાતા ન જણાય, તેથી પણ આપણી વ્યાપ્તિને બાધ નથી. એવા અંકુશનાં મૂલ ઊગમસ્થાન તરીકે કોઈ ઈશ્વરને ગણાવે છે અને કોઈ કુદરતને ગણાવે છે, કોઈ એને ધર્મની આજ્ઞા કહે છે, કોઈ માત્ર શુદ્ધતર સ્વાર્થની કે વિજ્ઞાનની ભલામણ જણાવે છે, તેથી એ આપણી વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી, કે માણસના આચરણોના પ્રેરક હેતુઓમાં ત્રીજો પદાર્થ, ત્રીજો આઙ, ત્રીજું બલ પ્રવર્તે જ છે, જે અર્થ અને કામની હાજતો અને વાસનાઓની તૃપ્તિને વિષય, વિધિ, કાલ, નિમિત્ત, અન્ય કોઈ વ્યક્તિના હક્ક આદિ અનેકાનેક વિગતોમાં નિયમે છે. પાશવ તૃષ્ણાઓના આવા નિયમનથી જ તેઓની શ્રેષ્ઠ તૃપ્તિ સધાય છે એમ ગણો; અથવા એથી તેઓ ઉચ્ચતર સૂક્ષ્મતર સુંદરતર રૂપની બની શકે છે એમ ગણો; અથવા એથી મનુષ્યનો તૃષ્ણારૂપ પશુભાગ કાબૂમાં આવી તેના અપાશવ મનુષ્યભાગનો યથાયોગ્ય વિકાસ થઈ શકે છે એમ ગણો;

તૃષ્ણાઓનું અંધ અવિચારી દાસત્વ' તજી આવા નિયમોને પાળે તે પ્રમાણમાં જ વ્યક્તિ આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે.

આ પ્રમાણે આત્મકલ્યાણ સાધનારી વ્યક્તિઓ જેમ વધે, વ્યક્તિઓને પોતપોતાના આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં બીજી વ્યક્તિઓની અટક અડચણ અને હરીફાઈ જેમ જેમ ઓછી થાય, તેમતેમ જુદીજુદી વ્યક્તિઓના આત્મકલ્યાણના સરવાળારૂપ જે લોકકલ્યાણ છે તે પણ વધતું અને ખીલતું આવે. અથવા લોકકલ્યાણને આમ એક ગાણિતિક સરવાળાને બદલે પ્રરોહ તરીકે તપાસીએ. મનુષ્ય અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. સરખેસરખાં માણસો એકબીજાની નકલ કરે છે ને સરસાઈ કરવા મથે છે, ગુરુઓની નકલ નાનાં કરે છે, અને નાનાઓની નકલ ગુરુઓ પણ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ જે કોઈ શક્તિ વિજયી જણાય છે તેની મૂર્તિરૂપ મૂલ વ્યક્તિની નકલ અનેકાનેક વ્યક્તિઓ જાણેઅજાણે કરે છે, અને તે શક્તિ પોતાનામાં વત્તીઓછી સિદ્ધ કરે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિના અનુકરણ ઉપરાંત બે કે વધારે ટોળાં વચ્ચે પરસ્પર સમાગમ વધતાં આખાં ટોળાં એકબીજાની નકલ કરે છે—કાયદાઓમાં, સંસ્થાઓમાં, રિવાજોમાં, રહેણીકરણીમાં, રાજા કે રાજ્ય તરીકેના અભિલાષોમાં, તે સિદ્ધ કરવાના ઉપાયોમાં, એવું ઇતિહાસમાં ઘણું જોવામાં આવે છે. महाजनो येन गतः स पन्थाः એ મહાવાક્ય અર્ધસત્ય જ છે. महाप्रजा येन गता स पन्थाः એ કેટલાક કાલવિભાગોમાં વધારે મહત્ત્વનું સત્યાર્ધ લાગે છે. આમ વ્યક્તિગત અનુકરણથી કે પ્રજાગત અનુકરણથી આત્મકલ્યાણબીજ ફેલાતું ફેલાતું લોકકલ્યાણ ફેલાવે છે. આમાં કારણ તરીકે સ્પષ્ટ નિર્દેશી શકાય એવું સર્વોત્તમ બલ બુદ્ધ, પોલ (St. Paul), અને મહમ્મદ જેવા ધર્મપ્રવર્તક આત્માઓ છે; જે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની પોતપોતાના સમયની આખી આચારવિચારસૃષ્ટિને બે ત્રણ દાયકાનાં સ્વલ્પ અવધિમાં ય ઉથલાવી નાખે છે, અને કલ્યાણની નવી જ ભાવના, મનુષ્યત્વની નવી જ ભૂમિકા એવી તો રચે છે, બોધે છે, અને પ્રસારે છે કે તે સૈકાઓ સુધી અગણિત મનુષ્યોનું ચિદાકાશ સર્જે છે. પરંતુ ખરું જોતાં, આવા મહાપુરુષો અને ધર્મપ્રવર્તકો પોતાના જમાનાના સાક્ષરજીવનના—સૈકાઓના સાક્ષરજીવનથી જ્વલંત રહેલ સાહિત્ય, વિદ્યા અને કલા-કલાપના—ઉચ્ચ સ્થાનથી જ પોતપોતાની ફલંગ મારે છે. અને એમના

જીવનચરિત અને વચનામૃત સાથે આચારવિચાર અને ભાવનાનો જે પરિવર્ત પછીના જમાનાઓ સાંકળે છે, તે એમની કે એમના શિષ્યો કે વિરોધીઓની પ્રેરણાથી શરૂ થતા નવા અને વધતા જતા સાહિત્ય કલા અને ફિલસુફીમય બુદ્ધિવ્યાપારથી જ લોકસમુદાયને બીજાવે છે, પલાળે છે, અને પોતાનો બનાવે છે. અને, ઊલટ, ફિલસુફી અને વિદ્યા, સાહિત્ય અને કલાની પોતાની અસર ધીરી, ઠંડી, અને અગમ્ય ક્રમે જામનારી તથાપિ સૈકાઓના ઇતિહાસનો સરવાળો જોઈ શકીએ તો ધર્મપ્રવર્તકોની અસરને પણ કદાચ ટક્કર મારે એવી નીવડે છે. ઈશ્વિરે નીપજાવેલો મહાપુરુષ પુરુ જ હોઈ સાત આઠ દાયકા જ જીવી શકે છે, એની પ્રત્યક્ષ અસર આટલા કાલાવધિમાં જ થઈ શકે છે; ત્યારે સાહિત્યમાં આલેખાયેલો મહાપુરુષ અને ફિલસુફીએ સ્થાપેલો ઉચ્ચમાદ ભાષા જીવતી રહે છે,– રે મરી ગયેલી ભાષાને પાછી ઉકેલી આપે એવી વિદ્યાજ્યોત જ્યાંસુધી ઝગે છે,—ત્યાંસુધી એવો ને એવો નવયૌવન પ્રકાશે છે, આકર્ષે છે, અને જમાને જમાને અનન્ય ભક્તોના વંશને વિસ્તારે છે. આ વિચારસીડી પદે પદે ચડો, પગથિયે પગથિયે એની અસર બુદ્ધિ હૃદય અને કલ્પનામાં યથાયોગ્ય સ્વીકારો, એટલે માનવજીવનની ઇતિહાસભૂમિમાં આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણનાં જે ગંગાજી વહે છે, તેનો મૂલ ઝરો સાક્ષરજીવન જ છે, એની રોમરોમે ખાતરી થઈ જશે.

આ પ્રકરણનાં છેલ્લાં પાંચ પાનામાં કર્તા સાક્ષરજીવનના ઉત્તમ અધિકારીઓના બે વિભાગ દર્શાવે છે. ઘણાખરા

"સંસાર શું સરસો રહે ને મન મારી પાસ,"

એ ન્યાયે પ્રવૃત્તિમાં લાગેલા રહે છે, જો કે તેઓનું દરેક આચરણ દરેક વચન દરેક દૃષ્ટિસ્ફુરણ બતાવી આપે છે કે તેઓ પોતાના અનુભવપ્રવાહના બિંદુ બિંદુને પોતાનો વિશિષ્ટ ઓપ આપે છે. જયાજય, લાભાલાભ, સુખદુઃખ, આદિ દ્વંદ્વોની સૃષ્ટિના મધ્યમાં ઊભા હોય છે તથાપિ પ્રાકૃત મનુષ્યોના રાગદ્વેષ તેમને લેપતા નથી,—તેમની નિર્મમતા અને શાંતિ પ્રાકૃત મનુષ્યોથી સમજાતી યે નથી. પરંતુ કેટલાક પ્રવૃત્તિમાત્રથી જુદા પડી જઈને એકાંત ધ્યાનસ્થ જીવનને વરે છે. એમના આ ધ્યાનના વિષય શા શા હોય છે? મનુષ્યને મનુષ્યના કરતાં વધારે ઊંચો ઊંડો કે આકર્ષક ધ્યાનવિષય છે જ ક્યાં! કર્તા પ્રથમ વર્ગના

-પ્રવૃત્તિમાં સરસા રહેનાર-સાક્ષરને સરસ્વતીના વાહન મયૂરની ઉપમાઃ આપે છે, અને બીજા વર્ગના સાક્ષરને એ વીણાધારિણી દેવીના ગાનલીન ભક્ત કે સાક્ષીની ઉપમા આપે છે, અને બંને વર્ગને અન્યોન્ય પોષ્યપોષક ભાવ જ ઘટે એવો બોધ કરે છે.

પ્રકરણ ૩ માં ધ્યાનસ્થ એટલે પ્રવૃત્તિ-પ્રવાહમાં બહુ નાહ્યો એવી વૃત્તિથી અગર ખરું અવગાહન તો ઓર એવી વૃત્તિથી બહાર નીકળેલો સાક્ષર એ પ્રવાહ તરફ જે તટસ્થની કે કેવલ સાક્ષીની નજરે જોઈ રહે છે તેનું વર્ણન છે. પ્રજાનું પરમ ધન અને ઉત્કૃષ્ટ દૈવત જે તેનો અક્ષરરાશિ, તે તરફ બચપણથી આકર્ષાયેલો જીવ ઉંમર થતાં પોતે ભવસાગરને હિલોળે ચડે છે, અને થોડો વખત એ મોજાંઓનાં વાંકાંચૂંકાં વલણોમાં હાથ મારવામાં અને ઇષ્ટ દિશાએ ઇષ્ટ વેગથી ગતિ કરવામાં મગ્ન રહે છે ખરો, પરંતુ વત્તાઓછા સમયમાં એ અનુભવોથી ઉત્પન્ન થતા રાગથી કે દ્વેષથી, અગર તો નિસર્ગસિદ્ધ વૃત્તિથી, કે કોઈના સમાગમથી, કે અક્ષરમનન વા નવલ રચના કરવાના આનંદથી, અગર તો કેવલ યદૃચ્છાથી એ અક્ષરરાશિ તરફ તે પાછો વળે છે, પ્રવાહમાં વહેતાં વહેતાં યે અક્ષરરાશિ અને તેમાંનાં પ્રતીકો સ્વપ્નો અને ઉદ્‌ભાસનોને મુકાબલે પ્રવાહમાંની 'પ્રત્યક્ષ' સૃષ્ટિ તેને ફીકી લાગે છે, અને બહાર કાંઠે નીકળી આવે છે. "तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः" એ વાર્ધક્યનું પરાવર્તન આ નથી. "O what a world is this, and how are mortals mocked!"* એવું વિધિવશાત્ સંપૂર્ણ હારી ગયેલાનું પરાવર્તન પણ આ નથી. સશસ્ત્ર સશક્ત મરદ ભરજુવાનીમાં નીકળી આવે છે. સંસારની બાજીને જીતીને વા યથેષ્ટ સંકેલી લઈને અથવા તો અધૂરાંપૂરાંને ને હારજીતને તણખલાં તોલે ગણીને આત્મટેકની સીડીનું શિખર ચડતો હોય એમ નીકળી આવે છે. વિજયમત્ત ઇકિવયન સેનાનું સોળ જ દિવસમાં ઘમસાણ વાળી કુન્તલકેશ સિન્સિન્નેટ્સ પાછો પોતાના ખેતરમાં જઈને વિરાજ્યો, તે ધીરોદ્ધત ગતિએ નીકળી આવે છે. એની બુદ્ધિઊર્મિકલ્પના પ્રવાહના શ્રમ અને વિક્ષેપોથી મુક્ત થતાં, અને પોતાના પ્રિય વ્યાપારમાં એકાગ્ર થતાં,

---

* ઓલિવ્રોઃ—"અરે આ તે દુનિયા! માણસ માત્ર ક્ષુદ્ર જંતુઓ ભલે હોઈએ, પણ અમે અશક્ત પડયા તેથી શું અમારો આવો ઉપહાસ!"

આપણા કર્તાની ભાષામાં, સપક્ષ બની વ્યોમવિહારે ચડે છે, અને એનું દર્શન એકદેશી સંકુચિત અને રાગદ્વેષમલિન મટી સકલદર્શી પારદર્શક અને સુદર્શન ચક્ર જેવું અમોઘ બને છે. સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા તે આ. સંન્યાસીની સાહિતા કરુણા અને મૈત્રી તે આ. જીવન્મુક્તનું લોકરથનું સારથિત્વ તે આ. આવા વેદદ્રષ્ટા ત્રિકાલજ્ઞો પેદા કરી શકે તેવી લોકવ્યવસ્થામાં જ સંસ્કૃતિની સ્વયમેવ સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ઇવોલ્યુશન) સધાતી આવે. લોકવ્યવસ્થાનો આત્મા સંસ્કૃતિ છે, સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ અને વિવૃદ્ધિ સત્યથી છે, અને આવા પ્રશાંત દ્દઢવ્રત સકલજ્ઞ આત્માઓની લોકોત્તર દૃષ્ટિ જ સત્ય અને હિતનાં નર્યા કિરણ ઝીલવા સમર્થ છે. એ કિરણો તરફ ઊડવું, આકાશમાં વ્યાપી રહેલા અનંત તેજાભાસોમાંથી એ કિરણોને પૃથક્ કરવા ઝીલવા અને ઝિલાવવા, પામર દૃષ્ટિ સહી શકે તેવા એ કિરણોના નાનાવિધ અપૂર્વ સુંદર અક્ષરદીપ સરજવા, એ જ આ આત્માઓનું વિશિષ્ટ જીવન અને અનન્ય સાધારણ રસાયન છે; એ જ આ મહાશયોની સર્વંકલ્યાણી "સર્વકામાપ્તિ" છે.

પ્રકરણ ૪. પણ–પણ–દ્દઢવ્રત રહેવું રમત વાત નથી, વળી પ્રાકૃત માણસ સામાન્ય રીતે બૂઠા, બીકણ, પક્કા, અને થાંથા હોય છે ત્યારે આ રસલોલુપ, નીડર, સાહસિક, આત્મબલશ્રદ્ધાળુ, ભોળા, અને ખાસ કરીને તીવ્ર જિજ્ઞાસુ હોય છે. એમની વાસનાઓનું જાળ જેટલું પ્રબળ તેટલું નાજુક હોય છે (પૃ. ૧૦૧–૨). તટસ્થતા સ્વીકાર્યા પછી પાછા તેઓમાંના અનેક પ્રવાહમાં પડે છે, તણાય છે, લગભગ ડૂબે છે. પ્રાકૃત માણસોના કદાપિ ન થાય એવા પણ એમાંના કોઈ કોઈના હાલહવાલ થાય છે. કર્તાના વહાલા કવિ ભર્તૃહરિ વિશે કહે છે કે એણે સંસાર અને સંન્યાસ વચ્ચે સાત ગોથાં ખાધાં.* બર્ન્સ, શેલિ, બાયરન, અને ગથ (Goethe) ની કથાઓ જાણીતી છે. રુસો, ટૉલ્સ્ટોય, અને બીજાઓએ પોતાના પ્રલોભનોની કહાણી હાથે લખેલી છે. જગન્નાથ પંડિત અને કવિ દયારામના દાખલા કર્તાએ જ નોંધ્યા છે. કવિ નર્મદના અને પોતાના સમયના કોઈ કોઈ દાખલા એઓ ખાનગી વાતચીતમાં કવચિત્ છેડતા. યોગભ્રષ્ટતા ભ્રષ્ટતા છે,

*ડૉ. મૅકડોનેલ, *History of Sanskrit Literature*: પૃ. ૩૪૦.

ભયંકર છે, નિંદ્ય છે, કડક બહિષ્કારની સજાને પાત્ર છે; સાક્ષર વિપ્રયી તે રાક્ષસ તો શું પણ બ્રહ્મરાક્ષસ; સામાન્ય માણસોના પાપાચરણ કરતાં એનું ઘણું જ વધારે અકલ્યાણકર, કેમ કે એવાનું તો બધું જ અનુકરણીય ગણાય; એવાનો સૌ વિશ્વાસ કરે એટલે એ તો સંખ્યાબંધ નિર્દોષોને ફસાવે અને લેતો પડે; એ મતમાં કર્તાએ કદાપિ ઢીલું મૂક્યું નથી. પરંતુ સાથેસાથે આવા દાખલાઓમાં એઓ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને સંપૂર્ણ ન્યાય હમેશાં માગતા. અને ખાસ કરીને ચાર બાબત ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતા.

(૧) ખૂનીને ખૂન કરવાનાં પ્રેરક કારણો જેમ વધારે બળવાન તેમ-ખૂન તે ખૂન એ મુદ્દાને વળગી રહીએ તોપણ-તેને સજા ઓછી ઘટે. હવે આ માણસોનું આખું બંધારણ એવું અપવાદરૂપ હોય છે, કે તેમને પોતાના રસવિષયમાં સંયમ સામાન્ય માણસોના કરતાં ઓછો સાધ્ય છે, એ નિઃસંશય. એમનું અસાધારણ મનોબલ પણ એમની અતીવ સતેજ વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરવામાં ન ફાવે તેમાં કશી નવાઈ નથી. માટે આ વર્ગમાંથી જેમનો મનોનિગ્રહ પૂરતો જણાય તેઓ અસાધારણ માનને પાત્ર છે. અને જેમનો ઓછો દેખાય તે કંઈક દયા, ક્ષમા, અને ઉદારતાને પાત્ર છે.

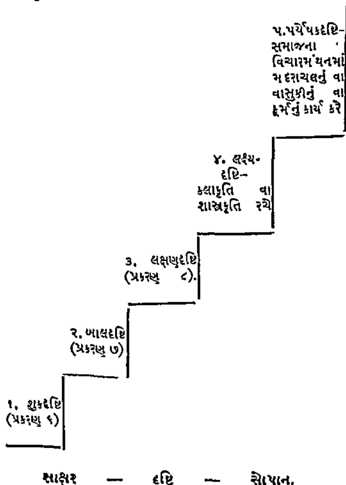
(૨) લોકનીતિનું ધોરણ અવગણવાનો કે નબળું પાડવાનો એમને પણ અધિકાર નથી. એટલે આ દયા ક્ષમા અને ઉદારતા વૃત્તિ આપણે સામાન્ય જનસમૂહ એમના પ્રતિ રાખીએ, તો તેમાં આપણું ભૂષણ છે, પણ તેનો લાભ માગવાનો તેમને પોતાને લેશ પણ હક્ક નથી.

(૩) દોષૈકદૃષ્ટિ તે ન્યાય નથી. એમના દોષ આપણને ગમે એટલા ખૂંચે, તથાપિ એમના જે ગુણ છે, એમનો જે સૌ ઉપર ઉપકાર છે, એમની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ બંનેમાંથી જે કલ્યાણપ્રવાહ વહે છે, તેમ એમની પદવી સમાજના નેતાઓ અને ગુરુઓની છે (પૃ. ૯૯, ૧૦૪-૫), તે સર્વ જમા પાસે મુજરે આપવાનું છે. આપણે એમનો ન્યાય કરનાર એમના ઋણ તળે દબાયેલા છીએ, એમના અનુચર અને બાલક જેવા છીએ, એ ભુલાવું ન જોઈએ. વળી કોઈ કોઈ વાર એમના વ્રતભંગમાંથી યે અતર્ક્ય કલ્યાણ ફૂટે છે (પૃ. ૯૬ અને ૧૦૬-૧૧૨), એ વિધિની લીલા પણ લક્ષ બહાર રહી જવી ન જોઈએ.

(૪) અને, છેવટ, એમને દંડ દઈએ તે એવો ન હોવો જોઈએ

કે નાળિયેર ભાગતાં કપાળ ફૂટે. એમની જાતને સજા કરતાં એમના અક્ષરદેહની વિવૃદ્ધિને એમના લોકોત્તર વાણીપ્રવાહને રજ પણ ઈજા કે વિકાર થઈ જાય, એ તો મસો કાઢતાં ધોરી નસ કાપ્યા જેવું થાય.

પ્રકરણ ૫ના સાર તરીકે નીચેનું સાક્ષરદષ્ટિસોપાન બસ છેઃ—

સાક્ષર — દષ્ટિ — સોપાન.

પ્રકરણ ૬ માં શુકદષ્ટિના ઉત્તમ દષ્ટાંત તરીકે આપણા વૈદિકોએ વેદાદિ વિદ્યા કેવી વિશુદ્ધ જાળવી છે અને તેથી આખી જનતા ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર થયો છે તે બતાવ્યું છે. જ્યારે લેખનકલા જ ન હતી, ત્યારે જે કંઈ વિદ્યા હતી તે પ્રથમ કંઠસ્થ થાય પછી જ બુદ્ધિગ્રાહ્ય થઈ શકે; જેટલું કંઠસ્થ થયું હોય તેટલું જ બુદ્ધિગમ્ય થઈ

શકે અને વિચારને પોષી શકે.' હાલ લેખનકલા ઉપરાંત મુદ્રણ, પ્રતિસ્વરોત્પાદન (reproduction of the sound-phonography) નૃત્ય અભિનય આદિ ગતિ અને ચેષ્ટાઓનું બિંબીકરણ યથેષ્ટ વધ્યાં છે, અને હજી વધતાં જાય છે. વળી પુસ્તકો છબીઓ, નકશા, ચિત્રો, બંગડીઓ (discs) ફલકો (films), આદિના કોશો, સૂચિઓ, અનુક્રમણીઓ ઘણાં થયાં છે અને મનમાન્યાં વધારી શકાય એમ છે. અને તોપણ અત્યારે શુકદૃષ્ટિ નકામી પડી ગઈ છે શું? અગર કોઈ કાળ એવો આવશે ખરો કે આજે નહીં તો ત્યારે એ છેક નકામી થશે? નહીં જ. આજ પણ આપણે સ્મૃતિને ખેડવી જોઈએ તેટલી ખેડતા નથી અને બુદ્ધિ ઉપર પડે નહીં એ પ્રકારના ભાર મૂકવા જઈએ છીએ, તેથી કરીને આપણી વિદ્યા અનેક રીતે લૂલી અને નબળી માલૂમ પડે છે. ગણિત પંડિતો અને વિદ્યુત્શાસ્ત્રીઓ મુખગણિતમાં આપણા ગામડી મહેતાજીઓ હતા તેવા કીટ ન હોવાથી જ એમની લાંબી લાંબી ગણતરીઓમાં લોગરિધમ (*logarithm*) આદિ મદદો હોવા છતાં ગોથાં ખાય છે, ઘણો વખત ખૂએ છે, અને કંટાળે છે. બીજું ઉદાહરણ લઈએ. હાલ રચાય છે તે કોશો અને વિશ્વકોશો સેંકડો પરિપક્વ વિદ્વાનોનો સહકાર હોય છે અને બીજી સાધન સંપત્તિ મોંમાગી એકત્ર થઈ શકે છે, તથાપિ બધા ભાગોમાં એક ધોરણે અને સરખી કિંમતના રચાતા નથી. વળી હાલની વિદ્યાસૃષ્ટિને સમગ્રે જોતાં વિદ્યાઓ ઘણી વધી છે, તે દરેકનો વિસ્તાર પણ વધી પડ્યો છે, અને નિકટના સંબંધવાળી વિદ્યાઓમાંની દરેકમાં પણ એકસરખું પાંડિત્ય મેળવેલું હોય એવા વિદ્વાન થઈ ગયા છે, અને વધારે વિરલ થતા જાય છે. આથી કરીને અર્વાચીન વિદ્વાનો રાશિ મોટો દેખાય છે ખરો, અને વધતો પણ જાય છે, પણ તેમાં સુગ્રથિત, પાયાથી શિખર પર્યન્ત સંગીન પૂર્વાપરસંબદ્ધ અને સજીવ વીર્યવાન હિતકર ભાગ પ્રમાણમાં ઓછો છે. વિદ્વાનો મોટે ભાગે એકદેશી હોય, સ્પેશિયલિસ્ટ (specialist) હોય, ત્યાં વાદવિવાદ ઘણા થાય, અને તેમાંથી સર્વમાન્ય નિર્ણયમાં પરિણમે એવા તો કોઈક જ જોવામાં આવે. ગ્રંથોપગ્રંથો ઘણા વધી પડે, અને સાથે સાથે સ્વચ્છ સર્વમાન્ય જ્ઞાન વધવાને બદલે ઘટતું પણ જાય. સારાંશ કે આપણે હાલ કરીએ છીએ તે કરતાં શુકદૃષ્ટિનો ઘણો વધારે

ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. "વિદ્યા પાઠે" એ સૂત્ર કાઢી નાખવા જેવું તો નથી જ. શુકદષ્ટાઓની આપણે ટીકા કરીએ છીએ, પરંતુ આપણે પોતે જ હોવા જોઈએ એવા શુકદષ્ટાઓ નથી તે માટે ટીકાપાત્ર છીએ.

પ્રકરણ ૭. આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાલકો ભણે છે તે પાછું ભૂલી જાય છે, એટલે એ શાળાઓ શુકદષ્ટિ પણ જેવી તેવી જ આપે છે. આ શાળાઓનો પ્રધાન હેતુ શુકદષ્ટિ ખેડવાનો રાખવામાં આવે તો કદાચ પ્રાથમિક કેળવણી વધારે ફલદાયી નીવડે અને એમાંથી આગળ વધી માધ્યમિક શાળાઓનો લાભ લેતાં કિશોર કિશોરીઓ હાલના કરતાં વધારે સારી બાલદષ્ટિ મેળવી શકે. સારી બાલદષ્ટિવાળો વાચકવર્ગ પ્રજામાં જેમ વધારે તેમ લક્ષણદષ્ટિ લક્ષ્યદષ્ટિ અને પર્યેષક દષ્ટિની કૃતિઓના સહૃદય અધિકારી સતેજ ગ્રાહક પ્રજામાં વધારે; એટલે પ્રજાના સંસ્કૃતિજીવન વા સાક્ષરજીવનનાં પરિપક્વતા શક્તિ અને વિકાસમાં પરિપોષક પરિસ્થિતિ રૂપે બાલદષ્ટિની હાલત અને વિશાલતાનું ગૌરવ–બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો પ્રજાની સામાજિક કેળવણી માટેની સંસ્થાઓની સંપત્તિનું ગૌરવ–જેવું તેવું ગણવાનું નથી. બાલદષ્ટાઓની શક્તિ અને સંખ્યા પ્રજાની સંસ્કૃતિની કારણભૂમિ અને સ્થિતિહેતુ છે.

આટલે સુધી કર્તાના વિચારો અને એ વિચારોમાંથી ઉત્થાન પામતી અભિલાષાઓ ભાવનાઓ અને બોધોક્તિઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારી શકાય છે. પણ બાલદષ્ટિ વિશેના આ પ્રકરણમાં કર્તા ઉમેરે છે કે બાલદષ્ટાઓએ ગ્રંથો લખવાના મોહમાં પડવું ન જોઈએ. આ સલાહનાં કારણો તપાસીએ.

જે પ્રવાહ જે વર્ગની સાક્ષરદષ્ટિનો વિષય હોય તે પ્રવાહના સુદર્શનને માટે તે વર્ગના સાક્ષરે તેમાંથી બહાર તેના તટ ઉપર રહેવાનું છે, અને તેના સાક્ષીનું જીવન જીવવાનું છે. ગ્રંથો એ જ બાલદષ્ટાઓને માટેનો પ્રવાહ છે. આથી તેમનું સાક્ષરજીવન ગ્રંથો વાંચવા, વિચારવા, ચર્ચવા, સરખાવવા, સમાનધર્મીઓને ગ્રંથસૃષ્ટિમાં માર્ગ બતાવવો, એવી પ્રવૃત્તિઓમાં છે. પણ બાલદષ્ટાઓ પોતે ગ્રંથો લખવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે એ એમને માટે પ્રવાહપાત છે અને જે પગથિયાના સાક્ષરજીવનની તેમની પાત્રતા છે તેમાંથી તેમની ચ્યુતિ છે.

કર્તાએ બાંધેલી વ્યાખ્યાઓમાંથી આ પ્રમાણે અનુમિતિ ફળે છે એ ખુલ્લું છે. પરંતુ ગ્રંથ લખવો–લેખક બનવું–એમાં ધર્મ, રાજ્ય, સમાજ કે વ્યક્તિની નીતિની દૃષ્ટિએ લેશ પણ પાપ નથી. એ આચરણ કોઈ રીતે દુરાચરણ ગણાય એવું નથી. પ્રવાહપાત ચ્યુતિ આદિ શબ્દો સામાન્ય રીતે દોષસૂચક હોય છે, અને ઉચ્ચતર કોટિના સાક્ષરોને માટે પ્રવાહપાત જગતની કોઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પાછા પડવું એ રૂપનો હોવાથી અતિવિરલ સંજોગોમાં જ દોષમુક્ત હોઈ શકે છે, ત્યારે અહીં તો વાચક વ્યક્તિ લેખક થવાનું ડગલું ભરે છે એ જ બનાવ છે, અને એ ડગલું નિર્દોષ છે.

માટે કેવલ બાલદષ્ટા હોય એવા લેખકના હાથના ગ્રંથથી સમાજને સંસ્કૃતિને કે વિદ્યાકલાને લાભ થવાનો નથી અને બાલદષ્ટા પોતાનો સમય ગ્રંથલેખનમાં ગાળે તેથી એને પોતાને નુકસાન છે, એ સમય વાંચનમાં ગાળવાથી જ એને લાભ છે,—એટલો જ પ્રવાહપાત આદિ વચનોનો અહીં આશય લઈએ. એ પણ સ્વીકારી શકાય એમ જણાતું નથી. બીજી મૂકેલી બાબત પહેલી જોઈએ, લેખન પણ વાંચન મનન આદિ અભ્યાસનો એક પ્રકાર છે અને તેને વધારે છે. લખવા તરફ વળે તેનું વાંચન બંધ પડે કે ઓછું થઈ જાય, અભ્યાસમાંથી એનું ચિત્ત ઊઠી જાય,

"નાર નાનડી હવું પ્રસૂત,"

તેના જેવું એને થાય, એની શક્તિઓનો વિકાસ અટકી પડે, હ્રાસ જ થવા માંડે, એ મત તો અવાસ્તવિક લાગે છે. કેટલીક વ્યક્તિઓને એમ બને પણ ખરું; પણ બનતું જ જોઈએ અથવા તો મોટે ભાગે બને છે, એમ કંઈ નથી. ઘણાખરાનો બુદ્ધિવિકાસ બાલદૃષ્ટિના પગથિયા આગળ અટકી પડે છે તેનું મોટું અને સ્થાયી કારણ કુદરત છે. માણસ જાતની બુદ્ધિશક્તિ જ એટલી પરિમિત છે કે ઉચ્ચતર દૃષ્ટિઓ બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓને સાધ્ય થઈ શકે. બાલદષ્ટાઓ ગ્રંથ લખવા માંડી પડે છે તેથી તેમનો વિકાસ અટકે છે એવું કંઈ કારણ કલ્પવા જરૂર નથી. લેખક થવાની ચળ અને અનુકૂલતા વધારે હોય છે એવા સમયોમાં પણ બાલદષ્ટાઓની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ કંઈ લખતો જ નથી; તથાપિ તેમનો વિકાસ પણ એ પગથિયાથી જ અટકી જાય છે.

બાલદષ્ટાઓના ગ્રન્થો કવિતાઓ આદિ નિર્માલ્ય જ હોય, એવાં કથન છટકબારીવાળાં છે. નિર્માલ્ય કોને કહેવાં એ નક્કી કરતાં ભાંજગડ પડે છે; અને વળી સામા પક્ષથી પણ નિર્માલ્ય ન ગણાય એવા નમૂના રજુ કરવામાં આવતાં, તેના કર્તાઓ બાલદષ્ટાઓ નહીં પણ ઉચ્ચતર ગણાય એવા સાક્ષરો છે માટે ગ્રંથ ન લખવા એ પ્રતિબંધ એમને લાગુ નથી, એવો પ્રત્યુત્તર તુરત આગળ આવવાનો.

ઊંચા પ્રકારની ન હોય અને ચિરંજીવ ન નીવડે એવી કૃતિઓ પણ પોતાના દેશકાલમાં લોકપ્રિય થઈ શકે છે અને તેટલે દરજ્જે ઉપયોગી પણ છે, એટલું કર્તા પોતે અને (આ વિષયમાં જેનાં અવતરણો એઓ ટાંકે છે તે) હેલમ સ્વીકારે છે. પણ આવી યે કૃતિઓની ઉપયોગિતા એઓ સ્વીકારે છે તે કરતાં વધારે છે. એવી એવી કૃતિઓથી પણ ભાષા ખેડાય છે, વિદ્યાકલાનાં મૂલતત્ત્વોનું જ્ઞાન ફેલાય છે, અને ધીરે ધીરે ભાષા અને લેખકો વધારે સત્ત્વવાળી ઊંચા પ્રકારની અને ચિરંજીવ રહે એવી કૃતિઓ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ મેળવે છે. અને આખો વિષય ઐતિહાસિક પર્યેષણથી નિહાળીએ, તો સંસ્કૃતિ ભાષા અને કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે કલાના જીવનમાં એક યુગ પૂરો થયો હોય ત્યારે બીજો યુગ બરાબર મંડાતાં સુધીના સંક્રાન્તિના લાંબાટૂંકા ગાળા અનેક વાર જોવામાં આવે છે. બીજી પ્રજા સંસ્કૃતિ અને ભાષા સાથેનો સમાગમ એવો નિકટ થાય કે તેની અસર આપણા ઉપર થવા માંડે, ત્યારે પણ આવી સંક્રાન્તિદશા લાંબોટૂંકો સમય ચાલે છે. આવા ગાળાઓમાં અનેકાનેક પ્રયોગો થવા અનિવાર્ય છે. પ્રયોગો થતાં થતાં જ તેમાંથી અમુક પ્રયોગો પ્રયોગસંકરો અને પ્રાચીનનવીન દેશીવિદેશી મિશ્રણો અને વલણો વિજયી નીવડે છે અને બીજાં અસ્ત પામે છે. પ્રયોગાદિમાંથી ક્યાં અસ્ત પામશે અને ક્યાં વિજયી થશે તે અટકળવાની કોઈની પણ મગદૂર છે નહીં. એક તરફ લોક-સમસ્તની બુદ્ધિ અને રસેન્દ્રિય અને બીજી તરફ પ્રતિભા (genius)—આ અશરીર જોડાના ચેતન વિહારથી શાસ્ત્ર કલા અને સંસ્કૃતિનો નવો યુગ કોણ જાણે કેટલા સમયમાં અને કોઈ અકલ્પ્ય રીતે જન્મે છે, પોષાય છે, અને લોકસ્વીકારના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે. એટલે અસ્ત પામ્યું તે મોરે ભાગે લખાયું જ ન હોત તો બહેતર થાત, એ લખાયું ન હોત તો પણ પરિણામે જે ચિરંજીવ અને વીર્યવાન નીવડ્યું તેનો ઉદય થાત,—કદાચ ઊલટો વહેલો થાત, એવા એવા મત નિરાધાર

જ લાગે છે. "સ્ફુલિંગો તડતડિયા અને તનખા"* અને "ચેષ્ટાનુકરણ" (પૃ. ૧૪૨) ક્ષણભંગુર છે, ખરી પ્રભા કે ઉપયોગિતા બુદ્ધિપોષકતા કે શાંતિદાયકતા વિનાના છે, સાહિત્યરાશિમાં જીવંત ભાગ નાનીમોટી "જ્વાલાઓ" જ છે, સ્વતંત્ર અવાજો જ છે, નહીં કે પડઘા, લક્ષણદ્રષ્ટા લક્ષ્યદ્રષ્ટા અને પર્યેષકદ્રષ્ટાઓની સમર્થ કૃતિઓ જ છે બાલદ્રષ્ટાઓની નહીં, એ સર્વ સત્ય છે. પરંતુ બાલદ્રષ્ટાઓનું પ્રાબલ્ય ઉચ્ચતર અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિને રજ પણ નડે એ ભય તો તારાઓ અને ગ્રહોના કિરણોને લીધે ચંદ્રસૂર્ય રખે ને ઝંખવાય એના જેવો છે! ઉચ્ચતર દ્રષ્ટાઓ હોય છે ત્યારે બાલદ્રષ્ટાઓની પ્રવૃત્તિ અને લોકપ્રિયતા આપોઆપ સંકોચાઈ જાય છે. ઉચ્ચતર દ્રષ્ટાઓ ક્ષિતિજારૂઢ નથી હોતા ત્યાં સુધી જ લોકસમૂહ જિજ્ઞાસા અને રસવાસનાની જેવી બની આવે એવી તૃપ્તિને માટે બાલદ્રષ્ટાઓની પ્રવૃત્તિથી રેડવી લે છે.

આટલી ચર્ચા આ પ્રકરણમાંના વિષયોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વાંચનાર અનુલક્ષી શકે તે માટે પૂરતી છે. ઉપરાંત આ પ્રકરણમાં કર્તાએ પાઠશાળા (યુનિવર્સિટી)ની પદવીઓ મેળવેલા ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ પોતે પરીક્ષાઓ ઉત્તીર્ણ થવા ભણેલી સંસ્કૃત અને પરીક્ષાઓ માટે તેમ ઉદરનિર્વાહ માટે ભણેલી અંગ્રેજી એ બે ભાષાઓમાંથી એકેમાં બાલદષ્ટિ પણ સિદ્ધ કરતો નથી, સરસ્વતીનું દર્શન કે આસ્વાદન કોઈ કાળે કર્યું જ ન હોય એમ વર્તે છે, અને અદ્રષ્ટા જ રહે છે, તે માટે ખરી લાગણીની અને સખ્ત ટીકા કરેલી છે, જે નિબંધનો આ ભાગ પ્રકટ થયા પછી બીજાં સત્તર વર્ષ વહી ગયાં છે તો યે આજે પણ અક્ષરે અક્ષર લાગુ પડે છે.

પ્રકરણ ૮ લક્ષણદૃષ્ટિ. જે બુદ્ધિ વા દૃષ્ટિનો વિકાસ અપૂર્વ વ્યાપાર એટલે સ્વતંત્ર વિચાર કે સર્ગશક્તિ સુધી પહોંચ્યો હોય તે પોતાનો વ્યાપાર અને તજ્જન્ય પરિણામ બીજાઓને ન જણાવે તો લોકને હાનિ થાય. માટે તેને માથે ગ્રંથ રચવાનો કે શિષ્યોને પ્રબોધવાનો કે સમાનાધિકારી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વતંત્ર વિહારિણી દૃષ્ટિનું પહેલું પગથિયું, સાક્ષરદૃષ્ટિ સોપાનનું

* ૧ લી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ: જુઓ એ પરિષદનો રિપોર્ટ, પૃ. (૧૬)

ત્રીજું પગથિયુ, તે લક્ષણદૃષ્ટિ આના (૧) લક્ષ્યસંસ્કારક એટલે વિષય-સસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિ અને (૨) ભૂમિતિ જેવા અમૂર્ત (abstract, conceptual) શાસ્ત્રમા એકમાથી અનેક લક્ષણપરપરા અનુમિતિઓ વડે ઉપજાવવામા રાચનારી લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ એવા બે પેટાભેદ પડે છે

આ બીજીની પ્રધાન ઉપયોગિતા ચાર પ્રકારની છે (૧) મૂર્ત (concrete) જગત અનતાનત વસ્તુઓ ગુણો પરસ્પર ગૂથણીઓ આદિથી ભરેલુ છે અમૂર્ત અને મૂર્તામૂર્ત (પૃ ૧૫૧) લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિના સમર્થ સાધન વડે જ માનવબુદ્ધિ તેમા કઈયે માર્ગ કરી શકે છે (૨) રાગદ્વેષઆદિ અતિ પ્રબળ હોય એવા ભરજુવાનીના સમયમા, અને વિચાર પહેલા જ કૃતિ કરી બેસે પછી વિચારે અને પસ્તાય એવા વલણવાળી કિશોરાવસ્થામા, માણસ ધર્મ અને નીતિની કડક આજ્ઞાઓ થોડી ઘણી પે ધ્યાનમા રાખે છે અને અમૂર્ત ભાવનાઓ પ્રમાણેનાં વર્તન અને ચારિત્ર્ય થોડાઘણા પે રચી શકે છે તે આ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિનો પ્રભાવ છે (૩) વ્યક્તિનીતિ ઉપરાત સમાજનીતિ અને બંધારણના વિકાસ તરફ જોઈએ, તો કાયદાઓ સસ્થાઓ આદિમા ન્યાય અને સહાનુભૂતિ કે દયાના અને વળી સમષ્ટિહિત અને વ્યષ્ટિહિતનાં સામસામા સઘટ્ટન એવાં અને એવા તો થવા સભવિત છે કે પ્રાકૃત મતિ મુઝાઈ જાય અને સસ્કૃતિનુ વહાણ આ દૃષ્ટિ સુકાન ઉપર બેઠી ન હોય તો—ડુબાડી જ દે પણ બને પ્રતિસ્પર્ધી બનોના જોડકાને સમતોલ રાખી બડી ધીરજથી અને અપડિતને તો કટાળો આવે એવી ઝીણવટભરી ચતુરાઈથી આ દૃષ્ટિ બધુ ઠીકઠાક નભાવ્યે જાય છે, હડહડતા અન્યાય કે રાક્ષસી ક્રૂરતાના ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાના પ્રસગ જ બનતા સુધી ટાળે છે, અને જમાને જમાને માનવજાતિનુ જીવન પરિસ્થિતિના સકુલ (complicated) સુધારાથી બની આવે તેટલે દરજ્જે વધારે વધારે અપાશવ બનાવે છે (૪) અમૂર્ત અને મૂર્તામૂર્ત લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિએ વિસ્તારેલી અનુમિતિસૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક અને યાંત્રિક હુન્નરોના અતિ વ્યવહારુ અને અતીવ ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં અજબ જેવી કામગીરી બજાવે છે બાષ્પ હવા અને વીજળી જેવી અતિ ભયાનક શક્તિઓને માણસ કાબૂમાં લઈ પાળેલા પ્રાણી હોય તેમ મનમોજે પલોટે છે, તે આ દૃષ્ટિનુ કાર્ય છે સખ્યા, પરિણામ,

પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ, તેમ ન્યાય અને હકના મૂર્તામૂર્ત ગુણોના વિશિષ્ટ ખંડોમાં ભાવનામય જીવન ગાળનારી આ દષ્ટિ આ પ્રમાણે જ્ઞાન નીતિ અને દ્રવ્યોત્પત્તિનાં અનેક મહાકલ્યાણ સાધે છે. ટૂંકામાં, અંગ્રેજીમાં જેને Deductive (ડિડક્ટિવ) કે Dialectical (ડાયાલેક્ટિકલ) Reason (રીઝન) કહે છે તે જ આ લાક્ષણિક લક્ષણદષ્ટિ છે.

પણ આ પેટાભેદ અમૂર્ત ભેદ છે, મૂર્ત વિભાગ કે વર્ગીકરણ નથી, એટલે કે લાક્ષણિક લક્ષણદષ્ટિમય બુદ્ધિ થઈ જાય એ સંભવિત નથી; ઇષ્ટ પણ નથી. લક્ષણદષ્ટિના એ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતાં જે કલ્યાણ ઉપર દર્શાવ્યાં તે એ દષ્ટિવ્યાપારનાં અનુમિતિપરંપરારૂપ પરિણામો સામાન્ય લક્ષણદષ્ટિ લક્ષ્ય પદાર્થોને એટલે કે પ્રત્યક્ષ જગતના યોગ્ય પ્રદેશને લાગુ પાડે અને તેને એ પરિણામો વડે સંસ્કારે ત્યારે જ ફળે છે. લાક્ષણિકદષ્ટિ કેવલ પોતાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન રહે તેથી અવનવી અનુમિતિપરંપરાઓ ઉદય પામે તે ઉપરાંત બીજું કશું જ ફલ દેખાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો લાક્ષણિક દષ્ટિ સેવક તરીકે અનન્યસાધ્ય સેવા બજાવે છે, પણ તેનું સ્થાન સેવકનું જ છે; ગૃહપતિ તો લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદષ્ટિ છે. આ લાક્ષણિક લક્ષણદષ્ટિને સેવામાં યોજે છે અને તેની પાસેથી યોગ્ય કામ લે છે એટલું જ નહીં પણ ઘણું અને અતુલ મહત્ત્વનું કલ્યાણ જાતે સાધે છે. માટે હવે એના વ્યાપાર અને ફલ તરફ વળીએ.

શુકદષ્ટિ અને બાલદષ્ટિ વચ્ચે દીસી આવે એટલો મોટો ફરક છે. બાલદષ્ટિ અને લક્ષણદષ્ટિ વચ્ચે પણ મોટો ફરક છે; કારણ કે અપૂર્વ ફલ, સ્વતંત્ર મગજશક્તિ, જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં લક્ષણદષ્ટિનો સ્થાયી વ્યાપાર નહીં તો અછડતો પણ ચમકાર હોવો જ જોઈએ. પણ લક્ષ્યદષ્ટિ અને પર્યેષકદષ્ટિ (જેને આપણે ઉચ્ચતર પગથિયે મૂકેલી છે તે) લક્ષણદષ્ટિથી જુદી પાડવી સહેલી નથી. કર્તાએ આ બેનાં પ્રકરણ લખ્યાં નથી એટલે તેઓ એમને લક્ષણદષ્ટિથી કેવી રીતે જુદી પાડત તે જાણવા સાધન નથી. સાક્ષરદષ્ટિસોપાન રચ્યું છે તે પ્રકરણમાં લક્ષણો કે લક્ષણમાલારૂપ શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રોનાં અભ્યાસથી ઉત્થાન પામી તે વડે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિને સંસ્કારે તે લક્ષણદષ્ટિ, પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના અવલોકન અને અનુભવ દરમિયાન શાસ્ત્રની મદદ

વગર જ ઉત્થાન પામી પ્રત્યક્ષને સંસ્કારે અને નવાં શાસ્ત્ર પણ બાંધે તે લક્ષ્યદૃષ્ટિ, અને કોઈ પણ એક બિંદુમાંથી ઉત્થાન પામી દૃશ્ય વિષય સકલતા એ જોવા મથે, જગતની વસ્તુઓના અનંતાનંત પરસ્પર સંબંધો ઉકેલવાનો વ્યાપાર જેને સૌથી વધારે પ્રિય—તે પર્યેષકદૃષ્ટિ એમ ભેદ પાડેલા છે. એટલે શાસ્ત્રમાંથી જ ઉત્થાન પામે અને પોતાને જેટલું શાસ્ત્ર મળ્યું હોય તે ભલે ને સંપૂર્ણ પોતાનું કરી લે પરંતુ તેની સીમામાં જ બંધાઈ રહે તે બાલદૃષ્ટિ; શાસ્ત્રમાંથી જ ઉત્થાન પામે અને જેટલું શાસ્ત્ર (આગલા જમાનાઓનું સંચિત) મળ્યું હોય તે સંપૂર્ણ પોતાનું કરી લેવા ઉપરાંત તેને સુધારવા ખીલવવા અને વધારવામાં અપૂર્વતા દેખાડે, પરંતુ જેનો વ્યાપાર આ જૂની નવી અનુમિતિ પરંપરાઓમાં જ બંધાઈ રહે, તે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ; અને આથી વિશેષ કે જુદાં ફલ અને વધારે કે જુદી તરેહના વ્યાપાર દેખાડે તે આથી ઊંચી દૃષ્ટિ વા દૃષ્ટિઓ: આથી વધારે સ્પષ્ટીકરણ આ અપૂર્ણ ગ્રંથમાં કોઈ ઠેકાણે જણાતું નથી.

લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ તે ડિડક્ટિવ કે ડાયાલેક્ટિકલ રીઝન (deductive or dialectical reason) એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. આ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીમાં કલાદૃષ્ટિ (ઈસ્થેટિક રીઝન Aesthetic Reason) અને લક્ષ્યદૃષ્ટિ (પ્રેક્ટિકલ રીઝન Practical Reason) ગણવામાં આવે છે. કર્તાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિનો પેટાભેદ કાઢી લેતાં લક્ષણદૃષ્ટિનો જે લક્ષ્યસંસ્કારક ભેદ રહે તે આ પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીમાં કલાદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યદૃષ્ટિમાં પડે છે.. પર્યેષક દૃષ્ટિ (Philosophical or Architectonic Reason) ને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી ક્વચિત્ જુદી ગણે છે, પણ ઘણુંખરું ઉપલી બે (કે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિને પણ ગણતાં ત્રણ) માં સમાવી લે છે.

લક્ષણદૃષ્ટિના લક્ષ્યસંસ્કારક અને લાક્ષણિક એવા પેટાભેદ કરવાને બદલે પહેલા ભેદને કર્તાએ લક્ષ્યદૃષ્ટિમાં લઈ લીધો હોત અને લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિને જ લક્ષણદૃષ્ટિ કહી હોત તો ચાલત એટલું જ નહીં પણ કદાચ સરલતા વધત એમ લાગે છે. લાક્ષણિક વ્યાપારમાં જે અનુમાન પરંપરાઓ આવે છે તેમાંના દરેક અનુમાનમાં આવતા ઉદાહરણ (મેજર પ્રેમિસ Major premiss) અને ઉપનય

(માઇનાર પ્રેમિસ minor premiss)* આગલાં અનુમાનોથી તારવેલા કે સ્વીકૃત ન હોય, ત્યાં લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ કરેલા પદાર્થ છે. એટલે શેઠ જેમ સેવકને સીધું લાકડાં વાસણ આદિ આપીને રસોઈ બનાવવા કહે છે તેમ લાક્ષણિક વ્યાપાર લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિએ પૂરા પાડેલા પદાર્થો ઉપર જ ચાલે છે. (ઉ. ત.) 'લોર્ડ કર્ઝન માણસ છે' એવી માઇનાર પ્રેમિસ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું અનશુદ્ધ કથન છે એ નક્કી કરવાનું, 'સર્વ માણસો મર્ત્ય છે' એવી અન્વય વ્યાપ્તિ કે 'કોઈ માણસ અમર નથી' એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બાંધવાનું, તેમ ખાતરીપૂર્વક અનશુદ્ધ વ્યાપ્તિઓ કારણકાર્ય સંબંધના નિશ્ચય વડે જ બાંધી શકાય માટે કારણ કાર્ય સંબંધોને લગતા શોધો કરવાનું કર્તવ્ય લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું છે. આ કારણો શોધવાનો વ્યાપાર શાસ્ત્રને વિસ્તારવા માટેના પ્રયત્નોને લગતા વ્યાપારોમાં મોટામાં મોટો છે, અને એ વ્યાપારમાં લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિ ઘણીવાર અમુક પ્રકારનો કાર્યકારણ સંબંધ હશે એવી કલ્પના કરે છે. અને પછી તે કલ્પના કે ઉપન્યાસ (હાઈપોથિસિસ hypothesis) શુદ્ધ નીવડે છે કે નહીં તે નક્કી કરવાને માટે તેને અનશુદ્ધ માની લઈને તેના ઉપરથી અનુમિતિઓ કાઢવાનું કામ લાક્ષણિકદૃષ્ટિ પાસે લે છે, એટલે એ અનુમિતિઓનાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ સાથે સરખાવી જોતાં ઉપન્યાસમાં અશુદ્ધિ હોય છે તો તે પકડાઈ આવે છે. આ રીતે પણ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ લક્ષ્યસંસ્કારકની સેવા કરે છે.

વ્યાપ્તિઓ બાંધવી અને કાર્યકારણસંબંધો શોધવા એ લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું શાસ્ત્ર બાંધવા અને વિસ્તારવાનું મહત્કાર્ય છે. અને એને આથી મોટું અને વળી આગવું બીજું કર્તવ્ય પણ છે. વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, સમાજ, ધર્મ, અને રાજ્યને લગતું ઘણું ઘણું કાર્ય શાસ્ત્રબોધિત નહીં, તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન જેમાં પ્રસ્તુત નહીં કે લાગુ

* સામાન્ય રીતે વપરાય છે તે શબ્દો ઉપર લખ્યા છે, બાકી મેજર પ્રેમિસ માટે ઉદાહરણ તેમ જ માઇનોર માટે ઉપનય એ બેમાંથી એકે પર્યાય બંધબેસતો નથી. આપણા ન્યાય દર્શનનું અનુમિતિ પ્રકરણ અને પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્ર એ બે વચ્ચે ગમે તેટલી છૂટછાટથી પણ તોડ કાઢી ન શકાય એવા મૂલગત ભેદ છે, અને એોની પરિભાષા બીજામાં યોજતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે.

પડી શકે જ નહીં, એવું હોય છે. માનવ જીવનના આ અતિવિશાલ ક્ષેત્રને વ્યવહાર કહે છે. આમાં અસાધારણ કુશળતા અને ડહાપણ (પૃ. ૧૫૫–૬) એ પણ આ લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું કાર્ય છે.

લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ કેવાં તો સધાય છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે કર્તા આટલી ચર્ચાથી સંતોષ ન માનીને તટસ્થતા શબ્દમાંના ગર્ભિત રૂપકને ખીલવે છે. તટસ્થતા એટલે પ્રવાહથી અલગ હોવું તે. જે ભૂતલ ઉપર થઈને પ્રવાહ વહે છે તે તલ, જે વચ્ચે થઈને પ્રવાહ વહે છે તે તટો, અને જેની નીચે પ્રવાહ વહે તે વાતાવરણ. એ ત્રણે પ્રવાહથી અલગ હોઈ " તટસ્થ " છે. સાક્ષરજીવનને પ્રિય તટસ્થતાથી સધાતું આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ આ ત્રણમાંથી કોઈ ને કોઈ રૂપનું હોય છે. પ્રવાહને લીધે તે ઉપરનું વાતાવરણ આઘેના વાતાવરણ કરતાં ઠંડક આદિ ગુણો વડે ચડિયાતું હોય છે, પ્રવાહને લીધે તટભૂમિ વધારે ફલદ્રુપ હોય છે. અનાવૃષ્ટિમાં અને ગ્રીષ્મમાં પ્રવાહ હોતો નથી ત્યારે પણ તલભૂમિમાં જલ હોય છે. બીજા વાતાવરણ અને બીજી જમીન કરતાં આ ત્રણે પ્રવાહના સ્થાયી સમાગમને લીધે ચડિયાતાં હોય છે એ એમનું આત્મકલ્યાણ છે. અને ત્રણે પોતાની સરસાઈનો લાભ પોતાની સંગતિ અનાયાસે પામેલા કે શોધવાને આવતા સર્વને આપે છે અને એ પ્રમાણે લોકકલ્યાણ પણ કરે છે.

પરંતુ આવા રૂપકથી યે મનમાનતી અસર નહીં થાય એમ ધારીને કર્તા આ વિષય એપિક્ટીટસ, સેનેકા, અને માર્કસ ઑરીલિયસ ઍન્ટોનાઇનસનાં જીવનચરિતો, જીવનસૂત્રો અને લક્ષ્યસંસ્કરણ ઉપર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનો લખતા હોય એવો લેખ લખીને વિસ્તારે છે. કર્તાના આશયો તરફ વાચનારાઓને આકર્ષવાને માટે આ ત્રણ કરતાં વધારે સારી પસંદગી ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત. અને આ ભાગ એવો રસિક લખાયો છે કે તેનો સાર આપવાની જરૂર જ નથી. નિબંધનાં આગલાં પ્રકરણ જેમને શુષ્ક લાગે અને અઘરાં પડે એવા વાંચનારાઓ પણ આ ગંભીર ચિત્તવેધક ઇતિહાસચર્ચા હોંસથી વાંચી શકશે. અને આવા વાંચનારાઓની ખાતર આ ભાગ ઉપર એક જ ટીકા નોંધીશું. સેનેકા વિશે કર્તાએ જે અતિશય ઊંચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ દેશકાલના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓથી એકદમ સ્વીકારાય એવો નથી.

શું શું રહી ગયું અને શા કારણથી ?

નિબંધને ઉપર ટપકે જોનાં પણ જણાઈ આવે છે કે— (૧) છેલ્લા પ્રકરણનો અંત જોઈએ એવો નથી, "પરંતુ પ્રથમ દર્શનથી એટલું તો જણાય છે કે આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર ભ્રમરૂપ છે એવું આજની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું કહેવું અસત્ય હોય" (પૃ. ૨૦૮), એ વાક્યથી શરૂ થતો અંતભાગ પ્રકરણ અધૂરું નથી રહ્યું એમ કહી શકાય એટલા પૂરતો જ લખી નાખેલો છે; (૨) સાક્ષર દૃષ્ટિસોપાનનાં ઉપલાં બે પગથિયાં વિશેનાં બે પ્રકરણ રહી ગયાં છે; (૩) અને બધી દૃષ્ટિઓનું વર્ણન પૂરું કરી ગ્રંથના ઉપસંહાર તરીકે દરેક દૃષ્ટિમાં નિવાસ કરતા તેના આત્મા જેવા તેના અધિષ્ઠાતા દેવની "અને અંતે એ દેવોના જગન્મંગલ સ્વરૂપ" (પૃ. ૧૧૨)ની આરતી ઉતારવા અભિલાષ હતો, તે પણ રહી ગયું છે. આ સર્વ રહી ગયું તેના કારણ માટે પણ ઉપલક જોનારને તેની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વિશેષ વિચાર કરવો પડે એમ નથી. પ્રથમ દર્શને પણ જણાય એવું, (૧) કર્તાનું ટૂંકું આયુષ્ય; (૨) લીલાવતી જેવી પ્રિયતમ પુત્રીની ગંભીર માંદગી અને મૃત્યુ, (૩) બીજી કૌટુંબિક ઉપાધિઓ, અને (૪) કર્તાની વધુવધુ લથડતી જતી તબિયત, એ કારણજૂથ નજર આગળ પડેલું જ છે, એટલે આપણો ઉપલક જોનાર આથી કોઈ ઊંડા કારણનો સંભવ પણ શા માટે કલ્પે ?

હવે બીજી બાજુ જુઓ. આ નિબંધ આરંભ્યો છે કર્તા નિવૃત્ત થયા ને તુરત—નિવૃત્ત થયા તે સાથે જ, ઈ. સ. ૧૮૯૮ના અન્તમાં. એમનો દેહ પડી ગયો ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સાલ બેસતાં. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ચોથો પૂરો ન થાય ત્યાંસુધી કર્તા બીજા કોઈ પણ લેખન વાંચન કાર્યને થોડો જ વખત આપી શકે એ ખરું. પણ એ મહાપ્રવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૦ના અંત પહેલાં સમાપ્ત થઈ છે. લીલાવતી વિશેની ગંભીર ચિન્તાએ ઈ. સ. ૧૯૦૧નું આખું વર્ષ લઈ લીધું અને તેના મૃત્યુજન્ય ઉત્કટ શોક અને વૈરાગ્યને લીધે કર્તા ઈ. સ. ૧૯૦૨ નો કેટલોક ભાગ વિપણ્ણ રહ્યા હોવા જોઈએ એ પણ સ્વીકારીએ. છેવટ, ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના જુલાઈથી માંડીને એમના આયુષ્યના આખરના ૭ માસ પણ છોડી દઈએ; અગર જો કે આમાંના પહેલા ત્રણ માસ દરમિયાન એઓ કેટલુંક અતિ મહત્ત્વનું વાંચન મનન અને કાચું લેખન કરી શકતા હતા, એટલું હું મારી જાતમાહિતી ઉપરથી ચોક્કસ

કહી શકું છું (જુઓ આગળ). ઉપરના ઉપલકિયા મતમાં તથ્યાંશનો ભાગ આથી વધારે મોટો આંકી શકાય એમ છે જ નહીં. એટલે કે સરસ્વતીચંદ્ર પૂરો થયા પછી અને લીલાવતીએ અને પોતાના શરીરે લઈ લીધેલો સમય જતો કરતાં ચાર સવાચાર વર્ષનો ચોખ્ખો ગાળો એમની વાંચનમનનલેખનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે રહે છે, અને આ 'સાક્ષરજીવન' સમયના અભાવે અધૂરું રહી ગયું એ મતને ખોટો ઠરાવે છે.

આ અરસા દરમિયાન એમની જાહેર પ્રવૃત્તિ અને લેખન પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલેલી પણ છે. જાહેર પ્રવૃત્તિ અહીં ગણવી ઘટે છે તેનાં કારણ છે. એક તો લેખન પ્રવૃત્તિનો લેશ પણ ભોગ આપીને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પડે એવું એમનું વલણ ન હતું. બીજું, આવું કોઈ કર્તવ્ય વિરલ સંજોગોમાં માથે લેતા તો તે સંબંધમાં એમની કાર્યપદ્ધતિ અને પોતાની જવાબદારીની એમની અસ્મિતા એવા પ્રકારનાં હતાં કે આવો પ્રસંગ એમનો સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે તે કરતાં વધારે વખત ખાઈ જતો. 'સતી ચૂતી', 'લીલાવતી જીવનકલા', Conflicts of Laws between Converts and Non-Converts, Higher Brahmanism in Ancient India, The Hindu Ideal of Poverty, The Keystone of the Economics of Hinduism, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કરેલું અવલોકન, કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ, અધ્યાત્મજીવન (અપ્રસિદ્ધ), Physics in Ancient India (અપ્રસિદ્ધ), અને Notes on Yoga (અપ્રસિદ્ધ), રા. રા. દયારામ ગિડુમલને કાગળો—એ એમની આ અરસામાંની મુખ્ય લેખન પ્રવૃત્તિ હતી. આથી ટૂંકાં લખાણો ભાષણો કાગળો આદિને માટે તેમ એમની જાહેર પ્રવૃત્તિને માટે જિજ્ઞાસુએ કર્તાના ભાણેજ પ્રોફેસર કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા કૃત "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ" એ રસિક સરલ અને ઘણી વિગત ચોક્કસ કાલનિર્દેશ સાથે પૂરી પાડતું જીવનચરિત જોવું.*

---

* આ જીવનચરિત પ્રકટ થયું ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં. તે પછી આજ સુધીમાં એની એક આવૃત્તિ પણ ખપી રહી નથી એ જાણીને કોને સખેદાશ્ચર્ય નહીં થાય? સરલ લખાવટ, જીવનચરિત જેવો વર્ણનાત્મક અને આધુનિક રસ

ત્યારે સમય હતો, લેખન પ્રવૃત્તિ સારા વેગમાં ચાલુ જ હતી, અને હિંદી સંસ્કૃતિ અને વિચારસૃષ્ટિનું હાર્દ અંગ્રેજી જ વાંચનાર વિશાલ દુનિયાને યથાશક્તિ જણાવવા અંગ્રેજી લખાણો લખવા તરફ કૃતી વળેલા હતા, તથાપિ—આગળ જોવામાં આવશે કે—સાક્ષરજીવનનો

પડે અને વિવાદ ઉત્પન્ન થાય એવી બાબતોની ચર્ચા કુદરતી રીતે ઘણી આવે એવો વિષય, ચરિત્રનાયકની આખી ગુજરાતી આલમમા શ્રેષ્ઠ સાક્ષર તરીકે ખ્યાતિ, મુદ્રણ કાગળ આદિની સફાઈ, પ્રસિદ્ધિ અને વેચાણ માટે પરતી વ્યવસ્થા, ખરેખર ઓછી કિંમત,—એમ કોઈ પણ ચોપડીના સારા ઉઠાવ માટે જે કંઈ માગીએ તે સર્વ આ ચોપડીના લાભમા જણાય છે, અને તોપણ નવ વર્ષમાં યે એક હજાર નકલ પણ ખપી નથી! ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની દશાની ખરી અને પૂરી ચિકિત્સા કરવા માગતા હોય તે સર્વને માટે આ દાખલો ખરે મનનીય છે.

વારુ આથી વધારે મહત્ત્વની એક બાબત પણ અહીં જ છેડું છું. ગોવર્ધનરામના આચારવિચાર પ્રજાના જાણવામાં પૂરેપૂરા આવે અને તેમાંથી આ જમાનો ઘટતો બોધ તારવી શકે તેને માટે આ ટૂંકું જીવનચરિત બસ નથી. ગુજરાત શાળાપત્રના અંકોમાથી નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાકૃત ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસની અપૂર્ણ ચોપડીનો ઉદ્ધાર કર્યો તે વખતે તેના પ્રવેશકમા મેં ઇશારો કરેલો જ છે, કે આવા વિચારશીલ લોકહિતાકાંક્ષી પુરુષોના વિસ્તાર જીવનચરિતથી જ એમના લેખોમા જણાતા એમના વિચારો અને એમની ભાવનાઓ, તેમનાં નાનામોટા કાર્યો સાથે, યથાર્થ જાણી શકાય આવા આન્તર અનુભવો અને માનસિક ગડમથલના ઇતિહાસો વિશ્વસનીય મેળવી શકાય તો પ્રજાની ઉત્તરોત્તર સળંગ ઉન્નતિને માટે એક મૂલ્યવાન મોટું સાધન વધે. કવિ નર્મદના આવા જીવનચરિતને માટે સાધનો હતા તે જેઓને કબ્જે હતાં તેમના પ્રમાદ અને સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે લગભગ નાશ પામ્યા જણાય છે. ગોવર્ધનભાઈની નિત્ય નોંધો વગેરે પુષ્કળ સાધનો અત્યારે છે, અને સારી રીતે ગોઠવેલા અને સુરક્ષિત છે. આમાથી એમનું વિસ્તીર્ણ જીવનચરિત જલદી બહાર પડવાની આવશ્યકતા છે. આવા પુસ્તકનો છપામણી ખર્ચ પણ લગભગ માથે પડે એવી ગુજરાતી વાચકવર્ગની અત્યારે મા: અજ્ઞાનને લીધે સ્થિતિ છે, એ ખરું પણ તેનો યે ઉપાય નથી એમ નથી. પ્રજાની પ્રગતિ માટે લાગણીવાળી કોઈ ધનાઢ્ય વ્યક્તિ કે સંસ્થાએ આવાં કાર્યો તરફ ઉદારતાનો હાથ લંબાવવો ઘટે છે ગોવર્ધનરામના વિસ્તીર્ણ જીવનચરિતનું કાર્ય આ જમાનામાં જ થવું જોઈએ; નહી તો એ સાધનો પણ વહેલાંમોડાં કાલાધીન થયા વગર નહી રહે.

નિબંધ પૂરો કરવાની વૃત્તિ તો નિબંધ આરંભ્યો તે વખતે હતી તેવી ને તેવી સતેજ હતી. છતાં યે એ નિબંધ પૂરો નથી થયો. કારણ? શક્તિનો અભાવ. નિબંધના હવે પછીના ભાગમાટે એમણે જે વિષય નક્કી કરી રાખેલો હતો તે વિષયનું એમને હજી જ્ઞાન–પાકું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન થયેલું ન હતું. એ જ્ઞાન મેળવવાને માટે એમનો હરએક પ્રયાસ ચાલુ હતો; પણ તે દુનિયા–અશ્રદ્ધાળુ દુનિયા આગળ નિર્ણયાત્મક રૂપમાં મૂકી શકે ત્યારે જ એમને એ લખવો હતો, અને એ સ્થિતિ આવે–એમનો આત્મા એ ભૂમિકા સુધી ચડે–તે પહેલાં તો દેહ પડી ગયો.

સ્નેહમુદ્રા અને સરસ્વતીચંદ્રના કર્તામાં અમુક જ્ઞાન કે શક્તિનો અભાવ એ મત સહસા ગળે ઊતરે એવો નથી તે જાણું છું. માટે જ મારી દલીલનું દરેક ડગલું લંબાણ થાય છે તે થવા દઈને–બનતાં સુધી સ્ફુટ અને ચોક્કસ કરતો જાઉં છું. ત્યારે આ નિબંધના હવે પછીના ભાગમાં લખવાનો એવો તે કયો વિષય હશે જેના સંબંધમાં ગોવર્ધનરામ જેવામાં પણ જ્ઞાન અને શક્તિનો અભાવ હતો, અને તે એટલો કે તે ટાળવાને માટે એમણે લાંબા વખત સુધી બનતો ઉદ્યોગ કર્યો, અને એ વિષય સુધી પહોંચવાને માટે એ તેના માર્ગ ઉપરનાં શાસ્ત્રો વિદ્યાઓ આદિ બનની સૂક્ષ્મતા સાવધાની અને ખંતથી જોઈ વળ્યા, છતાં યે એમનો મનોરથ મનમાં જ રહ્યો?

કાર્લાઇલના 'સાર્ટોર રીસાર્ટસ' માંથી કર્તાએ ટાંકેલાં અવતરણોમાંનું એક અહીં આબાદ લાગુ પડે છે:

· "We say as before, with all his malign indifference what mad hopes this man may harbour?" (પૃ. ૭૩).

નિબંધમાંથી એક બીજું અવતરણ પણ જુઓ:

"'વસ્તુ' ઉપર મોહ પામતા અને 'નામરૂપ' પાસેથી નાસી જતા જીવનની–સાક્ષરજીવનની–કથાઓ નામરૂપના સંસારની વસ્તીની દૃષ્ટિએ આવવી કઠિન છે, એ કથા સમજવી કઠિનતર છે, અને એ જીવન સમાપ્ત થતાં સુધી એ કઈ વસ્તુ ભણી દોડે છે તે જાણી લેવું તે હજી વધારે કઠિનતર છે." (પૃ. ૭૬)

ખરી વાત છે. કર્તાનું આ નિબંધરૂપ સાક્ષરજીવન, એમનો આ

બુદ્ધિવ્યાપાર, અપૂર્ણું રહેલ છે, એટલે તે "કઈ વસ્તુ ભણી" દોડતો હતો તે છાતી ઠોકીને કહેવું અત્યંત કઠિન છે. પણ મારા મતની તરફેણમાં જુદી જુદી અનેક વિગત એકત્ર કરીને ઉપજાવેલી કલ્પના કે અનુમિતિ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણાય એવો પણ થોડો પુરાવો છે.

સપ્ટેંબર ૧૯૦૬ ના ત્રીજા અઠવાડિયામાં હું નડિયાદ ગયો હતો ત્યારે ચાર કે પાંચ દિવસ રોજ હું એમની પાસે ચાર કલાક ઉપર બેસતો. હું કેટલાક સવાલ વિચારીને ગયો હતો તે સર્વના જવાબ એમણે વિસ્તારથી અને પૂરી નિખાલસતાથી આપેલા—ઘણા ખરા 'અતિથિ' સાથે એમનો એવો રિવાજ જ હતો એ ચોક્કસ જાણ્યા પછી જ હું વિનાસંકોચે ગયો હતો—અને એ સવાલ જવાબ ઉપરાંત પણ આ વખતે મને એમની સાથે ઘણી વાતચીતનો લાભ મળ્યો હતો. આ વિશેની ટૂંકી નોંધ "મારો છેલ્લો મેળાપ" એ નામે વસંતના સ્મારક અંકમાં* પ્રકટ થઈ હતી, તેમાંથી જરૂરનો ભાગ ઉતારું છું; મહત્ત્વનાં વાક્યો કાળાં બીબાંથી છાપ્યાં છે.

" મેં સાંભળેલું કે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિની મારી ફરજ હું પૂરી થયેલી સમજું છું,' એ મતલબનું એ જુદે જુદે પ્રસંગે... બોલેલા. આ વિશે પૂછતાં એ વાતનો એમણે સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું,...'અપવાદ માત્ર મારા મનમાં એક વસ્તુનો છે, તે એ કે **સાક્ષરજીવનનો નિબંધ અધૂરો રહ્યો છે તે પૂરો કરવા મારી ઇચ્છા છે.**

"એમણે મને એમના Physics in the Upanishads ની પ્રસ્તાવના વંચાવી. તે વખતે અને તે પછી ઉપનિષદો, સાયન્સ, ચરક, સુશ્રુત, યોગ, યોગ અને વેદાંતના જૂનામાં જૂના ગ્રંથો કયા, અને તે કયા સમયના, હઠયોગ અને રાજયોગ, ઉપનિષદો પૂર્ણ સમજવા માટે રાજયોગનો ક્યાં સુધીનો પરિચય જોઈએ, થિયોસોફી, વિવેકાનંદ, વગેરે વિષયો ઉપર વાતચીત થઈ. **એમના પોતાના રાજયોગના પરિચય વિશે આ પ્રમાણે જણાયું.—**

" **પ્રાણાયામ—વિવેકાનંદનાં ભાષણો અને યોગના મૂલ**

* વિ. સં. ૧૯૬૩ નું વસન્ત, અધિક ચૈત્રનો અંક, પૃષ્ઠ ૧૮૯–૧૯૩ એ 'મેળાપ' આખો જોઈ જવા જવા વાંચનારને વિનંતિ છે.

સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પાતંજલ અને યોગવાસિષ્ઠ ઉપરથી જ. ગુરુ કોઈ નહીં—એ વિચિત્ર. હઠયોગ જરા પણ નહીં.

"ધારણા સુધી પહોંચ્યા છે. અનાહત નાદ સંભળાવા માંડયો હતો પણ પછી .....એકાદ વર્ષનો કે વધારે ગાળો પડયો છે.

"સમાધિ સુધી ગયેલો કોઈ પણ માણસ એમને અદ્યાપિ મળેલો નથી સમાધિ વિશે બોલતાં એમણે વિવેકાનંદનું વાકય કહ્યું—A man drops into *sleep* a fool, and wakes up again a fool, *a man, however, drops into Samadhi a fool, and wakes up a sage.*"

Physics and Physiology in the Upanishads ની પ્રસ્તાવના વાચી રહ્યા પછી મેં સૂચના કરી કે આ પૂરું થાય તે પછી *Psychology in the Upanishads* નો વિષય આપે લખવો. એમણે કંઈ જવાબ દીધો નહીં. વાતચીત ચાલી. તેમા પોતે જે કંઈ જે વખતે લખ્યું-કર્યું તે તે વખતે જ થાત, એ વખત ચુકાત તો એ રૂપનું ન થાત, તથા એમ જે કંઈ એમને હાથે બની શકયુ છે તે ઈશ્વરેચ્છાથી ઈશ્વરની કૃપાથી* જ થયું છે, એમ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરી .... "આ પ્રસ્તાવના તમે વાંચી. હજી પુસ્તક લખવાનુ આખુંયે બાકી છે. એ માટેનાં તમામ સાધનો તો આ નોટબુકોમાં ભરી રાખેલાં છે. અને તેનો અથેતિ વિચારે થઈ ગયેલો છે. લખતાં લખતાં એક વિષય પછી બીજો અને એક પ્રકરણ પછી બીજું એમ પૂર્વાપર સંબંધ જોવાતો જાય અને વિચારમાં ફેરફાર કે વધઘટ થાય એ જુદી વાત. પણ આ શરીરે જુઓ છો ને? ઇશ્વર કરે તે ખરુ."

* ઓગણીસમી સદીના વિચારવાતાવરણમાનો નાસ્તિકચ-વાયુ એમને સ્પર્શવા જ પામ્યો ન હતો એમ કોઈ ધારે તો તે વાસ્તવિક નથી આ દિવસોની વાતચીત દરમિયાન જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને પ્રોફેસર ગજ્જર વિશે આડાઅવળા સવાલજવાબો વચ્ચે એમણે કહ્યું હતું—'Atheismનો વાસ મારા મનમા બહુ થોડો વખત જ રહેલો" ઉપર ટાકેલા આ સ્મારક અકમા પૃ ૨૦૭ મે રણજીતરામ વાવાભાઈએ કર્તાની નોધપોથીઓમાથી જે અંગ્રેજી પક્તિઓ ટાકી છે તે આ નાસ્તિકતાના સમયની લાગે છે.

"બધા વિચાર કરી જોતાં મારી સૂચનાનો મને જ સૂઝેલો જવાબ તે વખતે જ નોંધેલો છે કે, "**સમાધિ સુધી પહોંચી શકાશે તો જ ગોવર્ધનભાઈ સાઇકોલોજીનો વિષય ઉપાડશે, નહીં તો નહીં.**"

આ પછી સાડાત્રણ માસ ન થયા ત્યાં તો ..."

આ નિબંધ પૂરો ન થયો તેનો ખરો ખુલાસો, મારા અધીન મતે, એ જ છે. બાકી રહેલા ભાગમાં કર્તાનો અભિલાષ **સમાધિ-દૃષ્ટિનો** * વિષય અશ્રદ્ધાળુ જગત તેનું ગૌરવ કંઈક સ્વીકારે એવા પ્રત્યક્ષાનુભવજન્ય રૂપમાં લખવાનો હતો; સમાધિદૃષ્ટિ જાતે સંસિદ્ધ કરવાને માટે પોતે બન્યો તેટલો પ્રયાસ પહેલી તકે ફરી પાછો આદરવા પોતે સજ્જ હતા જ. એઓ ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની આખરે નિવૃત્ત થયા તેના પ્રેરક હેતુઓમાં પણ આ સિદ્ધિ બને તો મેળવવી એવી અભિલાષાને બહુ ઊંચું સ્થાન ઘટે છે એમ ધારું છું.

સમાધિ.

ઉપલો મત જરા યે વાસ્તવિક હોય તો 'સમાધિ એટલે શું?" ગોવર્ધનભાઈ જેવાના યે મનોરાજ્યમાં જેનું સ્થાન આ પ્રમાણે સર્વોપરી તે તે કેવો યે પદાર્થ હશે?'—એવી જિજ્ઞાસા કુદરતી છે. સંતોષવાનું કાર્ય જે કોઈ સમાધિ સુધી પહોંચ્યો હોય તેનાથી જ બને એ દેખીતું છે. પણ તેથી જો આ બાબત અહીં જ પડતી મૂકવામાં આવે તો તો આખી ચર્ચા અશ્રદ્ધાળુને એટલે કે ઘણાખરા વાંચનારાને ઉપહસનીય થઈ જવા સંભવ છે. માટે કર્તા જે આ વસ્તુને આવા વિલક્ષણ પ્રકાશમાં જોતા હતા તે એને કયા દૃષ્ટિકોણથી જોવાનું પરિણામ હશે એટલું દેખાડી આપવા થોડો ઘણો પ્રયત્ન કરીને પછી આ પ્રવેશક પૂરો કરીશું.

કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનની વિચારસૃષ્ટિ સમગ્રે જોઈએ તો આકારમાં ડુંગર કે ત્રિકોણના જેવી દેખાય છે. એમાંનાં સિદ્ધાન્તો

* અહીં વાંચનાર નિબંધનો અંતભાગ ફરી જોવા તસ્દી લેશે તો—"એની યોગ્ય તુલા," 'આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર" "સચ્ચિદાનંદાનુભવમાં ઋતુક્રમ ઉપરાંત કાંઈ વિશેષ સત્યાનુભવ,"—વગેરે ખરડો તેને અત્યંત સૂચક લાગ્યા વગર નહીં રહે. ખરી રીતે તો એ ખરડો પણ આ બાબતનું મોટું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે

અને વ્યાપ્તિઓ, કથનો અને નિર્દેશો, વિધિઓ અને નિષેધો, સત્યો અને વિગતો, દરેકની વ્યાપકતા (extension) પ્રમાણે ગોઠવીએ, તો સૌથી ઓછી વ્યાપકતાવાળી વસ્તુઓ અસંખ્ય જણાશે અને તેમનું સ્થાન આ ત્રિકોણની ભોંયરેખા (બેઝ base) માં આવશે, સૌથી વધારે વ્યાપક ભાવનાઓ સિદ્ધાન્તો સત્યો અને સ્વીકૃતિઓ બહુ ઓછી જણાશે અને તેમને ત્રિકોણના શિખરકોણ (એપેક્સ apex) કે શિખરમાં મૂકવી પડશે, અને બાજુઓની બે રેખાઓમાં અને ત્રણે રેખા વચ્ચે બંધ થયેલા સ્થાનમાં શાસ્ત્રમાંથી બીજી તમામ વસ્તુઓ પોતપોતાની વ્યાપકતા પ્રમાણે ઊંચેનીચે મુકાશે. સાક્ષરને કોઈ પણ શાસ્ત્ર ઉપર અનુરાગ હોય છે તો તેની દૃષ્ટિ એ શાસ્ત્રના ત્રિકોણમાં વિહરે છે, શિખર–ભાવનાઓથી તે ઝીણામા ઝીણાં અવલોકનબિંદુઓ સુધી ઊંચેનીચે ચડઊતર કર્યા કરે છે અને આડીઅવળી રસળે છે, અને કોઈ વાર કોઈ અપૂર્વ વિચારવિદ્યુતથી ધકેલેલી પૂરપાટ દોડે છે ત્યારે ચઢાવ ઉતાર વાંક ખાડાખૈયા કશુ લેખવતી નથી, તો સામાન્ય રીતે ચિંત્ય વિષયગુચ્છોમાંના કોઈ ને કોઈમાં લાંબોટૂંકો સમય જાણે આળસુ અક્રિય હોય એમ પડી રહેલી જણાય છે. આ સર્વ વ્યાપારમાં એની ચડતી ગતિને લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિ કહી શકીએ, એની ઊતરતી ગતિને લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ કહી શકીએ, અને એની શાસ્ત્ર ત્રિકોણમાંના એક બીજાથી છેટે છેટે પડેલાં સ્થાનોને તેમ આખા ત્રિકોણને સુદૃષ્ટ કરી લેવાની પ્રવૃત્તિને પર્યેષક દૃષ્ટિ કહી શકીએ.

શાસ્ત્રોમાં શિખરસ્થાને ભાવનાઓ વા ઉચ્ચગ્રાહો (ideals) હોય છે. નીતિશાસ્ત્રની એટલે કે માનવજીવનશાસ્ત્રની પરમ ભાવના શી છે? માનવ ફિલસૂફીનો ઉન્નતોન્નત ઉચ્ચગ્રાહ કયો? શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્‌ની વાસનાઓથી પ્રેરાતો અને કંઈક અનુભવ અને વિચારથી તો કંઈક અનુકરણ અને શ્રદ્ધાથી તેમ કઈક બાહ્ય બલોના ધક્કાથી તો કંઈક યદૃચ્છાથી ડગલાં ભરતો માણસ, પાકટ થવા આવે છે અને અનેકાનેક જુદી જુદી સ્થિતિઓ, પ્રકૃતિઓ અને લાગણીઓના પ્રત્યક્ષ શ્રુત કે કલાદત્ત સંસ્કારો વડે એનું ચિદાકાશ સમૃદ્ધ સંસ્કૃત અને જીવંત બન્યું હોય છે, તેમ એની શારીરિકથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચી શક્તિઓ મધ્યાહ્ને હોય છે, ત્યારે તેને પરમ આકર્ષક જીવન, સ્વર્ગોપમ જીવન, મોટામાં મોટા દેવોના જેવું જીવન, અજરામર હોઉં

તો આ જ જીવનચર્યાને બધો શક્તિકલાપ પૂરેપૂરો સમર્પી અનંતકાલ વિહરું એવો સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરનારું જીવન,—કયું લાગે છે? Summum Bonum, Highest Good, Beatitude, Virtue, પરમ પુરુષાર્થ, સર્વતોભદ્ર નિઃશ્રેયસ્, સર્વ કામાપ્તિ, પરા શાંતિ, વગેરે સંજ્ઞાઓ વડે જે પદાર્થ કથવાનો પ્રયત્ન થાય છે તે આ છે. આ મહાપ્રશ્નનો જવાબ આર્ય સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદ્ કાલથી ચાર અક્ષરમાં આપેલો છે–

ज्ञानं ब्रह्म ।

અને એ ચાર અક્ષરનો વિસ્તાર આર્ય સંસ્કૃતિ, ખાસ કરીને યોગદર્શન, એ પ્રમાણે કરે છે કે—

વીતરાગ ઉપાધિરહિત જગન્મુક્ત બન અને સત્ય-પરાયણ ધ્યાનપ્રવૃત્તિમાં ઊંડ, એ પ્રવૃત્તિમય બન, એ પ્રવૃત્તિ જ બન: રે મૂઢ! આ ત્રિગુણાત્મક માયાસાગરમાં રઝળતા તણખલા! આ સત્ય-પરાયણ ધ્યાનપ્રવૃત્તિથી ત્રિગુણાત્મક પંચકોશ અને સપ્તલોકને આરપાર વીંધી कूटस्थને નિહાળીશ, કૂટસ્થમાં સમાઈશ, સ્વયં કૂટસ્થ બનીશ, ત્યારે તું પોતે, તારું જીવન, તારા વિહાર, તારી શક્તિઓ, તારી સિદ્ધિઓ, કેવાં યે અવર્ણનીય લોકોત્તર વિશ્વહિતસાધક બની રહેશે તે તું પોતે અનુભવીશ ત્યારે જ જાણી શકીશ।

અનીશ છીએ તેમાંથી ઈશ બનવાની આ ભાવના બીજી કોઈ સંસ્કૃતિ ફિલસૂફી કે સાહિત્યકલા સૃષ્ટિમાં આપણે ત્યાંના જેવા ઉત્કટ રૂપમાં, નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષાનુભવના હોય એવા દેખાતા શબ્દોમાં, અને અનેકાનેક વિવિધરંગી અદ્ભુત મોહક આકારોમાં જોવામાં આવતી નથી. અને વળી આપણી સંસ્કૃતિમાં, આપણા ધર્મમાં, આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં જે જે અસંખ્ય નાનામોટાં બાબતે કે અનન્યસાધારણ લક્ષણો સર્વત્ર જણાય છે, તેમાંથી કેટકેટલાનું આદિકારણ આ ભાવના અને તે સંસિદ્ધ કરવા માટે યોજવા અને અનુસરવામાં આવેલી પ્રક્રિયાઓ જ જણાય છે। એ ભાવના અને એ યોગદર્શનમાં બતાવેલા માર્ગ શું ખરા હશે? વાસ્તવિક અનુભવકથન હશે? કેટલે દરજ્જે? મનુષ્યને માટે નિઃસંશય સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન આ કે કોઈ બીજા પ્રકારનું! આ મહાપ્રશ્નનો ખરો જવાબ શો? કેમ શોધવો? કોણ શોધી શકે?

આપણો સાહિત્યરાશિ કોઈ સૈકાઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાસમર્થ રાજાધિરાજના ગગનચુંબી મહાલયના સૂના ઘોર ખંડેર જેવો પડ્યો છે. એમાં કચરાના અને ગંધાતા વિષપ્રસારક સડાના ડુંગર જેવા ઉકરડા થઈ ગયા છે એ નિ:સંશય. એમાં ઘણું સાફ ખોટું છે, ઘણું ભ્રામક છે, ઘણું પ્રમત્તોન્મત્તાવસ્થાના પ્રલાપ જેવું છે, ઘણું આવશ્યક અંગો વગરનું છિન્નભિન્ન છે, ઘણું આગન્તુક છે. પરતુ એ તો જે છે તે છે. અને આપણે એનાં સન્તાન છીએ; એના હક્કદાર વારસ છીએ. વિદેશીઓ ભલે એના તરફ અશ્રદ્ધાએ હૃદયહીન ટીકાકાર તરીકે જુએ. આપણું કર્તવ્ય એના દોષોમાં પણ જ્યાં બને ત્યાં ગર્ભમાં રહેલા ગુણો જોવાનું છે,* અને જે એના ગુણો જણાય તે બને તેટલા ખીલવવાનું છે. બીજા સુશિક્ષિત દેશોમાં સૌ પોતાની સંસ્કૃતિમાતા તરફ આવું કુદરતી વલણ રાખે છે. આપણે ત્યાં જ અત્યારે જુદું અરે ઊલટું જ વલણ દેખાય છે અને સુધારાનું પવિત્ર નામ ધારણ કરે

---

* જુઓ આ નિમ ધમા બ્રાહ્મણને દેહાન્તશિક્ષા ન કરવી એ સ્મૃતિ આજ્ઞાના બચાવ; હાલના બ્રાહ્મણ વૈશ્ય કે શૂદ્ર જ છે એમ કર્તા સ્વીકારે છે; આવી આજ્ઞા બ્રાહ્મણ–સાક્ષર વિશે હોય તો જ સમજસ છે એ પણ કર્તા સ્વીકારે છે પછી પક્ષવાદ કરવાનો રહ્યો શું? છતા કર્તા કરે છે. વળી જુઓ મધ્યકાલીન ખ્રિસ્તીધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓના દોષો વિશે હેલમમાથી લીધેલા બચાવના અવતરણો અને એ અવતરણોના સમર્થનમા કર્તાનું લખાણ. એમનાં બીજા પુસ્તકોમાથી પણ આવા દાખલા મળશે અહી ત્રણ જ દાખલા નોંધીશ: (૧) न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति એ સ્મૃતિવિધાનને કર્તા સ્ત્રીના હિત માટેનું જણાવે છે; (૨) વિધવાઓ મને કમને સન્યસ્ત પાળે, અથવા કન્યાઓમાથી સખ્યાબધ આખો જન્મારો અવિવાહિત રહે, એ બે વિકલ્પમાથી જે સમાજને જે ઠીક લાગે તે પ્રવર્તાવે, એક નહી તો બીજો વિકલ્પ અનિવાર્ય છે, પણ આખો વિષય વ્યક્તિહક્ક કે વ્યક્તિરુચિનો છે જ નહી લોકવ્યવસ્થાનો છે, એ પ્રમાણે કર્તાનો પક્ષવાદ; (૩) સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમા કર્તા પ્રમાદધન અને કુમુદસુન્દરીના છૂટાછેડા જેવું જ કરે છે, અને છતા જુઓ એમણે પહેલા ભાગમા divorce અને divorce ના કાયદા અને કોરટો સામે કાઢેલા ઉદ્‌ગાર. એમના પક્ષવાદી દૃષ્ટિકોણના દર્શનમા તથ્યાશ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી આવી આવી બાબતોમા એમનો દૃષ્ટિકોણ પક્ષવાદ જ એમનો ધર્મ છે એવી દૃઢ બુદ્ધિનો હતો, એટલું જ બતાવી આપવાનો આશય છે.

છે, તથાપિ તે પાશ્ચાત્ય આચારવિચારના અર્ધગૃહીત વિકૃત રૂપોનું માત્ર બાલિશ ચેષ્ટાનુકરણ છે. ખરી જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ઊઘડતી આવે છે તેમ તેમ જોઈ શકાય છે, કે એ આપણા પ્રાચીન ખંડેરમાં વિકૃત થઈ ગયેલું તો પણ એના મૂલ રૂપમાં ખરું, અદ્‌ભુત ડોળમાં ચીતરેલું તો પણ તત્ત્વમાં ખરું, આપણને વિચિત્ર લાગે અને પૂરેપૂરું ન સમજાય તો પણ જેટલું સમજાય છે અને સંશોધી શકાય છે તેટલું ખરું, એવું પણ ઘણું ઘણું છે.

અને તેમાંયે આપણા યોગદર્શનમાંનું માનસશાસ્ત્ર (સાઈકૉલૉજી psychology): પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર ઍરિસ્ટોટલ સુધીના ગ્રીક ફિલસૂફોના બુદ્ધિવ્યાપારથી જે યત્કિંચિત્ અને ખરુંખોટું બંધાયું હતું, ને જે પછીના સૈકાઓમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું, તે પાછું અઢારમી સદીના અંતભાગમાં ઉત્થાન પામી બંધાતું જાય છે, ઓગણીસમી સદીમાં તે ખીલી આવ્યું છે, અને એમાં જેમ જેમ નવાં પ્રકાશકિરણ વધતાં આવે છે તેમ તેમ તે આપણાં ઉપનિષદો અને યોગદર્શનના માનસશાસ્ત્રને વધતો જતો ટેકો આપતું આવે છે. "પંડે તે બ્રહ્માંડે": અન્તર્દૃષ્ટિ પંડમાં જેમ જેમ ઊંડી ઊતરતી જાય, ચક્ર પછી ચક્ર ભેદતી જાય અને શક્તિમાં વધતી જાય, તેમ તેમ બ્રહ્માંડમાં પણ એ દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મતર અને બલવત્તર શક્તિઓ નજરે પડે, તેમને યોજવાની કૂંચીઓ જડે અને સાથે તે શક્તિઓને પ્રયોજતાં શા શા નિયમો પાળવા જોઈએ અને ક્યાં ક્યાં બંધનો સ્વીકારવાં જોઈએ, નહીં તો કેવાં ભયાનક પરિણામો આવી પડે, એ પણ તેને અવગત થાય. આપણા યોગદર્શનનું આ માનસશાસ્ત્ર જેટલા અંશમાં અને જેટલી મર્યાદા સુધી વાસ્તવિક ઠરે, તેટલે દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની ઉપલી (**શાન્ત બ્રહ્મ**ના વિસ્તારરૂપે બતાવેલી અનીશમાંથી ઈશ થવાની) ભાવના સંગીન પાયા ઉપર સુસ્થાપિત છે એ અનુભવગમ્ય થઈ શકે; જેટલે દરજ્જે તે અવાસ્તવિક ઠરે તેટલે દરજ્જે એ ભાવના પણ નિરાધાર અને ગન્ધર્વનગર જેવી જ ગણવી પડે. ગુરુકૃપાથી, મંત્રસામર્થ્યથી અને અનુકૂલ સ્થલના પ્રભાવથી કોઈ કોઈ મહાભાગ્યશાલી વ્યક્તિની આવી સંસિદ્ધિ અનાયાસે અને એકાએક થઈ આવે અને અન્તર્દૃષ્ટિની સંસિદ્ધિનો આ ચમત્કારિક ક્રમ કર્તાએ સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં નાયક–નાયિકાને ચિરંજીવશૃંગની સિદ્ધોના ચિરનિવાસથી સાત્ત્વિક અને

પાવક થયેલી ગુહાઓમાં સ્થાન આપીને લીધો પણ છે. પરંતુ સામાન્ય વ્યક્તિઓને માટે તો આવી સંસિદ્ધિ મેળવવાને સારુ યોગસાધનાનો જ માર્ગ છે.

સાદું શાંત વ્યવહારનિવૃત્ત સ્વાર્થત્યાગી પરંતુ કર્તવ્યવિમુખ નહીં
એવું વિદ્યાકલાપરાયણ જીવન પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજા ... ચિત હતું.
મહાનુભાવ પુરુષની—મહાપુરુષ (હીરો hero)ની ... હોમર
આદિ કવિઓએ સૃજેલી સામાન્ય રીતે ... પણ
ફિલસૂફી ખીલતાં પ્લેટોએ બોધ કર્યો કે ... આ
મહાપુરુષમાં નહીં પરંતુ એ મહાપુરુષ જો ... તો
તેનામાં હોઈ શકે "જ્ઞાની રાજ્યસત્તારૂઢ ... ધર્મ
રાજા જ્ઞાની પણ હોય એવા પુરુષને હાથે જ
પછી એરિસ્ટોટલે પોતાના સમય સુધી સ.
સમગ્રે જોયો, ગ્રીક પ્રજાના ઇતિહાસાનુ
સાથે પણ તેનો સમન્વય કર્યો, ઘણી ઘણી
જ જોયું તપાસ્યું અને ઘટાવ્યું, અને
વિચારો, અને ભાવનાઓની સંહિતા જેવી
સંસ્કૃતિના એક તેજસ્વી સુંદર પ્રતીકની સમ
સદા ય મનનીય અને બોધપ્રદ ગણાશે. એ
ધ્યાનસ્થ જીવનને પ્રવૃત્તિમય જીવન કરતાં ઊંચું
—ગણ્યું છે. પછી ગ્રીક સ્વાતંત્ર્ય લુપ્ત
થઈ, અને સ્ટોઈક ફિલસૂફી ખીલી. ખરો
ખરું સુખ અન્તરદૃષ્ટિમાં છે એ સ્ટોઈક
સ્મરણીય અને ધ્યાન એકાગ્ર કરે એવાં ચ
વર્ણવેલો છે.

ત્યારે તટસ્થ અંતર્દષ્ટિમય જીવનમાં
પર્યંત જ સંસિદ્ધિ મળે, તો પણ તે પ્રવૃત્તિમ
ઘણુ ઘણું વધારે સાધે છે, એટલું તો .
આ મર્યાદા સુધી તો એકવાક્યતા છે. પણ
છે એવી "શ્રુતિ" છે. એ દૃષ્ટિને ખરી .
દૃષ્ટિ, વા વિશ્વદૃષ્ટિ, વા 'કૂટસ્થ' દૃષ્ટિ
પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ શ્રવણ મનન નિદિધ્યા

થઈ રાગદ્વેષ છતેલો યમનિયમાદિના પાલનવડે સત્ત્વશુદ્ધ અને અધિકારી માણસ યોગસાધના કરે તો 'પ્રાણાયામ', 'ધ્યાન', અને 'ધારણા,' એમ ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ કરી 'સમાધિ'ની સ્થિતિએ પહોંચી શકે એવી પણ "શ્રુતિ" છે. અને સમાધિ એ જ આ "તુરીયા" દષ્ટિ. પ્રાચીન શ્રુતિઓમાં શ્રદ્ધા શિથિલ હોય તો આ રહ્યું સ્વામી વિવેકાનંદનું અર્વાચીન વચન: "માણસ મૂર્ખ હોય છે અને નિદ્રામાં પડે છે તે પાછો જાગે છે ત્યારે પણ મૂર્ખ જ હોય છે; પણ તે સમાધિમાં પડે છે અને પછી જાગે છે ત્યારે જ્ઞાની (sage) બની ગયેલો હોય છે."

વારુ: જે કોઈ જ્ઞાન અને સમજણમાં બીજાઓથી આગળ વધે તેને માથે તેટલો વધારે તે નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ અને દર્શનની આ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના વાસ્તવિક પણ હોય એ શ્રદ્ધા કે સંભવકલ્પના જે વ્યક્તિના મસ્તિષ્કમાં જીવંત જ્યોત જેવી પ્રકટે છે, તેને એ જાણે પોતાના જ પ્રિય અને પસંદ કરેલા બાલક તરીકે "અણસારે અણસારે પોતાની પાસે બોલાવી રહે છે." (પૃ. ૭૫). આ એને દેખાતા અણસારા, આ એના અંતર્વ્યોમમાં ગાજી રહેતું આહ્વાન. આ ગેબી પયગામને તે ભ્રામક ગણી તેનાથી પીઠ ફેરવી દૂર સુદૂર જતા રહેવામાં કૃતકૃત્યતા માનો, કે તેને જ પરમાર્થ ગણી તેનામાં અધીનલીન બનવામાં પોતાનું જીવનસર્વસ્વ માનો:—ગરીબ બિચારો માણસ તેનો હડહડતો દ્રષ્ટા બની જાય અગર તો દાસાનુદાસ બની જાય એટલી માનવ હૃદયતંત્રીના તારો ઉપર એની સત્તા છે જ. અને વળી બેમાંથી ગમે તે દિશામાં પળનાં એ માનવબાલ **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कथञ्चन** એટલી Formal Religion (ખાલી નીતિશાળા)ની આજ્ઞા તો માથે ચડાવે છે જ. કર્તાએ આ આહ્વાનના દાસાનુદાસ બનવા હરેક પ્રયત્ન કરવાનો માર્ગ લીધો, એ જ એમના આયુષ્યનો ઉત્તર ભાગ ઉકેલવાની ખરી ચાવી જણાય છે.

આભાર.

પ્રકટકર્તાએ તરજુમા ટિપ્પણ અને પ્રવેશક લખવાનું કામ મને સોંપી આ જમાનાના ગુજરાતના ગુરુવર્ય જેવા કર્તાની આટલી સેવા કરવાની તક આપી તે બદલની મારી ઉપકારવૃત્તિ આ કાર્ય સાથે જ છાપેલી રાખવા ઇચ્છું છું.

પૂના, તા. ૩૦-૬-૧૯૧૯.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

સાક્ષરજીવન

પ્રકરણ ૧

સાક્ષરજીવનના પ્રકાર

આ દેશના પ્રાચીન કાળમાં સાક્ષરજીવનના બે પ્રકાર હતા. ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને પોતાના વ્યવહારકાળને એટલે ગૃહસ્થાશ્રમને અંતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળવા અને પરમાત્મચિંતનમાં આયુષ્યશેષ ગાળવા આદેશ હતા. એ ચિંતન શાસ્ત્રાદિના સાધનથી જ થતુ અને શાસ્ત્રાક્ષરમાં ગાળેલાં આ જીવન સાક્ષરજીવન જ હતાં. દ્વિજોના આ બે વર્ગથી જુદો પડી ત્રીજો એટલે બ્રાહ્મણવર્ગ ઉપનયન કાળથી તે મરણસુધી સાક્ષરજીવનમાં જ આયુષ્ય ગાળતો, અને વ્યવહારનું દ્રવ્યરૂપ સાધ્ય વ્યવહારમાં ભળ્યા વિના તેમને મળી શકે એ દૃષ્ટિ ધર્મશાસ્ત્રના આચારપ્રકરણમાં સ્થળે સ્થળે પડે છે. મ્લેચ્છ વિદ્વાનો અને આપણા દેશના આધુનિક વિદ્વાનોનો કેટલોક અંશ એમ માને છે અને તિરસ્કારથી બોલે છે કે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્ર રચ્યાં અને શાસ્ત્રોમાં અન્ય વર્ણોને ઠગી પોતાની દ્રવ્યવૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જ્યાં ત્યાં એવી જ આજ્ઞાઓ આપી કે ગમે તેમ કરી અમારા જ પુત્રોને દાનદક્ષિણા આપો. જે કાળે બ્રાહ્મણો સાક્ષરજીવન ધરતા હતા તે કાળને બાદ કરી અક્ષરશત્રુ બ્રાહ્મણોને માટે જ આ શાસ્ત્ર રચાયાં હોત તો આ આરોપમાં સત્ય ગણાવું જોઈએ. પણ અક્ષરશત્રુ બ્રાહ્મણોને આ લાભ અર્વાચીન કાળમાં મળે છે એ તો માત્ર કાકતાલીય છે અને અર્વાચીન પુસ્તકકારો બ્રાહ્મણોની નિરક્ષરતા જોયા છતાં તે લાભ તેમને આપવાના માર્ગ વધારતા ગયા છે તેટલે જ વિષયે આ આરોપ સત્ય છે. દાન કુપાત્રને આપવાથી દોષ છે અને વિદ્યાદિસંપન્ન પુરુષો જ સત્પાત્ર છે એ પ્રાચીન દૃષ્ટિ હાલ નષ્ટ થઈ છે તેને લીધે જ યોગ્ય માર્ગ દર્શાવનાર શાસ્ત્રોને શિર અયોગ્ય માર્ગ દર્શાવવાનો આ આરોપ આવેલો છે.

હાલના બ્રાહ્મણોમાં સેંકડે નવાણું મનુષ્યો કેવળ "બ્રહ્મબ્રુ" છે અને યથાર્થ બ્રાહ્મણ નથી. તેઓ સર્વ વૈશ્યત્વ પામ્યા છે અને વ્યાપાર અથવા સેવાથી ઉદરનિર્વાહ કરે છે અથવા તો ભીખ માગી નામમાં તેમ અર્થમાં "બ્રાહ્મણ" મટી અપભ્રષ્ટ યથાર્થ "ભ્રામણ" —ભ્રમણ કરનાર અથવા ભ્રમરૂપ-થયા છે. વ્યાપાર અને સેવાથી ઉદરનિર્વાહ કરવા વિના શુદ્ધ સાક્ષરજીવન પામનાર વર્ગને અક્ષય રાખવાના માર્ગ હાલમાં આ દેશમાં સાધ્ય નથી. પણ જેઓ એટલી અસાધ્યતાના નિમિત્તથી આયુષ્યનો સર્વ ભાગ દ્રવ્યઉપાસનામાં ગાળે છે અને સાક્ષરજીવન ગાળવા જેટલી સંપત્તિ હોવા છતાં પાઠશાળાઓમાં પરણેલી સરસ્વતીને ગમે તો હૃદયમાંથી પણ વિસારે પાડે છે અથવા તો લક્ષ્મીની દાસીનું પદ સરસ્વતી પાસે કરાવે છે તેઓ તો બ્રાહ્મણત્વનો ત્યાગ જ કરે છે અને વણિકપણાનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે. કારણ કાલિદાસ કવિ સત્ય વાક્ય કહી ગયા છે કે

यस्यागमः केवलजीवीकैव ।
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥

દેશની સ્થિતિને લીધે "જ્ઞાન" વેચી જીવિકા કર્યો વિના ચાલે એમ નથી એ ઘણાકને માટે સત્ય અને અનિવાર્ય છે; પરંતુ જ્ઞાનને કેવલ જીવિકાનું રૂપ જ આપવું એ વાત જે બ્રાહ્મણોને દુઃસહ લાગવાને સ્થાને પ્રિયતમ લાગે તેમને તો શુદ્ધ વણિક જ ગણવા એવું આ મધ્યકાળના કવિરાજનું વચન છે. જે[illegible]ને વાણિયા થવું પ્રિય

બુદ્ધિરૂપ શરીરના પ્રાણનું કામ સારવામાં જ આવી જાય છે. જે પોષણ, જે બળ, અને જે આનંદ સમુદ્ર અરણ્ય આદિના સ્વતંત્ર પ્રાણપોષક વાયુથી શરીરને મળે છે તે જ ફળ બુદ્ધિને આપવામાં આ વિદ્યાની સફલતા છે. એવી સ્વતંત્ર સરસ્વતીના શોધનમાં જ સાક્ષરજીવન આવી જાય છે તે કયા શ્રીકણ્ઠ ભવભૂતિ ઉત્સાહક વાણીથી કથે છે કે

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय ।
भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ॥

"Truth for truth's sake" "Knowledge for knowledge's sake" આદિ શબ્દથી જ્યારે યુરોપની વિદ્યા ગાજે છે ત્યારે લક્ષ્મીના દાસીકર્મમાં આપણા વિદ્વાનોની સરસ્વતીનું જીવન સમાપ્ત થાય છે. ધારાશાસ્ત્ર, ઔષધશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર આદિ સર્વ સાક્ષર વિષયોનો લય આમ આ દેશમાં લક્ષ્મીસેવનમાં જ થાય છે. લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કરવાનું કારણ નથી, કારણ લક્ષ્મી ઉપર વ્યવહારનો અને વ્યવહાર ઉપર સરસ્વતીનો આધાર છે. પરંતુ લક્ષ્મી પાસે સરસ્વતીનું દાસીકર્મ કરાવવું છોડી સરસ્વતી પાસે લક્ષ્મીનું દાસીકર્મ કરાવવાનો દોષ ચારે પાસ થતો જોવામાં આવે છે તેને માટે જ આ કથન છે. લક્ષ્મીનો પણ ઉચ્ચગ્રાહ છે, લક્ષ્મી પણ ગ્રાહ્ય છે, લક્ષ્મીની તૃષા ન ભાગે તો તે વાત પણ દૂષિત નથી-પણ તે કયારે? પરોપકારને માટે સત્પુરુષોની વિભૂતિ છે અને લક્ષ્મીની વિભૂતિ એવી રીતે તેનો સંપાદક અથવા સ્વામી વેરે કે અન્ય જીવો તે વિભૂતિના અંશભાગી થાય ત્યારે જ લક્ષ્મીની અપ્રતિહત તૃષા હોવામાં બાધ નથી. પ્રાચીન "ગૃહસ્થાશ્રમ" માં પણ આવો જ ઉચ્ચગ્રાહ દર્શાવેલો હતો, અને તે ઉચ્ચગ્રાહ વિનાનો ગૃહસ્થાશ્રમ નથી પણ જડ લક્ષ્મીનું પામર દાસત્વ છે.

હાલમાં સંન્યાસી સંન્યાસી નથી અને ગૃહસ્થો ગૃહસ્થ નથી. બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ તો નામમાં પણ અપરિચિત છે. આશ્રમ આમ નષ્ટ થયા છે. બ્રાહ્મણોને સાક્ષરજીવન નથી અને ક્ષત્રિયોને ક્ષાત્રજીવન નથી. તો માત્ર આશ્રમહીન વૈશ્યો અને બ્રહ્મબટુઓ બ્રાહ્મણાદિ નામ ધારી આ દેશમાં વસે છે એવે કાળે સાક્ષરજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાય, કેવી રીતનું રૂપ ધરે, અને કેવું ફળ આપે એટલા વિષય અત્ર વિચારવાના છે.

સાક્ષરજીવનનું સર્વસામાન્ય એટલે સર્વ દેશકાળમાં માનેલું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો વિચાર પ્રથમ કરીશું.

સાક્ષરજીવનનું પ્રથમ લક્ષણ સર્વત્ર એ જોવામાં આવેલું છે કે દ્રવ્યની ચિન્તા જગતને કરવી પડે છે તે સાક્ષરજીવન ગાળનારને કરવી ન પડે. આ ચિન્તાભાર પામર જીવોને આનંદ આપે છે અને એ ભારના વહનથી જ તેમનાં જીવનના પ્રાણનું વહન થાય છે. દ્રવ્યને માટે દ્રવ્ય, દ્રવ્યના દર્શનથી ઉત્સાહ, દ્રવ્યના લાભથી ભોગ, દ્રવ્યના વિયોગથી દુઃખ, ઇત્યાદિ સંસારોથી બનેલાં દ્રવ્યજીવન આ લોકમાં અનેક જીવોને પ્રિય થઈ પડે છે, અને દ્રવ્યલોકમાં જ્ઞાન માત્ર દ્રવ્યના સાધનરૂપે જ ઇષ્ટ હોય છે અને અન્યદા બાળકની રમત જેવું ગણાય છે. એ જ રીતે સાક્ષરજીવનમાં પણ દ્રવ્ય માત્ર સાક્ષરજીવનના સાધનરૂપે જ ઇષ્ટ હોય છે અને અન્યદા બાળકની રમત જેવું ગણાય છે.

સાક્ષરજીવનને દ્રવ્ય સાધનરૂપે કેટલું ઇષ્ટ હોય છે, તેનું સાધનરૂપ ક્યારે બંધ થાય છે, તે પછી એ જીવનમાં દ્રવ્યના સ્વીકાર, ત્યાગ અને ઉપયોગ કેવા થાય છે, અને દ્રવ્ય બાલકના રમકડા જેવું કેવે પ્રકારે ભાસે છે તે વિષય હવે દૃષ્ટ કરીશું.

કવચિત્ અંગ્રેજીમાં દ્રવ્ય "સ્વતંત્રતાનું સાધન" ગણાયું છે. આજીવિકાને માટે દ્રવ્યનો ઉપયોગ છે. પ્રખ્યાત પર્યેષક બેકન કહી ગયો છે કે અમુક કાળ પછી દ્રવ્ય ઉપયોગી થતું મટે છે અને તેનું ફળ માત્ર તેને દૃષ્ટિએ જોવામાં સમાપ્ત થાય છે. એ મર્યાદા પછીનું દ્રવ્ય ગમે તો જાળવી રાખો, ગમે તો વધારો, અને ગમે તો પરમાર્થમાં કે અનર્થમાં કે નિરર્થક ખરચી નાંખો, પણ એ મર્યાદાબહારના દ્રવ્યનો ઉપભોગ માણસ પોતાને માટે કરી શકતો નથી. મનુષ્યોની વ્યક્તિ અને જાતિના પ્રમાણમાં આ મર્યાદા મોટી નાની હોય છે. જાત-ઉપયોગને માટે અંગ્રેજને દ્રવ્ય જોઈએ તેટલું સાધારણ પક્ષે દેશીને જોઈતું નથી, ગર્ભશ્રીમંતને જોઈએ તેટલું ગર્ભદરિદ્રને જોઈતું નથી, અને સ્ત્રીલંપટને જોઈએ એટલું સાધુજનને જોઈતું નથી. આવી આવી અનેક રીતે મર્યાદાઓ સ્ફુરે છે. પણ તે સર્વમાં આત્મભોગને માટે દ્રવ્ય નિર્મર્યાદ જોઈતું નથી એટલું સર્વત્ર જણાય છે. આત્મભોગને માટે જોઈતું ધન મળે તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર થાય છે અને એ સ્વતંત્રતાના સાધન જેટલું ધન બુદ્ધિમાન મનુષ્યના પ્રયત્નને ઈશ્વર મોડો વહેલો આપી રહે છે એ

શ્રદ્ધાને તૃપ્ત કરનાર ઐશ્વરી શક્તિને આર્યોએ અન્નપૂર્ણા નામ આપેલું છે. ઉક્ત મર્યાદામાં ધન આપવું એ અન્નપૂર્ણાનું કામ છે. એ મર્યાદા બહાર ધન આપવું એ લક્ષ્મીનો પ્રસાદ છે. અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ સર્વને માટે છે. લક્ષ્મીનો પ્રસાદ સંસારની દૃષ્ટિએ ભાગ્યશાળી દેખાતાં મનુષ્યોને માટે છે. અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ સિવાય જ્ઞાન કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. લક્ષ્મીના પ્રસાદની કોઈને આવશ્યકતા નથી, ઇચ્છા હોય તે જુદી વાત. સાક્ષરજીવનને અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદની આવશ્યકતા છે; લક્ષ્મીનો પ્રસાદ એ જીવન સાથે ભળે તો સરસ્વતીના આરાધનમાં તે જાય પણ એ જીવનને તેની આવશ્યકતા નથી.

ચતુર્થાશ્રમ ધારણ કરનારને માટે ભુજલતાનું ઉશીકું, પૃથ્વીરૂપ શય્યા અને મૂળફળનો આહાર જોઈએ તે જ્યાં જાય ત્યાં મળે એવો આપણા આદિકાળમાં પ્રસંગ હતો. કાળબળે જ્યારે પૃથ્વીમાં એટલો આહાર મળવો કઠણ થઈ પડયો અને ઋષિલોકે આજ્ઞા કરી કે ગૃહસ્થને ઘેર સંન્યાસીનાં દર્શન થાય કે તેને તેણે ભોજન આપવું. સંન્યાસીને માટે આવું અયાચિત ભૈક્ષ્ય તૈયાર કર્યું અને સંન્યાસી લોભી થઈ તે ભૈક્ષ્ય આપનારની શ્રદ્ધા નષ્ટ ન કરે એવી મર્યાદાઓ પણ તે સાથે બંધાઈ. સંન્યાસીઓને પરિવ્રાજકપણું થયું તેનાં અનેક કારણોમાંનું એક આ.

દિવસે દિવસે સંન્યાસીઓ મર્યાદા તોડતા થયા અને ગૃહસ્થો શ્રદ્ધા છોડતા થયા. અશુદ્ધ ભેગા શુદ્ધ સંન્યાસીઓ તિરસ્કાર પામવા લાગ્યા અને યોગીરાજ ભર્તૃહરિ પોતાના કાલના શ્રીમંતોને ગર્વિત જોઈ પૂછવા લાગે છે કે શું ગિરિકન્દરમાંથી કન્દ ખૂટ્યાં છે ને ઝરામાંથી પાણી ખૂટ્યું છે કે લોક શ્રીમંતોનાં ગર્વિત મુખ જુએ છે? આ કાળમાં શુદ્ધ સંન્યાસ અને શુદ્ધ ગાર્હસ્થ્ય ઉભય નષ્ટ થયાં છે અને ચતુર્થાશ્રમ અને તેને માટે અન્નપૂર્ણાએ રચેલી યોજના ઉભય નષ્ટ થયાં છે. જો એ આશ્રમ નષ્ટ છે તો એ યોજનાનો નાશ પણ યોગ્ય ગણવો એ દેશકાળને ઉચિત છે.

એ જ ન્યાયે બ્રાહ્મણો નષ્ટ થતાં તેમને માટે અન્નપૂર્ણાએ રચેલી યોજનાનો નાશ પણ યોગ્ય ગણવો એ આ દેશકાળને ઉચિત છે. એ બ્રાહ્મણોનો શિષ્ટાચાર એવો હતો કે ગૃહસ્થ પાસે દાન માગવું ખરું, પણ ઉદરપોષણ માટે અને ધર્મકાર્યમાં જોઈએ તે કરતાં

અધિક સંગ્રહ કરવો નહીં. ગૃહસ્થ અધિક આપે તો પણ બ્રાહ્મણે તે લેવું નહીં. શ્રોત્રિય પુરુષે દ્રવ્યસંચય કરવો તો માત્ર ઇષ્ટાપૂર્તિને માટે જ કરવો એમ ભવભૂતિ કહી ગયા છે. આ શિષ્ટાચાર નષ્ટ થયો છે માટે જ બ્રાહ્મણો દ્વારે દ્વારે ભિક્ષા માગે છે તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે અને એ ભિક્ષામાં આપેલાં દાન કુપાત્રે દાન છે. એવા નિરક્ષર બ્રહ્મબટુઓને ભિક્ષા ન આપવી અને વૈશ્યમાર્ગે કે શૂદ્રમાર્ગે દ્રવ્યોપાર્જન કરવા કહેવું એ જ યોગ્ય છે અને કુપાત્રે દાન કરવા કરતાં અ-દાન વધારે સશાસ્ત્ર છે.

ભિક્ષાદૈન્ય ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને વિહિત ન હતું. આત્મોપાર્જનમાંથી કરેલા સંગ્રહવડે અથવા દાયાદોએ પ્રતિવર્ષ આપેલા ઉદરપૂરણયોગ્ય પિંડદાનથી વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ દંપતીઓનો નિર્વાહ થતો અને અન્નપૂર્ણાની યોજના સફળ થતી. દેશમાં નિરક્ષરતા વધતાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમ અપરિચિત થયો, અને વૃદ્ધો તેમ યુવાનો ગૃહવાસ સેવવા લાગ્યાં અને લક્ષ્મીપૂજા મરણસુધી ચાલી. ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો અને વાનપ્રસ્થ બ્રાહ્મણોમાં પણ એ પ્રણાલિકા ચાલી. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને વસિષ્ઠ જેવા સાક્ષર ઋષિરાજોનાં ચરિત લખાયાં નથી અને તેમણે લખેલા અક્ષરો આજ સુધી અક્ષય છે. રામ, કૃષ્ણ અને પાંડવો વિશે આટલું બધું લખાયેલું છે ત્યારે તેમના આ કવિઓ, ગુરુઓ, અને વડીલો વિશે કાંઈ લખાયું નથી તેનું કારણ શું? એ ઋષિરાજો કાલક્ષેપ કેમ કરતા? તેમને જ્ઞાન મેળવવા અને આપવા કાળ ક્યારે મળ્યો? તેઓ નગરોમાં રહેતા કે વનોમાં? તેમનો ઉદરનિર્વાહ કેમ થતો? તેમનું કુટુંબપોષણ કેમ થતું? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તર કોઈએ લખ્યા નથી. સૂર્ય, ગ્રહો, અને ઉપગ્રહો પેઠે આ મહાત્માઓની સતત ગતિ કોઈએ માપી નથી. માત્ર ધૂમકેતુ પેઠે મહાન પ્રસંગોએ આવી જઈ અદૃષ્ટ થતા તેમને વર્ણવેલા તેનું કારણ શું? તેઓ સાક્ષરજીવન ભોગવતા, અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ વૃદ્ધોની યોજના પ્રમાણે તેમના આશ્રમોમાં વર્ષી રહેતો, અને તેમના સંસાર ઉપાધિશૂન્ય, શાંત, અને પ્રમોદમય ગુપ્ત વહન કરતા, અને તેમનાં ઉત્તમાંગમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મના પ્રકાશ અને આનંદ સિવાય કાંઈ બીજો પદાર્થ જવા પામતો નહીં. એ મહાત્માઓએ સાક્ષીરૂપે કરેલા ઐહિક અને આમુત્રિક અનુભવના ઉદ્‌ગાર સિવાય એમનાં જીવન વિશે બીજું કાંઈ આપણે જાણતા નથી. સાક્ષરજીવનનો

ઉત્તમોત્તમ ઉચ્ચગ્રાહ એ મહાત્માઓમાં મૂર્તિમાન થયો હતો. અને એવાઓને માટેજ કહેવાયું છે કે જગત પોતાના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વિશે અંધકારમાં છે-The world knows nothing of its greatest men. જ્યાં જીવનનાં સર્વ વાદિત્ર શાંત થઈ જાય છે અને માત્ર અક્ષરનો અનહદ નાદ ઊઠે છે અને સુણાય છે, જ્યાં સંસારના સર્વ તાર તોડી નાંખી સરસ્વતીની વીણા વાગી રહે છે અને એ દેવીના પિતાને પણ મોહમાં નાંખી દે છે, એ જીવનનું ચરિત લખવાનું રહેતું નથી. તેના અક્ષરમાં તે જીવન અને તેનું ચરિત સમાપ્ત થાય છે. એ અક્ષર કીર્તિને માટે નીકળતા નથી, કારણ કીર્તિનો લોભ હોય ત્યાં અક્ષર લોકની વાસનાઓને પરતંત્ર રહે છે. એ અક્ષર આલેખનાર મહાત્મા કવિ હોય તો તેના અક્ષરના ગાનની આસપાસ, મધુવનના મોહકની મોરલીના સ્વરથી સ્વતઃ આકર્ષાયેલી ગોપીઓ પેઠે, જગત સ્વતઃ આકર્ષાય છે. એ સાક્ષર જ્ઞાની હોય તો તેનું જ્ઞાન, સમુદ્રનાં અદષ્ટ બાષ્પ આકાશમાં ઊડી મેઘ પેઠે દષ્ટિગોચર થઈ વૃષ્ટિરૂપે પૃથ્વીપર પડી તેનું કલ્યાણ કરે છે તેમ, ઉચ્ચ પદને પામી ત્યાંથી પામરજીવોના કલ્યાણ માટે અક્ષરરૂપે વૃષ્ટિપાત કરે છે. બાહ્યલોક અને સાક્ષર જીવનો આવો સંબંધ છે તે સિવાય અન્ય વિષયમાં સાક્ષર જીવનું જીવન પવન જેવું અશરીર છે. એવાં જીવન જાતેજ લોકને કલ્યાણકારક ગણી, તેમના શાંત સંસારને જ લોકોદ્ધારક ગણી, આ દેશના વૃદ્ધતમ આર્યોએ એ જીવનનાં પોષણ માટે અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવી હતી, અને વાલ્મીકિ, વ્યાસ, અને વસિષ્ઠ જેવા મહાત્માઓનાં સાક્ષરજીવન આવી વૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ ઉદ્ભૂત થયેલી વનસ્પતિ હતાં.

એવાં જીવનની સરસ્વતીનું લક્ષ્મી કેવું દાસત્વ કરતી હતી તેનું વર્ણન કરનારે કહેલું છે કે, "હે બાપુ, દૂર્વાંકુરનો આહાર કરનાર અને એકાંત વનમાં વિહાર કરનાર મૃગોને ધન્ય છે, કારણ અપ્રયત્ને સુલભ થયેલાં દ્રવ્યથી તેમનાં જીવન જિવાય છે."

दूर्वाङ्कुरसमाहारा धन्यास्तात वने मृगाः
अयत्नसुलभैर्द्रव्यैर्जीवितं यैस्तु जीव्यते ॥

અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદના સાધકરૂપે જ દ્રવ્ય આટલું સાક્ષરજીવનને ઇષ્ટ છે. પ્રાચીન આર્યોને એ જીવન પ્રિય હતાં તેથી આટલાં સાધન

આટલી મર્યાદામાં રચી ગયા હતા. હાલ એવા સાક્ષર નામધારી મળશે કે જેને "અપ્રયત્નસુલભ દ્રવ્ય" થી જીવવું પ્રિય હશે; પણ એ દ્રવ્ય દૂર્વાંકુર જેવું અને દૂર્વાંકુર જેટલું જ પામી તેમાંથી સંતોષ અને આનંદ લેવાની શરત તેઓ ના પાડશે; તેમ જ એકાંત વનમાં કૃત્રિમ વૈભવનો ત્યાગ કરી રહેવું પણ તેમને અપ્રિય લાગશે. એવાં જીવન શુદ્ધ સાક્ષરજીવન નથી. નિર્મલ, તેજસ્વી, શાંત, શીતલ, એકાંતદ્રવી, અને સૂર્યના ભભક વિનાના કેવળ ચંદ્રપ્રકાશના ભોક્તા ચંદ્રકાંતમણિ જેવાં સાક્ષરજીવનને આ નિર્દોષ મૃગલાંના જેટલી જ દ્રવ્યવાસના છે, અને એટલા દ્રવ્યનો તેમનો ભોગ પણ સૂક્ષ્મ છે. જ્યાં અન્નપૂર્ણાની પૂજા માટે તે દ્રવ્યની આહુતિ થઈ રહી એટલે એ દ્રવ્યનું સાધનરૂપ થઈ રહ્યું, અને તે પછીના દ્રવ્ય માટે સાક્ષરજીવનને વાસના નથી.

ગ્રીસ દેશમાં પણ પ્રાચીનકાલનાં સાક્ષરજીવન આવી જ જાતનાં હતાં. પેરિક્લીસ અને થેમિસ્ટોક્લીસનાં જીવન જગત જાણે છે તેવાં સૉક્રેટીસ અને ઍરિસ્ટોટલનાં જીવન કોઈ જાણતું નથી. તેમના તો માત્ર અક્ષરોદ્‌ગાર જ જણાયા છે. સૉક્રેટીસનું મૃત્યુ જાણ્યું છે, તેની સ્ત્રીની દુષ્ટતા જાણી છે, પણ એ અમર મહાત્માના તો અક્ષર જ જાણ્યા અને તે પણ એના શિષ્યોદ્વારા ગળાઈ આવેલા વાંચીએ છીએ. ઍરિસ્ટોટલની શાળામાં આવવા ઉત્સુક એક લક્ષ્મીપતિના બાળકે એ મહાત્માને કહાવ્યું કે આપને ત્યાં શીખવા આવવાની ઇચ્છા છે પણ આપ મૃત્તિકાપાત્રથી કામ ચલાવો છો ને મારે તો સુવર્ણપાત્રોનો પરિચય છે માટે આપ જ મારે ત્યાં પધારો અને સુવર્ણપાત્ર ભોગવો. આના ઉત્તરમાં એ મહાત્માએ કહાવ્યું કે "ભાઈ, મારે ત્યાં આવતાં તો તારે માત્ર સુવર્ણપાત્રની ખોટ પડે છે, પણ મારે ત્યાં એવી સુવર્ણમય દૃષ્ટિ છે કે તે જે મૃત્તિકા ઉપર પડે તે પણ સુવર્ણ થઈ જાય છે અને તારે ત્યાં એવી મૃત્તિકાદૃષ્ટિ છે કે તે સુવર્ણ ઉપર પડતાં સુવર્ણ મૃત્તિકારૂપ થાય છે; માટે મારે ત્યાં આવતાં તને ખોટ જાય તેના કરતાં તારે ત્યાં આવતાં મારે વિશેષ ખોટ છે."

હાલની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ સાક્ષરજીવનમાં ઘણો વિપર્યય કરી દીધો છે, અને અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં લક્ષ્મીદેવીને પણ જોડે જોડે પધરાવી દીધાં છે. એ સાક્ષરજીવનમાં જ્ઞાનપણ્ય વાણિજ્ય આવશ્યક થઈ ગયું છે, અને સંસારના કોલાહલ એ જીવનની શાંતિમાં વિઘ્ન નાંખે છે.

એવું છતાં ત્યાં પણ ઉચ્ચગ્રાહી સાક્ષરજીવન સ્ફુરે છે, અને ત્યાંના પ્રકારનાં પ્રતિબિંબ આ દેશમાં થોડાં ઘણાં પડવાનાં માટે તે વિષયનો વિચાર પણ આવશ્યક છે. આપણાં પ્રાચીન સાક્ષરજીવન અને તેમની કુલદેવી અન્નપૂર્ણા ઉભય આ દેશમાંથી અસ્ત થયાં છે, પણ તેમના નવા અવતારનાં પગલાં કેવાં અને કેટલાં સંભળાય છે તે જાણવાનું છે. આપણી પ્રાચીન સરસ્વતી અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સરસ્વતી એ ઉભય ગંગાયમુનાનો પ્રવાહ કેવી રીતે અને ક્યાં મળશે ઇત્યાદિ પણ વિચારવા જેવું છે.

આ વ્યવસ્થાને અંગે યુરોપ અને હિંદુસ્તાનની લોકવ્યવસ્થાનો એક ભેદ સમજવો આવશ્યક છે. આ તેમ અન્ય પ્રાચીન લોકમાં લોકલક્ષણને ઉદ્દેશી લોકની સંજ્ઞા પડતી અને લોકવિભાગને જાતિનું નામ આપતા. હાલના પાશ્ચાત્ય વ્યવહારમાં દેશવિભાગ કરી નિવાસને ઉદ્દેશી લોકની સંજ્ઞા પડે છે. હાલ જેઓનું નામ સિન્ધુનિવાસ ઉપરથી હિંદુઓ પડેલું છે તેઓ પૂર્વે પોતાને આર્ય કહેતા. ફ્રાંક, મુસલમાન, આદિ શબ્દો લોકવાચક છે, દેશવાચક નથી. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ આદિ શબ્દો દેશવાચક છે. આવી જાતના વ્યવહારભેદને લીધે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં જેવું ઐક્ય ત્યાંના પ્રત્યેક કુટુંબમાં રહે છે તેવું ઐક્ય લોકસંજ્ઞાવાળી જાતિમાં રહેતું. જ્યારે દેશવિભાગવાળી પ્રજાઓ દેશના સ્વાર્થ જુએ છે અને આખા દેશને કુટુંબવત્ ગણી અથવા પોતપોતાના ભિન્ન સ્વાર્થને જ ઉદ્દેશી એ પ્રજાઓનાં મનુષ્યો પ્રવર્તે છે, ત્યારે લોકવિભાગવાળી પ્રજાઓનાં મનુષ્યો દેશના કે પોતપોતાના ભિન્ન સ્વાર્થ સમજતાં નથી પણ માત્ર લોકના અને લોકવિભાગના સ્વાર્થ ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. આ દેશમાં આવેલાં આર્યોએ લોકકલ્યાણ ઉપર આવી રીતની દૃષ્ટિ રાખી વર્ણાશ્રમના નિયમ ઘડ્યા છે. યુરોપમાં એવા નિયમ ઘડાવાના પ્રસંગ પરિપક્વ થતાં પહેલાં દેશવિભાગની વ્યવસ્થા પરિપાક પામી, અને એ વ્યવસ્થાવાળા તંત્રમાં આ દેશ એક અવયવરૂપ થયો છે.

આપણા દેશના જેવા લોકવિભાગના અંશરૂપે વર્ણવિભાગ બીજે સ્થાને નથી પડ્યા એમ નથી. પ્રાચીન ઇજિપ્ટમાં એવા વિભાગ પ્રાચીન ગ્રીકલોકોએ જોયા હતા અને તેનું સાદૃશ્ય એટલું બધું લાગ્યું હતું કે ઇજિપ્ટવાસીઓ અને હિંદુઓ એક જ જાતના હશે એવું

અનુમાન તેમનામાં થતું. ઉત્તરકાળમાં યુરોપમાં ફ્યૂડલ સિસ્ટમના યંત્રમાં પણ યોદ્ધાઓ, ગુરુઓ, દ્રવ્યોત્પાદકો, અને દાસો, એવા ચાર વર્ગ બંધાયા હતા. જ્યારે એવા દેશોમાં અનેક કારણથી એ વર્ણવિભાગ પરિપક્વ થતા પહેલાં નષ્ટ થયા ત્યારે આપણે ત્યાં ભોજનાદિકમાં પણ તે વિભાગ સિદ્ધ કર્યો. બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ તો અન્યત્ર દેશવિભાગથી વર્ણાચાર નષ્ટ થયા છે ત્યારે આપણે ત્યાં ચાતુર્વર્ણ્યના પણ વિભાગ અને તેના પણ વિભાગ થઈ ગયાથી વર્ણાચાર નષ્ટ થયા છે; એટલું જ નહીં પણ વડનગર ઉપરથી વડનગરા, વીસનગર ઉપરથી વીસનગરા, મોતા ઉપરથી મોતાળા, કોંકણ ઉપરથી કોંકણસ્થ ઇત્યાદિ રીતે દેશવિભાગથી, કુસંપથી, અને અનેક કારણોથી દબાઈ ચૂર્ણ થઈ વર્ણવિભાગમાંથી અણુપરમાણુ થયા છે અને થશે. આપણા પૂર્વજોએ રચેલાં ક્ષાત્રજીવન, સાક્ષરજીવન, અને દ્રવ્યજીવનનો સંકર આવી રીતે આપણે જ કરેલો છે, અને કમોદ, કોદરા વગેરે અનેક ધાન્યોને એકઠાં કરી પછી તેને વીણી કાઢવામાં દુષ્કરતા છે તો આ નાતજાતોને નામે કહેવાતા વર્ણાચારોથી પ્રાચીન જીવનપરત્વે રચાયેલા વર્ણાચારોનો પ્રધ્વંસ થયો છે તેનો ઉદ્ધાર કરવા કદી અંગ્રેજી વિદ્યાવાળા હા કહેશે પણ આપણી ઇતર વસ્તી તો હા કહેવાની જ નથી. પ્રાચીન રીતના સાક્ષરજીવનનો ઉદ્ધાર કરવો અને તેને માટે અન્નપૂર્ણાની યોજના કરવી એ તો આમ આપણા અર્વાચીન લોકસમાજે જ અશક્ય કરેલું છે. **चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः**—એ ગીતાકાળની સૃષ્ટિ હતી. હવે ચાતુર્વર્ણ્ય નથી, ગુણકર્મવિભાગ નથી, સાક્ષર વર્ણ નથી, અને સાક્ષર આશ્રમ નથી. ત્યારે શું છે? શું કર્તવ્ય છે? અને તેનું સાધન શું છે?

જો સાક્ષરજીવનને અંગે અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ આવશ્યક સાધન હોય તો તે સાધન શી રીતે સાધવું? એ સાધનને ઉપયુક્ત કરવાના ક્લેશ જેટલું ફળ સાધ્ય થશે કે નહીં? જેટલું ફળ સાધ્ય થશે તેનું ગૌરવ અને માહાત્મ્ય કેવું છે?

વર્ણાશ્રમ હાલ નથી તો શું છે? લોકસમાજની દશા અણુ-પરમાણુઓના અવ્યવસ્થિત સમુદાય જેવી છે. એ સમુદાયની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ રાજકર્તાઓ માથે રાખતા નથી. તેઓ તે વાતમાં તટસ્થ છે. જ્યાં સુધી લોકના આચારવિચાર તેઓ સમજતા નથી

.ત્યાં સુધી એ તટસ્થતા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી તેમનું—અને આપણું પરસ્પર વિદેશીયત્વ છે ત્યાં સુધી પરસ્પર સમભાવ અને પરસ્પર વિશ્વાસ સુલભ નથી; ત્યાં સુધી એમની તટસ્થતા ઉભયવર્ગને કલ્યાણકારક છે. ત્યારે લોકપરમાણુઓના સમુદાયની વ્યવસ્થા કોણ કરશે? .એ વ્યવસ્થા કરવા પહેલાં તેનો વિચાર પણ કોણ કરશે?

આ વિચાર કરવા એ કામ અનુભવી અને લોકજ્ઞ વિદ્વાનોનું છે. કુટુંબજાળ અને લક્ષ્મીસેવનના વ્યાધિઓથી ગ્રસ્ત થયેલા જીવોને આ વિચાર કરવાને અવકાશ પણ નથી અને શક્તિ પણ નથી. અનુભવી અને લોકજ્ઞ વિદ્વાનોનો વર્ગ ઊભો થાય, તેમને અવકાશ મળે, અને એ અવકાશનો સદુપયોગ કરવા તેમને વૃત્તિ થાય તો જ આ વિષયના વિચાર થઈ શકે. તે થયા પછી એવો કાળ આવશે કે જ્યારે આ વિચારો પરિપાક દશાને પામશે અને સર્વત્ર સંમત થશે. એ વિચાર પ્રમાણે પ્રયોગ કરી લોકસમુદાયની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રસંગ તે પછી આવશે. લોકવ્યવસ્થાને ઉદ્દેશી હાલ જે જે પ્રયત્નો થાય છે તેના ઉદ્દેશ સ્તુત્ય છે, પણ બાળવિવાહથી જોડાયલાં અપક્વ દમ્પતીના અપક્વ સંસારથી જેવાં અપક્વ ફળ થાય છે તેના જેવાં જ ફળ હાલના લોકવ્યવસ્થાના પ્રયત્નોથી થાય છે. એ ફળ ઉદયકાળ જોતાં પહેલાં જાને નષ્ટ થાય છે, તેનો ઉપભોગ વિરલ જ થાય છે, અને તેની વાર્તા કરનારાઓ વાદયુદ્ધ ઊભું કરે છે, અને શિષ્ટ પુરુષોમાં પણ મતભેદ થાય એવા પક્ષમતથી પક્ષવાદ થાય છે, બાલકો અને યુવકોનાં મન ભ્રમિત થાય છે અને અવ્યવસ્થા ઘટવાને ઠેકાણે વધે છે. જ્યાં સુધી આ ભેદ વ્યવહારને ભ્રાન્ત કરતા નથી ત્યાં સુધી બાધ નથી; એટલું જ નહીં પણ ચર્ચા સંપૂર્ણ થતાં સુધી સર્વ પક્ષવાદ આવશ્યક છે અને તે પ્રસંગ સુધી થોડી ઘણી માનસિક અવ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે. એવી અવ્યવસ્થા ઘણા કાળ સુધી પહોંચશે એ પણ નિઃસંશય છે. પરંતુ ચોપટ અને ચતુરંગ રમનારાઓ ખેલનયુદ્ધમાંથી ખરા યુદ્ધના આવેશમાં આવી જાય છે તેમ આ પક્ષવાદીઓ વાદદશાને ભૂલી સિદ્ધાંતદશામાં આવ્યા હોય એવી ભ્રાન્તિ પામે છે, તેનો આગ્રહ કરે છે, વિરુદ્ધ પક્ષવાદીને માથે દોષ મૂકે છે, અપક્વ પક્ષવાદને બળે લોકવ્યવહારનાં ચક્ર ચલાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી જે લોકમન્થન અને નવીન અવ્યવસ્થા થાય છે તે સ્તુત્ય છે એમ સહસા કહેવાતું નથી. એ નવીન અવ્યવસ્થાનું વાદળ વેરી

નાંખવાનાં સાધનમાં મુખ્ય વસ્તુ ધૈર્ય, લોકજ્ઞતા, અનુભવ, વિદ્યા, શાન્તિ, નિષ્પક્ષપાત, અવકાશ, અને વિચાર છે. આવાં સાધનથી સંપન્ન વર્ગ ઊભો થાય ત્યાં સુધી લોકસમુદાયના ચક્રનો સ્પર્શ કરવો પડતો મૂકી વિચાર અને ચર્ચાના વિષયમાં રહેવામાં સર્વનું કલ્યાણ છે. આવાં સાધનથી સંપન્ન થવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે સાક્ષરજીવન છે. જે એકાન્ત, અવકાશ, લોકજ્ઞતા, વિદ્યા, અને બુદ્ધિ આદિને પામી પ્રાચીન ઋષિઓ લોકવ્યવસ્થા કરી ગયા હતા તેમનાં આયુષ્ય સાક્ષરજીવનમય હતાં. દેશકાળ ફરી ગયા છે. એ ઋષિઓએ કરેલી વ્યવસ્થા સાંપ્રત દેશકાળને રુચતી નથી. નવી ચિકિત્સા કરવા અને નવાં ઔષધ કરવા એ ઋષિઓના જેવાં જ સાક્ષરજીવન જોઈએ છે. પણ તે પ્રાપ્ત કરવાં સુગમ છે કે નહી ? આવાં સાક્ષરજીવન પ્રાપ્ત કરાવવાને સાંપ્રત લોકવ્યવસ્થા સર્વથા અશક્ત છે એમ નથી. આપણા દેશમાં રાજ્યકર્તાઓ જે લોકવ્યવસ્થા કરી શકતા નથી તે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં થાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રસારણને માટે ઉત્પન્ન થતા અનેક સમાજો દ્રવ્ય એકઠું કરે છે અને મહાન વિદ્વાનો તેમાંથી અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ જેટલું લઈ સંતોષ પામે છે અને દેશવિદેશે સમાજનાં કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. ગ્રંથકારનો ઉદ્યોગ એ દેશોમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઉભયને અનુકૂળ થાય છે. શાળાઓના શિક્ષકો અને પાઠકો વિદ્યાનંદ શોધે છે. સૃષ્ટિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વશાસ્ત્રના શોધ માટે રાજાઓ, અને શ્રીમંતો અનેક યોજનાઓ કરે છે. એ દેશોમાં એવા અનેક માર્ગોથી સાક્ષરજીવન સધાય છે. એવી યોજનાઓ આ દેશમાં વિરલ છે. થિયોસોફિક સોસાયટી, એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી, નેચરલ હીસ્ટરી સોસાયટી, ઇત્યાદિ યોજનાઓ પાશ્ચાત્ય ગૃહસ્થોની કરેલી છે તેમાં દેશી ગૃહસ્થો ભળે છે. બંગાળામાં અને મદ્રાસમાં આ વિષયની કંઈક સામાજિક વ્યવસ્થા દેખાય છે. પરંતુ એ સર્વ અપક્વ છે અને દેશી વિદ્વાનોમાં સાક્ષરજીવનનું પોષણ કરવાની વ્યવસ્થા તો કોઈ પણ સ્થાને નથી. માત્ર બીજ છે તો કોઈ દિવસ વૃક્ષની આશા છે એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સરકાર તટસ્થ છે અને લોકસ્થિતિ અવ્યવસ્થિત છે, ત્યાં ભાવીકાળના સાક્ષરજીવનને આટલી આશા છે.

પણ એ આશા હાલ તો સ્વપ્ન જેવી છે. સાક્ષરજીવન ગાળનારને અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં નિવાસ કરાવનાર કે પ્રવેશ કરાવનાર શ્રીમંત

વ્યક્તિ કે શ્રીમંત સમાજ દૃષ્ટિમર્યાદામાં નથી. આ દેશની પ્રાચીન વ્યવસ્થા આ વિષયમાં હતી તે નષ્ટ થઈ છે અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર અશક્ય છે. હવે તો જેને સાક્ષરજીવનની વાસના હોય તેણે જાતે સાધનનું સંપાદન કરવાનું છે. શું તે સાધન દુર્લભ છે ?

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way. વાસના હોય તો વૃત્તિ થાય, વૃત્તિ હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય, અને પ્રવૃત્તિ હોય તો પ્રાપ્તિ થાય. એ વાસના સદ્‌વસ્તુ પ્રતિ હોય તો મોડીવહેલી તે વાસના ઇશ્વરકૃપાએ ફળે છે. દ્રવ્યની વાસના ન ફળે, ભોગની વાસના ન ફળે, પાપકર્મની વાસના ન ફળે, પણ પુણ્યવાસનાનો ફલોદય તો સદાગ્રહના જ હાથમાં ઇશ્વર રાખે છે. એક અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદનો જ લાભ જોઈતો હોય તો તે વિષયનો પ્રયત્ન ઇશ્વર કેમ સિદ્ધ નહીં કરે ?

ઘણુંખરું આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મનુષ્યનો અસંતોષ જ વિઘ્નકર થાય છે. **શતી**–સો રૂપિયાનો સ્વામી–**સહસ્રી** થવા ઇચ્છે છે, અને **સહસ્રી લક્ષપતિ** થવાને ઇચ્છે છે. "And the minds of men are largened with the process of the suns." આશા શબ્દનો અર્થ દિશા પણ થાય છે. આશા અને દિશા અનંત છે, પણ શૂન્ય છે. તેમાં ઊડનાર પોતાના પ્રવાસને લંબાવે છે તેમ તેમ દૃષ્ટિમર્યાદા વધે છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદા વધતાં મન પોતાનું નિર્ણીત લક્ષ્ય ભૂલી જાય છે અને નવું લક્ષ્ય શોધે છે. આમરણાન્ત આ દોડાદોડ ચાલી રહે છે. સાધનરૂપ દ્રવ્યના શોધમાં મનુષ્ય તેનું સાધનરૂપ ભૂલી જાય છે અને તેને સાધ્ય જ ગણી લે છે. આ રૂપે દ્રવ્યનું શોધન નિષ્ફળ કે સફળ થવું એ વાત અનિશ્ચિત છે અને તેને માટે મરણ સુધીનો પ્રયાસ એકલો જેવો નિશ્ચિત છે તેવું જ બીજું નિશ્ચિત એ છે કે મરણ પછી તેમાંથી કાંઈ સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. એવા સાધ્યશૂન્ય–objectless–જીવનને માટે પ્રયાસ કરવાથી મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓની કોટિમાં પોતાના જીવનને સમાપ્ત કરી દે છે. "હું શું કરું છું, અને શાને માટે ?" એવા વિચારથી શૂન્ય થયેલું આ જીવન **પામર** છે–પાશવ છે. જડ પદાર્થની સ્થિતિમાં પણ કાંઈક આવું જ સાદૃશ્ય છે; કારણ વિચારશૂન્યતા તેનું પણ લક્ષણ છે. આ વિચારશૂન્યતાનો ત્યાગ કરી મનુષ્ય કંઈ પણ વિચાર કરે છે ત્યારે તેને

દ્રવ્યશોધનને અન્તે બીજું કંઈ સાધ્ય વસ્તુ સુઝે છે.—બીજું કાંઈ પણ લક્ષ્યસ્થાન દેખાય છે. આ નવો ઉપલંભ થતાં તેને નવી વાસના ઉત્પન્ન થાય અને નવા સ્થાન ભણી તેને આકર્ષે છે. આમ વિચારથી તત્ત્વદર્શી સાત્ત્વિક પુરુષને સંપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે અથવા તેના કલાભાગ ઈશ્વરરૂપે અદષ્ટપૂર્વ સત્ત્વ દષ્ટિગોચર થાય છે. પુણ્યદર્શી સાત્ત્વિક પુરુષને લોકકલ્યાણના માર્ગ દષ્ટિગોચર થાય છે. દેહદર્શી રાજસિક પુરુષને શરીરકુટુંબાદિકના ભોગાદિક દષ્ટિગોચર થાય છે. આમાંનું ગમે તે સત્ત્વ દષ્ટિગોચર થાય છે તો પણ તે દષ્ટિને તે દ્રવ્યના સાધ્યરૂપે જણાય છે. બાલક સ્તન્યપાનનો ત્યાગ કરી અન્ન સ્વીકારે છે અને યુવાન માતાપિતાની છાયામાં રહીને પણ ધર્મપત્નીનો અભેદ સ્વીકારે છે તે એમાંથી એક રીતે આ વિચારશીલ પુરુષ ગમે તો દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી અને ગમે તો દ્રવ્યની છાયાનું સેવન કરીને પણ આ નવા સાધ્ય સત્ત્વ સાથે જોડાય છે. આ ત્રણમાંથી ગમે તે ફલોદય વિચારને થાય તો પણ દ્રવ્યના શોધનને માથે કાંઈક મર્યાદા મૂકે છે, અને એ દ્રવ્યની આશા નિ:સીમ દિશા જેવી મટી ગમે તો સમુદ્ર જેવી થાય છે અને લાંબે કાળે પણ તેનો તટ આવે છે અને ગમે તો એ આશાપાશમાંથી પુરુષ સહસા અથવા પ્રયત્નથી મુક્ત થાય છે અને સ્વસ્થ બને છે. મનુષ્ય કહે છે કે હું વિચાર કરું પણ તેને વિચાર કરવામાં ક્લેશ લાગે છે. જ્યારે તે શાંત થઈ વિચાર કરે છે ત્યારે આવો ફલોદય થાય છે. એ ફલોદય થતાં મનુષ્યનું દ્રવ્યશોધન સાધનરૂપ બને છે અને સાધ્ય વસ્તુ મળતાં એ શોધનનો અંત આવે છે.

દ્રવ્યશોધનને સાધનત્વની મર્યાદામાં આણતાં આટલાં વિઘ્ન છે તો દ્રવ્યશોધનનો ત્યાગ કરી માત્ર અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી જ સંતોષ પામી બેસી રહેવામાં મનુષ્યનાં મન જે વિઘ્ન નાંખે તે સમજવાં કઠિન નથી. પણ મનને સ્વાધીન કેમ કરવું તે વિષય અત્ર ચર્ચવાથી દૂર રહી, આવો સંતોષ સાધ્ય છે કે નહીં તે ચર્ચીશું. સંતોષની વાતો સુલભ છે, પણ ઘણાક વ્યવહારપંડિતોને મન સંતોષ વ્યવહારમાં ત્યાજ્ય છે અને સાધારણ મનુષ્યોમાં દ્રવ્યશોધનની ક્રિયાનો ત્યાગ કરનાર ગમે તો મૂર્ખ પંડિત ગણાય છે અને ગમે તો તેને માન આપવું શિષ્ટ ગણાય છે પણ તેનું અનુકરણ કરવામાં શાણપણ નથી ગણાતું. શાણપણ વિચારમાં છે અને વિચારશૂન્યતા ક્યાં છે તે આપણે હવણાં જ જોઈ ગયા છીએ તો તેની પુનરુક્તિ નહીં કરીએ. મનુષ્યના જીવનમાં એક

સ્થાન એવું આવવું જોઈએ કે જ્યાં આગળથી દ્રવ્યશોધનની ક્રિયા બંધ પડી સાધ્યયોગ થવો જોઈએ. આટલું જોતાં આ પ્રશ્ન ઊભો છે. પણ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી સંતોષ પામી બેસી રહેવું કે દ્રવ્યરાશિના સંચય કરી અન્ય વસ્તુની સાધના કરવી, ઉભય સાધ્ય હોય તો કયું કયું સાધ્ય સ્વીકારવું અને કયું ત્યજવું એ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યવહારમાં સુલભતાનો વિચાર કરીએ તો તો લક્ષ્મીદેવીના પ્રસાદ કરતાં અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ વધારે સુલભ છે. વધારે દ્રવ્ય મેળવવું ભાગ્યાધીન છે. ઉદરપોષણ આ દેશકાળમાં પ્રયત્નની આકાંક્ષા રાખે છે, પણ એટલા પુરુષાર્થને અંતે એટલું ફળ મળ્યા વિના રહેતું નથી. કારણ

Man wants but little here below,
Nor wants that little long.

મનુષ્યને થોડી પૃથ્વી સૂવાને અને થોડુંક અન્ન ખાવાને જોઈએ છે અને તે પણ થોડાક કાળને માટે જોઈએ છે. પ્રાચીન આર્યોની લોક-વ્યવસ્થાને કાળે જેની પાસે વધારો હોય તે જેની પાસે કંઈ ન હોય તેમને ઉદરપોષણ યોગ્ય આપતા. આ કાળમાં ઈશ્વરે આપેલા હાથપગ હલાવવાથી અને બુદ્ધિ વાપરવાથી થોડુંપણું સાધારણ રીતે મળી રહે છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ખાવા પહેરવા માટે જે વ્યય કરવો પડે છે તેના કરતાં ઘણુંક સ્વલ્પ દ્રવ્યપૂર્તિથી આ દેશમાં વ્યવહારનિર્વાહ થાય છે ત્યાં સુધી એમ કહેવાનું કારણ નથી કે ઉદરપોષણે આખો ભવ ભગાડ્યો. ભવિષ્યમાં એ કહેવાનો કાળ પણ આવશે એવો ભય છે, પણ તેના પ્રતિકારનો વિચાર અત્ર પ્રસ્તુત નથી.

પ્રાચીન કાળમાં બ્રહ્મચર્ય પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, અને તે પછી વાનપ્રસ્થ વિહિત હતો. આ કાળમાં તેમાંનો એક પણ આશ્રમ શાસ્ત્ર રીતે સાધ્ય નથી. હાલ પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસનો કાળ આવે છે અને તે જ કાળમાં સાધારણ વર્ગમાં થોડીક દ્રવ્યચિન્તા પણ હોય છે અને સ્ત્રીચિન્તા ન હોય તો વિદ્યાર્થીનું ભાગ્ય. તે પછી દ્રવ્યચિન્તાનો સાક્ષાત્કાર આવિર્ભાવ થાય છે. બુદ્ધિદ્વારા કે અન્ય નિમિત્તકારણથી કેટલાકનો ભાગ્યોદય થાય છે અને મોટો ભાગ હાથપગ પછાડતાં નિર્વાહ કરે છે, અને યથાશક્તિ કંઈ બચાવી શકે પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પડેલા આચારથી થતા જ્ઞાતિવ્યય નીચે તે દબાઈ રહે છે.

હવે આ શ્રમજીવી નિર્ધન વર્ગ મોટે ભાગે નિરક્ષર હોય છે તેના સાક્ષરજીવનનો વિચાર તો પ્રાપ્ત જ થતો નથી. એ વર્ગનો થોડોક ભાગ ગુજરાતી શાળાઓના મહેતાજીઓનો હોય છે, તેમનાં સાધન ટૂંકાં હોય છે પણ તેમને અક્ષરવાસના હોય છે. એ વાસના તૃપ્ત કરવા જેટલાં સાધન તેમ અવકાશ તેમને દુર્લભ નથી. પણ અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃતના જ્ઞાનની ઉપેક્ષા રાખે ત્યાંસુધી તેમની સાક્ષરતા ઉચ્છિષ્ટ જ સમજવી.

શાસ્ત્રીપુરાણીઓને તો દ્રવ્યોપાર્જન અને અક્ષરજીવન ઉભય કાર્યને માટે ઉભયસામાન્ય એક જ પંથ છે. શોચનીય એટલું છે કે એવી સ્થિતિનો સદુપયોગ કરનાર અને વિદ્યાનંદનું આસ્વાદન કરનાર તેઓમાં વિરલ હોય છે અને તેમાં પણ અન્નપૂર્ણાથી સંતુષ્ટ રહેનાર તો ક્વચિત જ હોય છે. એ દેવીનો સંતોષ તેમને રહે અને પોતાની વિદ્યાનો અસંતોષ રહે તો તો સાક્ષરજીવનનો આનંદ અને લોકના કલ્યાણના માર્ગ આપવા ગીર્વાણ ભાષા ક્યાં સમર્થ નથી ?

ત્રીજો વર્ગ શ્રીમંતોનો છે. તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમના શાસ્ત્રીય આચાર પાળવા આ દેશકાળને અનુકૂલ નથી. પણ ગૃહસ્થોએ જેવાં હૃદય અને જેવી ઉદારતા રાખવાની આજ્ઞા શાસ્ત્ર કરે છે તે પળી શકે એવી છે, અને તેનો લાભ દેશકાળને ઉચિત લોકકલ્યાણના માર્ગને મળે તો તેમની દ્રવ્યવાસનાને સાધ્યવસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો નાની વાત નથી. સરસ્વતીની તેઓ આરાધના કરે તો લક્ષ્મી પણ વધારે પ્રસન્ન થાય એવા આ દેશકાળ છે. અન્નપૂર્ણાથી સંતોષ માની તેઓ બેસી રહે કે નહીં એ પ્રશ્નમાં વ્યાઘાતદોષ છે. કારણ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ કરતાં જેની પાસે અધિક પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને માટે આ પ્રશ્ન છે. તેવાઓએ તો સાધ્ય શું ગણવું એ જ પ્રશ્ન છે. એ વર્ગે વૈશ્યધર્મ પાળવાનો છે. વૈશ્યોને અને ક્ષત્રિયોને માટે સંતોષ વિહિત નથી. પોતાને અજરામર ગણી બ્રાહ્મણે વિદ્યાનું ચિન્તન કરવું, વૈશ્યે અર્થનું ચિન્તન કરવું, અને ક્ષત્રિયે રાજ્ય-અર્થનું ચિન્તન કરવું. આ કાળમાં યજ્ઞોપવીતધારી નિરક્ષર બ્રાહ્મણ વ્યાપારી હોય તો તે વૈશ્ય છે અને રંક અનુપવીતધર વણિક સાક્ષર હોય તો તે આ કાળનો બ્રાહ્મણ છે અને તે પ્રમાણે પોતપોતાની જાતિ ગણી સાધ્ય ગણવું અને સાધ્ય ગણી સંતોષ અસંતોષનો ઉપર પ્રમાણે શાસ્ત્રવિચારે વિવેક કરવો યોગ્ય છે-એથી ઊલટો પ્રયોગ કરવાથી અવ્યવ-

સ્થાનો ભય છે. શ્રીમંતોએ લક્ષ્મીને સાધન ગણી તેનું સત્ય સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું એ જ ધર્મ છે. સાક્ષરોએ અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ યથાકાલે અક્ષરસેવન કરવું એ જ ધર્મ છે, અને એ તૃપ્તિકાળ શોધવાને વ્યવહારની ઉપાસના આયુષ્યના મધ્ય કાળમાં કરવી એ તેમને જેવી આવશ્યક છે તેવી જ રીતે તૃપ્તિકાળનાં દર્શન થતાં તેને તરત ઓળખી ઝડપી લેવો આવશ્યક છે. એ તૃપ્તિકાળ પ્રત્યક્ષ છતાં જે સાક્ષર તેને લેવા પ્રયત્ન નથી કરતો તે અતૃપ્તિના મુખમાં ખેંચાય છે, અને એ રાક્ષસી સૂચવે તેવા વિતણ્ડાવાદના ઉદ્ગાર કરી પોતાની અશક્તિનો પક્ષવાદ કરે છે. દિવ્ય-જીવનનું સ્વપ્ન દેખી क्षीणे पुण्ये मृत्युलोके पतन्ति તે આ જ!

આ સર્વ વ્યવસ્થાથી સાક્ષરોએ સાક્ષરજીવન સિદ્ધ કરવાનું છે., આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ એ બેમાંથી સાક્ષરજીવનનું લક્ષ્ય શું? વિધિ કેવો? એ જીવન સિવાય બીજા લોકકલ્યાણના માર્ગ સાક્ષરોને માટે યોગ્ય છે કે નહીં? જો હોય તો તે માર્ગનો અને સાક્ષરજીવનનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે?

પ્રકરણ ૨

આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ શામાં છે?

આપણામાં ધર્મ-અર્થ-કામ મોક્ષ એ ચાર કલ્યાણસાધક પુરુષાર્થ કહેલા છે. એમાં અર્થ અને કામ મનુષ્ય અને ઇતર જીવોને સામાન્ય છે. મનુષ્યો દ્રવ્યાદિકને અર્થ ગણી શોધે છે તો કીડીઓ કણનો સંગ્રહ કરે છે અને પ્રાણીમાત્ર માળા વગેરે ગૃહાદિકને રચે છે તે તેમનો અર્થ જ છે. અર્થ અને કામના શોધનમાં મનુષ્ય ઝાઝી બુદ્ધિ વાપરે છે તો અન્ય પ્રાણીઓ થોડી વાપરે છે. પણ બુદ્ધિ જાતે સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય છે. હાથી, કાગડા, કૂતરા વગેરેની બુદ્ધિનાં કાર્ય સુવિદિત છે. પણ ધર્મની બુદ્ધિ અને એ બુદ્ધિથી ધર્મને માર્ગે પ્રવૃત્તિ, એ ઉભય તો મનુષ્યનું જ લક્ષણ છે અને પશુને ધર્મનું ભાન નથી. જેમ બુદ્ધિ સર્વ પ્રાણીઓમાં સામાન્ય હોય છે તેમ "પ્રીતિ" પણ સર્વસામાન્ય છે, અને રંક કૂકડી પોતાનાં બાળક ઉપર ઘાત કરનારના સામી જે પ્રીતિથી થાય છે તે મનુષ્યમાતાની પ્રીતિ કરતાં જુદી જાતની નથી. જે કાર્ય વિચારશીલ મનુષ્યો પાસે ધર્મવાસના કરાવે છે તે જ કાર્યો અમુક મર્યાદા સુધી ઇતર પ્રાણીઓ પાસે પ્રીતિ કરાવે છે. પાળેલાં પ્રાણીઓ પોતાનાં પાલક મનુષ્યોને મરણથી ઉગારવા પ્રત્યુપકારથી જે બુદ્ધિ અને પ્રયત્ન વાપરતાં જોઈએ છીએ તે બુદ્ધિ અને પ્રયત્ન પ્રીતિનાં ફળ હોય છે. મનુષ્યજાતિમાં પણ માતાપિતા અને દંપતાની પ્રીતિ પ્રથમતઃ વિચારશૂન્ય પશુસામાન્ય મનોવૃત્તિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રીતિસાથે અથવા પ્રીતિવગરનો કામ, અને બુદ્ધિસાધ્ય અર્થ, ઉભય આમ સર્વ પ્રાણીઓમાં સામાન્ય હોય છે પણ અર્થ અને કામ સિવાય કંઈક અન્ય પદાર્થો પણ દેખાય છે કે જેના ભણી મનુષ્યની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે, એ પદાર્થોથી મનુષ્યના શરીરભોગને પ્રત્યક્ષ ફળ થતું નથી, અને એ પદાર્થો મનુષ્યની બુદ્ધિને દેખાય છે પણ સર્વસામાન્ય ચર્મચક્ષુને દેખાતા નથી. આવી બુદ્ધિ અને આવી વૃત્તિનો "ધર્મ" શબ્દના અર્થમાં એકદેશીય સમાસ થાય છે. એ ધર્મ ઇતર પ્રાણીઓમાં આવિર્ભાવ પામતો નથી માટે જ કહેલું છે કે

धर्मो विशेषो हि नरस्य राजन्।
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥

Religion, moral duty, legal duty, વગેરે સર્વ વૈચિત્ર્ય ધર્મ શબ્દના અર્થમાં સમાસ પામ્યું છે. આ વિવેચનનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે કામ અને અર્થના શોધનમાં મનુષ્યે કદી પણ પ્રવૃત્ત ન થવું. જ્યાંસુધી મનુષ્યદેહમાં પશુભાગ સજીવ છે ત્યાંસુધી તે સ્થિતિ ઇશ્વરને રચેલી ગણી તેનો નિર્વાહ કરવો એ પણ એક ધર્મ જ છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે જ્યારે પશુઆદિમાં અને પામર મનુષ્યોમાં આ પશુભાગનો મોહ અપ્રતિહત હોય છે ત્યારે ધર્મબુદ્ધિ એ મોહનો નાશ કરે છે અને પશુભાગ મનુષ્યનો સ્વામી મટીને દાસ થાય છે અને દાસત્વના ધર્મ પાળવા સિવાય તેને ઇતર અધિકાર રહેતો નથી. આર્યોનો આદેશ અને આચાર એવો હતો કે ચારે વર્ણે પોતપોતાના પુરુષાર્થ સાધવા પણ ધર્મબુદ્ધિથી સાધવા. વૈશ્યવર્ગને અર્થનું શોધન વિહિત હતું, ક્ષત્રિયોને રાજ્યાધિકાર સાધ્ય હતો. પણ તે ઉભયની સાધનાને માથે કોઈ ઉદાત્ત ઉચ્ચગ્રાહ (Ideal) નો અંકુશ મૂકવામાં આવેલો હતો. ગીતા સાંભળી અર્જુન યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો, વાસિષ્ઠયોગના બોધથી રામચંદ્રે સંસાર સ્વીકાર કર્યો, ગૃહસ્થાશ્રમને માથે ધર્મનો ભાર મુકાયો, અને એવા અનેક પ્રસંગોમાં આ ઉચ્ચગ્રાહ સ્પષ્ટ સ્ફુરી આવે છે; અને તેમાં પશુભાગનું દાસત્વ અને ધર્મનો વિકાસ ઉભય જુદે જુદે પણ સ્પષ્ટ રંગે પ્રકટ થતાં આપણે જોઈએ છીએ.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એ જ કથા છે–એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન લખી ગયો છે કે *Laborare est orare*: શ્રમજીવન–મજૂરી–તે એક દેવાર્ચન છે. આનો વિસ્તાર કરતાં એક ગ્રન્થકર્ત્રી એક રંક શ્રમજીવીના મુખમાં વચન મૂકે છે કે

"We must have something beside Gospel i' this world Look at the canals, an' th' aqueducs, an' th' coalpit engines, and Ark wright's mills there at Coromford; a man must learn somewhat beside Gospel to make them things, I reckon. But t' hear some o' them preachers, you'd think

ધર્મનું દાસત્વ કરાવવામાં આવે એવો આ વિધિ છે. આમ ધર્મ જ પશુભાગને આવશ્યક શ્રમના દેહનો પ્રેરક જીવ થાય છે, અને આ ધર્મ મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ બને છે.

પશુવૃત્તિ પ્રીતિમાં પણ એ જ રીતે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થાય છે; અને પશુવૃત્તિ પ્રીતિને નિમિત્તકારણરૂપે ઉત્પન્ન થવા દઈ અથવા પુત્રવાસનાને નિમિત્તે વિવાહધર્મ રચાય છે અને તેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વ્યભિચારી મનુષ્યોની પ્રીતિમાં જ્યારે પશુવૃત્તિ જ પ્રેરક હોય છે ત્યારે વિવાહવાસનામાં ધર્મવૃત્તિને પ્રેરક કરવા સર્વ દેશોમાં સત્પુરુષોએ અને મહાત્માઓએ આચાર રચેલો છે. ખરી વાત છે કે વિવાહ કરનાર સર્વ દંપતીઓ આ આચારની પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળાએ ધર્મબુદ્ધિ રાખતાં હોય એમ નથી હોતું, તેમ બાળવિવાહમાં એ ધર્મબુદ્ધિનું ભાન ધરનાર બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ જ વરકન્યામાં હોતું નથી. પણ લોકચક્રો અને રાજ્યાધિકારીઓ વ્યભિચારને શિક્ષાપાત્ર ગણે છે અને વિવાહને ધર્મ્ય માને છે તે એટલું જ ગણીને કે જે ધર્મ પશુકર્મ પાસે દાસત્વ કરાવે છે તે ધર્મ જ લોકકલ્યાણનો હેતુ છે, અને જ્યાં સુધી મનુષ્યો ધર્મના આચાર પાળે ત્યાં સુધી તે આચારનો મૂળભૂત વિચાર હૃદયમાં અસ્તિત્વમાં ખરેખરો છે કે નહીં તે વાત દરેક વ્યક્તિએ જાતે જ આત્મકલ્યાણને નિમિત્તે જોઈ લેવાની છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તો એટલું જ જોવાનું છે કે પ્રીતિ જેવી પશુવૃત્તિ પાસે પણ ધર્મનું દાસત્વ કરાવવાનો વિધિ સુપરિચિત છે. ઉપર કહેલી ગ્રન્થકર્ત્રી જ પોતાના નાયક પાસે વિવાહ પહેલાં કહેવડાવે છે કે—

"Dinah, how can there be anything contrary to what's right in our belonging to one another, and spending our lives together? Who put this great love into our hearts? Can anything be holier than that?"

તેના ઉત્તરમાં થનાર ધર્મપત્ની કહે છે કે—

"Yes, Adam, I know marriage is a holy state for those who are truly called to it, and have no other drawing."

as a man must be doing nothing all's life but shutting's eyes and looking what's agoing on inside him I know a man must have the love o' God in his soul, and the Bible's God's word But what does the Bible say ? Why, it says as God put his sperrit into the workman as built his tabernacle, to make him do all the carved work and things as wanted a nice hand And that is my way o' looking at it there's the sperrit o' God in all things and all times—weekday as well as Sunday—and i' the great works and inventions, and i' the figuring and the m chanics And God helps us with our headpieces and our hands as well as with our souls, and if a man does bits o' jobs out o' working hours—builds oven for's wife to save her from going to the bakehouse, or scrats at his bit o' garden to make two potatoes grow instead o' one, he 's doing more good, and *he 's just as near to God,* as if he was running after som preacher and a-praying and agroaning."×

"સસારશું સરસ્યો રહે ને મન મારી પાસ" એ ઉપદેશ પાળે તે પણ હરિનો "દાસ" છે એવી પાડવગીતા છે સર્વ કર્મ થાય અને તેનુ બ્રહ્માર્પણ થાય, અને એ કર્મમાં આયુષ્ય વહી જાય અને રાત્રિદિવસ એ કર્મ પાછળ શ્રમજીવનમા જ સમાધિ થાય તો તે બ્રહ્મકર્મ સમાધિ છે, ઇત્યાદિ ઉપદેશનુ હાર્દ અને પાંડવગીતાનુ હાર્દ પણ આ પાશ્ચાત્ય દેવાર્ચન જેવુ જ છે શ્રમજીવન પણ ઇશ્વરાજ્ઞાથી થાય તો તે પ્રવૃત્તિનુ મૂળ ધર્મબુદ્ધિ છે પશુપક્ષીઓ અને પામર જીવનના શ્રમજીવન સર્વસામાન્ય અને જાતે જ સાધ્યરૂપ હોય છે ત્યારે શ્રમજીવન પાસે

× Adam Bede by G Eliot

ધર્મનું દાસત્વ કરાવવામાં આવે એવો આ વિધિ છે. આમ ધર્મ જ પશુભાગને આવશ્યક શ્રમના દેહનો પ્રેરક જીવ થાય છે, અને આ ધર્મ મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ બને છે.

પશુવૃત્તિ પ્રીતિમાં પણ એ જ રીતે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થાય છે; અને પશુવૃત્તિ પ્રીતિને નિમિત્તકારણરૂપે ઉત્પન્ન થયા દઈ અથવા પુત્રવાસનાને નિમિત્તે વિવાહધર્મ રચાય છે અને તેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વ્યભિચારી મનુષ્યોની પ્રીતિમાં જ્યારે પશુવૃત્તિ જ પ્રેરક હોય છે ત્યારે વિવાહવાસનામાં ધર્મવૃત્તિને પ્રેરક કરવા સર્વ દેશોમાં સત્પુરુષોએ અને મહાત્માઓએ આચાર રચેલો છે. ખરી વાત છે કે વિવાહ કરનાર સર્વ દંપતીઓ આ આચારની પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળાએ ધર્મબુદ્ધિ રાખતાં હોય એમ નથી હોતું, તેમ બાળવિવાહમાં એ ધર્મબુદ્ધિનું ભાન ધરનાર બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ જ વરકન્યામાં હોતું નથી. પણ લોકચક્રો અને રાજ્યાધિકારીઓ વ્યભિચારને શિક્ષાપાત્ર ગણે છે અને વિવાહને ધર્મ્ય માને છે તે એટલું જ ગણીને કે જે ધર્મ પશુકર્મ પાસે દાસત્વ કરાવે છે તે ધર્મ જ લોકકલ્યાણનો હેતુ છે, અને જ્યાં સુધી મનુષ્યો ધર્મના આચાર પાળે ત્યાં સુધી તે આચારનો મૂળભૂત વિચાર હૃદયમાં અસ્તિત્વમાં ખરેખરો છે કે નહીં તે વાત દરેક વ્યક્તિએ જાતે જ આત્મકલ્યાણને નિમિત્તે જોઈ લેવાની છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તો એટલું જ જોવાનું છે કે પ્રીતિ જેવી પશુવૃત્તિ પાસે પણ ધર્મનું દાસત્વ કરાવવાનો વિધિ સુપરિચિત છે. ઉપર કહેલી ગ્રન્થકર્ત્રી જ પોતાના નાયક પાસે વિવાહ પહેલાં કહેવડાવે છે કે—

"Dinah, how can there be anything contrary to what's right in our belonging to one another, and spending our lives together? Who put this great love into our hearts? Can anything be holier than *that*?"

તેના ઉત્તરમાં થનાર ધર્મપત્ની કહે છે કે—

"Yes, Adam, I know marriage is a holy state for those who are truly called to it, and have no other drawing."

જે કાળે આ દેશમાં બાળલગ્નને સ્થાને સ્વયંવરઆદિ આચાર હતા તે કાળના મુનિઓ અને કવિઓ પણ આવાં જ વાક્યો આ દેશમાં પતિ અને "ધર્મપત્ની" ના સંબંધમાં કહી ગયા છે.

"અર્થ" અને "કામ" એ ઉભય પુરુષાર્થ આપણામાં કહેલા છે તે મનુષ્યના પશુભાગને નિમિત્તે એટલે પશુભાગના કલ્યાણને માટે વિહિત છે; પણ તે ઉભયને માથે ધર્મનો અંકુશ મૂકવો એટલું જ નહીં પણ ધર્મને જ તેમનો પ્રેરક કરવો એવી વ્યવસ્થા પૂર્વ તેમ પાશ્ચાત્ય લોકમાં મહાત્માઓએ શિષ્ટ ગણી છે. આ પ્રમાણે કરવાથી લોકનુ કલ્યાણ છે, આ આચાર પાળનાર મનુષ્યના આત્માનું કલ્યાણ છે, અને ઈશ્વરેચ્છાને પણ આ જ માર્ગ અનુકૂલ છે : આ ત્રણમાંથી એક અથવા અનેક કારણને સ્વીકારી સર્વ દેશોમાં શિષ્ટ મનુષ્યોના મનુષ્યભાગે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણમાં ધર્મને યોજેલો છે, અને પ્રસ્તુત પ્રસંગે ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષનો પણ આપણે ધર્મમાં અંતર્ભાવ કરીશું.

शरीरं प्रथमो धर्मः

પ્રાણીવિદ્યા વગેરેની શાસ્ત્રીઓએ કરેલી શોધો જણાવે છે કે એક કાળે મનુષ્યના પૂર્વજો પશુ હતા. ધીમે ધીમે તે પશુવંશમાં જંગલી મનુષ્યો થયાં અને અંતે એ જંગલી મનુષ્યોમાંથી વિચારશીલ શોધક મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયાં. મનુષ્યમાં પશુધર્મપાલનમાંથી મનુષ્યધર્મ-પાલન ઉત્પન્ન થવાનો આ ક્રમ છે. પશુભાગ અને મનુષ્યભાગનો અનિવાર્ય સહવાસ અને સહચાર હોવા છતાં ઉભય ભાગની વ્યવસ્થા કરી, ઉભયનું રક્ષણ કરી, પશુભાગની ધર્મરૂપ સુવર્ણઅંડમાં નવી નિયંત્રણા કરી, મનુષ્યભાગ એટલે આ ધર્મરૂપ સુવર્ણ અંડનું પણ ઉત્તરોત્તર નવા નવા ધર્મોથી પોષણ અને વિકસન કરી, પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય લોકના શિષ્ટવર્ગ આ શિષ્ટવર્ગનું પોતાનું અને અશિષ્ટ વર્ગનું એટલે ઇતર વર્ગનું કલ્યાણ કરતા આવ્યા છે અને કર્યો જશે. જે આ માર્ગથી લોકકલ્યાણ સર્વ ભાગ્યશાળી દેશકાળમાં સધાયાં છે તે જ માર્ગેથી આત્મકલ્યાણ શોધાય છે. દેહને આત્મા કહો કે વિશુદ્ધ દેહાતીતને આત્મા કહો તે સર્વ લક્ષણવાળા આત્માનું "પરમસુખ" —પરમાનંદરૂપે અથવા પાશ્ચાત્ય લોકના પૂર્વજોએ માનેલાં Summum

bonum રૂપે અથવા આ કાળમાં મનાતા અનેક ઉચ્ચગ્રાહરૂપે—શોધાયું છે અને ગણાયું છે, અને સર્વ મતમતાંતરોના વિભ્રમો વચ્ચે આત્મકલ્યાણનું કારણશરીર ધર્મવિચારરૂપ છે તે સર્વત્ર સદા તે જ અધિકાર ભોગવશે. ધર્મ કોને કહેવો, અને અધર્મ કોને કહેવો, ધર્મ કયો અને અતિધર્મ (superstition) કયો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિશે મનુષ્યો યુદ્ધ કરશે અને ધર્મને હસનારા કહેશે કે अत्र युद्धं कचाकचि ! પરંતુ તે હસનારાઓને પણ એ યુદ્ધમાં કે યુદ્ધ બહાર ઊભાં રહેવું પડશે અને કેમ વર્તવું તેનો વિચાર કરવો પડશે.

श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयोपि भिन्नाः
नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

સર્વ ભ્રમ અને વિભ્રમના દર્શન વચ્ચે આવો पन्था-માર્ગ-તે તો તે દર્શનના સાક્ષીઓને હસતાં કે રડતાં પણ શોધવો પડશે. Laughing philosopher અને weeping philosopher, Cynics અને Epicurians, સર્વની બુદ્ધિમાં નટ જેવાં અનેક રૂપરંગ ધારણ કરીને પણ ધર્મવિચાર ઉત્પન્ન થાય છે અને कचाकचि धर्मयुद्धोના સમુદ્રમન્થન વચ્ચેથી જેવાં અનેક રત્નો અને હલાહલ વિષ નીકળે છે તેવું જ અન્તે અમૃત પણ નીકળે છે.

આ મનુષ્યભાગનો વિશેષ—જે વૃત્તિઓનો નિયામક વિચારવિહિત ધર્મ છે—धर्मो विशेषो हि नरस्य राजन्-તે ધર્મ પૃથ્વીના અનેક દેશકાળમાં નવે નવે રૂપે પણ એક આત્માથી સ્ફુરી રહે છે. એ ધર્મથી દેહનું કલ્યાણ છે, એ ધર્મથી આત્મકલ્યાણ છે, એ ધર્મથી લોકકલ્યાણ છે. એ ધર્મ આસ્તિકમાં હોય છે, નાસ્તિકમાં હોય છે, આર્યોમાં હોય છે અને અનાર્યોમાં પણ હોય છે. જ્હોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને બ્રેડલો જેવા જગદ્ધિતચિન્તક બુદ્ધિઓ અને વૃત્તિઓવાળા નાસ્તિકો, ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધ જેવા આર્ય અને અનાર્ય જગતના ઉદ્ધારકો આ દેશના ક્ષિતિજમાં સર્વદા પાસે પ્રકાશી રહેલા ચન્દ્ર જેવા કે દૂર પ્રકાશી રહેલા અમર વાલિખલ્ય મુનિરૂપ તારાગણ જેવા ઋષિઓ, પરિવ્રાજકો, અને પંડિતો—એ સર્વ ચિત્ર ધર્મના ઇતિહાસના પડદા ઉપર પડી રહેલું

છે, અને જોનારને આશા, ઉત્સાહ અને પ્રકાશ આપ્યા કરે છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો આજ જેને ધર્મ કહે છે તે આ પડદા ઉપરનાં માત્ર બિંદુઓ છે આપણા પૂર્વજો જે જે પરમાર્થચિંતન કરી ગયા છે અને ઐહિક શોધ અને વિચાર આચાર આલેખી ગયા છે તે સર્વ આ પડદા ઉપર એકપાસ વિરાજતી એક ભવ્ય અને સુંદર પણ કાળપાસે જૂની ઝાંખી કરી નાંખેલી આકૃતિ છે, અને બીજી પાસ પાશ્ચાત્ય સાક્ષરોની નવીન જાજ્વલ્યમાન વિજયવતી મૂર્તિ ચિત્રિત છે. એ સર્વના આ પડદા ઉપર બુદ્ધિ, શોધકબુદ્ધિ, સુન્દરતા, રસિકતા આદિ તેજ અને અંધકાર આદિ ગુણોને દર્શાવવાની અનેક રંગોની ઘાડી કે આછી છાયાઓ છે. પણ એ ચિત્ર કોણે કાઢ્યું ? એ છાયાઓ કોણે રંગી ! આદિ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવો જ છે કે મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈક એવું સત્ત્વ છે કે જે પશુમાં નથી અને પામરમાં નથી પણ આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણના શોધકના અન્તરાત્મામાં જાગે છે અને તેને પ્રવૃત્ત કરે છે અને આ સર્વ ચિત્ર તે તેજ પ્રવૃત્તિનું ફળ છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યનો પશુભાગ આ સત્ત્વની દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યાં ત્યાં આ સત્ત્વ પશુભાગને કાંઈક નવીન જ આહાર આપે છે, નવીન જ રૂપ આપે છે અને નવીન જ વ્યાયામ અને પ્રવૃત્તિ આપે છે. આ સત્ત્વ મનુષ્યને નવી અર્થમં દૃષ્ટિ–દિવ્યદૃષ્ટિ–આપે છે, નવું બળ આપે છે, નવા અધિકાર આપે છે, નવી વૃત્તિ આપે છે, નવી પ્રવૃત્તિ આપે છે, અને નવી નિવૃત્તિ આપે છે. આ સત્ત્વ ન હોય તો કાલાંતરે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ નષ્ટ થાય અને મનુષ્યસૃષ્ટિ જંગલી થઈ જાય. આ સત્ત્વ તે મનુષ્યનો મનુષ્યભાગ છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને આત્મકલ્યાણમાં પ્રેરે છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને લોકકલ્યાણમાં પ્રેરે છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને ઉચ્ચં-ગ્રાહ આપી ઊડવાની શક્તિ આપે છે, આ સત્ત્વ કવિના હૃદયમાં પ્રવર્તે છે, કવિની જિહ્વાની અને લેખિનીની પાસે કલાપ કરાવે છે—નૃત્ય કરાવે છે–ગાન કરાવે છે, અને એ સૃષ્ટિથી મનુષ્યજાતિ સુન્દર સૂક્ષ્મ અને રસિક ઉચ્ચગ્રાહ પામે છે. આ સત્ત્વથી ચિત્રકારો, ગાયકો અને સૂક્ષ્મ કલાઓના ભોક્તાઓ, મનુષ્યના પશુભાગને, સૂક્ષ્મતર કરી, દાંત અને જીભ અન્નને કરે છે એમ, દ્રવમાન અવસ્થામાં આણી, મનુષ્યના કારણદેહના ચેતન જઠરાગ્નિમાં લીન કરે છે અને મનુષ્ય-ભાગના એ દેશને શક્તિ-પુષ્ટિ આપે છે; કવિઓના દૃષ્ટ ઉચ્ચગ્રાહમાં આ પણ સંવાદી થાય છે. અર્થ અને કામનાં પ્રથમ સ્વરૂપને આવા આવા

અનેક ઉચ્ચગ્રાહિથી કલાધરો અને કવિઓ જેમ સૂક્ષ્મ કરતા જાય છે તેમ એ પ્રથમ સ્વરૂપને ઉદ્યોગ–મીમાંસકો બુદ્ધિ અને સાહસ આદિના અપૂર્વ વિકાસથી પશુભાગની સાથે જોડી રાખે છે અને મનુષ્યજાતિના પશુત્વને સુદૃઢ કરી, મનુષ્યભાગરૂપ નૌકાને, નીરમના ભારથી, પવન અને સમુદ્રના બળ સામે ટકવાની શક્તિ આપે છે. એજ સત્ત્વ રાજાઓને રાજધર્મ શીખવે છે અને રાજાઓના ઉચ્ચગ્રાહને પ્રજાકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત કરે છે આ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આત્મા થનાર આ સત્ત્વ તે જ મનુષ્યનો મનુષ્યભાગ છે, તે જ મનુષ્યધર્મ છે, અને તે જ મનુષ્યનો વિશેષ છે.

જ્યારે શિષ્ટ મનુષ્યોનો મોટો ભાગ, આ મનુષ્યધર્મ સાથે જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત અભેદ પામી, એ અભેદસ્વરૂપથી બંધાયેલી અનેક નાડીઓમાં પ્રવાહપતિત અને પ્રવૃત્ત થાય છે અને પ્રવાહમાં પડી ગતિમાન થાય છે, ત્યારે એ મનુષ્યોનો અવશિષ્ટ ભાગ, એ પ્રવાહમાં ન પડતાં તેના તટ ઉપર ઊભો રહી, એ આખા પ્રવાહને અથવા એ પ્રવાહના કોઈ ભાગને તટસ્થરૂપે પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ પ્રત્યક્ષીકરણ કરનારા તટસ્થ સાક્ષીઓનું જીવન કેવળ સાક્ષરજીવન છે. આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણના પ્રવાહમાં અન્ય મનુષ્યોને પડેલા તેઓ જુએ છે, તે પ્રવાહપતન ઉપર દૃષ્ટિ કરવી એ તેમનુ એક લક્ષ્ય છે, એ તટસ્થતા આ જીવનનો એક વિધિ છે, એ તટસ્થતા વર્જ્ય કરી લોકકલ્યાણના વેગવાન પ્રવાહમાં જાતે પડવું એ આ જીવનને પ્રતિકૂલ છે, એ સાક્ષીસ્વરૂપતામાં આ જીવનનો ભોગ છે–બોધ છે–ઉપયોગ છે–લય છે–અન્ત છે–અને શમ છે. આ વિધિ, આ જીવન, તેના ભોક્તાના પશુભાગનુ, મનુષ્યભાગનુ અને આત્માનું કલ્યાણ સાધે છે. આ જીવન જીવનાર તટસ્થ પ્રવાહને અને પ્રવાહમાં પડેલા જીવોને ઉપયોગી થઈ શકે છે અને લોકકલ્યાણનુ જાતે સ્વશક્ત્યનુસાર સાધન થઈ શકે છે. અર્જુને રથમાં બેસી યુદ્ધ કર્યું અને વિજય મેળવ્યો ત્યારે કૃષ્ણે અશસ્ત્ર રહી માત્ર સારથિત્વ કર્યું. પાણ્ડવોનો વિજય મહારથીએ મેળવ્યો કે સારથિએ મેળવ્યો? જ્યારે એ મહારથી એ સારથિ વિનાનો થયો ત્યારે એને જ જંગલી કાબા લોકોએ લૂંટ્યો અને સારથિનો પ્રભાવ સિદ્ધ થયો. તે જ ન્યાયે સાક્ષરજીવન એ મનુષ્યજીવનના મનુષ્યભાગના પ્રવાહજીવનનુ અશસ્ત્ર સારથિપણું કરે છે, અને લોકકલ્યાણ આ મહારથી તેમ સારથિ ઉભયના સંયોગ વિના યોજાતું નથી.

આપણા લોકે ગણેલા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પદાર્થોની વ્યવસ્થા મહા મુનિજનોનાં સાક્ષરજીવને કરેલા સારથિપણામાંથી જન્મ અને વિકાસ પામી છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એવી વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય લોકકલ્યાણને અર્થે રંકથી તે રાજાઓ સુધીના સર્વ વર્ગોના પ્રવાહના બળથી જ પશુભાગ અને મનુષ્યભાગની અમુક વ્યવસ્થા દેશકાળપ્રમાણે બધાતી ચાલે છે તે વ્યવસ્થા પણ ગ્રીસ–એથેન્સના કાળથી તે આજ સુધીના કાળના સાક્ષરોએ કરેલા સારથિપણાનો પ્રભાવ છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

સાક્ષર સારથિનો અશસ્ત્ર યોગ, અને પ્રવૃત્તિનાં દૂરગામી સફળ અસ્ત્ર નાંખવા સંસારયુદ્ધના પ્રવાહો વચ્ચે ઘૂમનાર ધનુર્ધર મહારથી, એ બેના સંયોગથી લોકકલ્યાણ છે.

સાક્ષરજીવનની આ તટસ્થતા કેવા પ્રકારની છે? તેનું સાક્ષિત્વ કેમ પ્રવર્તે છે? પ્રવાહના વેગમાં પડવું એ તેને કેમ પ્રતિકૂલ છે? એ જીવનમાં બોધ, આનન્દ, અને શમ કેવે પ્રકારે સ્ફુરે છે? એ જીવન જીવનારના પશુભાગનું, મનુષ્યભાગનું, અને આત્માનું કલ્યાણ કેવી રીતે સાધવામાં આવે છે? એ જીવન લોકપ્રવાહથી તટસ્થ રહી તેનું સારથિત્વ કેવી રીતે કરે છે? એ સારથિત્વનું ફળ કેવી રીતે અને કેવો ઉદય પામે છે? એ જીવનનો અંત કેવી રીતે આવે છે? એ મહાધર્મ ભરેલા જીવનના ભોક્તા થવાનો અધિકાર, અભિલાષ, અને ધર્મ કોનો છે? જગન્નાથ કવિએ આ સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય સુન્દર શ્લોકમાં મૂકીને પણ રહસ્યનું પ્રકટીકરણ અનધિકારીને થાય નહીં એવી ચતુરતા વાપરી છે.

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः
अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्त्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव चरित्रमन्यत् ॥

ઉપરના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર કવિરાજે માર્મિક "અન્ય" શબ્દમાં અંતર્ભૂત રાખેલો છે તેનો આવિર્ભાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો

છે. અનધિકારી અને અધિકારી–એ ભેદનો વિચાર કરવો આ યુગમાં પડતો મૂકીશું, પોષકવાયુ–Oxygen–જેવા પદાર્થનો ઉપભોગ સર્વને પ્રાપ્ત થવા દેવા માટે મનથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ અંતરાય દૂર રાખીશું–અને અક્ષરમન્દિરમાં જે કોઈ જીવનભક્તિ કરવાનો અભિલાષ રાખે તેને, ભ્રાતૃભાવથી સહાયભૂત થવાય એમ ચર્ચવા માંડેલો વિષય ચર્ચીશું.

પ્રાચીન કાલમાં થયેલી આ દેશની વ્યવસ્થાઓની આ કાલમાં અવ્યવસ્થા થઈ છે, તેમાંથી સાક્ષરજીવનની વ્યવસ્થા નિરાળી કરી નાંખી તે પછી એ જીવનનાં તત્ત્વ દર્શાવવાના હેતુથી અત્યાર સુધીની ચર્ચા કરેલી છે. એ ચર્ચાનો હવે સંક્ષેપમાં ઉપસંહાર કરી એ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ઉપરના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીશું. દેશકાલે કરેલી અવ્યવસ્થા કચરારૂપે આ વિષય ઉપર બાઝી રહી હતી તેને યથાશક્તિ માંજી નાંખી તેથી મુક્ત થયેલા કાચનો ઉપયોગ કરવો સુતર પડશે.

સાક્ષરજીવનની સિદ્ધિ, આયુષ્યને ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી પૂર્ણ નિવૃત્તિ મળવા વિના, પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. દ્રવ્યોપાર્જન માટેની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ મળવી આ દેશકાલમાં અતિકઠિન છે. તે છતાં તેને કેમ મેળવવી એ ચર્ચા આપણે પ્રથમ કરી ગયા છીએ. સાક્ષરજીવન માટે અન્નપૂર્ણાની યોજના પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં હતી, પણ તે હવે છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. પાશ્ચાત્ય તંત્રોએ સરસ્વતીદેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં દ્વારમાં જ વચ્ચોવચ દ્વારપાલસ્થાને લક્ષ્મીદેવીની મૂર્તિને પધરાવી દીધી છે તેની પૂજા કર્યા પહેલાં સરસ્વતીદેવીની ષોડશોપચાર પૂજા કેવળ દુ:સાધ્ય છે. આપણો લોકસમુદાય ઘણુંખરું લક્ષ્મીદેવીની જ પ્રદક્ષિણા કરી રહે છે ને તે પ્રદક્ષિણાથી જ તૃપ્ત થાય છે. નિરક્ષરવર્ગને તો આટલા પરિક્રમણમાં અહોનિશ આયુષ્ય ગાળવું અનિવાર્ય હોય. પણ સાક્ષરવર્ગને તે વસ્તુ અનિવાર્ય નથી. **સરસ્વતીની માત્ર દ્વારપાલિની–સ્થાને અન્નપૂર્ણારૂપે જ લક્ષ્મીની પૂજા સાક્ષરોને ઉચિત છે, સંભાવ્ય છે, અને ધર્મ્ય છે.** સાક્ષરો જ્યારે લક્ષ્મીનું વધારે પરિક્રમણ કરે ત્યારે તો પરિક્રમણ કોઈ અન્ય પ્રયોજનથી પ્રયુક્ત ન હોય તો અધર્મ્ય જ ગણવું જોઈએ. સરસ્વતીના સહવાસમાં આવી, પાઠશાળાઓમાં અને વિદ્વાનો વચ્ચે રહી, તેમના સુધડ સૂક્ષ્મ ઉચ્ચ સંસ્કારો પામી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજ મહાત્માઓના લેખ–સરોવરોમાં દિવ્ય સ્નાન કરી,

અનેક અનુભવવાળા અને દૂરદર્શી વિદ્વાનોની ચિન્તાઓએ ચતુરતાથી રચેલા પરીક્ષાયન્ત્રોમાં મહાકષ્ટથી અને મહાતાપથી સિદ્ધ થઈ અને એ દેવીનો મહાપ્રસાદ લેવાનો અધિકાર પામી, તે અધિકાર પામનાર વર્ગને શિર શું કંઈ નવું ધર્મબંધન અને નવો રસાભિલાષ પ્રાપ્ત થતાં નથી ? શું સરસ્વતીદેવીના સ્વરૂપમાં, જ્ઞાનમાં અને આત્મામાં આ સાક્ષરોને મોહ પામવાનું કારણ મળતું નથી અથવા મળે છે તોપણ ઊષરભૂમિમાં પડેલા બીજ પેઠે નિષ્ફળ થાય છે ? વાંચનાર, જો તું સાક્ષર હોય તો આ પ્રશ્ન તારા હૃદયને અવશ્ય પૂછજે અને તેનો ઉત્તર તારી વિદ્યા તને દઈ શકે તેમાં માત્ર સાધનભૂત થવાને જ આ લેખ લખવા પ્રયત્ન કરેલો છે. નક્કી, તારામાં તારા મનુષ્યભાગનો ઉદય એટલો તો થયો હશે કે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની વૃત્તિની છાયાનો તું કેવળ અપરિચિત નહીં હોય. શરીરધર્મ ઉપરાંત કંઈ પણ તારા "પરમસુખ", "પરમાનન્દ", અથવા Summum bonum, ની મુદ્રા તારા હૃદયમાં ન જ પડે એમ છેક નહીં હોય. જો તારે વિશે આ લેખકની આટલી કલ્પના કંઈક પણ અંશે સત્ય હશે તો તને તારી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કંઈ પણ ઉચ્ચતર ઉચ્ચગ્રાહ–ideal–જડશે, કંઈ પણ નવી કર્તવ્યતા–line of duty–સૂઝશે, અને તું આસ્તિક હોઇશ કે નાસ્તિક તો પણ, તારી બુદ્ધિમાં કોઈક નવું ધર્મતંત્ર ખડું થશે અને લક્ષ્મીદેવીનું પરિક્રમણ ત્યજાવી તને કોઈ નવીન દિશામાં પ્રેરશે. એ નવી દિશા પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં ભળશે તો પણ તે લોકકલ્યાણની સાધક થશે. તે પ્રવાહમાં ન ભળતાં એ દિશા નિવૃત્તિમાં લય પામશે તો તો તું સાક્ષરજીવનને જ પામશે. તું આમ પ્રવૃત્તિમાં પડે કે નિવૃત્તિમાં પડે તે તારી વ્યક્તિની શક્તિવૃત્તિની વાત છે. આ લેખકને તે ઉભય પરિણામ ઇષ્ટ અને અભિનન્દનીય છે, કારણ અર્જુનનું યુદ્ધ અને કૃષ્ણનું અશસ્ત્ર સારથિત્વ ઉભયના યોગથી જ લોકકલ્યાણ સાધ્ય છે, ઉભયમાંથી એક પણ કાર્ય ઉપેક્ષ્ય નથી, અને એ બેમાંથી આ કાર્યમાં સાધનભૂત થવું કે એ કાર્યમાં થવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતાની શક્તિવૃત્તિની વાત છે તે તેણે પોતે શોધી કાઢવાની છે. વાંચનાર, ઉપર સૂચવેલા પ્રશ્નો જો તું તને પોતાને પૂછશે, અને લક્ષ્મીદેવીને અન્નપૂર્ણાને જ સ્થાને રોકી રાખી, દર્શાવેલે માર્ગે તૃપ્તિયોગ પામીશ તો તને કોઈ પણ ધર્મ્ય માર્ગ જ જડશે. આ લેખકનો પ્રયત્ન તો માત્ર તારા મનુષ્યભાગને જાગ્રત કરી એટલું જ કહેવાનો છે કે

અરે તમે ઘડી ઘડી પૂછો છો—"હેની તું જ કરવું શું તે !"
નહીં પ્રશ્ન એ ચાલે ! ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે.
ઊગ્યો ભાનુ વિદ્યાનો તમમાં; પૂછો પૂછી બીજાને શું !
નહીં ચાલે એ ! નહીં ચાલે એ ! રોઈ રોઈ આખર મરશું !

(સ્નેહમુદ્રા કાંડ ૯.)

પ્રિય સાક્ષર ! અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ તારો ધર્મ તું જાતે જ શોધી લે. સરસ્વતીનું વાહનમયૂર જેવું અનેક રમણીય રંગ અને અવયવવાળું સુસ્વર અને ઉદાત્ત ઉન્નતકંઠ છે તેવું જ તે ઊડવાની પ્રવૃત્તિવાળું છે. તે વાહન પેઠે સરસ્વતીદેવીના પવિત્ર રમણીય ભારને ઊંચકી અનેક વ્યવહારોમાં પ્રવૃત્તિમાન થવું હોય તો એ દેવીનું વાહનત્વ તું ભલે સ્વીકારે. રાજકીય, સાંસારિક અથવા જે કોઈ વ્યવહારમાં તું એ રમણીય મયૂરરૂપે ટૌકા અને કલાપ કરતો કરતો સરસ્વતીદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરીશ તે સર્વ વિષયમાં એ દેવી નવા પ્રકાશ અને નવું ગાન ભરશે, અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ સંવૃદ્ધ થશે. પણ આમ પ્રવૃત્તિમાટે એ દેવીનું વાહન થવા કરતાં તે દેવીના ચરણપાસે નિવૃત્તિ પામી સ્વસ્થ રહી એની વીણા અને એનું ગાન તારા હૃદયમાં તું ઉતારીશ તો તે માર્ગ સાક્ષરજીવનનો છે. તે ગાનની શ્રુતિમાટે અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત રહી ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થઈ, એ ગાનનો અભિલાષી તું થાય તો સાક્ષરજીવનનો તું અધિકારી છે; અને આજ અથવા ભવિષ્યમાં એ અધિકાર પામી આ વીણાધારિણી દેવીના ગાનનું સાક્ષિત્વ તારે પામવાનું હોય તો તે ભાવિ અવસ્થાના ચિત્રની છાયા તને પ્રત્યક્ષ કરાવવા આ લઘુ પ્રયત્ન છે. જો આ ચિત્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં તારી ભાવના આ પ્રકારની ન હોય અને તું આ દેવીનું મયૂરત્વ ઇષ્ટ ગણતો હોય તોપણ તું અને સાક્ષરજીવનનો અધિકારી ઉભય એક જ દેવતાના મન્દિરના ગર્ભાગારમાં જુદા જુદા અધિકારે નીમાયેલા સત્ત્વ છો અને એક જ દેવીના ભક્ત છો માટે પણ તું આ ચિત્રને પ્રીતિથી સુદૃષ્ટ કરી લે કે તું અને એ અધિકારી, અન્યોન્યાશ્રય આપી અને અન્યોન્યાશ્રય પામી, સંગત રહી, વિધાતાની પ્રિય પુત્રીની શ્રેયસ્કરિણી યોજનાઓનો નિર્વાહ કરી શકો.

પ્રકરણ ૩

સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા અને સાક્ષિતા.

બ્રહ્મજ્ઞાન, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયને, અનુકૂલ છે; પ્રવૃત્તિમાન જનક અને કૃષ્ણ, અને નિવૃત્ત શુકદેવ અને શંકરાચાર્ય, એ સર્વ મહાત્માઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ થયાનાં દૃષ્ટાંત છે. પણ સાક્ષરજીવનને તો નિવૃત્તિની જ આવશ્યકતા છે. પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના, ઉભયના, પ્રવાહોને તટે ઊભાં રહી, એ પ્રવાહોનું અવલોકન કરવું એ જ સાક્ષરજીવનનું તત્ત્વ છે. પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં પડવાને આ જીવનને અવકાશ નથી એટલું જ નથી, પણ નિવૃત્તિના પણ પ્રવાહ છે તેને નિવૃત્તતર થઈ સાક્ષરજીવન સુદૃષ્ટ કરે છે. આ અવલોકન આ દૃશ્યમાત્રનું સુદર્શન, એ જ સાક્ષરજીવનનું સાક્ષિત્વ છે. સાક્ષિત્વને સાધનરૂપે એ જીવનની તટસ્થતા છે. એ તટસ્થતા અને સાક્ષિત્વનાં વર્ણન અને દૃષ્ટાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાક્ષરોને મુખેથી આપણે પ્રથમ સાંભળી લઈશું.

અંગ્રેજ પર્યેષક વિદ્વાન કાર્લાઈલે ટ્યુફેલ્સડ્રોખ નામનો પંડિત કલ્પી, તેનું સાક્ષરજીવન Sartor Resartus નામના ગ્રંથમાં આપેલું છે.

પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં પડ્યા વિના તેના તટ ઉપર જ કેવી વૃત્તિથી ઊભા રહેવાય? યુદ્ધ મચી રહેલું હોય ત્યાં ઊભા રહેનારનું રુધિર ભયથી અવસન્ન થાય કે શૌર્યથી તપ્ત થાય તે સમજાય પણ તેને જડ ચિત્ર જેવું જ ગણી, જીવતાં માણસનાં મરતાં શરીર જોઈ હૃદયમાં કંઈ પણ વિકાર ન અનુભવી, ઉદાસીનતા રાખવી એ શું શક્ય છે? અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપમાં સમાપ્ત થતા પ્રવાહો દેખાડનાર વ્યાસે એ ઉદાસીનતા શક્ય અને આવશ્ય ઉભય ગણી છે એવે પ્રસંગે એવી સ્થિતિ કાર્લાઈલે પોતાના સાક્ષર નાયકમાં કલ્પી છે.

"How prospered the inner man under so much outward shifting? Does Legion still lurk in him, though repressed; or has he exercised that Devil's Brood? We can answer that the symptoms

continue promising × × ×. We can rather say that Legion or the Satanic School was now pretty well extirpated and cast out, but *next to nothing introduced in its room.*"

આ જીવનનું અંતઃકરણ આમ શૂન્ય થઈ જાય છે એટલે સંસાર જેને મોટાં સત્વ ગણે છે તે એ હૃદયમાં પેસી શકતાં નથી અને તેને સાટે પ્રવૃત્તિનાં કે નિવૃત્તિનાં કોઈ પણ, હૃદયચક્રની નાડીઓમાં વેગ મૂકનાર, સત્વ ઊભાં થઈ શકતાં નથી. એ હૃદય આમ ખરેખરું તટસ્થ થઈ જાય છે અને માત્ર સંસારની આકારસૃષ્ટિના પ્રતિબિંબનું ચિત્ર દૃષ્ટિમાં પ્રવાહરૂપે સ્ફુરે છે. એ આકારોના પ્રવાહ પારદર્શક બની જાય છે અને તેની અંદરનાં સત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તટસ્થતામાંથી સાહિત્ય પોષણ પામે છે. કાર્લાઈલ તે વિષયે પોતાના સાહારના મુખમાં વચન મૂકે છે કે

"What highest mortal, in this inane existence, had I not found a Shadow-hunter or Shadow hunted; and, when I looked through his brave garnitures, miserable enough? Thy wishes have all been sniffed aside, thought I; but what, even had they been all granted! Did not the Boy Alexander weep because he had not two planets to conquer; or a whole Solar System; or, after that a whole Universe? When I gazed into these Stars, have they not looked-down on me as if with pity, from their Serene Spaces; like eyes glistening with heavenly tears over the little lot of man! Thousands of human generations, all as noisy as our own, have been swallowed up of time, and there remains no wreck of them any more; and Arcturus and Orion and Sirius and the Pleiades are still shining in their courses, clear and young

when the Shepherd first noted them in the plain of Shinar Pshaw! What is this paltry little Dog-cage of an Earth: what art thou that sitest whining there? Thou art still Nothing, Nobody; true; but who then is Something, Somebody? For thee, *the family of man has no use; it rejects thee, thou art wholly as a* DISSEVERED LIMB; *So be it; perhaps it is better so*! *This was* THE CENTRE OF INDIFFERENCE *I had now reached; through which whoso travels* from the Negative Pole to the Positive *must necessarily pass.*"

જે સર્ ધાતુ ઉપરથી સરિતા શબ્દ નીકળેલો છે તેજ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો એ જ સરિતા જેવો સરી જતો સંસાર અનેક પ્રવાહમય બનેલો છે. એ પ્રવાહના આપણે અવયવરૂપ છીએ તે છતાં તેનાથી આપણે જુદા હોઈએ અને તેના અવયવરૂપ ન હોઈએ તેમ તેનાથી બહાર તેના પ્રવાહના તટ ઉપર ઊભા રહીએ, અને એ પ્રવાહિત વસ્તુને પારદર્શક કરી જોઈ શકીએ–તે આ જીવનની તટસ્થતા છે. કાર્લાઈલ કહે છે તેમ જ એના સાક્ષરની પેઠે તટ ઉપરના સર્વ પ્રવાસીઓને માટે આ ભૂમિકામાં થઈને જ માર્ગ છે.

સાક્ષરજીવનને આખું વિશ્વ, કાર્લાઈલના (Dog-cage) શ્વાનના પંજર જેવું–કારાગૃહરૂપ–દેખાય છે; તેમાંથી બહાર નીકળી તેના તટ ઉપર સ્થિત થઈ, સ્વતંત્ર થઈ, પોતાની સ્વયંપ્રકાશ દીવાસળી સળગાવી તિમિરને પણ સુદૃષ્ટ કરવું એ આ તટસ્થ જીવનો લોભ છે.

નિત્ય. પ્રમોદ. ભરવા. ઉરમધ્ય. વિશ્વ.
કારાગૃહે નહીં થકાય તું થી કદાપિ;
તો વ્યોમચારી રવિ–અસ્ત–સમે ઘસાઈ,
હું, બુદ્ધિ–દીપસળી! ધાર પ્રભા સ્વકીયા.

(સ્નેહમુદ્રા કાંડ ૭૦.)

સંસારપ્રવાહની આ ઘોર નિશામાં ભમતાં નિશાચર સત્ત્વોને

જાગતાં ગણીએ તો તેવી જાગૃત દશાના સાક્ષી તટસ્થને કાર્લાઇલનો પંડિત તે સર્વને સ્વપ્ન જેવું જોતો ગણે છે.

"It is Night of the world, and still long till it be Day: we wander among the glimmer of smoking ruins, and the Sun and Stars of Heaven are as if blotted out for a season; and two immeasurable Phantoms, Hypocrisy and Atheism, with the Gowl, Sensuality, stalk abroad over the Earth and call it theirs: *well at ease are the Sleepers for whom Existence is a shallow dream.*"

એ જીવનની દૃષ્ટિએ સર્વ પ્રવાહ કેવળ સ્વપ્ન પેઠે ચાલ્યા કરે છે એટલું જ નહીં પણ તે સ્વપ્નની વેળાએ એ પ્રવાહમાં આવિર્ભાવ પામી ઊછળતા જગતના સુખદુઃખના તરંગોને પણ સ્વપ્નરૂપ જ ગણી તટસ્થ એ સર્વને ઉદાસીનતાથી જુએ છે. તેનું પણ કંઈક ચિત્ર કાર્લાઇલ આપે છે.

"When the whole Gans was one vast cackle of laughter, lamentation, and astonishment, our sage sat *mute.*"

એ તટસ્થતામાંથી, એ ઉદાસીનતામાંથી, એ સ્વપ્નદૃષ્ટિમાંથી, અંતે કંઈ ફળ આવવાની આ સાક્ષીને કંઈ આશા છે? એ પ્રશ્ન કાર્લાઇલ જ પૂછે છે—

"We say as before, with all his malign indifference, what mad hopes this man may harbour?"

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ સાક્ષરજીવનને કેવી કેવી વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ છે તેનો શોધ કાર્લાઇલ કરે છે અને એટલું સમજે છે કે પ્રથમ તો આ જીવનને એકાંતવાસ અને એકાંતવાસમાં સ્ફુરતી ચેતનશક્તિ ઇષ્ટ છે. જ્યાં કોઈ પ્રાણીનો પગસંચાર જ્યાંય નહીં અને

શબ્દ સંભળાય નહીં એવું સ્થાન આ જીવનને પ્રિય છે. ધ્રુવવૃત્તની ૭ માસની નિશા તો અતિપ્રિય છે. ત્યાં તો હિમના મહાસાગર–ક્ષીરસાગર–ના પ્રવાહનો દિનરાત્ર મચી રહેલો ખળખળાટ સાંભળવાનો છે. દિવસસમયે પ્રવૃત્તિમાન ઊગતો સૂર્ય પણ, આ નિવૃત્તિના રાજ્યના અદૃષ્ટ રાજાની આજ્ઞા સ્વીકારી, આકાશમાં ઊંચો ચડતો નથી. એ સૂર્યકિરણના પ્રવાહ આ સાક્ષરને માથે આવતા નથી પણ એના ચરણ નીચે સંતાઈ, લીન થઈ, નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તપ સાધવા ઊભેલા વાલિની કક્ષામાં ઉન્મત્ત રાવણ ભરાઈ ગયો અને અગસ્ત્યના મુખમાં સમુદ્ર આચમનપાનરૂપ થઈ ગયો તેમ આ ધ્રુવવૃત્તના સૂર્યકિરણના આગ્ર પ્રવાહ આ સાક્ષરજીવન જીવનારના ચરણ નીચે ભરાઈ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સંસારના પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ ન થતાં કાર્લાઇલના સાક્ષરને આ નિવૃત્તિની નિશા અતિપ્રિય થાય છે.

"Silence as of death, for Midnight, even in the Arctic latitudes, has its character: nothing but the granite cliffs ruddy-tinged, the peaceable gurgle of that slow heaving Polar Ocean, over which in the utmost North the great Sun hangs low and lazy, as if he too were slumbering. Yet is his cloud-coach wrought of crimson and cloth-of-gold; yet does his light stream over the mirror of waters, like a tremulous fire-pillar, shooting downwards to the abyss, and hide itself under my feet. In such moments, solitude also is invaluable; for who would speak, or be looked-on, when behind him lies all Europe and Africa, fast asleep, except the watchmen; and before him the silent Immensity, and Palace of the Eternal, whereof our Sun is but a porch-lamp?"

જેમ યુદ્ધગર્જનાઓ વચ્ચે તટસ્થ રહી શકનાર અર્જુનને વૈરાટદર્શન કરવાની શક્તિ આવી, અને જેમ એ દૃષ્ટિ આવતાં એને નવી પાંખો આવી તેમ સંસારની ગર્જનાઓ વચ્ચે તટસ્થ રહી શકનાર

ટ્યૂફેલ્સડ્રોખને કુદરતમાં જડપ્રકૃતિને પણ નિરૃત્તિમતી જોઈ નવી પાંખો આવી. શ્વાનપંજર જેવા કારાગૃહમાંથી મુક્ત થઈ બહાર ઊડી જવાની શક્તિ આવી.

"The imprisoned Chrysalis is now a winged Psyche; and such, wheresoever be its flight it will continue."

કીટની ભમરી થઈ ગઈ, અને છાણુ મૂકી શુદ્ધ આકાશમાં ઊડવા લાગી. હવે એની તટસ્થતા (જેના એક અંગને કાર્લાઈલ Passivity કહે છે તે) સપક્ષ થઈ. એના ઇષ્ટ એકાંત પ્રદેશમાંથી સર્વ નામરૂપની માયા સરી ગઈ અને તેમની પાછળ ઊભેલી વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થઈ. એ વસ્તુમાંથી, એ સત્ત્વમાંથી, નવી સંજ્ઞાઓ થઈ-કોઈક અલક્ષ્ય સત્ત્વ હાથવડે આ સાક્ષરને પોતાની પાસે આવવાની સંજ્ઞા કરવા લાગ્યું.

"The Passivity given him by birth is fostered by all turns of his fortune. Everywhere cast out, like oil out of water, from mingling in any Employment, in any public Communion, he has no portion but Solitude, and a life of Meditation. The whole energy of his existence is directed, through long years, on one task: that of enduring pain if he cannot cure it. Thus everywhere do the Shows of things oppress him, withstand him, threaten him with fearfullest destruction: only by victoriously penetrating into Things themselves can he find peace and a stronghold. But is not this same looking-through the Shows, or Vestures, into the Things, even the first preliminary to a Philosophy of Clothes? Do we not, in all this, discern *some beckonings* towards the true higher purport of such philosophy: and what shape it must assume, with such a man, in such an era?"

આમ "વસ્તુ" ઉપર મોહ પામતા અને "નામરૂપ" પાસેથી નાસી જતા જીવનની–સાક્ષરજીવનની–કથાઓ નામરૂપના સંસારની વસ્તીની દૃષ્ટિએ આવવી કઠિન છે, એ કથા સમજવી કઠિનતર છે, અને એ જીવન સમાપ્ત થતાં સુધી એ કઈ વસ્તુ ભણી દોડે છે તે જાણી લેવું તે હજી વધારે કઠિનતર છે. એ જીવનમાં દૃષ્ટિ કરવાને દ્વાર નથી–માત્ર દ્વારમાં છિદ્રો છે તેમાંથી એ બંધ કરેલી કોટડીમાં બહારથી જોનાર એ છિદ્રોમાંથી જ કંઈક જોઈ શકે છે.

"Through many a loophole we have had glimpses into the internal world of Tewfelsdroch; his strange mystic, almost magic Diagram of the Universe, and how it was gradually drawn, is not henceforth altogether dark to us."

આ સાક્ષરના બાહ્યજીવનની કથા સંસારરસિક સંસારીઓને નીરસ લાગે એવી છે. બાકી તેનું પણ કંઈક ફળ થાય છે. પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્યરૂપે ચડેલું પાણી આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપે પડે છે ને મનુષ્યને ઉપયોગી થાય છે તેમ આ જીવનનું પણ ફળ સંસાર અનભિજ્ઞાત ચાખે છે.

"His outward biography therefore, which, at the Blumine Lover's Leap, we saw churned utterly into spray-vapour, may hover in that condition, for aught that concerns us here. Enough that by survey of certain 'pools and plashes' we have ascertained its general direction. Do we not already know that, by one way and other, it *has* long since again rained down into a stream?"

આ જીવનને ધર્મબંધન છે. મનુષ્ય દૃષ્ટિ જેટલી સ્ફુરે તેના પ્રમાણમાં ધર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ પડે એટલે તે ધર્મ દ્રષ્ટાને પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્માના દર્શનથી પરમાત્મા પ્રાપ્ત થાય

છે અને પરમાત્મરૂપ થવાય છે. તેમ જ ધર્મના દર્શનથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મરૂપ થવાય છે. દૃષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન, ઉપલબ્ધિ, આદિ શબ્દો કેટલીક રીતે એકબીજાના પર્યાય છે. એ દૃષ્ટિનું પોષણ એ મનુષ્યભાગનું સત્ત્વ છે–તત્ત્વ છે. એ દૃષ્ટિની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિને પગલે પગલે પ્રમાણમાં ધર્મની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ થાય છે, અને એ ધર્મ જ મનુષ્યભાગનો વિશેષ છે તે આપણે વિચારી ગયા છીએ. ધર્મનું મૂળ સત્ય છે અને સત્યનું મૂળ દૃષ્ટિ છે. કાર્યજીવનના પ્રવાહના રસની રસજ્ઞ અને રસિક દૃષ્ટિ કોઈનો સમગ્ર જીવનમાં સ્ફુરે તો તે જીવન દૃષ્ટિમય થાય છે, દૃષ્ટિરૂપ થાય છે, કેવળ સાક્ષી થાય છે. આમ દૃષ્ટિરૂપ જીવન થાય તો તે સત્યને પોષે છે અને નવી ધર્મસૃષ્ટિ અને આત્મસૃષ્ટિને જુએ છે. માટે જ આવાં સાક્ષરજીવન સર્વ દેશમાં અને કાળમાં ધર્મ અને જ્ઞાનના મેઘરૂપે અનેકધા વર્ણેલાં છે. અશુદ્ધ દૃષ્ટિ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ દેખાડી શકતી નથી અને અશુદ્ધ સત્યે પળાવેલા ધર્મ જગતને હાનિકારક હોય છે; માટે જ્યારે મનુષ્યોનો મોટો ભાગ કાર્યજીવનમાં રોકાયેલો છે ત્યારે તેનો યોગ્ય ભાગ દૃષ્ટિજીવનમાં રોકાયેલો રહે તો જ સમગ્ર જગતનું કલ્યાણ છે અને એવો ભાગ ક્ષીણ થાય તો જગતના કલ્યાણની પણ તેટલી ક્ષતિ જ સમજવી. બ્રાહ્મણવર્ણ યોજવામાં આ દેશના પ્રાચીન આર્યોની આવી જ વ્યવસ્થા હતી. હવે બ્રાહ્મણરૂપે દૃષ્ટિજીવન આકાલિક છે તો સાક્ષરજીવનરૂપે આ દેશમાં દૃષ્ટિજીવન યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્ફુરે તે દેશના કલ્યાણનું આવશ્યક સાધન છે. ટ્યૂફેલ્સડ્રોખના મુખમાંથી વચન નીકળે છે,

"The situation that has not its Duty, its Ideal, was never yet occupied by man."

"જે દેશકાળને માટે ધર્મ ન હોય અને ઉચ્ચગ્રાહ ન હોય તો મનુષ્યજીવનમાં અભૂતપૂર્વ દશા છે." અર્થાત્ મનુષ્યમાં મનુષ્યભાગ સ્ફુરે અને ધર્મ ન સ્ફુરે એ વાત અશક્ય છે. ચંડકૌશિકનો કર્તા ધર્મના મુખમાં પ્રથમ વચન આ મૂકે છે કે

मया ध्रियन्ते भुवनान्यमूनि ।

(આ સર્વ ભુવનોને હું ધર્મ ધારું છું.)

અને પછી બીજું વચન મૂકે છે કે

सत्यं च मां तत्सहितं बिभर्ति ॥

(અને હું ધર્મ અને એ ભુવનો—એ ઉભયને સાથે લાગાં ધારનાર તો સત્ય છે.)

એ સત્ય શુદ્ધ દષ્ટિમાં જ સ્ફુરે છે. ધર્મની સૃષ્ટિ કંઈ નવી જ છે અને એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સત્ય દષ્ટિથી જ થાય છે તે ચંડકૌશિકના કર્તાની પેઠે ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ બીજી ભાષામાં કહે છે.

"But it is with man's Soul as it is with Nature: the beginning of Creation is—Light. *Till the eye have vision*, the whole members are in bonds. Divine moment, when over the tempest-tost Soul, as once over the wild-weltering Chaos, it is spoken; Let there be Light! Even to the greatest that has felt such moment, it it not miraculous and God-announcing; even as under simpler figures, to the simplest and least. The mad primeval Discord is hushed; the rudely jumbled conflicting elements bind themselves into separate Firmaments: deep silent rock-foundations are built beneath; and the skyey vault with its everlasting luminaries above: instead of a dark wasteful Chaos, we have a blooming, fertile, heaven encompassed World. I too could now say to myself:- Be no longer a chaos, but a World, or even World-kin."

સાક્ષરજીવનમાં આમ નવી દષ્ટિ સ્ફુરતાં ત્યાં આગળ નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. સાક્ષરજીવનની એ સૃષ્ટિ વીર્યવતી થાય તો તેના પ્રભાવથી વિશ્વામિત્રે રચવા માંડેલાં જેવાં નવાં ખરાં બ્રહ્માણ્ડ આકાશમાં તરવરવાનાં. જ્યારે દેવોની શક્તિ બ્રહ્મતેજના પક્ષપાતભૂતના પાત્ર રાજા ત્રિશંકુને પ્રતિકૂળ થઈ ત્યારે એ તેજના પ્રભાવથી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ફેરવવા વારો આવ્યો. સાક્ષરજીવન સફળ થાય છે ત્યારે તેની શક્તિ

સર્વ ક્રિયાવતી સૃષ્ટિની અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરી શકે છે. આથી વધારે વીર્યવાન ધર્મ કયો ? આથી વધારે શ્રેયસ્કર ફળ જગત શું માગી શકે ? આવાં ફળથી ભરેલી સૃષ્ટિની કારણભૂત દૃષ્ટિની શક્તિ અને ભૂમિકા દર્શાવતાં ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ આનંદ અને ઉત્સાહથી ભરેલું સ્તોત્ર ભણે છે. તેમ કરતા પહેલાં "નામરૂપ"ની સૃષ્ટિને વસ્ત્રની ઉપમા આપી વસ્તુનું લક્ષણ આપે છે અને 'વસ્તુ' ભણી દૃષ્ટિ વળે છે.

"The thing Visible, nay the Thing Imagined, the Thing in any way conceived as Visible, what is but a Garment, a Clothing of the higher, celestial Invisible, unimaginable, formless, dark with excess of bright?"

તે પછી એ દૃષ્ટિના અવતારની સ્તુતિ આવે છે.

"The beginning of all Wisdom is to look fixedly on Clothes, or even with armed eyesight, till they become *transparent*. "The philosopher," says the wisest of this age, "must station himself in the *middle*:" How true! The Philosopher is he to whom the Highest has descended, and the Lowest has mounted up: who is equal and kindly brother of them all."

આ દૃષ્ટિનો–આ યોગનો–અવતાર દૃષ્ટ પદાર્થોના મધ્યમાં આવી ઉભો રહે ત્યારે જ દૃષ્ટિ સફલતાને પામે. કુરુક્ષેત્ર ઉપરના અર્જુનના યોગનો અવતાર કૃષ્ણરૂપે હતો અને તે પણ ક્ષેત્રના મધ્ય ભાગમાં જ હતો. ઉભય પક્ષ જાળવવા કૌરવને પોતાની સેના આપી હતી અને પાંડવોને પોતાની બુદ્ધિ આપી હતી–જેને જે પ્રિય હતું તેને તે આપ્યું હતું. બુદ્ધિ–દૃષ્ટિ–ના આકર્ષના ભાગમાં જય જાતે ખેંચાતો આવ્યો.

गुणभूतो जयो राजन् पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ॥

તટસ્થને પોતાના દૃષ્ટિપાતથી જ કોઈક અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય છે અને નવીન સત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ ઉદ્ગાર કરે છે કે

"*Happy* he who can look through the Clothes of a man (the Woolen, and fleshly, and official Bank-paper and State-paper Clothes) into the Man himself; and discern, it may be, in this or the other Dread Potentate, a more or less incompetent Digestive apparatus; yet also an inscrutable venerable Mystery, in the meanest Tinker that sees with eyes!"

કાર્લાઇલનો આ તટસ્થ મનુષ્ય લોકના મહાન પ્રવાહ ઉપર ઊભો રહી તેમાં દૃષ્ટિ નાખે છે, એ પ્રવાહના ગત અને આગંતુક ભાગ સુધીનો સર્વ ગોચર ભાગ પ્રત્યક્ષ કરી લે છે, અને તેનું કવન કરે છે.

"Reader, the Heaven-inspired melodious Singer; loftiest Serene Highness; nay, thy own amber locked snow and-rose-bloomed Maiden, worthy to glide sylphlike almost on air, whom thou lovest, worshipest as a divine Presence, which, indeed, symbolically taken, she is—has *descended* like thyself, from that same hair-mantled, flint-hurling Aboriginal Anthropophagus! Out of the eater comes forth meat; out of the strong comes forth sweetness. What changes are wrought, not by time, yet in time! For not Mankind only, but all that does or beholds, *is in continual growth*, regenesis and self-perfecting vitality."

આ સંસારના પ્રવાહનો પટ "મધ્યે વ્યક્ત" થતો, સુંદરતર થતો, ધસડાય છે. તેના દર્શનથી જ કૃતકૃત્ય થતો તટસ્થ સાક્ષર, હવે બીજું કંઈ જોવાનું કે કરવાનું બાકી ન લાગતાં, એવા સુંદર પ્રવાહ જોડે જોડે પોતાનો સૂક્ષ્મતર પ્રવાહ ચલાવી દે છે—આ નવા પ્રવાહરૂપ પોતે થઈ જાય છે-તટસ્થની નિવૃત્તિ જ પ્રવાહરૂપ થાય છે. આ નિવૃત્તિનો પ્રવાહ અક્ષરરૂપે ઇતર સંસારના પ્રવાહની જોડે જોડે વહન

કરતો સર્પ પેઠે ચાલ્યો જાય છે. તટસ્થે જે જોયું તે જગતને વર્ણવી દેખાડે છે; આ અક્ષરધારા, આ સરસ્વતી, આ ક્રિયા, આ જ આ નિવૃત્તિનો પ્રવાહ. ડ્યૂકેસડ્રોખનો ઉત્સાહ આ નવા પ્રવાહમાં અમરતા દેખે છે, સર્વનું કલ્યાણ દેખે છે, અને તેમાં લય પામે છે.

"Cast forth thy Act, thy *Word*, into the ever living, ever-working Universe; it is a seed grain that can not die; unnoticed to-day (says one), it will be found flourishing as a Banyan grove (perhaps alas, as a Hemlock forest!) after a thousand years"

આ તટસ્થતા અને આ પ્રવાહદષ્ટિ આ દેશના સાક્ષરોને સુપરિચિત છે અને તેમની દૃષ્ટિનું પ્રથમ ફળ, માયાના પ્રવાહ આગળથી ખસી જઈ, "ચિત્સ્વરૂપ"ના પ્રવાહમાં લય પામવાથી સિદ્ધ થાય છે.

दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतम्
वहति निकटे कालस्रोतः समस्तभयावहम् ।
इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्तनम्
तदिह महतां कोऽयं मोहो य एष मदाविलः ॥

કાલપ્રવાહનું દર્શન કરનાર અત્રત્ય આર્ય એ પ્રવાહ છોડી તટ ઉપર રહે છે, એટલુ જ નહીં પણ ત્યાંથી દૂર નાસવા ઇચ્છે છે. એની તૃપ્તિ આથી બીજે પ્રવાહ જોવામાં થાય છે.

यस्मिन् वस्तुनि ममता मम तापस्तत्र तत्रैव ।
यत्रैवाहमुदासे तत्र मुदासे स्वभावसंतुष्टः ॥

જીવન્મુક્ત સાક્ષરનું જીવન તો સ્વભાવથી જ તટસ્થ, સાક્ષી, અને આનંદરૂપ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ ઇતર વિદ્યાઓનો વિદ્યાર્થી પણ પોતાની વિદ્યાથી પ્રકાશિત થયેલા નવા પ્રવાહોને દૃષ્ટિગોચર કરી એટલા સાક્ષિત્વથી જ તૃપ્ત જીવન ગાળી શકે છે.

नास्माकं शिबिका न चास्ति कटकाद्यालंक्रियासत्क्रिया
नोत्तुङ्गस्तुरगो न कश्चिदनुगो नाप्यम्बरं सुन्दरम् ।
किं तु क्ष्मातलवर्त्यशेषविदुषां साहित्यविद्याजुषाम्
चेतस्तोषकरी शिरोनतिकरी विद्यानवद्यास्ति नः ॥

આવી દૃષ્ટિ, આવી પ્રજ્ઞા કેવો ઉન્મેષ પામે છે ?

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतम्
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिवेलानियमिता
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

પૃથ્વી, સમુદ્ર, અને ગગનને મર્યાદા છે પણ સત્પુરુષોના વિજયી પ્રજ્ઞોન્મેષને મર્યાદા નથી જ. આવી પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાવાળાં જીવનું મેઘ પેઠે અમૃતસાગરનાં પય સર્વદા પીધાં કરે છે. અને મનુષ્યસંસારની સૃષ્ટિમાં વાણીરૂપે વર્ષે છે એ જ-એ સૃષ્ટિનું કલ્યાણ.

अमृतजलधेः पायं पायं पयांसि पयोधरः
किरति करकास्ताराकारा यदि स्फटिकावनौ ।
तदिह तुलनामानीयन्ते क्षणं कठिनाः पुनः
सततममृतस्यन्दोद्गारा गिरः प्रतिभावताम् ॥

આવી દૃષ્ટિ સાથે હિમના કટકા–કરાં–પડે તો તે પણ અમૃતસ્યન્દી હોય છે. સાક્ષરોની દૃષ્ટિ જેવો વિષય જુએ છે તેને યોગ્ય પોતાની વાણીને કરે છે. જેવો પ્રવાહ સાક્ષરજીવનમાં પ્રતિબિંબિત થાય તેવું જ તેવું પ્રતિવમન થઈ અક્ષરરૂપે અન્ય મનુષ્યો પાસે ઊછળે, એટલી પ્રવૃત્તિને, આ નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિને અંતે, સાક્ષરજીવન પામે છે. કોઈ કવિ તો કોઈ જ્ઞાની, કોઈ પંડિત તો કોઈ વૈદ્ય, કોઈ જડપદાર્થશાસ્ત્રી તો કોઈ ચેતનશાસ્ત્રી અને કોઈ વ્યવહારવિદ તો કોઈ કલાવિદ એમ અનેક રૂપે સાક્ષરજીવન સ્ફુરે છે અને કોઈ વેળા તો બહુશ્રુત બહુમેધ પુરુષોની બુદ્ધિરૂપ જીવન જે જે પ્રવાહ આગળ તટસ્થ થાય તેને સુદૃષ્ટ કરી-કારવી શકે છે.

साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यासग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।
शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदपटा दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥

બહુમેધ સાક્ષરની વાણી તેમ દૃષ્ટિ અનેક ગમે તેવા વિષયમાં ક્રીડા કરી શકે છે.

જેવા પ્રવાહના તટ આગળ સ્થિત થઈ જેવી વસ્તુને આ જીવન પ્રત્યક્ષ કરે તે પ્રમાણે એ જીવનમાં પડેલા પ્રતિબિંબનાં રૂપરંગમાં ચિત્રભેદ પડે છે. તટસ્થતામાં પણ તેવા જ ભેદ હોય છે. કોઈ પ્રવાહ પાસેનો તટ રેતીના કોમળ રાશિનો બનેલો હોય છે, તો કોઈ તટ કેવળ કર્કશ શિલાઓથી ભરેલો હોય છે. કોઈ તટ ઉપર સૂર્યનો ઉગ્ર તાપ, તો અન્યત્ર વૃષ્ટિ હોય છે કે વૃક્ષની ઘટા હોય છે કે અંધ રાત્રિનો અંધકાર હોય છે કે ચંદ્રની ચંદ્રિકા હોય છે. તટસ્થતાના પણ આવા ભેદ હોય છે અને પોતાને એક પ્રવાહ પાસે તટસ્થ સમજનાર જીવન બીજા અનેક પ્રવાહોની મધ્યે હોય છે અથવા પ્રવાહરૂપ જાતે પણ હોય છે. જેમ જળના તટ ઉપર ઊભેલો મનુષ્ય વાતાવરણના પ્રવાહમાં ઊભો રહે છે, જેમ વાતાવરણના તટ ઉપર સરતા ખરતા તારા ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રવાહમાં વહે છે, અને જેમ એવા અનેક પ્રવાહોને ગર્ભરૂપે ધરનાર બીજા અનેક અનંત પ્રવાહો અનાદિ અનંત હોય છે, તેમ એ સર્વ પ્રવાહોની સાક્ષીભૂત ચૈતનવ્યષ્ટિ–વ્યક્તિઓ પણ અનંત અને અસંખ્ય છે. જો પ્રવાહોનાં બિંબ આમ બહુરૂપ હોય તો તેનાં પ્રતિબિંબ પણ તેવાં જ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ એ પ્રતિબિંબોનાં ગ્રાહક જીવનોમાં સાક્ષરજીવનનું વ્યાવર્તક લક્ષણ તો એની તટસ્થતા, દૃષ્ટિ અને તૃપ્તિ છે. એ વ્યાવર્તક કાલોદધમાં તેમ વ્યાસમાં, શેક્સપિયરમાં તેમ બેકનમાં, શંકરમાં તેમ કાલિદાસમાં, ન્યાયદર્શનમાં તેમ ચરકસુશ્રુતાદિના કર્તાઓમાં, નાસ્તિકમાં તેમ આસ્તિકમાં, અને અનેક વર્ગોમાં, કેટલીક રીતે સધર્મ છે. આવા અનેક વર્ગોમાંની આ સધર્મતા ઉપર જ આ લેખની દૃષ્ટિ છે. સત્ય છે કે એ વર્ગોમાં પણ જાત્યભિમાન હોય છે અને કદાચિત્ પરસ્પર તિરસ્કાર પણ હોય છે. પણ એ ભાગ આ લેખના દૃષ્ટિબિંદુની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષયનો ભાગત્યાગ કરી, સર્વ બુદ્ધિઓમાં, સર્વ વિદ્યાઓમાં, અને સર્વ સાક્ષરજીવનમાં, બ્રહ્મતત્ત્વની એકતા પ્રત્યક્ષ ગણીને આ લેખ આગળ વિસ્તારીશું.

જેમ જનસમુદાયમાં સર્વ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવને ભજે છે, જેમ વ્યવહારમાં સદાચારી દંપતી ઇતર મનુષ્યોની ભોગસૃષ્ટિ ઉપર દૃષ્ટિ ન કરતાં પરસ્પર–પક્ષપાતને જ ધર્મ્ય ગણે છે, તેમ સાક્ષરજીવન જીવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના પ્રિય વિષય થયેલા પ્રવાહ ઉપર પક્ષપાત રહે તે જ યોગ્ય છે. એ પ્રવાહમાંની સુંદરતા જોવી, સૂક્ષ્મદર્શક, પારદર્શક,-

દૂરદર્શક અને એવાં જે મળે તે સર્વ દૃષ્ટિનાં ઉપકારક યન્ત્રોવડે એ સુંદરતા જોવી, અને દોષ જોવા તો તેનો પ્રતિકાર કેવે માર્ગે થાય છે તે જોવાને માટે જોવા અને એ દોષ સાથે પણ કેવા કેવા ગુણ સહકારી થાય છે તે જોવું; આવી ગુણાનુરાગિણી દૃષ્ટિ તટસ્થ સાક્ષીને અનિવાર્ય છે, કારણ અનેક પ્રવાહોમાંથી કયા પ્રવાહ ઉપર પક્ષપાત રાખી તેની જ સાથે સહવાસ રાખવો એ નિર્ણય કર્યા વિના કયા પ્રવાહનો તટ પ્રિય ગણવો એ સમજવાનું સાધન નથી. એ પ્રવાહ ઉપર અને પછી તેના તટ ઉપર પ્રીતિ કરનાર તટસ્થ પ્રથમ તેમનો ગુણાનુરાગી થાય તો જ એ આ તટ ઉપરનો તટસ્થ થાય. આવા પક્ષપાતથી ગુણાનુરાગ થયા પછી પ્રત્યક્ષ થનાર દોષ ગુણના રંગથી જ રંગાય છે. સાક્ષરજીવનના દૃષ્ટિવિષયમાં આ ગુણાનુરાગ નવી જ સુંદરતા ભરે છે. કોઈ જીવનને ગુણદોષ ભરેલા સમસ્ત વિશ્વમાં જ્યાં દૃષ્ટિ ફરે ત્યાં ગુણાનુરાગ થાય છે.—**यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥** કોઈ જીવનને અમુક પદાર્થ ઉપર જ પ્રીતિ થાય છે.—**व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः ॥** એક માતાપિતાનાં અનેક બાળકની અનેક રુચિઓ હોય છે, તેમ સાક્ષરજીવનમાં પણ થાય છે; ભેદ માત્ર એટલો છે કે સાક્ષરજીવનની રુચિ તે માત્ર દૃષ્ટિ નાંખવાની રુચિ છે–તેને પ્રવાહની દૃષ્ટિને સારે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની રુચિ થતી નથી. વિષયનો પ્રવાહ જોવો એ એક વસ્તુ છે, એ પ્રવાહમાં પડવું એ અન્ય વસ્તુ છે. પ્રવાહની દૃષ્ટિની સાથે એટલે તેના ઉપરાંત એ પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થવાની, એટલે દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિની ઉભયતી શક્તિ કોઈને હોય પણ દૃષ્ટિને સારે પ્રવૃત્તિ કરવી તો એ જીવનને પ્રતિકૂલ જ છે. વિષયના પ્રવાહમાં પડેલો પ્રાણી વિષયી છે. વિષયના પ્રવાહનો સાક્ષી એ પ્રવાહમાં ન પડતાં, એના છાંટાથી દૂર રહી, માત્ર અવલોકનઅર્થે, જગતના કલ્યાણને અર્થે, વિષયની મલિન વસ્તુઓ જાણવાનો રાગી થાય તો તે પણ શરીરવૈદ્યની સર્વગ્રાહિણી જિજ્ઞાસા જેવી જ વૃત્તિથી થવાય છે. આવી દૃષ્ટિના સંબંધમાં એક અંગ્રેજ વૈદ્ય સાક્ષર કહે છે કે—

"For my conversation, it is like the sun's with all men, and with a friendly aspect to good and bad. Methinks there is no man bad; and the worst best, that is, while they are kept within the circle of those qualities wherein

there is good: there is no man's mind of such discordant and jarring a temper to which a tuneable disposition may not strike a harmony *Magnae virtutes, nec minora vitia*; it is the poesy of the best natures, and may be inverted on the worst; there are in the most depraved and venomous dispositions certain pieces that remain untouched, which by an antiperistasis become more excellent, or by the excellence of their antipathies are able to preserve themselves from the contagion of their enemies' vices, and persist entire beyond the general corruption."
–Sir T. Brow's Religio Medici.

જેમ શક્તિવિશેષમાંથી ગુણવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ શક્તિવિશેષમાંથી જ દોષવિશેષ થાય છે. જે શક્તિ એક મનુષ્યને દોષને માર્ગે પ્રેરતી આપણે જોઈએ છીએ તે જ શક્તિ અન્ય મનુષ્યને ગુણને માર્ગે પ્રેરતી જોઈએ છીએ. જો એમ હોય તો એવી પણ કંઈ કળા નીકળે કે જેથી દોષોત્પાદક શક્તિને ગુણજનની કરી શકાય. ગુણદોષના પ્રવાહ આ ઉપાયચિન્તનથી સુદૃષ્ટ થાય તો ઉપાયનો કાળ આવે. દોષનો સ્વભાવ ઘણુંખરું લજ્જાશીલ હોય છે–દોષવાનના દોષ ઉપર પારકી દૃષ્ટિ પડતાં દોષવાન જન લજ્જા પામે છે; જેમ લજ્જા તેમ ભય પણ પામે છે. આ સ્વભાવ દોષની નિરંકુશતાને અટકાવવામાં એક રીતે ઉપયોગી છે. પણ બીજી રીતે દોષનો પ્રવાહ તેને જોનારની દૃષ્ટિને વિઘ્નકારક છે; કારણ એ લજ્જા અને ભય દોષની કારણભૂત શક્તિને વિકાસ પામતી અટકાવે છે. પણ એ કારણરૂપ શક્તિનો પ્રભાવ સમજાય તો તો તેને જ ગુણની જનની કરી દેવાય. દુષ્ટ મનુષ્યને ગુણી કરવાનું સાધન જેમ આમાં છે તેમ જ એ જ દોષનું અભિજ્ઞાન થાય તો તેનો સાક્ષી આત્મપરીક્ષા કરી પોતાનામાં એ દોષ છે કે નહીં તેની ચિકિત્સા કરી શકે છે. ઉપરનો જ કર્તા આ વિષયમાં કહે છે કે

"When thou lookest upon the imperfections of others, allow one eye for what is laudable

in them, and the balance they have from some excellency, which may render them considerable. While we look with fear or hatred upon the teeth of the viper, we may behold his eye with love. In venomous natures something may be amiable: poisons afford anti-poisons: nothing is totally, or altogether uselessly bad Notable virtues are sometimes dashed with notorious vices, and in some vicious tempers have been found illustrious acts of virtue: which makes such observable worth in some actions of king Demetrius, Antonius, and Ahab, as are not to be found in the same kind in Aristides, Numa, or David Constancy, generosity, clemency, and liberality have been highly conspicuous in some persons not marked out in other concerns for examples or imitations."

ગુણ અને દોષના મિશ્ર પ્રવાહ જોઈ, તે ગુણમાં પણ કોઈક અદ્દભુત શક્તિનું અવલોકન કરી, એ ગુણના સહચારી દોષમાં પણ કદાચિત્ એ જ, ગુણોની કારણભૂત શક્તિ હોય એમ વિચાર કરી, એવા ગુણની માતા ગમે તેટલી દોષરૂપ હોય તો તે પણ આવા માતૃરૂપે પૂજનીય કલ્યાણરૂપ ગણી, એવા પ્રવાહોના તટસ્થ સાક્ષી સાક્ષરો ઉપર પ્રમાણેના ઉદ્દગાર પાશ્ચાત્યદેશમાં જ કરે છે એમ નથી; પણ જે વ્યાસે પાંડવોનો સ્વર્ગવાસ વર્ણવ્યો છે તેમણે જ ધર્મરાજાને એવું દર્શન આપ્યું કે ઇન્દ્રના સ્વર્ગમાં પાંડવોનાં પહેલાં કૌરવો વિરાજમાન થયા તેણે દીઠા, અને દુષ્ટ કૌરવોને સ્વર્ગમાં ક્યાંથી સમાસ મળ્યો તેનો ઉત્તર ધર્મરાજાના પિતાએ જ આપ્યો કે એ દુષ્ટ કૌરવો પણ પોતાના મહાન ગુણોથી જ આ સ્વર્ગને પાત્ર થયા છે. જે તટસ્થતા અને ગુણાનુરાગથી વ્યાસનારાયણ જેવા સાક્ષરોત્તમના જીવનમાં આવા પ્રવાહનું આવું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે અધમ તો નહીં જ હોય. અન્ય સાક્ષરજીવનમાં પણ તેવાં જ પ્રતિબિંબ પડ્યાં છે, આદ્ય ગણાયાં છે.

આત્મપરીક્ષકને આ દર્શનથી થતો લાભ ઉપલો જ પંડિત દર્શાવે છે કે

"But since goodness is exemplary in all, if others have not our virtues, let us not be wanting in their's; nor, scorning them for their vices whereof we are free, be condemned by their virtues wherein we are deficient. There is dross, alloy, embasement in all human tempers and he flieth without wings, who thinks to find ophir or pure metal in any."

આના કારણમાં કહે છે કે જગતમાં કંઈ કેવળ દોષહીન નથી –કેવળ ગુણહીન નથી—इदं किमपि लोकेऽस्मिन् न निर्दोषं न निर्गुणम् ॥" જગતમાં દોષ કે ગુણ કશાની સંપૂર્ણતા નથી–એકતા નથી.

"For perfection is not, like light, centred in any body; but, like the dispersed seminalities of vegetables at the creation, scattered through the whole mass of the earth, no man producing all and almost all some."

આવા પ્રવાહમાં પડેલા અનેક અપૂર્ણ જીવોમાંથી તે સર્વના ગુણોનો આવિર્ભાવ કોઈ યુગમાં કોઈ મહાત્મામાં થાય છે. અને એવા એક મહાત્માનો અવતાર થાય તો તેથી પણ જગતનું કલ્યાણ છે.

"So that 'tis well, if a perfect man can be made out of many men, and, to the perfect eye of God, even out of mankind."

સાક્ષરજીવન સફલ થાય તો આવા કલ્યાણપ્રવાહોનું સાક્ષીભૂત થઈ શકે છે–એ પ્રવાહોના મર્મભાગનું દર્શન કરી શકે છે. આવા સ્વદષ્ટિવિષયના ઉપર તેના દોષોમાં પણ ગુણાનુરાગ રાખનાર એ વિષયોના મર્મભાગ જોઈ શકે છે. એવી રીતની ગુણાનુરાગિની દૃષ્ટિને

કોઈ પ્રવાહના તટ ઉપર સ્થાન મળે ત્યારે તે પ્રવાહની તે સાક્ષિણી બને છે. "બ્રહ્મજ્ઞાન" ના પ્રવાહમાં તો સાક્ષી, પ્રવાહ, અને તટ એ સર્વેનું અદ્વૈત છે; પણ એ સાક્ષીને વિષયે થયેલા કેટલાક ઉદ્‌ગાર સર્વ સાક્ષરજીવનને માટે પણ સત્ય છે.

પ્રવાહમાંથી નીકળી એ જીવન તટસ્થ કેમ થઈ શકે છે ? પ્રવૃતિ જોવી અને પ્રવૃત્તિમાં ન પડવું એ શું શક્ય છે ? ઊંડા કૂપમાં દૃષ્ટિ કરનારને ફેર આવે અને કૂપમાં 'પડ્યો પડ્યો' થાય એવું શું પ્રવાહના સાક્ષીને નથી થતું ? કેટલાંક કવિજીવન રસપ્રવાહનાં તટસ્થ થતાં થતાં રસપ્રવાહમાં શું પડી ડુબેલાં નથી ? રાજ્યતંત્રના પ્રેક્ષક સાક્ષરોને અને રાજાઓના ગુરુઓને રાજ્યના વમળમાં પડવાના ઇતિહાસ શું દૃષ્ટિગોચર નથી થયા ? અસ્તુ; જે થયું તે થયું જ છે-પણ જેને અશક્ય કહો છો તે અશક્ય નથી અને અન્ય જીવનની પેઠે સાક્ષરજીવનને પણ પોતાના સંસારસાગરમાં ભ્રમસ્થાન-પાણીના ભમર-મળે છે ને તે તેને શ્રાંત કરે છે, પણ સાક્ષરજીવનને એ સર્વ શ્રાંતિમાં વિશ્રાંતિ મળે છે-તેણે પ્રત્યક્ષ કરેલાં પ્રવાહનાં તત્ત્વ એનાં નેત્ર મીંચાયા પછી પણ તેમાંથી દૂર જતાં નથી, અને તેને શ્રાંત કરી પોતાનામાં ડુબાડી ગળી જનાર પ્રવાહની શક્તિ આ જીવનના અંતર્નેત્રને બંધ કરી શકતી નથી અને એ નેત્રમાં આવેલું તત્ત્વ આ જીવનને સર્વ કાળે વિશ્રાંતિ, પોષણ, અને બળ આપે છે તેનું વર્ણન વેદાંતીના સાક્ષરજીવનના ઉદ્‌ગાર દ્વારા જ કરીશું.

श्रद्धालुर्व्यसनी योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा
निश्चिते तु सकृत्तस्मिन् विश्वसित्यन्यदाप्ययम् ॥१॥

तादृक् पुमानुदासीनकालेऽप्यानन्दवासनाम्
उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्पर. ॥२॥

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि
तदेवास्वादयत्यन्तः परसंगरसायनम् ॥३॥

धीरत्वमक्षप्राबल्येऽप्यानन्दास्वादवाञ्छया
तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिन्तायां प्रवर्तनम् ॥४॥

भारवाही शिरोभारं मुक्त्वास्ते विश्रमं गतः
संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥५॥

ડૂબતાં ડૂબતાં પણ પારકા સુખમાં આત્માનંદ અનુભવવો એ જ—આ જીવનનું બીજું કાંઈ ફળ ન નીવડે તોપણ-સાફલ્ય છે. સાક્ષિત્વનું ભાન થતાં જ આ આનંદ ઉપરની તિરસ્કરિણી સરી જાય છે.

तैस्तैः काम्येषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः
निस्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दाः सन्ति तस्य ते ॥१॥
सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद्वा साक्षिचिदात्मना
स्वदेहवत्सर्वदेहेष्वपि भोगानवेक्षते ॥२॥

-पञ्चदशी.

પ્રકરણ ૪

સાક્ષરજીવનનાં ભયસ્થાન

પ્રવાહ, તટ, અને પ્રવાહનો ગુણાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી–એ ત્રિપુટીના સંયોગથી સાક્ષરજીવન આવિર્ભાવ પામે છે. એ સંયોગવાળું જીવન એ જ સાક્ષરજીવન–એ જ contemplative life, એ જ literary life, એ જ philosopher's seclusion, એ જ scientific menની laboratoryમાંનું જીવન, એ જ ઘટપટથી ભરેલી કોટડીમાં નૈયાયિકનું જીવન, એ જ યોગીનો યોગ, અને એ જ વેદાંતનું સ્વાનુભૂતિ જીવન. એવું જીવન ગમે તે દશામાં, દરિદ્રતામાં, વાસનામાં, પડ્યું હોય તો તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરનારને શું થાય ? જો તે દૃષ્ટિ કરનાર એ જીવનનો મર્મજ્ઞ હોય તો તેને એ જીવનના દોષ વસે નહીં. કાશીના ઓટલા ઉપર મ્લેચ્છ યુવતી સમેત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સૂતેલો જોઈ તે જોનારને તિરસ્કાર છૂટ્યો અને તે ક્ષુદ્ર બ્રાહ્મણને આ દૃષ્ટિ કરનારે કહ્યું—

किं निःशंकं शेपे शेपे वयसि तु समागते मृत्यौ ।

પણ એ જ પામર લાગતો બ્રાહ્મણ જગન્નાથ કવિ પોતે છે તે અભિજ્ઞાન થતાં એ જ તિરસ્કાર કરી જોનાર બદલાઈ ગયો અને એ જ બ્રાહ્મણમાં કોઈ જગન્મંગલ મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરી તેની વિશ્રાંતિ ઇચ્છતો હોય તેમ બોલ્યો કે

अथवा सुखं शयीथाः पार्श्वे जागर्ति जाह्नवी भवतः ॥

· સાક્ષરજીવન ભોગવનારને જોઈ સાક્ષરજીવનના રસજ્ઞે આ આશીર્વાદ દીધો તેનું રહસ્ય સમજશે તે રસિક જીવનનો રસજ્ઞ તો હશે જ–પણ સાક્ષરજીવનનું એક તત્ત્વ પણ તેણે કંઈક સમજાયું ગણવું. આ કવિરાજનો આ નિવૃત્તિભંગ–આ પ્રવાહપાત, જે સાક્ષર વગરતિરસ્કારે કેવળ જાગૃત રહી જોશે, એ પ્રવાહ, તટ અને પાત–ત્રણે વાનાંના પ્રવાહના તટનો પળવાર તટસ્થ સાક્ષી થશે, તે સાક્ષર સાક્ષરજીવનને શિર ઊભેલો એક મહાભય જોશે, અને સાક્ષરજીવનના અભિલાષીને પ્રથમથી સાવધાન કરશે. જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી ન હોય

તેવે સ્થાને તપ કરનાર તપસ્વીને અપ્સરાઓથી જે ભય છે તેવો જ આ ભય છે. તેમાં કવિઓને માથે તે સવિશેષ છે. જ્ઞાની જનો પણ તે ભયથી મુક્ત નથી તે "Goethe ના Faust" માં સૂચવ્યું છે. એકાંતવાસને માથે એકાંત ભય છે; પ્રવાહમાં પડનારને તણાવાનો ભય છે; તટસ્થને તટ ઉપરથી પડવાનો ભય છે; અને સાક્ષીને મોહનો ભય છે.

જેમ કોઈ શબ એકાંતમાં અરણ્યમાં પડ્યું હોય તો ત્યાં થોડીવારમાં અનેક કૃમિગણ ઉત્પન્ન થાય છે અને અનેક શબાહારી પશુપક્ષીઓ આકર્ષાઈ આવે છે, તેમ કોઈ સર્વ વ્યાપારરોધી જ્વલમાન સાક્ષરવાસનારૂપ ચેતનને અભાવે એકાંત પડેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનેક નિરક્ષર વાસનાઓની માયા ભૂતાવલી પેઠે ઊભી થાય છે અને એ હૃદયને બીભત્સ દર્શનથી ભરેલા સ્મશાન જેવું કેટલીક વેળા કરી દે છે. "કેટલીક વેળા" કહેવાતુ કારણુ એટલુ કે એવી પણુ વેળા હોય છે કે નિરક્ષર વાસનાઓમા પણ સદ્વાસનાઓ હોય છે અને નિરક્ષર વર્ગ પણ એકાંત અને નિવૃત્તિનો સદુપયોગ કરી શકે છે. પણ તે વિષય અત્ર પ્રસ્તુત નથી. સાક્ષરોમાં પણુ કેટલાક જેમ નિરક્ષર જનોના જેવી સદ્વાસનાઓ રાખે છે તેમ તેમના જેવી જ અસદ્વાસનાઓ તેમનામાં પણ સ્ફુરી શકે છે. માટે સદ્વાસનાહીન નિવૃત્તિ જેવી નિરક્ષરને ભયનુ કારણ થાય છે તેવી જ સાક્ષરને પણ થાય છે. એટલું જ નહીં પણ સાક્ષરના આવા વૈપરીત્યથી તે એવો તો માયાવી રાક્ષસ થઈ શકે છે કે પોતાને અને જગતને ઉભયને વિષરૂપ થાય છે. સંસારમાં એવાં દૃષ્ટાંત શોધતાં ન મળે એમ નથી, માટે અત્ર આ ભયનું કારણ દર્શાવ્યું તે જોઈ કારણને દૂર રાખનાર કાર્યને દૂર રાખી શકશે.

સદ્વાસનાના તેજની ન્યૂનતા જેવી રીતે આમ એકાંતવાસને ભયંકર રૂપ આપે છે તેમ જ તે એ તેજનું આધિક્ય પણ પ્રસંગે તટસ્થતામાંથી ભયને ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ જીવ એક અથવા અનેક પ્રવાહનો તટસ્થ થાય છે તેથી તે બીજા કોઈ પ્રવાહની મધ્યે ન જ હોય એમ થઈ શકતું નથી. નદીના તટ ઉપર ઊભેલાની આસપાસ વાતાવરણનો પ્રવાહ સર્વદા ચાલ્યાં કરે છે અને એનાં મુખનાસિકા અને રોમકૂપમાં થઈ એના શરીરના અંતર્ભાગમાં પણ વહન પામે છે; તે પ્રમાણે કૌટુંબિક, આર્થિક, રાજકીય, આદિ અનેક સાંસારિક

મહાભૂતોનું વાતાવરણ સાક્ષરજીવનની આસપાસ પણ ફરી વળે છે અને તેના અંતર્ભાગમાં સરી જાય છે. મનુષ્ય ભાગ ગમે તેટલો પ્રબળ થાય તોપણ ઘટિકાયંત્ર (ઘડિયાળ) જેવા શરીરયંત્રનાં ચક્ર કોઈક કમાનને બળે આમરણાન્ત ભ્રમણ કર્યાં કરે છે અને મનુષ્યમાત્ર તેના લોલકની પેઠે એ ચક્રોને વશ રાખવા બળ કરે છે. આ યંત્રની ગતિ પણ ઉક્ત વાતાવરણનું એક તત્ત્વ છે. એ સર્વ વાતાવરણ શાંત હોય છે ત્યાં સુધી તો તટસ્થ સાક્ષર નિર્ભય રહી શકે છે, પણ તેમાંથી નાનાં મોટાં વાયુચક્ર ઉત્થાન પામે છે ત્યારે એ તટસ્થના અને એ ચક્રો ઉભયની વચ્ચે યુદ્ધકાળ આવે છે. જો ચક્રનો વેગ અધિકતર હોય છે તો તટસ્થ પ્રવાહથી દૂર ઘસડાય છે; પણ ચક્રના વેગ સામે ટકવા અને સ્થિર ઊભા રહેવા પ્રયત્ન કરતાં તટસ્થ તટથી પ્રવાહ ભણી રહેવા અધિકતર બળ કરે છે તો જાતે પ્રવાહમાં પડી જાય છે.

આવાં વાયુચક્રથી ઈષ્ટપ્રવાહ છોડી સંસારમાં ઘસડાયેલા સાક્ષરોનાં દૃષ્ટાંત, મત્સ્યેન્દ્રનાથના જેવાં, શોધનારને અનેક મળશે. તેમને ગોરખ મળે અને જગાડે એવું સદ્‌ભાગ્ય પણ તેમને લલાટે લખ્યું હોય તો તે ભાગ્ય પણ વિરલ છે. પરંતુ આવા ચક્રના ઝપાટા તો વિજયી કે પરાજિત સર્વ સાક્ષર નિરક્ષરોને ખાવા પડ્યા હશે, અને ખાવા પડશે. એકાંતવાસના ભયમાંથી સાક્ષરને મુક્ત રહેવા જે સદ્વાસનાના તેજની આવશ્યકતા છે-તે જ તેજ આ ચક્રો સામે ટકવા માટે પણ સવિશેષ આવશ્યક છે. જેમ સ્થૂલ શરીર અન્નવ્યાયામ આદિ કારણોના પ્રમાણમાં બળવત્તર અને સુંદરતર થાય છે તેમ જ સર્વ સદ્વાસનાઓને પણ થાય છે. એ વાસનાઓને આરંભથી અંત સુધી સ્વતંત્રતા, પોષણ, અને વ્યાયામ મળે છે, અને એવી રીતે ઘણા કાળની ચિન્તાથી આ વાસનાઓની પૂર્વ અવસ્થા સચવાઈ ન હોય તો તેમની ઉત્તરાવસ્થાને આ વાયુચક્રનો ભય વિશેષ છે. સદ્વાસના એવી બળવાન થાય કે તેની પાસેથી દુર્વાસના જાતેજ શ્વાની પેઠે દૂર જતી રહે એ માર્ગ સંવાય જ તો ઉત્તમ. તેમ ન થાય અને યુદ્ધકાળ જ આવે તો તેમાં વિજય પામવાના માર્ગ સર્વ દેશકાળનાં ધર્મશાસ્ત્રોએ યથાશક્તિ શોધી રાખેલા છે તેનો વિસ્તાર અત્ર પ્રાપ્ત થતો નથી.

પણ તટસ્થને તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડવાનો ભય વિચારવા

યોગ્ય છે, અને એ વિચાર પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે. તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડે એટલે શું ? પોતાના જ બળનું સંસારનાં વાયુચક્રના બળ સામે પ્રતિબળ મૂકવા જતાં, એટલે ચક્રનું બળ પ્રવાહથી દૂર ખેંચે તો આ પ્રતિબળ પ્રવાહની દિશામાં ખેંચે તે પ્રતિબળ જોઈએ તે કરતાં અધિક નીવડે તે કારણથી, તટસ્થને પ્રવાહમાં પડવામાં પડવાનો ભય છે. તેમ જ સાક્ષીને પણ પ્રવાહના ઉપજાવેલા મોહથી કે ભ્રમથી પ્રવાહમાં પડવાનો ભય છે. જે ગુણાનુરાગ સાથે આ સાક્ષી સહવાસ રાખે છે તે પણ આ ભયનું કારણ વધારે છે. આ સર્વ કારણોથી ઉત્પન્ન થતા એ એક ભય ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું.

આ ભયમાંથી દૂર રહેવું એ જેવું દુષ્કર કાર્ય છે તેવું જ તે સર્વદા આવશ્યક છે એમ નથી. ચિદાનંદના પ્રવાહનો સાક્ષી મુક્તજન એ પ્રવાહમાં જ લીન થાય છે; એ લય–એ અદ્વૈત–પોતાનો સ્વભાવ છે એમ ગણે છે; પોતાનુ એ પ્રવાહરૂપ–ચિદાનન્દરૂપ–પ્રકૃત પુરાણ છે, અનિવાર્ય છે, ઇષ્ટ છે; અને પ્રવાહ અને તટ, દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા, એ ભેદ *તેની બુદ્ધિમાંથી નાશ પામે છે. ઘણા કવિજન, કેવલ રસજ્ઞ* મટી, રસિક રસજ્ઞ અથવા કેવળ રસિક થાય છે, રસમય થાય છે. ગ્રીસમાં એક ચિત્રકાર પોતે આલેખેલા સુંદરી-ચિત્ર ઉપર મોહિત થયો કહેવાય છે. પાસે ઊભેલી પ્રવાહમૂર્તિ ઉપર ગુણાનુરાગનો અતિશય અનુભૂત થતાં કોઈ સાક્ષી તેનો ભોગી પણ થાય છે. પ્રથમ વિચારે એમ દેખાય છે કે આ ભોગ જો આ સાક્ષીના સાક્ષિત્વને ક્ષીણ ન કરે તો આ પ્રસંગે એ ભોગની સાથે કલહ કરવાનું આપણને કારણ નથી, એ સાક્ષિત્વનો આ ભોગ વિરોધ કરે તો તો વિચાર કરવા જેવું ખરું.

કેટલીક માતા બાળકને મારે ખરી પણ તેને રોવાની ના કહે છે, અને એ આજ્ઞા પાળવી બાળકને કઠિન પડે છે. શરીરમાં કેટલાંક મર્મસ્થાનને સ્પર્શ થાય કે સ્વયંભૂ હાસ્ય થાય છે. જિવ્હાને મિષ્ટ પદાર્થનો સ્પર્શ થાય કે દ્રવે છે. ઇંદ્રિયમાત્રનો સ્વવિષય સાથે સંયોગ થાય કે તેની સાથે તે ઇન્દ્રિય પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તટસ્થ સાક્ષી પોતાના વિષયભૂત પ્રવાહને પ્રત્યક્ષ કરે, ગુણાનુરાગી થાય, તો ઉક્ત ન્યાયથી જ પ્રવાહમાં પડી તે પ્રવાહના રસનું આસ્વાદન કરે એ તેનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ કેમ ન ગણાય ? એ પ્રતિરોધ

સંભવે કેમ ?—શક્ય કેમ થાય? તેની આવશ્યકતા શી છે?

મહાત્માઓનાં સાક્ષરજીવન જોતાં આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવો જડે છે કે દ્રવ્યમાં, રાજ્યાધિકારમાં, અને વ્યવહારમાં ગણાતાં સદ્‌ભાગ્યોમાં જેવી અનેકરંગી ગુરુતા-લઘુતા છે તેવી જ આમાં પણ છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને વસિષ્ઠનાં જીવન કેવલ તટસ્થ ગુણાનુરક્ત સાક્ષીના રૂપની શાંત સ્થિર ચિરંજીવ જ્વાલાઓ જેવાં જણાયાં છે. પાંડવ કૌરવોના અનેક અને મહાન સંઘટ્ટનના સાક્ષી અને કવિ મહાત્મા વ્યાસ "દ્વૈપાયન" દ્વીપમાં જન્મેલા અને દ્વીપમાં વસનાર હતા. પાંડવોના ચિત્તવેધક વનવાસ થયા, લાક્ષાગૃહ અને દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણનાં ઘોર પાપ થયાં, બે પક્ષની સેનાઓ કચરાઈ મરી, સેનાપતિ કુરુભૂમિમાં પડ્યા, અને પાંડુરાજાના જન્મ પહેલાં પ્રજા જેવી અનાથ હતી તેવી પાછી પરીક્ષિતની વયપ્રાપ્તિસુધી થઈ. પણ આ સર્વ વંશનું અને તેજનું આદિકારણ વ્યાસ પોતે હતા તે તો આ સર્વ પ્રવાહોમાંથી એક પણ પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થયા નથી અને માત્ર વેદની સંહિતા, મહાભારત આદિ સમર્થ ગ્રંથો તેમના સાક્ષરજીવને ગૂંથ્યા તે ગ્રંથોથી જ એ મહાત્માનો અવતાર આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે. વાલ્મીકિનું પણ તેમ છે. વસિષ્ઠનું પણ તેમ છે. અનેક શાસ્ત્રકારો, સ્મૃતિકારો, અને પુરાણકારોનું પણ તેમ જ છે. આકાશમાં તારાગણની જાળ આપણે શિર ગૂંથાઈ છે, તેમનાં તેજ અર્ધરાત્રિએ આપણને દિગ્દર્શન કરાવે છે, તેમને બળે પૃથ્વી અહોનિશ સતત ગતિમતી થઈ નિયમમાં પ્રવર્તે છે, અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર માનનીય હોય તો તો મનુષ્યનાં ભાગ્ય પણ એ જ તારાગણના પાડેલા ચીલામાં દોરાય છે. જેવી આપણે માથે આ તારાઓની જાળ ગૂંથાઈ છે તેમ આ દેશના આર્યોને શિરે ઉક્ત પ્રકારે સર્વ ઋષિમુનિઓનાં સાક્ષરજીવનની જાળ અનન્ત પ્રકાશથી ગૂંથાઈ રહી છે. આપણી અર્વાચીન દૃષ્ટિથી તે એટલી તો દૂર છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું અનુકરણ કરી કોઈ નવીન સમર્થ દૂરદર્શક કાચનલિકાઓ લઈ શોધક બુદ્ધિથી અવલોકન કરીએ નહિ ત્યાં સુધી આ આપણા તારાગણની ગતિ અને સ્થિતિ સમજાય એમ નથી. આ સાક્ષરજીવનોમાં લોકકલ્યાણની વાસના અને ચિંતા એટલી દેખાય છે કે કોઈ સ્થાને સારાંને સ્થાને મીઠાં ફળ ઊગેલાં તોપણ મનુષ્યકૃતિની અપૂર્ણતા સંભારી માત્ર તેમની કલ્યાણ

કરવાની વૃત્તિ ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી જ ઉપકારની અશ્રુધારા છૂટે એમ છે. આપણા આવા મહાત્માઓનાં જીવનમાં આવી દુર્લભ સાક્ષિતા હતી; છતાં તેમની તટસ્થતામાં ક્વચિત્ ઇંદ્રની અપ્સરાઓ વિઘ્ન નાંખતી, તો ક્વચિત્ વ્યાસના જ પિતાને મત્સ્યગન્ધા મળતી; ક્વચિત્ ભીષ્મ-પિતામહ જેવાના જન્મને માટે ગંગા જેવીના ઉપર મન્મથના શરપ્રહારનો ઉપકાર માનવો પડે છે, તો અન્યત્ર ભરતખંડને નામ આપનાર ભરતની જનનીની જનની થવાને માટે ઇંદ્ર અને મેનકાનો ઉપકાર માનવો પડે છે અને વિશ્વામિત્રના તપોભંગને કલ્યાણકારક ગણવો પડે છે. સંક્ષેપમાં સાક્ષરજીવન જેવાં પોતાની તટસ્થતાથી કલ્યાણકારક થયાં છે તેમ તે તટસ્થતાના ભંગથી પણ થયાં છે. જો તટ ઉપરનો સાક્ષી વ્યાસ વાલ્મીકિ પેઠે તટ ઉપર જ રહી શકે તો ઉત્તમ વાત છે. પણ કોઈ સમર્થ સાક્ષી તટ ઉપર ઊભો રહેતાં રહેતાં મોહથી પ્રવાહમાં પડી જાય તો શું ? જેમ યુદ્ધમાં જનાર ક્ષત્રિયને જય, મરણ, બંધન, અને પલાયન એવા ચાર માર્ગ છે તેમ તટસ્થ સાક્ષી થવા ઇચ્છનારને માટે પણ એ ચાર માર્ગ જ છે. સાક્ષિત્વમાંથી પલાયન તો તેને અયશસ્કર અને અનિષ્ટ છે, અને લોકની કલ્યાણસમૃદ્ધિમાંથી ક્ષતિ કરે છે. માટે સાક્ષરજીવન સ્વીકારનાર સમર્થ વ્યક્તિ એ જીવનના યુદ્ધમાંથી પલાયન કરે તેના કરતાં તો ક્ષત્રિયની પેઠે બંધન પામે એ જ વધારે ઉચિત છે. એક વિદ્યુચ્છાસ્ત્રના શાસ્ત્રીના મનમાં એવી બુદ્ધિ થઈ કે વિદ્યુત્પ્રહારથી મરણ થતાં શરીર ઉપર કેવું પરિણામ થાય છે તેનો જાતઅનુભવ કરવો અને મરતાં મરતાં વર્ણવી જવો. એક પાસથી તેણે પોતાના શરીરને વિદ્યુતયંત્રનું સૂત્ર બાંધ્યું અને એક હસ્ત છૂટો રાખી પોતાના શરીરમાં વિદ્યુતની સંક્રાંતિથી શી અસર થઈ તે લખતો ગયો. એ લેખ લખાતો ગયો, લખનારના અક્ષરપ્રવાહને માત્ર મરણે જ બંધ પાડ્યો, અને આ તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડેલા સાક્ષીના મરણથી જગતમાં કંઈ નવા "અનુભવ"નો શોધ થયો. આમ જ સાક્ષરજીવનનું આમરણાંત પ્રવાહમાં જ બંધન અને મરણ થાય તો તેથી તેની વ્યક્તિના શરીરનું અને જીવનનું ગમે તે અકલ્યાણ થાય, એ વાતમાં એ વ્યક્તિનો સદ્ગુણ અને પુણ્યભાગ ગણાઓ કે દુર્ગુણ અને પાપભાગ ગણાઓ તે અન્ય ધર્મશાસ્ત્રનો ગહન વિષય છે અને આપણે તો માત્ર એટલું જ જોઈશું કે આથી જગતનું કલ્યાણ છે કે નથી અને એ જોતાં જે સૂઝે તેથી જ એ જીવનનું સાફલ્ય કે વૈફલ્ય ગણવું ઉચિત

છે. સાધારણ મનુષ્યોનો દશ્ય દેહ સૂક્ષ્માદિસમેત સ્થૂલ અને એક જ છે; પણ યશઃ શરીરાદિ સમેત અક્ષરદેહ સાક્ષરજીવનના સ્થૂલ મરણ પાછળ દશ્ય અને ભોગ્ય રહે છે. જ્યારે સાક્ષરોના સ્થૂલ દેહનો વ્યવહાર દુષ્ટ હોય ત્યારે જનસમુદાય તેનો તિરસ્કાર કરે તો તેથી એ સ્થૂલ દેહને સુધરવા વારો આવે, અને જો લોક એ દેહનો સંસર્ગ કરવાનો મૂકે તો એ દેહને વનવાસ શોધવો પડે અને લોકસંસારના વિક્ષેપથી મુક્ત થઈ તે પુરુષનો અક્ષરદેહ નિવૃત્ત અને સ્વતંત્ર થાય. માટે આટલે સુધી એ દેહને શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે; પણ તેને સ્થૂલ-દેહાંતની શિક્ષા કરવાથી તેના અક્ષરદેહનું પોષણ બંધ થાય છે અને અક્ષરદેહને શિક્ષા કરવી તે લોકસમુદાયને જ શિક્ષા કરવા જેવું છે. આવા વિચારોથી જ આ દેશમાં બ્રાહ્મણોને દેહાંતશિક્ષા ન કરતાં અન્ય શિક્ષા કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. આ કાળમાંનાં ધારાશાસ્ત્રને આ વ્યવસ્થા અપરિચિત છે, અને બ્રાહ્મણો પણ સાધારણ રીતે સાક્ષરજીવનમાં સમજતા પણ નથી, એટલે તેમને ઇતર વર્ગના જેવી શિક્ષા થાય તે આપણાં શાસ્ત્રોના આશયથી વિરુદ્ધ નથી. પણ લોકસમુદાય સાક્ષરદેહીના સ્થૂલદેહ અને અક્ષરદેહ વચ્ચેનો આવો ભેદ સ્વીકારે તો તે અકલ્યાણકર નથી. "મારું કહ્યું કરશે તે વૈકુંઠ જશે ને મારું કર્યું કરવા જશે તે નરકમાં જશે" એવું કહેવાતું કૃષ્ણવાક્ય આવા જ ભેદને ઉદ્દેશી બોલાયેલું છે. તે પ્રમાણેનો ભેદ સ્વીકારવો એટલે સાક્ષરોના સ્થૂલદેહનો ન્યાય સ્થૂલદેહના શાસ્ત્રથી કરવો અને અક્ષરદેહનો ન્યાય તેની કલ્યાણ-વૃત્તિના દર્શનથી કરવો એ માર્ગ આ દેશને પરિચિત છે, કલ્યાણપોષક છે, શાન્ત છે, અને ઉદાર છે.

આ ઉદારતા લોકસમુદાયની મનોવૃત્તિના બોધને માટે કથી છે. સાક્ષર વ્યક્તિ પોતે ન્યાય માગે તો તેણે તો તેના સ્થૂલદેહના ન્યાયથી જ જીતવા હારવાનું છે. તેનું કલ્યાણ તે ન્યાયમાં જ છે અને એથી બીજા ન્યાયમાં તેનો અધિકાર એ જાતે માગી શકે નહીં તેમાં જ જગતનું રક્ષણ છે. ગૃહસ્થને ત્યાં અતિથિ આવે ત્યારે ગૃહસ્થે સત્કારનો આગ્રહ કરવો અને અતિથિએ ગૃહસ્થની શક્તિ ઉપરાંત અને પોતાની આવશ્યકતા ઉપરાંત દાન લેવું જ નહીં, એ જ ન્યાયે લોકે સાક્ષર માટે ઉદાર રહેવું અને સાક્ષરે ઉદારતા સ્વીકારવી નહીં એવા તેમના પરસ્પર ધર્મ છે. એ ઉદારતાની ઉપર પ્રમાણે સુગમ મર્યાદા છે. પછી

દેશકાળને બજે મર્યાદાઓ ફેરવવાનું ઉચિત લાગે ત્યાં બાધ નથી, પણ આટલો ભેદ સમજાયા પછી તે થાય તો ક્ષેમકારક છે. જે અક્ષર-સૃષ્ટિને આપણે "દયારામભાઈ"ને નામે પૂજીએ છીએ તેનું કારણભૂત સ્થૂલશરીર આજ વિદ્યમાન હોય અને તેનો ઇતિહાસ કહેવાય છે એવાં લંપટચરિતથી ભરેલો હોય તો આ યુગમાં કોઈ તેને બોલાવે નહીં; પણ તેનો સ્થૂલદેહ પડ્યો તેની સાથે તેનો ન્યાય કરવાનો દંશ કોઈને થતો નથી અને અક્ષરદેહની આરતી થાય છે. એવો મિશ્ર દેહ આપણી દૃષ્ટિએ આજ પડે તો તેના સ્થૂલ ભાગને સ્થૂલમુખથી આપણે કહેવું કે "તું વિષમય છે તેને સ્થાને અમૃતમય થાય તો તારારૂપી ઉદ્યાનમાં ઊડતું અક્ષરરૂપ જલયંત્ર (ફુવારો) કેવું અધિક અમૃતમય લાગે!" આપણું સ્થૂલમુખ આવો ઉચ્ચાર કરી એ સ્થૂલદેહને દૂર કાઢી તેમાં સૂતેલા અક્ષરદેહને, મુખથી નહીં, પણ હૃદયથી-જગન્નાથને મળ્યો હતો તેવો-આશીર્વાદ દેવો કે "સુખે નિદ્રા લે, તારી પાસે સરસ્વતી દેવી અખંડ જાગ્યા કરે છે." આવો વિધિ ચતુરને દુર્ગમ નહીં લાગે.

બીજી રીતે દૃષ્ટિ કરીએ તો આવા સ્થૂલદેહ ઉપર દયાનું પૂર્ણ કારણ છે. તટ ઉપર ઊભાં રહી વાયુચક્ર સાથે યુદ્ધ કરતાં અથવા દૃષ્ટિવિષય થતા પ્રવાહે ઉત્પન્ન કરેલા મોહથી કોઈ સાક્ષરના સ્થૂલદેહની આવી દીન કે દુષ્ટ અવસ્થા થાય તો એ યુદ્ધ અને એ પ્રવાહને લીધે જ આ સ્થૂલદેહની આવી દશા થઈ ગણવી જોઈએ. કેટલાક દેશમાં આજ પણ કેટલાંક પવિત્ર સ્થાનોમાં અગ્નિ ઉપર ચાલી જવાનો વિધિ પ્રસિદ્ધ છે. એવા અગ્નિ ઉપર પવિત્ર વાસનાથી ચાલનારને ચરણે વ્યાધિ થાય તો તેટલાથી તેનું પુણ્ય ઘટતું નથી પણ વધે છે એમ ગણાય છે. એ જ ન્યાયે ઉક્ત પ્રવાહો ઉપર કલ્યાણકારક દૃષ્ટિ કરવા જતાં, વાયુચક્રથી હારી અથવા પ્રવાહમાં પડી, તટસ્થતાથી ભ્રષ્ટ સાક્ષર પોતાના આ હતભાગ્યમાટે જગતની અનુકંપા ઇચ્છે, અને માગે કે "પવિત્ર અગ્નિ ઉપર ચાલતાં મારી અશક્તિથી આ અવસ્થા થઈ છે માટે મારો ત્યાગ ન કરો અને મારા સ્થૂલશરીરના આધિવ્યાધિ શાંત કરવામાં સાહાય્ય આપો!" આમ તે માગે તો તેની પ્રાર્થના સ્વીકારવાની કયો સહૃદય સાક્ષર ના પાડશે? "માતાપિતાના ગુપ્ત અપરાધ પ્રકટ કરવા એ નિંદ્ય ગણાય છે અને તેમના આધિવ્યાધિના વગર-

એમ પ્રતીકાર કરવા ધર્મ્ય ગણાય છે તેમ જ સાક્ષરજીવનની સ્થૂલદેહનાં સ્ખલિતને માટે એવી જ ગણના કોઈ રાખે તો તેનો દોષ, તેવી ગણના ન રાખનાર અનાત્મપરીક્ષકના દોષ કરતાં, કંઈક ઓછો લાગશે.

તે ગમે તે હો તોપણ આ પ્રસંગમાં એટલું જ વધારે જાણવા યોગ્ય છે કે અસાધારણ શરીરના વ્યાધિ પણ અસાધારણ હોય છે એ નિયમ સાક્ષરજીવનના આવા વ્યાધિને તેમ તેની બુદ્ધિને પણ લાગુ પડે છે. એટલું જ નહીં પણ સર્વ પ્રકારનાં માહાત્મ્યને લાગુ પડે છે. પશુપક્ષીઓ આહારને માટે કલહ કરે છે તેવો જ કલહ–વ્યાધિ મનુષ્યલોક અનેક રૂપે અને અનેક કારણોથી અત્યધિક વેઠે છે. મનુષ્યલોકને પશુપક્ષી કરતાં બુદ્ધિ–આદિ અધિકતર છે તો તેને તેમની શારીરિક સંપત્તિ નથી, અને તેમને અપરિચિત વ્યાધિ–આધિ–ઉપાધિનો આ લોક ભોક્તા થાય છે. દેવોને તે સર્વથી મુક્ત કલ્પનાર પુરાણો, ગુલિવરના કર્તાના જેવા રસથી, એ જ દેવતાઓમાં, મનુષ્યો જેનો તિરસ્કાર કરે એવા બુદ્ધિદોષ, અને મનુષ્યોને જેનું અભિજ્ઞાન ન હોય એવા વ્યાધિ, કલ્પે છે. સાતે વારના દેવો સૂર્ય ચંદ્ર આદિના દોષ અને વ્યાધિ સકારણ પણ વિચિત્ર કલ્પ્યા છે. ઈંદ્રનો દોષ રંક તપસ્વી તપ કરવા બેસે ત્યાંથી ઊગવા માંડે. એના બીજા દોષનું પરિણામ એ કે એનું આખું શરીર વીંધાયું અને સહસ્રાક્ષ થયો! તેનાથી મોટા બ્રહ્મદેવ, તેને પોતાની આત્મજા સરસ્વતી ઉપર મોહ થયો! આ સર્વમાંથી મનુષ્યલોકને અસ્વાભાવિક આ બ્રહ્મદેવના દોષ ઉપર દર્ષ્ટાંત માટે દૃષ્ટિ કરીએ. જે બ્રહ્મદેવમાંથી સૃષ્ટિનો પ્રવાહ જન્મ પામ્યો તેમાંથી જ સરસ્વતીનો પણ પ્રભવ પામ્યો. એ સર્વ સૃષ્ટિમાં સરસ્વતી સર્વથી સુંદર નીવડી. કવિ જેમ પોતાની કવિતા ઉપર મોહ પામે તેમ આ સૃષ્ટિના કવિએ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ કવિતા રચી, પણ સરસ્વતીરૂપ કવિતા ઉપર જ તે કવિ મોહિત થયા. પિતાએ પુત્રી પાસે તટસ્થ રહેવાનું છે તેમ આ વિશ્વરૂપ મહાભારતનો વ્યાસ બ્રહ્મદેવ એ વિશ્વના પ્રવાહ પાસે તટસ્થ રહી તેના પ્રવાહનું પોષણ વિષ્ણુને સોંપે છે અને પોતે તો માત્ર વ્યાસના જેવું સાક્ષરજીવન જ ગાળે છે. સંતતિમાંથી જે અધિકારી હોય તેને જ્ઞાન અને ધર્મનો યોગ કરાવવો એટલી અક્ષર-પ્રવૃત્તિ પોતાની પાસે રાખી આ સાક્ષરજીવન તટસ્થ અને નિવૃત્ત રહ્યું. પણ

સરસ્વતીના પ્રવાહને પોતે જન્મ આપેલો તે પ્રવાહનો તટ મૂકી, તટસ્થતા મૂકી, પોતે એ પ્રવાહમાં પડ્યા. એ એમનો પક્ષપાત, એ એમનો મોહ, અને એ જ એમની અશક્તિ. સરસ્વતીના પ્રવાહનું બળ એવું કે તે આવું છતાં કન્યા જ રહી, અને આજસુધી તેને યોગ્ય વર મળ્યો નથી. બ્રહ્મદેવની તટસ્થતા તૂટી તેવી જ સાધારણ સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા તૂટે તો તેને એ જીવનને બ્રહ્મદેવ પાસેથી મળેલું દાય ગણી ઉદાર ક્ષમા રાખવી એ જગતનું કલ્યાણ ઈચ્છનારનો ધર્મ છે, અને શ્રીમતોને શ્રીમત્તાના અંગના રોગ થાય છે તેમ આ અસાધારણ જીવનનો રોગ ગણવો એ બુદ્ધિચિકિત્સકોને સશાસ્ત્ર લાગશે.

આ રોગનું આવું નિદાન સમજવામાં નીચેનાં વાક્ય ઉપયોગી થશે. એ વાક્યોમાં Genius એટલે નિસર્ગ-શક્તિ-નવીન કલ્પના કલ્પનાર શક્તિવાળી બુદ્ધિ-નું વર્ણન છે. સાક્ષરજીવનમાં આ શક્તિની સત્તા જેવી આવશ્યક નથી તેમ પ્રતિકૂલ પણ નથી, પણ હોય તો ઉપકારક છે ને ન હોય તો ચાલે એમ પણ છે. પણ આ શક્તિનાં અને અક્ષરજીવનનાં કારણભૂત થનાર વાસનાજાલ અને તેની જ્વાલાઓ કેટલીક મોટી વાતોમાં સધર્મ છે, અને એ શક્તિને ઉદ્દેશી લખેલાં વાક્ય આ જીવનને પણ આ સધર્મતાને લીધે પ્રયોજ્ય–applicable–છે.

" In the present state of our knowledge, genius must be looked upon as the most signal and impressive manifestation of the tendency of nature to variation and individualisation in her organic formation which modern science is compelled to retain among its unexplained facts. Why we have a Shakespeare, a Michael Angelo, a Goethe, here and now, is a question that cannot be answered. * * * "

નિસર્ગશક્તિની પ્રેરક કોઈક મનોજ્વાલા થાય છે તેમ સાક્ષરજીવનની પ્રેરક કોઈ વાસનાજ્વાલા થાય છે. ઉભય જ્વાલાઓ સામાન્ય લોકવર્ગમાં અપરિચિત હોય છે, ઉભયની ક્રિયાઓ લોકને

પ્રશસ્ય લાગે તો પણ અનનુકરણીય લાગે છે, ઉભય જ્વાલાઓની વચ્ચે ઊભેલાં જીવન કુરક્ષેત્રમાં નારાયણાસ્ત્રની વચ્ચે ઊભેલા ભીમસેન પેઠે "જ્વાલામાલી" થઈ જાય છે, અને ઉભય જીવનના અંતર્ભાગમાં એવી તો નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે કે નવા શોધેલા અંતર્દર્શક કિરણયંત્ર–X–Rays–જેવી શક્તિથી બાહ્ય સૃષ્ટિનાં સત્વોના અંતર્ભાગોને જોવા અપૂર્વ પ્રયત્ન આ જીવનમાં જ્વલિત થાય છે.

"Keenness of sensibility, both to physical (*e.* g. in Carlyle's case) and mental (*e. g.* in—Milton, Dante, and Shelley's cases) stimulli, is one of the fundamental attributes of the original mind, * * This fineness of the sentient fibre stands the closest relation to the intellectual side of genius. It is not so much an accompaniment of the creative genius as its vitalising principle. The wide and penetrating vision of the poet is the correlative of his quick, delicate, and many-sided sensibility. And the stimulus which ever urges him towards an ideal region, which makes him devote his days to the pursuit of some ravishing idea, has its origin in his rare, almost superhuman, capacity of feeling.. The modest limits of the real world fail to slake his thirst for the delight of beauty, for the raptures of the sublime. Hence the impulse to fashion new worlds of his own. And by such ideal activities the emotional sensibilities which prompted them are deepened and intensified.

"All fine original work represents severe intellectual labour on the part of the producer, not necessarily at the moment of achievement,

but at least in a preparatory collection and partial elaboration of materials."

"Spiritual generation only takes place when the soul burns and throbs as with fever. At the moment of productive inspiration, the whole being is agitated to its depths, and the latent deposits of years of experience come to the surface. This full spring-tide of imagination, this cerebral turmoil and clash of currents, makes the severest demands on the controlling and guiding forces of volition. And it is only when the mind is capable of the highest effort of sustained concentration that the process of selecting and organising can keep pace with the rapid inflow of material. Hence, though in certain cases the excitement may be intensely pleasureable, it is nearly always fatiguing and wearying."

"One finds a meaning in the definition of poetic genius given by Lamartine when speaking of Byron:—" a vibration of the fibre as strong as the heart of man can hear without breaking.' * * * 'The author,' said Lord Beaconsfield on one occasion, 'is a being with a predisposition which with him is irresistible and which he cannot avoid" * * This sense of quasi-exterior pressure and compulsion is attested by more than one child of genius.'

આવા પ્રયત્નમય જીવનનાં તત્ત્વ જ અપૂર્વ થાય છે, તેના તન મનની રચના જ અભૌતિક થાય છે, એનાં શરીર અને મનની નાડીઓ

અને તંતુઓ–સર્વં વ્યવહારના પ્રવાહ ને અપરિચિત ધર્મમાં સરે છે. તેનાં ભયસ્થાન સંબંધમાં ઉપરનો લેખક લખે છે કે—

"Our conclusion is that the possession of genius carries with it a special liability to the action of the disintegrating forces which environ us all. It involves a state of delicate equipoise, of unstable equilibrium, in the psycho-physical organisation. Paradoxical as it may seem, one may venture to affirm that great original power of mind is incompatible with nice adjustment to surroundings, and so with perfect well-being."

ચરણવડે ચાલવાનો સાધારણ માર્ગ મૂકી અશ્વ અથવા ઉષ્ટ્ર ઉપર નવા બેસનારને આરંભમાં જે ભય છે તેવો આ વધારે કાળ સુધીનો ભય છે. વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનાર પ્રજ્ઞાને તેમ સાક્ષરજીવનને શિર આ ભય છે. વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહેનાર પ્રજ્ઞાવાન આ ભયથી મુક્ત છે. વ્યવહારમાં બાંધેલા માર્ગનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાની બુદ્ધિ એક વસ્તુ છે. વ્યવહારને અજ્ઞાત માર્ગ ઉપર ચાલવા જનારની બુદ્ધિ ભિન્ન વસ્તુ છે.

"And it is here we see the qualitative difference between Genius and Talent. This last means superior endowment in respect of the common intelligence which all men understand and appraise. The man of Talent follows the current modes of thought, keeps his eye firm on the popular eye, produces the kind of thing which hits the taste of the moment, and is never guilty of the *folly of abandoning himself to the intoxicating excitement* of production. *To the original inventor* of ideas *and moulder* of new forms of art, *the intoxication is*, as we have seen, *everything*. He is under a kind of divine behest to make and fashion something

and great, and, at the moment of compliance, recks little of the practical outcome to himself. And such recklessness is clearly one form of improvidence and mal-adaptation."

નિસર્ગ-શક્તિની પ્રેરણાથી કે સાક્ષરજીવનની વાસનાથી વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનારને વ્યવહાર સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ખ ગણે છે. માતાપિતાના ક્ષેમકારક મંદિરમાંથી નીકળી નગરની પણ બહાર નવી સૃષ્ટિ જોવાના રસમાં ને રસમાં ચાલી જનાર બાળક જેવું, આ વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનારનું જીવન છે. આ બાળકને શિર જેવા ભય છે તેવા આ જીવનને શિર પણ છે. પણ જે બાલિશ આગ્રહથી નીકળેલા ધ્રુવને ફળ મળ્યું એવાં નહીં તો બીજી રીતનાં પણ અપૂર્વ ફળ આ જીવનને મળી શકે છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે ધ્રુવને પોતાને રાજ્ય મળ્યું. અને આ જીવનના ભાગ્યમાં તો-નવાં સ્વપ્ન જોઈ તેની કીર્તિ ગાવાનું જ છે-નરસિંહ મહેતા પેઠે જોયેલી રાસલીલા જગતને ગાઈ બતાવવાનો જ નિઃસ્વાર્થ લોભ અને આનંદ છે, અને તે વ્યવહારમાં મૂર્ખ ગણાય છે.

એ જાતે મૂર્ખ હો, પણ એ મૂર્ખતા કરી આ પ્રજાજીવન જગતના હાથમાં કંઈક અપૂર્વ ફલસંપત્તિ આપી શકે છે.

"But if improvident, he is improvident in a high cause. Emerson and others have taught us the uses of the great man. The teacher of a new truth, the discoverer of a higher and worthier form of artistic expression, is one in advance of his age who, by his giant exertions, enables the community and even the whole race to reach forward to a further point in the line of intellectual evolution. He is a scout who rides out well in advance of the intellectual army and who, *by this very advance* and *isolation*, from the main body, *is exposed to special risks*.

* * *Thus genius, like philanthropy or conscious self-sacrifice for others, is a mode of variation of human nature which, though unfavourable to the conservation of the individual, aids in the evolution of the species.*"

જે જીવનથી આવો લાભ થાય તેના દોષ ઉપર ક્ષમાદૃષ્ટિ ઘટતી નથી ?

"If this be a sound view of the nature and social functions of the man of genius, it may teach us more than one practical lesson. Does it not, for example, suggest that *there is room just now for more consideration in dealing with the infirmities of great men?* There is no need of exonerating intellectual giants from the graver human responsibilities. We do well to remember that genius has its own special responsibilities, that *noblesse oblige* here too. At the same time we shall do well also to keep in mind that the life of intellectual creatures has its own peculiar besetments, and that in the very task of fulfilling his high and eminently humane mission, and giving the world of his mind's best, the great men become unequal to the smaller fortitudes of everyday life. To judge of the degree of blameworthiness of the faults of temper is a nice operation which may even transcend the ability of a clever and practised critic. *Perhaps the temper most appropriate to the contemplation of genius and most conducive to fairness of moral judgment, is one in which reverence is softened by personal gratitude, and this last*

made more completely human by a touch of regretful pity."

—JAMES SULLY.

આ સર્વમાં "Genius"–ધીમત્તા–ને સ્થાને "સાક્ષરજીવન" "અક્ષરદેહ" આદિ શબ્દ મૂકીએ તો તેને માટેનું ધર્મશાસ્ત્ર આપણે સૂચવી ગયા તેવું આ વાક્યોમાં આવી જાય છે. **अथवा सुखं शयीथाः पार्श्वे जागर्ति जाह्नवी भवतः** એ આશીર્વાદનો મર્મ પણ આ અંગ્રેજ સાક્ષરનાં વાક્યોમાંથી સ્પષ્ટતર થાય છે. દુર્વાસાનો ક્રોધ, વિશ્વામિત્રની ઈર્ષ્યા, પરશુરામનું વૈર, આદિ સાક્ષરજીવનને અંગે સ્ફુરતા દોષની ઉપેક્ષા કરી, બ્રાહ્મણોને પોતાનું રૂપ ગણવામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ આવાં જીવનને આવો જ આશીર્વાદ આપેલો છે, અને શ્રીકૃષ્ણનો આશીર્વાદ તે ઈશ્વરની જ ઇચ્છા જગતના કલ્યાણ માટે ઉત્પન્ન થયેલી સમજવી એવો બોધ તેમાં ભરેલો છે. જે અક્ષરદેહ જગતના કલ્યાણ માટે બંધાય છે તેના સ્થૂલદેહની અવદશા કરવામાં પણ ઈશ્વરનો કંઈક કલ્યાણકારક આશય હોય છે, અને એ અવદશામાં ડૂબી ગયેલા આ સ્થૂલદેહની આસપાસ–ગર્ભરૂપ પરીક્ષિતની આસપાસ તેના રક્ષણાર્થે સુદર્શન મુકાયું હતું તેમ કોઈક પવિત્ર સત્ત્વ જાગૃત રહેલું છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા જગન્નાથ કવિને આશીર્વાદ દેનારના હૃદયમાં સત્ય જ ભાસી હોય તો તે ઉચિત છે.

સાક્ષરજીવન સંસારથી વિપરીત દશામાં જાય છે, પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહોના વમળ વચ્ચે તટસ્થ થવાનો લોભ રાખે છે, પ્રવૃત્તિની ફલસમૃદ્ધિનું આસ્વાદન કરવાને સાટે તે સર્વના સાક્ષિત્વથી જ પ્રસન્ન રહેવાનો અભિલાષ રાખે છે, અને તે સર્વ કાર્યને માટે એક જાતનું તપ સાધે છે. પ્રવૃત્તિમાં પડી તેનાં ફલ શોધનાર જે શોધવાને માટે સાધે છે, તેવાં જ તપઃફળની મધ્યે ઉદાસીન અભોક્તા રહી સાક્ષરજીવન કંઈ નવા જ ઉચ્ચગ્રાહને શોધે છે.

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रियाः ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥

સ્વર્ગના ઉત્તમ ભાગમાં વસી બ્રહ્મપુત્ર મુનિનું આ તપ તે કયા ફલના અભિલાષથી સધાતું હશે? એવું જ તપ, એવો જ અભિલાષ સાક્ષરજીવનનો છે. કાલિદાસે પોતાના ઉત્તમ નાટકમાં ઉત્તમ સ્થાને ઉત્તમ કાળે ઋષિજીવનનું આ વર્ણન કરેલું છે. ઋષિજીવન એ સર્વશુદ્ધ સાક્ષરજીવનનો ઉચ્ચગ્રાહ છે. એ ઉચ્ચગ્રાહને પોતાના અક્ષરદેહમાં તિલકસ્થાને મૂકનાર કાલિદાસ જેવાના સ્થૂલદેહનાં કંઈ સ્ખલિત થયાં હશે તો આપણે તેના ઉપર કેવી દૃષ્ટિ કરીશું?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વધારે લેખની હવે આવશ્યકતા નથી. એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત છે કે સૂર્યમાં પણ તે ચંદ્રના જેવાં અને તેથી મોટાં લાંછન છે પણ તેના અપૂર્વ તેજ આગળ તે લાંછન સૂઝે એમ નથી અને કેવળ રસજ્ઞોને તે જોવાથી લાભ પણ નથી. એવાં લાંછન દૂરદર્શક યંત્રથી જોવાનો અધિકાર કોઈ સાક્ષરજીવનને છે અને તે કોઈ ઉચ્ચગ્રાહને અર્થે જ. બાકી સાક્ષરજીવનનો ખરો અભિલાષ અને ઉચ્ચગ્રાહ, તો, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને વસિષ્ઠનાં જેવાં શાંત દાન્ત ઉપરત અને આનંદ જીવનરૂપે, સર્વ દેશકાળને પ્રિય થયો છે, અને તેને કાલિદાસે આવી સુંદર વીર્યવતી ભાષામાં વર્ણવેલો છે. શકુન્તલાને માટે કાલિદાસે કહેવડાવ્યું છે કે "सा हि कुलपतेरुच्छ्वसितम्." તેમ કાલિદાસ જેવાનાં જીવનનું પણ આવા ઉચ્ચગ્રાહ "ઉચ્છ્વસિત" જ છે. તેને માટે કાંઈ ભય હોય તો તે ભયને એ ઉચ્ચગ્રાહનો અભિલાષ ગણવામાં લે એમ નથી. સંસારનો કોઈ પણ વ્યાપાર નિર્ભય નથી, તો આ અનિર્ભય પણ કલ્યાણકારક ઉચ્ચગ્રાહનો શોધક ભયને લેખામાં ન લે તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું છે?

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुंचन्त्वशनिमेव वा ।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥

એવી સ્ત્રીઓના આગ્રહ આટલા બળવાન હોય છે તો આવા ઉચ્ચગ્રાહનું બળ કેટલું હોય?

જો આવા ભયમાંથી કોઈ આવું સાક્ષરજીવન મુક્ત નહીં રહી શકે અને ક્ષત થશે તો અપંગ અને વિકલ અરુણની પેઠે પ્રકાશરૂપ સૂર્યના આકાશગામી રથનું સારથિત્વ કરશે. જો સર્વ ભયમાંથી ઊગરી તે સપક્ષ સંપૂર્ણાંગ થશે તો કલ્યાણપ્રવૃત્તિના પોષક વાસુદેવ-સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ-નું તે જાતે વાહનત્વ કરશે.

આવા પુણ્યફલનું સાધક સાક્ષરજીવન કેવી રીતે થાય છે? જે પ્રવાહો એ જીવનના વિષય છે તે ઉપર આ જાણવા માટે હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીશું.

પ્રકરણ ૫

પ્રવાહ, સાક્ષી, તેમનો યોગ, અને તેનાં ફળ.

સાક્ષરજીવનની વાસનાઓ, એ વાસનાથી સાક્ષીની દૃષ્ટિમાં થતો વિશેષ, એ વિશેષથી થતા પ્રવાહ, એ પ્રવાહનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપ અને સાક્ષરદૃષ્ટિમાં પડતાં તેમનાં સંસ્કૃત અને સંસ્કારક પ્રતિબિંબ, અને સર્વથી એ જીવનને અને જગતને પ્રાપ્ત થતાં ફલ: એ વિષયોનો આ પ્રકરણમાં સમાસ છે.

પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય લોકવર્ગ ચર્મચક્ષુને ચક્ષુ ગણે છે અને તેમની દૃષ્ટિમર્યાદા પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી આગળ ચાલી શકતી નથી, ત્યારે સાક્ષર વર્ગની દૃષ્ટિ એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી કોઈક નવા જ પ્રદેશમાં–નવા જ વિષયમાં–ચડી જાય છે. આવી સાક્ષરદૃષ્ટિના વિભાગ આપણામાં બે પાડેલા છે. તેમાં એક લક્ષ્યદૃષ્ટિ અને બીજી લક્ષણદૃષ્ટિ કહી છે. દેશકાળને અનુસરી ત્રીજી અને ચોથી દૃષ્ટિને આપણે શુકદૃષ્ટિ અને બાલદૃષ્ટિ કહીશું. આજના સામાન્ય સાક્ષરો લખતાં વાંચતાં જાણે છે તેમ ઘણા કાળથી બ્રાહ્મણોનો એક ભાગ અક્ષરવિષયને કંઠસ્થ કરતો આવ્યો છે. એ વર્ગ પુસ્તકના અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરે છે, અક્ષરો વાંચે છે, અને તેનું સ્મરણમાં ધારણ કરી શકે છે. આ વર્ગની દૃષ્ટિને માત્ર શુકદૃષ્ટિ કહીએ તો ચાલે. આનાથી ચડતો એક વર્ગ એવો છે કે જે કેવળ શુકદૃષ્ટિ નથી પણ વાંચેલું સમજી વિચારી શકે છે અને તેની બુદ્ધિમર્યાદા એથી આગળ વધતી નથી. આ વર્ગની દૃષ્ટિને બાલદૃષ્ટિ કહીશું. જેઓ ગમે તે પુસ્તકોને જ નહીં પણ કોઈ શાસ્ત્રને સમજી શકે છે અને તે શાસ્ત્રનાં દર્શાવેલાં લક્ષણથી દૃષ્ટ પદાર્થમાં શાસ્ત્રના નિયમનું દર્શન કરી શકે છે તેની દૃષ્ટિને આપણાં શાસ્ત્રોમાં લક્ષણદૃષ્ટિ કહી છે. જે સમર્થ સાક્ષરો દૃષ્ટ અને દૃશ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી તેમનાં લક્ષણ શોધે છે અને એવાં લક્ષ્યનાં લક્ષણો ઉપરથી સામાન્ય નિયમ-general laws-રચે છે તેઓ શાસ્ત્ર રચે છે અને તેમની દૃષ્ટિને શાસ્ત્રકારો લક્ષ્યદૃષ્ટિ

કહે છે. એ સામાન્ય નિયમોને ઉત્સર્ગ કહે છે. એ ઉત્સર્ગના અમુક સ્વરૂપને ન્યાયશાસ્ત્ર "વ્યાપ્તિ" કહે છે. આવા ઉત્સર્ગની કોઈ એક વિષયતંતુથી ગૂંથાયેલી માળા–ઉત્સર્ગમાળા–થાય તેને શાસ્ત્ર અથવા science કહેવાય છે. શાસ્ત્રી, એટલે આવાં સિદ્ધ થયેલાં શાસ્ત્રનાં લક્ષણોનો દ્રષ્ટા, તે લક્ષણદ્રષ્ટા. શાસ્ત્ર સિદ્ધ થતા પૂર્વે એટલે ઉત્સર્ગ-માળા ગૂંથાયા પૂર્વે અને શાસ્ત્ર રચાયા પૂર્વે તે શાસ્ત્રના લક્ષ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ કરી, તેમના લક્ષણનું દર્શન સ્વબુદ્ધિના પ્રભાવથી એ લક્ષ્ય દૃષ્ટિમાંથી ઉપજાવી તારવી કાઢી, તે લક્ષણો ઉપરથી શાસ્ત્ર નામની ઉત્સર્ગમાળા રચનારની દૃષ્ટિને જ આપણાં શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિ કહી છે, અને તેમને આમ પ્રાપ્ત થયેલાં તે જ "દર્શન" કહેવાયાં છે. આપણામાં ન્યાયાદિ ષડ્દર્શન છે તે આવા અર્થથી કહેવાય છે. શુકદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, અને લક્ષ્યદ્રષ્ટા–એ ચારે વર્ગ આ યુગમાં ન્યૂનાધિક શક્તિના દ્રષ્ટા સાક્ષ–ર ગણાય છે. અન્ય વર્ગ તો અદ્રષ્ટા છે જ. આ ચારે વર્ગના સાક્ષરજીવનની વ્યવસ્થા વિચારવા જેવી છે.

શુકદ્રષ્ટાઓ પાસે થઈને અક્ષરપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે, પણ તે પ્રવાહના ગર્ભરૂપે રહેલા અર્થપ્રવાહમાં સ્નાન તો શું પણ તેના ઉપર દૃષ્ટિ સરખી તેઓ નથી કરતા. તેમના સ્મરણમાં માત્ર અક્ષરપ્રવાહનું પ્રતિબિંબ પડે છે. બાલદ્રષ્ટાઓ કેવળ પુસ્તકપ્રવાહના એટલે તેના અર્થના અને રસના સાક્ષી હોય છે. જેમ બાલકને દૃશ્યની દૃષ્ટિ કરવામાં અને તેનાથી થતા અવ્યક્ત સંસ્કારોના લાભમાં જ તૃપ્તિ રહે છે, દૂરથી સંભળાતા પણ સુસ્વર સુગીત ગાનનો સ્વર જેમ શ્રોતાના શ્રવણપુટમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ પુસ્તકોના અર્થ અને રસનો અપૃથક્કૃતપ્રવાહ ક્વચિત્ અસ્પષ્ટ તો ક્વચિત્ અવ્યક્ત રૂપે બાલદૃષ્ટિમાં સંચાર કરે છે, અને મોહ ઉત્પન્ન કરેલો ઉત્તરરામમાં વર્ણવેલો છે તેવો જ બોધ અને મોહ બાલદ્રષ્ટા અનુભવે છે અને સૂક્ષ્મતર સંસ્કારોને પામે છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પાસે એવા જ પ્રવાહ ચાલ્યા જાય છે અને તેનો એ સાક્ષી છે; પણ બાલદ્રષ્ટાઓને મળતી સામગ્રીથી તે તૃપ્ત રહેતો નથી. એ તો પાસે થઈને જતા આવતા પુસ્તક-પ્રવાહનાં–તેમાંના અર્થના અને રસના પ્રવાહનાં તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરે છે, એ પુસ્તકોમાં લખેલાં લક્ષણો ધરનાર વસ્તુને પુસ્તક બહારની

લક્ષ્યસૃષ્ટિમાં શોધે છે, અને તેમાં એ લક્ષણોનો આવિર્ભાવ જાણી લે છે. આવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ પુસ્તકપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ કરી પછીથી લક્ષ્યપદાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખે છે. મહાત્માઓનાં વાક્યોના બોધની યથાર્થતા તેઓ, શ્રવણ મનન આદિ સર્વ ક્રિયાઓના અથવા દેશકાળ પ્રમાણે તેના જેવી જ બીજી ક્રિયાઓથી, ગ્રહી લે છે અને પ્રક્રિયાથી ઉદ્‌ભૂત થયેલી નવી સૃષ્ટિને આ ચર્મચક્ષુગોચર સૃષ્ટિના જીવરૂપે સ્ફુરતી આ લક્ષણદ્રષ્ટાઓ દેખે છે–તેના સાક્ષી થાય છે. દેખીતા સંસારના પ્રવાહ નીચે આવી રીતે લક્ષણદૃષ્ટિથી નવા પ્રવાહો ગોચર થાય છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ લક્ષણ જોઈ લે, પછી તેનું વિષયભૂત લક્ષ્ય જુએ, અને અંતે લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કારી કરે.

આમ, શુકદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સાથે સધર્મ હોઈને બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ કાંઈ વિશેષ પામે છે, અને બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સાથે સધર્મ હોઈને લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ કાંઈ વિશેષ પામે છે, પણ લક્ષ્યદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ એ સર્વથા ભિન્ન પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે. બાકીના ત્રણ દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ પ્રથમ પુસ્તક ઉપર પડે છે ત્યારે લક્ષ્ય દૃષ્ટિ પ્રથમથી જ લક્ષ્ય ઉપર પડે છે અથવા તો પુસ્તકને માત્ર લક્ષ્ય દર્શનના એક ઉપલક્ષણરૂપે વાપરે છે. શાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ લક્ષ્યના કેવળ દર્શનથી નહીં પણ લક્ષ્યના અનુરોધથી જ વ્યવસ્થા કરવાથી થાય છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ લક્ષણ જોઈ અંતે લક્ષણનો અનુરોધ કરી તે વડે લક્ષ્યને સંસ્કાર આપે છે; તેને સાટે લક્ષ્યદ્રષ્ટા પ્રથમથી જ લક્ષ્યને જુએ છે અને "મુંજમાંથી ઈષિકા "નીકળે તેમ એ લક્ષ્યના ગર્ભમાંથી લક્ષણ ખેંચી કાઢે છે અને એ લક્ષણવડે પણ લક્ષ્યના અનુરોધથી–લક્ષ્ય અને લક્ષણ–ઉભયને સંસ્કાર આપે છે. લક્ષણ, ઉત્સર્ગ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણના વિધાતાને તેમના અનુરોધની અપેક્ષા નથી. **लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाऽप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति*** ॥ ઉત્સર્ગરચનાના ન્યાયશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં Induction અથવા વ્યાપ્તિની પ્રાપ્તિ કહે છે અને લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિસૃષ્ટિના ન્યાયશાસ્ત્રને Deduction એટલે અનુમાન કહે છે. ગ્રીક સાક્રેટીસના ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનુમાન પ્રકરણ

* પરિભાષેન્દુશેખર.

પ્રસિદ્ધ છે પણ અનુમાનના મૂળરૂપે અન્વય અને વ્યતિરેકનાં ઉદાહરણની આવશ્યકતાનો આપણા ન્યાયશાસ્ત્ર કરતાં વિશેષ છે. સાંપ્રત પાશ્ચાત્ય ન્યાયની Induction વ્યાપ્તિ પ્રાપ્તિ-માં આથી પણ વિશેષ છે, અને ઉદાહરણોનું શોધન કેમ કરવું અને કેવાં ઉદાહરણનું કેવું શોધન કરી ક્યારે વ્યાપ્તિ બાંધવી એ વિષયની ઉત્સર્ગમાળાનું પ્રકરણ આ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રમાં આપણા શાસ્ત્ર કરતાં અનેકધા વિશેષ વિસ્તારવત્ અને સુઘટિત છે. આ બળને લીધે જ તેમની શાસ્ત્રસમૃદ્ધિ આજ આટલી વિકસિત છે. આપણે ત્યાં આવા અથવા પ્રાચીન રીતિના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓનો અભાવ છે, અને જેટલાં છે તેટલાં શાસ્ત્રોની લક્ષણદૃષ્ટિ થાય તો તે પણ નિર્ધનના ધન જેવો અમૂલ્ય ઇષ્ટ પદાર્થ છે.

લક્ષ્યદ્રષ્ટા કેવળ શાસ્ત્ર જ રચે એમ નથી. કલાભિજ્ઞ બુદ્ધિઓ પણ લક્ષ્ય જોનારી જ છે. શાસ્ત્ર અથવા Science અને કલા એટલે Art–એ ઉભયનાં શરીરમાં પુરુષ અને સ્ત્રીના શરીરના જેવા બાહ્યાંતર ભેદ છે. ચિત્રકાર અને ગાયક, કવિ અને નવલકથાકાર, ઇત્યાદિ વર્ગ લક્ષણદ્રષ્ટા હોય છે પણ ખરા અને નથી પણ હોતા, પણ તેઓ કલાભિજ્ઞ તો હોય છે જ. તેમને ઉત્સર્ગમાળાની અપેક્ષા આવશ્યક જ નથી અને એમ અપેક્ષાહીન રહી તેઓ લક્ષ્યદ્રષ્ટા થાય છે ત્યારે લક્ષ્ય પ્રવાહના હૃદયરૂપે સ્ફુરતા પણ પ્રાકૃત જનને અદૃશ્ય સૌંદર્યાદિ ચમત્કારોના પ્રવાહનાં પ્રતિબિંબના આ દ્રષ્ટાઓ ગ્રાહક બને છે. લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓમાં આવી રીતે ઉત્સર્ગદ્રષ્ટા અને ચમત્કારદ્રષ્ટાઓ એવા બે વર્ગ પડે છે.

આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે શુષ્કદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, અને લક્ષ્યદ્રષ્ટા એવા ચાર વર્ગ સાક્ષીના થાય છે. લક્ષ્યદ્રષ્ટા સાક્ષી ઉત્સર્ગદ્રષ્ટા કે ચમત્કારદ્રષ્ટા હોય છે. એમાંના સર્વ વર્ગની દૃષ્ટિના વિષયભૂત પ્રવાહ, વર્ગ પ્રમાણે, પૃથક્ પૃથક્ છે અને તે દૃષ્ટિઓની ક્રિયાઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ છે તે ઉપર સંક્ષેપથી વર્ણવી છે.

એ સર્વ વર્ગમાં કલાદૃષ્ટિ હોય છે. કોઈ કલાભિજ્ઞ પુરુષ શાસ્ત્રથી લક્ષણ જાણી લઈ એ લક્ષણવડે લક્ષ્યને જુએ છે, તો કંઈક એવી પણ સ્થિતિ હોય છે કે લક્ષ્યદૃષ્ટિમાંથી ઉત્સર્ગને સ્થાને કલાનો ઉદ્ભવ પ્રથમ થાય છે અને તે કલાના વિકાસ પછી લક્ષણ અને ઉત્સર્ગ જણાય છે.

ઉપરના ચાર દ્રષ્ટા ઉપરાંત પાંચમો પર્યેષણદ્રષ્ટા છે. તે આ ચારે જાતની દૃષ્ટિઓથી અથવા તેમાંની ગમે તે એક અથવા અનેક દૃષ્ટિઓથી જુએ છે. જોતાં જોતાં અથવા જોઈને દૃશ્ય વસ્તુની ચારે પાસે-**પરિતઃ** ફરી વળી એ વસ્તુનું તત્ત્વ પામવા **યત્ન** કરે છે, અને તે પર્યેષણ કરી તે વસ્તુનું તત્ત્વ જોનાર પર્યેષકદૃષ્ટિ–philosophical eye–થી એ તત્ત્વને પામે છે. નિબંધો, શાસ્ત્રની ઉત્સર્ગ પૂર્વેની અવસ્થાના ગ્રંથો, વિચાર, વિવેચન ઇત્યાદિ પર્યેષક લેખન આ દૃષ્ટિનાં પરિણામ હોય છે. આ દ્રષ્ટા શું જુએ છે ? ક્વચિત્ શુકદૃષ્ટિથી તૃપ્ત થતો તો ક્વચિત્ બાલદૃષ્ટિથી પ્રમોદ પામતો, ક્વચિત્ લક્ષણપ્રવાહના આરંભ શોધતો તો ક્વચિત્ લક્ષ્યસાગરમાં તે પ્રવાહનો સંગમ જોતો, ક્વચિત્ લક્ષ્ય સાગરની તરંગમાળાના ઉત્સર્ગ શોધતો તો ક્વચિત્ તેના ચમત્કારોથી ચમકતો, આ પર્યેષક સાક્ષી, ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી સ્ફુરે છે; અને બીજી જાતના સર્વ દ્રષ્ટાઓએ માંડેલા સમુદ્રમંથનનું ક્વચિત્ મંદરાચલ જેવું મધ્યચક્ર બને છે તો ક્વચિત્ એ સર્વ સુરાસુરગણના જ બલોન્માદનું પોતાના મુખથી અને પુચ્છથી ઉભયથા મંથન કરનાર વાસુકીના જેવું વિષગુચ્છ બને છે; અને ક્વચિત્ સર્વ મંથનસામગ્રીના ભાર વહેનાર અને સર્વને અધોગતિમાંથી અટકાવનાર વજ્રપૃષ્ઠ કૂર્મ થાય છે.

આ સર્વ દ્રષ્ટાઓનાં જીવન સાક્ષરજીવન છે. હવે આપણે, એક પછી એક એમ એ સર્વનાં જીવનનાં મંદિર ઉઘાડી, એ જીવનના સાક્ષીસ્વરૂપ અધિષ્ઠાતા દેવોનાં દર્શન કરીશું, તેમના ગર્ભાગારમાં તેમનું પરિક્રમણ કરીશું, તેમની માત્ર દૃષ્ટિના જ પ્રસાદ માટે નૈવેદ્યસામગ્રી પેઠે પડેલા પ્રવાહવિષયની વાસના લઈ લઈશું, અને અંતે એ દેવોના જગન્મંગલ સ્વરૂપનું સૌન્દર્ય આરાત્રિક (આરતિ) વડે જોઈ લઈશું અને ત્યારે એ સ્વરૂપને શંકરાચાર્યની મધુરવાણીથી આપણે કહેવું પડશે કે

शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य
भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः ॥

પ્રકરણ ૬

શુકદ્રષ્ટાઓ.

સર્વ સાક્ષરજીવનની નિસરણીનું નીચામાં નીચું પગથિયું શુકદ્રષ્ટાઓનું છે. જેને બુદ્ધિ છે તે પ્રાણીની સ્મરણશક્તિને બુદ્ધિના પ્રયોગથી જેમ બળ છે તેમ ભય પણ છે એટલું જ નહીં પણ સ્મરણથી બુદ્ધિને પણ જેમ બળ છે તેમ જ ભય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયેલા સંસ્કારોનું સ્મરણ મનુષ્યને અને ઇતર યોનિને સામાન્ય છે ને અન્ય પ્રમાણથી સંસ્કારો મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે ને તેનું સ્મરણ મનુષ્ય જ અનેક યુક્તિઓથી રાખી શકે છે. આ પાછલી જાતના સ્મરણને બાદ કરી પ્રથમ જાતના સ્મરણને પાશવ સ્મરણ કહીશું; અને આ ભાગનો એટલે શુકદૃષ્ટિનો વિષય તેને જ ગણીને પ્રકરણ ચર્ચીશું.

એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આજનાં મુદ્રાયંત્ર સંસારમાં ન હતાં અને તેટલું જ નહીં પણ લેખનકળા પણ ન હતી. મુદ્રાયંત્ર વિનાની પણ લેખનકળાવાળી સાક્ષર પ્રજાઓએ પોતાની બુદ્ધિના પરિપાક સાચવવાને હસ્તલેખનાં પુસ્તકોથી સંતોષ ન માનતાં એથી વધારે અચલ લેખનાં સાધન શોધેલાં છે. ઇજિપ્ત દેશની અને આ દેશની પુસ્તકશાળાઓ અનેકધા નષ્ટ થઈ છે, પરદેશી રાજાઓને હાથે બળી ગઈ છે, અને અર્ધદગ્ધ અથવા અતિડાહ્યા વિદ્વાનોને તેમ પોતાના પક્ષને સ્થાપવાની લાલસાવાળા વિદ્વાનોને હાથે વર્ણસંકર બની છે-છિન્નભિન્ન થઈ છે-અને વટલી છે. આ દુઃસ્થિતિમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને આ દેશમાં અશોક મહારાજે અને અન્ય બૌદ્ધાદિ રાજાઓએ મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર લેખ કોતરાવ્યા છે તો ઇજિપ્તમાં રાક્ષસી પીરામિડો હજારો વર્ષના લેખોને આ યુગને માટે સાચવી રહ્યા છે. કોઈ દેશમાં સિક્કાઓ તો કોઈમાં વાસણો, કોઈમાં દેવાલયો તો કોઈમાં કબરો, એમ અનેક માર્ગોએ પ્રાચીન કાળની સરસ્વતી જડ વસ્તુઓમાં મૂર્તિમતી થઈ આ યુગને બોધ આપવા આયુષ્મતી રહી છે. પણ તેને જડ સૃષ્ટિને સ્થાને ચેતન મનુષ્યની જિહ્વાગ્રે મૂર્તિમતી રાખવાની કળા તો આ દેશના જ આર્યોએ સિદ્ધ કરેલી છે અને એ

કળાવડે આપણા દેશમાંની શ્રુતિ જેવી સરસ્વતી આજના આપણા દેશીઓને શું પણ પરદેશી વિદ્વાનોને યે પ્રત્યક્ષ થઈ છે, ને પીરામિડના પથ્થર ઘસાયા કે ભાગ્યા હશે, પણ આપણા વૈદિક બ્રાહ્મણોના મુખમાંના મન્ત્રોચ્ચાર અને તેમને જિવ્હાગ્રે વસતી સર્વ સરસ્વતી, ગુજરાતમાં છિન્નભિન્ન થઈ હશે તો, કાશીનગરીમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર સંભળાય છે ને શ્વેતબિન્દુ રામેશ્વરના તીર્થ આગળ પણ સંભળાય છે. હવે પછીના યુગમાં તેનું જે થાય તે ખરું પણ આજસુધી તે રહેલી છે ને તેનો લાભ લેવાને આ યુગ ચૂકશે તો તેની હત્યા પણ આ યુગને શિર જ રહેશે, અને હવે ભુલાયેલું રત્ન ફરી મનુષ્યને હાથ નહીં આવે.

જે સાક્ષરો આ સરસ્વતીને પોતાને કંઠે રાખી રહેલા છે તે આ પ્રકરણના શુકદ્રષ્ટાઓ જ છે. તેઓ એ સરસ્વતીના અર્થને સમજતા નથી ને શોધતા પણ નથી તેથી નવા વિદ્વાનોના મુખથી ગાળો ખાતા હશે અને આ કાળમાં શુકદ્રષ્ટાની આજીવિકા થવા જેટલી લક્ષ્મી પણ એ દ્રષ્ટાઓને મળવી કઠણ છે.

એક રીતે જોતાં અર્થ સમજ્યા વિનાના વેદાભ્યાસાદિકનું ફળ કાંઈ નથી ને એવા અભ્યાસકોનું આયુષ્ય કાળજેવું વૃથા વહી જાય છે ને એ માર્ગથી તેમની આજીવિકા બંધ થાય તો તેમને પોતાને પણ પોતાનું આયુષ્ય ભારરૂપ થઈ પડે. **स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य यो वेदान्न विजानात्यर्थम् ॥**

"અર્થ જાણ્યાવિના વેદાધ્યયન કરનાર પુરુષ ભાર ઊંચકનાર થાંભલા જેવો છે." હાલની ભાષામાં કહીએ તો પુસ્તક ઊંચકનાર "ટેમલ" જેવો છે! એવા પુરુષનું જ્ઞાન "अनग्नाविव शुष्कैन्धो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥ અગ્નિવિનાના સુકા લાકડા પેઠે કોઈ પણ સ્થાને જ્વલતું બળતું નથી." હાલના વિદ્વાનોને આ શુકદ્રષ્ટાઓની વિરુદ્ધ આ શ્રુતિવાક્યથી વધારે કહેવાનું ભાગ્યે જડશે.

પણ બીજી રીતે જોતાં આ જ કારણથી આ શુકદ્રષ્ટાઓનો સવિશેષ ઉપકાર આ યુગે માનવો ઘટે છે. આપણા જ આર્યબંધુ પારસીઓ ઝેન્દ-અવેસ્તાને પોતાનો પવિત્ર આગમ ગણે છે ને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના શોધ પ્રમાણે એ આગમની ભાષા ઝેન્દ અને આપણા આગમની વૈદિક ગીર્વાણ ભાષા ગુજરાતી-મરાઠી ભાષાઓ જેવી

પરસ્પર સંબંધ રાખે છે. પારસી બ્રાહ્મણો અથવા જેઓ દસ્તુર, અધ્યારુ, વગેરે નામથી ઓળખાય છે તેમના પરિશ્રમથી તેમની ઝેન્દ ભાષાના ગ્રન્થ તેમની અનેક મોટી વિપત્તિઓની વચ્ચે સુરક્ષિત રહેલા છે. એ ધર્મગુરુઓએ પોતાની અગિયારીના અગ્નિને તેમ પોતાના આગમને અનેક યુગોથી એકરૂપે જાળવી રાખ્યા છે એ તેમની શુકદૃષ્ટિનો પ્રતાપ અને એ તેમની શુકદૃષ્ટિનું માહાત્મ્ય. તે જ રીતે આપણા "વેદિયા" અને "શુકલ" આદિ નામે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોની શુકદૃષ્ટિના માહાત્મ્ય અને પ્રતાપથી આપણા ચારે વેદ અને સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર, આદિ સર્વ ગ્રન્થોની સમૃદ્ધિ આપણા હાથમાં આવી શકી છે ને અનેક યુગના ભારથી ને અનેક પરદેશીઓને હાથે મળેલા પરાભવથી અસ્પૃષ્ટ-અભ્રષ્ટ રહી શકી છે.

આ શુકદ્રષ્ટાઓ પાસે થઈને માત્ર અક્ષરસૃષ્ટિનો પ્રવાહ નિરંતર વહ્યાં કરે છે. એ પ્રવાહના તટ આગળ તટસ્થ રહી, એ પ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ કરી રહી, તેનું પ્રતિબિંબ પોતાના હૃદયમાં રાખવું અને જિહ્વાગ્રે તેને પ્રતિષ્ઠા આપવી: એટલી જ આ દ્રષ્ટાઓની વાસના હોય છે. આ વાસનાને બળે આ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ આ પ્રવાહના પ્રત્યક્ષ દૃશ્ય કે શ્રાવ્યરૂપ વિના બીજા અંશ ઉપર જતી નથી ને ઠરતી નથી. એ રૂપને આ દ્રષ્ટા પોતાના પાશવ સ્મરણમાં પ્રતિબિંબિત કરી લે છે ને જિહ્વાગ્રે તેના ઉદ્‌ગાર કર્યાં કરે છે. બિલાડી જેમ પોતાનાં બચ્ચાંને એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને લઈ જતાં પોતાના મુખમાં તેમને રાખે છે પણ તેના ઉપર પોતાના દાંત બેસવા દેતી નથી તેમ આ દ્રષ્ટાઓ પોતાના સ્મરણવિષય ઉપર પોતાની બુદ્ધિના દાંત બેસવા દેતા નથી પણ એ વિષયના પોતાના અંગમાં જે સ્વભાવસિદ્ધ યંત્ર હોય છે તેને તેવું જ રહેવા દે છે.

આમ આ વિષય ઉપર દ્રષ્ટાની બુદ્ધિના દાંત ભૂલેચૂકે બેસી જાય નહીં તેને માટે આપણા વેદમાં સંહિતા, પદ, જટા આદિની વ્યવસ્થા કરી છે. આ વિષયનું વિવેચન કરતાં એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર લખે છે કે—

"This work being completed, extraordinary precautions soon began to be taken to guard the canonical text thus fixed against the possi-

bility of any change or loss. *Its result has been its preservation with a faithfulness unique in literary history.*

"The first step taken in this direction was the constitution of the "Pada" or "word" text which, being an analysis of the Samhita gives each separate word in its independent form, and thus to a considerable extent restores the Samhita text to an older stage. * * *

"A further measure for preserving the sacred text from alteration with still greater certainty was seen in the form of the *Krama-patha* or "step-text." * * Here every word of the Pada text occurs twice, being connected with that which precedes and that which follows. Thus the first four words, if represented by *a, b, c,* d, would be read as *ab, bc, cd.* The *Jata-patha* or "woven text," in its turn based on the *Krama-patha,* states each of its combinations three times, the second time in reversed order (ab, ba, ab; bc, cb, bc). The climax of complication is reached in the *Ghana patha* in which the order is—ab, ba, abc, cba, abc; bc, cb, bcd &c. * * *

"Finally the class of supplementary works called *Anukramanis* or "Indices" aimed at preserving the Rig-veda intact by registering its contents from various points of view, besides furnishing calculations of the number, hymns, verses, words, and even syllables, contained in the sacred book.

"The text of the Rig-veda has come down to us in a single recension only; but is there any evidence that other recensions of it existed in former times?"

(Mac Donell's History of Sanskrit Literature)

હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી ઋગ્વેદ એક જ રૂપે રહેલો છે તેનું કારણ એના શુકદ્રષ્ટાઓની વાસનાને બળે તેમણે કરેલા ઉગ્ર તપનું આવું સામર્થ્ય છે. એ તપ એમની બુદ્ધિએ કર્યું છે. ઋગ્વેદના અક્ષરપ્રવાહ પાસે બેઠેલા આ બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિએ તેમને એ અક્ષરો ફેરવવાના મોહમાં નાંખ્યા નથી. જ્યારે કાવ્યાદિકમાં અનેક ક્ષેપક ભાગ જોવામાં આવે છે ને વાચક વિદ્વાનોએ મૂળ લેખને સુધારવાના લોભમાં પડી મૂળ કર્તાને નામે એના ગ્રન્થની વચ્ચોવચ ગુપ્ત રીતે નવા લેખ મૂકી દીધા છે, જૂના અક્ષર ફેરવી દીધા છે, અને એક ગ્રન્થને અનેક રૂપ આપી વાચકવૃંદને સંશયમાં પાડ્યા છે, ત્યારે ઋગ્વેદાદિક અક્ષરબ્રહ્મને પૂજ્યતમ પવિત્રતમ ગણી તેના કોઈ પણ અક્ષરને, આપણે જેને "અનાદિ કાળ" કહીએ છીએ તે કાળથી તે આજસુધી ફેરવ્યો નથી, ઘટાડ્યો નથી, ને વધાર્યો નથી. શુકદ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિ એ પ્રવાહના દ્રષ્ટાની પાસે તેના તપનો ભંગ કર્યો વિના એ "અનાદિ" કાળથી બેઠી રહી છે અથવા બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી નિકળેલી જન્મેલી આ સરસ્વતીદેવીને આ સર્વ દ્રષ્ટાઓના અચલિત બ્રહ્મચર્યે કુમારિકારૂપે રહેવા દીધી છે; અને તેનું જે કૌમારરૂપ તેના મૂળ દ્રષ્ટાઓએ દીઠું તે જ એ આદિશક્તિનું આદિરૂપ જોવા આજના આર્યો સમર્થ થયા છે અને એ દેવીએ આ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણને વિજ્ઞપ્તિ કરેલી તેનું તારતમ્ય આપણે સમજી શકીએ છીએ–તે *વિજ્ઞપ્તિની કથા માત્ર એક જ મંત્રમાં આવે છે કે*

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽहिताय
तस्मै मा दद्या वीर्यवती तथा स्याम् ॥

બ્રાહ્મણુ શુકદ્રષ્ટા પાસે જાઈને, એ બ્રાહ્મણુના અનાદિ તીવ્રતમ બ્રહ્મચર્યને બળે, બ્રહ્મદેવની આ બાળા એવી વીર્યવતી આજસુધી રહી શકી છે કે તે વીર્યની શક્તિ યુરોપના વિદ્વાનોને નવું તેજ આપવા સમર્થ થઈ છે ને આપણા પારસી બંધુઓના અહુરમજ્દના મુખની સરસ્વતીને પણુ આ વીર્યે પ્રકાશિત કરી છે ને તેનું ભગિનીકુલ કરેલું છે તે ઝેન્દ ભાષાના શોધકો સ્વીકારે છે.

"The deeper one penetrated into the oldest forms of Indian words and thoughts, the more striking appeared its close affinity with the Avesta words and thoughts. Many a mysterious line in the Avesta, received an unlooked-for light from the poems of the Indian Rishis and the long-forgotten past and the origin of many gods and heroes, whom the Parsee worships and extols without knowing who they were and whence they came, were suddenly revealed by the Vedas." (Sacred books of the East, Zend Avesta, Introduction by Prof. Darmesteter).

શુકદ્રષ્ટા જેવાઓના તપનું કેવું મહાફળ થયેલું છે અને તે ફળમાં કેટલું લોકકલ્યાણુ સમાયેલું છે તેની કલ્પના આ ઉપરના ઉતારાઓથી થઈ શકશે. આટલા લોકકલ્યાણુને અંગે એ દ્રષ્ટાઓ પોતાનું ઐહિક કલ્યાણુ શું કરે છે?

કલ્યાણુ સાટે એ દ્રષ્ટાઓ પ્રથમ તો બુદ્ધિનો અને બુદ્ધિજન્ય ભોગમાત્રનો વિયોગ સાધે છે. વિદ્યાના અર્થ અને ચમત્કાર તેમને કંઈ પણુ આનંદ આપી શકતા નથી. વ્યાકરણુવિદ્યાવાળા એમના મુખને "અપશબ્દ" રૂપ મૃગોને સંતાવાનાં કોતર ગણે છે.[1] અંગ્રેજી વિદ્યા ભણેલા વિદ્વાનો તેમને મૂર્ખ અને જડ ગણે છે. બુદ્ધિ અને કીર્તિના વિષયમાં તેમનું ઐહિક અકલ્યાણુ આટલું સ્પષ્ટ છે. પોતાના પારલૌકિક કલ્યાણુમાં તેમને શ્રદ્ધા હોય તે જુદી વાત પણુ ઈતર

---

१ गणकचिकित्सकवैदिकमुखगह्वराणि यदि न स्युः।
व्याकरणसिंहभीता अपशब्दमृगाः क्व चरेयुः॥

લોકવર્ગ એ શ્રદ્ધા રાખતા નથી અને રાખે તો તે શ્રદ્ધા રાખીને તેમને એ પારલૌકિક કલ્યાણ શોધવાને માટે ઐહિક કલ્યાણનો ભોગ આપવાનું અને વૈદિક વૃત્તિ કરવાનું મન નથી થતું. આવી રીતે દયાપાત્ર થયેલા શુકદષ્ટાઓને માથે આરોપ માત્ર એટલો છે કે તેઓનો ધંધો લોકચિત્તમાં ખોટી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી દ્રવ્ય રળી ખાવાનો છે. નવીન વિદ્યાવાળો વર્ગ આ વર્ગની ગણના ભિખારીઓ, કીમિયાગરો, અને વડાદરા જોષીઓથી જુદી જાતની કરતો નથી.

આ સર્વ આરોપનું કારણ આ દ્રષ્ટાઓની પાસે કાંઈ દ્રવ્યના ઢગલા જોયાથી ઊભું થયું દેખાતું નથી. આપણો વૈદિક વર્ગ સામાન્ય રીતે કુટુંબનિર્વાહ જેટલા ધનથી વધારે ધનને પામનાર કે ભોગવનાર હોય એમ દેખાતું નથી. વિરક્ત જનના વિરાગનું લક્ષણ પણ એવું કહેલું છે કે वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविच्छेदका चेतोवृत्तिः इहामुत्रार्थभोगविरागः ॥ (શારીરક ભાષ્ય ઉપર આનન્દગિરિની ટીકા). જો આમુત્રિક શ્રદ્ધા વિનાનો એટલે ઈચ્છા વિનાનો વૈદિક બ્રાહ્મણ નિઃસ્પૃહી રહી શુકદ્રષ્ટાનું જીવન ગાળે અને આજીવિકા જેટલી વૃત્તિથી તૃપ્ત રહી શકે તો તેને આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિરક્ત ગણવો જોઈએ. પણ પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે નિષ્ફળ જીવન ગાળનારને અન્નાદિક જેટલું કમાવાનો પણ અધિકાર નથી એવું સૂત્ર છે. તેના ઉત્તરમાં શુકદ્રષ્ટાના જીવનથી ઉક્ત પ્રકારે થતું લોકકલ્યાણ દર્શાવવાનું છે. જે બ્રાહ્મણો આવું જીવન ગાળે છે તેને દક્ષિણાદિ આપી એવા જીવનને ટેકવનાર ગૃહસ્થ એ જીવનથી થતા લોકકલ્યાણમાં સાધનભૂત થાય છે; તે સાધનતા આ દેશના ધર્મની દૃષ્ટિએ પુણ્ય છે, ને પાશ્ચાત્ય નીતિશાસ્ત્રની કસોટીએ કસતાં આ દેશના દેશીપણાનું અભિમાન ધરનારનો ધર્મ છે એટલું જ નહીં પણ યુરોપ અને અમેરિકાના દેશીઓને કલ્યાણરૂપ દર્શન પામવાનું સાધન હોનાર આ દ્રષ્ટાઓરૂપ દીવાઓની વાટને સળગતી રાખવાને તેલ પૂરવું તે સર્વ લોકના કલ્યાણને કરનાર, કંઈક અંશે, આર્ય કે અનાર્ય સર્વ અક્ષરરસિક જનનો, ધર્મ હોવો જોઈએ; એટલું જ નહીં પણ દેશી પરદેશી રાજ્યોનો પણ, આ વ્યવસ્થા એકદમ અસ્ત ન થઈ જવા દેવાનો, ધર્મ હોવો જોઈએ.

નિરુપયોગી લાગતી કેટલીક વસ્તુઓ ઉપયોગી નીવડે છે તેનું

આ આપણે મહાન દૃષ્ટાંત જોયું. એ ઉપયોગની વ્યવસ્થા કરનાર આર્ય ઋષિમુનિઓની બુદ્ધિના એક દેશનું દર્શન પણ આપણે આમ કર્યું. આવા લોકોપયોગી વૈદિક વર્ગની બુદ્ધિ આપણે જડ દેખીએ છીએ ત્યારે આપણો ધર્મ તેમનો તિરસ્કાર છોડી નવી ચિકિત્સા અને નવું ઔષધ કરવાનો થાય છે. પ્રાચીનતમ કાળમાં બ્રાહ્મણ વર્ગ બંધાયો તે કાળે તેના વ્યાપાર અને સંસારમાત્રની સમાપ્તિ સાક્ષરજીવનમાં આવી ગઈ હતી. મુદ્રાંકિત થયેલાં પુસ્તકો તો શું પણ લેખનકળા પણ તે કાળે નહી હોય એવું શોધકોનું કહેવું છે સાક્ષરજીવનની ઉત્કૃષ્ટ પદવી શોધનારને પણ આ કારણથી પ્રથમ શુકદ્રષ્ટા જ થવું પડતું હતું; તેમ કર્યા વિના તેનો છૂટકો ન હતો. જિવ્હાગ્રે ગ્રંથ થયા પછી જ એ ગ્રંથ સમજવાનો અને પોતાના જ કંઠમાં ભરેલાં ગ્રંથમાત્રનાં પાનાં ફેરવી ઉકેલી વાંચવાનો પ્રસંગ હતો. આથી પ્રત્યેક સાક્ષરપુરુષ આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં, બાલબ્રહ્મચર્યના કાળમાં, જ્યારે પાશવ સ્મરણશક્તિ અધિક હોય છે તે સમયે, પ્રથમ શુકદ્રષ્ટા થતો અને તે પછી એ દૃષ્ટિના સાધનથી અન્ય દૃષ્ટિઓને સાધ્ય કરતો. દેશ તો એનો એ રહ્યો પણ કાળ ફરી ગયો, મનુષ્યની બુદ્ધિઓ તેમ સ્મરણશક્તિ હ્રાસ પામવા લાગ્યાં, પુસ્તકોની વૃદ્ધિને લીધે સ્મરણમાં રાખવાનો વિષય વિસ્તાર પામતો ગયો અને તેને માટે આયુષ્યનો વધારે વધારે ભાગ રોકવાની આવશ્યકતા થતી ગઈ, બ્રાહ્મણોનું પોષણ કરવાની વૃત્તિ લોકમાંથી ઘટતાં અને સાંસારિક ઉપાધિયો વધતાં સાક્ષરજીવનનો વધારે કાળ નિરક્ષર વિષયોમાં રોકવો આવશ્યક થતો ગયો, અને તેમ તેમ શુકદ્રષ્ટાપણું જીવનના આદિકાળને સ્થાને વધારે વધારે કાળ રોકતું ગયું; અને આજ એવો કાળ આવ્યો છે કે વૈદિક વર્ગ આખો જન્મારો શુકદૃષ્ટિને સાધ્ય કરવામાં ગાળે છે. એ દૃષ્ટિ હવે તેમને અન્ય દૃષ્ટિઓની સાધક થઈ શકતી નથી તેનું કારણ આવું છે. એ દૃષ્ટિને એક અતિ મહાન ભયસ્થાન આમ નડ્યું છે, એ નડતરથી તેમની દૃષ્ટિ તેમનું પોતાનું પ્રત્યક્ષ કલ્યાણ કરતી બંધ થઈ છે, અને માત્ર ઇતર લોકના કલ્યાણની સાધના કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી તેટલી શક્તિએ ઉક્ત પ્રકારે લોકકલ્યાણ કર્યું છે. સંક્ષેપમાં બોલીએ તો શુકદ્રષ્ટાઓએ પોતાની જાતનો, જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ઋષિમુનિઓ ઉપરની શ્રદ્ધાને બળે, ભોગ આપ્યો છે ને એ ભોગનું કલ્યાણફળ આપવા આજ લોકમાત્ર શક્તિવાળા થયા છે. તેમની સ્મરણશક્તિના

પ્રયોગથી તેમની પોતાની બુદ્ધિ ભયમાં આવી પડી છે અને અન્ય દ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિઓને બળ અને પોષણ મળ્યું છે. એ અન્ય દ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિએ એમની પોતાની સ્મરણશક્તિને આજ ભયમાં નાંખી છે એટલે શુકદ્રષ્ટાઓ જેવો સ્મરણશક્તિનો પ્રયોગ આયુષ્યના આદિ કાળમાં કે કોઈ પણ કાળમાં અન્ય દ્રષ્ટાઓ કરી શકતા નથી; તેમનો જ્ઞાનવિષય ઋષિમુનિઓના કાળમાં થતા સ્મરણપ્રયોગના અને શુકદૃષ્ટિના સમાગમ વિના અનુક્રમણિકાઓ, સૂચિપત્રો, અને વિવિધ જાતના કોશો ઉપર પરાધીન થઈગયો છે; અને એ નવી વ્યવસ્થાની સરસ્વતીના શરીરના સંધિ એવા શિથિલ થઈ ગયા છે કે તેથી પાણિનિ જેવાએ પોતાનું શાસ્ત્ર કેમ રચ્યું હશે, વ્યાસમુનિએ એક આયુષ્યમાં આટલા ગ્રંથરાશિ આટલી યુક્તિઓથી ભરી કેમ લખ્યા હશે, અને તેત્રીસ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં શ્રીશંકરાચાર્યે આવા અદ્ભુત લેખ કેમ લખ્યા હશે એ વાતો આજના શિથિલ સંધિવાળી સરસ્વતીના ઉપાસકોને ચમત્કાર જેવી લાગે છે.

આ આપણા અર્વાચીન ઉપાસકોની એટલે આપણા જેવાઓની અને આપણા સાંપ્રત પ્રાશ્ચાત્ય ગુરુજનોની સાક્ષર સ્થિતિનું બળ તેમ ઉક્ત પ્રકારનો ભય મુદ્રાંકનયંત્રે શુકદૃષ્ટિનું કર્તવ્ય સાધવાનું કામ માથે ઉપાડવાથી પ્રાપ્ત થયો છે. પીરામિડ પર્સીપોલીસના લેખો અને આ દેશના સિક્કાઓ જેવા જડપદાર્થની ભાષાઓનાં તાળાં જે વિદ્વાનો ઉઘાડે છે તેજ આપણા શુકદ્રષ્ટાઓની પાસેથી પૂરેપૂરી ફળસંપત્તિ પામશે ત્યારપછી તે સર્વના ગુણદોષની સૂક્ષ્મ તુલનાનો કાળ આવશે. એટલું જ નહીં પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આપણા શુકદ્રષ્ટાઓના ઉદ્‌ગાર ઉપરથી પ્રતિબિંબિત થતા લેખ ઉપરાંત તેમના વિષયનો વિશેષ કાંઈ જાણતા નથી અને જાણી શકે એમ પણ નથી. આપણા શુકદ્રષ્ટાઓના ઉચ્ચાર ઉપરથી લેખ થાય તે તો માત્ર દૃશ્ય છે, પણ તેમના ઉચ્ચાર શ્રાવ્ય છે. ઋગ્વેદની સ્વરસંપત્તિ જેવી શ્રાવ્ય છે તેવી સામવેદની ગાનસંપત્તિ પણ શ્રાવ્ય છે. આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિનો સર્વ વિષય હજી યુરોપને અલક્ષિત તેમ અલક્ષ્ય છે, એટલું જ નહીં પણ આ દેશના વિદ્વાનોમાંથી પણ તેની ગુણજ્ઞતા ક્ષીણ થવા જેવી છે. એ ગુણજ્ઞતા ઉદય પામશે ત્યારે આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિનો ગુણોદય પ્રકટ થશે; અને તે પ્રકટ થશે ત્યારે એ નવા યુગના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ તેની તુલના કરવાને સમર્થ થશે. મુદ્રાંકનયંત્રે શુકદૃષ્ટિની દૃશ્યસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરી

છે તેમ "ફોનોગ્રાફ" આદિ નવાં યંત્રોનો વિકાસ આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિની પણ સ્પર્ધા કરે અને સ્પર્ધાની સાથે અન્ય દેશોમાં તેની કીર્તિને અને તેના ગુણોદયને પણ વધારે તો અસંભવિત નથી. તે પરિણામ કેવે પ્રકારે થશે તે આજથી અતર્ક્ય છે.

જે હો તે હો. આટલું સત્ય છે કે સાક્ષરજીવનની નિસરણીનું નીચામાં નીચું પગથિયું પણ આટલા લોકકલ્યાણનું સાધક છે અને એ જીવન જીવનારા સાક્ષરોને અક્ષરબ્રહ્મના માત્ર જડ ભાગ સાથે જ સંબંધ છે તો પણ તેઓ પૂજનીય છે; અને નવા દેશકાળના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય, અને આપણા પ્રાચીન શુકદ્રષ્ટાઓની પદ્ધતિનું સાક્ષરજીવન હવેના દેશકાળને અને આ દેશના ભવિષ્ય યુગને માટે ચિરંજીવ રહેવું જોઈએ કે નહીં અને કેવે રૂપે રહેવું જોઈએ તેનો સિદ્ધાંત એ લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ બાંધે ત્યાં સુધી આપણા આ શુકવર્ગ આયુષ્યમાન અને સુપોષિત રહે ને માત્ર એનાં ભયસ્થાન ક્ષીણ અથવા પ્રતિકૃત થાય એટલી સિદ્ધિ આર્યાભિમાનીઓએ અને આ દેશના કે સર્વ મનુષ્યલોકના હિતચિંતકોએ સાધવા યોગ્ય છે.

અન્ય દ્રષ્ટાઓનાં પ્રકરણ હવે વિસ્તારીશું તેમાં તેમનો અને શુકદ્રષ્ટાઓનો સંબંધ દર્શાવવા યોગ્ય હશે ત્યાં દર્શાવીશું.

પ્રકરણ ૭

બાલદ્રષ્ટા

આ દ્રષ્ટાઓનું લક્ષણ પૂર્વે આપેલું છે ને હવે તેનો વિસ્તાર કરીશું.

જે સાક્ષરો પુસ્તકો લખવા કરતાં વાંચવાનો રસ વધારે અનુભવે છે, જેઓ લક્ષ્ય કે લક્ષણ શોધવા કરતાં ને જાણવા કરતાં પુસ્તકોમાં તેમનાં પ્રતિબિંબ જોઈને જ તેના ભોક્તા થાય છે, જેમને મન સરસ્વતીદેવીના અંતરાત્મા કરતાં તેના શરીરની, અવયવોની, અને લાલિત્યની મોહકતામાં તેનો રસ સમાપ્ત થાય છે અને તેટલા મોહમાં અને તજ્જન્ય ભોગમાં જેમની ઐહિક વાસનાઓનું શિખર આવે છે, તે સાક્ષરોને આ લેખમાં બાલદ્રષ્ટાઓ કહેલા છે. જેમ બાળકને અન્નાદિકના સ્વાદનો ભોગ છે અને તેના અર્થસત્ત્વથી પોષણ છે તેમ પુસ્તકોના રસથી બાલદ્રષ્ટાઓને ભોગ છે અને તેના અર્થસત્ત્વથી તેમનું પોષણ છે. પણ મોટી વયનાં મનુષ્યોને ખારાખાટા સ્વાદનો અને પથ્યાપથ્યાદિનો વિવેક જણાય છે પણ બાળકને નથી જણાતો તેમ ગ્રન્થકારોએ ધારેલા લક્ષ્ય પદાર્થ અને લક્ષણો ઉપર જેવી સ્પષ્ટતાથી અને જેવા વિવેકથી લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પડે છે તેવી રીતે બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પડી શકતી નથી. અશિક્ષિત જીવનની દૃષ્ટિએ ગ્રન્થ તે માત્ર કાગળ, શાહી, અને અક્ષરરૂપ ચિત્રસંગ્રહનો એકઠો બાધેલો જડ ગાંસડો છે. શુકદૃષ્ટિને મન એ જડ ગાંસડાનાં ચેતન મહાત્માઓએ લખેલા અક્ષર વાંચવાના ભરેલા છે, પણ પદ્મિની સ્ત્રીની પાસે ઊભેલા સેવકજને તેના મુખનું પણ ધ્યાન રાખવું અથવા બુદ્ધિપૂર્વક તેને જોઈ રહેવું તે જેવું વર્જ્ય છે તેમ શુકદ્રષ્ટાના મનથી ગ્રન્થના અક્ષરોના અર્થનો વિચાર સરખો દૂર રહે છે. સ્ત્રી જેવી એ અક્ષરરચનાના અર્થનો અને રસનો ભોગ બાલદ્રષ્ટા સ્વતંત્ર બાલિશ રસબુદ્ધિથી કર્યાં જાય છે; એ રચનાનું સ્તન્યપાન વિચારશૂન્ય બાળક પેઠે કર્યો જાય છે. શરીરવિદ્યાના પ્રાજ્ઞ પેઠે, રસશાસ્ત્રના શાસ્ત્રી પેઠે, લક્ષણદ્રષ્ટા એ રચનાના શરીરમાં, હૃદયમાં, અને આત્મામાં શાં શાં લક્ષણ અને ઉપલક્ષણ એ રચનાના વિધાતાએ નિર્ધારેલાં છે તે શોધે છે અને જાણી લે છે, અને એ લક્ષણનું લક્ષ્ય શોધી તે સાથે

લક્ષણને મેળવી તેના દૃષ્ટાંતને પણ જાણી લે છે. બાલદ્રષ્ટાને એ ક્રિયા પરોક્ષ છે, શ્રમરૂપ છે; મત્સ્યને મન જળ બહારનું વાતાવરણ છે તેવી જ બાલદ્રષ્ટાને મન આ ક્રિયા છે.

આ પ્રમાણે બાલદ્રષ્ટાની વાસના વૃત્તિરૂપ છે, ભોગરૂપ છે. એની પાસેનો અક્ષરપ્રવાહ એની દૃષ્ટિ આગળ થઈને રસરૂપે ચાલ્યો જાય છે, વહ્યો જાય છે, અને તેમાં એની દૃષ્ટિ અને વાસના ઠરી રહે છે. પતંગ ઉરાડનારની વાસના અને દૃષ્ટિ જેવી આ દ્રષ્ટાની વાસના અને દૃષ્ટિ છે. માત્ર પતંગને વા લઈ જાય તેણી પાસ, ગમે ત્યાં, એ પતંગને–પોતાની બુદ્ધિને, વૃત્તિને, રસને, અને કલ્પનાને–ગમે ત્યાં પણ ઊંચે ઉરાડવાનો, અને તે જોવાનો અને તેથી આનંદ પામવાનો, આ દ્રષ્ટાનો ઉચ્ચગ્રાહ છે. ગ્રન્થકારો એ પતંગના વાયુ જેવા છે. જેમ જેમ પતંગ ઊંચે ચડે તેમ તેમ વધારે અદૃશ્ય થતી પણ એ પતંગ હાથમાં રાખનારી દોરી એ દ્રષ્ટાના હાથમાં રહે છે ને તે ત્રુટે છે ત્યાં પતંગ, દોરી, અને દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સર્વે સાગરમાં પડી જતાં રત્ન જેવી થાય છે. ગ્રન્થકારોની ચતુરતા એ દોરીનું રક્ષણ કરી આ દ્રષ્ટાઓના ઉચ્ચગ્રાહ રાખવામાં ને વધારવામાં છે.

આ દ્રષ્ટાઓની પાસે જે અક્ષરપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે તેનું પ્રકૃત સ્વરૂપ પુસ્તકોના ચેતનભાગથી રચાય છે. શુકદ્રષ્ટાઓની પાસેના જડ અક્ષરપ્રવાહના સ્વરૂપથી આ સ્વરૂપમાં ચેતનતા એ વિશેષ છે. આ ચેતનભાગ અક્ષરને ઠેકાણે શબ્દોના, વાક્યોના, અને પુસ્તકોના અર્થસારથી ઊભરાય છે. આવા અર્થ, વિચાર, રસ, કલ્પનાઓ, તર્કો, શબ્દાલંકારના અને તર્કાલંકારના ચમત્કાર, કથાઓ, કહાણીઓ, નવીન લાગતા જ્ઞાનના વિષય, ઇત્યાદિ પુસ્તકોના ચેતનભાગ નાનામેટા તરંગો, વમળો, ભમરાઓ, પરપોટાઓ, માછલાં, પક્ષીઓ, પવનની લહેરો, તટ ઉપરના પદાર્થોનાં, આકાશનાં અને વાદળાંઓનાં પ્રતિબિંબ, નદીના પ્રવાહમાં અને પ્રવાહ ઉપર ખેંચાય છે ને તરે છે તે પ્રમાણે–આ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પાસે પ્રવાહરૂપે વહ્યાં કરે છે અને એનાં નેત્રમાં પોતાનાં પ્રતિબિંબ પાડ્યાં કરે છે.

તમોગુણની સૃષ્ટિને સ્થાને સત્ત્વગુણનાં પ્રથમ કિરણ મનુષ્ય જાતિ આવી દૃષ્ટિ ઉઘાડવાથી આમ પામે છે. મનુષ્ય જાતિનો પશુભાગ આવી દૃષ્ટિ ઉઘાડી મનુષ્યતાનો પ્રથમ અનુભવ પામે છે.

શુષ્કદૃષ્ટિ જે સરસ્વતીદેવીના જડ ભાગનું દર્શન પામે છે તેના ચેતન ભાગના દર્શનને માટે એ દેવીનું હૃદય પ્રથમ બાલદ્રષ્ટા પાસે આવી રીતે ઉઘડે છે અથવા આ બાલદ્રષ્ટાના જન્મ સાથે એ જનનીનાં પોષક પયોધરમાં આવી રીતે પ્રથમ ધાવણ ચડે છે. એ ધાવણથી પોષણનો પરિપાક થયા પછી જ આ બાલદ્રષ્ટાનો જીવાત્મા લક્ષણ, અને લક્ષ્ય દૃષ્ટિઓનાં અન્નાદિકનો અધિકારી થાય છે. એ અન્નાદિકના અધિકારી દ્રષ્ટાઓ પોતાને જોઈતું સત્ત્વ જાતે આત્મબળથી શોધી લે છે, ત્યારે આ બાલદ્રષ્ટાઓને માટે તેમના મુખ આગળ, આ દેવીના હૃદયમાંની પ્રીતિની મૂર્તિઓ જેવી ગ્રન્થકારસૃષ્ટિ આ ધાવણથી ભરેલા પયોધરને ધરે છે ત્યારે જ એ બાળકોનાં બાળકમુખ તેમાંના ધાવણને પોતાની ચેતનશક્તિથી પીવા માંડે છે. વૈયાકરણની ક્રિયામાં સહ્ય—Passive—અને પ્રેરક-Active-એવા ભેદનું જોડું છે, તેમ સાક્ષર દ્રષ્ટાઓમાં પણ છે. શુષ્કદ્રષ્ટા અને બાલદ્રષ્ટા—ધાવણ, પામનાર-આપેલું લેનાર છે, લેખકોની દાનશક્તિના-Passive Recipients-આધાર છે; અન્ય દ્રષ્ટાઓ જાતે પોતાની-activity ક્રિયાથી જ સર્વ દૃશ્ય વિષય શોધી જોઈ લેનારા છે. બાલદ્રષ્ટાઓને ગ્રન્થકારો વિષ ધવરાવશે તો તેઓ તેને પણ પી જશે; લક્ષણદ્રષ્ટાઓ, ધાવણને સ્થાને વિષનો સ્વાદ અનુભવતાં, પરીક્ષા કરી કોગળો કરી નાંખશે; અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ એ ધાવણને ચૂસનાની સાથે એવા વિષમય ધાવણનો પોતાના સત્ત્વથી નાશ કરી તેને સ્થાને નવું શુદ્ધ ધાવણ સુવૈદ્ય પેઠે, ઉત્પન્ન કરી શકશે. બાલદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિમાં શુદ્ધ સંસ્કારિત અને સંસ્કારક પ્રતિબિંબ ભરાય તો જ તેનું શુભ ફલ છે; તો જ એ દૃષ્ટિ પરિપાક પામવાની.

આ દ્રષ્ટા પોતાના પ્રવાહ પામે ઊભો રહે છે અને તેના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે તેટલી વાર આ અહંતા અને મમતાથી ભરેલા સંસારનાથી ઊંચો ઊડે છે-એના હાથમાંની દોરી ઉપરના ઊંચે ઊડતા પતંગમાં એનો જીવ ભરાય છે-ઊડે છે અને એ ઉચ્ચગ્રાહને કાળે આકાશના શુદ્ધતર વાયુથી એ કાંઈ નવી શક્તિને પામે છે. એનાં પુસ્તકમાં દ્રવ્ય નથી, ઇન્દ્રિયોના ભોગ નથી, અને એ પુસ્તકોના સહવાસને કાળે એ વાંચનાર, પોતાનાં દુઃખને ભુલી જાય છે ને, સંસારે ચખાડેલા સુખથી પણ છૂટો પડે છે, પોતાના અહંભાવને-હુંપણાને-સ્મરતો નથી, ખરા સંસાર ઉપર મમતા રાખતો નથી, અને

તે સર્વને સ્થાને એ પુસ્તકોમાંની નવી સૃષ્ટિમાં લીન થાય છે. આવી સ્થિતિ પામવાનો અભ્યાસ સ્થૂલ દૃષ્ટિની અને સ્થૂલ ભોગની પાશવ સૃષ્ટિમાંથી મનુષ્યસૃષ્ટિમાં ચડી જવાનું આ દ્રષ્ટાને શીખવે છે. પુસ્તકમાંથી લેવા જેટલો બીજો લાભ એનાથી લઈ ન શકાય ને જો આટલો સાધારણ લાભ એ પામી શકે તોપણ એટલું ફળ એને પોતાને માટે ઓછું નથી, કારણ આવા અભ્યાસથી પણ એની બુદ્ધિને અને વૃત્તિને સૂક્ષ્મતર સિદ્ધિ પામવાનું આ એક પગથિયું છે. બાકી જે જાતનું, જે વિષયનું, પુસ્તક વંચાય તે જાત અને તે વિષયને અંગે થતા લાભવિશેષ તો, લાભના સાધનના પ્રમાણમાં, કાર્યરૂપે થવાના જ.

બાલદ્રષ્ટાની પોતાની વ્યક્તિને અદ્રષ્ટાઓ અને શુકદ્રષ્ટાઓ કરતાં આટલો વધારે લાભ છે, તો બાલદ્રષ્ટાઓના સમૂહની ઉત્પત્તિ તેમના દેશને કલ્યાણકારક છે એટલું જ નહીં પણ દેશની સર્વાવસ્થામાં આવશ્યક છે. જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાંથી તરુણાવસ્થામાં પહોંચતાં પહેલાં વચ્ચે કિશોરાવસ્થા આવે છે, તેમ દેશમાત્રમાં મનુષ્યો પ્રથમ અદ્રષ્ટા હોય છે, તેમાં કાળક્રમે બાલદ્રષ્ટાઓ ઉદ્ભવ પામે છે, અને તેઓમાંથી લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ ઉદ્ભવ પામે છે; અર્થાત્ કોઈ પણ દેશમાં લક્ષણના અને લક્ષ્યના દ્રષ્ટાઓ બાલદ્રષ્ટાના વર્ગમાં તેમના અગ્રેસર પુરુષોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા અગ્રેસરો ન હોય તો આ બે દ્રષ્ટાઓની જાતિ મનુષ્યોના અદ્રષ્ટાઓમાંથી સહસા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. બાલદ્રષ્ટાઓ સામાન્ય રીતે વાચકવર્ગમાં હોય છે પણ· વાંચનારાઓના અગ્રેસરો જ પ્રથમ લક્ષણનાં અને લક્ષ્યનાં દર્શન કરી શકે છે, અને તે પછી તેઓ પોતાનો વિષય લખી વર્ણવી શકે છે. આવા દ્રષ્ટાઓ અને લેખકોના ગ્રાહકો પણ બાલદ્રષ્ટાઓ જ હોય છે, અને એવા ગ્રાહકો જ્યાં મ્લાન થાય છે ત્યાંથી આવા દ્રષ્ટા-લેખકો પણ, ગ્રાહક વિનાના વ્યાપારી પેઠે, ધીમે ધીમે અસ્ત થાય છે. બાલદ્રષ્ટાઓ જેવા તેલ અને વાટમાં આ બીજી જાતના દ્રષ્ટાઓ દીવા પેઠે પ્રકાશ-સ્વરૂપે ઝગે છે, અને એ એની ચિરંજીવ સ્થિતિ આ તેલમાં અને વાટમાં વારંવાર વૃદ્ધિ થવા ઉપર આધાર રાખે છે. એ તેલ ને વાટ આ જ્યોતિરૂપ કાર્યની કારણભૂમિ છે ને સ્થિતિહેતુ પણ છે. તેમ એ તેલની વાટની પૂર્તિ કરવી તે કેટલેક અંશે એ જ્યોતિની સત્તાની વાત પણ છે.

આ વિષયનાં કેટલાંક દષ્ટાંત જોઈ લઈશું તો વિષય વધારે

સમજાશે; પણ તે પહેલાં બાલદ્રષ્ટાઓનાં કેટલાંક ભયસ્થાન જાણી લેવા જેવાં છે, કારણ આ દૃષ્ટાંતિમાં બાલદ્રષ્ટાઓથી દેશને થતાં કલ્યાણ તેમ ભય ઉભય જણાય એમ છે. બાલદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિમાં જે પ્રવાહનું મોહક પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રવાહ ચેતન છે પણ તેના સત્ત્વથી બાલદ્રષ્ટાઓમાં માત્ર પોષણકાર્ય સધાય છે અને એટલાથી એ બાળકો જેવા જીવોમાં એવા પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવતી નથી. અર્થાત્ બાલદ્રષ્ટાઓનું સાક્ષરજીવન સામાન્ય રીતે વાચન અથવા શ્રવણથી અને તેના ભોગથી સમાપ્ત થાય છે, પણ તેવી બાલદૃષ્ટિના સત્ત્વથી નવો લેખ લખવાની શક્તિ આવતી નથી. બાળક સ્રીમુખાદિના બાહ્ય લાવણ્યથી આનંદ પામે તેટલાથી તે ગૃહસ્થ થવાને યોગ્ય થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીની અને અન્ય બાલકોની સુન્દરતાના મોહ તેને મન સરખા જ છે. તે જ પ્રમાણે લક્ષણાદિના વિવેકશૂન્ય બુદ્ધિવાળો બાલદ્રષ્ટા પોતાના દૃશ્ય પ્રવાહના તટનો તટસ્થ મટી એ પ્રવાહ જેવા અન્ય પ્રવાહોને ઉત્પન્ન કરવાને ઇચ્છે તો પોતાનામાં લક્ષણાદિના દ્રષ્ટાઓના જેવા સત્ત્વને અભાવે તે માત્ર બાલિશ લેખનો જ લેખક થાય છે. જેમ સ્વામીના ઉપદેશનું ગ્રહણ ન કરી શકનારી ભાર્યા સમવયસ્ક સખીનો ઉપદેશ વધારે સમજી શકે છે, અને જેમ માતા પિતાના અનુભવપૂર્ણ બોધમાં અનુભવહીન બાળકને જે શ્રદ્ધા થતી નથી તેટલી શ્રદ્ધાથી અન્ય સમાન વય અને રસવાળા બાળકની કરેલી પ્રેરણાથી એ બાળક પ્રેરાય છે, તેવી રીતે સમર્થ વિદ્વાનોના લેખના ભાર નીચે દબાતા ચંપાતા બાલદ્રષ્ટાઓને અન્ય બાલદ્રષ્ટાઓના લેખ ઉપર પ્રીતિ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ આવા લેખથી તેની બાલદૃષ્ટિના દૃષ્ટવિષયનું સ્થાણુખનન થાય તે ઉપરાંત કાંઈ નવું પોષણ તેને મળી શકતું નથી. કારણ દશ દશ વર્ષના બે કુમારો મળી, વીશ વર્ષના એક યુવાન પુરુષને મળતો, બાર વર્ષની કન્યાના પાણિગ્રહણનો અધિકાર મેળવી શકતા નથી. સમર્થ વિદ્વાનોના લેખનું અનુમોદન, ફરી તે દિશામાં પોતાના જેવા બાલદ્રષ્ટાઓને આકર્ષવાથી બાલદ્રષ્ટા લેખકો એ વિદ્વાનોના કાર્યમાં પુષ્ટિ આપે એ લાભ ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પણ તે ઉપરાંત વધારે નવીનતા કરવા ઇચ્છનાર બાલદૃષ્ટિવાળા લેખકના પ્રયત્નથી અન્ય બાલદ્રષ્ટાઓ ઉપર જો કાંઈ આથી વધારે અસર કરે તો દલપતરામ-ભાઈની કવિતામાં .

"વાડામાંથી પાડું એક છૂટું થઈને નાઠું છે"

એ વર્ણન જેને માટે કરેલું છે તે પાડાના કરતાં વધારે ઉત્કર્ષકારક લાભ આ અસરનો ભોગ થનાર બાલદ્રષ્ટાને મળી શકતો નથી. આવા લેખકોની સૃષ્ટિ જ્યારે કોઈ દેશમાં ઊભી થાય છે ત્યારે તેનાથી સર્વ બાલદ્રષ્ટાઓને આવી હાનિ થાય છે, અને એવા લેખકોના ચેપથી એવાને એવા અન્ય લેખકો વધી પડે છે, ત્યારે લક્ષણના અને લક્ષ્યના ઉભયના દ્રષ્ટાઓની સંખ્યા તેમ તેમનું બળ પ્રમાણમાં અસ્ત થાય છે. બાલદ્રષ્ટાઓ લેખક થાય તેમાં આવાં લાભહાનિ છે.

યુરોપના ઇતિહાસના વર્તમાન યુગને અર્વાચીન યુગનો ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તે પહેલાં તેનો મધ્ય યુગ (*Middle Ages*) હતો, તે પહેલાંના કાળને અન્ધકારનો યુગ (*Dark Ages*) કહ્યો છે, ને તે પહેલાં તેનો પ્રાચીન યુગ હતો. અન્ધકારના યુગમાં યુરોપની સ્થિતિ બહુ વિષમ હતી અને તેમાં લખનાર કે વાંચનાર કોઈ ન હતા એટલે વિદ્યાનો પણ અન્ધકાર હતો અને આખા ખંડમાં મોટા નાના સર્વ મનુષ્યો અદ્રષ્ટાઓ જ હતા. એ અન્ધકારયુગ પલટાવા માંડ્યો ને મધ્યયુગનો વા વાવા લાગ્યો તેની સાથે તેમાં બાલદ્રષ્ટાઓની પ્રથમ આછી આછી વસ્તી દેખાવા લાગી અને કાળક્રમે ઊભરાવા-તરવરવા-લાગી. જેમ જેમ મધ્ય યુગ વૃદ્ધ થવા લાગ્યો તેમ તેમ આ વસ્તીમાં લક્ષણદ્રષ્ટાઓ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવવા લાગ્યા અને નવો યુગ બેઠો તેની સાથે લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થયા.

અન્ધકારયુગમાં જ્યારે યુરોપના સર્વ દેશ અદ્રષ્ટાઓથી ભરેલા હતા અને આપણા દેશના જેવા શુકદ્રષ્ટાઓ ન હતા ત્યારે ત્યાં માત્ર પ્રાચીન યુગનાં પુસ્તકો જડસ્વરૂપે અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકશાળાઓમાં પડી રહેલાં હતાં. સેંકડો વર્ષોને અન્તે આ જૂના વારસા ઉપર અનેક પ્રસંગો અને કારણોને બળે તેના વારસોની દૃષ્ટિ પડી, પડતાં ચમકી અને એ ચમકારાની સાથે બાલદ્રષ્ટાઓના વર્ગનો જન્મ થયો.

આ અદ્રષ્ટાઓના યુગનું વર્ણન કરતાં હેલમ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થકાર કહે છે કે તે કાળે સ્પેનમાં હજાર ધર્મગુરુઓમાંથી એકને પણ એક સાધારણ પત્ર લખતાં આવડતો ન હતો. બીજા દેશોમાં પણ આ સ્થિતિ ઓછીવત્તી હતી અને તેવા કાળમાં થોડાક લખનાર વાંચનાર ઉત્પન્ન થયા ને તે ઘણી ઊતરતી પંક્તિના હતા, છતાં એ

ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન જેવા હતા ને આખા દેશમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરી અને તેમની બુદ્ધિ અપૂર્વ ગણાવા લાગી.

સન ૧૧૩૫ માં પ્રાચીન રોમના ધારાશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક આવા એક દ્રષ્ટાના હાથમાં આવ્યું અને તેની દૃષ્ટિમાં એનો ચમકારો થયો. આવાં આવાં બીજમાંથી જે વૃક્ષો ઊગ્યાં તે એવી રીતે ફાલ્યાં કે થોડા કાળમાં બોલોના, લોમ્બર્ડી, મોડેના, મેંટુઆ, નેપલ્સ, પેડુઆ આદિ પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં આ ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જોતજોતામાં ફેલાઈ ગયો, અને ત્યાંથી યુરોપના બીજા દેશમાં પ્રસર્યો. બાલદ્રષ્ટાઓમાં લક્ષણદૃષ્ટિના બીજ આમ વેરાયાં.

રાજાઓ અને મહારાજાઓ આ કાળમાં નિરક્ષર હતા, તેમને પણ સરસ્વતીદેવીના આકર્ષણના હેલારા લાગવા લાગ્યા અને તેમની ઉદારતાથી બારમા સૈકામાં ફ્રાન્સ આદિ દેશોમાં યુનિવર્સિટીઓ–પાઠશાળાઓ–ઊભરાવા લાગી અને તેમાં વિદ્યાવ્યસની વિદ્યાર્થીઓ–બાલદ્રષ્ટાઓ ચારેપાસથી આકર્ષાઈ તરવરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ પાઠશાળાઓમાં તો દશ દશ હજાર સુધી વિદ્યાર્થીઓ થયા. શાર્લમેન મહારાજા પોતે પોતાના રાજમહેલમાં એક પાઠશાળા સ્થાપી તેનો વિદ્યાર્થી થતાં 'લજવાયો નહીં.' પ્રાચીનયુગનાં અને એ નવા યુગનાં અનેક શાસ્ત્રોના અભ્યાસે લક્ષણદૃષ્ટિનો વિકાસ મહાબળથી અને મહાવેગથી કરવા માંડ્યો. સન ૧૪૫૩ માં બોલોનાની પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની–આ બાલદ્રષ્ટાઓની–સંખ્યા વધતાં વધતાં છેક '૨૫૦૦૦' સુધીની નોંધાઈ છે.

એ સર્વેનું ફળ એ થયું કે યુરોપમાં વિદ્યાનો–પ્રાચીન વિદ્યાનો–જીર્ણોદ્ધાર થયો અને તે પ્રસંગ તેમના ઇતિહાસમાં Revival of Learning or of Classical Learning ને નામે ઓળખાય છે. યુરોપની હાલની લક્ષણદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યદૃષ્ટિ અને અન્ય સમૃદ્ધિઓમાં આ જીર્ણોદ્ધાર ઘણે અંશે કારણભૂત હતો. એ જીર્ણોદ્ધારનું સાધન ત્યાંની પાઠશાળાઓમાંના અને તે બહારના બાલદ્રષ્ટાઓ હતા.

બાલદ્રષ્ટાઓની સૃષ્ટિ યુરોપમાં આવી રીતે લોકકલ્યાણની સાધક થઈ છે. જ્યારે વિદ્યામાત્ર અંધકારયુગમાં ત્યાં અસ્ત થઈ ગઈ ને સરસ્વતી જડ શબ જેવા સ્વરૂપને પામી ગઈ, ત્યારે બાલદ્રષ્ટાઓએ એના જીવમાં જીવ મૂક્યો. બકુલમાલાનાં–બોરસળીનાં–કરમાયેલાં જૂનાં

ફૂલોમાંથી જળના સ્પર્શને બળે જૂનો સુગન્ધ ફરી નીકળવા લાગે, આઠ માસ સુધી શુષ્ક થઈ પડી રહેલી પૃથ્વીની માટીમાંથી નવી વૃષ્ટિને સ્પર્શે સુગન્ધ નીકળવા માંડે, તેમ બાલદ્રષ્ટાઓના છાંટાઓના સ્પર્શથી યુરોપના આ યુગની સરસ્વતી સુતેલી જાગી અને તેના અનન્ય ભક્ત બાલદ્રષ્ટાઓને–વિદ્યાવ્યસની વિદ્યાર્થીઓને–નવાં લક્ષણનું અને લક્ષ્યનું દર્શન કરાવી પોષક ધાવણ આપવા લાગી.

તેમને તેણે આવો લાભ આપ્યો તો તેના અનન્ય ભક્ત મટી ગ્રન્થોના ભોગી મટી પિતા થવાની વાસનાથી બાલકદશામાંથી જ અન્થકાર થનાર બાલદ્રષ્ટાઓની સૃષ્ટિ આ મધ્યયુગમાં ઊભી થઈ. તેમની પાસે આ દેવીએ પોતાના આ લક્ષણલક્ષ્યતાનમય તરુણ સ્વરૂપને દેખાડયું નહીં, અને એ બાલદ્રષ્ટાઓ ઊગ્યા તેવા આથમ્યા ને બાળદશામાં જ વધારે વૃદ્ધિ પામ્યા પમાડયા વિના આથમ્યા. પોતાને જોવાના પ્રવાહના તટને છોડી પ્રવાહમાં પડ્યા અને ભયસ્થાનના ભોગ થયા તેનું દૃષ્ટાંત હવે જોઈશું.

ફ્રાન્સદેશમાં મધ્યયુગમાં કેટલાક બાલદ્રષ્ટાઓ કાવ્યવાસનાથી કવિ થયા. ઉત્તર ફ્રાન્સમાં જે કવિઓ આવી રીતે થયા તે ટ્રૂવ્યર નામે ઓળખાયા અને દક્ષિણ ફ્રાન્સના કવિઓ ટ્રૂબેડૂરને નામે ઓળખાયા. ઉભયવર્ગ બાલદ્રષ્ટા સાક્ષરોના હતા, અને ઉભય વર્ગ લોકપ્રિય પણ હતા. બસો વર્ષ સુધી તેમનાં કાવ્યોથી તેમના શ્રોતાલોક મોહિત થતા અને તેમની સ્તુતિ ઘણી રીતે ઘણા કાળ સુધી થઈ. પણ જ્યારે ફ્રાન્સની પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થી બાલદ્રષ્ટાઓ ધીમે ધીમે સમર્થ વીર્યવાન વિદ્વાન લક્ષણદ્રષ્ટાઓ થઈ ફ્રાન્સના ઉદયના કારણભૂત થઈ શકયા અને હજીસુધી તેમના લેખની સંતતિ ચિરંજીવ છે, ત્યારે પાઠશાળાબ્હારના આ કવિઓ જાતે વિદ્યામાં કે કવિત્વમાં વધી શકયા નહીં ને ચિરંજીવ પણ થયા નહીં. તેમના પછીની વિદ્વાન પ્રજાએ તેમને ક્ષુદ્ર કવિઓમાં ગણી કાઢયા, તેમના ગ્રન્થમાંથી નવી વિદ્યા જન્મી નહીં, અને હવે તેમના ગ્રન્થ જોનારને પણ તે વાંચવા ગમતા નથી. તેમનું સ્મરણ માત્ર ઇતિહાસવેત્તાઓને ઉપયોગમાં આવે છે– અંગ્રેજોની કબરો ઉપરના નામાક્ષર જેવી રીતે રસ્તાનો જનાર ક્ષણિક કુતૂહલથી વાંચી ચાલ્યો જાય છે તેમ આ કવિઓનું અને તેમના લેખનું થયું છે. કોઈ એમ કહેશે કે આ યુગને તેમનાં કાવ્ય ન ગમ્યાં તો

હવે કોઈ નવા યુગને ગમશે. તો તે હો. પણ આપણે જાણવાનું એટલું છે કે એ દ્રષ્ટાઓ નિર્વીર્ય નીકળ્યા ને તેમની સરસ્વતી કોઈ જાતનો ગર્ભ ધારી શકી નહીં અને વંધ્યાવસ્થામાં પરમનિદ્રાને પામી ગઈ. આ દ્રષ્ટાઓને તેમનું ભાગસ્થાન આમ નડ્યું.

આખી પ્રજાની અથવા આખા કવિવર્ગની ઈતિહાસદૃષ્ટિએ તુલના કરીએ છીએ ત્યારે આ હાનિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બાકી તેમના કાળ ઉપર જ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ કવિઓનું જીવન નિરર્થક થયું એમ કહેવાનું કારણ અથવા મત નથી. પોતાના કાળમાં પોતાના અદ્રષ્ટા અશિક્ષિત–દેશબંધુઓને તેમ પોતાના જેવા દ્રષ્ટાઓને આ કવિલોક પોતાના પ્રસ્તુત ઉચ્ચગ્રાહની તુલામાં ટકવી શકયા છે અને પોતાની પુષ્પો જેવી સુવાસના પોતે કરમાતા સુધી જાળવી પ્રસારી શકયા છે. પણ એ ક્રિયા તો આપણા ભાટચારણો અશિક્ષિત રાજરજવાડામાં કયા કરી શકયા નથી ? ગામડિયાઓ પાસે માણભટ વ્યાસ એ ક્રિયા કર્યા કરી શકતા નથી ? પોતાના સહવાસમાં આવતી સ્ત્રીઓ ઉપર એક કુલીન આચારવાળી સ્ત્રી જે અસર કરી શકે છે એના જેવી આ સર્વ ક્રિયા લાભકારક છે જ; પણ અમુક વ્યક્તિની કે અમુક જાતિની કે દેશની વિદ્યાની કે જ્ઞાનની સીમા વધારવામાં આવી ક્રિયા જળહીન વાદળાં જેવી નીવડે છે અને એથી પડનો દુષ્કાળ ઓછી આપત્તિ આણનો નથી. બાલદ્રષ્ટાઓ લખવા મંડી જાય છે ત્યારે આવી જાતના ભય પોતાની અને પોતાના દેશની વિદ્યાને માથે આણી મૂકે છે.

આપણા પોતાના દેશનો વિચાર કરતાં આ દેશના સંપ્રદાયને લીધે આવા ભયમાંથી આપણે આજ સુધી મુક્ત રહી શકયા છીએ, પણ ભવિષ્યમાંયે મુક્ત રહીશું જ એવું કહેવાનું બનતું નથી. આપણા દેશમાં પણ યુરોપના અંધકારયુગ અને મધ્યયુગ જેવા યુગ એકથી વધારે વાર પ્રવર્તેલા છે; માત્ર તેમના ક્રમ જુદી જાતના થયેલા છે. પણ આપણા અન્ધકારયુગમાં આપણા શુકદ્રષ્ટાઓએ આપણી સરસ્વતીના મૂર્ચ્છાવશ શરીરને સાચવી રાખ્યું છે તો અન્ય-યુગોમાં આપણા બાલદ્રષ્ટાઓએ સરસ્વતીના અભ્યાસને છોડી અન્યકાર થવાની વાસના આજ પહેલાં પૂર્વે કદી રાખી નથી— ઓછામાં ઓછી લક્ષણદૃષ્ટિ પરિપાક પામી જેને પ્રાપ્ત થઈ નથી—

તેવો સાક્ષર વિદ્વાનમાં લેખાતો ન હતો અને એવો વિદ્વાન થયા વિનાનો પુરુષ ગ્રન્થ લખવાનો લોભ રાખતો ન હતો. તેમાં પણ સો વિદ્વાનોમાંથી નેવું વિદ્વાનોને તો વધારે વિદ્યાનું શોધન પડતું મૂકી લેખનમાં ગાળવા જેટલો સમય મેળવવો ગમતો ન હતો અને તે મેળવવાનું બનતું પણ ન હતું. લક્ષણના અને લક્ષ્યના દ્રષ્ટાઓની આવી સ્થિતિ હતી તો બાલદ્રષ્ટાઓનું તો પૂછ્યું જ શું? આ દેશમાં જેટલા વિદ્વાનો થઈ ગયા છે તેટલા ગ્રન્થકારો થઈ ગયા હોત તો રંક મનુષ્યને ઘેર ઘણા બાળક જન્મે ને તેને પાલવવાં, પાળવાં, ને શોધી સાચવવાં પણ કઠણ પડે તેમ આપણા દેશને થાત. આ અવ્યવસ્થામાંથી આપણા પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓની વિદ્યાશોધનની વાસનાએ આપણને બચાવ્યા છે, ને અંધકારના યુગોમાં પણ આ દેશને યુરોપના જેવા કેવળ અંધકારને વશ થવું નથી પડ્યું.

આપણા અંધકારના યુગ પણ વિદ્યાના વિષયમાં યુરોપના કરતાં વધારે પ્રકાશવાળા રહેલા છે. એવા યુગ પ્રવર્તી ગયા છે કે જ્યારે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પ્રાચીનકાળમાંના **વેદશાસ્ત્રસંપન્ન દ્વિજ** મટી ગયા હતા, પણ વૈશ્યવર્ગ પત્ર લખવાનું ભૂલી જાય ને હિસાબ રાખતાં પણ આવડતા નથી એમ કહે એવો કાળ કદી આવ્યો નથી ને વ્યવહારને માટે જેટલી દૃષ્ટિ જોઈએ તેટલી તેઓ ઉઘાડી સર્વ કાળે રાખી શકયા છે. ક્ષત્રિયોમાં અને શૂદ્રોમાં યુરોપના જેવો અંધકાર ઘણી વેળા જણાયો છે, પણ તેમને પણ બ્રાહ્મણોએ જન્મમરણાદિક પ્રસંગને માટે તેમ આસ્તિકતાના વિષયમાં તેમના અંધકારની વચ્ચોવચ કંઈક મધ્યરાત્રિના તારાઓ જેવો પ્રકાશ સાચવી રાખી દેખાડેલો છે. ક્ષત્રિયો રાજન્ય મટી રાજપુત્રો ને રજપૂતો કહેવાવા લાગ્યા તે પછી પણ ભાટચારણો જેવા બાલદ્રષ્ટાઓની પાસેથી, બાળકની પાસેથી બાળકો વાતો સાંભળે ને દૂધેડૂકો પાસેથી તેમના પોતાના દેશકાળના લોકને મળી તેવી, ન્યૂન પણ કંઈક બાળદૃષ્ટિ, એ બીજી રીતે નિરક્ષર ક્ષત્રિયોને મળતી હતી. ભાટચારણો બાલદ્રષ્ટા છતાં લેખક થવાની વાસના રાખતા તે, કેવળ લખવાની કંડૂ—ચેળ—થી નહીં, પણ દેશની સ્થિતિને માટે ક્ષત્રિયોનું ક્ષત્રિયત્વ સાચવવાની વાસનાથી જ, રાખતા હતા. એમની એવી વાસનાનું તારતમ્ય સાક્ષરજનના વિષયમાં જમા પાસે જ આવે છે, ને તેનું ઉધાર પાસું ઓછું રહે છે. આપણે જાણવાના વિષયમાં આટલી વાત જોઈએ

તેટલી જ છે કે આપણા બાલદ્રષ્ટાઓએ આજસુધી પોતાની વાસનાને પોતાના તટસ્થપણાથી બહાર નીકળવા દીધી નથી, અને જો કદી તેમ નીકળવા દીધી છે તો અંધકારના યુગમાં અદ્રષ્ટાઓના અંધાપાના ઔષધને માટે જ તેમ કરેલું છે.

આ યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના બળથી આ દેશની વ્યવસ્થા સમજવાની શક્તિને ખોઈ બેઠેલા વ્યવસ્થાપરીક્ષકો આ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રને ને આ દેશના બ્રાહ્મણોને, આ દેશને માથે આપત્તિ આણનાર સ્વાર્થી દેશદ્રોહી સૃષ્ટિમાં સમાસ કરે છે તેમાં કંઈક અંશે સત્ય હશે તો ઉપર દર્શાવેલે અંશે, એમણે કાઢેલા ઉધાર પાસા સામે મૂકવા, જમાપાસું પણ છે. સત્ય છે કે આપણી પાસના ધર્મોમાં, ધર્મશાસ્ત્રોમાં, અને બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુઓમાં અંધકારયુગને બળે વહેમો, અવિચાર, અજ્ઞાન, અને અનાચાર ઊભરાયેલાં છે પણ દહીંમાંથી છાશ ને માખણ જુદાં કરવાં એ નવા વિદ્વાનોના ધર્મ છે ને છાશ ભેગું માખણ જાય નહીં તે જોવાનું છે. જે માખણે આવા અંધકારમાં સરસ્વતીનું સત્વ જાળવી રાખ્યું છે તે કેવળ આદરયોગ્ય છે એટલું જ નહીં પણ થોડીઘણી છાશ આપણા પેટમાં જવા પામે તેનું જોખમ વહોરી લઈને પણ આ માખણ શોધી તાવવા અને ખાવા જેવું છે. યુરોપના આવા મિશ્રણનો તત્ત્વવેત્તા ત્યાંના દીર્ઘ અંધકારયુગને ઉદ્દેશી લખે છે કે

"If it be demanded by what cause it happened that a few sparks of ancient learning survived throughout this long winter, we can only ascribe their preservation to the establishment of Christianity. Religion alone made a bridge, as it were, across the chaos, and has linked the two periods of ancient and modern civilization. Without this connecting principle, Europe might indeed have awakened to intellectual pursuits, and the genius of recent times needed not to be invigorated by the imitation of antiquity. But the memory of Greece and Rome would have been feebly preserved by

tradition, and the monuments of those nations might have excited, on the return of civilization, that vague sentiment of speculation and wonder with which men now contemplate Persepolis or the Pyramids. It is not, however, from religion simply that we have derived this advantage, but from religion as it was modified in the dark ages. *Such is the complex reciprocation of good* and *evil* in the dispensations of Providence, that we may assert, with an apparent paradox, that had religion been more pure, it would have been less permanent, and that Christianity has been preserved by means of its corruptions."[1]

આ પછી એ corruptions ની policy નું વર્ણન કરી આ ગ્રન્થકાર લખે છે કે

"These are certainly no excuses for keeping the people in ignorance; and the gross corruptions of the middle ages are in a great degree assignable to this policy. But learning, and consequently religion, have eventually derived from it the utmost advantage."[2]

ધર્મમાં, ધર્મશાસ્ત્રોમાં, ધર્મગુરુઓમાં દોષ જોનારે તેના ગુણ પણ શોધવા જોઈએ, અને તેમના તટસ્થ વિદ્વાન દ્રષ્ટા થઈ છાશ અને માખણનું જમા ઉધાર કાઢવું જોઈએ તેનું એક કારણ ઉપરના ગંભીર શબ્દોના અર્થમાં રહેલા દૃષ્ટાંતમાંથી જડશે. ધર્મગુરુના વર્ગરૂપે બાલદ્રષ્ટા થઈ આપણા અંધકારના યુગોમાં ચિરંજીવ રહેલા બ્રાહ્મણોના દોષ વિચારતાં, તેમણે આ દેશની પ્રાચીન સરસ્વતીને અનેક ભયંકર આપત્તિઓની વચ્ચોવચ્ચ જીવતી સાચવી રાખીને આપણા હાલના યુગના હાથમાં સોંપી છે અને તેમના

1, 2. Hallam's Middle Ages, Ch. IX part. 1.

સ્વભાવના અને બુદ્ધિના દોષનો મોટો ભાગ–આ દેશીનું આમ રક્ષણ કરતાં તેમણે ખમેલા આખે શરીરે પડેલા અનેક ઘાના સમૂહ જેવો–ગણવો પડશે. તેમ ગણવાની શક્તિ પણ ગંભીર બુદ્ધિના પ્રભાવ વિના મળી શકે એમ નથી તે ઉક્ત અંગ્રેજ ગ્રન્થકારના કરેલા શોધથી, તેના રહસ્યના ભાનથી, અને તે રહસ્ય જેવું આ દેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય શોધ્યાથી, સમજાશે. આથી આવા દોષ ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખવા એવો આશય નથી; આ તો માત્ર ભૂતકાળનો ન્યાય કરવાના અને વર્તમાન બ્રાહ્મણ બાલદ્રષ્ટાઓ ઉપર અમીદૃષ્ટિ રાખવાના એક કારણનું–સાક્ષરજીવનના એક ભયસ્થાનને ઉદ્દેશીને કરેલું–દિગ્દર્શન છે.

હવે આપણા વિદ્યમાન બાલદ્રષ્ટાઓ ઉપર કંઈ દૃષ્ટિ કરીશું અને સાંપ્રત દેશકાળને ઉદ્દેશીને વિચાર કરીશું. એ દ્રષ્ટાઓ હાલ ચાર પ્રકારના છે. ૧. કેવળ સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉપાસકો. ૨. કેવળ અંગ્રેજી વિદ્યાના ઉપાસકો. અને ૩. ઉભયના મિશ્રણના ઉપાસકો. ૪. બેમાંથી એક પણ ભાષા ન જાણનાર પણ કેવળ ગુજરાતી ભાષાના ઉપાસકો.

આમાં કેવળ સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉપાસક બાલદ્રષ્ટાઓને વિષયે, સર્વ બાલદ્રષ્ટાઓને માટે સામાન્ય રીતે ઉપર કહેલું છે તેમાં, ઉમેરો કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તેઓ આજ સુધી જે પદ્ધતિથી કામ કરતા હતા તેમાં બહુ ફેર થયો નથી. તેમને લેખનની વાસના વળગેલી જણાય છે ત્યારે ઘણુંખરું પોતે શાસ્ત્રલક્ષણનું દર્શન કરેલું તે અન્ય દ્રષ્ટાઓને કરાવવાના લોભ ઉપરાંત વિશેષ લોભ કે પ્રયત્ન તેમનામાં જોવામાં આવતો નથી. શાસ્ત્રાદિનાં ભાષાંતર, કથાઓ, આદિ લેખો અને ભાષણો કરવાથી બાલદ્રષ્ટાઓ અશિક્ષિત લોકની દૃષ્ટિને સુસ્થિત રાખી શકશે અને તેમાં પોતાનું ડહાપણ નહીં ઉમેરે ત્યાંસુધી કાંઈ હાનિવિશેષ નથી—જે જાતની હાનિઓ પ્રવર્તી ગઈ છે તેની જાતમાં ઉમેરો નથી. બાકી તેમની લક્ષ્ય–લક્ષણ–દૃષ્ટિ ઊઘડવાની અને વિકસવાની આવશ્યકતા તો છે જ, અને સંસ્કૃત વિદ્યા તે કાર્યને માટે બહુ અનુકૂલ છે.

કેવળ અંગ્રેજી વિદ્યાના અને મિશ્ર વિદ્યાઓના ઉપાસકોની દૃષ્ટિના હાલ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પોતાની છષ્ટ વિદ્યાના વ્યસની બાલદ્રષ્ટા છે અને લેખનકંડૂને અંકુશમાં રાખી કેવળ અભ્યાસમય સાક્ષરજીવન ગાળે છે. હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતોમાં આ વર્ગ છે તેવો

ગુજરાતમાં ન જેવો છે. તે જ્યાં છે ત્યાં અભિનંદનીય છે. તેમની બાલદૃષ્ટિ લક્ષણ જોતાં શીખે તો તે ઇષ્ટ છે. તેમની દૃષ્ટિના ઉચ્ચગ્રાહ તેમના વ્યવહારને વળગે તો તે તેમનો ધર્મ અને તેમની દૃષ્ટિની સફળતા છે. લખવાના વ્યસનથી તેઓ દૂર રહે તે તેમને ને દેશને લાભકારક છે તેટલું જ તેમની સંસ્કાર પામેલી દૃષ્ટિના ઉચ્ચ સંસ્કાર તેમના ગૃહસંસારમાં, તેમના વ્યવહારમાં, તેમના આચારમાં, અને તેમની બીજી સર્વ વાસનાઓમાં સ્ફુરે ત્યારે જ તેમની દૃષ્ટિનો લાભ તેમણે સારી રીતે મેળવ્યો એમ ગણવાનું છે. તેમ જ એ દૃષ્ટિના વિષયમાં આવેલા અધમ વિષય એમને છેતરી લોભાવી એમની વાસનાઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય નહીં અને એમને અધોગતિ આપે નહીં એ સાચવવાનું છે. કવિતાને અને રસને નામે ઘણાં મનુષ્ય અધોગતિ પામે છે. વાંચવાના અને વિચારવાના વિષયમાં વિવેક કરનાર આ અધોગતિ નહીં પામે. આ વિદ્યાઓના ઉપાસકોનો બીજો પ્રકાર વાંચવાની કે લખવાની વાસના વિનાનો છે.

આ ત્રીજા પ્રકારનો વર્ગ આપણી શાળાઓમાંથી અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ઊતરી કેવળ ઉદરાર્થે ઉદ્યોગમાં પડેલા ઘણા સાક્ષરોનો છે. આ સાક્ષરો એક કાળે વરેલી સરસ્વતીને સંસારને બળે ભૂલી જાય છે અને તેમનાં ઘરમાં તે વસે છે તે રાજાઓની દુહાગણ રાણીઓના કરતાં જુદી સ્થિતિમાં વસતી નથી. તેઓને તેની વાસના કોઈ કાળે પણ અંતઃકરણપૂર્વક હશે કે નહીં તે શોધવું ને કહેવું કાણ પડે એમ છે. કાલિદાસે શૃંગારરસને ઉદ્દેશી મેઘદૂતમાં કહેલું છે કે **ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः।** સરસ્વતીરહસ્યનું આવું દર્શન અને આવું આસ્વાદન આ સાક્ષરોએ કોઈ કાળે પણ કરેલું હોય તો તેનો ત્યાગ તેમનાથી થઈ શકત જ નહીં એવો અનુભવ સત્ય હોય તો એ દેવીને ભૂલી જનાર ને તેનો ત્યાગ આમ કરી શકનાર સાક્ષરોએ આવું દર્શન કે આસ્વાદન કદી *કર્યું જ નથી અને પાઠશાળાદિમાં તેમનો કાળ અને પ્રયાસ આ* વિષયમાં કેવળ વ્યર્થ ગયો છે અને તેમને "ડિપ્લોમા" આપનાર અધિકારીઓના ઉપદેશ એ ડિપ્લોમાના અધિકારહીન હૃદયોમાં પડ્યા છે એવાં અનુમાન કરવા યોગ્ય છે. પોતે બી. એ. આદિ પરીક્ષાઓમાં પાસ થયા તે દિવસથી જ પુસ્તકો સાથે પ્રીતિ બંધાઈ એવું ગણવાને સ્થાને તે દિવસથી જ એ બલાત્કારની પ્રીતિને અને પુસ્તકોને નવ

ગજના નમસ્કાર કરી, એક મોટા કેદખાનામાંથી છૂટ્યા હોય ને નિરતિ શ્વાસ ખાવાનો સુખકારક અવકાશ મળ્યો હોય એવું અનુમાન કરવાનું કારણ આ વર્ગના કેટલા સાક્ષરોના કાળક્ષેપના વિધિમાંથી મળે છે? આવા પુરુષોમાંથી વિદ્યાના વ્યસનીઓ ચાળી કાઢતાં કોઈ ને વાર લાગે એમ નથી એવી એ વ્યસનીઓની સંખ્યા થોડી છે. પ્રવૃત્તિમાંથી અવકાશ થોડો મળે છે એવું કારણ-નિમિત્ત-બતાવનારાઓને માટે આપણી હાઈકોર્ટના ત્રણ દેશી જજ-તેલંગ, રાનડે, અને ચંદાવરકરનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે. લખવાની કળા સર્વમાં હોતી નથી, પણ વાંચનારનું માહાત્મ્ય ઓછું નથી તે દર્શાવવાને ગ્રન્થકાર થયા વિના કેવળ વાંચવા વિચારવાના વ્યસનથી મહત્ત્વ પામનાર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંત રાજા સર ટી. માધવરાવ, ગ્રંથકાર થવું પડ્યું તે પહેલાંની અવસ્થામાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા આપણા દેશના પરમ મિત્ર દાદાભાઈ નવરોજજી, અને મી. જસ્ટીસ ચંદાવરકર—આદિનાં જીવનમાંથી મળશે. તેઓમાં ગ્રંથકર્તા થયા વિના વિદ્યાનાં વ્યસન દેખાયાં છે. તો આપણા બી. એ. એલએલ. બી. એલ. એમ. આદિ પરીક્ષામાં સફલ થયેલા સાક્ષરો ધારે તો જીવનપર્યંત એક બાલદષ્ટિ સાધવામાં તેમને અવકાશ કે અન્ય અનુકૂલતા મેળવતાં તેમના પોતાના આલસ્ય અને અદષ્ટિ વિના બીજું કાંઈ પણ વિઘ્ન આવતું હોય એ માનવું કઠણ છે. *Where there is a will, there is a way.* આમને વાંચવાની વાસના તો શું પણ ઇચ્છા પણ નથી. વાંચવાથી પોતાનું કલ્યાણ થવાનું માનતા હોય તો વાંચ્યા વિના રહે નહીં. વાંચવાથી દેશનું કલ્યાણ જોવાની શક્તિ આવે છે એટલું જો તેઓ કહી શકતા હોય તો આ કલ્યાણ થાઓ કે ન થાઓ, દેશમાં હોળી લાગો કે દીવાળી થાઓ, તેની તેમને પરવા જ નથી. એ સર્વ માનવા છતાં, તેમની ઉદ્યોગવૃત્તિ આ દિશામાં જાગી શકતી જ ન હોય તો તેમની ઇચ્છા -પ્રવૃત્તિની શક્તિ-will-power નપુંસક છે એમ જ કહેવું જોઈએ, અને દેશને માથે દુષ્કાલાદિક વિપત્તિઓમાં જેવું દેશનું હીન પ્રારબ્ધ રહેલું ગણીએ છીએ તેવું જ છને દીવે અંધકારમાં આરામ કે આનંદ માનતા કે પામતા આ સર્વ અદ્રષ્ટા સાક્ષરોની આ અપ્રવૃત્તિમાં પણ દેશનું એવું જ હીન પ્રારબ્ધ રહેલું ગણવું જોઈએ.

આપણા કેવળ ગુજરાતી જાણનારા બાલદ્રષ્ટાઓનાં ભાગ્ય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જાણનાર દ્રષ્ટાઓના લેખ ઉપર રહે છે. લક્ષ્ય અને

લક્ષણુનાં દર્શન કરવાની શક્તિ પ્રથમ વર્ગમાં નથી ને તે કરવાની શક્તિ હોય તો વૃત્તિ કે પદ્ધતિ પાછલા બે વર્ગમાં નથી. જ્યાંસુધી આ તામસી વૃત્તિ ચારે પાસ વિસ્તાર પામી છે ત્યાંસુધી સામાન્ય જોનારને નિરાશા થાય તો નવાઈ નથી. એ નિરાશામાં આશાનાં કિરણ નથી એવું નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં ભાષાન્તર જેવી તેવી રીતે પણ પુષ્કળતાથી વર્ષવા લાગ્યાં છે તેવાં અંગ્રેજીનાં ભાષાંતરનાં નામ પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોમાં જોતા નથી. એ વસ્તુના ગ્રાહક નથી માટે તેને માટે ઝાઝો પ્રયાસ નથી એ કારણ કંઈક અંશે સત્ય છે, તો કંઈક અંશે ભુલાવો ખવરાવે એવું છે. કેટલાક માસિક પત્રોમાં અંગ્રેજી કવિઓનાં અનુકરણ તેમ ભાષાંતર ઉભય આવે છે. પણ તે શ્રમ લીધા વિના સમજાય એવાં હોતાં નથી અને વર્તમાન પદ્ધતિથી વિચાર અને ભાષા બે વાનાં જુદાં પડે એટલે વાંચનાર બે વાર વાંચે અને અંગ્રેજી તેમ સંસ્કૃત ઉભયનો ભોમિયો હોય તો જ કાંઈ રસ પડે એવું હોય છે. આ લેખકોનો મોટો ભાગ બાલદ્રષ્ટાઓનો હોય છે. અને તેમ ન હોય તો પણ બાલદ્રષ્ટા વાંચનારને માટે લખતો હોય એવો આભાસ ઘણુંખરું કરાવે છે. જો આમ છે તો બાળકો જાતે ખાતાં નથી પણ સમજાવી સમજાવી પટાવી લલચાવી પ્રસન્ન કરી સહેલાઈથી પચે એવું, ને જીભને ગમે એવું અન્ન બાળકોને આપીએ ત્યારે જ તે ખાય છે ને તેનો લાભ પૂર્ણ રીતે પામે છે એ પદ્ધતિ સમજી નવા લેખકો આપણા ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટાઓને સાહિત્યના પ્રસાદ ચખાડશે ત્યારે જ તે ચાખશે ને ત્યાં સુધી તો તે પ્રસાદ ખાધા વગરના વાસી ધાન્યની દશાને જ પામવાનો. આ બાલદ્રષ્ટાઓને માટે બાલદ્રષ્ટા લેખક જેવાં થવું ને ઊંચી જાતના સ્વાદના તેમને રસિક અને પરિચિત કરવા એ આપણા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિદ્વાનોનો ધર્મ છે. પણ એ ધર્મને અંગે ચતુરતા જોઈએ છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના સહવાસના અને સંસ્કારના પટ આપી આ ચતુરતાનું અત્તર કાઢવું–કાઢનારને આવડશે તો આ દેશનાં તેમ પરદેશનાં ઉત્તમ પુષ્પોનો વાસ ચિરકાળ માટે ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટાઓના રસનેંદ્રિયને તૃપ્ત કરી પોષવા સમર્થ થશે.

આ માર્ગે યત્ન કરવાને નિમિત્તે આપણા કેટલાક ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટા લેખકો, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉભય ભાષાઓમાં ગદ્ય અને પદ્યના ઉત્તમ ગ્રન્થોના માર્ગને પડતા મૂકી, સરલ ભાષાને નામે, કાવ્યચમત્કારને નામે શ્રોતાવર્ગની સંમતિ અને અનુમતિને નામે, રૂપવાળા અને જનમનરંજક

લેખો લખ્યા જાય છે અને પોતાના વાંચનારની સંખ્યાથી અને સ્તુતિથી ફુલાવો ખાઈ, પોતાના લેખમાં ભાવી સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરે એવું વીર્ય કે બીજ છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી શકતા નથી. આમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કારણ ઉપર કહેલું છે તેમ બાલદ્રષ્ટાઓનું આ મોટું ભયસ્થાન છે અને એ ભયસ્થાન ફ્રાન્સના ટ્રૂબેડૂર વર્ગને નડ્યું હતું તે જ રીતે આપણા ઉક્ત પ્રકારના બાલદ્રષ્ટાઓને નડે છે એ, નીચેના અંગ્રેજી લેખમાંની કથા સાથે આપણા આ વર્ગના લેખને સરખાવી જોયાથી અને તેમાં કેટલું બધું મળતાપણું છે તે ધ્યાનમાં લીધાથી, સમજાશે.

"The troubadours chiefly confined themselves to subjects of love, or rather gallantry, and to satires, which are sometimes keen and spirited. No romances of chivalry and hardly any tales are found among their works. There seems a general deficiency of imagination, and especially, of that vivid description which *distinguishes robust genius in the rudest period* of society. In the poetry of sentiment, their favourite province, they seldom attain any natural expression, and consequently produce no interest. It must be allowed, however, that we cannot judge of the troubadours at a greater disadvantage than through the prose translations of Millot. *Their poetry was entirely of that class which is allied to music, and excites the fancy or feeling rather by the power of sound than any stimulancy of imagery and passion.* Possessing a flexible and harmonious language, they invented a variety of metrical arrangements, perfectly new to the nations of Europe. The Latin hymns were striking but monotonous, the metre of the northern French unvaried;

but in Provencal poetry, almost every length of verse, from two syllables to twelve, and the most intricate disposition of rhymes, were at the choice of the troubadour. The canzoni, the sestine, all the lyric metres of Italy and Spain, were borrowed from his treasury. With such a command of *poetical sounds*, it was natural that he should inspire delight into ears not yet rendered familiar to the artifices of verse; and even now the fragments of these ancient lays, quoted by M. Sismondi and M. Ginguene, *seem to possess a charm that has evaporated in translation*. Upon this harmony and upon their facility with which mankind are apt to be deluded into an admiration of exaggerated sentiment in poetry, they depended for their influence. And however vapid the songs of Provence may seem to our apprehension, they were undoubtedly the source from which poetry for many centuries derived a great portion of its habitual language."

—Hallam's Middle Ages.

બાલદ્રષ્ટાઓનો શુદ્ધ વિષય પુસ્તકોના ચેતન પ્રવાહ છે તેનો તટ છોડી, તટસ્થ મટી, એ પ્રવાહને જાતે ધકેલવાના લોભથી એ પ્રવાહના વાહક લેખકો થવાના લોભમાં એ દ્રષ્ટાઓ પડે છે ત્યારે તે અવસ્થામાં જે લાભ અને ભય રહેલા છે તે ઉભયનું મિશ્ર દૃષ્ટાંત ટ્રૂબેડૂરોના ઇતિહાસમાં ઇતિહાસ-પર્યેષક હેલમ ઉપર પ્રમાણે દર્શાવે છે. અખો ભક્ત કહે છે કે

" નાર નાનડી હતું પ્રસૂત,
વઝની ન વાધે નહીં અદ્ભુત."

તે રીતે જાતે નાની સમૃદ્ધિવાળા આ બાલદ્રષ્ટાઓ જ્યારે લેખને પ્રસવ આપે છે ત્યારે તેમની પોતાની સમૃદ્ધિ વધતી અટકી પડે છે. સરસ્વતીના ચેતન અર્થ ઉપર દરવાનો મોહ અને અભ્યાસ એક કાળે હોય છે તેને લખવાના લોભનું બળ, તેમને અન્ય ગ્રન્થોમાંથી આકર્ષી લઈ, તેમના પોતાના સૃજેલા ગ્રન્થોમાં ડુબાડે છે. તેમનો લક્ષ્ય વિષય આમ બદલાય છે ને લક્ષણદ્રષ્ટાઓના અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓના ગ્રન્થોની સમૃદ્ધિ તેમની દૃષ્ટિમાં ભરાવી જોઈએ તેને સ્થાને તેમની પોતાની જ બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ તેમની દૃષ્ટિમાં ભરાવા લાગે છે. એ સમૃદ્ધિ આથી વધવાને બદલે ખરચાઈ જાય છે. અપવાસીના ઉદરમાંના જઠરાગ્નિને અન્ન મળતું નથી ત્યારે તે અગ્નિ ઉદરના પોતાના જ સત્ત્વને અને અંશોને ચૂસવા માંડે છે તેમ સમર્થ ગ્રન્થોમાંનું અન્ન મળતું બન્ધ થતાં આ લેખકદ્રષ્ટાઓ પોતાની જ બુદ્ધિના સત્ત્વને ચૂસે છે, તેમાંથી જ તૃપ્તિ શોધે છે, અને તેમના લેખમાં આ સર્વ ક્રિયાના સારા અને નરસા આકારોનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે આ દૂમેદુરોના દર્પણ જેવા ઉપરના લેખમાં આવેલું છે.

મનુષ્યની બુદ્ધિને ભોજન માટે અને પોષણ માટે કંઈ પણ વિષય જોઈએ છે. જે દ્રષ્ટાઓને આવો વિષય અન્ય લેખકોના ચેતનભાગમાંથી મેળવવાનો અભ્યાસ હોય છે તેમને જાતે લખવાનો અભ્યાસ વધતાં વાંચવાના અભ્યાસને માટે અવકાશ મળતો ઓછો થાય છે. અને તેના ઉપરનો મોહ પણ ઓછો થાય છે. સંસારરસિક બુદ્ધિઓને તેમની વિચારશક્તિ, મોદકશક્તિ, વર્ણનશક્તિ, શોધકશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ એમ પાંચ શક્તિઓ સંસારની જાળ ગૂંથવા અથવા ઉકેલવા પ્રેરે છે, ત્યારે પુસ્તકરસિક બુદ્ધિઓને એમની એ જ શક્તિઓ પુસ્તકોનાં લક્ષણ ગૂંથવા અથવા ઉકેલવા પ્રેરે છે. જે બુદ્ધિઓ પુસ્તકરસિક હોવા છતાં તેનાં લક્ષણ જોઈ શકતી નથી પણ કેવળ બાલદૃષ્ટિરૂપ હોવાથી માત્ર પુસ્તકોની ચેષ્ટા જોઈ શકે છે, તે બાલબુદ્ધિઓ, બાલકો પેઠે, માત્ર મોટાં પુસ્તકોની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરી શકે છે અને ઉપર કહેલી પાંચે શક્તિઓમાં બાલભાવે સ્ફુરતી હોય છે તે આ ચેષ્ટાના અનુકરણને–ચેષ્ટાનુકરણને–પોતાના બાલભાવથી સ્ફુરિત કરે છે. ગ્રન્થકારોની ચેતન શક્તિઓમાંથી જે શક્તિના પ્રસવ પોતે જોયા હોય એવા ગ્રન્થોનું ચેષ્ટાનુકરણ આવા બાલદ્રષ્ટાઓના લેખોમાં આવે છે. કોઈ દ્રષ્ટા આવી રીતે રસનું તો કોઈ તર્કનું અનુકરણ કરે છે; કોઈ વિચારનું તો કોઈ ભાષાનું અનુકરણ કરે છે. અનુકરણ અનુકરણમાં યે ફેર હોય છે.

સમર્થ દષ્ટિવાળા દ્રષ્ટાઓ અનુકરણ નથી કરતા એમ નથી હોતું; પણ એમના કરેલા અનુકરણથી અનુકૃત લેખકના આશય ઉચ્ચ પરિપાક પામે છે ને તેમના ગુણાશય વિકાસ પામે છે. પણ બાલદ્રષ્ટાઓના કરેલા ચેષ્ટાનુકરણમાં અનુકૃત દ્રષ્ટાના આશય જડચેષ્ટાનુરૂપ અધોગતિ પામે છે ને તેમના દોષાશય વિકાસ પામે છે. રસ, વિચાર અને તર્ક એ પુસ્તકોના ચેતન આશય છે તેમાં બાલદ્રષ્ટાઓ અસાર બીજોને ઉગાડે છે અને એ આશયોના મર્મને વિકાસ આપવાને સ્થાને પોતાના પ્રમાદથી તે મર્મને જડ થવા દઈ તેની આસપાસનાં જડ છોતરાં જેવી ભાષાને જ વિકાસ આપવામાં કાર્યસમાપ્તિ માની બેસે છે. જો આ આશય જીવતા હોય ને સબળ થતા હોય તો ભાષાના ચમત્કાર–સુન્દર જીવની શરીરાકૃતિ પેઠે–પોતાના જીવ જેવા આ આશયોમાં કાંઈ વધારે પ્રોત્સાહક શક્તિ મૂકી શકે છે. સમર્થ દ્રષ્ટાઓ આવી રીતે સુવર્ણ અને સુગન્ધ ઉભયનો સંયોગ ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે અને તેમ કરવાના પ્રસંગ–અપ્રસંગનો વિવેક રાખી શકે છે. પણ બાલદ્રષ્ટાઓમાં એ સંયોગ યોજવાની કુશળતા તેમ એ વિવેક સમજવાની શક્તિ પરોક્ષ હોય છે એટલે તેમનાં કરેલા અનુકરણમાં લેખના ચેતનભાગને કરમાઈ જવા દઈ તેના છોતરાંની પાછળ–તેની ભાષાની પાછળ શબ્દાલંકાર વગેરેની સમૃદ્ધિના શૃંગાર લટકાવવામાં આવે છે. આથી અર્થવર્ણન વડે ચિત્તને પ્રત્યક્ષ ભરવાને ઠેકાણે ધ્વન્યાત્મક વર્ણનની સામગ્રી એકઠી થાય છે; તર્કાલંકારના પ્રવાહી ફુવારાને સ્થાને અશબ્દરૂપ આપી અક્ષરનાં ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે; હૃદયમર્મને પલાળનાર રસને સ્થાને શ્રવણમાર્ગના સુંવાળા સ્થૂલ મર્મને ઝાઝમકાદિથી ઊંચાનીચા કરવામાં આવે છે; રસાત્મક કાવ્યને સ્થાને અશબ્દ અક્ષરોના સ્વરનું ગાન ભરવામાં આવે છે ને ગાનને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે આ ચેષ્ટાનુકરણને બળે અનેક વ્યુત્ક્રમ ઊભા થાય છે. મનુષ્યની ચેતન બુદ્ધિને સ્થાને આ નાટચથી ગારૂડીની વાદિત્રશિક્ષા સરસ્વતીદેવીના પુસ્તકમન્દિરનો વહીવટ કરવાનો અધિકાર પામે છે અને બાલદ્રષ્ટાઓ તેમ પ્રાકૃત અદ્રષ્ટાઓ આ જડ વહીવટથી અધિકાધિક જડતાના પંકમાં ડૂબતા જાય છે.

ડ્રૂએડૂરોના કાળમાં જોડે જોડે પાઠશાળાઓ ઊભરાઈ ન હોત તો તેમણે ઉપર પ્રમાણે આણવા માંડેલી અધોગતિમાંથી ત્યાંની વિદ્યા બચત નહીં. આપણા બાલદ્રષ્ટાઓને આ ડ્રૂએડૂરોના ઇતિહાસમાંથી

પોતાના ભયનો જેટલો બોધ લેવાનો છે તેટલો જ લાભનો બોધ ત્યાંના 'ટ્રૂબ્યર' નામના કવિવર્ગના ઇતિહાસમાંથી લેવાનો છે.

આપણા અંગ્રેજી વિદ્યાવાળા ગુજરાતી લેખકોના કેટલાક ભાગને માથે જે શુષ્ક લેખ લખવાનો આરોપ આવેલો છે તેવો જ આરોપ આ ટ્રૂબ્યરોને માથે ગણાયો છે. તેમના અને ટ્રૂબેડૂરોના ગુણદોષ અને ભાગ્યાભાગ્ય સરખાવતાં ઇતિહાસશોધક હેલમ લખે છે કે—

"Besides these romances of chivalry, the trouveurs displayed their powers of lively narration in comic tales or fabliaux (a name sometimes extended to the higher romance,) which have aided the imagination of Boccace and La Foutaine. These compositions are certainly more entertaining than those of the troubadours; but, contrary to what I have said of the latter, *they often gain by appearing in a modern dress.* Their versification which doubtless had its charm when listened to around the hearth of an ancient castle, is languid and prosaic, and suitable enongh to the tedious prolixity into which the narrative is apt to fall, and though we might find many sallies of that arch and sprightly simplicity which characterizes the ancient language of France and England, it requires, upon the whole, a factitious taste to relish these Norman tales, considered as poetry in the higher sense of the word, distinguished from metrical fiction."

ટ્રૂબેડૂરો અને ટ્રૂબ્યરોના આવા ગુણદોષો છતાં ઉપરનો લેખક સરવાળું કાંઈ સૂચવતો હોય તેમ અન્ય દેશની કથા કરતાં લખે છે કે

"From the struggles of the spirited republics (of Italy) against the emperors and their

internal factions we might, upon all general reasoning, anticipate the early use and vigorous cultivation of their native language. Even if it were not ripe for historians and philosophers, it is strange that no poet should have been inspired with songs of triumph or invective by the various fortunes of his country. But on the contrary, the poets of Lombardy *became troubadours and wasted their genius* in Provencal love strains at the courts of princes."

ટ્રૂબેડૂરોનાં શબ્દાદિ ચમત્કૃતિ ભરેલાં કાવ્યોમાં તેમના પોતાના સમયના વર્ગને માટે ચમત્કૃતિ વધારે હતી, પણ તેમની અને લોકની સનાતન વિચારસમૃદ્ધિને માટે તે જ્યાં ત્યાં વંધ્યા નીવડી. ટ્રૂબ્યરોનાં શુષ્ક પણ સવિચાર કાવ્યોમાં તાત્કાલિક સંભાવના મેળવવાની શક્તિ ઓછી હતી, પણ જેટલી થોડીઘણી પણ એવી શક્તિ હતી તે તેમના દેશની સાક્ષર ભાવનાની વાડીને સમૃદ્ધ કરવાને વીર્યવતી નીવડી. આવા બાલદ્રષ્ટાઓ આમ લેખકકર્મ આરંભે ત્યારે તેમની લેખિની તેમના વાંચનાર વર્ગની મનોભૂમિમાં સાક્ષરસમૃદ્ધિનાં બીજ ઉગાડી શકશે કે નહીં તે જોવાની કસોટી એવી સમજાય છે કે તેવા લેખોનાં અન્ય ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરવાં. ભાષાંતરની ક્રિયાથી શબ્દાદિ જડ ચમત્કાર છૂટી જાય છે ને માત્ર સાક્ષરતાની ચેતન સમૃદ્ધિ અન્ય ભાષામાં સંક્રાન્ત થાય છે. અન્ય ભાષાઓમાં પણ આ લેખ પોતાની આ સમૃદ્ધિ જાળવી શકે તો તે લેખને સવીર્ય સમજવો ને ભાષાંતરમાં એ સમૃદ્ધિ દેખાય નહીં તો તે સમૃદ્ધિના શુદ્ધ બીજનો તેમાં અભાવ જ ગણવો. પુનર્જન્મ જડ વસ્તુનો થતો નથી પણ ચેતન અંશનો થાય છે તે નિયમ આમાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પોતાનો વાંચવાનો વિષયપ્રવાહ મૂકી લખવાના પ્રવાહમાં ભળતા બાલદ્રષ્ટાઓને માટે જે વિવેક અને ભય છે તે ઉપર દર્શાવ્યા. સમાન વયનાં બાળક પોતપોતામાં કેટલાક અરસપરસ બોધની આપલે જેવી સહેલાઈથી કરે છે તેવી પદ્ધતિનું અનુસરણ પ્રૌઢ વયના સુશિક્ષિત ગુરુથી પણ બનતું કઠણ પડે છે, માટે બાળકને બાળક દ્વારા બોધ

કરવા દેવો કંઈક આવશ્યક થાય છે; તેમ નિરક્ષર જનોને અને બાળદ્રષ્ટાઓને બોધ મળે તો તે આકર્ષક અને સફળ થાય એટલા હેતુથી જ બાળદ્રષ્ટાઓ લેખકનું કામ આરંભે તે ઉપયોગી છે. પણ એક બાલકની સંગતિમાં પડેલું બીજું બાળક એ જ સંગતિથી વધારે બાલિશ વ્યસનમાં ન પડે અથવા પોતે હજી વધારે વયને પહોંચવાનો અને એ વધારે વયના સંસ્કારોને યોગ્ય થવા પરિપાક પામવામાં પાછળ ન પડે એટલી મર્યાદા પણ આ સંગતિને માટે આવશ્યક છે. તે જ ન્યાયે બાલદ્રષ્ટા વાંચનાર સાક્ષરતાના ચેતન ભાગના વ્યસની મટી તેના જડભાગથી મોહિત થાય તો તે મૂઢ બને છે તે ભયસ્થાન-માંથી તેને અને તેને માટે લખવા બેસનાર બાલદ્રષ્ટાને માથે મર્યાદાઓ મૂકવાની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૂબેદૂર અને દૂબ્યરોનાં અને તેમનાથી ચયેલી લોકસ્થિતિનાં દૃષ્ટાંત આ વિવેક દર્શાવવાને માટે ઉપયોગી છે, પણ તેનું સૂક્ષ્મ મનન કરવાથી જ તે ઉપયોગ સમજાશે.

આપણા દેશમાં અર્વાચીન કાળને અનુસરી બાલદ્રષ્ટારૂપે સાક્ષર-જીવન ગાળનારની કેટલી આવશ્યકતા છે, તેમનો અધિકાર અને ધર્મ ક્યારે અને કેવો પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેવા ભયમાંથી મુક્ત રહેવા તેમણે જાગૃત રહેવાનું છે તે સર્વનું ઉપર પ્રમાણે દિગ્દર્શન થયું. હવે આપણે એથી ઉચ્ચતર સાક્ષરજીવન ભણી દૃષ્ટિ કરીશું.

પ્રકરણ ૮

લક્ષણદ્રષ્ટા

સામાન્ય લોકદષ્ટિની નિરક્ષર મર્યાદા ઓળંગી સાક્ષરદષ્ટિના ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શક્તિવાળા અને ઉચ્ચતર ભાવનાવાળા પ્રકારો જોતા જોતા આપણે એટલે સુધી આવ્યા છીએ કે અત્યાર સુધી જે કેવળ લોકોપકારક દષ્ટિનો પ્રકાર આપણે જોતા હતા તેને સ્થાને લોકોપકારક અને લોકોપદેશક એ ઉભય કાર્યના સાધક વર્ગની દષ્ટિઓનું દર્શન કરવાને આપણે હવે કંઈક પ્રયત્ન કરી શકીશું. શુકદ્રષ્ટાઓનો અધિકાર માત્ર અક્ષરોના જડપ્રવાહને દષ્ટિગોચર કરી સંચિત કરવાથી સમાપ્ત થાય છે, અને બાલદ્રષ્ટાઓનો અધિકાર અક્ષરોના ચેતનપ્રવાહને દષ્ટિગોચર કરી તેમાં લય પામવાથી સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વ સાક્ષર દ્રષ્ટાઓના અધિકાર પોતાને દષ્ટિગોચર થતા પ્રવાહને અન્ય સાક્ષરોની દષ્ટિઓમાં પ્રતિફલિત કર્યા વિના સમાપ્ત થતા નથી. આ પ્રતિફલનને લોક ઉપદેશ કહે છે. એ પ્રતિફલન ગ્રન્થ દ્વારા તેમ જિવ્હા દ્વારા કરવામાં આવે છે. સમાન શક્તિના સાક્ષરો જ્યારે પરસ્પર પ્રતિફલન કરે છે ત્યારે તેનું નામ ચર્ચા કહેવાય છે, અને અધિક શક્તિવાળા સાક્ષરની દષ્ટિમાં પડેલો વિષય ન્યૂન શક્તિવાળાની દષ્ટિમાં પ્રતિફલિત થાય ત્યારે તે ખરા અર્થમાં ઉપદેશ કહેવાય છે. બાલદ્રષ્ટાનું જીવન લોકોપકારક છે પરંતુ ઉપદેશ કરવાનો અથવા ગ્રન્થ લખવાનો અધિકાર તેને અમુક મર્યાદા બહાર નથી એવું આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. ચર્ચાના ઉદ્દેશથી કે ઉપદેશના ઉદ્દેશથી પોતાનો દષ્ટ વિષય અન્ય દષ્ટિમાં પ્રતિફલિત કરવાનો અધિકાર લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ એવું છે કે તેમણે દષ્ટિગોચર કરેલા વિષયમાં કાંઈક અપૂર્વતા હોય છે. તેમના દષ્ટિવિષય તેમના શરીરની સાથે નાશ પામે તો સંસારને હાનિ થાય માટે જ તે વિષયના લોકોપકારક સંગ્રહને માટે તેનું પ્રતિફલન આવશ્યક છે અને તેથી જ આ પ્રતિફલન કરવાનો આ દ્રષ્ટાઓનો અધિકાર છે.

પ્રાચીન બ્રાહ્મણો સાક્ષરજીવન ગાળતા એટલું જ નહીં, પણ

તેમનો મોટો અથવા નાનો ભાગ દેશકાળ પ્રમાણે લક્ષણદ્રષ્ટાઓનો અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓનો હતો અને તેમનાં મસ્તકમાં, તેમનાં હૃદયોમાં, અને તેમની અંતર્દષ્ટિઓમાં કંઈ નહીં તો કંઈ પણ અપૂર્વ વિષયો એવા ભરાયેલા હોવા જોઈએ કે જેનું પ્રતિફલન સંસારને અપૂર્વ લાભ આપી શકે એવું પ્રાચીન આર્યોનું અનુમાન હતું. એ અનુમાનપુરસ્કર શ્રદ્ધાને બળે તેઓ એવું માનતા કે આવા સાક્ષરજીવનની ક્ષતિથી સંસારની પાસેથી કંઈક અપૂર્વ પદાર્થની ક્ષતિ થવાનો ભય છે, અને તે ભયમાંથી મુક્ત રહેવાથી સંસારને લાભ છે એટલી તેવા સાક્ષરજીવનની વિકારજન્ય દુષ્ટતાના પ્રસંગથી સંસારને હાનિ નથી. સંસારના લાભહાનિના સરવાળાઓને જમે ઉધાર કરી પ્રાચીન આર્યો આવું સરવાયું કાઢતા, અને તેટલા માટે જ બ્રાહ્મણોને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કરવાનો તેમના રાજાઓને નિષેધ હતો અને બ્રહ્મહત્યા અન્ય હત્યાઓથી દુષ્ટતર ગણાતી. અર્વાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ અક્ષરશૂન્ય છે અને સાક્ષરજીવનનો લોભ તો તેમનામાં પરોક્ષ છે. આથી પ્રાચીનકાળમાં તેમને મળતો લાભ આ દેશકાળમાં તેમને મળે નહીં તે જ ઉચિત છે, અને જે ઉચિત છે તેવો જ યોગ વિધાતાએ ઘડયો છે. બાકી આ પ્રકારના અપૂર્વ બોધપ્રદ સાક્ષરના સ્થૂલ શરીરના મોટામાં મોટા દોષ તેના સ્થૂલ સહવાસીઓને જ હાનિકારક છે ત્યારે તેના અક્ષરશરીરની ક્ષતિ તેના દષ્ટાદષ્ટ નિસીમ સહવાસી મંડળને છે.

આવી જાતની અપૂર્વતાબોધક દૃષ્ટિને ધરનાર વર્ગમાં પ્રથમ પગથિયે લક્ષણદ્રષ્ટાઓ છે. તેમની દૃષ્ટિ આગળ થઈને કેવળ જડ અક્ષરોનો પ્રવાહ જ ચાલ્યો જાય છે એમ નથી અને કેવળ અક્ષરોનાં ચેતન ચાલ્યાં જ જાય છે એમ નથી. જેવી રીતે નદીપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે તેની નીચેની ભૂમિ એ પાણીથી એવી રસાર્દ્ર થાય છે કે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સર્વ પાણી દેખીતું સુકાઈ જવા છતાં આ ભૂમિમાં આ પાણીનું સત્ત્વ ગુપ્તપણે રહે છે ને તે ખોદી જોનારને જડે છે; જેવી રીતે એ નદીપ્રવાહના તટ ઉપરની ભૂમિ આ પ્રવાહની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સંપત્તિનું ધારણ કરે છે અને સામાન્ય ભૂમિ કરતાં સવિશેષ ફલદ્રુપ થાય છે; અને જેવી રીતે એ નદી ઉપરનું વાતાવરણ અનેકધા અનેક યોજનાંતરમાંના વાતાવરણમાં આરોગ્ય અને શીતળતા પ્રસારે છે—અને પોતાની પાસે પ્રસારે તેમાં તો નવાઈ શી?—અને તેથી એ

વાતાવરણમાં વસનારી સર્વ ચેતનસૃષ્ટિને જીવન-વિશેષ આપે છેઃ તેવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ પણ પોતે ગોચર કરેલા અક્ષરપ્રવાહનું સત્ત્વ, આ ભૂમિના અને વાતાવરણના જેવા જ પ્રભાવથી, પોતાનામાં ચૂસી લે છે, અન્ય જીવોનું તે જીવન થાય એવી રીતે તેનું પ્રતિફલન કરે છે, અને બાલદ્રષ્ટાઓથી આરંભી બીજા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિઓને નવાં તેજ આપે છે. આ દ્રષ્ટાઓ નદીતલની ક્રિયાનું, નદીતટની ક્રિયાનુ અને પોતાના ઉપરની વાતાવરણની ક્રિયાનું, અનુકરણ કેવી રીતે કરે છે તે તેનાં દૃષ્ટાંતો સાથે હવે જોઈશું.

આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં લખનાર ભાષ્યકારો, વાર્તિકકારો અને ટીકાકારો આવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ છે. પરદેશમાં શેક્સપિયરના ગ્રન્થો ઉપર શ્લેજલ અને જર્વાઈનસ્ જેવા વાર્તિકકારો થયા તે પણ આવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ છે. ભાષાંતરકારો તેમ પુસ્તકોના સાર કાઢનારાઓ અને શોધકો પણ આવા જ દ્રષ્ટાઓ છે. એ સર્વની દૃષ્ટિઓ પાસે થઈને માત્ર પુસ્તકોના ચેતનપ્રવાહ ચાલ્યા જાય છે અને ઉપર કહેલી તલભૂમિ, તટભૂમિ, અને વાતાવરણની ત્રિવિધ ક્રિયાથી તે પ્રવાહના મર્મભાગના સાક્ષીભૂત થઈ આ દ્રષ્ટાઓ પોતે સિદ્ધ કરેલા પ્રકાશનું પ્રતિફલન કરે છે.

ઉપર કહેલી ત્રિવિધ ક્રિયા સમજવા માટે લક્ષણદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારીશું.

આપણામાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ૧ ઉદ્દેશ ૨ લક્ષણ અને ૩ પરીક્ષા. આમાં ઉદ્દેશનો અર્થ કંઈક ભૂમિતિની પ્રતિજ્ઞા–Enunciation–જેવો છે. ન્યાયશાસ્ત્રોક્ત પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ અર્થમાં વપરાય છે. કંઈક ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનો–વૈયાકરણ વાક્યના “ કર્તા ” Subjectનો–કોઈ ધર્મ–કર્મ–Predicate–કહી દઈએ અને તે પ્રસંગે તે વસ્તુનો તે ધર્મ છે એવું સિદ્ધ કરવાની ધારણા રાખીએ ત્યારે તે આપણી પ્રતિજ્ઞા અથવા આપણો ઉદ્દેશ થાય છે. શાસ્ત્રમાત્રને કંઈ પણ ઉદ્દેશ હોય છે અને તે ઉદ્દેશમાં ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનો ધર્મ દર્શાવવા શાસ્ત્રકાર પ્રમાણોથી પ્રયત્ન કરે છે. આ ધર્મને લક્ષણ પણ કહે છે. અમુક ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં અમુક લક્ષણ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પ્રમાણોથી થાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રકારના હાથમાં કોઈ વ્યાપ્તિ અથવા ઉત્સર્ગ અથવા સામાન્ય નિયમ આવે છે અને ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનું અમુક લક્ષણ છે કે નહિ એ પરીક્ષા માટે એ વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ કરવામાં

આવે છે અને તેથી અનુમાન કરી પરીક્ષા શુદ્ધ નીકળે છે ત્યારે તે લક્ષણ શુદ્ધ ગણાય છે. અનુમાનના શાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં "ડિડક્ટિવ સાયન્સ" કહે છે અને મી. જોન મિલ વગેરેના દર્શાવવા પ્રમાણે કોઈ પણ સ્વીકૃત વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન થતું નથી. આ અનુમાનશાસ્ત્રમાં વ્યાપ્તિપ્રમાણનું લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં ઘટિત છે કે નહિ એટલું જોવાનું છે. વ્યાપ્તિમાં કેવા કેવા પદાર્થમાત્રમાં કયું લક્ષણ વ્યાપ્ત ગણેલું છે અને એ લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ પદાર્થમાં છે કે નહીં એ બે વાનાં જોવાં તે પ્રસ્તુત પ્રકરણના લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો ધર્મ છે.

બ્રહ્મસૂત્રમાં વ્યાસમુનિએ કંઈ વસ્તુને ઉદ્દેશીને તેનું કેવું લક્ષણ કહેલું છે તેનું શ્રવણ કરવું અને તે લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે બોધનો મનન અને નિદિધ્યાસનથી અનુભવ કરી લેવો—પરીક્ષા કરી લેવી–તે લક્ષણદર્શનનો વિધિ. આમાંના શ્રવણમાં પુસ્તક વાંચવાની ક્રિયાનો સમાસ થાય છે. આ દ્રષ્ટા પ્રથમ શ્રવણદ્વારા વાક્યબોધ શોધે છે, પછી એ વાક્યમાંનો ઉદ્દિષ્ટ પદાર્થ લક્ષ્ય કરી લે છે અને તેમાં બોધેલું લક્ષણ ઘટે છે કે નહિ તે અનુભવી લે છે. તેની દૃષ્ટિ શ્રવણદ્વારા ઊઘડે છે, પ્રથમ લક્ષણ ઉપર પડે છે, પછી લક્ષ્ય ઉપર પડે છે, અને અંતે લક્ષ્ય અને લક્ષણના સંબંધ ઉપર પડે છે.

બ્રહ્મવિદ્યામાં લક્ષ્ય એક જ છે ત્યારે અપરા વિદ્યાઓનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં લક્ષ્ય વ્યક્તિઓ અસંખ્ય હોય છે અને તેમનાં સામાન્ય લક્ષણોની વ્યાપ્તિઓ બંધાય છે. ઉક્ત પ્રકારના જ શ્રવણદ્વારા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ આમાં પણ વાક્યબોધ શોધે છે, વાક્યમાંના ઉદ્દિષ્ટ-પદાર્થ લક્ષ્ય કરી લે છે, અને તેમાં બોધેલાં લક્ષણ એ પદાર્થોમાં છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરી લે છે. તેમની દૃષ્ટિ પ્રથમ પરબોધિત લક્ષણ ઉપર પડે છે, પછી લક્ષ્ય ઉપર પડે છે, ને પછી તેમના સંબંધ ઉપર પડે છે. ભૂમિતિમાં થોડીક વ્યાખ્યાઓ અને થોડાક સ્વતઃસિદ્ધ નિયમો ઉપરથી આખું શાસ્ત્ર બંધાયું છે તે આવી લક્ષણ-દૃષ્ટિને બળે થયું છે. ગણિતશાસ્ત્રની અન્ય શાખાઓમાં પણ તેમ જ થયું છે. શ્રુતિસ્મૃતિના આધારોથી ઘડાયેલાં સર્વ શાસ્ત્ર અને સર્વ ભાષ્યો પણ લક્ષણદૃષ્ટિના જ પ્રભાવની સૃષ્ટિ છે.

અંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રમાં ડિડક્ટિવ સાયન્સના નિયમ લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાન શાસ્ત્ર રચે છે અને ઇન્ડક્ટિવ સાયન્સના નિયમ લક્ષ્યદૃષ્ટિનું

અનુમાનશાસ્ત્ર રચે છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ લક્ષ્યદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર વ્યાપ્તિઓ બાંધવાનું શીખવે છે અને લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર વ્યાપ્તિઓ ઉપરથી અનુમાન બાંધવાનું શીખવે છે. લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર જ્ઞાતવસ્તુમાં સમાસ પામેલા જ્ઞાનાંશ ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. વ્યાપ્તિ જ્ઞાત છે ને તેના પેટામાં આવેલું જ્ઞાન જ આપણે આ અનુમાનશાસ્ત્રના અનુમાનથી જાણીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વન્હિ છે એ વ્યાપ્તિના પેટામાંથી ધૂમવાળો પર્વત અગ્નિમાન છે એમ નીકળે છે એટલે જ્ઞાત વ્યાપ્તિમાંથી આ તેમાં અધ્યાહૃત રહેલા અંશ ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચાયું. "જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે" તેમાં ધૂમવાળો પર્વત આવી ગયો તો વ્યાપ્તિ ઉચ્ચારતી વેળા જ આપણે જાણવું જોઈતું હતું કે પર્વતમાં અગ્નિ હોવો જોઈએ. આપણે ન જાણ્યું તેનું કારણ એ કે "જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે" એવા અપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવિષય–object of conception–માં કેટલી પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ છે તે સર્વ ગણી ગયા વિના તેમનું ભાન આપણને થઈ શકતું નથી. આપણી જે જે વ્યક્તિઓ આપણે ગણતા જઈએ તેમ તેમ તે તે વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યનું આપણને ભાન થાય અને તે પછી વ્યાપ્તિબોધિત લક્ષણ પણ તેમાં હોવું જોઈએ એવું ભાન થાય તે લક્ષણદૃષ્ટિથી થયેલું અનુમાન છે. પંચદશીકાર "अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्द" ઉપર ધ્યાન જતાં પુત્રની ઓળખ થયાનું દૃષ્ટાંત આપે છે તે જ વિધિથી વ્યાપ્તિમાંના અપરોક્ષજ્ઞાનવિષયમાં આવી ગયેલા વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યવિષય ઉપર ધ્યાન જતાં અપરોક્ષજ્ઞાનવિષયના લક્ષણની વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યવિષયમાં રહેલી સત્તાને આપણે ઓળખી લઈએ છીએ.

લક્ષ્યદૃષ્ટિના અનુમાનશાસ્ત્રથી મળેલી કોઈ વ્યાપ્તિ વસ્તુતઃ સત્ય શુદ્ધ છે કે નહીં તેની પરીક્ષા–Verification–કરવામાં લક્ષણદૃષ્ટિનાં અનુમાન ઘણાં ઉપયોગી છે એવું લક્ષ્યદૃષ્ટિના અનુમાનશાસ્ત્રકારો સ્વીકારે છે. વ્યાપ્તિની પરીક્ષા અન્વય અને વ્યતિરેકનાં ઉદાહરણ શોધી કરી લેવી, વ્યાપ્તિ ખોટી હોય તો અનુમાન અશુદ્ધ થાય, અને અનુમાનથી પ્રત્યક્ષ વિરોધી હોય તો વ્યાપ્તિમાં ભૂલ સમજવી, ઇત્યાદિ સૂચનાઓ પાશ્ચાત્ય નૈયાયિકોના ઉપલા સ્વીકૃત વાક્ય સાથે મળે છે. સંક્ષેપમાં બોલીએ તો લક્ષ્યદૃષ્ટિની ભૂલો સુધારવામાં લક્ષણદૃષ્ટિ ઘણી ઉપયોગી છે. જો મનનને અને નિદિધ્યાસનને અંતે વાક્યબોધિત વસ્તુમાં લક્ષણ ન જડે તો ગમે તો વાક્યમાં અને ગમે તો શ્રવણમાં જ કંઈક દોષનો સંભવ સમજવો.

ગમે તો અનુમાનાદિકથી પ્રાપ્ત થયેલું વ્યાપ્તિવાક્ય અથવા तर्काप्रतिष्ठानात् સૂત્ર જેવાં કારણને સ્વીકારી શ્રદ્ધાથી આપ્તવાક્ય સંપૂર્ણ રીતે બોધી લેવું, અને તેનું રહસ્ય, ઉપર દર્શાવેલા વિધિઓમાંથી અત્રત્ય કે પાશ્ચાત્ય ગમે તે વિધિથી, પ્રાપ્ત કરવું એ લક્ષણદૃષ્ટિની પ્રથમ ક્રિયા છે. આ વાક્યમાંના બોધ પ્રમાણે ચાર પાસની પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના અથવા અંતરાત્માની અંતઃસૃષ્ટિના ગમે તે અંશને લક્ષ્ય ગણી, તેને સુદૃષ્ટ કરી, ઉક્ત પ્રકારના વાક્યનું રહસ્ય એ અંશમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તેનું તારતમ્ય કાઢવું, અને પોતાની બુદ્ધિથી, પોતાના સંસ્કારથી, અને પોતાના અનુભવથી, આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વનું પોષણ કરવું : એ લક્ષણદ્રષ્ટાના દર્શનવિધિની બીજી ક્રિયા છે. એ દ્રષ્ટા પોતાની દૃષ્ટિમાં લક્ષણપ્રવાહનું પ્રતિબિંબ આમ લઈ લે અને પછી તેને અન્ય જનોની દૃષ્ટિમાં પ્રતિફલિત કરે એ એની ત્રીજી ક્રિયા છે. પ્રથમ ક્રિયાથી આ દ્રષ્ટા વાક્યબોધ પામે છે, બીજી ક્રિયાથી લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કાર આપે છે, અને ત્રીજી ક્રિયાથી અન્ય સાક્ષરોનાં જીવનને એ સંસ્કારથી સંસ્કારિત કરે છે.

જે લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પોતાના અંતરાત્માની સૃષ્ટિને લક્ષ્ય ગણી તેને લક્ષણવડે સંસ્કાર આપે છે તેમના બે પ્રકાર છે. આ સર્વ સૃષ્ટિ નૈયાયિકો જેને "અમૂર્ત ગુણ" કહે છે તેની ભરેલી છે. પણ "સંખ્યા" નૈયાયિકમતે "ગુણ" હોવા છતાં તેને તેઓ અમૂર્ત કહેતા નથી તેમ મૂર્ત પણ કહેતા નથી, પરંતુ "મૂર્તામૂર્ત ગુણ"માં તેનો સમાસ કરે છે અને તેમ કરવાનું કારણ કહે છે કે

"संख्या तु व्यञ्जकाभावाद् व्यक्ता स्यात्प्रातरादिवत् ।
यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र संख्या प्रकाशते ॥ "

બીજા મૂર્તામૂર્ત ગુણો "પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ" છે અને તે પણ આ કારિકા પ્રમાણે વ્યક્તાવ્યક્ત થવા પામે છે. સર્વ ગણિતશાસ્ત્રના વિષય આ મૂર્તામૂર્ત ગુણોમાં સમાપ્ત થાય છે. અંકગણિત તો સંખ્યાગણિત જ છે. અક્ષરગણિત પણ અનિયત સંખ્યાનું ગણિત છે. ભૂમિતિનો વિષય પરિમાણ છે. ત્રિકોણમિતિ આદિ શાસ્ત્રો ભૂમિતિ અને અક્ષરગણિતનાં મિશ્રણ છે. આ સર્વમાં કેવળ વ્યંજકહીન એટલે અમૂર્ત વિષય છે અને તે વિષયનાં શાસ્ત્ર

અમૂર્તગુણ-ગણિત-Pure mathematics-છે. બાકીનાં ગણિતશાસ્ત્રના વિષય મૂર્તામૂર્ત-મિશ્ર-છે, માટે તે શાસ્ત્રોનો મૂર્તામૂર્તગુણ-ગણિતશાસ્ત્ર-mixed or applied mathematics-માં સમાસ થાય છે. યંત્રશાસ્ત્ર, પ્રકાશશાસ્ત્ર, આદિમાં આવતાં ગણિત આ જાતનાં છે અને પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ-એ ત્રણ ગુણ વિશિષ્ટ કે અવિશિષ્ટ સ્વરૂપે તેમાં વિષયીભૂત થાય છે. સંખ્યાગણિત જેવા અમૂર્ત ગુણ-ગણિતના વિષયોમાં પણ મૂર્તવસ્તુના ગણિતનો સમાસ થાય છે. ત્રિરાશિ સ્વભાવે અમૂર્ત ગણિત છે, પણ વ્યાજ અને નફાતોટા વગેરેના ગણિતને અંગે મૂર્તગણિત તેમાં ભળે છે. ભૂમિતિનો વિષય યુક્તિવડે શોધેલો છે તે સર્વ કેવળ અમૂર્તગુણગણિતનો છે. અક્ષરગણિતનો, સંખ્યાગણિતનો, અને ભૂમિતિનો, કેવળ અમૂર્તગુણગણિત ભાગ છે તે સર્વ શાસ્ત્રના દ્રષ્ટાઓએ પોતાના અંતરાત્માની સૃષ્ટિ જ ઊર્ણનાભિની જાળ પેઠે ખડી કરી છે. થોડાક વાક્યબોધને આધારે યુક્લિડે જે પુસ્તકજાળ રચેલાં છે તે કેવળ તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ છે. એટલા વાક્યબોધ ઉપરથી લક્ષણબોધ પામી, કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થને લક્ષ્ય ન કરતાં, પોતાનાં થોડાંક વાક્યોમાંનાં થોડાંક લક્ષણો ઉપરથી પરિમાણનાં અસંખ્ય લક્ષણોનો બોધ પામવાની કળા આ શાસ્ત્રકારે દર્શાવી છે. લક્ષણદ્રષ્ટાઓની ઉપર કહેલી ત્રણ ક્રિયાઓમાંની બીજી ક્રિયાને સ્થાને, એટલે લક્ષણવડે લક્ષ્યને, સંસ્કાર આપવાને સ્થાને, આ શાસ્ત્રકાર માત્ર લક્ષણમાંથી લક્ષણો શોધે છે અને તેનું પ્રતિફલન કરે છે. લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કારનાર લક્ષણદ્રષ્ટાઓને આપણે લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદ્રષ્ટા કહીએ તો કેવળ લક્ષણોમાંથી લક્ષણો શોધી કાઢી **एकोऽहं बहु स्याम्** ની વાસનાવાળા પ્રજાપતિ પેઠે ઊર્ણનાભિકૃત્ય કરનાર આ અલક્ષ્ય-સંસ્કારક લક્ષણદ્રષ્ટાને કેવલ લાક્ષણિક લક્ષણદ્રષ્ટા કહીશું.

આવા કેવલ લાક્ષણિક દ્રષ્ટાઓ લોકને કેટલા કલ્યાણકર થઈ શકે છે અને ક્યાંથી અટકે છે તે દર્શાવતાં એક જણ કહે છે કે—

"The opposition between those self-existent eternal forms, or Ideas, and the transitory individual Things, was made most easily comprehensible in geometrical figures, and thereby laid the foundation of the doctrine of Ideas which is the central point of the philosophy of

Plato, and indeed his only serious and decided theoretical dogma. In expounding it, therefore, he started from geometry. In the same sense we are told that he regarded geometry as a preliminary exercise through which the mind of the pupil accustomed itself to deal with incorporeal objects, having hitherto in practical life had only to do with corporeal things. This, then, is the sense in which Plato recommended it to the philosopher; and therefore one is not justified in extending it further. I rather recommend, as an investigation of the influence of mathematics upon our mental powers and their value for scientific culture in general, a very thorough and learned discussion in the form of a review of a book by Whewell in the Edinburgh Review of 1836. × × The conclusion, the author of this book (Sir W. Hamilton) arrives at, is this that the value of mathematics is only indirect and lies in the application to ends which are only attainable through them: but in themselves mathematics leave the mind where they find it, and are by no means conducive to its general culture and development,-nay, are even a decided hindrance. This conclusion is not only proved by thorough dialogical investigation of the mathematical activity of the mind, but is also confirmed by a very learned accumulation of examples and authorities. The only direct use which is left to mathematics is that it can accustom restless and unsteady minds to fix their attention. Even Descartes, who was

yet himself famous as a mathematician, held the same opinion with regard to mathematics."—*Schopenhauer on the World as Will aud Idea.*

ઉપર જે ભૂમિતિના શાસ્ત્રીઓ માટે કહેલું છે તે સર્વ કેવળ લાક્ષણિક દ્રષ્ટાઓને વિષયે સત્ય છે. પણ તેટલું સત્ય પરિપૂર્ણ નથી. આવા દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિથી લોકોને થતાં લાભહાનિનો આ દેશને સવિશેષ અનુભવ છે. મનની શક્તિ વધારવાને, મનને એકાગ્ર કરવાને, અથવા એવા કોઈ પણ માનસિક આરોગ્ય અથવા વ્યાયામના હેતુને માટે જ ગણિતનો જે કંઈ ઉપયોગ હોય તો તેટલો અને તેથી અધિક ઉપયોગ વ્યાકરણ અને યોગના અભ્યાસથી સધાય છે એવું સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા તે તે વિષય જાણનારાઓ અનુભવથી કહી શકશે પણ યુરોપમાં "સંસ્કારક વિદ્યા"–Liberal education–ને અંગે જે ગણિતથી આટલો લાભ થતો ગણાય છે તે ગણિતનો અથવા વ્યાકરણ કે યોગનો પણ અભ્યાસ કરવા વિના એ સર્વ લાભ સંસ્કૃતના અન્ય વિષયોદ્વારા પામી શકાય છે એનો આ દેશને અનુભવ છે. તેમ જ કેવળ અમૂર્ત ગુણ કે અમૂર્ત દ્રવ્યના જ્ઞાનનો પરિચય કરવા માટે પ્લેટો ગણિતને સાધન ગણે છે તે માટે પણ અન્ય સાધનો આ દેશમાં એવાં સાધન-શાસ્ત્રોના દ્રષ્ટાઓને ઇષ્ટ વાક્યબોધ આપ્તવાક્યોથી થાય છે ત્યારે ગણિતનો વાક્યબોધ વ્યાપ્તિઓથી થાય છે અને તેટલો ફેર નાનોસુનો નથી. પણ સર્વ વિચારતાં એમ લાગે છે કે ગણિત વગેરેનાં આવાં લાભહાનિનું ગણિત કરવું તે શૈવમાર્ગ ખરો કે વૈષ્ણવમાર્ગ ખરો તેનો નિર્ણય કરવામાં પ્રાકૃત લોકો જે ચર્ચાઓ કરે છે તેનાથી વધારે બોધક કે શોધક નથી. માટે તે માર્ગ પડતો મૂકવો જ ઉચિત છે.

બાકી આવી જાતના દ્રષ્ટાઓ જે શાસ્ત્રોને સુદૃષ્ટ કરે છે તેનું મૂલ્ય બે રીતે બાંધવું યોગ્ય છે. પ્રથમ તો જે વાક્યબોધ ઉપરથી એ દ્રષ્ટાઓ પોતાનું ચણતર રચે છે તે વાક્યોના મૂલ્ય ઉપર એ ચણતરના મૂલ્યનો આધાર છે. બીજો આધાર એ ચણતરના ફળ ઉપર છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં અમૂર્તગુણગણિત ઉપરથી નાનાં મોટાં વ્યાપાર-કાર્યોમાંનાં મૂર્તામૂર્તગણિત બંધાય છે અને તેથી તેટલા અમૂર્તગુણ-ગણિતના મૂલ્યની ગણના થાય છે તે કેવળ ઉચિત છે. તેજ રીતે લોકકલ્યાણનાં કાર્યમાં હાલના યુગમાં સર્વ મૂર્તામૂર્તગણિત એટલે

મિશ્રગણિતનો અમૂર્તગુણગણિત ઉપર આધાર છે અને એ મિશ્રગણિત ઉપરથી ખગોળશાસ્ત્ર, નૌકાશાસ્ત્ર, પદાર્થશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, અને યુદ્ધશાસ્ત્ર જેવાં અનેક શાસ્ત્રોના દ્રષ્ટાઓ દૃષ્ટિવિકાસ પામે છે, અને રાજાઓ અને પ્રજાઓ એ દૃષ્ટિવિકાસની ન્યૂનતાથી હાનિ અને અધિકતાથી લાભ અનેકધા ભોગવે છે. માટે કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિનો વિકાસ પણ લોકને અનેકધા કલ્યાણકાર થઈ શકે છે. માત્ર સ્મરણમાં એટલું જ રાખવાનું છે કે કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિ માત્ર લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિના સાધનરૂપે જ આવી કલ્યાણકર થઈ શકે છે, અને તેવી સાધનરૂપતાના આશય વિના એ કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિનો અમરતો વિકાસ કે વ્યાયામ તો શતરંજમાં મનને પડતો શ્રમ, મદારીની કળા, જાદુગરની ચતુરાઈ, અને સર્કસવાળાના તથા મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતાં આ વિકાસમાં કે વ્યાયામમાં કોઈ પણ રીતે વધારે ફળ કે ફેર નથી.

જો એમ છે તો લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનો વિષય વિચારવો હવે યોગ્યતર થાય છે. આપ્તવાક્યથી કે વ્યાપ્તિવાક્યથી કે પછી બાલિશવાક્યથી જાગૃત થયેલી બુદ્ધિ કોઈ એવાં લક્ષણની દૃષ્ટિ થાય કે તેનાથી લક્ષ્યવસ્તુને તે સંસ્કાર આપી શકે તો તે બુદ્ધિવાળો વિદ્વાન લક્ષણદ્રષ્ટાનું પદ પામવાનો અધિકારી થાય છે અને જો તે સ્વરૂપે તે સાક્ષરજીવન ગાળે તો દેશનું અને લોકનું કલ્યાણ કરવા શક્તિમાન થઈ શકે છે. જેના ગ્રન્થમાંથી ગણિત માટેનો ઉપરનો અંગ્રેજી લેખ લીધો તે જ જર્મન વિદ્વાન શોપેન્હાઉઅર એ જ ગ્રન્થમાં આવી દૃષ્ટિને ઉદ્દેશી લખે છે કે—

"Wisdom and genius, these two summits of the Parnassus of human knowledge, have their foundation, not in the abstract and discursive, but *in the perceptive faculty*. Wisdom proper is something intuitive, not something abstract. It does not consist in principles and thoughts, which one can carry about ready in his mind as results of his own research or that of others; but it is the whole manner in which

the world presents itself in his mind. This varies so much that on account of it the wise man lives in another world from the fool and the genius sees another world from the blockhead. That the works of the man of genius immeasurably surpass those of all others, arises simply from the fact that the world, which he sees and from which he takes his utterances, is so much clearer, as it were more profoundly worked out, than that in the minds of others which certainly contains the same objects but is to the world of the man of genius as the Chinese picture without shading and perspective is to the finished oil-painting. The material is in all minds the same; but the difference lies in the perfection of the form which it assumes in each, upon which the numerous grades of intelligence depend. These grades thus exist in the root, in the perceptive or intuitive apprehension, and do not first appear in the abstract."

જેને એકલો વાક્યબોધ થયો છે ને જેને તેમાંના લક્ષણ કરબદર જેવાં થયેલાં તે તેને વિષયે ઉપરના લેખની ભાષામાં આપણે કહી શકીએ કે he carries about ready in his mind the principles and thoughts which form the results of the research of others—બીજા વિદ્વાનોએ શોધ કરી જે તત્ત્વ શોધી કાઢેલાં તે, તેમનાં વાક્યોમાંથી આ બોધના ગ્રાહકે મધુકરકલાથી સંચિત કરેલાં છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેને વાપરવાની તેનામાં શક્તિ છે. જેને સ્વાનુભવથી અથવા સ્વાવલોકનથી એટલે પોતાની લક્ષ્યદૃષ્ટિના પ્રભાવથી જૂની વસ્તુઓમાં નવાં લક્ષણ જણાયાં છે તેને વિશે એ જ લેખકની ભાષામાં કહી શકીએ કે he carries about ready in his mind the principles and thoughts which form the results of his own

research—પોતે જ શોધ કરી સિદ્ધ કરેલાં લક્ષણ આ શોધકના મનોભંડારમાં સંચિત કરેલાં છે તે તેને જોઈએ ત્યારે તે વાપરે એમ છે. વાક્યબોધથી જાગેલા અને લક્ષ્યદૃષ્ટિથી જાગેલા દ્રષ્ટાઓમાં આમ આટલો સામાન્ય ગુણ છે કે તે ઉભય પોતપોતાની પાસે પોતપોતાનાં સાધનથી સંચિત કરેલા ભંડાર ભરી રાખે છે ને તેમાંનું દ્રવ્ય અસંગોપાત્ત ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. અથવા પ્રાકૃત મનુષ્ય જે પદાર્થ ઉઘાડી આંખે જોવાય એટલા જોઈ તૃપ્ત રહે છે તેને સવિશેષ જોઈ લેવાને આ દ્રષ્ટાઓ વાક્યબોધથી અથવા લક્ષ્યદૃષ્ટિથી નવાં ઉપનેત્ર પામે છે. વાક્યબોધના રહસ્યલાભથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપનેત્ર જેવી લક્ષણદૃષ્ટિ જે જે ઐહિક કે પારલૌકિક પદાર્થને લક્ષ્ય કરે છે તેને એ ઉપનેત્રની શક્તિવડે-એ લક્ષણદૃષ્ટિની શક્તિરૂપ લક્ષણવડે-સંસ્કારી લે છે.

એકની એક વિદુષી સ્ત્રી સ્તનંધય બાળકને સ્તન્યપાન કરાવનારી દેખાય છે, સામાન્ય મનુષ્યને સ્ત્રીજાતિમાંની એક વ્યક્તિરૂપે દેખાય છે, માતાને પુત્રીરૂપે અને અનેક ચિંતાઓથી પોતાની પાંખમાં રાખવા યોગ્ય દેખાય છે, તેના કાન્તજનને મન્મથના રસસંસ્કારથી સંસ્કારવા પાત્ર લાગે છે, અને અન્ય વિદ્વાનોને તે સ્ત્રી તેની વિદ્યાના સૂક્ષ્મ પ્રભાવથી અવગત થાય છે. આમાંથી બાળકની દૃષ્ટિ નૈસર્ગિક અથવા સહજ પ્રાપ્ત છે, સામાન્ય મનુષ્યની પણ તેવી જ છે, અને માતાની પણ તેવી જ છે. બીવર્તાયેલા અનિવાર્ય સંયોગને બળે તેમને તેમની ભિન્નભિન્ન ૯. two ki થઈ છે અને તે સર્વ પ્રાકૃત તેમ સંસ્કૃત જનોને સામાન્ય ૯ oth કાન્તજનને અને વિદ્વાનને આના ઉપરાંત એક નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે દૃષ્ટિ તે સ્ત્રી ઉપર પડતાં તેના ઉપર નવો જ પ્રકાશ નાંખે છે અને તેને તે નવા રૂપથી ઓળખે છે. [illegible]જનની દૃષ્ટિ એ સ્ત્રીને રસસંસ્કારથી સંસ્કારે છે અને તેને જોઈ એ કાન્તજનનું હૃદય નવા ચમત્કારને વશ થાય છે. તે જ રીતે વિદ્દૃષ્ટિ વિદુષી સ્ત્રીના બોધરૂપ [illegible] ઉપર પડે છે અને એ [illegible] ઉપાધિરૂપ સ્ત્રીશરીર [illegible] [illegible] જ ન હોય-જાણે અસ્તિત્વમાં [illegible] હોય તેમ તે શરીરને ન દેખતી ન લેખતી વિદ્દૃષ્ટિ પોતાના [illegible] એ શરીરને એવું તો સંસ્કારી લે છે કે એ [illegible] [illegible] શરીર અશરીર [illegible] છે અને યાજ્ઞવલ્ક્યે [illegible] ગાર્ગીને જોઈ [illegible] જોઈ શકે છે કરીએ તો [illegible]

આ ઉંચલી વાત કંઈક આત્યંતિક–extreme–અને અસંભવિત લાગશે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે કામીજન જાતે જ સર્વાવસ્થામાં કામી હોતો નથી, વ્યવહારમાં ગ્રસ્ત હોય છે ત્યારે જે સ્ત્રી દિવસમાં પાંચ પળ મોહક હોય છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડવા છતાં મોહ પામતો નથી, અને જાતે ક્રોધથી કે શોકથી અત્યંત ગ્રસ્ત હોય છે ત્યારે તો એ જ કામીજન એ જ પાંચ પળમાં એ જ સ્ત્રીને ઉદાસીન દૃષ્ટિથી જોઈ લે છે. જેમ રંગીન કાચનાં ઉપનેત્ર–ચસમાં–પહેરનાર સર્વ સૃષ્ટિના રંગને કાચના રંગથી મિશ્ર થયેલો દેખે છે તેમ મનુષ્ય પોતાના મનના વિકારો અને સંસ્કારોની છાયા લક્ષ્યસૃષ્ટિના પ્રાકૃત સ્વરૂપ ઉપર એવી નાંખી દે છે કે તેમની પાસે એ સ્વરૂપને સ્થાને એ છાયાના બળથી વિકૃત કે સંસ્કૃત કોઈ નવીન રૂપ થઈ જાય છે અને તે વિધિથી જ્યારે સ્ત્રીના પ્રાકૃત સ્વરૂપને સ્થાને કામીજનના કામવિકારને બળે વિકૃત કામિનીરૂપ થાય છે, ત્યારે વિદ્વાનના વિદ્યા-સંસ્કારને લીધે સંસ્કૃત વિદુષીરૂપ થઈ જાય છે.

વાક્યબોધથી લક્ષણદ્રષ્ટાની અંતર્દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી પોતાના ઉત્તમ સંસ્કારો વડે એ દૃષ્ટિના વિષયમાત્રનાં સ્વરૂપને સ્થાને નવું સંસ્કારમયરૂપ એ દ્રષ્ટાને આમ દેખાડે [illegible] નવીનતા નથી પરંતુ તે તેના સ્વભાવનો જ ક્રમ છે તે આથી [illegible] આથી જ કહેલું છે કે લક્ષણદ્રષ્ટાઓ લ[illegible]ને પોતાની લક્ષણથી સંસ્કારી લે છે, મલિન ધાતુપાત્રને તેમાંના [illegible]ઈએ [illegible] વસ્તુને શુદ્ધ કરી લે છે, અને તે શુદ્ધતર [illegible] ભાષામાં રૂપેની સ[illegible] લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પાસે ઊભી થાય છે. ઉપર[illegible] અંગ્રેજી લેખમાં વસ્તુ જણાવી છે અને આપણા જગન્નાથ પંડિતે પણ કહેલું

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः
अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्यहृद्या
विद्यावतां सकलमेव चरित्रमन्यत्।

અવિદ્વાન પણ ચતુર પુરુષોને ઉદ્દેશી આપણામાં કહેવત છે કે "કરનો સુનનો બોલનો ચતુરનકો કછુ ઓર" તે જ ન્યાયે વિદ્વાનોની જોવાની, સાંભળવાની ને બોલવાની સૃષ્ટિ પણ કાંઈક ઓર જ છે પણ જ્યારે બાલદ્રષ્ટાઓ પોતાની બાલદૃષ્ટિને પ્રમાણે સર્વત્ર કાંઈક અવ્યક્ત

બાલચમત્કાર જ જુએ છે ત્યારે વાક્યબોધથી લક્ષણબોધ પામેલા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પોતાના લક્ષ્યમાત્રનું પોતાની લાક્ષણિક બુદ્ધિથી સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરે છે, અને પ્રાકૃત સૃષ્ટિને એક વર્ણ લાગતાં સૂર્યકિરણ બિલોરથી અને મેઘથી પૃથકૃત થઈ ઇન્દ્રધનુષ્યના સુંદર અને સુવ્યવસ્થિત અનુક્રમવાળા સપ્તરંગે વ્યક્ત થાય છે તેમ લક્ષણદ્રષ્ટાએ પૃથકૃત દશામાં આણેલી લક્ષ્યસૃષ્ટિ સુંદર, સુવ્યવસ્થિત, અનુક્રમબદ્ધ સંસ્કારોવાળી થઈ જાય છે.

એક રીતે જ્યારે વાક્યબોધનાં લક્ષણોથી લક્ષ્યસૃષ્ટિ આમ સંસ્કારવાળી થાય છે ત્યારે બીજી રીતે જોતાં એ લક્ષણો abstractions–એકડાં નકામાં છે અને જ્યારે લક્ષ્યસૃષ્ટિનો યોગ્ય સંનિકર્ષ થાય છે ત્યારે જ એ સૃષ્ટિને સંસ્કારી શકે છે. જે વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાને "પોથીમાંનાં રીંગણાં" જેવી પોથીમાં જ બાંધી રાખે છે, જે વિદ્વાનો પોતાની તરવાર જેવી વિદ્યાને વ્યવહારના યુદ્ધપ્રસંગે બહાર ન કાઢતાં મ્યાનમાં જ કટાઈ જવા દે છે, તે વિદ્વાનો કેવળ પુસ્તકપંડિત રહે છે ને લક્ષણદ્રષ્ટાના દ્વિતીય પ્રસ્થાનને પહોંચતા નથી. આવા પાંડિત્યનો કેવળ વાક્યબોધ પણ છેક નકામો નથી. એ બોધ પામનાર વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ જણાવતાં અને વાક્યબોધ અથવા abstract knowledge અને લક્ષ્યસંનિકર્ષજન્ય બોધ અથવા concrete knowledge એ બેને સરખાવતાં ઉપલો ગ્રન્થકાર લખે છે કે

"The two kinds of knowledge always stand to each other in the relation of paper money and hard cash; and as there are many cases and circumstances in which the former is to be preferred to the latter, so there are also things and situations for which abstract knowledge is more useful than intuitive. If, for instance, it is a conception that in some cases guides our actions when it is once grasped it has the advantage of being unalterable and therefore under its guidance we go to work with perfect certainty and consistency."

તરવારને મ્યાનમાં રાખવી એ જેમ સાધનરૂપ છે તેમ વાકયબોધ પામવો એ મનને સર્વદા સશસ્ત્ર અને સુવ્યવસ્થિત રાખવાનું સાધન છે. પણ સાધ્યપ્રસંગે કામમાં ન લગાડીએ તો તેની સાધના વ્યર્થ થાય છે. તે જ એ લેખક કહે છે કે

"To him who studies in order to gain insight, books and studies are only steps by which he climbs to the summit of knowledge. As soon as a round of the ladder has raised him a step, he leaves it behind him. The many, on the other hand, who study in order to fill their memory, do not use the rounds of the ladder to mount by, but take them off and load themselves with them to carry them away, rejoicing at the increasing weight of the burden. They remain always below, because they bear what ought to have borne them."

સંક્ષેપમાં જે વાકયબોધનો આપણે વ્યવહારમાં ઉપયોગ નથી કરતા છતાં સાથે રાખીએ છીએ તે કેવળ માથા ઉપરના ભાર જેવો છે-પંચતંત્રના **चक्रं भ्रमति मस्तके**—ના ચક્રભાર જેવો છે.

વાકયબોધનું ફળ તો, જ્યારે તેનાથી મનુષ્યની પ્રાકૃત દષ્ટિ બદલાઈ જતે સંસ્કારિણી થાય છે અને તેના લક્ષ્યમાત્રને–perception માત્રને–સંસ્કારી લે છે ત્યારે જ, મળે છે. જ્યાં સુધી આ ફળ નથી મળતું ત્યાંસુધી "હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો"—"ભુલાભટ બાકરોળ જઈ આવ્યા" આદિ જુદે જુદે સ્થાને જુદે જુદે નામે પણ એક અર્થમાં કહેવાતી કહેવત જેવું થાય છે—શેઠે સેવકને વાકયબોધ કર્યો કે કાલ તારે પરગામ જવું છે તે ઉપરથી શું કરવા જવું છે તે પૂછવા સમજવાની વાટ જોયા વિના સેવક (હીરો અથવા ભુલોભટ) પરગામ (ઘોઘા અથવા બાકરોળ) ગયો, અને તે ગામનો દરવાજો જોઈ ઘેર પાછો આવ્યો. શેઠ વાટ જોતા બેઠા હતા તેને સેવકે વૃથા પ્રવાસનો ફેરો પૂરો કરી આવી કહ્યું કે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પરગામ જઈ આવ્યો અને શેઠે

નિઃશ્વાસ મૂક્યો કે મૂર્ખ સેવકે કાંઈ કામ ન કર્યું ને વૃથા શ્રમ લીધો. વાક્યબોધ મગજમાં ભરી ભરી લક્ષ્યસૃષ્ટિને તેથી ન સંસ્કારનાર વિદ્વાનો આવા મૂર્ખ સેવકનું કામ કરે છે તેનું વર્ણન કરતાં ઉપલો ગ્રંથકાર વિશેષ લખે છે કે

"Conceptions and abstractions which do not ultimately refer to perceptions, are like paths in the wood that end without leading out of it. The great value of conception lies in the fact that by means of them the original material of knowledge is more easily handled, surveyed and arranged. But, although many kinds of logical and dialectical operations are possible with them, yet no entirely new and original knowledge will result from these–that is to say, no knowledge whose material neither lay already in perception nor was drawn from self-consciousness. This is the true meaning of the doctrine atrributed to Aristotle: *Nihil est in intellectu, nisi quod antea fuerit in sensu.* It is also the meaning of the Lockiean philosophy, which made for ever an epoch in philosophy, because it commenced at last the serious discussion of the question as to the origin of our knowledge. It is also principally what the critique of Pure Reason teaches. It also desires that we should not remain at the *conception*, but go back to their *source*, thus to *perception;* only with the true and important addition that what holds good of the perception also extends to its subjective conditions, thus to the forms which lie predisposed in the perceiving and thinking brain as its natural func-

tions; also these at least *virtualiter* precede the actual sense-perception *i. e.* are *a priori*, and therefore do not depend upon sense-perception, but it upon them. For these forms themselves have indeed no other end, nor service, than to produce the empirical perception on the nerves of sense being excited, as other forms are determined afterwards to construct thoughts in the abstract from the material of perception."

આ સર્વ અંગ્રેજી લેખનો સાર એ છે કે સર્વ વાક્યબોધનું ઉત્થાન તે બોધના કરનારાઓમાં અનુભવ અને અવલોકનમાંથી છે, તેની ગતિ પણ અનુભવ અને અવલોકનમાં છે, જે બોધનું ઉત્થાન આમ થયું હોતું નથી તેની ગતિ આમ થઈ શકતી નથી, અને જેની ગતિ આવી થતી નથી તે બોધ નિષ્ફળ અને ભારરૂપ છે. એવી ગતિવિનાના બોધનો દ્રષ્ટા ઉક્ત દૃષ્ટાન્તમાંના ભુલાભટ અને હીરા જેવો છે. આપણા દેશની ભાષામાં બોલીએ તો પરા અને અપરા સર્વ વિદ્યાઓનાં બોધકવાક્ય પોતપોતાના લક્ષ્ય પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ શોધી શ્રોતાને જણાવવાનું પ્રયોજન રાખે છે, અને જ્યાં સુધી એ શ્રોતા એ બોધના સાહાય્યથી એ પદાર્થના એ સ્વરૂપનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી શકતો નથી ત્યાંસુધી એ બોધ વ્યર્થ છે. એ મનન અને નિદિધ્યાસનથી એ શ્રોતા પોતાની આસપાસના પદાર્થોનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ લક્ષ્ય કરી તેને પોતે બોધેલાં લક્ષણોથી સંસ્કારી લે છે, અને એ જૂની પ્રાકૃત લક્ષ્ય-ભૂમિકામાંથી ચડી નવી સંસ્કારી લક્ષ્ય-ભૂમિકામાં પ્રાણગ્રાહી થાય છે. વચ્ચે બોધ અથવા conception, અને આદિ અને અંતે આ લક્ષ્ય—આ perception—હોય નહીં તો બોધ વૃથા છે; જેમ પૃથ્વીના સમુદ્રનું ક્ષારજળ આરંભે પામી અંતે એ જ પૃથ્વી ઉપર એ જ જળને પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનના સંસ્કારથી મિષ્ટ કરી વૃષ્ટ ન કરનાર મેઘનો ઉદય વૃથા છે. એવા જંતુને થયેલો વાક્યબોધ એના ઉપનેત્રનું કાર્ય કરતો જ નથી. શાસ્ત્ર જે અપૂર્વતા બોધે છે તે અપૂર્વતાના બોધનું ગ્રહણ આ ઉપનેત્ર વિના સિદ્ધ થતું નથી.

આ પ્રકરણના આરંભમાં આપણે એવું બોલી ગયા છીએ કે

લક્ષણદષ્ટિ નદીતલની, નદીતટની, અને નદીઉપરના વાતાવરણની ક્રિયાનું અનુકરણ કરે છે. આ વાત હવે સમજાશે. વાક્યબોધ નદીતલની ક્રિયાને અનુકરે છે, લક્ષ્ય વસ્તુને લક્ષણવડે આપવામાં આવતા સંસ્કાર નદીતટની ક્રિયાને-અનુકરે છે, અને તેનું પ્રતિફલન વાતાવરણની ક્રિયાનું અનુકરણ કરે છે.

નદીનો પ્રવાહ તલભૂમિ ઉપર થઈને ચાલ્યો જાય છે તે કાળે જ તેના સત્ત્વને તલભૂમિ ચૂસી લે છે, અને જ્યારે દેખીતો જળપ્રવાહ ગ્રીષ્માદિક કારણથી અદશ્ય થાય છે ત્યારે આ તલભૂમિને ખોદી જોનારને એ ચૂસેલા પાણીના ઝરા હાથમાં આવે છે ને તેની તૃષા ભાગે છે. એક યુગના સાક્ષરો પામે પરાપૂર્વથી આવેલો વાક્યબોધ એ સાક્ષરોમાંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ એવી રીતે ચૂસી લે છે અને પોતાના મૃત્યુ પછી પણ લોકના ઉપયોગને માટે પોતાના કાળના શુકદ્રષ્ટાઓ જેવા અને પુસ્તકો જેવા અક્ષરના-મૃત્તિકા અને રેતીના કણ જેવા-જડભાગના હૃદયમાં ભરી રાખે છે તેથી અનેક યુગવિવર્ત પછી પણ એ જડભાગ ખોદી જોનાર પ્રવાસીઓને અન્ય યુગમાં પણ એ પાણી અમૃતજીવન થઈ પડે છે.

લક્ષણદ્રષ્ટાઓને જાગૃત અને સજીવ કરે એવા લેખમાત્ર લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષણદ્રષ્ટાઓ જ લખી શકે છે, વિદ્યાની અમરતા તેના લેખોથી જ સધાય છે, અને નદીની તલભૂમિનુ કૃત્ય પણ તેવા લેખો જ કરી શકે છે. ગ્રીક પ્રજાઓનાં રાજ્ય અસ્ત થયાં અને તેમને રોમન લોકે જીત્યાં તે કાળે ગ્રીકદ્રષ્ટાઓના લેખોએ રોમન વિદ્વાનોની, રાજપુરુષોની, અને મહારાજાઓની લક્ષણદષ્ટિ ઉઘાડવામાં આ નદીતલનું કૃત્ય કર્યું. જે કાળે રોમન મહારાજાઓનાં શસ્ત્રોએ ગ્રીસના સ્વાતંત્ર્યને નષ્ટ કર્યું તે જ કાળે રોમના મહાપુરુષોની બુદ્ધિઓ પાસે ગ્રીસની બુદ્ધિએ ઉછેરેલી વિદ્યાનું દાસીત્વ કાર્ય કરાવનાર મુહૂર્તની ઘડી માંડી.

રોમનું મહારાજ્ય નષ્ટ થયું, તેના જૂના વિજયના દેશમાત્ર તેના નવા પરાજયના અને જંગલી લોકના ભાગ્યોદયના સાક્ષી થયા, અને રોમના મહાવિદ્વાનોનાં નામસરખાં અસ્ત થયાં—એ કાળ પણ આવ્યો. તે પછી અનેક વર્ષ શતકો વીતતાં યુરોપના મધ્યયુગને અને બાલદ્રષ્ટાઓનાં પ્રકરણમાં ઉપર કહ્યો છે તે ઇતિહાસ ખડો થયો, રોમના વિદ્વાનો પોતાની કબરોમાંથી વિજયધ્વનિ કરવા લાગ્યા, તેમનાં

ધારાશાસ્ત્ર અને અપર લક્ષણદર્શનના લેખો નવા યુરોપની બુદ્ધિમાં ધરતીકંપ ઊભો કરી તેમાંથી જ્વાળામુખીના અગ્નિપ્રવાહ પેઠે નીકળવા લાગ્યા, અને યુરોપ આજ જે છે તે થવાનો દિવસ ઉદય પામ્યો. ધન્ય અને અંધકાર ભરેલા યુગોની વચ્ચોવચ્ચ થઈને—સમુદ્રમન્થનમાંથી પ્રથમ હાલાહલ નીકળે ને અંતે પદ્માસના મહાલક્ષ્મી પ્રકટ થાય તેમ ગ્રીસ અને રોમના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ મૂકેલા દટાઈ ગયેલા લેખ નવા યુરોપમાં પ્રકટ થયા અને અંધકારનો નાશ કરી યુરોપમાં નવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓને અવતાર આપવા લાગ્યા, અને એ અવતારોના આપેલા લક્ષ્યસંસ્કારોએ અને તેનાં પ્રતિફલને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં, વિશ્વામિત્રની નક્ષત્રસૃષ્ટિ પેઠે, નવા સુરવર્ગની સૃષ્ટિ રચી. આ શુભ યુગનું આરંભ-મુહૂર્ત-Revival of Learning–સરસ્વતીના જીર્ણોદ્ધારને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસ-રોમના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ મૃત્યુપત્ર પેઠે મૂકી રાખેલો કેવળ વાક્યબોધ આવી જાતના જગતકલ્યાણનું સાધન થયો. તેવો બોધ અસ્તિત્વમાં ન હોત તો આજ યુરોપ કેવું પાશવ હોત તે કલ્પાય એમ નથી.

યુરોપના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ કરેલું આ પરાક્રમ આપણા દેશમાં અન્ય રીતે યુગેયુગે થયેલું છે. ચારે વેદની સંહિતાઓના વાક્યબોધની પછી અને બ્રાહ્મણભાગના લેખથી પહેલાંના તેમ ઔપનિષદીય લેખની પહેલાંના કાળમાં રાજ્યવિવર્ત, પ્રજાવિવર્ત, વિદ્યાવિવર્ત, અને બુદ્ધિ-વિવર્ત અનેકધા થયેલા સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં મૂળ સંહિતાના વાક્યબોધે બ્રાહ્મણભાગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓને તેમ ઔપનિષદીય દ્રષ્ટાઓને જાગૃત કરેલા જણાય છે. બૌદ્ધયુગને અંતે શંકરાચાર્યાદિક દ્રષ્ટાઓ પણ એ દ્રષ્ટાઓના એ આવા જ બોધથી ઉત્થાન પામી ગર્જેલા છે. આજ પણ આપણાં શાસ્ત્રોને આધારે પ્રાચીન વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખનાર અને દૃષ્ટિ કરાવનાર લેખકો લક્ષણદ્રષ્ટાઓના જ ધર્મ માથે લે છે. એટલું જ નહીં પણ મેક્સમ્યૂલરે ત્રીસ વર્ષ ઋગ્વેદસંહિતાના શોધનમાં ગાળ્યાં અને આખા યુરોપના સર્વ દેશોમાં આપણાં શાસ્ત્રોનું સંશોધન કરનાર વર્ગ તરવરતો જોવામાં આવે છે તેને પ્રથમ તો લક્ષણદ્રષ્ટારૂપે જ આરંભ કરવો પડે છે. અને તેમનો અગ્રેસર ભાગ હાલમાં લક્ષ્યદ્રષ્ટાનું કામ કરે છે. આ દેશમાં અંગ્રેજી વિદ્યા વધારવી કે સંસ્કૃતફારસી વિદ્યાઓના પ્રચારથી રાજ્યકર્તાઓએ તૃપ્ત રહેવું એ પ્રશ્નની ચર્ચા પચાસ વર્ષ ઉપર નીકળી હતી ત્યારે પ્રખ્યાત મેકોલે

એવું લખી ગયો હતો કે મારા કબાટના એક પાટિયા ઉપરનાં થોડાંક પુસ્તકોનું ગૌરવ અને મૂલ્ય આ દેશની પ્રાચીન ભાષાઓનાં પુસ્તકોની આખી પુસ્તકશાળા કરતાં અધિક છે. એ પણ કાળ હતો અને આ પણ કાળ છે કે આ દેશની પ્રાચીન ભાષાઓ આજના અનેક વિદ્યાઓથી સમૃદ્ધ યુરોપને પણ કેવા કેવા સમૃદ્ધ અને અપૂર્વ બોધ અનેકધા આપે છે. એવા વિષય ઉપર યુરોપના મોટા મોટા પંડિતો આજ ગંભીર વિવેચન કરે છે, અને એક કબાટના પાટિયાને સાટે આ દેશમાં જેવડી નથી એવડી વિસ્તીર્ણ પુસ્તકશાળાઓ યુરોપ-અમેરિકામાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના પુસ્તકભંડારની ભરે છે, અને એની બેસંટ જેવી તેમની વિદુષી આ દેશમાં આવી એ ભંડાર પાસેનો બોધ લઈ એ બોધના ગૌરવ વિષયે આપણા જ લોકને જાગૃત કરવા મથે છે, અને યુરોપ-અમેરિકાની પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ પૂરવેગે ચાલે છે. આપણા લક્ષણદ્રષ્ટાઓની દષ્ટિ આ દેશના દીર્ઘ અંધકારને અંતે આજ પાછી આવો પ્રકાશ આપવા લાગી છે અને તેની શક્તિ આવી વીર્યવતી થવા લાગી છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને દુષ્કાળના પ્રસંગમાં સુકાઈ ગયેલી નદીની તલભૂમિ તૃષાર્ત પ્રવાસીને કામ લાગે તેમ એક યુગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓનાં ઉરમાં નીતરેલો વાક્યબોધ બીજા યુગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ રેતી જેવાં થઈ ગયેલાં જડ પુસ્તકોમાંથી આવી રીતે પામે છે અને પામશે.

વાક્યબોધ જ્યારે આમ સંસારમાં નદીની તલભૂમિનું કામ કરે છે ત્યારે લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ આપેલા લક્ષ્યસંસ્કાર* અથવા લક્ષણ-સંસ્કાર* નદીતટનું કામ કરે છે. પૃથ્વીમાં સ્થળે સ્થળે વનસ્પતિનાં બીજ સૂક્ષ્મ દશામાં પડેલાં હોય છે, અથવા જતાં આવતાં પક્ષીઓની ચાંચોમાંથી અને પ્રવાસી વ્યાપારીઓનાં વાહનોમાંથી ગરે છે, અથવા કૃષિકારવર્ગ કૃષિના ઉદ્દેશથી નાંખે છે. અનુકૂળ વૃષ્ટિ, તાપ, પવન અને ઋતુની ક્રિયાથી આ બીજો ઊગી નીકળે છે અને જે ભૂમિ ઉપર ગઈ કાલ કાંઈ દેખાતું ન હતું ત્યાં રંગ, ગન્ધ, આકાર, રૂપ, ઉપયોગ, આદિની વૈચિત્ર્યતાથી ભરેલી વનસ્પતિસૃષ્ટિનો મેળો જામે છે. મેઘનું જળ સાધારણ રીતે નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તે છે અને ઉચ્ચ નીચ

* લક્ષ્યને અપાતા સંસ્કાર તે લક્ષ્યસંસ્કાર, અને લક્ષણવડે અથવા લક્ષણના જે સંસ્કાર અપાય તે લક્ષણસંસ્કાર, ઉભય શબ્દ આ લેખમાં પર્યાયરૂપે વાપરેલા છે.

અધિકારની સર્વ ભૂમિઓ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો લાભ લે છે, ત્યારે નદી પોતાની તટભૂમિનો પક્ષપાત કરે છે, અને સામાન્ય મેઘ અન્ય ભૂમિને જે ફળ આપે છે તેના કરતાં નદીતટનો પ્રદેશ, ગર્ભશ્રીમંત પેઠે, સવિશેષ લાભ પામે છે અને કાંઈ નવી જ સૃષ્ટિને દેખાડે છે. નદીનાં પૂર તટભૂમિ ઉપર જે કચરો મૂકી જાય છે તે પણ ઉત્તમ ખાતર થઈ આ સૃષ્ટિનુ પોષક અન્ન થાય છે ને ભૂમિમાં પડેલું પૂરનુ પાણી અને તલભૂમિના સાનિધ્યને લીધે નીચે ચાલતા શાશ્વત ઝરાનુ પાણી એ પોષક અન્નનો રસ થાય છે. આવી ગર્ભશ્રીમત્તા ભોગવનારી તટભૂમિમાંથી જન્મેલી આવી વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં જણાતા સંસ્કાર- કાંઈક ઓર જ હોય છે.

સમર્થ દ્રષ્ટાઓના કરેલા વાક્યબોધ જે વિદ્વાનોના સહવાસી થાય છે તે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિઓ પણ આ તટભૂમિ ઉપરના પ્રદેશ જેવી સંસ્કારિણી થાય છે, અને એ દૃષ્ટિઓને બળે જ્યાં કાંઈ પણ પદાર્થ લક્ષ્ય ન હતો ત્યાં નવી વનસ્પતિઓ એ સંસ્કારો સાથે સમૃદ્ધ અને લક્ષ્ય થઈ જાય છે. નદીનાં પૂર, નદીતલમાંથી આવતા પ્રવાહ, આદિ ઉક્ત પદાર્થો જેવાં લક્ષણોવડે તટ ઉપરનો લક્ષ્યપ્રદેશ સંસ્કાર પામે છે અને જૂના જગતને સ્થાને નવો મેળો જામે છે.

લક્ષ્યસંસ્કારના આવા ઐન્દ્રજાલિક પ્રભાવનાં દૃષ્ટાંત હવે આપણે દૃષ્ટિગોચર કરીં લઈશું. પણ તેને અંગે એ ત્રણ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. પ્રથમ તો-મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ પદાર્થ સંપૂર્ણ-કેવળ સારો અને નિર્દોષ-નથી અને જ્યાં જ્યાં જૂના વિદ્વાનોના વાક્યબોધથી નવા લક્ષ્ય પદાર્થો સંસ્કારિત થયા છે ત્યાં ત્યાં બોધિત વાક્યોના ગુણ અને દોષ ઉભય પ્રસ્ફુરિત થયા છે. એટલું જ નહીં પણ પંચતંત્રમાં સુથારનું અનુકરણ કરતાં અને લાકડા વચ્ચે સુથારોએ વહેરવા માંડેલા લાકડામાં મૂકેલો ખીલો કાઢવા જતાં, લાકડામાં પડેલા ચીરાની ચપટી વાનરને ભરાઈ એવું પણ ઘણી પ્રજાઓને થયેલું છે. જે વસ્તુ એક પ્રજાના વિદ્વાનોને પ્રાચીન અભ્યાસને બળે સહજ હોય છે તે બીજી અનભ્યસ્ત પ્રજાને પ્રતિકૂળ પડતાં વાર લાગતી નથી. બોધિત વાક્યોના ગુણના સંસ્કાર બેસતાં પહેલાં શિખાઉ પ્રજાને તેમાંથો આટલો ભય છે તો એ વાક્યોના દોષ દૂર રાખવાનું ભાન અને પાટવ આવતાં એથી વધારે વાર લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. બોધિત વાક્યોના

દેશકાળમાં અને નવા બોધના દેશકાળમાં ફેરફારના પ્રમાણમાં પણ એ વાક્યોના સંસ્કારનું ગ્રહણ ઘણું વિષમ થઈ પડે છે. ચોખ્ખા અને સારા સપાટ કાચનું પ્રતિબિંબ ગોળ કાચમાં પડે ત્યારે તેમાં સપાટ કાચનું પ્રતિફલન પણ વિકૃત થાય છે તો તે સપાટ કાચમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોનાં પુનઃપ્રતિફલન વિકૃતતર થાય તો તેમાં નવાઈ નથી.

પાશ્ચાત્ય ખંડમાં ગ્રીસ દેશની વિદ્યા પ્રાચીન રોમમાં ગઈ એ, ઉપર તેને નદીતલની સાથે સરખાવતાં, કહ્યું છે. ગ્રીસની વિદ્યાની લક્ષણભૂત રસજ્ઞતા અને રસિકતા બહુ ઉચ્ચ ભાવનાવાળી હતી અને પાછલા કાળમાં પ્રાકૃત બુદ્ધિના વર્ગમાં જવા પામતાં એ ઉચ્ચતાથી ભ્રષ્ટ થઈ પ્રાકૃત દશાને પામી! ગ્રીકવિદ્યા રોમમાં આવી ત્યારે રોમન લોક વ્યવહારમાં કુશળ, સદ્‌ગુણાદિની ભાવનામાં દાન્ત અને નિયત, અને રસભાવનામાં સ્થૂલ હતા અને એ ગુણદોષના મિશ્રણને લીધે યુદ્ધોમાં અને રાજ્યનીતિમાં બહુ સ્થિર જય પામ્યા. ગ્રીકવિદ્યાના સંનિકર્ષથી એ વિદ્યાનો વાક્યબોધ રોમના મોટાનાના વર્ગોમાં ચમકવા લાગ્યો અને એ બોધને કેવળ સાંભળીને જ એ વર્ગ બેસી ન રહ્યા પણ તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં રસલક્ષણ વડે પોતાની લક્ષ્યદૃષ્ટિને સંસ્કારવા લાગ્યા. આથી ગ્રીકવિદ્યાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ, કાળક્રમે રોમના વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં સ્ફુરવા લાગી અને પ્રાકૃત ભાવનાઓ પ્રાકૃતવર્ગના જીવનને નવા વિકારોથી ભરવા લાગી.

ગ્રીકવિદ્યાના વાક્યબોધથી જેણે પોતાના લક્ષ્યમાત્રને સંસ્કાર્યું એવા રોમના વિદ્વાનોમાંના ત્રણ મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંત આપણે પ્રત્યક્ષ કરીશું.

રોમના ઉત્તમ વર્ગમાં મહારાજ માર્કસ ઓરેલ્યસ, મધ્યમ વર્ગમાં સેનેકા, અને રંક વર્ગમાં એપિક્ટિટસ, એ ત્રણનાં દૃષ્ટાંત આપણા કાર્યને માટે જોઈએ તેવાં છે

રંક એપિક્ટિટસ મૂળ એક ફ્રીજિયાનો ગ્રીક વિદ્વાન તે રોમનગરમાં દાસ–ગુલામ થઈને વસતો હતો. ગ્રીસની વિદ્યાના વાક્યબોધે તેની રંક પરાધીન અવસ્થાને એવી તો સંસ્કારી હતી કે તે દશામાં અન્ય જીવો રહે તેના કરતાં તે જુદી સ્થિતિમાં રહેતો. સોક્રેટિસના ઉપદેશ પેઠે તેણે પણ મુખથી જ ઉપદેશ કરેલો છે તે

તેના એરિયન નામના શિષ્યે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે અને તે પુસ્તકનાં આઠ અંગમાંથી આજ માત્ર ચાર જ વિદ્યમાન છે. એપિક્ટિટસને સ્વતંત્રતા મળવા પછી પણ સુખ થયું હોય એમ જણાતું નથી અને અંતે તેને રોમમાંથી દેશનિકાલ પ્રાપ્ત થયો હતો. મહારાજ ઓરેલ્યસ આ મહાત્માનાં વાક્યોનો બોધ રસ્ટિક્સ નામના પોતાના એક ગુરુ પાસેથી પામ્યો હતો. એપિક્ટિટસ પોતે ગ્રીક દેશના સ્ટોઈક દર્શનનો અનુયાયી હતો. સ્ટોઈક દર્શન રસજ્ઞ ગ્રીસના શાંતરસને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું, મનના નિગ્રહમાં અને શમસુખની પ્રાપ્તિમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ માનતું હતું, અને વૈરાગ્યમાં અને શમદમમાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે આચારનું સંગ્રહણ કરવામાં પોતાના સંપ્રદાયનું સફલત્વ માનતું હતું. જ્યારે ગ્રીસ કેવળ અધોગતિને પામ્યું અને રોમને વશ થયું ત્યારે એ અધોગત દેશનાં આવાં આવાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને પુસ્તક માત્ર ત્યાંની રંક વસ્તીના હાથમાં અને હૃદયોમાં પડી રહેવા લાગ્યાં હતાં તે એપિક્ટિટસ જેવા રંક દાસોદ્વારા રોમના અતિશ્રીમાન અધિકારીઓ પાસે આવવા લાગ્યાં અને એવા રંક લોકનાં દુઃખ-તિમિરમાંથી તેમને ઉદ્ધારવાના સાધનભૂત થયાં.

ઉપર કહેલું છે કે રોમનલોકની મૂળપ્રકૃતિ સદ્‌ગુણાદિની ભાવનામાં દાન્ત અને નિયત હતી પણ રસશૂન્ય હતી. રોમનો વૈભવ અને અધિકાર દિગ્વિજયી થતાં આ ભાવના શિથિલ કરનારી સાધનસૃષ્ટિ ઊભી થઈ અને તપસ્વી લોકને ચળાવવા ઇન્દ્રની અપ્સરાઓ રોમના મહારાજ્યમાં ઘેર ઘેર પ્રયત્ન કરવા લાગી. આખા રાજ્યની અધોગતિ જોનાર રોમનાં સ્વદેશાભિમાની ચિત્ત પોતાનાં શસ્ત્ર નકામાં થતાં જોવા લાગ્યાં તે કાળે પોતાના પૂર્વજોની દાન્ત ભાવનાનો જીર્ણોદ્ધાર કરે એવી વસ્તુ તેમની પાસેના વિદ્વાન ગ્રીકદાસોના વાક્ય-બોધમાં જણાતાં તેમણે યથાશક્તિ તેનું ગ્રહણ કરવા માંડ્યું, અને એ દાસબોધમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણને ઉપનેત્રને સ્થાને યોજી જીવનના વ્યવહારમાત્રને તેના પ્રકાશથી અને રંગથી સંસ્કારી લીધા. આ ઉપરથી કહેવાયું છે કે જે કાળે રોમે ગ્રીસને શસ્ત્રોવડે જીતી લીધું તે જ કાળે ગ્રીસે પોતાની વિદ્યાદ્વારા રોમને લીધું.

સ્ટોઈક દર્શન પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ સમષ્ટિ તે પ્રકૃતિનું સ્થૂલ શરીર છે, ઇશ્વર એ પ્રકૃતિનો સૂક્ષ્મ આત્મા અથવા પરમાત્મા છે, પ્રકૃતિના સર્વ અવયવ ઇશ્વરની બુદ્ધિમાંથી આવિર્ભાવ પામેલા નિયમોને

અનુસરી વ્યવસ્થિત રહે છે, અને મનુષ્યનું વ્યષ્ટિજીવન પણ એ જ સમષ્ટિના નિયમોને અનુસરી વ્યવસ્થિત રહે તે જ મનુષ્યનો ધર્મ છે. મનુષ્યસૃષ્ટિ જેમ આ સમષ્ટિમાં આવી જાય છે તેમ દેવસૃષ્ટિ પણ આવી જાય છે. આ સંબંધમાં પ્રાચીન બોધને અનુસરી એપિક્ટિટસ કહી ગયો કે મનુષ્યે દેવતાઓની પ્રકૃતિ કેવી છે તે શોધી લેવી, અને એ પ્રકૃતિ જોઈ જોઈ તેમના જેવી પ્રકૃતિ કરી લેવી, કારણ તેના તેમ કરવાથી દેવતાઓની આજ્ઞા પળાય છે અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે.

આ ઉપદેશનો આ છેલ્લો ભાગ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચિત્ કંઈક વિચિત્ર લાગશે. પણ આપણા લોકને તેનો અર્થ આપણા જ શાસ્ત્રમાંથી જડે એમ છે. આપણી શ્રુતિ કહે છે કે ઈશ્વરને અને જીવને એક વૃક્ષને વળગેલાં બે પક્ષી જેવાં ગણી, અભોક્તા અને પ્રકાશરૂપ ઈશ્વર-પક્ષીની અને ભોક્તા જીવ-પક્ષીની મિત્રતા માની, ઈશ્વર-પક્ષી ઉપર જીવ-પક્ષીનું માત્ર નેત્ર પડતાં, જીવ-પક્ષી ઈશ્વર-પક્ષીનું સામ્ય પામે છે, ભોક્તા છતાં અભોક્તા થાય છે, અભોક્તા થતાં પુણ્ય-પાપમાંથી, શોકમાંથી, અને ગુહાગ્રન્થિઓમાંથી મુક્ત થાય છે. (આ શ્રુતિવાક્ય તથા તેનું ભાષાંતર સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૩ પ્રકરણ ૬, પૃષ્ઠ ૧૩૨-૩૩ ઉપર આપેલું છે). જેવી રીતે આમાં ઈશ્વરને જોઈ તેનું સામ્ય પામી ઈશ્વરની મિત્રતા સફળ કરવા સૂચવેલું છે તે અર્થના રહસ્ય જેવું જ એપિક્ટિટસના ઉક્ત વાક્યનું રહસ્ય છે. ફેર એટલો છે કે જ્યારે શ્રુતિવાક્યમાં એક ઈશ્વરને જ જીવ જુએ છે અને તેનું સામ્ય પામે છે ત્યારે એપિક્ટિટસના વાક્યમાં મનુષ્ય અનેક દેવતાઓની-ઈશ્વરરૂપ એક જ્યોતિના અનેક સ્ફુલિંગોની-પ્રકૃતિ શોધી તેનું સામ્ય પામે છે. બીજી રીતે ઉભય વાક્યોના ઉચ્ચગ્રાહ (ideal) લગભગ સમાન છે.

રોમની પ્રાચીન દાન્તભાવનાનું મૂળ ત્યાંની કુટુંબ વ્યવસ્થામાં હતું. પૈતૃકસત્તા (Patria Potestas) અથવા પિતાની સત્તા જ વ્યવસ્થાનું મૂળ હતું. આપણામાં પિતાની આજ્ઞા માની પરશુરામે માતાનો અને ભ્રાતાઓનો વધ કરવામાં આજ્ઞા ગુરૂણામવિચારણીયાનું સૂત્ર સફળ કર્યું તેવી જ તીવ્રતા રોમની પૈતૃકસત્તાના વ્યવહારમાં હતી. જ્યાં સુધી એ સત્તા ઉપર લોકની પ્રીતિ હતી ત્યાં સુધી રોમની કૌટુંબિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા અસ્થિરયની સડકો ઉપર ચાલતી હોય

તેમ ચાલ્યાં જતી હતી. પણ એ સત્તાની અને એ વ્યવસ્થાની ભાવના કેવળ ઐહિક હોવાથી દિવસે દિવસે સૌને કર્કશ લાગવા માંડી, અને વૈભવની વૃદ્ધિએ તેને ભ્રષ્ટ કરવા માંડી ત્યારે આ કર્કશતાને લીધે તે વ્યવસ્થાનો ત્યાગ કરવા ઉન્મુખ થયેલા જનસમૂહે એ સડકો તોડી નાખી નવી ભ્રષ્ટતામાં આનંદ માન્યો.

જે કાળે આ ભ્રષ્ટતાથી રોમન રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા નિરંકુશ થવા પામી તે કાળે ગ્રીસનો દાસબોધ દેશવત્સલ રોમનોને તેમની પ્રાચીન ભાવનાનું સ્મરણ આપવા લાગ્યો અને એ ભાવનાની ઐહિકતાને સ્થાને શાંતરસની ભાવનાનું આવાહન કરી પ્રાચીન આચારના શરીરમાં નવા વિચારનું ચેતન મૂકવા લાગ્યો. ભ્રષ્ટતાનો રોગ દેશમાં એવો વધી ગયો હતો કે આવું સમર્થ ઔષધ એ રોગપ્રકોપનો પ્રતિકાર છેવટ સુધી કરવા જતાં અંતે ફાવ્યું નહીં. જ્યાં એ ઉપચારના વિક્રમોનું મનોવેધક ચિત્ર સર્વ દેશોદ્ધારકોને માટે અતિબોધક છે, અને એ બોધકતાનાં કારણોમાં એ ચિત્રના જીવન જેવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓના લક્ષ્યસંસ્કાર અગ્રેસર છે.

આવા વિદ્વાનો દાસત્વના બંધનમાં હતા એ વિચાર આપણને દુઃસહ લાગે છે તો તે દાસત્વનું જીવન જીવનાર મનુષ્યને કેટલું દુઃસહ હોવું જોઈએ ? હબસીઓનાં દાસત્વ હજી આપણાં નેત્ર આગળ તરે છે અને તેના વર્ણનથી આપણાં હૃદય દ્રવે છે. તો આવા વિદ્વાનોનાં દાસત્વ વિચારતાં તો સહૃદયનાં હૃદય ચિરાવાં જોઈએ. છતાં જે દુઃખો જોનારને વિષમ લાગે છે ને વાંચનારને કંપાવે છે, તે દુઃખોના અનુભવની જ્વાળા વચ્ચે, ચિતા ઉપર બેઠેલી સતીઓ પેઠે, બળતા જ્વળતા અને સ્થૂલ દુઃખથી સ્થૂલ શરીરને નષ્ટ થતું જોતા આ વિદ્વાનો પોતાનાં સૂક્ષ્મ શરીરોની માનુષી પ્રકૃતિને દેવતાઓની દિવ્ય પ્રકૃતિ આપતા અને પ્રાકૃત મનુષ્યો જે દુઃખને દુઃખરૂપ દેખી તેના ભારથી ચંપાઈ જઈ અધોગતિ સ્વીકારે છે તે દુઃખમયી સર્વ સૃષ્ટિરૂપ લક્ષ્યપદાર્થને આ લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પોતે હૃદયમાં સ્વીકારેલાં લક્ષણોવડે એવી રીતે તો સંસ્કારી લેતા કે એ સર્વ સૃષ્ટિ તેમની પાસે શૂન્ય જેવી થઈ જતી અને તેના સર્વ પ્રહાર શરીર પર પડતા જ ન હોય એવી અન્ય સૃષ્ટિ તેમનાં મન પાસે ખડી થતી. તેમના લક્ષ્યસંસ્કાર આ રીતે નદીતટનું કાર્ય કરતા. તે સૃષ્ટિને જોઈને, આપણા લોકે આર્યત્વનું લક્ષણ બાંધેલું છે તે સ્મરણમાં તરી આવે છે કે

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिद् ।
उद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ॥
दुःखं च काले सहते महात्मा ।
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं ।
न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यम् ।
तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥

જે આર્યતા આપણે ત્યાં આવી છે તે જ ગ્રીસ રોમમાં ગઈ એવું ભાષાશાસ્ત્રથી આજ સિદ્ધ થયું છે તેમાં પુષ્ટિ આપે એવી આ કથા થાય છે કે જેને આપણા લોકો આમ आर्यशीलतानुं લક્ષણ ગણતા તે જ લક્ષણ આ પાશ્ચાત્ય આર્યોમાં પણ પ્રકટ થયું હતું અને તેમની ભાવનાઓને વશ તેમની સૃષ્ટિને કરતું હતું.

આવી જ આર્યશીલતાથી દાસ એપિક્ટિટસ પોતાના દાસત્વરૂપ પ્રત્યક્ષ લક્ષ્યને સૂક્ષ્મ લક્ષણથી સંસ્કારી લેતાં કહે છે કે "સ્વાધીનતા એ સદ્ગુણનું નામ છે અને દાસત્વ એ દુર્ગુણનું નામ છે"—જ્યાં એ બે, મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાથી, ઉદ્ભવતાં હોય ત્યાં પણ જ્યાં તે તેની ઇચ્છાનાં ફળ નથી ત્યાં સ્વાધીનતામાં અને દાસત્વમાં સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ કશાનો લેપ નથી." આ લેપ વિના સુખદુઃખ થતાં નથી છતાં શારીરક દાસત્વ સામાન્ય મનુષ્યોમાં દુઃખ શાથી ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાવવા આ વિદ્વાન વિવેક દર્શાવે છે કે "પણ જીવને શરીર ઉપર સ્વામિત્વ ભોગવવાનો અભ્યાસ છે," તે અભ્યાસને બળે મનુષ્યો મોહ પામી ભૂલે છે કે શારીરક અવયવોને એ ઇચ્છા ઉપરના સ્વામિત્વમાં ભાગ નથી, અને જેની (આ માનસિક સ્વવિષયની) ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે તેવો કોઈ પણ મનુષ્ય દાસ નથી." વળી કહે છે કે "આ બે બંધન અનિષ્ટ છે—શરીરને ભાગ્યનું બંધન અને જીવને દુર્ગુણનું બંધન—એ બે અનિષ્ટ છે. (પરંતુ) શરીરને વિષયે જે સ્વતંત્ર છે પણ જીવને વિષયે બદ્ધ છે તે દાસ છે, પણ એથી વિરુદ્ધ રીતે જે શરીરને વિષયે બંધનમાં છે પણ જીવને વિષયે સ્વતંત્ર છે તે સ્વતંત્ર છે." બીજી રીતે કહીએ તો શરીરની સ્થિતિ ભાગ્યને વશ ન હોતાં જીવને વશ હોય તો તે ઈષ્ટ થાય, પરંતુ તેની ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ—

ભાગ્યથી બદ્ધ કે મુક્ત સ્થિતિથી મનુષ્યની દાસતા કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ તે તો તેના જીવની સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવ સ્વતંત્ર હોય તો શરીર દાસ હોવા છતાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર જ છે, અને જીવ દાસ હોય તો મનુષ્ય રાજા હોવા છતાં દાસ છે. આ જ અર્થનું વાક્ય શંકરસ્વામી મણિરત્નાવલીમાં કહી ગયા છે કે "बद्धो हि को यो विषयानुरागी को वा विमुक्तो विषयेष्वरक्तः॥" જ્યારે પ્રાકૃત દૃષ્ટિ એપિક્ટિટસને દાસરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી લેતી ત્યારે સ્ટોઈકદર્શનથી બોધ પામી સિદ્ધ થયેલી એની લક્ષણદૃષ્ટિ એ દાસતારૂપ લક્ષ્યને લક્ષણથી સંસ્કારી લઈ એ દાસતાનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ ગણતી અને પોતાના હૃદયની સ્વતંત્રતાની વાડી પોતાની દૃષ્ટિ આગળ ખડી કરતી. એમ લાગે છે કે એ કાળના સામાન્ય મનુષ્યો એવા દાસત્વથી ત્રાસી આત્મઘાત કરતા હતા અને રોમના અને બીજા દેશોના તત્કાલીન મહાજનોમાં આત્મઘાત એ દુઃખમાંથી મોક્ષનો રસ્તો ગણાતો અને ગ્રીસના સ્ટોઈક વિદ્વાનો તો ભ્રષ્ટ સંસારના સંસર્ગથી મુક્ત રહેવાનો તેને માર્ગ ગણતા.

એપિક્ટિટસની લક્ષણદૃષ્ટિએ એ જ વિદ્વાનોની ભૂલ સુધારી આત્મઘાતને હેય ગણ્યો. ઉપર કહેલું છે કે લક્ષ્યદ્રષ્ટાએ મૂકેલા વાક્યબોધમાંની ભૂલો લક્ષણદ્રષ્ટાઓના લક્ષ્યસંસ્કારને બળે પરીક્ષિત થઈ સુધરે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે.

વાક્યબોધ પામવો અને તેથી નવાં લક્ષણનું રહસ્ય પામવું તે કાંઈ ગામગપાટા પેઠે એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાંખવાને માટે નથી, પણ સંસારમાં તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે છે અને મનુષ્યને એક સૃષ્ટિમાંથી અન્ય સૃષ્ટિમાં લેવાને માટે છે—તેના ઉદ્ધારને માટે છે એવું રોમના આ લક્ષણદ્રષ્ટાઓ વ્યવહારમાં વર્તન કરી બતાવતા અને તે તેમનું પરાક્રમ ગણાયું છે.

એપિક્ટિટસના પોતાના બોધનું પ્રતિફલન લોકદૃષ્ટિમાં એકદમ થયું નથી, કારણ તે દાસ અને રંક હતો. પરંતુ તેનો શિષ્ય આર્યન, એરિયન અથવા એરિયેનસ નામનો હતો. તેણે પોતાના ગુરુના મુખથી થયેલો ઉપદેશ ગ્રન્થરૂપે ગૂંથી દીધો તે ઉપર કહેલું છે. વળી ઉપર એવું પણ કહેલું છે કે આવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓના કરેલા બોધનું પ્રતિફલન નદીઉપરના વાતાવરણનું કાર્ય કરે છે તેવું આ દાસના કરેલા બોધનું

પ્રતિફલન કેટલું થયું હશે તે સમજવાને એક મિતાક્ષર દર્ષ્ટાંત પર્યાપ્ત થશે. નદીઉપરનું વાતાવરણ નદીનાં શૈત્યને અને રસદીપકત્વને ઘણા દૂર પ્રદેશોમાં અદશ્યરૂપે પ્રસારે છે, કારણ જે વાતાવરણ નદીઉપર છે તેજ છેટેના રાજભવનમાં તેમ રંક લોકનાં ઝૂંપડામાં પ્રસરે છે. અને નિરાધાર રંક જનોને વગર-માગ્યે ઉત્સાહ આપે છે તો રાજાઓ જેવાનાં હૃદયોને, તેમની આજ્ઞા પૂછ્યા વિના, સ્પર્શ કરે છે. અંધકારમાં પડેલી વનસમૃદ્ધિની અને એકાંત પડેલી નદીના રસની કીર્તિ પવન આમ અનેક ગમ્યાગમ્ય સ્થાનોમાં પ્રસારે છે.

"અંધકારમાં છવાઈ રહેતી અફલ ધરી સહુ સુન્દરતા,
કોમળ કુસુમકળી રહે બહેકી; વાયુ તેની કીર્તિ કરતા;
જોજનભર જોજન ગૂંથેલો સુગંધજાળનો પટ એવો,
દંપતી યતિ નૃપ રંક સહુને લીન કરે સુષ્મમાં કેવો?"

—સ્નેહમુદ્રા ૮૭ (૩)

રંક અને દાસ એપિક્ટિટસની લક્ષણદૃષ્ટિનું પ્રતિફલન આવા વાતાવરણની ક્રિયાથી રોમના મહારાજ્યના સિંહાસનપર ચડી મહારાજ ઓરેલ્યસનાં નેત્રમાં થવા પામ્યું, અને એ મહારાજે પોતાના વિસ્તીર્ણ રાજ્યના જે જે લક્ષ્ય પદાર્થને સંસ્કાર્યો તે મહાકાર્યમાં આ દાસનાં નેત્રમાંથી થયેલું પ્રતિફલ અંશભાગી થયું, એટલુંજ દર્ષ્ટાંત આ પ્રતિફલની કલ્યાણશક્તિની નિઃસીમતા દર્શાવવાને બસ છે.

પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ રંક દેખાતા એપિક્ટિટસ અને મહારાજ દેખાતા ઓરેલ્યસની વચ્ચેની પંક્તિનો લક્ષણદ્રષ્ટા સેનેકા હતો. એનો પિતા સામાન્ય વર્ગનો મનુષ્ય હતો. સેનેકાને ઠીક દર્શનના અભ્યાસનો રસ હતો, પણ પિતાની ઇચ્છાને લીધે તેણે રોમનાં ધર્મોસનો પાસે પક્ષમંત્રી-બારીસ્ટરનો ધંધો કરવા માંડ્યો. કેલિગ્યુલા નામના રોમના મહારાજ પાસે કાંઈ કામ ચલાવવા પ્રસંગ આવતાં તેની વક્તૃત્વશક્તિ ઉપર એ મહારાજને ઇર્ષ્યા આવી, કારણ મહારાજ પોતે પણ મહાન વક્તા હતો. વળી તે ઉપરાંત સેનેકાએ એવી નિર્ભયતાથી ને સ્વતંત્રતાથી પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ વાપરી કે તે પણ મહારાજને વિષમ લાગી- આથી તેણે સેનેકાનો વધ કરવા ધાર્યો. અંતે રાજભવનમાં મહારાજની કોઈ ઉપસ્ત્રી-રાખ-ની સહાયતાથી તે જીવથી બચ્યો પણ ધંધો મૂકી

દેવો પડ્યો. આ મહારાજાના મરણ પછી બે ત્રણ મહારાજાઓ થઈ-ગયા તેમની પ્રીતિના વારાફેરા સેનેકાએ અનુભવ્યા, અને એ પ્રીતિમાં ટકવાને રાજ્યાધિકારીઓને લલાટે લાગેલી નટકળાઓ તેને વાપરવી-પડી. અને મહારાજાઓ, મહારાણીઓ, અને બહારના તેમ અંતરના અધિકારીઓ સાથે ખટપટમાં એને ભળવું પડ્યું. આ મહારાજાઓમાં છેલ્લો મહારાજ સેનેકાનો શિષ્ય નીરો હતો. નીરો મહારાજ અતિ ક્રૂર અને સ્વચ્છંદી હતો અને એક દિવસ આખા રોમ નગરને આગ લગાડી ચારે પાસથી તે બળવા લાગ્યું ત્યારે રાજભવનની અગાશીમાં બેસી ગ્રીક કવિ હોમરે વર્ણવેલા ટ્રોય નગરના અગ્નિદાહનું કાવ્ય સારંગી લઈને ગાવા બેઠો હતો. નીરોને અભિષેક થયો ત્યારે તેનું વય અઢાર વર્ષનું હતું અને તે પછી થોડા સમયમાં સેનેકા એનો ગુરુ મટી પ્રધાન થયો, અને શિષ્ય પણ મહારાજની અકારણ અકૃપાનો પાત્ર થતાં ગુરુ પણ પ્રધાનને વાર ન લાગી. તેણે પોતાનું પદ છોડી, વાનપ્રસ્થ થઈ, પોતાના જૂના મિત્ર સ્ટોઇક દર્શનના સહવાસમાં બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો. મહારાજને એટલાથી તૃપ્તિ ન થઈ. તેની આજ્ઞાથી રાજ્યાધિકારીઓ આ નિવૃત્ત વિદ્વાનના ઝૂંપડામાં આવ્યા. અને એની રાજાજ્ઞા વિદિત કરી કે સેનેકાએ પોતાને હાથે નસો ચીરવી[1] ને તેથી તેનું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી તેમાંથી લોહી વહેવા દેવું! એની સ્ત્રીએ સ્વામીને શિક્ષા થતી જોઈ પોતાને માટે પણ એ શિક્ષા સાથેલાગી માગી લીધી. દંપતીની નસો સાથેલાગી ચિરાઈ. રીબાઈ રીબાઈને આ વિદ્વાન આ રીતે મરણ પામ્યો અને તેની સ્ત્રીના પા રાજાજ્ઞાથી બંધ કરાવ્યા ને તે જીવી. આ ક્રૂર અને જંગલી રાજાજ્ઞા સેનેકાએ અતિ સ્વસ્થ અને શાંત વૃત્તિથી સાંભળી, સ્વીકારી, અને નસો ચિરાઈ ત્યાંથી તે મૃત્યુએ એનો એ તીવ્ર વેદનામાંથી છુટકારો કર્યો ત્યાં સુધી સેનેકાએ પોતાનો કાળ પોતાની પાસે બેઠેલા મિત્રો સાથે શાંત જ્ઞાન-વાર્તાનો ઉપદેશ કરવામાં ગાળ્યો.

આવી જાતના જીવનનો વિષય કોઈ પણ વિચારનારને ગંભીર વિચારોમાં નાંખે એવો છે. એપિક્ટિટસ તો એવું કહી ગયો હતો કે શરીરની સ્થિતિ અનિચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તો તેથી તે શરીરનો અધિષ્ઠાતા જીવ દાસત્વ પામતો નથી. તો એ જ મતના અનુયાયી સેનેકાએ આ

---

૧. અને ચીરવી નહિ પણ બીજા પાસે ચિરાવવી એવો પણ પાઠ છે.

મારે આવું જીવન શોધ્યું અને સ્વીકાર્યું ? રાજાઓની પાસે આવાઓનો ખપ નથી પણ ભર્તૃહરિ કહી ગયો છે તે સાધારણ રીતે ઘણાખરા રાજાઓના સહવાસને માટે સત્ય છે કે

न नटा न विटा न गायका न च तथ्येतरवादिनो वयम् ।
नृपसंसदि नाम के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥

અને તેમાં પણ નીરો જેવા આસુરી સંપત્તિવાળા રાક્ષસનો સહવાસ તો સેનેકાએ જાને શોધેમાં સ્ટોઇક વાક્યબોધમાંનાં લક્ષણોથી વિરુદ્ધ ન હતો ? એ બોધનાં કયાં લક્ષણવડે આ વિદ્વાને પોતે આવું જીવન શોધ્યું ને સંસ્કાર્યું ?

સેનેકાએ રાજ્યાધિકાર શોધ્યો તેમાં પ્રાકૃત મનુષ્યોનાથી એને કોઈ પ્રકારે જુદી ભાવના હતી એવું કહેવાને કે માનવાને શું કારણ છે ? સેનેકા લોકોની પક્ષમત્રિતા–વકીલાત–કરતો હતો, પણ પોતાને માટે સંસાર શું ધારે છે કે કહે છે તે વિષયે એને ઉદાસીનતા હતી અને પોતાની નિન્દા રોકવાને માટે કે સ્તુતિ કરવાને માટે એ પોતાના ઓઠ ઉઘાડે એવું ન હતું. “ જો કોઈ સત્કૃત્ય કરવા જનાર સુજ્ઞને માટે લોક અવળો અભિપ્રાય બાંધે તો તેમા એને ઓર આનંદ મળવાનું કારણ છે. જે પોતાના સત્કૃત્યની કીર્તિ ઇચ્છે છે તે પોતાના સદ્ગુણથી નહી પણ દાંભિક વૃત્તિથી ઇચ્છે છે. જ્યાં પ્રતિષ્ઠા મળે ત્યાં જ ન્યાયી રહેવું એ બસ નથી, પણ ભય અને અપવાદ વેઠવાનાં હોય એવે પ્રસંગે પણ ન્યાયી રહ્યાં કરવું એ આવશ્યક છે. ” આ વાક્યોનો બોધ કરનાર ક્ષુદ્ર સંસારી જનોની દૃષ્ટિમાં સારો મનાવાને માટે કાંઈ બોલ્યો ન હોય તો તેથી એ સારો ન હતો એવું માનવાનુ કારણ નથી

એને દ્રવ્યને વિષયે ઉદાસીનતા હતી તે જાણવાને માટે એક વાત બસ છે કે જ્યારે એના વિરોધી પક્ષે એની દ્રવ્યસંપત્તિના માર્ગ અશુદ્ધ હોવાનો આરોપ મૂકયો ત્યારે ઉત્તરમાં બીજું કાંઈ ન બોલતાં એણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ નીરો મહારાજના ચરણમાં પાછી સોંપી દેવાની તત્પરતા દર્શાવી અને ઇતિહાસવેત્તાઓ એ તત્પરતા શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વક હતી એવું માને છે. તેના મંદિરમાં કાંઈ વૈભવ હતો એવું કોઈએ કહેલું નથી અને જે દ્રવ્ય સામાન્ય અને નિર્દોષ માર્ગે એની પાસે આવ્યું તેનો એણે સ્વીકાર કર્યો એટલી વાત તો ખરી. તે જ પ્રમાણે એણે અધિકાર પણ સ્વીકાર્યો એ વાત પણ ખરી. તે આપણા ચતુર્થાશ્રમના

પરિચિત લોકમાં જન્મ્યો ન હતો અને સ્વામીના મરણવિધિ જેવા મરણવિધિ માગી લેનારી અને પરલોકમાં પણ સહગમન ઇચ્છનારી સ્રીનો પતિ હતો. એવી સ્થિતિવાળા આ લક્ષણદ્રષ્ટાએ કયાં લક્ષણોથી ઉક્ત પ્રકારનું જીવન સંસ્કારી લીધું હોવું જોઈએ એ જાણવાને એના દેશ કાળ અને લેખ-એ ત્રણનું અનુસંધાન આવશ્યક સાધન છે અને તે પછી સાત્વિકદ્રષ્ટિથી એ સાધનમાંથી તેના સાધ્યને શોધીશું.

જે કાળે મહાપ્રયાસથી, મહાબુદ્ધિથી, અને મહાશૌર્યથી પોતાના યુગમાં પૃથ્વીમાં બલિષ્ઠ બની રોમના મહારાજ્યે પોતાના મધ્યાન્હની સમાપ્તિ દીઠી અને તેની સાથે જ તેનો દિવસ વગર પ્રયાસે અસ્ત થવા લાગ્યો અને અસ્ત થતાં થતાં તેનો સાયંકાળ છેક પાસે આવી ઊભો તે કાળે સેનેકા જન્મ્યો અને ઉપર પ્રમાણે રોમના મહારાજાઓના સમાગમમાં આવ્યો.

ત્યાંનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યયંત્ર અસ્ત થઈ તેને સ્થાને સ્વચ્છંદી મહારાજાઓનાં સિંહાસન ખડાં થયે પચાસેક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. રોમના દાન્ત અને નીતિમાન આર્યોની સંખ્યા દ્રષ્ટિગોચરતામાંથી દિવસે દિવસે ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, અને લક્ષ્મી ચારેપાસ વૈભવમાં રેલાવા લાગી હતી. અધિકારીઓ સાર્વભૌમ સત્તાના દર્પથી અપર પ્રજાઓને એક પાસથી તૃણવત્ ગણવા લાગ્યા તેની સાથે જ તેને સ્થાને આઘાત-પ્રત્યાઘાતના નિયમથી એ પ્રજાઓનાં પૂર છેક રોમના ઝાંપામાં રેલાઈ આવવા લાગ્યાં અને તેમના છાંટા એ નગરના એક કાળે રાજયોગી જેવા પુરુષોને હવે ભ્રષ્ટ કરી, વટલાવી, તેમની દૈવી સંપત્તિને આસુરી કરી નાંખવા લાગ્યા હતા. એ આસુરી સંપત્તિના ઉદયથી રોમના ઉદાત્ત તેમ અપર વર્ગનાં સ્રીપુરુષો અને બાલકો ત્યાંની નાટકશાળાઓમાં દાસવર્ગનાં મનુષ્યોની પાસે કટારોવડે વગર ઢાલે વજ્રકવચે યુદ્ધ કરાવતાં અને તે દીન લોકનાં શરીરોમાં ઘા ઉપર ઘા પડે અને ત્યાંથી લોહીના ફુવારા ઊડે તે જોઈ આ જોનાર વર્ગ રાચતો હતો, તાળીઓ પાડતો હતો, અને જાણે ચોપટમાં જડ સોકટી એક બીજા ઉપર ટીચાતાં હોય તેમ કૂદી કૂદીને આનંદની અને ઉત્સાહની ગર્જનાઓ કરતો હતો. સેનેકા લખે છે કે " એક દિવસ મધ્યાહ્નકાળે હું અકસ્માત નાટકશાળામાં જઈ ચડ્યો, અને એવું ધારતો હતો કે ત્યાં કંઈ બુદ્ધિવાળી હાસ્યજનક ઘની હશે અથવા બુદ્ધિવાળા

વિનોદપ્રસંગ ચાલતા હશે, અને પ્રાતઃકાળે મનુષ્યોને લોહીલુહાણ થતાં જોઈ જે ત્રાસ્યા હશે તે અત્યારે કાંઈ બીજી રીતે વિશ્રાન્તિ શોધતા હશે. પણ અહીં તો તેવું કંઈ ન હતું. પ્રથમ જે યુદ્ધ દીઠું હતું તેમાં તો આના આગળ સરખાવી જોતાં દયાળુતા પ્રવર્તી હતી. નાની વાતો તો પડતી મૂકું છું; પણ અહીં તો મનુષ્યના કતલખાના વિના બીજું કાંઈ ન દીઠું." આ ત્રાસજનક દેખાવનું વર્ણન સેનેકા હજી વધારે કંપાવે એવું કરે છે તેનું આટલું દિગ્દર્શન આપણે માટે બસ છે. જે વસ્તુ વાંચતાં આપણને ત્રાસ છૂટે છે તે રોમના આસુરી સંપત્તિવાળા માનવો પ્રાતઃકાલે ને બપોરે ત્યાંની નાટકશાળામાં જોતા અને રાચતા. મહાભારતના અને રામાયણના રાક્ષસો આથી વધારે ક્રૂર આનંદ ભોગવતા ન હતા. પ્રાતઃકાળે મનુષ્યોની કતલ સિંહ અને વાઘ પાસે કરાવતા અને બપોરે મનુષ્યને હાથે મનુષ્યને મરાવતા. જ્યાં સર્વ લોકસંઘ દેખાદેખી આવો થતો હતો ત્યાં લોકમાં ભળવું જ નહીં એ ઉપદેશ આ જોનાર સેનેકાએ કર્યો.

લોકમાં ભળવું નહીં એ ઉપદેશ કર્યો પણ જ્યારે ચારે પાસનો યુગ આવો થઈ જાય ત્યારે જ્ઞાની પુરુષે શું કરવું ? એણે લોકનો ત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થ ક્યારે થવું અને લોકમાં ભળી લોકસંગ્રહણ ક્યારે કરવું ?

"જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન આકસ્મિક પ્રસંગોથી અથવા પોતાની સ્થિતિને લીધે ઉદ્યમમય જીવનમાં વિઘ્ન આવવાથી મનુષ્ય પોતાની ધારણાઓ સિદ્ધ કરી શકે નહીં ત્યારે તે વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાંથી કેવી રીતે વિરામ પામવો અને નિવૃત્તિ લેવી તે જાણવું એક વિરલ સદ્ગુણનું કાર્ય છે. કારણ સદ્ગુણી મનુષ્યની પાસે કંઈપણ સત્કાર્ય કરવાનું સાધન રહે નહીં એવો સંક્રામણનો પ્રસંગ વ્યવહારમાં કદી પણ આવતો નથી એ વાત હું સ્વીકારું છું." આના દૃષ્ટાંતમાં સેનેકા સોક્રેટિસનું જીવન દર્શાવી કહે છે કે જ્યારે એના નગરમાં દુષ્ટ સૈનિક લોકનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય થયું કે તેમણે ત્યાંના તેરસો નાગરિકોને કતલ કરી દીધા અને ઘેરે ઘેર આ ત્રાસથી રોતાં કૂટતાં માતાપિતાઓને આશ્વાસન આપવાને કોઈની છાતી ચાલે એમ ન હતું ત્યારે પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખી તે આશ્વાસન આપવાનું કામ સોક્રેટિસે પોતાને શિર લીધું. અર્થાત્ ગમે તેવી સંક્રામણ આવી તો પણ આટલું

સત્કાર્ય કરવાનું તેને જડયું અને સત્કાર્યની પ્રવૃત્તિમાંથી વિરામ લેવાયો નહીં. "જો હૃદય ભયને શરણ થઈ જઈ બંધનમાં પડે નહીં એટલી સંભાળ રાખીએ અને ઉદ્યમમાંથી વિરામ પામીએ નહીં તો, રાજ્યસત્તા અથવા લોકસત્તાનો પ્રવાહ ગમે તે પાસનો હોય તો પણ, અને ભાગ્ય અનુમતિ આપવામાં ગમે તેવું કૃપણ હોય તો પણ, તેના પ્રમાણમાં આપણે આપણી શક્તિ પ્રવૃત્તિને નાની મોટી કરી શકીએ છીએ એટલું જ નહીં પણ જ્યારે સર્વ પાસ ભય વર્ષી રહ્યો હોય, ત્યારે એક પાસથી તરવારો અને બીજી પાસથી કેદખાનાની બેડીઓની સાંકળો ખડખડાટ કરી કાનને બહેરા કરી મૂકતી હોય, તે સમયે પણ જે નિરાશ થતો નથી અને નાસી જતો નથી તે જ પુરુષ ખરેખરો પુરુષ છે."

મહાભારતનું રૂપક અર્જુનને ક્રિયા અને સ્વરૂપ આપે છે અને તે અર્જુન દીન થતો નથી કે નાસતો નથી.

"अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम् ।
आयू रक्षति मर्माणि त्वायुः कृन्तति जीवितम् ॥"

એ રૂપકવાળો અર્જુન ને સેનેકાનો આ ન નાસનાર અને ન નિરાશ થનાર પુરુષ તે એક જ છે. દેશોમાં યુગે યુગે કૌરવો અને પાંડવોનાં યુદ્ધ મચે છે અને એક પાસ સો કૌરવો તો બીજી પાસ માત્ર પાંચ પાંડવો એમ સામસામા સેનાઓ સાથે ઊભા રહે છે. રોમન મહારાજ્યમાં સેનેકાએ કૌરવોનું પ્રાબલ્ય જોયું અને તેમની આસુરી સંપત્તિ જામી જતી જોઈ તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તેવા દેશકાળમાં પાંચ પાંડવો જેવા ચાર પાંચ જે કોઈ મહાત્માઓ રહ્યા હોય અને જેનામાં માહાત્મ્ય પામવાનું બીજ હોય, એવાઓનું સારથિપણું કરવાને, એવાઓને ઉત્સાહિત કરવાને, એવાઓને સ્વધર્મ પ્રેરવાને સેનેકા આ ઉપલાં વચન બોલતો હોય એવો શું આ વચનોમાં સ્પષ્ટ ધ્વનિ નથી? અન્ય મહાત્માઓને આવો સ્વધર્મ બતાવનાર તત્ત્વદર્શી સેનેકાને પોતાને શિર પણ પોતે બતાવેલા સોક્રેટિસના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે વર્તવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો ન હતો?

રોમના નાગરિકો ઉપર આસુરી સંપત્તિની ચડાઈ થતી અટકાવવામાં પૃથ્વીના સર્વ દેશોનું હિત હતું. "એકલા રોમ નગરના કિલ્લામાં ભરાઈને બેસી ન રહેતાં આપણે સર્વ પૃથ્વીની સાથે વ્યવહારમાં છીએ

પડયા નથી ? અને સદ્ગુણના ઉદ્યાનને વિકાસ પામવાને મોટું ક્ષેત્ર આપવાને માટે શું આપણે આખી પૃથ્વીને આપણો દેશ કહ્યો નથી ! "" જ્યારે રોમનું મહારાજ્ય પૃથ્વી ઉપર શસ્ત્રદ્વારા વિસ્તાર પામતું હતું ત્યારે ત્યાંનો સાક્ષરવર્ય સેનેકા એ વિસ્તારમાં આવી રીતે રોમની દૈવી સંપત્તિનો પરમાર્થ વિસ્તાર દેખતો હતો, રોમમાં દૈવી કે આસુરી સંપત્તિ વિજૃંભણ પામે તો તેનાથી સર્વ પૃથ્વીની સંપત્તિની દૈવી કે આસુરી પ્રકૃતિનું બીજ રોપાતું જોતો, અને રોમમાં દૈવી સંપત્તિનો કાલ સામ્રાજ્ય પામે તેને માટે યત્ન કરવો એમાં પોતાના કાળના સર્વ લક્ષણદ્રષ્ટાઓનાં કર્તવ્યધર્મનું બીજ આમ સ્પષ્ટ જોતો હતો.

પોતે જે ધર્મને આમ જુએ તે શક્તિ વિના કેવી રીતે પાળવો ? " સેનાને અગ્રભાગે જગા તને ન મળતાં બીજાને મળી હોય તો પાછળ ઊભો ઊભો તે સ્થાનેથી તારું કર્તવ્ય કર્યો જા, તારા કંઠમાં બળ હોય તેટલે મોટે સ્વરે યુદ્ધ કર–બીજામાં ઉત્સાહ અને શૌર્ય જગવ, જેના પોતાના હાથ કપાયા હોય છે તે સાથે ઊભેલાઓને જીભથી ઉત્સાહ આપી, બૂમો પાડી, નાસવાને માટે ઊભો રહે છે ને શૌર્ય આપે છે. રાજ્યતંત્રમાં તું છેક અગ્રભાગે ને પ્રથમ પંક્તિમાં ભાગ્યવશાત્ ન આવ્યો હોય તો તારે પણ તેજ પ્રમાણે કરવું. તારું મોં બંધ કરવામાં આવ્યું હોય તોપણ ઊભો રહે અને મૌનવડે સાહાય્ય આપ. એક સારા નાગરિક જનની પ્રવૃત્તિ કદી પણ તેના નગરને નિરુપયોગી નથી હતી; કારણ, તેના સાંભળવાથી, તેના જોવાથી, તેની મુખાકૃતિથી, તેણે કરેલી સંજ્ઞાથી, તેના હઠીલા મૌનથી, અને એના પગની ગતિથી પણ, એ બીજાઓને લાભ આપી શકે છે. જેમ કેટલાંક ઉત્તમ ઔષધ તેના આસ્વાદન કે સ્પર્શ વિના, માત્ર તેના સુગંધથીજ ઘણુ સુખ કરે છે તેમ સદ્ગુણ બહાર પ્રકટપણે પ્રસરતો ન હોય ને પેટીમાં તાળું વાસી તેને પૂરી રાખ્યો હોય તોપણ ઘણાઓનાં કંઈક મોટાં કલ્યાણ કરે છે."

" આપણું જીવન એ એક યુદ્ધ છે. તેમાં જેને ધકેલે ચડાવી ઊંચાં ઉછાળવામાં આવે છે, જે ઊભા અને ઊંડા ધરાઓમાં છેક ઉપર ચડે છે ને પાછા છેક નીચે પડે છે, જે અતિશય જીવસટ્ટાનાં કામ માથે લે છે, તે જીવનના જીવનારા અતિ વીરપુરુષ ગણાવા જોઈએ."

"પણ પોતાનો સહચરવર્ગ જ્યારે દુઃખ ખમે છે ત્યારે સર્વવ્યાપિની શાન્તિ તેના કોમળ ભુજવડે જેમને છાતી સરસી ચાંપી રાખે છે તેઓ રંક કબૂતરો જેવા છે—તેઓ શરીરે અને મનમાં ક્ષેમકુશળ—ભયથી મુક્ત-વસે છે, પણ તેઓ દોષથી મુક્ત નથી વસી શકતા, તેમનો જીવાત્મા ક્ષેમકુશળ નથી"

રોમના દેશકાળ, તેની આસુરી સંપત્તિવાળી અધોગતિ, તેમાં રહેલાં પૃથ્વીનાં કલ્યાણ-અકલ્યાણનાં બીજ, પોતાની સાંસારિક સામાન્ય સ્થિતિ અને માનસિક સૂક્ષ્મ સંપત્તિ, એ સ્થિતિની ભાગ્યવશ મર્યાદા, અને સંપત્તિના પુરુષકારની ભવ્ય શક્તિ: એટલા પદાર્થો ભરેલી અંતર્બાહ્ય સૃષ્ટિ સેનેકાની દૃષ્ટિની લક્ષ્યભૂત હતી. સ્ટોઇક દર્શનનાં વાક્યબોધનાં રહસ્યભૂત લક્ષણો આ દ્રષ્ટાને પ્રાપ્ત થતાં, માતાના શરીરમાં ગર્ભનું શરીર બંધાતાં તેમાં ચેતન પ્રસરે તેમ, એ લક્ષણો આ સૃષ્ટિને સંસ્કારવા લાગે તો તેમાં શી નવાઈ છે? સ્ટોઇક દર્શનના આશય પ્રમાણે અને સેનેકાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વદૃષ્ટિ—ફિલોસોફી—અમસ્તી વાતો કરવાને માટે જન્મતી નથી પણ જેનામાં એ પ્રકટ થાય તેવાં જીવનની શક્તિ થાય છે। "તત્ત્વદૃષ્ટિ કાંઈ લોકને દેખાડવાની ચીજ નથી, અને એ બોલીને વિરામ પામતી નથી, પણ ચાલ્યા વિના જંપતી જ નથી. એ કાંઈ વિનોદને માટે પ્રિય લાગનાર ઉત્સવસ્થાન નથી કે અવકાશના કાળમાં રસનેન્દ્રિયને સ્વાદ આપવાના અધિકારથી તૃપ્ત થાય એમ નથી. પણ એણે આપણાં મનને રૂપ રંગ આપવાં જોઈએ, આપણી પ્રવૃત્તિ ઉપર રાજ્ય કરવું જોઈએ, અને આપણે શું કરવું અને શું ન કરવું તે વિષયે આજ્ઞાઓ આપવી જોઈએ." આ રીતીએ આપેલી દૃષ્ટિ તત્ત્વદ્રષ્ટાને "જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિતિમાંનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ માખણ દ્રષ્ટા પાસે કઢાવે છે, અને જે જે પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થાય તેમની પાસે એના ભાગ્યની સેવા કરાવે છે." કેટલાક મનુષ્યોમાં એવી શક્તિ હોય છે કે ક્રૂરમાં ક્રૂર પ્રાણીઓને તે શક્તિથી વશ કરે છે; સિંહ પાસે તેના રક્ષક પણ ભક્ષ્ય મનુષ્યને તે આલિંગન દેવડાવે છે. અત્યંત સંકડામણની સ્થિતિ સુદ્ધાં પુરુષ પાસે આવી જાય છે; તેઓ ગમે તેટલી ભયંકર હોય તોપણ એકવાર આ પુરુષની પાસે આવે ત્યાં ગરીબ ગાય જેવી થઈ જાય છે." સેનેકાની પાસેની લક્ષ્યસૃષ્ટિ સંસ્કારિત થતાં તેમાં કેવું

ચેતન જન્મ્યું તેના અનુભવનો એ વસ્તુતઃ આવા શબ્દોમાં ઉદ્‌ગાર કરે છે.

રોમના મહારાજ્યની સ્થિતિ ત્યાંના પ્રાકૃત જનોને ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ લાગી અને તેમના સ્થૂલ વૈભવ અને ક્રૂર વિનોદનું સાધન થઈ પડી. પણ તત્ત્વદ્રષ્ટાની દષ્ટિ તો "ભૂત વસ્તુઓને તેમ ભાવિ વસ્તુઓને લક્ષ્ય કરે છે અને સારા અથવા નરસા ભાગ્યથી તેમને અજેય કરે છે. રોમની ભૂતસૃષ્ટિમાં પૃથ્વીના સર્વ દેશોનું અને પ્રજાઓનું નિયામકપણું આપણા દ્રષ્ટાને જણાયું અને ભાવિમાં પણ તેજ જણાયું, પણ પ્રાકૃત દષ્ટિએ જ્યારે તે નિયામકપણું સ્થૂલ શસ્ત્રોની આસુરી સંપત્તિમાં દીઠું ત્યારે સેનેકાની દૃષ્ટિએ, રોમના પ્રાચીન સદ્‌ગુણોમાંથી જન્મ પામેલી, પણ સોક્રેટિસ જેવા મહાત્માઓની ભૂમિમાંથી આવેલી લક્ષણુદૃષ્ટિના ચેતન સંસ્કારની અપેક્ષા–જીર્ણોદ્ધારને માટે–રાખનારી, તે સંસ્કારો વિના જડ થઈ જતી, અને પોતાના જેવા દ્રષ્ટાઓના દૃષ્ટિમાંનાં પ્રતિફલનથી દીર્ઘાયુષી થાય એવી, દૈવી સંપત્તિનું ચિત્ર દીઠું.

સેનેકાની દૃષ્ટિ, કેવળ વિચારમયી રહી, વિચારરૂપ નિરાકારરૂપ રહી, તેટલાથી સમાપ્ત થાય એવી ન હતી, પણ આચારમયી હતી. એની દૃષ્ટિમાં પડેલું લક્ષણપ્રતિબિંબ એના હૃદયમાં નીતરી જઈ એની આખી પ્રવૃત્તિને પોતાના તત્ત્વમયી કરતું. દેવોની અને અસુરની વચ્ચે મચી રહેતાં યુદ્ધોને આપણા ધર્મો તો માને છે, પણ આર્યોના સર્વ અને અનાર્યોના ઘણાક ધર્મ પણ એ જ માને છે. ગ્રીક અને રોમન આર્યોના દેવો આપણા દેવો પેઠે પૃથ્વીમાં અવતરતા અથવા ચર્મચક્ષુથી તિરોહિત રહી દૈવી સંપત્તિવાળાં મનુષ્યોને અસુરો સામે સહાયભૂતઃ થતા. એ દેવોના જેવા થવું અને એમની સાથે સામ્ય પામવું એ સ્ટોઈક દર્શનનો ઉચ્ચગ્રાહ હતો. જ્યાં રોમમાં આસુરી સંપત્તિની ચઢાઈ સેનેકાએ દીઠી ત્યાં રોમમાંથી એ સંપત્તિનો હ્રાસ કરવો, દૈવી સંપત્તિનો ઉદય કરવો, અને દેવોની સાથે સામ્ય પામવું એ આપણા સાક્ષર લક્ષણદ્રષ્ટાના આચારમય જીવનનું પ્રથમ પ્રસ્થાન થયું. રોમની નાટકશાળાઓમાં પ્રાતઃકાળે અને મધ્યાન્હકાળે તેણે મનુષ્યરૂપે અસુરોને દીઠા. એ અસુરોનો ક્ષય કરવો એ સત્કાર્ય કરવામાં પોતાની કાંઈ પણ શક્તિ હોય નહીં એટલી 'સંક્રામણનો પ્રસંગ' પોતાને જણાયો નહીં, અને તે જણાયો નહીં ત્યાં સુધી

હાથ જોડીને ન બેસવાનો ધર્મ તેને સ્પષ્ટ દેખાયો હોવો જોઈએ એમ કહીએ તો તેમાં શું ખોટું છે? સોક્રેટિસનું દૃષ્ટાંત તેની દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ હતું અને તેના જેવું જે મરણ પોતે અંતે પામ્યો તે પામવા તેની પ્રથમથી તત્પરતા હતી અને તેવા સ્થૂલ મરણના તિરસ્કારથી દેવો સાથેનું તેનું સામ્ય ષોડશકળાથી થશે એવી દૃષ્ટિથી તેણે પોતાના અંતરાત્માને સિદ્ધ કરી સંસ્કારી લીધો હતો. આમ અસુરોનો હ્રાસ કરવાને માટે અને સર્વ મનુષ્યોમાં દેવોના અંશ આણવાને માટે બે સાધન હતાં, એક પોતાની દૃષ્ટિનું પ્રતિફલન અને બીજું સાધન રાજ્યાધિકાર.

તેને પોતાના દેહને માટે રાજ્યાધિકારનો ખપ ન હતો, પણ રાજ્યાધિકાર વિના આસુરી સંપત્તિનો ક્ષય થાય એમ ન હતું. મોટા મોટા અધિકારીઓ તો શું પણ તેમના ઉપરના મહારાજાઓ જાતે કેવી આસુરી બુદ્ધિવાળા હતા તે આપણે જોયું છે. તેમની દૃષ્ટિઓમાં દૈવીસંપત્તિનું પ્રતિફલન કરવાનું દુસ્તર કાર્ય સાધવું એ એકલા સેનેકા જેવા બ્રાહ્મણ સધર્મ જનથી બને એમ ન હતું. એને માટે તો સર્વ અધિકારીઓનો મર્મભાગ–હસ્તીના કુંભસ્થળ પેઠે–હાથમાં આવે તો જ પછી તેને અંકુશમાં અણાય એમ હતું અને તે અંકુશમાં આવે તે તો રાજકીય પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર્યો વિના થાય એમ ન હતું. સંકડામણને પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં ચક્રનું ધારણ કર્યું, ક્ષાત્ર ઉદ્રેકને નિવારવાને પરશુરામે ક્ષાત્ર પરશુ સ્વીકારી, ઇત્યાદિ આપણા દેશનાં દૃષ્ટાંતોથી રાજ્યાધિકાર સ્વીકારવા કે શોધવામાં સ્ટોઈકદ્રષ્ટા સેનેકાનો જે આશય હતો તે સમજાશે. 'ભાગ્યના પ્રમાણમાં' પોતાની 'શક્તિને નાની મોટી' કરવાની શક્તિનું સ્વરૂપ સમજનાર અને કાન બહેરા કરી મૂકનાર તરવારો અને બેડીઓ વચ્ચે ઊભાં રહી દૈન્ય અને પલાયનને વર્જ્ય ગણનાર લક્ષણદ્રષ્ટાએ રાજ્યાધિકારની પ્રવૃત્તિ પોતાને માટે સ્વપ્રવાહપતિત ગણી અને શોધી સ્વીકારી. પૃથ્વીમાત્રને દૈવીસંપત્તિ આપવાની શક્તિ ધરનાર રોમનગરની દૈવી સંપત્તિના પ્રવાહના મૂળસ્થાન આગળ બેસી એ પ્રવાહને રોકનાર સર્વ જડ પથરાઓને અને કચરાને દૂર કરવાનો માર્ગ જો પોતાના હાથમાં દેખાય તો વિચાર અને આચારની એકરૂપતાનો દ્રષ્ટા તે માર્ગને વશ કરે એ અનિવાર્ય વિધાન હતું તે સેનેકાને પ્રાપ્ત થયું.

તેને આવશ્યક મહાધર્મરૂપ 'સત્કાર્ય' લાગનાર આ લોકસંગ્રહના આશયરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા તેણે વાપરવા માંડેલાં સાધનોને વિષયે સ્તુતિ-નિન્દા અનેકધા થઈ છે. તેના ગુણદોષમાં ઊતરવાને અત્રે પ્રસંગ નથી. આ દેશના વાંચનારને આ ચર્ચાનું દિગ્દર્શન સમજાવવા એટલું કહેવું બસ છે કે પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણે અમુક પ્રસંગે બતાવેલા અમુક ધર્મ ધર્મ્ય હતા કે નહીં, તેમણે દુર્યોધનની જંઘા ભીમ પાસે તોડાવી તે ધર્મ્ય હતું કે નહીં, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન અને સેનેકાની વર્તણુકના પ્રશ્નોનું સમાધાન લગભગ એક રીતે સરખું છે. એક વિષયમાં સેનેકાએ લીધેલા પક્ષની ધર્મ્યતા એક ગ્રંથકાર બતાવે છે તે ભીષ્મ-પિતામહે પોતાના પક્ષની ધર્મ્યતા બતાવી હતી તેવી જ છે. અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કહે છે કે

"Even if Britannicus was murdered by Nero, which is doubtful, it cannot be shown that Seneca was an accomplice. Perhaps *Seneca's greatest misfortune was to have known Nero.* Probably no firmness on his part even had his ambiguous position allowed him to exercise it, would have made Nero other than he was * * The murder of Agrippina was, no doubt, a questionable act; but considering her political influence, it may be regarded more as a *coup d'etat* than as the capricious and heartless act of a tyrant. Disappointed in the hope that her son would be a tool in the hands of herself and her advisers, she was prepared to try conclusions with him; *civil war and a divided rule were probably the alternatives to her death. It is easier to condemn his action than to suggest what he ought to have done under the circumstances.*"

દુર્યોધનને અને તેના મિત્રોને વશ રાખવામાં ભીષ્મપિતામહને મહાપ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો, તે પ્રયાસને સાધ્ય ગણી, સત્કાર્ય ગણી,

મોટા વિષયમાં પોતે ફાવે માટે નાના વિષયોમાં દુર્યોધનની ઇચ્છાનો પ્રતિરોધ કરવો અનુચિત લાગ્યો હતો, અને પોતે જાતે નિઃસ્પૃહી બ્રહ્મચારી નિયત અને દાંત હતા તે છતાં રાજ્યનું અને પ્રજાનું અકલ્યાણ આ માર્ગે કે તે માર્ગે તો અનિવાર્ય છે તો ઓછું અકલ્યાણ કયે માર્ગે છે એટલું જોઈ તે માર્ગ સાચવી રાખવો અને બાકીના માર્ગ પ્રભુની ઇચ્છાને વશ રહેવા દેવા અને તેમાં વચ્ચે પડી પોતાના પકડેલા માર્ગની ક્ષતિ થવામાં સાધનભૂત થવું નહીં એટલી વાત દેશકાળને અનુસરી ભીષ્મપિતામહે શિષ્ટ ગણી હતી અને જેવી ધર્મ્ય હતી તેવી જ શિષ્ટતા ને ધર્મ્યતા સેનેકામાં ઉપરના અંગ્રેજ લેખકે ગણેલી છે.

આવા જીવનમાં આમ કંઈક અંશે પોતાના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ કંઈક મહાત્માઓએ આપેલો ઇતિહાસ-પુરાણોમાં જેવો વિદિત છે ત્યારે એવા પણ મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંત છે કે જે પોતાનો ઉચ્ચગ્રાહ એટલે અંશે જાળવી રાખે છે કે તેમના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ આપવા તેઓ સ્પષ્ટ ના પાડે છે. મહાભારતમાં ભીષ્મ જો આવો ભોગ આપનારનું દૃષ્ટાંત છે તો રામાયણમાં વિભીષણ પોતાના ઉચ્ચગ્રાહને વળગી રહેનારનું દૃષ્ટાંત છે. આપણા આધુનિક અંગ્રેજી રાજ્યતંત્રમાં પ્રધાનોની અને ગવર્નરોની રાજ્યનીતિની આજ્ઞા ગમે તેવી હોય તોપણ પાળવી એમ માનનાર અધિકારીઓ ઝાઝા છે તો બીજી પાસથી ઉપરીઓની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અધર્મ્ય લાગતાં એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું નિમિત્ત થઈ પડનારા રાજસેવાનો ત્યાગ કરનાર અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ ક્વચિત્ નીવડી આવ્યા છે. આપણી પેશવાઈના કાળમાં પણ એવી જ રીતે એક પ્રસંગે થયું હતું. નારાયણરાવ પેશવાની હત્યા પછી રઘુનાથરાવ સિંહાસને બેઠો ને એ હત્યાનો દોષ એને માથે સિદ્ધ થયો, ત્યારે રાજ્યના અમાત્યોમાંથી રામશાસ્ત્રીએ આ રાજાની સેવા અને સંસર્ગ છોડ્યાં પણ નાના ફડનવીસ વગેરે અમાત્યોએ રાજસેવાનો ત્યાગ ન કર્યો અને તેનું ફળ એ આવ્યું કે નારાયણરાવની વિધવા રાણીને પુત્રપ્રસવ થતાં તેઓ રઘુનાથરાવની સત્તાને અસ્ત કરી શક્યા અને ત્યાંસુધી રાજ્યતંત્ર શિથિલ થઈ જતું અટક્યું. રાજ્યતંત્રમાં અપ્રતીકાર્ય ભેદ અને વ્યગ્રતા પ્રવેશ કરવા પામે નહીં માટે પોતાના સત્કાર્યપ્રસંગની વાટ જોઈ રાજા અથવા રાજ્યાધિકારીઓના દોષ-અંગ ઢાંકી રાખવાં અથવા અંકુશમાં રાખવાં પણ તેનો કેવળ ત્યાગ જ કરવો નહીં

એવો રાજ્યનીતિનો આમ એક પક્ષ છે અને તેવા દુષ્ટ લોકના સંસર્ગથી મુક્ત રહેવું એ બીજો પક્ષ છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ વ્યવહારમાં ફળદાયી છે ત્યારે બીજો બ્રાહ્મણબુદ્ધિના ઉચ્ચગ્રાહનો સંગી છે. આ બે પક્ષમાંથી એકને ધર્મ અથવા સત્યદર્શી અને બીજાને અધર્મ અથવા અસત્યદર્શી કહીને ચર્ચા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ ધર્મમાત્ર પ્રવાહપતિત સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે અને એક પ્રવાહમાં ઊભેલા મનુષ્યનો જે ધર્મ હોય છે તે બીજા પ્રવાહમાં ઊભેલાને માટે અધર્મ થાય છે. જેમ કે મનુષ્યહત્યા કરવાની આજ્ઞા આપવી તે સામાન્ય વ્યવહાર-પ્રવાહમાં ઊભેલા મનુષ્યમાટે અધર્મ છે પણ ન્યાયાધીશને માટે તેજ ધર્મ છે. પોતાનો માર્ગ મૂકી વિમાર્ગગામી થનાર મનુષ્યને જ અધર્મનો ભય છે, અને તેટલા માટે મનુસ્મૃતિ એવો માર્ગ દર્શાવે છે કે જેણે બ્રાહ્મણવૃત્તિ પાળવી હોય તેણે પ્રથમથી જ બુદ્ધિ વાપરવી અને અધર્મના અંશમાત્રના સંગી રાજાની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો નહીં. પણ દૈવવશાત્ જે આવો પ્રતિગ્રહ કરી બેસે છે તેને માટે તો **आरब्धस्यान्तगमनम्** એ ધર્મ પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થાય છે ને તે પ્રાપ્ત થતાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને દીનમુખે એકવાર એમ કહેવું પડ્યું કે "શું કરીએ? દુર્યોધનનું આજ સુધી અન્ન ખાધું છે તે આ પ્રસંગે ઋણમુક્ત થવાનો અમારો ધર્મ છે; બાકી ધર્મ તમારા પક્ષમાં છે ને અમારો આશીર્વાદ પણ તેને જ છે," તેમ બીજે પ્રસંગે શરશય્યા ઉપરથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને શાન્તિપર્વનો બોધ લેવા આમંત્રણ કરતાં કહાવ્યું કે "શા માટે મારું કંઈ અહિત તમે કર્યું હોય એમ સમજો છો? અધર્મપક્ષની સેવા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો માટે અમે લડયા ખરા, પણ એ અધર્મપક્ષની સેવા હતી માટે અમારા સર્વ પક્ષને અધર્મનું જે ફળ મળ્યું તે અમારે ભોગવવું પડે છે તે કેવળ ધર્મ્ય છે ને તે ફળ તમે અમને આપ્યું તે પણ ધર્મ્ય જ છે." રાજ્યયંત્રમાં અવયવીભૂત થનારાઓને આવાં ધર્મવૈચિત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાત્ર જે પ્રવાહને પામે છે તે પ્રમાણે તેનો દ્રષ્ટા થાય છે, અને જે સત્કાર્યની શક્તિ એની દૃષ્ટિમાં આવી રીતે પ્રવાહપતિત થાય તે તેને ધર્મ થાય છે. સેનેકાની લક્ષણદૃષ્ટિ જે લક્ષ્યને સંસ્કારતી હતી તેમાં તેણે પોતે આરંભવા યોગ્ય સત્કાર્ય દીઠાં અને તેથી તે કાર્ય કરવાં એ એનો ધર્મ થયો. તે ધર્મને અંગે પોતાના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ તેણે આવશ્યક જાણ્યો હોય અને તે છતાં તે ભોગ આપવાથી તેને કંપારી વછૂટે

અને તેથી તે પુરુષ તે ભોગ આપે નહી તો પોતાના સ્વચ્છ હાથ ન બગાડવાના અભિલાષથી જે માતા પોતાના બાળકનાં મળમૂત્ર દૂર ન કરે તેના જેવો અધર્મી આ પુરુષ થાય

એમ કરતાં ધર્મતુલા હાથમાં રાખી કર્મમાત્રને તેમા તોળી તોળી વ્યવહાર પાળનાર મહાત્મા દૃષ્ટિદોષથી અથવા એવા કોઈ કારણથી અથવા તજ્જન્ય લાલસાના આવેશથી, એ તુલનામાં ભૂલ કરે ત્યારે તેનો દોષ યુદ્ધમાં જનાર ઘવાય અને ચડે તે પડે ઇત્યાદિ ન્યાયથી, ક્ષમાયોગ્ય છે બેકન જેવો મહાત્મા આવી જાતનો દોષ કરી બેઠો તે પાશ્ચાત્ય દેશનુ દૃષ્ટાત છે અને **नरो वा कुञ्जरो वा** કરનાર યુધિષ્ઠિર પણ આપણા દેશનુ દૃષ્ટાંત છે એવા પુરુષોના આટલા દોષ દુ સહ લાગવાનુ કારણ તે દોષનુ ગૌરવ નથી પણ તે મહાત્માઓનુ માહાત્મ્ય જ છે તેમનાં જાજ્વલ્યમાન અતશ્ચરિતની પ્રભા એવી બધી હોય છે કે તેમાં આટલો નાનો દોષ જોતાં તે બહુ મોટો હોય એવા ધ્રા આપણા હૃદયમાં પડે છે અને આપણે ચમકીએ છીએ લૌકિક કહેવત પ્રમાણે આ સોનાની થાળીમા આટલી લોઢાની મેખ આપણને ત્રાસ આપે છે, બાકી અન્યત્ર જ્યાં જોઈએ ત્યાં લોઢાના ઢગના જ દૃષ્ટિએ પડે છે તેથી આ મેખથી થતા ત્રાસનો અ શ પણ થતો નથી એ મેખને જોઈ આખી સોનાની થાળી પડતી મૂકવાની મૂર્ખતા કરનારને કેવળ મૂર્ખ ન ગણવો, પણ પોતાનામાં લોઢાના ઢગ ન્યાય્ય ગણે છે ને આ મહાત્માની આટલી ભૂલને માટે તેનો આવો ત્યાગ કે તિરસ્કાર કરે છે માટે તેને અધર્મી ગણવો બ્રાહ્મણોને અપૂર્વ દ્રષ્ટાઓ ગણી તેઓ હત્યા કરે તોપણ તેમને જીવતા રાખવાની આજ્ઞા કરનાર ધર્મશાસ્ત્રો આવા દ્રષ્ટાઓને દેહાંતદડની શિક્ષા કરવામાં લોકને પૂર્વોક્ત પ્રકારની હાનિ જોતા, એટલુ જ નહી પણ આવો અધર્મ પણ જોતાં આપણુ પાશ્ચાત્ય ધારાશાસ્ત્ર ક્રોધાવિષ્ટ મનુષ્યે કરેલા અપરાધોને ઓછાવત્તા ક્ષતવ્ય ગણે છે, જે મનુષ્યને શરણ ન આપવુ એવી રાજાજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરી દ પતી એક બીજાને શરણ આપે તે અપરાધ થતો નથી, ઇત્યાદિ અપરાધોમાં જે કારણથી હાલ અપવાદ ગણેલા છે તેજ ન્યાયે સાક્ષરજીવનમય દ્રષ્ટાઓનાં સોનાની થાળી જેવાં જીવન જ તેમાંની લોઢાની મેખને માટે ભૂસી નાંખવામાં એ આ દેશના આર્યો સમતિ આપતા ન હતા સ્નેહોને માથે આવેલા આરોપ સત્ય હોય

અને તેથી અથવા અન્ય કારણથી નીરોના પહેલાંના કોઈ મહારાજાએ તેના જીવનનો અંત આણ્યો હોત તો નીરોને અંકુશમાં રાખી એ મહાત્મા રોમના સર્વ લોકનાં જે કલ્યાણ કરી શકયો તે કરવા બીજા કોઈની શક્તિ ન હતી અને તેની દૃષ્ટિનું તેના લેખદ્વારા જે પ્રતિફલન થયું છે તે યુરોપમાં થાત નહીં તો યુરોપને કલ્યાણકર નીવડેલા કયા કયા દીવાઓ પ્રકટયા ન હોત? આવા દ્રષ્ટાઓનું આયુષ્ય શીર્ણ કરનારની કયા પડતી મૂકી આવે પ્રસંગે દ્રષ્ટાઓ કેવી દૃષ્ટિ રાખે છે તે જોઈ લઈએ. ઉપર દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહે પોતે અધર્મ પક્ષની સેવા કરી તેથી પોતાના શરીરની દશાને, સર્વ કૌરવોની દશાની પેઠે, કેવળ ક્રમપ્રાપ્ત દીઠી. **यतो धर्मस्ततो जयः** એ ક્રમ આપણા પૂર્વજોએ માનેલો હતો તે ક્રમ પોતાને પ્રાપ્ત થયો અને છતાં પોતે સ્વધર્મસ્થ રહી શકયા માની પિતામહ શરશય્યા ઉપર સ્વસ્થ રહ્યા. નીરોની અવકૃપા થઈ, તેણે નસ ચીરવા આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે વર્તવું પડયું, અને તે સર્વ ભયંકર પ્રસંગે પણ સેનેકાએ સ્વસ્થતાથી જ્ઞાનવાર્તા જ કર્યા કરી, અને સોક્રેટિસ પણ એવું જ માહાત્મ્ય જાળવી શકયો—તે સ્વસ્થતાનું કારણ શું? દુષ્ટ સંસાર, સંસારના ક્રમ પ્રમાણે વર્ત્યો જાય અને દૈવી સંપત્તિના દ્રષ્ટાઓ પોતાની સંપત્તિના ક્રમ પ્રમાણે વર્ત્યા જાય એ ઉભય અવસ્થા સોક્રેટિસે તેમ સેનેકાએ ક્રમપ્રાપ્ત દીઠી, અને એ દૃષ્ટિવડે તેમણે પોતાના અવસાનકાળને ઉક્ત પ્રકારે પણ સંસ્કારી લીધા.

આવી જાતની તપશ્ચર્યા કે જીવનચર્યા કહો, તેનાથી સેનેકા પોતાના લોકનું કે રાજપ્રજાનું કે રાજ્યનું શું કલ્યાણ કરી શકયો તે વર્ણવતાં ઇતિહાસવેત્તાઓ લખે છે કે

" The best years of Nero's reign undoubtedly coincide with the period of Seneca's ascendancy."

—*W. Clode.*

" The first five years of Nero's principate, the famous "*Quinquennium Neronis*" *were long celebrated as an era of virtuous and able government.* Under Seneca's guidance (for Seneca,

assisted by the manly sense of Burrhus, was the ruling spirit of the time,) Nero held the balance between the Senate and the people and succeeded in gratifying both. His teachers did perhaps the best they could, both for him and his subjects, in the general counsels of moderation and clemency which, they showered upon him. 'Be courteous,' they said, 'and moderate; shun cruelty and rapine; abstain from blood; let youth indeed enjoy its pleasures; amuse yourself, but hurt no man.' And to these counsels the favourite of fortune, flattered on all sides, with every wish gratified, had for a time no difficulty in conforming himself."

—*Merivale.*

આ લક્ષણદ્રષ્ટા મહાત્માએ કેવો વાક્યબોધ સુદૃષ્ટ કર્યો, અને તે વાક્યોમાંનાં લક્ષણો વડે પોતાના આમરણાન્ત આયુષ્યને અને પોતાને પ્રવાહપતિત થયેલા રાજ્યસંસારને કેવી રીતે સંસ્કારી લીધાં તે આપણે જોઈ લીધું. એ સંસ્કારનાં વિધાન અને ફળ પણ જોયાં. એની લક્ષણદૃષ્ટિએ વિધિથી નદીતટની પેઠે કેવી નવી સૃષ્ટિ પોતાના સાંનિધ્યમાં ઊભી કરી તેનું કંઈક સવિસ્તર દર્શન આપણે કર્યું. જ્યારે રોમના પ્રાકૃત વર્ગમાં ગ્રીક વિદ્યાની અધોગતિ પામેલી ભાવનાઓ પોતાનું નીચ કામ કરતી હતી ત્યારે એ વિદ્યાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ ઉપર પડેલી દૃષ્ટિએ સેનેકાના જીવનમાત્રમાં કાંઈક ઓર સૃષ્ટિ જ ઊભી કરી. દેશપ્રદેશથી કચરા જેવા પદાર્થોને ખેંચી આણી પોતાની તટભૂમિમાં જેમ નદી ભરી રાખે છે ને તેમાં ઊંચા ખાતરમાંનાં વનસ્પતિપોષક અન્ન ભરે છે તેમ સેનેકાની બુદ્ધિમાં એના લક્ષણ-સંસ્કારે કચરા જેવા પદાર્થોને આણી તેની ભાવનાઓના પોષક કર્યા અને એ ભાવનાનાં પોષણ એના જીવનને નવી શક્તિઓથી ભરવા લાગ્યાં. એ જ સંસ્કારોએ સ્ટોઈકદર્શનની તલભૂમિ સાથે એનું સાંનિધ્ય રચી તેમાંના શાશ્વત ઝરાઓના રસને એના જીવનની સરોવરયાઓમાં

દૈવી સંપત્તિના દાતાર કર્યો. એ શક્તિઓથી ને એ સંપત્તિઓથી એના લોકસામાન્ય જીવનમાં, એની સવિશેષ પ્રવૃત્તિઓમાં, એના ધર્મવિચારમાં, એના તદનુસાર આચારમાં, અને એની જીવનભૂમિ ઉપર ઊગેલી સર્વ વનસ્પતિમાત્રમાં, એવી તો સંસ્કારિત સૃષ્ટિ અને સમૃદ્ધિ ઊભી થયેલી આપણે જોઈ લીધી છે કે તેનાથી, એ યુધિષ્ઠિરની પેઠે અને એની પોતાની ભાષામાં, સ્વદેહે જીવતાં દેવરૂપ અથવા દેવલોક પામ્યો છે એવું કહીએ તો તેને વિષયે કરેલું વર્ણન વિચારતાં, અતિશયોક્તિ નથી થતી. એક સામાન્ય સ્થિતિમાં જન્મેલો મનુષ્ય માત્ર લક્ષણદૃષ્ટિની સહાયતાથી કેટલું લોકકલ્યાણ કરવા સમર્થ થયો તેનું પણ આ બોધકારક દૃષ્ટાંત છે.

રોમના મહારાજ્યમાં લક્ષણદૃષ્ટિના આવિર્ભાવકાળે પ્રકટ થયેલા લક્ષણદ્રષ્ટાઓમાંથી ત્રીજું અને છેલ્લું દૃષ્ટાંત ત્યાંના મહારાજ ઓરેલ્યસનું લેવા આપણો સંકલ્પ હતો.

સેનેકા પછી લગભગ એક શતક સંવત્સર વીતી જવા આવ્યા અને રોમના અસ્તકાળનાં પ્રકટ પગલાં વાગવા માંડ્યાં. તેવામાં રોમના રાજ્યમાં ઓરેલ્યસ સિંહાસન ઉપર હતો. તેના રાજ્યકાળનો મોટો ભાગ આપણા લોકના ગણિત પ્રમાણે રુદ્રની વીશીમાં હતો* અને જે લોકવિપત્તિઓ રુદ્રની ચાલતી વીશીમાં આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તેવી જ વિપત્તિઓ અને તેનાથી પણ અધિક વિપત્તિઓ શિર ભમતી અને પ્રત્યક્ષ થતી જોવાનું આ મહારાજના ભાગ્યમાં લખ્યું હતું. સ્ટોઇકદર્શનના રહસ્યના આ લક્ષણદ્રષ્ટાએ પોતાના આવા યુગને

* વીશ વર્ષ બ્રહ્માનાં એટલે ઉત્પત્તિયુગનાં, વીશ વિષ્ણુનાં એટલે સ્થિતિપોષણનાં, અને વીશ રુદ્રનાં એટલે સંહારનાં, મળી કુલ સાઠ વર્ષનો યુગ આપણા દેશમાં મનાય છે. સન ૧૮૯૪-૯૫ માં પ્રભાસપાટણમાં હિન્દુ-મુસલમાનોનો વિગ્રહ થયો તેવામાં રુદ્રની વીશી આરંભાઈ તે પહેલાં સન ૧૮૩૫ થી ૧૮૫૫ સુધી રુદ્રની વીશી હતી તેવામાં પણ આ દેશમાં આગો, ધરતીકંપ, યુદ્ધો, રાજદ્રોહ વગેરેનો પ્રસંગ હતો. ૧૮૯૫ થી ૧૭૪૦ વર્ષ પહેલાં એટલે ૨૯ વાર વીશ વર્ષ પહેલાંની વીશી સન ૧૫૫ થી ૧૭૫ સુધી પહોંચતી હતી અને ઓરેલ્યસનું રાજ્ય સન ૧૬૧ થી ૧૮૦ સુધીના કાળમાં હતું.

કેવી દૃષ્ટિથી સંસ્કારી લીધો હતો એટલી વાત જાણી આ દૃષ્ટાંત સમાપ્ત કરીશું. કારણ એ દર્શનનું રહસ્યબીજ સેનેકાનો પ્રસંગ જોઈ લેતાં આપણે જોઈ લીધું છે એટલે તે વિશે પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ નથી.

જ્યારે આ મહારાજને રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે એ રાજ્યાધિકારનો અનુભવી ન હતો પણ કેવળ વિદ્વાન હતો અને સ્ટોઇકદર્શનનાં શાસ્ત્રો વિના અન્ય વિષયોમાં કે વ્યવહારમાં પરિચિત ન હતો. આથી તે કેવું રાજ્ય કરશે તે વિશે સર્વને શંકા રહેતી અને આ મહારાજ્યને માથે ભયંકર વિપત્તિઓ ભમતી હતી તેનો પ્રતીકાર કરવા તે સમર્થ થશે કે નહીં તે તો અત્યંત સાંદિગ્ધ હતું. તેને નહોતો યુદ્ધનો અનુભવ કે નહોતો રાજ્યચક્રનો અનુભવ. પણ ગ્રીક વિદ્વાન પ્લેટો લખી ગયો છે કે "જે રાજામાત્ર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ હોય અથવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ રાજાઓ થતા હોય તો સંસારની વ્યવસ્થા અતિકલ્યાણી થાય." એ વાક્યમાં ઓરેલ્યસને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને એ શ્રદ્ધાને સત્ય પાડવાનો તેનો નિશ્ચય અથવા અભિલાષ હતો. હાલના પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસપર્યેષકો પ્લેટોના આ વાક્યમાં હેત્વાભાસ દેખે છે તે ઓરેલ્યસની આ શ્રદ્ધાને બાલિશ અને હસતીય ગણે છે. આ દેશના આર્યોના કેટલાક અંશને આ પર્યેષકોની દૃષ્ટિ આસુરી ભાસશે અને કેટલાકને અર્ધદગ્ધ લાગશે. પણ એટલું તો એ પર્યેષકોને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે આ મહારાજ જેવા સર્વ મહારાજાઓ પ્રકટ થતા હોય તો સંસારમાં સ્વર્ગ જેવું થાય.

આ મહારાજે પોતાના ગૃહસંસારને કેવી રીતે સંસ્કાર્યો, રાજ્યસત્તાને કેવી રીતે સંસ્કારી, અને પોતાના રાજ્યચક્રમાં ભમતા અતિભયના અને વિપત્તિઓના પ્રસંગોને કેવી રીતે સંસ્કારી લીધા તે ત્રણ વાનાં આપણે જોઈ લઈશું. યુરોપના સાંપ્રત ગ્રંથકારોને આ મહારાજની લક્ષણદૃષ્ટિનું તારતમ્ય જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ ગોચર થતું નથી અને તેમને ગૂંચવાડા પડે છે. પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્ટોઇકદર્શનમાં અને આ દેશના વેદાન્તદર્શનમાં કેટલીક સમાનતા દર્શાવી છે તે ધ્યાનમાં રાખી જેવી રીતે મહારાજ જનક વિદેહીના ચરિત ઉપર આપણે દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તેવી રીતે આ પાશ્ચાત્ય મહારાજના ચરિત

ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું તો આપણુને કંઈ ગૂંચવાડો પડવાનું પ્રયોજન નહીં રહે.

ઓરેલ્યસના પહેલાં રોમનો મહારાજ એન્ટોનીનસ 'ધર્મિષ્ઠ' હતો. ઓરેલ્યસ અને બીજો એક વ્હીરસ એમ બે જણુ એન્ટોનીનસના દત્તક પુત્ર હતા, પણુ ઓરેલ્યસની સદ્વૃત્તિ જોઈને અને વ્હીરસની દુર્વૃત્તિ જોઈને એ ધર્મિષ્ઠ પિતાએ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાની પાછળ ઓરેલ્યસને રાજ્ય મળે અને પોતાની પુત્રી ફ્રોસ્ટીના રાજકુમારીનો વિવાહ રોમની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઓરેલ્યસ સાથે કર્યો હતો.

ધર્મિષ્ઠ અને નીતિજ્ઞ પિતાએ બે પુત્રોમાંથી એકને આમ વધારે ગણ્યો તે તેના ગુણુની પરીક્ષાનું ફળ હતું. ઓરેલ્યસ શારીરક વ્યાયામનો અને યુદ્ધકળાને યોગ્ય અભ્યાસનો સર્વ રીતે વ્યાસંગ રાખવામાં ન્યૂનતા રાખતો ન હતો, પણુ એની મનોવૃત્તિ એને પોતાની પુસ્તકશાળામાં જ કેદી પેઠે રાખતી. રાજ્યનીતિની અને રાજ્યવ્યવહારની ચિંતામાં તે બહુ સ્થિરતાથી અને ધૈર્યથી પોતાનું મન પરોવતો, પણુ પ્રાચીન કાળના પંડિતોનાં પુસ્તકોના અને તેમના રહસ્યના વર્તમાન ઉપદેશકોના સહવાસમાં જ એનું હૃદય ઠરતું અને પોતાના પિતાનું શરીર હતું ત્યાં સુધીના કાળમાં માત્ર બે જ રાત્રિઓ પોતાના વિદ્યાશ્રમથી બહાર નીકળ્યો હતો અને તે વિના કોઈ દિવસ રાત્રિને સમયે એ આશ્રમમાં તે ન હોય એવું થયું ન હતું. આવું શરીર તુમુલ યુદ્ધોમાં, તંબુઓમાં, અને ઘોડા ઉપર, શી રીતે શ્રમ સહન કરશે તે એની આ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સમજાય એવું ન હતું. પણુ એના એ સર્વ ગુણોને લીધે ધર્મિષ્ઠ પિતાએ એને જ પોતાના અનુયાયી થવા યોગ્ય ગણ્યો, પોતાના અવસાન સમયે વ્હીરસને પડતો મૂકી પોતાની પુત્રીની તેમ પોતાની પ્રજાની સુપ્રત એને જ કરી, અને ભાગ્યદેવીની પ્રતિમાને (જે રોમના મહારાજાઓના મંદિરના ગર્ભાગારમાં રાખવાની પદ્ધતિ હતી તેને) પોતાના મંદિરમાંથી ઉપાડી ઓરેલ્યસના મંદિરમાં મોકલાવી દીધી.

ધર્મિષ્ઠ પિતા પોતાનું કર્તવ્ય પાળી યોગ્ય પુત્રને પોતાના અનુયાયી-પદ ઉપર સ્થાપી મરણુ પામ્યા, પણુ ધર્મિષ્ઠ પિતાના સાધુ પુત્રે પોતાના દત્તક ભ્રાતા વ્હીરસને પોતાની જોડે સંયુક્ત મહારાજનું

પદ અપાવવા રોમની રાજ્યસભા પાસે પ્રયત્ન કર્યો અને તે સફળ થયો. એટલું જ નહીં પણ બ્હીરસ સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય હોવા છતાં રાજ્યમાં તેની યોગ્યતા અને પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેણે બાકી રાખી નહીં અને તેને પોતાનો જામાતા કર્યો. પણ એની આટલી પ્રીતિના અને ઉદારતાના કુપાત્ર બ્હીરસની વર્તણૂક દિવસે દિવસે રાજ્યને માટે વધારે અનુચિત અને હાનિકારક થતી ગઈ, અને તેનો પ્રતીકાર અત્યંત સહનશીલતાથી, ઉદારતાથી, પ્રીતિથી, અને ધૈર્યથી ઓરેલ્યસ એવી રીતે કરતો કે કુપાત્ર બ્હીરસને હાનિ પહોંચે નહીં ને પ્રજાનું અકલ્યાણ થાય નહીં. અંતે બ્હીરસનું શરીર વેળાસર પડ્યું અને આ મહારાજા પોતાની પ્રજાને એક એવા અંતઃશત્રુથી મુક્ત થયેલી જોવા પામ્યો કે જેના પ્રતિ અંતઃકરણપૂર્વક મિત્રતા પાળવી એ તે પોતાનો ધર્મ સમજતો હતો.

આ મહારાજનાં ગૃહસંસારને અંગે તેના ભ્રાતૃભાવની ઉદારતા આવી હતી તો બીજી પાસથી તેની ભર્તૃભાવની ઉદારતા એથી અધિક હતી. એની મહારાણી ફોસ્ટિના એવી તો નિર્લજ્જ વ્યભિચારિણી હતી કે કોઈ રંક સ્વામીની સ્ત્રી હોત ને એવા સ્વામીને હાથ તેની હત્યા થઈ હોત તો પણ એ દેશકાળમાં તેની ઉચિતતા જ ગણાત. તો આ તો એ દેશકાળના મહારાજાના ગૃહમાં એવી સ્ત્રીને શી શિક્ષા કરવી અનુચિત ગણાત? મહારાજને પોતાને આ સ્ત્રીની આ વર્તણૂક સુવિદિત હતી. પ્રકૃતિપુરુષોએ આ મહારાજને હાથે આવી શિક્ષા થવી અશક્ય ગણી માત્ર એટલી જ સૂચના કરી કે તેના અને મહારાજના લગ્નનું ઉચ્છેદન* ધર્માધિકારદ્વારા કરાવવું. મહારાજે તેટલાની પણ ના પાડી. કેશ્યસ નામના રાજદ્રોહી સેનાપતિ સાથે આ રાણીએ સંબંધ બાંધ્યો કહેવાયો. તોપણ મહારાજે પોતાના અભિપ્રાયને ફેરવ્યો નહીં. એ રાણી અંતે ગુજરી ગઈ. મહારાજે તેની પાછળ તેની અપકીર્તિ ન વધારતાં તેની દેવપ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ ગુજરી જાય ત્યારે તે દેવપિતૃલોકમાં ભળ્યો એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવા તેની પ્રતિમાની દેવપ્રતિષ્ઠા × કરવાની પદ્ધતિ રોમમાં હતી તેને અનુસરી આ પ્રતિષ્ઠા થઈ. મહારાજની અપ્રીતિના પાત્ર મનુષ્યની પાછળ તો તે

* ઉચ્છેદન = Divorce.

× Apotheosis, deification.

થાય જ નહીં; તે અપ્રીતિની ભાવના દૂર કરવાને માટે આ દેવપ્રતિષ્ઠા સાધનરૂપ હતી.

એક દેશકાળની પરિચિત અને અનેક દેશકાળની અપરિચિત દૃષ્ટિવાળા દ્રષ્ટાને આ મહારાજની આ ઉદારતા વિચિત્ર લાગશે. આવી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને કેવી લક્ષણદૃષ્ટિથી આ મહારાજાએ સ્વીકારી લીધી અને તેના ઉપર આવી ઉદાર દૃષ્ટિ રાખી તે જાણવા જેવું છે.

આપણા દેશમાં પામરજનની અને જ્ઞાનીની અથવા યોગીની દૃષ્ટિઓ વચ્ચે જેવો અંતરાય છે તેવો જ અંતરાય પ્રત્યક્ષ કરવાનું આ મહારાજને તેની લક્ષણદૃષ્ટિએ શીખવ્યું હતું.

આ મહારાજે લખેલી "વિચારમાળા" (Meditations)ના અગિયારમા અધ્યાયમાં પોતાના આચારવિચારને માટે તેણે દશ નિયમ યોજેલા છે. એ નિયમોમાં એક વાત તે એવી લખે છે કે કોઈના ઉપર ક્રોધ ઉપજે તે પહેલાં કરવાના વિચારમાં એક વિચાર એ છે કે કોઈ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનું સત્ય કર્તવ્ય ધારે તો તેના ઉપર ક્રોધ કરવાનું પ્રયોજન જ નથી, પણ જો તે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ ચૂકીને અકર્તવ્ય કામ કરે ત્યારે એ પ્રશ્ન કરવો કે એણે શાથી આ ચૂક કરી? ગમે તો તેણે અજ્ઞાનથી એ ચૂક કરી અને ગમે તો એણે પરવશતાથી એ ચૂક કરી એટલું સ્પષ્ટ છે. "જેની આજ્ઞા સર્વ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રાખે છે તે આજ્ઞાપક અને વ્યવસ્થાપક તો પ્રકૃતિ છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય ઉપર આ પ્રકૃતિ જ બલાત્કાર કરે ત્યારે તે મનુષ્યનો દોષ શો?" (અધ્યાય ૧૦). "આ સર્વ યંત્રનાં સૂત્ર ખેંચી તેને ભ્રાન્ત આપનાર સત્ત્વ તો મનુષ્યના અંતર્ભાગમાં સુગૂઢ છે, અને તે જ તેનું જીવન છે. એ કારણસત્ત્વને તેનાથી અધિષ્ઠિત થયેલી તેની ચારે પાસની નૌકાથી જુદું પાડીને અને તેને બાંધી લીધેલાં (હલેસાં વગેરે) સાધનોથી જુદું પાડીને જોઈ લે. લેખકની કલમ અને ગાડીવાળાની ચાબુકના કરતાં આ કારણસત્ત્વની આસપાસની આ વસ્તુઓમાં વધારે શક્તિ નથી." આ કારણસત્ત્વ, આ પ્રકૃતિ, સર્વ મનુષ્યોના મર્મભાગમાં વસી તેમને ચલવે તેમ તે મનુષ્યો ચાલે છે. તો તેને પરવશ રહેલાં મનુષ્ય એ પરવશતાથી પ્રવર્તે તેના ઉપર ક્રોધ કાને થાય!

આપણામાં ગીતાવાક્ય છે કે

" ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ "

તે જ વાક્યના અર્થ પ્રમાણે મનુષ્યોના હૃદયમાં વસી તેમની ક્રિયાઓને ચક્રની પેઠે ભમાવનાર પ્રકૃતિમાં-સત્ત્વમાં-સર્વ ક્રિયાઓનું કર્તૃત્વ આ લક્ષણદ્રષ્ટા મહારાજ આરોપતો હતો. સત્પુરુષોનાં તેમ દુષ્ટોનાં હૃદયોને એને ચલાવનાર કોઈ એક આવું સામાન્ય સત્ત્વ તેણે જોયું. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशो हि तत्॥

અને તે જ ન્યાયે દુષ્ટ દુર્યોધને પોતાની પરવશતા જણાવતાં ઉદ્ગાર કર્યો કે

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि॥

"હું ધર્મ પણ જાણું છું ને અધર્મ પણ જાણું છું. પણ શું કરું? મારા હૃદયમાં ભરાયેલું કોઈક સત્ત્વ મને પ્રેરે છે તેણી પાસ પ્રવર્તું છું ને તેને પરવશ રહી ધર્મ સુદૃષ્ટ હોવા છતાં તેમાં હું પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી અને અધર્મ પણ સુદૃષ્ટ હોવા છતાં તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકાતું નથી."

અજ્ઞાનથી અને આવી પરવશતાથી દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પડનાર જીવો ઉપર ક્રોધ નહીં પણ દયા જ ઘટે એવું આપણા જ્ઞાનીઓ ગણી ગયા છે તે જ દૃષ્ટિને આ મહારાજે સ્ટોઈકદર્શનના સાધનથી આમ પ્રાપ્ત કરી હતી અને એ જ દૃષ્ટિને મળેલાં લક્ષણ વડે પોતાની વ્યભિચારિણી અને દુષ્ટ રાણીને તેણે સંસ્કારી લીધી હતી. તે દૃષ્ટિને બળે એ મહારાજ આ દુષ્ટામાં આવી અનુકંપનીય પરવશતા પ્રત્યક્ષ કરતો હતો અને એ દૃષ્ટિસૃષ્ટિને યોગ્ય ધર્મ પાળતો હતો. એ ધર્મની દૃષ્ટિમાં તો આવા પરવશ જીવો ઉપર દયા રાખવી એ જ ધર્મ છે એટલું જ નહીં, પણ દુષ્ટ મનુષ્યો સાધુજનના આચાર

પાળી શકે એ ધારણા જ, ઘેલછાભરેલી છે, એ ધારણા આપણા ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છે તેમ ગર્દભને ગાય થવા ઇચ્છવા જેવી અશક્ય વાતની અપેક્ષા રાખે છે, અને એ પરવશ દુષ્ટ ચિત્તો પાસે એ અપેક્ષા પૂરી પડાવવા મનુષ્યોને અધિકાર આપવા એ જ વાત બુદ્ધિશૂન્ય અને જુલમભરેલી છે. જે ધર્મિષ્ઠ મહારાજ ઍન્ટોનીનસે પોતાને અવસાન-સમયે જેવું પોતાનું મહારાજ્ય ઑરેલ્યસને સોંપ્યું હતું તેવી જ રીતે અને તે જ ક્ષણે ગમે તેવી પણ પોતાની પ્રિય કુમારીને પણ એ રાજ્યની પેઠે ઑરેલ્યસને સોંપી હતી. તે રાજકુમારી ગમે તેવી હોય તો પણ તેની પરવશ વૃત્તિઓને માટે તેના ઉપર દયા આણવાને સાટે એ ધર્મિષ્ઠ પિતાની પરમ કૃપાનું પાત્ર મહારાજ ઑરેલ્યસ પોતાનું વ્રત મૂકી એ રાજકુમારી ઉપર ઉક્ત પ્રકારનો બુદ્ધિશૂન્ય જુલમ વાપરે એ આશા રાખવી તે તો 'મેરુ ચળે, રવિ પશ્ચિમ ઊગે,' અને 'સમુદ્ર મર્યાદા લોપે' ઇત્યાદિ પ્રકારની આશા રાખવાના વિષયમાં આપણા લોક કહે છે તેવું જ થાય.

એવી દુષ્ટતાને પરવશ થયેલાં ચિત્તોને તો બને તો એ પરવશતા-માંથી મુક્ત થતાં કોમળતાથી શીખવવું એ જ લક્ષણથી ઑરેલ્યસ પોતાના ધર્મને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એ મહારાજને આ સ્થિતિમાં પોતાને માટે તો કાંઈ અસંતોષનું કારણ લાગતું નથી. એના જેવો જીવ તો 'પોતાનું શરીર પોતાનાથી દૂર મુકાયેલું જ' જુએ છે. આપણા આર્યોની ભાષામાં 'મૃત્યુએ એના કેશ ઝાલ્યા હોય'—એમ એ 'ધર્મનું આચરણ કરે છે'–गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् । ઇશ્વરે એને જે સ્થિતિ આપી છે, જે સ્થિતિ એને સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે—ક્રમપ્રાપ્ત થઈ છે, તે સ્થિતિને ઉચિત કાર્ય કરી તૃપ્ત રહેવું, અને જે કાર્ય પોતે કરે છે તે ન્યાયથી વિરુદ્ધ નથી એટલી સંભાળ રાખવી–એ વાનામાં આવા જીવનનું સંસારમાં સર્વ કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનું અને એણે દર્શાવેલા નિયમનું પાલન કરવાનું કામ આ જીવને માટે ટૂંકું ને ટચ છે. તેમાં એને કાંઈ ગૂંચવાડો પડે એમ નથી. ઇશ્વરે જે સ્થિતિ આપી તેમાં પ્રતિકૂળતા દેખી ભય પામવો અથવા શોક પામવો એમાં તો આ મહારાજને ઇશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા જેવું લાગતું. પોતાના ગૃહસંસારને તેમ રાજ્યા-ધિકારને પણ આ મહારાજ આવાં લક્ષણથી સંસ્કારી લેતો અને આવી રીતે લક્ષ્યમાત્રને અધ્યાત્મસ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર કરી સર્વત્ર 'અભય'

જોઈ લેતો હતો અને આપણા લોકના **तरति शोकमात्मविद्** એ બોધનું સ્વયંભૂ દૃષ્ટાંત બનતો હતો.

રોમ ઈટાલિમાં આવેલું છે અને ઈટાલિના પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તર ભાગમાં આવેલા યુરોપના સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લાંડ, અને ગ્રીસ સહિત, ઘણાખરા દેશોમાં આ મહારાજની સત્તા જામેલી હતી. ઉત્તર આફ્રિકામાં તેમ પશ્ચિમ એશિયામાં હિંદુકુશના પ્રાંતભાગ સુધી એના સુબાઓ એની આણ વર્તાવતા હતા. આ સર્વ દેશમાં એક પાસથી આણ વર્તતી હતી તો બીજી પાસથી એ વિસ્તીર્ણ મહારાજ્યના સર્વ સીમાડાઓ ઉપર શત્રુઓ ધુમાઈ રહ્યા હતા અને ઠેકાણે ઠેકાણે આગ લાગવાની તૈયારી હતી. ઑરેલ્યસ રોમનો મહારાજા થયો ત્યાંથી જ આ સર્વ ચિન્તાઓ સાપના ભારાઓ પેઠે સુસવાટા કરતી એની પાસે ખડી થતી હતી, અને જેમ જેમ વર્ષ જવા માંડ્યાં તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણેથી ધુમાડાઓના ગોટેગોટ નીકળવા લાગ્યા અને ધુમાડાની નીચે ઢંકાઈ રહેલા અગ્નિ પણ ભભૂકવા લાગ્યા. લક્ષણદ્રષ્ટા મહારાજાની લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનો પ્રતાપ અજમાવવા જગન્નિયંતાની ઇચ્છા થઈ હોય એમ ઑરેલ્યસે મુકુટ ધરવા માંડ્યા પછી થોડા જ કાળમાં રુદ્રની વીણાના જેવા આ સર્વ ઉત્પાત એની દૃષ્ટિ પાસે અંધકાર રચવા લાગ્યા અને રોમરાજ્યની ચારે પાસ જંગલી રાજાઓની સેનાઓ ધુજારો કરી રહી. આ સ્થાને આપણે ઇતિહાસ લખતા નથી કે આ ધુજારાનું સવિસ્તર વર્ણન કરી શકીએ. પણ વાંચનારને ઑરેલ્યસની ચિન્તાઓની કલ્પના થાય તેને માટે એ સિંહાસનપર બેઠો ત્યારપછીનાં સાત વર્ષમાં ઉપરાઉપરી એના મહારાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમ સીમાડા ઉપર કેટલા બધા દેશોમાં યુદ્ધો જામ્યાં તેની સંખ્યા જ દર્શાવવા જેટલો પ્રયત્ન કરીશું. પશ્ચિમ યુરોપમાં લ્યુસિટેનિયા (પોર્ટુગલ), સ્પેન, ગોલ (ફ્રાન્સ), ડ્રીશિયા (જર્મનીનો ભાગ). બ્રીટન (ઈંગ્લાંડ), કૅલિડોનિયા (સ્કોટલેન્ડ), ઈટાલિમાં જ પશ્ચિમમાં કૅમ્પેનિયા ને ઉત્તરમાં આલ્પ્સ પર્વત, ઈટાલિથી પૂર્વમાં એડ્રિઆટિક સમુદ્ર મુકી ઈલિરિકમ (ટર્કીના આસ્ટ્રિયાનો ભાગ), ડેન્યૂબ નદીના તીર ઉપરના દેશો, આગળ જતાં એશિયા માઈનોર ભણી ટાઇગ્રિસ અને યુફ્રેટિસ નદી ઉપરના પ્રદેશો, આર્મીનિયા, કૅપેડોશિયા અને સીરિયા: એમ નાનામોટા મળી ઓછામાં ઓછા પંદર દેશોમાં રોમની સત્તા સામે કંઈક પોતાની પ્રજાનું બંડ તો કંઈક આજ સુધીના મિત્ર કે માંડલિક

રાજા સાથે યુદ્ધ અને કંઈક અજાણ્યા, રાજાઓ સાથે યુદ્ધ તો કંઈક-જંગલી રાજાઓએ અને સેનાઓએ રોમની અધિકારભૂમિ ઉપર ઊતરી આવી કરેલી ચડાઈઓ એમ ચારે પાસ અપૂર્વ યુદ્ધકાળનાં વાદળાં નવા મહારાજના રાજ્ય ઉપર ગર્જના કરતાં માત્ર સાત વર્ષમાં સામટાં ચડી આવ્યાં.

આથી પૂરું ન થતું હોય તેમ મરકીનો ઉપદ્રવ કેવળ રોમ નગરમાં નહીં પણ આખા ઈટાલિદેશમાં અને તે પણ આ અરસામાં ફાટી નીકળ્યો. યુફ્રેટીસ નદી ઉપર મેસોપોટેમિયાના દેશમાં ગયેલી રોમની સેનાએ આ ભયંકર ચેપી ઉપદ્રવને આણ્યો. કેટલાંક વર્ષથી દુકાળની મોંઘવારી જેવાં ચિહ્ન આ દેશમાં જણાતાં જ હતાં ત્યાં આ મરકીએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. સંખ્યાબંધ ગામડાંઓ, નગરો, અને જમીનો એવી તો ઉજ્જડ થઈ ગઈ કે ત્યાં ન રહ્યો ખેડુ અને ન રહી વસ્તી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે જંગલો અને ઝાડીઓ ઊગી ગઈ. ઈટાલીની લગભગ અર્ધી વસ્તી નાશ પામી ગઈ અને આ મહારાજ્યની સેનાનો મોટો ભાગ યમના મુખમાં મરકીથી જ હોમાઈ ગયો. એ મરકીનું વર્ણન આપણા અનુભવમાં આવતી મરકીથી જુદું ન હતું. સ્થળે સ્થળે મંદવાડ, અશક્તિ અને મરણના દેખાવ ખડા થયા એટલું જ નહીં, પણ હાલના યુગમાં દેખીએ છીએ એવો દૈવકોપ અનેક રૂપે ફુવારાની ધારાઓ પેઠે ફૂટી નીકળવા લાગ્યો. દુષ્કાળ તો ખરા, ધરતીકંપ તો ખરા, અને આગ પણ ધૂમવા લાગી. એક પછી એક વીજળીની ત્વરાથી આ વિપત્તિઓ દેશપર જોતજોતામાં તુટી પડી,. અને આપણી હાલની રુદ્રની વીશીમાં આખી પૃથ્વી ઉપર આ સૌ વિપત્તિઓ ઉગ્રરૂપે, ચંડિકાની જોગણીઓ પેઠે અને મહારુદ્રનાં ભૂતપ્રેત અને ગણની સૃષ્ટિ પેઠે, ખડી થતી આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અથવા વર્તમાનપત્રો દ્વારા વાંચી, જાણી, ત્રાસ પામીએ છીએ તેથી અનેકધા વિષમ અવસ્થા રોમના મહારાજ્ય ઉપર તે કાળની રુદ્રની વીશીમાં આવી રીતે આવી પડી.

એક પાસથી આવો ભૌતિક પ્રકોપ અને બીજી પાસથી ચારે પાસ વીંટી લેતાં યુદ્ધનાં વાદળાં તે સૌની વચ્ચે ઊભેલા એક કાળે અતિ સમર્થ ગણાયેલા રોમના મહારાજ્યને શિર મહારાજા ઓરેલ્યસને મૂક્યો હતો તેના ધૈર્યનું, તેની ગંભીરતાનું, તેના જ્ઞાનનું,

તેની રાજ્યભારધુરંધરતાનું, અને આવે કાળે તેની શાંત સ્વસ્થ બુદ્ધિમતી નિર્ભય અને કાર્યચતુર સ્વાધીન-મનસ્કતાનું, વર્ણન વાંચીએ છીએ ત્યારે ગમે તો એ જનકવિદેહીની સ્થિતિનું આપણને ભાન કરાવે છે અને ગમે તો વીજળીના કડાકાઓ અને મુસળધાર વર્ષતા મેઘાડંબર વચ્ચે અંધારી રાત્રિને સમયે અનેક હાથીઓનાં ટોળાં વચ્ચે ઊભેલા એકલા એકલ સિંહના જેવી સ્થિતિ આ મહારાજની હતી તે આપણી દૃષ્ટિ આગળ તરી આવે છે. એ વર્ણનમાં આપણે બહુ કાલક્ષેપ નહીં કરીએ પણ તેના ઉપર થોડીક દૃષ્ટિ કરી લઈ મહાપુરુષોને કંપાવી નાંખે એવી આ સ્થિતિવાળી સૃષ્ટિને આ મહારાજે કેવી રીતે સંસ્કારી લીધી તે જોવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

એક પાસથી આ યુદ્ધકાળ ઉદય પામ્યો અને બીજી પાસથી રોમ નગરમાં જ એક મહારાજ જાતે હોય તે આવશ્યક લાગ્યું તેથી ઓરેલ્યસ પોતે રોમમાં રહ્યો અને બહીરસને સીરિયામાં મોકલવા ધાર્યો અને તેમાં એવી ગણના કરી કે યુદ્ધના પ્રસંગોમાં સેનાધિપતિઓનું ચાલશે ને રોમમાં બહીરસની બાલિશતા ઉઘાડી નહીં પડે. રોમની સેનાઓનો ચડાવ જોઈ પ્રથમ તો સીરિયાવાળા કંઈક હરી ગયા, પણ મહારાજાઓને નવા ગણી પાર્થિયાવાળાઓને તેમના સામા થવાનો પ્રસંગ અનુકૂળ લાગ્યો. ત્યાં એક નવો બંડખોર ઊભો થયો. રોમની સેના દીર્ઘકાળની શાન્તિથી યુદ્ધની અપરિચિત અને અનુત્સાહી થઈ ગઈ અને સેના કે સેનાધિપતિમાં તોફાની શત્રુઓ સામે ચડવાનું બળ ન હતું. આથી રોમની ઉપરાઉપરી હારો થવા માંડી. ઓરેલ્યસનો પોતાનો ખપ ઇટાલિમાં કૅમ્પેનિયામાં હતો ત્યાંથી તેણે બહીરસને છૂટો પાડી, એશિયામાં મોકલવા વિદાય કર્યો પણ તેણે રસ્તામાં જ રસળવા માંડ્યું. ત્યાંના શત્રુઓ એટલામાં તો ચડી આવ્યા પણ રોમને ભાગ્યે તેના સેનાપતિઓમાં કૅસ્યસ નામના એક ત્યાંના પ્રાચીન સેનાપતિઓની પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય સેનાપતિ નીકળી આવ્યો તેના હાથમાં રોમની આખી સેનાનું સેનાપતિપણું સોંપવામાં આવતાં તેણે ભાગ્યનું ચક્ર ફેરવ્યું ને લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ ટ્રાન્સવાલમાં જતાં ઇંગ્લાંડનું ભાગ્ય સુધર્યું તેમ કૅસ્યસના હાથમાં સત્તા આવતાં રોમનું ભાગ્ય સુધર્યું એટલુંજ નહીં પણ સ્થાને સ્થાને રોમની સેનાઓને શિર નવા નવા શૂર અને ચતુર સેનાપતિઓ નીકળી આવ્યા અને રોમનો વિજય ચારે દિશામાં પ્રવર્તાવવા લાગ્યા. આ બધો કાળ

બ્હીરસ મહારાજ રમતગમતમાં ગાળતો હતો અને જે યશ આ સેનાપતિઓને મળવો જોઈએ તે પોતે મેળવવા લાગ્યો.

ઑરેલ્યસ રોમમાં રહ્યો એક પાસથી આ સર્વ યંત્રનું સૂત્રધારપણું કરતો હતો અને બીજી પાસથી રોમમાં પણ તેને ઓછું કામ ન હતું. એક પાસથી દુકાળ અને બીજી પાસથી પાણીની રેલો એ રાજનગરમાં એનો કાળ રોકતી હતી. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકોને બંધ કરી આ મહારાજ લોકને આ વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો અને બીજી પાસથી પોતાના રાજ્યનાં મુખ્ય યંત્ર ત્યાંની રાજસભા અને મંત્રીમંડળ-એ બેની રચના સળો પામી ગઈ હતી તેને સુધારવા મંડયો. મુખ્ય સ્થળ-રાજનગર-ઉપર એના સર્વ મહારાજ્યનો અને સેનાઓનો આધાર હતો અને એ સર્વનું કેન્દ્રસ્થાન સુધરે તો જ અન્ય સર્વ સુધરે તેમ હતું. અનેક કારણોથી ત્યાંની રાજ્યસભાની પ્રતિષ્ઠા મહારાજને પણ રાખવી ધર્મ્ય હતી તે સભામાં તેમ અન્ય સ્થળે દ્રવ્યાદિકથી સમર્થ પણ સામાન્ય બુદ્ધિના અને શંકાપાત્ર નીતિવાળા અધિકારીઓ પક્ષથી કે ખટપટથી પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા હતા. ઑરેલ્યસે ધીમે ધીમે આ સર્વ સ્થાન રાજ્યતંત્રમાં નિપુણ વિદ્વાનોથી ભરી દીધાં, તેમની પ્રતિષ્ઠા અને શ્રીમત્તા વધારી, અને જેવી રીતે દૂર ગયેલી સેનાઓમાં ઉત્તમ સેનાપતિઓ ઊભા કર્યા તેમ રાજનગરમાં અને રાજ્યમાં ઉત્તમ મંત્રીઓ ઊભા કર્યા. એ સર્વના ઉત્કૃષ્ટ સાહાય્યથી અને ધીર વિદ્વાન બુદ્ધિમાન મહારાજની અનુપમ જાગૃતતાથી અને ધુરંધરતાથી આ ડોલવા લાગેલું મહારાજ્ય સ્થિર થવા લાગ્યું, અને એ જ્ઞાની મહારાજનું સૂક્ષ્મ હૃદય જેમ અભયને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું તેમ એવા જ અભયને પ્રજાની બાહ્ય વૃત્તિઓ અનુભવવા લાગી. આ મહારાજની અને આ મંત્રીઓની ચિન્તાઓને બળે એક પાસથી વ્યાધિથી નષ્ટ થતી સેનાઓને સ્થાને નવી સેનાઓ ઊભી થઈ આવતી તેની સાથે એ નવી સેનાઓમાં પણ રોગના ઉપદ્રવ જાગતા. અધૂરામાં પૂરી મહારાજની નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ સામાન્ય નીતિના અધિકારીઓને ભારે થઈ પડતી ને તેઓ કકળવા લાગ્યા. યુદ્ધના દેશકાળ પણ ગમે તો હિમના ઢગલાઓ વચ્ચે ને ગમે તો ગ્રીષ્મઋતુના ઉષ્ણતમ તાપ વચ્ચે આવવા લાગ્યા. એ સર્વ આપત્તિઓ વચ્ચે મહારાજે પોતાની નિષ્પક્ષપાત નીતિ છોડી નહીં. નીતિશૂન્ય મનુષ્યોને એ નિષ્પક્ષપાત ભારે પડતો તો સાધુ અને

પ્રવીણ અધિકારીઓને ગુણજ્ઞતાથી અને ઉદારતાથી પ્રસન્ન અને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં મહારાજ ચૂકતા નહીં. આ સર્વ વિષમ કાળના અને મહાશયતાના વિરોધને અંતે મહારાજને એક મહાયુદ્ધમાં એવો વિજય મળ્યો કે તરત તો શત્રુ માત્ર ધ્વસ્ત થઈ ગયા.

આ વિષમ પ્રસંગમાં મહારાજનો મોટો રાજકુમાર દીર્ઘ વ્યાધિ સહી ગુજરી ગયો. એક યુવાવસ્થામાં પહોંચતી પુત્રી પણ ગુજરી ગઈ. અને બાકી રહેલો કુમાર, સારા વિદ્વાનોને સોંપેલો હોવા છતાં દુષ્ટતાના સંસ્કારોવાળો જણાયો ! મહારાણીના વ્યભિચારની વાત તો ઉપર કહી છે જ. એની સાથે જારકર્મ કરનારાઓમાં મુખ્ય પુરુષ પૂર્વમાં મોકલેલો સેનાપતિ કેસ્યસ હતો અને પૂર્વમાં રોમનો ભાગ્યોદય રચનાર પણ એ જ હતો તે ઉપર જણાવેલું છે. પોતાના પરાક્રમથી ફૂલી જઈ આ સેનાપતિએ મહારાણીની સહાયથી મહારાજને મારી નાંખી તેનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ ધર્યો. વ્હીરસ મહારાજે પોતે જીવતાં ઓરેલ્યસને આ વિષયે ચેતાવ્યો હતો અને બીજા સ્થાનથી પણ એને સૂચનાઓ આવી હતી. મહારાજે સર્વ સમાચાર સત્ય ગણ્યા પણ તેનો પ્રતીકાર કોઈ રીતે કરવાની ના પાડી. પ્રતીકારની સૂચના અને વિજ્ઞપ્તિ કરનારાઓને તેણે માત્ર શાંતિથી પોતાના શાસ્ત્રવિચારને બળે એટલો જ ટૂંકો ઉત્તર આપ્યો કે "કોઈ રાજાએ પોતાના અનુયાયીને કદી માર્યો નથી"—અર્થાત્ "જે મનુષ્ય પોતાનો અનુયાયી થવા ઇશ્વરેચ્છાથી જ નિર્મેલો છે તે તો જીવવાનો જ છે ને કેસ્યસ મારો અનુયાયી થવા નિર્મેલો હશે તો હું પ્રથમ મરીશ ને એ પછી મરશે. ને જો એ મારા પહેલાં મરે એવી ઇશ્વરેચ્છા હશે તો મારે એને શું કરવા મારવો પડે?" આવા ગર્ભિતાર્થવાળું પોતાનું વાક્ય કહી વધારામાં પોતાના વંશમાં થઈ ગયેલા મહારાજ હેડ્રિયનનું વાક્ય ઓરેલ્યસે કહી બતાવ્યું. "અમુક મનુષ્ય મને મારી નાંખશે એવો પોતે રાખેલો ભય જેના મરણકાળે જ ખરો પડે છે તેવા રાજાઓ કેવા ભાગ્યહીન હોય છે?" પોતે જીવિતનિરપેક્ષ વૃત્તિનો છે તે માનીને તે પ્રમાણે કરવા ઇચ્છતો હોય તેમ આ મહારાજે પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે આવા જ્ઞાનવિચારથી કંઈ પણ ઉપાય યોજ્યો નહીં. કેસ્યસે સીરિયાદેશમાં એકે એકે બૂમ ઉરાડી કે ઓરેલ્યસ મરી ગયો છે અને મેં મહારાજનું પદ ધાર્યું છે માટે સર્વ સેનાએ મારું પદ સ્વીકારી મારી આજ્ઞા માનવી. જે મહારાજે પોતાનું રક્ષણ કરવા ના પાડી તેના રક્ષણ માટે કેસ્યસની પોતાની આજ્ઞામાં સોંપાયેલી

સેનાએ કેસ્યસને વધયોગ્ય ગણી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો ને તેનું શિર મહારાજ પાસે આણ્યું. તેનું કપાયેલું શિર પોતાની પાસે આવતાં આ જ્ઞાની અને સાધુ મહારાજનું હૃદય દયાથી ભરાઈ આવ્યું. "એ જીવતો હોત તો એણે આપને શું કર્યું હોત ?" એવો પોકાર પાસે ઊભેલા રાજભક્તો કરી ઊઠયા, તેને મહારાજે શાંતિથી પોતાની ધર્મિષ્ઠતા ઉપર દૃષ્ટિ કરવા કહ્યું ને ઉપદેશ કરી બતાવી આપ્યું કે મારા પહેલાંના જે જે મહારાજાઓ પ્રજાના મનુષ્યોને હાથે મૂઆ છે તે સર્વ મહારાજાઓ પોતાનાં કરેલાં કર્મને દોષે પોતાની શિક્ષાપાત્રતાને લીધે જ મૂઆ છે. આ રાજદ્રોહમાં ભળેલા અપરાધીઓનો ન્યાય કરી ઘણાકને તેણે છોડી મૂકયા ને જેને શિક્ષા કરી તેને પણ હલકી શિક્ષા કરી ત્યારે રાજસભામાં પણ થોડાક એ અપરાધીઓ બચેલા હતા તે સમેત એ સભા ઉપકારથી એવું સ્તોત્ર ગાતી હોય તેમ ગદ્ગદ કંઠે ભિન્નભિન્ન વાકયો એ સભાના મુખમાંથી નીકળી ગયાં કે "ઓ ધર્મિષ્ઠ મહારાજા ! દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરી તને દીર્ઘાયુ કરો ! ઓ દયાળુ મહારાજા ! દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરો ! જે શિક્ષા કરવાનું તારા હાથમાં છે તે પણ તું કરતો નથી !" ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્ગારો કરી એના જ્ઞાનને, એની કુલીનતાને, અને એની નિષ્કલંકતાને અને એના ધૈર્યને ધન્યવાદ આપતી ગર્જનાઓ રાજસભામાં સર્વનાં મુખમાંથી ઊઠી રહી.

વળી શત્રુઓની સેનાઓ સીમાડાઓ ઉપર ઊભી થઈ અને આ વેળા તેની સંખ્યા, તેનું બળ, અને તેનો ઉદ્રેક પૂર્વના યુદ્ધકાળથી તેમ રોમનાથી અધિક હોય તેમ લાગ્યું અને તેને માટે બીજાં દશ વર્ષનો યુદ્ધસમારંભ ચાલશે એવું લાગ્યું. પ્રથમના યુદ્ધકાળમાં મહારાજ જાતે સેનાઓના સેનાપતિ થઈ નીકળ્યા હતા તેણે વળી પાછાં શસ્ત્ર અને કવચ ધારણ કર્યાં. આ વેળા તેની ચિન્તાઓનો પાર ન હતો પણ વિજય ઉપર વિજય મળ્યો. છતાં ત્રણ વર્ષ સુધી પોતે એ યુદ્ધોમાં પોતાનું શરીર ઘસવી નાંખ્યું અને અંતે શરીરજ ન પહોંચતાં તેને જ્વર આવ્યો અને જ્વરમાંથી મરણ નીપજ્યું. પોતાનો અંતકાળ એણે પોતાની પાસે ઊભેલો પ્રત્યક્ષ કર્યો અને કૃતકૃત્ય વૃત્તિથી, નિર્ભય દૃષ્ટિથી, સાથે રહેલા પણ પાછળ રહેનારને પહેલો નીકળનાર યાત્રાળુ છેલ્લા પ્રણામ કરે તેમ સૌને પ્રણામ કરી લીધા. છેલ્લે દિવસે તેણે પોતાના કુમાર વિના બીજા કોઈને પોતાના ખંડમાં આવવા દીધા

નહીં. તે કુમાર સુધર્યો ન હતો તેને પણ કાંઈક થોડાં વચન કહી બહાર મોકલી દીધો, પોતાના મુખ અને માથા ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી લીધું, અને આ ક્ષુદ્ર સંસારના કોઈ જીવને પોતાના શરીરના સાંનિધ્યમાં રાખ્યા વિના, કોઈની પાસેથી વધારે સેવા સ્વીકાર્યા વિના, મહારાજની ઉપાધિથી મુક્ત થઈ, છતે દેહે વિદેહ વૃત્તિનો અનુભવી આ મહાત્મા પરમ અભયપદને પામ્યો.

મોટાં નાનાં પશુઓથી ભરેલા વનમાં મૃગરાજ એકલો પર્યટન કરે તેમ પામર મનુષ્યોથી ભરેલા ગૃહસંસારમાં અને વાઘ, વરુ, શિયાળ આદિ જેવા અંતઃશત્રુઓ અને બાહ્ય શત્રુઓથી ભરેલા મહારાજ્યમાં એ સર્વ પ્રાણીઓથી કેવળ ભિન્ન જાતિના કોઈ અપૂર્વ એકલ સત્ત્વ પેઠે આ મહાત્માએ પોતાનું જીવનમાત્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સંસ્કારી લીધું. વ્યભિચારિણી મહારાણીના અને કેશ્યસના પ્રસંગોને કેવી દૃષ્ટિથી એણે સંસ્કારી લીધા તે આપણે ઉપર જોયું છે. ચિંતાનો ભાર માથે લેવો ખરો પણ એ ભાર માથે ન જ લીધો હોય એમ પુષ્પ જેવો હલકો થઈ જાય એટલું જ નહીં પણ એ ભારના દુષ્ટવહનથી એ ભારમાંથી પુષ્પસુગન્ધ જેવા સંસ્કાર નીકળે અને વહેનારની ઘ્રાણશક્તિને તેમ મસ્તકશક્તિને પણ તૃપ્ત અને શક્તિમાન કરે એવાં સ્ટોઈકદર્શનનાં લક્ષણોથી આ મહારાજપદ ઉપર ભાગ્યક્રમે પ્રાપ્ત થયેલા જીવનને આ અભોક્તા રહેલા મહાત્માએ એવું તો સંસ્કારી લીધું કે તે સંસ્કારી જીવનના રહસ્યને આજના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકતા નથી, ત્યાંના આજના ઇતિહાસલેખકને સમુદ્ર જેવા એ જીવનની ગંભીરતામાં પ્રચ્છન્ન નૈરાશ્યની છાયા જણાય છે, અને એક પાસથી આવા હાર્દ્ર અને બીજી પાસથી આવા વજ્ર હૃદયમાં કંઈ કંઈ વિરોધાભાસ જણાય છે ને એની વિચારમાળાનાં વાક્યોને વિષયે ક્વચિત્ સંકલ્પ વિકલ્પની ભાવનાઓને ઊભી કરે છે. આપણે માટે તો એવા વિરોધાભાસને ભવભૂતિ જેવાનું રામચંદ્રને વિષયે કહેલું વાક્ય બસ છે કે

> वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
> लोकोत्तराणां चेतांसि कोऽन्न पारयितुं क्षमः॥

સેનેકાના ગ્રંથ સામાન્ય લોકને માટે સ્પષ્ટ ભાષામાં લખેલા છે ત્યારે આ મહારાજની વિચારમાળાના વિચાર તેના પોતાના

જ્ઞાનયોગને માટે યુદ્ધાદિકના વિષમ પ્રસંગોને કાળે થોડોઘણો અવકાશ મળતાં સ્ફુરી આવ્યા તેમતેમ નોંધી લીધેલા છે. એમાં સ્ટોઇકદર્શનના મર્મભાગ સ્થાને સ્થાને વિકસે છે પણ એ દર્શનના મનન અને નિદિધ્યાસનને અંતે કરેલા અનુભવના સંક્ષિપ્ત ઉદ્‌ગારરૂપ હોવાથી એવા અનુભવને લક્ષ્ય ન કરનારથી સહસા સમજી શકાય એવો તેનો ઘણો ભાગ નથી. પણ આ દેશના અને ગ્રીસ રોમના આર્યોની દૃષ્ટિમાં એટલી બધી સામાન્યતા છે કે એ મહારાજના સંક્ષિપ્ત ઉદ્‌ગારોને આપણા ઋષિમુનિઓના સંક્ષિપ્ત ઉદ્‌ગારોની સાથે મૂકતાં તેમનું રહસ્ય ઘણે અંશે લક્ષ્ય થશે માટે આપણે તે માર્ગે આ બોધ સમજી લઈશું.

એ ઉદ્‌ગારોનો વિસ્તાર ઝાઝો છે તે સર્વ અત્ર જોઈ લેવાનો પ્રસંગ નથી. પણ એ ઉદ્‌ગાર કરનાર મહારાજાનું જીવન અને તે જીવનનો વિષય એ આપણે જોઈ લીધાં છે. એ જીવનને અને એ જીવનના વિષયને જે ઉદ્‌ગારોમાંનાં લક્ષણો વડે આ મહારાજે સંસ્કારી લીધાં છે તેટલા જ ઉદ્‌ગારનાં લક્ષણ આપણે જોઈ લઈશું. અગ્નિથી અને શુદ્ધોદકથી જડ પદાર્થોને સંસ્કારી લઈએ છીએ ત્યારે તેમને વળગેલા મલિન પદાર્થ બળી જાય છે અથવા ધોવાઈને જુદા પડી જાય છે તેમ લક્ષણથી સંસ્કારેલાં જીવન પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેની દૃષ્ટિ આગળથી મલિન ભાગ જુદા પડી જાય છે અથવા બળી જાય છે. આજ રીતે રોમના લક્ષણદ્રષ્ટા મહારાજના સાત્વિક દૃષ્ટિપથમાંની વ્યભિચારિણી રાણીમાંથી વ્યભિચારદોષનાં પડ ભેદી નાંખી તેની આરપાર કંઈક નવું જ સત્ત્વ એ મહારાજને દૃષ્ટિગોચર થયું. આ જ રીતે પોતાના વિસ્તીર્ણ મહારાજ્યમાં જામી જતી વિકટ વિપત્તિઓના પ્રસંગોએ એ વિપત્તિઓનાં પડને ભેદી નાંખી તેને સ્થાને આ મહારાજની દૃષ્ટિએ કાંઈક નવાં જ સત્ત્વ દીઠાં અને તે સત્ત્વોના દર્શનથી પોતાના જીવનમાં મોહ, શોક, અને ભયની ત્રિપુટીને સ્થાને સંસ્કારેલું અભય અને અશોક જ્ઞાનદૃષ્ટિમય સત્ત્વ અનુભવ્યું એ ચમત્કારનું સ્વરૂપ એના પોતાના ઉદ્‌ગારોના સાહાય્યથી આપણે સમજી લઈશું.

આપણામાં વેદાન્તબોધનાં સાધનચતુષ્ટય (વિવેક, વિરાગ, ષટ્સંપત્તિ, અને મુમુક્ષુત્વ) ગણ્યાં છે, તેમ સ્ટોઇકદર્શનમાં મનુષ્યજીવનમાં સાધનચતુષ્ટય ગણ્યાં છે. ૧ શુભાશુભનો વિવેક અથવા

-સુવૃત્તા. ૨ ન્યાયધર્મ અથવા પોતાના પ્રવાહપતિત જીવનમાં જેના પ્રતિ જેટલો અધિકાર હોય તેટલી તેના પ્રતિ કર્તવ્યતા, અને તે ઉપરાંત સર્વ પદાર્થ પ્રતિ વિરાગ. ૩ તિતિક્ષા. ૪ મિતભોક્તૃત્વ અથવા પોતાના અધિકારને અંગે સંસારના સંસર્ગથી દેહાદિકના પોષણને માટે જે જે ભોગનો સ્વીકાર કરવો પડે તેમાં ઇયત્તા—તે દ્વિજવર્ગ ભોજનને આરંભે અને અંતે આચમન કરે છે તે પ્રકારની બુદ્ધિવડે જન્ય, અને બાકીના વિષયમાં શમ, દમ, અને ઉપરામ. સ્ટોઇકદર્શનથી મનુષ્યને આ ચાર પ્રકારનાં સાધનનું જ્ઞાન થતું અને તે પામવા તે પ્રેરાતો હતો. એ દર્શનનું કારણ પ્રારબ્ધયોગિની શ્રદ્ધા હતી. એ સાધનની પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય ઇશ્વર સાથે અથવા બીજી ભાષામાં પ્રકૃતિ સાથે સામ્ય પામે અને દુઃખના અને મરણના ભયથી મુક્ત -થઈ જીવન્મુક્તિ પામે. સ્ટોઇકદર્શન મનુષ્યજીવનના આવા પુરુષાર્થને આવા પ્રકારનો સાધ્ય પદાર્થ ગણતું. એ પદાર્થની ઇચ્છા એ મુમુક્ષત્વ અને તેની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં મનુષ્ય જીવન્મુક્ત થાય. ઓરેલ્યસ મહારાજે પોતાના જીવનમાત્રને અને રાજ્યાધિકારમાત્રને સંસ્કારી લઈ -તે સાધનથી આવી જીવન્મુક્તિ ભોગવી.

સ્ટોઇકદર્શનની અદ્વૈતવૃત્તિના અનુભવથી આવી જીવન્મુક્તિ સાધ્ય થતી. આ અદ્વૈત પામતા પહેલાં દેખીતા દ્વૈતની સંભાવના આ દર્શનમાં એવી થાય છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા જ પદાર્થમાં 'વિશ્વ' (All) અથવા 'સર્વ' સમાપ્ત થાય છે. મનુષ્યના દેહમાં જેમ નિયંતૃક ચેતન જીવરૂપ છે તેમ આ વિશ્વનું નિયંતૃક કારણ ચેતન છે. આ કારણ ચેતન તે પુરુષ અને આ વિશ્વ તે પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિને અને તેના સર્વ અવયવને એક યંત્રપેઠે આ નિયંતા પુરુષ કોઈક અકલ્પ્ય ક્રમથી ચલવે છે. આપણા આ યુગના વેદાન્તમાં આ પ્રકૃતિ માયા નામથી ઓળખાય છે અને તેના નિયમ સમજવા આપણી -બુદ્ધિઓ પામતી નથી અથવા તો તેના એવા નિયમ કે ક્રમ છે જ નહીં માટે તેને **અઘટિતઘટનાપટીયસી** કહેલી છે અને તેના શોધનમાં કાળક્ષેપ કરવો વૃથા છે અને તેને સાટે એક જ સદ્વસ્તુના શોધનમાં -આયુષ્ય ગાળવું એ જ માનુષ દેહનું સાર્થકત્વ ગણાય છે. આદિ કાળના આપણા દ્રષ્ટાઓ આ મતને સ્થાને **ઋત** અને **સત્ય** એ પ્રમાણે પદાર્થ માત્રના ભાગ યોજતા અને જેને હાલ આપણે સદ્વસ્તુ કહીએ છીએ -તેનો સત્યમાં સમાવેશ કરતા અને જેને સ્ટોઇકદર્શન નિયમક્રમથી નિયત

પ્રકૃતિ ગણે છે તેનો ઋતમાં સમાવેશ કરતા. એ ઋતનો અર્થ કંઈક વિસ્તારથી સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ પ્રકરણ ૨૫નાં ૪૬૫ આદિ પૃષ્ઠોમાં અને તેના પદ-ટિપ્પણોમાં આપેલો છે. આ ઋત પામનારી બુદ્ધિને આપણા મુનિલોકે ઋતંભરા પ્રજ્ઞા કહી છે. સ્ટોઈકદર્શનની પ્રકૃતિ તે આપણા લોકનું આ ઋત છે, અને ઋતના ક્રમ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાદ્વારા મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એવી પ્રાપ્તિથી એ ઋતના નિયંતા પુરુષ સાથે સામ્ય પામે છે. એ ઋતચક્રનો સંસાર અનિત્ય છે અને આપણાં દેહાદિક એ અનિત્ય વસ્તુ છે-એ સંસારરૂપ છે. જેમાં પામર મનુષ્યો આત્માનું અભિમાન રાખે છે તેનો ત્યાગ કરી ઋતચક્રના નિયંતાનો હું ચેતન અંશ છું એવો અનુભવ મનુષ્ય કરે અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞાથી ઋતના અંશ પ્રમાણે પોતે વર્તે ત્યારે એ મનુષ્ય એ ઋતના દ્રષ્ટા અને નિયંતા સાથે અદ્વૈત પામે છે, એ ઋતના દ્રષ્ટા દેવો જેવો દ્રષ્ટા અને અભોક્તા થાય છે, અને પુરુષ, પ્રકૃતિ, અને પોતે ત્રણનું એકત્વ અનુભવે છે. ઓરેલ્યસે આવા એકત્વની વૃત્તિથી પોતાના અસ્મદ્યુષ્મત્-પ્રત્યયના વિષયમાત્રને સંસ્કારી લીધા હતા.

હાલની એક પાશ્ચાત્ય કથામાં જેમ એક ઢાલનાં સોનેરી ને રૂપેરી એમ બે પાસાંની આખ્યાયિકા છે તેમ અસ્મત્ વિષય અને યુષ્મદ્વિષય એ ઉભય ઓરેલ્યસની દૃષ્ટિએ એક પદાર્થનાં બે પાસાં ગણ્યાં છે. એ યુષ્મદ્વિષય અથવા ઋતના સંસારથી તો નિયંતા પુરુષ પ્રસન્ન રહે છે અને તે સંસારથી જ જૂની સૃષ્ટિને સ્થાને નવી સૃષ્ટિ ક્ષણે ક્ષણે ઊભી થાય છે અને તેથી આખું "વિશ્વ સનાતન કાળમાં યુવાવસ્થ અને સંપૂર્ણ રહે છે." આ ઋતનો નિયંતા પોતાના ચેતન અંશના સંસર્ગથી મનુષ્યના ચેતન અંશને-અગ્નિના સંસર્ગથી દીવા પેઠે-પ્રગટ કરે છે: એના ચિત્સ્વરૂપનો આભાસ ચિદાભાસ થઈ મનુષ્યના સચેતન શરીરને પ્રવૃત્ત કરે છે. એ ચિત્સ્વરૂપ તે જ એક આત્મા છે ને બાકીનો સર્વ ભાગ તેના વસ્ત્ર જેવો, તેની ઇન્દ્રિયો જેવો, તેનાં સાધન જેવો છે. એ ભાગને ચિદાભાસરૂપ માનુષ જીવ પોતાના વર્તમાન સંસારને અર્થે સાધનરૂપે પ્રયોજે છે, જેને શ્વાસ લેવો હોય તેના પ્રાણરૂપ થવાને માટે પવન સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તેમ જેને ચિત્સ્વરૂપની સત્તાની સાથે અદ્વૈત અનુભવવું હોય તેને માટે એ સત્તા સર્વત્ર પવનની પેઠે જ સર્વવ્યાપિની અને સ્વતંત્રતાથી-સુગ્રાહ્ય પરાવર રહેલી જ છે. એ જ મનુષ્યની દૈવી સ્થિતિ-બ્રાહ્મી

અને તેની પ્રાપ્તિ તે જ તેની દૈવી સંપત્તિ. એ સંપત્તિનું કારણભૂત બુદ્ધિરૂપ સત્ત્વ તે જ મનુષ્યના હૃદયભાગમાં રહેલો દેવ; તે જ તેને સંસારના ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરનાર, માર્ગ દેખાડનાર, અને શાંતિ આપનાર અને તેનો ચેતન અંશ. આવા અંશ-અંશી ભાવનું એકત્વ અનુભવનાર લક્ષણદ્રષ્ટા મહારાજ ઓરેલ્યસ ફ્રૈસ્ટીના રાણીના વ્યભિચારમાં કે કૅસ્યસના રાજદ્રોહમાં, પોતાના વિજયમાં કે શત્રુઓને મળતા વિજયમાં, એક પરમાત્માની યોજેલી પોતાના જ અંશોની વ્યવસ્થા દેખે અને એ પરમાત્માનું કૃત્ય તે પોતાનું જ ભેદભાવ વિનાનું ઉપાદેય સમજી રાગદ્વેષને ન સ્વીકારે અને હર્ષ શોક ન પામે તે જ એની ઋતંભરા પ્રજ્ઞાનું ઉચિત કાર્ય છે. આ પ્રજ્ઞા જ એની પાસે ઉદ્‌ગાર કરાવે છે કે " સમષ્ટિના હિતને અર્થે જે સમારંભ થાય છે તેને માટે તેના વ્યષ્ટિરૂપ એક અંશે દોષ કાઢવો જોઈએ નહીં. તો તું શા માટે ક્ષોભ પામે છે? તારા પ્રધાન કરણને (ચિદાભાસને) પૂછ કે તું શું મરી ગયું છે, કે ભ્રષ્ટ થયું છે કે તું શઠતા કરે છે, કે શું તું પશુરૂપ થઈ બીજાં પશુઓનાં ટોળાં સાથે ભળી તેમના ભેગું તૃણાદિક ચરવા નીકળી પડ્યું છે?" (વિ. મા. અધ્યાય ૯. પાદ ૩૯)-અથવા આપણા શ્રુતિવાક્યની ભાષામાં બોધીએ તો **द्वा सुपर्णा** વાળી શ્રુતિમાંનું અનીશ પક્ષી પોતાની જાતને પૂછે છે કે આ " ઈશિતું સામ્ય પામવાનો અભિલાષ છોડી, અભોક્તા મટી, અનીશરૂપે જ પિપ્પલનું આસ્વાદન કરવા અને અનીશ મૂઢ બની રોવા શું તું તત્પર થાય છે ?" (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩, પ્રકરણ ૬ પાનાં ૧૩૨-૩.) ગૃહસંસારનો તેમ રાજાનો અધિકાર સાચવવાને માટે ઈશ્વરે નિયોજેલો જીવ પોતાનું પરાજ્ઞાવશ કર્તવ્ય કરતો કરતો તેને અંગે થતાં સુખદુઃખાદિ ફળનો આમ ભોક્તા થતો નથી. પ્રકૃતિથી નિયત થયેલા એકત્વ વિશ્વનો પોતે એક અંશ છે અને પોતાના જેવા જ અન્ય અંશો સાથે અને એ અંશોની અંશિની સમષ્ટિ સાથે પ્રકૃતિએ પોતાનો (ઓરેલ્યસનો) સમવાયસંબંધ યોજેલો છે તે સંબંધ-યોજનાને હિતકર જે જે કાર્ય ઉપર પ્રકૃતિ એનો નિયોગ કરે તેનાથી તેને સુખ થાય કે દુઃખ થાય પણ તેથી અસંતોષ પામવાનું કાંઈ કારણ આ મહાત્મા જોતો નથી: (વિ. મા. અ. ૧૦ પા. ૬.) અથવા ઋષિલોકની ભાષામાં એનું ભાષાન્તર કરીએ તો **को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यताम्** ॥ પ્રકૃતિ આપે અને પ્રકૃતિ લે; પ્રકૃતિને કહેવું કે 'ગમે તે લઈ લે;' અને આ વાક્ય અહંકારથી નહીં પણ સંતોષથી

કહેતું. (વિ. મા. અ. ૧૦ પા. ૧૪.) ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम्। એ શ્રુતિમાં कस्यचित् એટલે પોતાનું તેમ પારકું એ અર્થ કરનાર ભાષ્યના જેવો ઓરેલ્યસના આ ઉદ્ગારનો બોધ છે.

"જ્યારે તને કોઈ વાતનો શોક થાય છે ત્યારે તેનું કારણ તારા મોહનું આવરણ છે. આ આવરણથી તું સત્ય વાત ભૂલી જાય છે કે મનુષ્યમાત્રનો ચેતન અંશ દેવરૂપ છે અને પરમ દેવમાંથી પ્રકટેલો સ્ફુલિંગ છે; તું ભૂલી જાય છે કે કંઈ પણ વસ્તુ મનુષ્યની પોતાની નથી, પણ તેના સર્વ પદાર્થ અને તેનાં બાળક અને તેનું શરીર પણ એ પરમદૈવત પાસેથી આવેલું છે; તું ભૂલી જાય છે કે આ જે દેખાય છે તે તે સર્વ માત્ર તારા મનનો અભિપ્રાય છે અને તું ભૂલી જાય છે કે મનુષ્ય માત્રનું જીવન કેવળ વર્તમાનમાં જ છે અને તે પણ ખોવાઈ જાય છે." (વિ. મા. અ. ૧૨, પા. ૨૬.)

આમાંનાં છેલ્લાં બે વાક્યનો અર્થ આપણને પરિચિત છે. તેમાંના પ્રથમ વાક્યનો વિસ્તાર કરતાં અન્યત્ર તે કહે છે કે "અન્ય મનુષ્યોનાં કર્મ જ્યારે આપણને અપ્રિય લાગે છે ત્યારે સત્ય જોતાં એ કર્મ કંઈ આપણને અપ્રિય થતાં નથી, પણ તેને માટેનો આપણો અભિપ્રાય એ અપ્રિયતાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અભિપ્રાય ભૂસી નાંખીએ તો એ અપ્રિયતા પણ ભુસાઈ જાય." (વિ. મા. અ. ૧૧. પા. ૧૭.) એ જ આશયનું વચન આપણા મહાત્માઓ કહે છે કે

न रम्यं नारम्यं प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि।
प्रियत्वं वस्तूनां भवति खलु तद्ग्राहकवशात्॥

"મનુષ્યમાત્રનું જીવન કેવળ વર્તમાનમાં જ છે અને તે પણ ખોવાઈ જાય છે" એ વાક્યને સ્થાને વધારે વિસ્તારવાળું વાક્ય બ્રાહ્મણ કવિ મહારાજ હરિશ્ચન્દ્રના મુખમાં મૂકે છે કે

मध्ये व्यक्तमनादिविभ्रमवशादव्यक्तमाद्यन्तयोः
पञ्चत्वं प्रकृतिः स्मृतास्य जगतस्तत्पञ्चधा संभृतम्।
संसारार्णववीचिभङ्गवलनैर्योगा वियोगैः समा-
स्तन्मोहादपरं न वेद्मि विदुषां मोहस्य यत्कारणम्॥

'મનુષ્યનું જીવન તો શું પણ સર્વ પ્રકૃતિ પોતે મધ્યકાળમાં જ વ્યક્ત થઈ જાય છે અને આદિમાં અને અંતમાં ભુસાઈ જાય છે. જેમાં આ સંસારસાગરના તરંગો ભાગી જાય છે ને વળી જાય છે તેવા વિયોગ તે યોગના સમાન જ છે; માટે વિદ્વાનોને તો શોકનું કારણ મોહ વિના અન્ય કાંઈ નથી (ચંડકૌશિક)

આવી રીતે આ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય આર્ય લક્ષણદ્રષ્ટાએ દીઠેલું 'એકત્વ' કેટલેક અંશે આપણા પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓએ પ્રત્યક્ષ કરેલાં એકત્વ જેવું જ છે અને એ ઉભય દ્રષ્ટાઓના શોક અને ભય એ એકત્વદષ્ટિથી વિરામ પામ્યા છે. તે બે વચ્ચેના ફેરમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા ચતુર્થાશ્રમના જેવું કાંઈ પણ ઓરેલ્યસના દર્શનમાં હતું નહીં એટલું જ નહીં પણ તેની સ્થિતિ પ્રકૃતિના ક્રમથી વિરુદ્ધ ગણાતી. આથી ત્યાંના જ્ઞાનીઓ જનકવિદેહી અથવા શ્રીકૃષ્ણના આશ્રમના જેવા આચાર પાળતા, અને તેમના જ્ઞાનનું ફળ યોગવાસિષ્ઠથી રામને અને ગીતાથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયેલાં જીવન જેવાં જીવનથી સિદ્ધ થતું. જ્યારે આપણા બ્રહ્મચારી અથવા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો તેમ વાનપ્રસ્થ અને ચતુર્થ આશ્રમના આશ્રમીઓ દ્રવ્યથી કેવળ વિરક્ત રહી અથવા અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી તૃપ્ત અને વિશેષ દ્રવ્યથી અનાસક્ત રહી કેવળ સાક્ષરજીવન ગાળતા, ત્યારે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અર્થોપાર્જન-આદિ વ્યવહારના પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત રહી પ્રાચીન વાક્યબોધનું દોહન કરતા અને તેનાં લક્ષણોવડે પોતાની પ્રવૃત્તિમાત્રને સ્વીકારી લઈ, ફલૈષણાનો ત્યાગ કરી અને સકર્મતાને સ્વીકારી, એ સંસ્કારવાળી પ્રવૃત્તિઓદ્વારા સંસારનું કલ્યાણ કરતા તે આપણે એ દેશનાં ત્રણે દૃષ્ટાંતોથી જોઈ લીધું. તેમનાં જેવાં પ્રવૃત્તિજીવનથી લોકકલ્યાણ વિશેષ થાય કે આપણા લોકનાં જેવાં નિવૃત્તિજીવનથી વધારે થાય તે સહસા કહેવું કઠણ છે અને બેની યોગ્ય તુલા કરવા વિના કંઈ પણ કહેવાથી તો અયથાર્થ જ્ઞાન જ થાય. પરંતુ પ્રથમ દર્શનથી એટલું તો જણાય છે કે આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર ભ્રમરૂપ છે એવું આજની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું કહેવું અસત્ય હોય, તેમ સ્ટોઈકદર્શનના કરતાં આપણા આર્યોના સચ્ચિદાનંદાનુભવમાં ઋતક્રમ ઉપરાંત કાંઈ વિશેષ સત્યાનુભવ હોય, તો તો આપણાં નિવૃત્ત સાક્ષરજીવનથી જ આ દેશને એ વિષયનું જ્ઞાન થયું તેટલી આવાં જીવનની ફલાધિકતા છે. તેમ જ બીજી પાસથી

વિચાર કરીએ તો પાશ્ચાત્ય પ્રાચીનોની લક્ષણદૃષ્ટિએ ઋતક્રમના સંસ્કારોથી ત્યાંના લોકની પ્રવૃત્તિને એવી તો સંસ્કારી છે કે તેનો લાભ આજના પાશ્ચાત્યો પણ ઐહિક વિષયમાં ભોગવે છે અને તે લાભ આપણા લોકમાં જણાતો નથી એટલી વાતમાં સ્ટોઈકદર્શનના પ્રવૃત્તિજીવનની ફ્લાધિકતા છે. હાલના યુગમાં પાશ્ચાત્યોના સંસર્ગવશાત્ આપણા લોકનાં જીવનમાં આવાં પ્રવૃત્તિજીવનની આવશ્યકતા પ્રાણપોષક પવનની આવશ્યકતા જેવી છે તો નિવૃત્તિજીવનની આવશ્યકતા જલપાનની આવશ્કતા જેવી છે એ આગળ જતાં આપણે જોઈશું અત્ર તો એટલું જાણવું બસ છે કે આ બે જીવન વચ્ચે દેખાતો વિરોધ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોતાં વિરોધાભાસ જ છે. ઉભય જીવન સાક્ષરજીવન છે, કારણ ઉભયની સ્થિતિ વાક્યબોધના પ્રવાહ પાસે સર્વકાળ રહે છે અને ઉભયની દૃષ્ટિમાં એ પ્રવાહનાં પ્રતિબિંબ વાહન પામ્યાં કરે છે અને તેમાંથી એક અથવા અન્યરૂપે પ્રતિફ્લિત થયાં કરે છે.

આ બે જીવનની વચ્ચે વ્યાવર્તક વસ્તુ માત્ર આ જ છે કે લક્ષણદ્રષ્ટાના કેવળ નિવૃત્તિજીવનની દૃષ્ટિમાં પડેલાં પ્રતિબિંબનું પ્રતિફ્લન અન્ય પુસ્તકોમાં થાય છે અથવા આ પુસ્તક-ઉપદેશથી અન્ય જીવોમાં થાય છે ત્યારે એ જ દ્રષ્ટાના પ્રવૃત્તિજીવનની દૃષ્ટિમાં પડેલાં પ્રતિબિંબનું પ્રતિફ્લન, તેવી જ રીતે થવા ઉપરાંત, એ જીવન જીવનારની પ્રવૃત્તિમાત્રમાં થાય છે અને આ બીજી જાતના પ્રતિફ્લનને આપણે લક્ષ્યસંસ્કાર અથવા લક્ષણસંસ્કાર નામથી ઓળખ્યું છે. આથી એ જીવનની સાક્ષરતામાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા આવવી જ જોઈએ એવું નથી. —અપૂર્ણ*

---

* 'સાક્ષરજીવન' નો આ લેખ કર્તાએ અહિંથી અધૂરો મૂક્યો છે-પ્ર૦

પરિશિષ્ટ

તરજુમા અને ટિપ્પણ

આ તરજુમા શબ્દશઃ કોઈક જ સ્થળે છે; ઘણે સ્થળે તરજુમો અને ખુલાસો, તરજુમો અને કર્તાએ પોતાની દલીલમા તે જે અર્થમાં ઘટાવ્યો હોય તે, તરજુમો અને ટિપ્પણ, એમ સેળભેળ છે; કેટલેક સ્થળે મૂલને વિસ્તાર્યું છે, તો ક્વચિત્ ટુંકાવ્યુ પણ છે.

ટિપ્પણને નામે જેટલું લખાણ કરવું હોય તેટલુ થઈ શકે એવો આ ગ્રંથ છે. પણ અહીં કર્તાનો આશય સમજવામાં સુગમતા કરી આપવાને માટે જેટલાં અનિવાર્ય લાગ્યાં એટલા જ ટિપ્પણ લખ્યાં છે. નિબંધમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉતાવળને લીધે અસ્પષ્ટ કે ક્લિષ્ટ લખાણ રહી ગયું છે, ત્યાં પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં જેવો અર્થ બેસે છે તેવો ટૂંકામાં જણાવ્યો છે.

વળી સમાલોચકમાં આ નિબંધ છપાયેલો તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે; તેમાંથી ઘણીખરીના મને સૂઝે છે એવા સુધારા અહીં સૂચવ્યા છે.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

૪૨ यस्मागमः—

જેની વિદ્યા તેની કેવળ જીવિકા–તેનું નિર્વાહસાધન માત્ર છે, તેને વિદ્વાન નહીં પણ જ્ઞાન નામે વણજને વેચનાર વાણિયો કહે છે.

૪૩ તે श्रोत्रियाः—

તે પૂજ્ય શ્રોત્રિયો–ઉત્તમ વેદિયા–બ્રહ્મતત્ત્વનો પાકો નિશ્ચય મેળવવાને માટે અતિવિસ્તીર્ણ અને શાશ્વત એવા શ્રુતિરાશિ–વેદ અને વેદવિદ્યાઓ–નું સેવન કરે છે. વિદ્યાસેવન બીજા કોઈ પુરુષાર્થ માટે ઉપયોગી હોય એટલું કરવું એ દૃષ્ટિ આવાઓને અધોગામી લાગે છે; વિદ્યાસેવન જ એમનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

૪૪ પંક્તિ ૬–૮: દ્રવ્યને માટે દ્રવ્ય—

સંસારો શબ્દ અહીં યૌગિક (etymological) અર્થમાં લેવાનો છે: ઉત્સાહ, ભોગ, દુઃખ આદિ ચચળ તુચ્છ મનોવૃત્તિઓ. **દ્રવ્યજીવનઃ** દ્રવ્યમય દ્રવ્યપરાયણ જીવન. **દ્રવ્યલોકઃ** આવા દ્રવ્યજીવન જીવનારાઓનો બનેલો લોક. **અન્યદાઃ** અન્ય કાળે.

૪૭ પંક્તિ ૧૨: મધુરનના મૌહક—મોહન જોઈએ.

૫૩ And the minds—

અને માણુસોનાં મન સૂર્યોની ગતિ સાથે-દિવસ પર દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ-વિશાળતર થતાં જાય છે.

ટેનિસન કૃત લોકસ્લી હોલની જે પંક્તિ આ અવતરણનું મૂલ છે તેમાં અહીં કર્તાએ minds અને largened લખ્યું છે તેને બદલે thoughts-વિચારો અને widened એ શબ્દો છે. તેમાંથી બીજાને બદલે largened લખાયુ એ સ્મૃતિક્ષતિ ગમે તેવી ઉતાવળમાં પણ અસહ્ય ગણવી પડે એવી છે. વળી મૂલમાં આ પંક્તિઓ કાવ્યનાયકની માનવપ્રગતિમાં પરમ શ્રદ્ધાના ઉન્નત ઉદ્‌ગાર છે, તેને બદલે અહીં પૈસા જોડનાર માણસનો લોભ દિન પર દિન વધી નિઃસીમ થઈ જવો ઘટતો છે, એ વિચારના સમર્થનમાં આ પંક્તિનો ઉપયોગ થયો છે, તે જાણે એક ભવનો બ્રાહ્મણ પછીના ભવમાં શૂદ્ર જન્મે એ પ્રકારની અસદ્‌ગતિ થઈ છે.

૫૪ પંક્તિ ૪-૨૮: તત્ત્વદર્શી સાત્ત્વિક...સ્વસ્થ બને છે.

ઉતાવળને લીધે આ ભાગ કંઈક અસ્પષ્ટ રહી ગયો છે. વિચારશૂન્ય માણસ સાધ્ય-લક્ષ્ય-પરમાર્થના ભાન વગરનું જીવન જીવે છે તે કેવળ જડ કે પાશવ જીવન છે. પામર જીવોનું આખું જીવન આવું. બીજઓમાં મોડો-વહેલો મનુષ્યત્વનો ઉદય થાય છે. વિચારબીજમાંથી જીવનસાર્થક્યના ભાનનો આ ફલોદય પ્રકૃતિ પરિસ્થિતિ કેળવણી દેશકાળ આદિ ભેદને લઈને જુદા જુદા માણસોમાં જુદાં જુદાં રૂપનો દેખાય છે.

૧. જ્ઞાની થઈ શકે એવા માણસો વેદાન્તના સ્વરૂપાનુસંધાન માટે કે વિજ્ઞાનના પરમતત્ત્વના અનુભવને માટે મથે; ભાવિક હોય તે વિષ્ણુ, તીર્થંકર, ક્રાઇસ્ટ, કે બીજા ઇષ્ટદેવમય થવા મથે: સાંયમાન રૂપ ફલોદયનો એક પ્રકાર આ: આવા પુરુષો તત્ત્વદર્શી.

૨. કેટલાક બહુધાભાવથી પ્રેરાય, તેને જ પરમ પુરુષાર્થ ગણે, અને લોકકલ્યાણના અનંતવિધ નાનામોટા આશયોમાંથી એક કે વધારેને માટે મથે: રાજકાર્યોને, વ્યાપારોદ્યોગવિવૃદ્ધિને, વિજ્ઞાનની ઉપકારક શોધોને, સાહિત્યને, કલાને, કેળવણીને, અથવા તો રોગાદિ ઓછા થાય એવી, ગરીબાઈ અજ્ઞાન અને તજ્જન્ય મોહ દુઃખ આદિ ઓછાં થાય એવી, અને એવી એવી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિમાંથી એક કે વધારેને પોતાનું જીવન સમર્પવામાં કૃતકૃત્યતા માને: સાંયમાન રૂપ ફલોદયનો બીજો પ્રકાર આ: આવા પુરુષો પુણ્યદર્શી.

૩. કેટલાક કુટુંબધર્મ કે જ્ઞાતિધર્મને જ ઉત્તમ પદે સ્થાપી કુટુંબીઓ અને જ્ઞાતિજનોનો અભ્યુદય સાધવા પાછળ મંડે: ત્રીજો પ્રકાર આ: આવા પુરુષો દેહદર્શી.

હવે આમાંથી પહેલા ઉદ્દેશથી પ્રેરાતા હોય છે એવા માણસોની દૃષ્ટિમાં

દ્રવ્ય એક ગૌણ સાધન તરીકે પણ નકામું પડી જાય છે, બાળક અન્નપાચનની -ઉમરે પહોચતા ધાવણ તેને જેમ નકામું પડી જાય છે તેમ.

પણ બીજા બે ઉદ્દેશોથી પ્રેરાતા માણસોની દૃષ્ટિમા દ્રવ્ય એટલુ નકામું પડી જતુ નથી, પરણેલો સ્વાવલબી અને પોતાનો મુખ્ય ધર્મ પોતાની સ્ત્રી અને સતતિ તરફ જ છે એમ ગણનારો માણસ વૃદ્ધ માબાપની સાથે રહેતો હોય છે અને એ માબાપ તરફ એની જેવી વૃત્તિ અને વર્તણૂક હોય છે, તેવી આ જાતના માણસોની વૃત્તિ અને વર્તણૂક દ્રવ્ય તરફ થાય છે

વળી વિશેષમા આ પણ સમજવાનુ છે કે આ જાતના માણસોમાથી વત્તાઓછા એવા પણ દેખાય છે કે તેમના દ્રવ્ય માટેના મથન અને કાળજી સાધ્યસાનનો ઉદય થયા પછી યે સ્થૂળ દૃષ્ટિને તો પહેલાના જેવા જ ચાલુ રહેતા લાગે છે, અને તો પણ સૂક્ષ્મ વિવેકથી જોઈ શકાય છે કે એવા લોકોમા પણ વિચારબીજના પરિપાકથી આવ્યો ફેર તો પડેલો જ છે કે પહેલા જ્યા એમની દૃષ્ટિમા કર્યું જ સાચ્ય હતું નહી અથવા તો દ્રવ્ય જ સાધ્ય હ ત્યારે સાધ્યસાનનો ઉદય થયા પછી એવા લોકોની દૃષ્ટિમા યે દ્રવ્ય હવે મ સાધન છે દ્રવ્યની આશા નિ સીમ આશા જેવી મટીને ગમે તેવા વિશાળ પણ તટવાળા સમુદ્ર જેવી થાય છે એમ જે લખ્યુ છે, તે રૂપ આવા પુરુ ઘટે છે

૫૫ Man wants but—

માણસને આ અવનીતલ ઉપરના સત દરમિયાન અવશ્ય જોઇએ બહુ જ થોડુ, અને તે પણ કઈ લાબી મુદત માટે નહી

૫૭ ક્ષીણે પુણ્યે—

સ્વર્ગલોકની ઝાખી થાય એટલુ એમનું પુણ્ય, ત્યા ટકી શકાય જે પુણ્ય નહી, એટલે બીચારાને રહેવાનુ તો મૃત્યુલોકમા જ, તૃપ્તિની ઝાખી ખરી, પણ રહેવાનું એમને સર્જેલુ છે અતૃપ્તિના મુખમા જ. આટલુ મેળવ્યુ છે તે ઓછુ નથી, હવે વધારે માટેના પ્રયાસથી નિવૃત્ત થઈ કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈએ તો બહેતર એમ વિચાર આવે ખરો, પણ એ પુણ્ય-એમની ઊર્ધ્વગતિ-આ વિચાર આવ્યો એટલાથી જ માફ, એ વિચ અનુરૂપ આચરણ એઓ રચી શકે નહી, એમના આચરણ તો ચાલ્યા પહેલાના જેવા જ અને વળી એમાથી કેટલાક-પેલા શિયાળથી દ્રાક્ષનો લુ લેવાયો નહી એટલે મો બગાડીને તે ઉતરેલ દ્રાક્ષને ભાડવા લાગ્યો કે તે ખાટી છે, ખાટી! હુ તો મોમા આવીને પડે તોય થૂકી નાખુ! પ્રમાણે-એથી જુદા આચરણ તો મૂર્ખતા કહેવાય એવો પક્ષવાદ પણ કે

૫૯ ધર્મો વિશેષો—

હે રાજન્. માણસનામાં જે વિશેષ છે, જે ગુણ માણસ જાતને બીજી જાતોથી વ્યાવર્તક છે, તે ધર્મ છે; માણસજાતમાં જે માણસો ધર્મહીન તે પશુતુલ્ય.

૫૯ We must have—

આ દુનિયામાં આપણને ઈશ્વરવાણી-બાઈબલ-ઉપરાંત પણ કંઈ ને કંઈ અવશ્ય જોઈએ. જુઓ આ નહેરો, આ પુલ જેના ઊંચા ચણેલા થાંભલા પાકા પાયા, આ કોલસાની ખાણોના ઊંડાણમાં ચાલતાં એંજિનો. અને પછી-શહેર આગળ આર્કરાઈટની ગિરણીઓના દાખલા. માણસને ઈશ્વરવાણી ઉપરાંતનું પણ કંઈ જ્ઞાન હોય તો જ, હું ધારું છું કે, તે આવી વસ્તુઓ બનાવી શકે. આપણા ધર્મોપદેશકોમાંના કેટલાક તો એવો જ ઉપદેશ કર્યા કરે છે કે જાણે માણસને બીજું કશું યે કર્તવ્ય હોય નહી, તેણે આખો જન્મારો બસ આંખ મીચી રાખવી, આંતર્દૃષ્ટિમાં જ લીન રહેવું. અને બેશક દરેક માણસને ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ-ખરો આત્માનો પ્રેમ-હોવો જ જોઈએ. વળી બાઈબલ છે તે ઈશ્વરવાણી છે એ પણ નિઃસંશય. પરંતુ બાઈબલમાં જ શું કહ્યું છે? જુઓ, બાઈબલ જ કહે છે ને કે જે કારીગરે દેવાલય બનાવ્યું તેનામાં ઈશ્વરે પોતાનો અંશ મૂક્યો, અને તેથી તે કારીગરની આંગળીઓમાં કુશલતા આવી અને તે કોતરકામ તેમ બીજી યે શોભા કરી શક્યો. [જુઓ ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ-એક્સોડસ, પ્ર૦ ૨૫-૩૧, ઇત્યાદિ.] મારું કહેવું મારી દૃષ્ટિ પણ એ જ છે. બધી ચીજોમાં અને દરેક ટાણામાં ઈશ્વરનો અંશ છે જ; રવિવાર ઈશ્વરનો તેમ બીજા વાર તેના છે. દરેક ભોગ કામમાં ને નવી શોધમાં, ગણિતમાં અને યંત્ર-કારીગરીમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે જ. આપણા આત્માઓમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા છે એટલું જ નહી પણ આપણી હાથ-ચાલાકીમાં અને આપણા બુદ્ધિ-વ્યાપારોમાં પણ તેની પ્રેરણા છે. અને જો કોઈ મજૂર મજૂરીના કલાકો ઉપરાંતની ફુરસદમાં કંઈ કંઈ કામ કરે,—તેની વહુને સારું ચૂનો ચણી આપે, કે તેના બિચારા હાથ ખોયના વાડામાં ખોદખાદ કરીકરીને પટેટાં કે બીજું વાવે, તો વખતનો આવો ઉપયોગ પણ સદુપયોગ છે, અને તેની આવી મજૂરી દરમિયાન ઈશ્વર તેની પાસે જ છે એમ સમજવાનું છે,—તે કોઈ ધર્મોપદેશકનો ઉપદેશ સાંભળતો હોય અને પ્રાર્થના કરતો હોય અને ખરી લાગણીથી પશ્ચાત્તાપનાં રુદન રોતો હોય, તે દરમિયાન ઈશ્વર તેની પાસે હોય તેટલો જ.

૬૧ Dinah, how can—

હાઈનાહ, આપણે એક બીજાનાં થઈ રહીએ અને આપણાં જીવન એક કરી લઈએ, એમાં વળી સદાચરણથી પ્રતિકૂલ જેવું કંઈ યે શેનું હોય જે? આ

આપણી જબરી પ્રીત આપણાં હૃદયોમા કોણે ઊભી કરી? એ કરતાં વધારે પવિત્ર કઈ યે હોઈ શકે ખરુ ?

Yes, Adam—

હા એડમ, હુ જાણું છુ કે લગ્નની ગાંઠ પવિત્ર છે, જે જોડાંની એ ગાંઠે જોડાવાની પ્રેરણા સાચેસાચી હોય, અને જેમને બીજી પ્રેરણા જ ન હોય, તેમને માટે.

૬૨ પંક્તિ ૨૨: સુવર્ણઅંડ—

જુઓ (ઉ. ત.) મનુસ્મૃતિમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન; સ્વયભૂએ પ્રવાહીઓ (જલો-આપઃ નારાઃ) સર્જ્યાં, તેમા બીજ મૂક્યુ, સોનેરી ઇંડુ થયુ, જેનો પ્રકાશ સૂર્યના જેટલો; સ્વયંભૂએ પોતે આ ઇંડામાથી બ્રહ્મા અથવા પુરુષ રૂપે જન્મ લીધો ઇત્યાદિ.

ઉત્તરોત્તર સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ઇવોલ્યૂશન) ના સૃષ્ટિક્રમમાં અમુક આદિ વસ્તુ વધારેવધારે સૂક્ષ્મ ઊચા રૂપમા ઉત્તરોત્તર જન્મતી કે ખીલતી કે ચડતી કે પરિપાક પામતી આવે છે. કાલની દષ્ટિએ જે રૂપ મોડુ એટલે પછીનું છે, તે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ તેના આગલા રૂપ કરતાં-તેના પિતૃરૂપ કે માતૃરૂપના કરતાં ચડતુ છે. પરતુ આ પુત્રરૂપ જન્મે છે, મૂર્તાકૃતિ ધરે છે, તે પહેલા તે સ્વયભૂના ચિદાકાશમાં વિચારરૂપે સ્ફુરે છે; અને એ વિચાર ઉપર સ્વયભૂ સકલ્પ કે ઇચ્છાશક્તિ જે એકાગ્રતા કરે છે. તે એ વિચારોનો મૂર્ત જન્મ ઉપજાવવા માટેનુ એનું તપસ્ છે, જે એ વિચારબીજમા વધારે વધારે તેજ જમાવી એની પ્રસવદશા આણે છે. આ વિચાર-તપ-તેજ તે સુવર્ણઅંડ.

માણસમા યે સ્વયભૂનો અશ છે. એટલે માણસ વિચાર કરે, સાધ્ય એની દૃષ્ટિએ પડે, સાંયથી આકર્ષાઈને એ તેને સિદ્ધ કરવા નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્તિ માડે. એટલે આ સાધ્ય કિંવા વિચારબીજ રૂપ ધર્મના સુવર્ણ-અંડમાં એની આગલી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનુ આખું તંત્ર-એની આખી પ્રકૃતિ-પોતાનુ અસલ રૂપ ક્રમેક્રમે ત્યજી સમુત્ક્રાન્ત થવા માડે. સાધ્ય પોતે પણ લાબા કાલ સુધી એક જ રૂપનુ રહેતુ નથી આગલી આગલી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને સમુત્ક્રાન્ત કર્તું કરતુ એ જાતે પણ સમુત્ક્રાન્ત થતુ આવે છે. વળી महाजनो येन गतः स पन्था એ ન્યાયે આવી સમુત્ક્રાન્તિ પ્રથમ થોડા માણસોમાં આરભાય છે, તે ક્રમેક્રમે આખી પ્રજામા પ્રસરે છે. દેશદેશના દેશધર્મ અને યુગયુગના યુગધર્મ આ પ્રમાણે ઊગે છે, ફેલાય છે, મધ્યાહ્નદશામાં તપે છે, અને (નવા દેશધર્મ યુગધર્મના વધતાં જતાં તેજ આગળ) આથમે પણ છે.

૬૩ श्रुतयो विभिन्नाः—

શ્રુતિઓ જુઓ તો અનેક અને એક બીજાથી જુદી જુદી; સ્મૃતિઓનું પણ એમ જ; જેનું વચન પ્રમાણ ગણી શકાય એવા કોઈ એક જ મુનિ-મહામુનિને શોધવા જઈએ. તો એમા પણ એ જ દશા; ખરે, ધર્મનું પરમ

તત્ત્વ અહન અતલ ઊંડાણમાં હોઈ તેનો તાગ પમાય એમ જણાતું નથી; અને આચરણો તો કઇને કંઈ ઘડીએ અને પળે કરવાં જ પડે છે.—માટે સર્વસામાન્ય સરલ સુગમ ધોરણ આ જ છે કે મહાજનને, પ્રતાપી પ્રતિષ્ઠિત મહાપુરુષને, જેવાં આચરણ કરતો જોઈએ તેવાં આપણે પણ (આપણાથી બને એટલો વિવેક વાપરીને) કરવાં; દુનિયામાં જે મહાપુરુષ તરીકે અંકાઇ ચૂક્યો હોય એવા કોઈ એકને પગલેપગલે આપણે પણ યથાશક્તિ પગલાં ભરવાં.

Laughing philosopher—હસતો ફિલસૂફ, ગ્રેસનો ડિમોક્રિટસ, જે પરમાણુવાદ (atomic Philosophy) ના આદિ ફિલસૂફ તરીકે વધારે જાણીતો છે.

Weeping philosopher—રડતો ફિલસૂફ, ઇફીસસનો હિરેક્લાઇટસ, જેની ફિલસૂફી જૈન સ્યાદ્વાદના એક રૂપને મળતી આવે છે.

Cynics—એથેન્સમાં સાઇનોસાર્જિસ (Cynosarges) નામે એક કસરતશાળામાં સોક્રેટીસના કેટલાક શિષ્યો વાદવિવાદ માટે મળતા; આ ઉપરથી તેઓમાંના એકનો મત જ્યારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે એ અને એના ચેલાઓ સાઇનિકો કહેવાયા; સાઇનિક વાદનો આરંભ એન્ટિસ્થિનીસથી થયો; સાઇનિક ફિલસૂફોમાં સૌથી વધારે જાણીતો સાઇનોપીનો ડાયોજિનિસ થઈ ગયો.

Epicureans—સેમોસના એપિક્યુરસના અનુયાયીઓ.

આ સર્વના મત એકબીજાથી ભમે તેટલા ભિન્ન હો તથાપિ એ અને બીજા સર્વ ભૂતપૂર્વ તેમ ભાવિ મતમતાંતરો 'વચ્ચે આત્મકલ્યાણનું કારણશરીર ધર્મવિચારરૂપ છે તે સર્વત્ર તે જ અધિકાર ભોગવશે'—એટલું જ અહીં કર્તા કહેવા માગે છે, તેથી એમાંના જેટલાંનાં નામ અહીં ક. ન. ગણાવાયાં છે તેના પણ મત આપવાનું લંબાણ કરતો નથી. સ્ટોઈકવાદની રૂપરેખા કર્તાએ પોતે આગળ પૃ. ૧૬૮થી આરંભી છે તે આ અપૂર્ણ ગ્રંથના અંત સુધી ચાલે છે.

૬૪ પંક્તિ ૫ : કાળપાશે જોઈએ. કદાચ 'કાળમેરો' લખ્યુ હશે

પંક્તિ ૮-૯ : રસિકતા, આદિ...સુગ્મોને દર્શાવવાની, 'રસિકતા, આદિ વડે...સુગ્મોને દર્શાવતી' એમ કદાચ કર્તાએ લખ્યુ હશે.

૬૪ પંક્તિ ૩૦: મનુષ્યના કારણદેહના—

મનુષ્યનો કારણદેહ: મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જે વડે તે, એનો મનુષ્યભાગ, એનો ધર્મ.

જઠરેન્દ્રિય કોથળી આકારે, અંડાકૃતિનું, છે. દળાઈ અનેક પ્રવાહીઓ સાથે ભળીને અન્ન, મધ કે લોંદા જેવા રૂપમાં જઠર-કોથળીમાં ભરાય છે, તેનું પાચન–તેની રુધિર આદિ રસક્રિયા–એ કોથળીથી થાય છે; તે એ કોથળીની શક્તિ–એ કોથળીનું ચેતન–છે. આ વસ્તુ કે પરમાર્થને ઉપર સુવર્ણ-અંડ કહેલું તે રૂપક અહીં પણ લેવાયું છે. સુવર્ણ-અંડ કે જઠરાગ્નિ રૂપ મનુષ્યભાગમાં અન્ન રૂપ પશુભાગ સમુત્ક્રમે છે (evolves).

૬૫ પંક્તિ ૨: ઉદ્યોગમીમાંસકો—

ધર્મબુદ્ધિ-નિઃશ્રેયસાકાંક્ષા-તો બહુ થોડા માણસને પ્રેરે છે. ઘણાખરા સ્થૂલ દ્રવ્ય, ભોગ, વિજય, વૃત્તિતૃપ્તિ જે કરતા હોઈએ તેમાં ઉત્તમોત્તમ આનંદ અને ફળ મેળવવા, ઇત્યાદિ માટે મથે છે. આથી પણ શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય, કલ્પના, ટેક આદિ મનુષ્યની પાશવ તેમ દૈવી બધી શક્તિઓ ખીલે છે ઉપર (જુઓ પૃ. ૫૪ નું ટિપ્પણ) સુવર્ણ-અંડના સમુત્ક્રમ (evolution નો ઇશારો આવી ગયો છે, અને પશુભાગનો સમુત્ક્રમ અને સમુત્ક્રાન્ત થતા આવતા મનુષ્યભાગથી થાય છે એમ બતાવ્યું છે એ સિવાય સ્વતંત્ર રીતે પણ પશુભાગનો સમુત્ક્રમ થાય, પશુભાગપણું એનું એ જ રહે અને તો પણ સમુત્ક્રાન્તિ થાય, આખા મનુષ્યની સમુત્ક્રાન્તિ થાય, એ અહીં સ્વીકારવામાં આવે છે. અને આ જુદા પ્રકારનો સમુત્ક્રમ ઉપર પ્રમાણેના સમુત્ક્રમનો રોધક નથી, ઉપકારક જ છે, એમ બતાવવાનો આશય છે, જો કે લખાણ જોઈએ એટલું સ્પષ્ટ નથી.

૬૬ यत्र योगेश्वर—

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ, જ્યાં બાણાવલિ અર્જુન, ત્યાં શ્રી, ત્યાં વિજય, ત્યાં ઐશ્વર્ય, ત્યાં અવિચલ નીતિ-એ મારી મતિ છે.

अन्या जगत्—

મનની પ્રવૃત્તિ જગતનું કલ્યાણ કરનારી અને અજબ, વાણીના પ્રવાહની રચના અવર્ણનીય સુંદર અને અજબ, વળી કૃતિ લોકોત્તર, આકૃતિ દર્શીઓનાં હૃદયને હરી લેનારી, એમ વિદ્વાન હોય તેનાં તનમન, બોલીચાલી સર્વ કંઈ અજબ જ!

૭૦ How prospered—

આટઆટલી શારીરિક ઉથલપાથલો દરમિયાન એના પડની દશાના કંઈ સમાચાર? આસુરી સંપત-શયતાનની ઓલાદ કાબૂમાં તો આવી, પર તુ હજી યે તે એનામાં છૂપતી લપાતી હાજર છે, કે ના એ ભૂતાવળથી તે તદ્દન મુક્ત થઈ શક્યો છે? જવાબમાં એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે રોગીનાં ચિહ્નો આશા પડે એવાં ને એવાં ચાલે છે...એ કહી શકીએ છીએ કે શયતાની ઓલાદને સમગ્ર જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખી છે અને ધકેલી મૂકી છે, અને તેની જગામાં બીજું કંઈક દાખલ થયેલું જણાતું તો નથી.

૭૧ What highest—

આ નિઃસત્ત્વ સંસારમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને પણ મેં કોણ જોયો, જે મને કેવળ છાયાઓ-આભાસો-નો શિકાર અને છાયાઓનો શિકાર ન લાગ્યો- એનાં ઉપાધિ આવરણોનો બપકો ભેદીને આરપાર જોતાં તે મને તુચ્છ જંતુ

ન લાગ્યો! એવો કોણ મેં જોયો જેના વિશે મને આવો વિચાર ન ઊઠયો — અરે, તારી મહેચ્છાઓ તમામ મૂળ મળી, પણ, પણ, તે દરેકે દરેક સિદ્ધ થઈ હોત એમ માનીએ, તો પણ શું! પેલો કિશોર સિકંદર પોતાને જીતી લેવાને માટે એક ગ્રહ જ હતો બે નહીં, એટલા માટે રડયોઃ—એવફફ! આખું સૂર્યમંડલ કે એક આખું બ્રહ્માંડ કોઈ જીતે; તેથી પણ શું! જ્યારે જ્યારે હું આ તારાઓ સામે નજર માંડુ છું, ત્યારે ત્યારે તેઓની મારા ભણીની નજર કેવી યે હોય છે—એમના શાંત પરમ શાંત ધામોમાંથી નીચી નીચી ઊતરતી, દયાર્દ્ર, જાણે માનવ જીવનની અનિર્વચનીય ક્ષુદ્રતા માટે દૈવી આંસુએ ચળકતી! માનવજાતની હજારો પેઢીઓ, દરેક એક-બીજાના જેટલી જ આશાભરનારી, તે સર્વને કાળમહોદધિ ગળી ગયો છે, એકેનુ નામ નિશાન લવ માત્રે રહ્યું નથી; અને આર્દ્રા (Arcturus) અને મૃગ (Orion) અને લુબ્ધક (Sirius) અને કૃત્તિકાઓ (the pleiades), શિનારના મેદાનમાંના ભરવાડે એમને પ્રથમ જોયા તેવા ને તેવા જ અમર અજર પોતપોતાના અયનોમાં ઝગઝગે છે. અરે શું! આ કૂતરાની કોટડી જેવી નમાલી પૃથ્વીની તે શી બિસાત! અને એમાં કૂતરા જેવો જ રોતો હું યે કોણ માત્ર! હું કંઈ યે નથી કોઈ યે નથી એ જ વાત સાચી છે. પણ ત્યારે કંઈ યે લેખાય એવું. કોઈ પણ, શું છે-કોણ છે? તારી માનવજાતિ માત્રને ખપ જ નથી, તને તે નાત-બહાર કાઢે છે, તું તેનું એક કાપી નાખેલું અંગ જ છે વારુ, એમ તો એમ; કદાચ એ જ બહેતર છે!. હું હવે પહોંચ્યો હતો આ રાગશૂન્યતાની દશા જે એક મધ્યવર્તી બિંદુ છે: લૌકિક પામરતાના બિંદુથી નીકળીને લોકોત્તર મહત્તાના બિંદુએ જે કોઈને જવું હોય તે સર્વને માટે આ રાગવિમુક્તિના મધ્યબિંદુમાં થઈને જ માર્ગ છે.

૭૨ પંક્તિ ૩ કૂતરાની કોટડી—

લુબ્ધક (Sirius) ને કૂતરો (dog star) પણ કહે છે, બલ્કે એ જ એનું પ્રાકૃત નામ છે, એટલે પૃથ્વી માટે 'કૂતરાની કોટડી'ની ઉપમા મૂલમાં કુદરતી રીતે આવે છે. અમેરિકી વાચનારને વિચારક્રમ તૂટતો લાગતો નથી.

૭૩ It is Night—

માનવસૃષ્ટિમાં રાત ચાલે છે, અને દિવસ ઊગતાં હજી ઘણો કાળ જોઈશે; આપણે ધુમાડિયા ખડેરોના તેજ્વાસમાં રવડીએ છીએ અને સ્વર્ગના સૂર્ય અને તારા વચ્ચેવચ્ચે જાણે ભૂંસાઈ જાય છે, અને દંભ અને અશ્રદ્ધા-એ કાગમાભૂત-તેમની પલીત વિષયાસક્તિની સાથે સાથે પૃથ્વીને ખૂંદી વળે છે અને પોતીકી ગણે છે, આવા સમામાં શાંતિના અધિકારી તો તેઓ જ જેઓ જગતના વ્યવહારને પોકળ માયા ગણીને તે વ્યવહારમાં ઊંઘણસી જેવા ઘોરે છે.

When the whole—

જ્યારે આખો મનુવંશ હાસ્ય, રુદન, અને વિસ્મયનો અપાર ગગડાટ મચાવી રહ્યો હતો ત્યારે આપણો મુનિ મૌનમાં બેઠો હતો.

We say as—

ઉપર પ્રમાણે ફરી કહીશું કે આ માણસની અસાધ્ય રાગહીનતા છતાં પણ એના હૃદયમા કેવી કેવી યે ઉન્મત્ત આશાઓ સ્ફુરતી હશે !

૭૪ Silence as of—

મૃત્યુના જેવી નીરવતા, કેમ કે આ અતિઉત્તર પ્રદેશોમા યે મધ્યરાત્રિ પોતાની વિશિષ્ટતા રાખી રહે છે; એ સ્થળે સભળાય છે અને દેખાય છે માત્ર પર્વતોની ઈંદરુણ ભેખડો, અને મહલ્લોલ ધ્રુવસમુદ્રનો શાંતિપોષક ગદ્‌ગદ, અને તે ઉપર છેક જ ઉત્તરે લટકતો નીચો અને આળસુ સૂર્ય, જાણે એ પણ ઊંઘતો હોય એવો. તથાપિ એનો વાદળ-ઢોળિયો તો લાવચોળ કુંદનમય મરાઉનો હોય એવો છે અને એનો તેજગરિ તરલ અગ્નિસ્તંભ હોય એમ સમુદ્રના દર્પણમાં ફરફરતો ઊંડાઊંડો ઊતરી જાય છે અને મારા પગ તળે ક્યાંક છુપી જાય છે. આવી ક્ષણોમા એકાંત પણ અમૂલ્ય બને છે, કેમ કે વાસે જ્યા આખો યુરોપ અને આફ્રિકા-માત્ર ચોકીદારો બાદ કરીએ તો-ગાઢ નિદ્રામા પડેયો છે, અને સામે જોઈએ તો, આપણો સૂર્ય પણ જેના આગણામાંનો એક દીવો માત્ર છે, તેવો અમૃત-પ્રાસાદ અને ભવ્ય મૌનિ મહાન્કારા વિસ્તરે છે, ત્યા કોઈ સાથે બોલવા ઇચ્છે, અગર કોઈની દૃષ્ટિએ ચડવા ઇચ્છે, એવો તે કોણ હોય જે !

૭૫ The imprisoned Chrysalis—

કલેવર-પંજરમાં પૂરેલો કીટ હવે પાખધર જીવ બન્યો છે, અને એનાં ભાવિ ઉડ્ડયન ભલે ગમે ત્યાં થાઓ, પણ જીવદશામા આવ્યો તે હવે સદા યે રહેવાનો જીવ જ.

The passivity given—

જન્મથી જ એ મહાગ્રી છે, તે એનો ગુણ એના ભાગ્યચક્રને આંટે આંટે વધતો આવે છે. પાણીમાથી જેમ તૈલબિંદુ અલગ થાય, તેમ દરેક ધધામાથી અને જાહેર પ્રવૃત્તિ માત્રથી તરછોડાતો તરછોડાતો એ પડે છે આખરે આડ એકાંતમા અને સેવે છે જીવન કેવલ ધ્યાનનું. એની શક્તિઓનું સત્વસર્વસ્વ વર્ષો ને વર્ષો સુધી એક જ સાધના સાધે છે,-જે દુઃખનો ઉપાય જ નથી તે બસ સહેવું. સર્વત્ર વસ્તુઓનાં નામ-રૂપ એને દમે છે, એની સામે ઝગડે છે, એનો સત્યાનાશ કરવા મૂકી રહે છે: નામ-રૂપના પડ પછી પડને વીંધીને

તેમનામાં પૂરવઠ રહેલાં વસ્તુનાં સત્ત્વોને પામવામાં એ વિજયી નીવડે, તો જ એને શાંતિ અને ઠરવાનો ઠામ મળી શકે. પણ આ નામ-રૂપ આ આવરણાદિને વીંધી વસ્તુઓને પોતાને લેવી, એ તો શું [એને આગળ જતાં ઉપલભ્યો તે] વસનવાદનું-વસ્ત્રફિલસૂફીનું-પહેલવહેલું રેખાદર્શન નહીં? એટલે આ સર્વ ઉપરથી આપણને નથી લાગતું શું કે એવી ફિલસૂફીના શુદ્ધ હાર્દ તરફ એને જાણે કોઈ અણસારે અણસારે બોલાવી રહ્યું છે? અને આવા માણસના હાથમાં અને આવા દેશકાળમાં એ ફિલસૂફીનું કેવું વાન ધારશે તે પણ આ સર્વ ઉપરથી આપણે નથી કળી શકતા શું?

૭૬ Through many a—

આપણે ઘણાંય છિદ્રો દ્વારા ઝાંખ્યુ છે ટ્યુફેલ્સડ્રોખનું મનોરાજ્ય: એનું વિચિત્ર રહસ્ય-રેખ લગભગ ન્યારું વિશ્વચિત્ર; અને તે રેખા રેખા વધતાં કેવી રીતે ચીતરાયુ તે હવે આપણને છેક અગમ્ય નથી.

His outward biography—

એટલે એના જીવનની બાહ્યકથા, જે ઉપર નિર્દિષ્ટ બ્લ્યૂમાઈન-પ્રેમ-પ્રપાત આગળ ધસી પડી અતલ ગર્તોમાં વલોવાઈ બાષ્પકણોના ઊડતા મેઘરૂપ ધરતી આપણે જોઈ ગયા, તે ભલે એ ને એ રૂપમાં અધર લટૂમે તોપણ આપણને બહુ ચિંતા જેવું નથી. આપણા હેતુને માટે એટલુ પૂરતુ છે કે (એમાંથી જુદી જુદી જગાએ પડી પાણી રૂપે જોઈ શકાતા) કેટલાક 'ઊડાછીછરા પલ્વલો'ની માપણી ઉપરથી એ ઊડતા મેઘની ગતિની સામાન્ય દિશા વિશે અમે અટકળ બાંધી શકયા છીએ. અને અહીં સુધીના વર્ણન ઉપરથી પણ આપણે નથી જોઈ શકતા શું કે એ મેઘ પાછો હવે અહીં કે પણે, આ માર્ગે કે બીજે માર્ગે, એક કારણથી કે અન્ય કારણથી, વર્ષી ગયો છે, અને તેને પાછું એક વહેતા જલપ્રવાહનું દરશ રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે? બ્લ્યૂમાઈન ટ્યૂફેલ્સડ્રોખની પ્રીતિપાત્રનુ નામ છે. કેટલાક શબ્દો અવતરણ ચિહ્નો વચ્ચે આવે છે તેનું કારણ કે એ શબ્દો નાયકના જ મોતે ઉતારી લીધા છે એમ કર્તા બતાવવા માગે છે.)

૭૭ પંક્તિ ૧૯ : આકાલિક—

છે તે 'અકાલિક' જોઈએ. આકાલિક એટલે આજ બપોરે માંડીએ અને આવતી કાલે તે જ વખતે પૂરું થવાનું હોય એવું બાંધેલી મુદતનું. એ અર્થ અહીં નથી. સરખાવો 'આરાત્રિક.'

૭૮ But it is—

પણ અત્યારે તેમ જ ફિરે—સૃજનકાર્યનો આરંભ પ્રકાશથી છે.

આંખને દૃષ્ટિ મળે નહીં ત્યાંસુધી આખો અવયવસંધ બેડીઓમાં કેદ છે. ખરે જ તે પલ દેવદત્ત છે, જેમાં જીજ્ઞાસુબ્ધ આત્મોદધિ ઉપર શબ્દ થાય છે, જેવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિક્ષણમાં અ-રૂપ અવર્ણ્ય અભાવોદધિ (chaos) ઉપર શબ્દ થયો હતો, કે—સહે પ્રકાશ પ્રકટો! [જુઓ, ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ-જેનેસિસ, પહેલા જ શ્લોકો.] ઉત્તમોત્તમ માણસને પણ એવી પલનો અનુભવ ઈશ્વરની અસ્તિ કથનારો અને ચમત્કૃતિમય નથી શુ ? સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ એવો અનુભવ એની મગદૂરના પ્રમાણમાં પણ તત્ત્વતાએ એ જ પ્રકારનો નથી શું ? મૂલ પ્રકૃતિની મત્ત અવર્ણ્ય અરૂપતા (Discrod) [ઈશ્વર જ જાણે શી રીતે-પણ] શમે છે; અન્યોન્ય ઘર્ષણમાં મચેલાં અંધ મહાભૂત વ્યવસ્થાતત્ત્વ પામતાં જુદાંજુદા વ્યોમમંડલ બધાય છે; મહાગર્તના તલમાં ઊંડા વિશાલ ખડક-પાયા નખાય છે; ઉપર ગોળ વ્યોમઘૂમટ તેના સનાતન જ્યોતિઓ સમેત વિલસે છે; અને વ્યર્થ અંધ અભાવ (chaos) ની જગાએ ખીલતી, ફળદ્રુપ, ગગનવેષ્ટિત પૃથ્વી ઊપસે છે. હુ પણ હવે મારી જાતને કહી શકયો:—હે પિંડ, લોંદો મટ, પોત વિકસાવ! આ તેજોમય સુવ્યવસ્થિત બ્રહ્માંડમાં તુ પણ ભલે ને છેક જ લઘુ પરિમાણનું તથાપિ એક બ્રહ્માંડ [ब्रह्मणः अण्डं अर्थात् ब्रह्मणाधिष्ठितमण्डं] થા!

૭૯ The Thing Visible—

દૃષ્ટ માત્ર, કલ્પિત માત્ર, અરે કોઈ પણ પ્રકારે દૃશ્ય તરીકે કલ્પી શકીએ તે સર્વ, પેલી અપર વસ્તુનું આવરણ કે વસન માત્ર નથી તો એ બીજુ હોય જ શુ ?—પેલી અપર લોકાતીત ઇંદ્રિયાતીત કલ્પનાતીત અનામી વસ્તુ, જે સ્વકીય તેજ તેજના અભારને લીધે જ અદૃશ્ય છે!

The beginning of— .

જ્ઞાનલબ્ધિનું પહેલું પદ આ છે કે આવરણ વસ્ત્રાદિ તરફ ધારીધારીને જોયા કરવું, સુસજ્જ દૃષ્ટિ વડે જોયા કરવુ, એ બાહ્ય પટો પારદર્શક બને ત્યાંસુધી. આ દેશબાંધવનો સુજ્ઞ-શ્રેષ્ઠ [જર્મન મહાકવિ Goetbe] કહે છે કે, "ફિલસૂફનું સ્થાનક તો મધ્યમાં જ." વાહ, કેવુ ગંભીર સત્ય! એક તરફથી શિખરસ્થ સત્ત્વ જેની દૃષ્ટિમાં અવતરે, અને બીજી તરફથી જે નીચામાં નીચું છે તેને પણ જેની દૃષ્ટિ સત્કારી લઈ પોતા સમાન કરે, તે જ ઉચ્ચનીચ સર્વનો સમાન સમભાવીબંધુ, તે જ ખરો મધ્યસ્થ ફિલસૂફ.

गुणभूतो—

હે રાજન્, જે મા-માયા-નામરૂપનો ધવ-સ્વામી બને તેની સિદ્ધિમાં જય તો એક ગુણ-એક અંગ તરીકે આવી જાય જ.

૮૦ Happy he who—

સુખી તે, જે કોઈ પણ માણસના વસનાદિ (જેવાં કે વસ્ત્રાલંકાર, શરીર, મિલકત દસ્તાવેજાદિ, પ્રતિષ્ઠા–પદવી–શાખ–આદિ) આરપાર વીધીઃ તેના સ્વ–ભાવને સુસ્પષ્ટ કરી શકે; અને ઉ૦ ત૦, આ કે પેલા આલિજહાં મહાલાયમાં મંદમંદ જઠરાગ્નિથી કમતાકત થયેલું દેહયંત્ર નિહાળી શકે, તો એથી ઊલટું કોઈ કનિષ્ટમાં કનિષ્ટ કલ્લાઈ કરનાર [કાર્લાઈલના ધ્યાનમાં અહીં 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નામના જગદ્વિખ્યાત રૂપકનો કર્તા બનિયન Bunyan છે] માં એક અગમ્ય ભવ્ય ચમત્કૃતિ નિહાળી શકે.

Reader, the Heaven-inspired—

વાંચનાર, ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભાવાન મધુર કવિ, શ્રેષ્ઠ પદવીનો અમીર, કે રાજકુમાર; તારી પોતાની પ્રિયતમા, જે દિવ્યાલકા જપાવર્ણી લલિતભામિનીને તું ચાહે છે, અને દેવી સમાન પૂજે છે-(જે તે છે જ, જે અર્થમાં નરનારી માત્ર દેવદેવી છે તે અર્થમાં); સર્વ; અને વળી તું પોતે;—ઊતરી આવ્યાં છે પેલાં કદ્રૂપ, ભીષણકેશ, પાષાણાસ્ત્ર, પુરાણ, નરભક્ષક મહાવાનરમાંથી! અધમાધમ નરભક્ષકમાંથી સમુત્ક્રમે છે (evolves) નરરત્ન–નારીરત્ન; કેવલ બલાતિશયમાંથી વિકસે છે સૌંદર્ય. કાલવડે નહીં તો પણ કાલના પ્રવાહમાં કેવાકેવા ફેરફાર પાકે છે! કેમકે એકલી માનવજાતિ તો શું પણ જે જે પ્રવર્તે છે વા સાક્ષી છે તે તે સર્વ ખીલ્યા જ કરે છે, અવનવા જન્મ ધર્યા જ કરે છે, સૂક્ષ્મતર સંસ્કાર પામ્યા જ કરે છે.

૮૧ Cast forth thy—

તારી કૃતિ, અર્થાત્ તારો શબ્દ, આ સદા–સજીવન સદા–ચરિષ્ણુ જગતમાં ફેંકોર; એ પણ એક બીજ છે, જે અમર છે; અને, એક કહે છે, આજે ભલે ને એ કોઈનું પણ લક્ષ ન ખેંચે; એક હજાર વર્ષમાં તો એ ફાલીફાલીને એમાંથી એક અરાળીડ વડલાઓનું જંગલ થઈ રહ્યું હશે–કે કદાચ, અરેરે, એક ઇન્દ્રવારુણીની ઝાડી!

दिवसरजनी—

આ કાલ–નદ સમીપ વહે છે, વહ્યા જ કરે છે, અને પ્રાણિ માત્રને લોક માત્રને ભય ઉપજે એ પ્રકારે વહે છે, કેમ કે એના બંને તટના દિવસ અને રાતરૂપ કકડાઓ એમાં તૂટી તૂટીને પડયા જ કરે છે; વળી એમાં જે કોઈ પડે છે જે કંઈ પડે છે તેને આલંબન નામે મળતું નથી કે નથી તે કદાપિ પાછું નીકળી શકતું. છતાં આવા ભયાનક નાદથી કોઈ પાછું વળતું નથી–આઘે દૂરદૂર ખસી જતું નથી, મહાપુરુષો પણ એને છાંડી શકતા નથી, એવા તે મદમલિન' એના પ્રોદ્ધ ખરે અજબ છે!

यस्मिन्वस्तु—

જે વસ્તુઓ મને મારી લાગે છે તે જ વસ્તુઓ હૃદયને ચિંતા, કલેશ, દુઃખ આદિ કરનારી છે; ત્યારે જે વસ્તુ તરફ હું ઉદાસ છું તેમાં જ મને સ્વ-સાવરૂપ સંતોષનો પરમ આનંદ મળે છે.

नास्माकं—

અમારે નથી મેના-પાલખી, નથી હેમનાં કડાં આદિ શાલ પાઘડીનાં માન, નથી પાણીદાર ઘોડો, કે કોઈ અનુચર, કે શોભીતુ એક પણ વસ્ત્ર. હા, અહીં એક વસ્તુ છે ખરી: ભૂતળના સાહિત્યકલાવિલાસી અગણિત વિદ્વત્સઘની પ્રસાદીરૂપ, સર્વાંગસુંદર, ચિત્તમાં શાંતિશાંતિ વર્તાવી રહે એવી, અને બુદ્ધિને નમ્રતાનો સ્વભાવ પાડી દે એવી વિદ્યા અમારી છે ખરી.

૮૨ उदन्वत्—

પૃથ્વીના વિસ્તારનું પરિમાણ-સમુદ્ર. જ્યાંજ્યાં સમુદ્ર શરૂ થાય ત્યાં ત્યાં પૃથ્વીનો છેડો: સમુદ્રનું પરિમાણ-સો યોજન: ગગનનું પરિમાણ-નિત્યપ્રવાસી સૂર્ય રોજ રોજ માપી લે છે તેટલો ચકરાવો: આમ નાનામોટા ઘણાખરાને માટે અમુક માપની મર્યાદાના નિયમ છે; ત્યારે સત્પુરુષોની પ્રજ્ઞાના ચમત્કારિક ઉન્મેષોના વિજયને મર્યાદા જ નથી.

अमृतजलधेः—

પ્રતિભાશાળી સાક્ષરોની વાણીના ઉદ્ગાર ક્ષણ કઠિન તો લાગે, પણ તેમાંથી સદાસર્વદા અમૃત ઝર્યા કરે છે. એ ઉદ્ગારોને માટે બંધબેસતી આવે એવી ઉપમા જ નથી. હા, જો મેઘ સમુદ્રનાં ખારાં પાણીને બદલે અમૃતથી ભરેલા કોઈ સમુદ્રનાં પાણી પીયા કરતો હોય, અને પૃથ્વી જો કેવળ ખડકમય હોય, અને એવી પૃથ્વી પર ઉપર વર્ણવી ગયા એવો મેઘ સુંદર તારાઓના આકારના કરાં જ વર્ષાવતો હોય,-તો એવાં કરાં એ ઉદ્ગારો સાથે સરખાવી શકાય ખરાં।

પંક્તિ ૨૨-૩ કરી કારવી. કરી કરાવી. પણ 'કરી-કારવી' કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે.

साहित्ये सुकुमार—

न्यास-नितरां सिद्ध એવા ન્યાયદર્શનના દ્રવ્યગુણ આદિ સાત પદાર્થ: ગ્રહ; સિદ્ધાન્ત.

હું સવિધાન-ગ્રંથરચના-કરતો હોઉં ત્યાં ભારતી-મારી સરસ્વતી-ને ગમે

તે વિષય હોય છે તો પણ એક સરખી લીલા–એકસરખો આનંદ–થઈ રહે છે; સુકુમારવસ્તુ સાહિત્યમય હોય, અથવા તો ન્યાયદર્શનના સિદ્ધ પદાર્થોના સિદ્ધાંતોવડે દૃઢ ગૂંથેલો–ગાંઠેલો–કોઈનો ભાર નહીં કે જરા શિથિલ કરી શકે એમ રચેલો તર્કગ્રંથ હોય, બને સરખું છે: પતિ જો હૃદયંગમ હોય તો શય્યા સુંવાળી શોભીતી હો વા માત્ર દર્ભાંકુરની સોંય હો, પણ સ્ત્રીને એકસરખો આનંદ આવે છે. અહીં કુમાર અને ન્યાસ એ બે વ્યાકરણોનાં નામ પણ છે, જે બે વચ્ચે કવિ સૂચવે છે એવો ભેદ પણ છે.

૮૪ વ્યતિપઞ્જતિ—

સૌ પદાર્થોને અન્યોન્ય સાંધનાર કોઈ આન્તર હેતુ હોય છે. દર્શાંની દૃષ્ટિમાંથી અમુક વિચાર–ઉચ્ચગ્રાહ–વહે છે, અને પદાર્થ માત્ર કાર્ય માત્ર તેની સૃષ્ટિમાં–સૃષ્ટિનું જે દર્શન તે સ્વીકારે છે તેમાં–પોતાના આન્તર હેતુના જે જે પ્રમાણમાં પોષક, તે તે પ્રમાણમાં તે દરેક પદાર્થ–કાર્ય–આદિનું તે વત્તુઓછું મૂલ્ય ગણે છે.

આ સાક્ષર એકદેશી, ત્યારે યત્ર યત્ર મનો યાતિ૰ એ જેને લાગુ પડે છે તે સાક્ષર સર્વદેશી.

For my conversation—

સૌ સાથેના સમાગમ વાતચીત આદિમાં તો મારું વલણ, સૂર્ય જગતના સારા નરતા સર્વ પદાર્થો તરફ રાખે છે તે જ પ્રમાણે એક સરખું રાખું છું; સારા અને નરતા સર્વ તરફ (સૂર્યની માફક હું પણ) મિત્રતાનો મ્હોરો ધરું છું. વળી માનું છું કે કોઈ પણ માણસ કેવળ નરતો હોતો નથી. સામાન્ય રીતે નરતા ગણાય એવા માણસોમા પણ ઘણી સારપ હોય છે, એટલે કે એમનામાં જે જે સારપના અંશ હોય છે તેટલામાં જો આપણે તેમને રાખી આપણો તેમની સાથેનો સમાગમ એ ક્ષેત્ર પૂરતો જ રાખીએ તો. કોઈ પણ માણસની પ્રકૃતિ એવી વિસંવાદી અને કાન ફોડનારી હોતી જ નથી, કે તેની સાથે વાગતાં મીઠો સૂર પેદા કરે એવી બીજી કોઈ પ્રકૃતિ મળી જ ન આવે. હા, પ્રાચીન સૂત્ર સત્ય છે કે સદ્‌ગુણ મોટામોટા તો દુર્ગુણ પણ સામી તુલામાં મુકાય એવા! ઓછા ન તરે એવા! સદ્‌ગુણ ઉત્તમ પ્રકૃતિઓમાં જાણે કવિતા જેવો (કલ્પના પણ રીઝે એવો) અનુપમ ઓપ ધરે છે, તો એથી ઊલટી પ્રકૃતિઓમાં દુર્ગુણો પણ પોતાની શિખરાવસ્થાએ પહોંચે છે. અને તો પણ છેક પાપાવિષ્ટ અને ખારા ઝેર થઈ ગયેલા સ્વભાવોમાં પણ કેટલાક ભાગ નિર્મલ રહી ગયા હોય છે, જે પરિસ્થિતિના અત્યંત વિરોધમાંથી જ જાણે ખાસ શક્તિ મેળવતા હોય, ચારે તરફના ચેપી સંસર્ગથી જ જાણે પોતાનું શુદ્ધ રૂપ પૂરેપૂરું ખીલવતા હોય, એમ અનેરા તેજથી પ્રકાશી રહે છે.

૮૫ પંક્તિ ૨૩ : પ્રવાહ તેને જોનારની, આમાં 'તેને' ન જોઈએ.

૮૫-૬ When thou lookest—

જ્યારે તું બીજાઓનાં દૂષણો નિહાળતો હોય, ત્યારે જરૂર એમનામાં જે કંઈ ભૂષણ હોય તે પણ એક આંખે જોજે, અને વળી ભૂષણ-દૂષણનો તાળો પણ તપાસજે. એકતરફી દૂષણના દર્શનને બદલે આમ સમગ્ર અવલોકન કરીશ તો ઘણા માણસો, ઘણા પ્રાણીઓ, ઘણી વસ્તુઓ, તેમનાં દૂષણો છતાં પણ, સરવાળે તને વખાણવા જેવા જણાશે. વિષધરના દાંત જોતાં આપણને ભય અને દ્વેષ વછૂટે ખરો, પણ તેની જ આંખ જોતા આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થયા વગર નહીં રહે. દંશીલી પ્રકૃતિઓમા પણ કંઈક ચાહી શકીએ એવો ભાગ હોય છે; વિષ વિષના જ ઉતાર હોય છે; છેક, સદંતર અને લેશ પણ સારપના ભેળ વગરની દુષ્ટ કોઈ કરતાં કોઈ પણ ચીજ નથી. બહુ મોટા ગણીએ એવા સદ્‌ગુણોમાં કેટલીક વાર અતિશય નિંદ્ય કલંકો ઓતપ્રોત હોય છે, તો કેટલાક દુર્જનોનાં ચરિત્ર કોઈકોઈ ગગનોન્નત સત્કૃત્યથી ઉજળાં પણ હોય છે; એરિસ્ટાઈડીસ, ન્યૂમા કે ડેવિડ જેવા સાધુ પુરુષોના ચરિત્રોમાં પણ ડિમિટ્રિયસ, એન્ટોનિયસ, અને આહાબ જેવા બહુ ઊતરતી પંક્તિના પુરુષોએ કરેલાં (વિરલ તથાપિ) અતિશય પ્રશસ્ત કૃત્યો જોવામાં આવતાં નથી; બીજી કોઈ રીતે આદર્શ રૂપ કે નકલ કરવા લાયક ન ગણીએ એવા માણસો પણ વફાદારી, ઉદારતા, દયા, અને દાનશૂરતા જેવા ઊંચા સદ્‌ગુણો વડે યશસ્વી થઈ ગયા છે.

આહાબ (અંગ્રેજો આ નામનો ઉચ્ચાર 'એહબ' કરે છે) માટે જુઓ ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ-૧ કિંગ્સ, પ્રકરણ ૧૬ થી ૨૨.

૮૭ But since goodness—

ત્યારે ગુણવત્તા જ્યાં હોય ત્યાં જે રૂપની હોય તેવી અનુકરણીય છે. એટલે આપણે એ સાર લેવો ઘટે છે કે બીજાઓમાં આપણા સદ્‌ગુણ ન હોય એવું જોઈજોઈને ફુલાવાને બદલે બીજાના સદ્‌ગુણ આપણામાં ન હોય, એ આપણી ઊણપ આપણે દૂર કરવાને મથવાનું છે; બીજાના જે દુર્ગુણોથી આપણે મુક્ત હોઈએ તે માટે તેમને નિંદાપાત્ર ગણવાને બદલે તેઓના જે સદ્‌ગુણોમાં આપણે ઊતરતા હોઈએ એ આપણી પોતાની નિંદાપાત્રતા આપણે દૂર કરવાની છે. દુનિયાનું બંધારણ જ એવું છે કે દરેકે દરેક માણસમાં કઈ ને કંઈ કચરો ભેગ રાશીમાત્ર હોય જ. અને કોઈ પણ માણસમાં નર્યું શુદ્ધ કાંચન હોવાની આશા રાખે તે તો હવાઈ કિલ્લા જ બાંધે છે.

इदं किमपि—

આ લોકમાં કેવલ નિર્દોષ કે કેવલ નિર્ગુણ કશું જ દેખાતું નથી.

For perfection—

પ્રકાશ અમુક અમુક વસ્તુઓમાંથી ચારે તરફ ફેલાય છે, એટલે કે તે તે વસ્તુઓ પ્રકાશનાં પ્રધાન અધિષ્ઠાન છે. સંપૂર્ણતાને આવાં અધિષ્ઠાન છે નહીં. સૃષ્ટિનો પ્રસવ થયો તે પછીએ વનસ્પતિ માત્રનાં બીજ નોખનિોખાં હોવાને બદલે જેમ આખી પૃથ્વીમાં સૂક્ષ્મરૂપે હતાં તેમ સંપૂર્ણતા–સંપૂર્ણ ગુણવત્તા–પણ આખી જનતામાં સૂક્ષ્મરૂપે વ્યસ્ત છે, કોઈ પણ એક માણસમાં તે સોળે કલા જણાતી નથી તો ઓછીવત્તી દરેક માણસમાં જણાય પણ છે.

So that 'tis well—

તાત્પર્ય કે ઘણાઘણા માણસોના વત્તાઓછા ગુણો એકત્ર કરી સંપૂર્ણ ગુણવત્તાના અધિષ્ઠાન રૂપ એક આદર્શ માણસ કલ્પી શકાય ખરો. અથવા તો ઈશ્વરની સંપૂર્ણ ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ આખી માનવજાતમાં એક આદર્શ માણસ જોઈ શકે ખરી.

"કોઈ યુગમાં કોઈ મહાત્મામાં સર્વના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે" એ દૃષ્ટિ અને આ બ્રાઉનની દૃષ્ટિ વચ્ચે ઘણો મોટો ફરક છે.

૮૮ પંક્તિ ૧૫: એનાં નેત્ર મીંચાયાં પછી પણ:

એ તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડી જઈ પ્રવાહની ભમરીઓમાં હડસેલાય છે, હાંફે છે, ગળચિયાં ખાય છે, સપાટી તળે ખેંચાય છે ત્યારે પણ; તટસ્થ અભોક્તા મટી ભોગનો જ 'ભોગ'—ભોગ્ય–બની જાય એટલે સુધી ભોક્તૃપણામાં તણાય છે ત્યારે પણ તે દ્રષ્ટા મટતો નથી. એક વાર ખરેખરો દ્રષ્ટા થયો તે પછી દ્રષ્ટા મટતો નથી.

૮૮–૯ શ્રદ્ધાળુર્—

(૧) સાક્ષરજીવન ઉત્તરોત્તર વિકસાવવાના આગ્રહવાળો અને એ જીવનનો વિકાસ જ પોતાને માટે પરમ પુરુષાર્થ છે એવી શ્રદ્ધાવાળો માણસ અત્ર [જુઓ મૂલ ગ્રંથ પત્રદરી માં આ પહેલાંના શ્લોક] એટલે સાક્ષરજીવનનું પ્રથમ પગથિયું પ્રાપ્ત થતાં જ પાકો નિશ્ચય કરી લે છે અને પછી એ નિશ્ચયને કાયમ વળગી રહે છે. (૨) સાક્ષરજીવનનો આનંદ–એ જ મારો પરમ પુરુષાર્થ છે એવો નિશ્ચય પાકો થયા પછી પણ એકસરખો અનુસરાતો નથી. માણસની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે સ્વીકારેલા કર્તવ્યમાં તેને એકસરખો ઉત્સાહ વર્તી રહે એવો સંભવ નથી. પણ નિરુત્સાહના ગાળાઓમાં પણ બીજા આનંદો–પ્રવાહમાં તરવાના, વિષયોને જાતે ભોગવવાના આનંદો–ને એ ગૌણ જ ગણે છે અને પોતાની ભાવનાને જ વફાદાર રહે છે. (૩) દાખલા તરીકે, વ્યભિચારિણી ગૃહિણી પોતાના જાર સાથેના સમાગમનો પરમ આનંદ પોતે ગૃહિણી હોવાને લીધે કોઈ કોઈ વિરલ અનુકૂલ પ્રસંગે જ મેળવી શકે છે; તેનો ઘણોખરો વખત તો ગૃહિણી તરીકેનાં કાર્યોમાં અને એ કાર્યોના આનંદોમાં જ જવાનો; પણ એ

કાર્યો અને તદ્દુત્થ આનંદો એને મન ગૌણ અતિગૌણ છે; એ કાર્યો અને આનંદો દરમિયાન પણ એ સ્ત્રી જારના સમાગમના સ્મરણ ચિંતન આદિ માનસિક સમાગમસુખમાં જ મગ્ન રહે છે. (આપણા ઊંચામાં ઊંચા બોધ ગ્રંથોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો આવે છે, જેથી હાલના વાચનારા મુંઝાય છે. પરંતુ વ્યભિચાર માટેનો તિરસ્કાર આવા દૃષ્ટાંતોના સ્વારસ્યનું ગ્રહણ કરવામાં આડે આવે એ તો આપણા કર્તાએ કટાક્ષ કર્યો છે તેમ છાશમાં માખણ જાય અને વહુ ફૂવડ-મંદમતિ-જ ગણાય (પૃ ૧-૩), એવી વાત છે. બ્રહ્મજ્ઞાન કે સાક્ષરજીવનની તટસ્થતાને વરનારો માણસ લૌકિક દૃષ્ટિએ વ્યભિચારી છે એ આવાં દૃષ્ટાંતોનું તત્ત્વ છે. વળી બીજી રીતે જુઓ આત્મા દેહી છે ત્યાં સુધી તે વરેલો છે-કુદરતે તેને વરાવેલો છે-દેહની દુનિયાને. આ લગ્ન જનેતાના ગર્ભાશયમાંથી જ થયેલું છે. પછી સમજણો થતાં તે દુનિયાથી પર એવા બ્રહ્મ સાથે-વ્યવહારના પ્રવાહથી પર એવા તટ સાથે-નવી પ્રીત બાંધવા જાય છે. આ પર-પુરુષ-પ્રીત એટલે વ્યભિચાર જ છે.)

આ પછીનો મૂળમાંનો એક શ્લોક કર્તાએ અહીં છોડી દીધો છે. (૪) અક્ષ=ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયવિષયો: સામાન્ય વ્યવહારમાં પરોવાતી બધી શક્તિઓ અને એ શક્તિઓ સાથે વછોડયો છૂટે નહિ એ પ્રમાણે સંકળાયેલો આખો વ્યવહાર આ સર્વ સંસારનું આકર્ષણ ગમે તેટલું પ્રબલ હોય તોપણ તેને તરછોડી શકે, કળે કળે આઘું જ રાખી શકે, પોતાના ઇષ્ટ વ્યાપારં અને આનંદમાં જ કળે કળે વંતુવંતુ પ્રવર્તી શકે, તેજ ખરો ધીર પુરુષ. (૫) આ આનંદ એક શબ્દકોટિ માત્ર નથી, ખરેખરા અનુભવનો છે; મોગલિયો પોતાનો મોટલો ઉતારીને જે આનંદ અનુભવે છે તેના જેવો આનંદ આ જ્ઞાની કે સાક્ષર વ્યવહાર-ધુંસરી માથેથી કાઢીને અનુભવે છે. એ ધુંસરીમાંથી જેમ જેમ તે વધારે વાર અને દરેક વખતે લાંબા કાળ સુધી મુક્તિ મેળવે છે તેમતેમ તે વધારે રાચે છે. (૬) માણસ ગમે તેટલો 'ધીર' હોય પણ ફરીફરીને તે સંજોગોનો ભોગ થઈ જ પડે; સંસાર તેના ઉપર વારવાર આક્રમણ કરે જ કરે નિરુત્સાહની દશા જુદી છે, આવા આગંતુક સુખદુઃખોની દશા જુદી છે. આ વિશે કહે છે, એવી દશાઓમાં પણ જ્ઞાની કે સાક્ષર નિજાનંદૈકતત્પર રહે છે. (૭) અને સ્વાનંદાનુસંધાનવિરોધી આવા સુખદુઃખોને તે ધિક્કારે છે; અગ્નિ-પ્રવેશ માટે તૈયાર થયેલ પુરુષ (કે સ્ત્રી-સતી) જેમ શૃંગારાદિ વિક્ષેપોને ધિક્કારે છે તેમ. (૮-૯) નિરુત્સાહી સ્થિતિનો ખુલાસો થઈ ગયો; સુખદુઃખના આગંતુક હેલાઓ વિશે ખુલાસો થઈ ગયો; હવે ત્રીજી બાબત સંસાર ભોગ આદિમાંથી કેટલુંક ખરું જોતાં નિર્દોષ હોય છે; પરમાર્થવિરોધી હોતું નથી. આ પ્રકારના વ્યવહાર કે પ્રવાહપાત વિશે ત્રણ દૃષ્ટાંત કહે છે. પહેલું કાગડાઉ-કાગડાની બે આંખ વચ્ચે એક જ કીકી હોય છે. કાગડો ડાબી આંખે જુએ છે ત્યારે કીકી ત્યાં હોય છે જમણી આંખમાં નથી હોતી; જમણી આંખે જુએ છે ત્યારે કીકી ડાબી આંખમાં નથી હોતી. અને એ વારાફરતી પણ બહુ

ચંચળતાથી ડાબા જમણી જોયા જ કરે છે; એની કીકી આમતેમ જા આવ કર્યા કરે છે. અનુસધાનને વિરોધી નહી એવા વ્યવહારમાં તેમ અનુસંધાનમાં જ્ઞાની-સાક્ષરની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે આવજા કર્યા કરે છે. (૧૦) બીજુ બે ભાષા જાણનારનું. લૌકિક ભાષા અને વેદભાષા બને જાણનારની બુદ્ધિ બનેમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેમ અવિરોધી એવા લૌકિક આનદમાં અને વેદોક્ત શાશ્વત આનંદમાં જ્ઞાની-સાક્ષરની બુદ્ધિ ગમાગમ કર્યા કરે છે. (૧૧) અથવા તો એકસાથે પણ બને અનુભવે છે; અર્ધ કાય જલમાં અને અર્ધ ઉપર, એ પ્રમાણે ગંગામા નહાનાર શીતલતા અને ઉષ્ણતા બને સાથે અનુભવે છે તે પ્રમાણે. શરીર વાયુતત્ત્વ અને જલતત્ત્વ બનેમા હોય એમ જ્ઞાની-સાક્ષર દ્વિદૃક્-બેવડી દૃષ્ટિવાળો છે. વાયુતત્ત્વમાં જ હોય તે એકલી ઉષ્ણતા અનુભવે-વ્યવહારમાં જ હોય તે એકનું દુઃખ અનુભવે-ત્યારે જ્ઞાની સાક્ષર જલતત્ત્વમાં-મુક્તદશામાં પણ હોવાથી શીતલતા સુખ પણ અનુભવે છે. આ શ્લોક ત્રણે દશાને લાગુ પડે એવો છે; એટલે કર્તાએ અવતરણ અહીં જ પૂરુ કર્યું છે. નિરુત્સાહ દુઃખ, આગતુ દુઃખ, કે અવિરોધી એવા વ્યવહારનુ પણ બધનદુઃખ અનુભવવું પડે, ત્યારે પણ જ્ઞાની-સાક્ષરને સાથે સાથે ઇષ્ટ પરમસુખનો અનુભવ અનુભવાય જ. એકદા દ્વિદૃક્ થયો તે સદા દ્વિદૃક્. અથવા આ બીજું નેત્ર આવ્યુ તે જ શાશ્વત; તેને પાછે પહેલુ નેત્ર ધીમેધીમે મીચાવું જ પડવાનુ; એક પ્રીતમાથી બે કરી તેમાની પહેલી જ ખોટી પડી જવાની. છેવટ, આ ત્રણ દશાઓ-નિબધમા ઉપર માણસોના ત્રણ વર્ગ જોઈ ગયા છીએ તે મુજબ-એક બીજાથી ભિન્ન ગણવાની નથી. ઉદાસીનતા ઐહિક જીવનનો સ્થાયીભાવ છે; નિર્દોષ અવિરોધી વ્યવહારો પણ ઐહિક જીવનમા ચાલ્યા જ કરે; અને અન્તર્દૃષ્ટિ એક વાર ઊઘડી એટલે જ્ઞાની-દ્રષ્ટામા તે એનો સ્થાયી વ્યાવર્તક ગુણ-ધર્મ-બની જાય છે; આ પ્રકારના જીવનસ્રોતમા અદૃષ્ટ આગતુક સુખદુઃખ, ભમરા અને લોઢ, ઝરણો અને વર્ષાદ અને આજુ-બાજુના નાનામોટા સ્રોત, અનુકૂલ પ્રતિકૂલ કે વક્રગતિ મદ કે તોફાની પવન, આવે અને જાય; જન્મઋતુની પૂર્ણ થતા સુધી ઘણી વાર આવે અને જાય, પછી પ્રમાણમાં ઘટે; ઢાળવાળા, ખાડાખૈયાવાળા, પવનવાળા પ્રદેશમા થઈને સ્રોત વહે એટલી વાર આવા આક્રમણો વધારે નડે, ઇત્યાદિ

૮૯ પંક્તિ ૧૪ : જે સાક્ષરજીવન

છે ત્યાં 'જે સાક્ષર' અથવા 'જે સાક્ષરજીવન ભોગવનાર' એવો અર્થ છે.

૯૦ तैस्तैः—

આ-સાર્વભૌમ રાજાથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યંતના ઉત્તરોત્તર ચડતી પંક્તિના જીવોની-કામનાઓ અને તેમનાં સુખો જ્ઞાની-સાક્ષરને (ઉપર ટયૂકેરસડૂીખના, દાખલાથી આપણે જોઈ ગયા તેમ) તૃણવત્ છે. આ શ્રોત્રિય પુરુષ એ સર્વ વિશે નિસ્પૃહ છે; એ સર્વને પોતપોતાના આનદોમા જે તૃપ્તિ છે તે કરતાં

આને એની નિઃસ્પૃહતામાં વિશેષ તૃપ્તિ છે, અથવા બીજા સર્વ જે ભોગવે છે ને રાચે છે, તે તે જોવામાં જ આને પોતે જ એ સર્વ ભોગવતો હોય એટલો આનંદ છે. આણે સ્વાર્થ–અહંકાર–જીત્યો છે અને હરકોઈ સામે તાદાત્મ્ય કરવાની શક્તિ મેળવી છે એ રીતે, અથવા તો કામના માત્રને જીતી નિઃસ્પૃહતા મેળવી છે એ રીતે, આણે સર્વકામાપ્તિ–અભિલાષી પ્રાણીમાત્રના અભિલાષમાત્રની પરિપૂર્તિરૂપ અવસ્થા–પોતાના ચિદાનંદમાં સિદ્ધ કરી છે.

૯૧ Contemplative ધ્યાનશીલ નિવૃત્તિપરાયણ, તટસ્થ. Literary સાહિત્ય-રત, કલા-શોખી, રસિક. Philosopher's seclusion ફિલસૂફનો એકાંતવાસ–વાનપ્રસ્થાશ્રમ–સન્યાસ. Scientific વૈજ્ઞાનિક કે શાસ્ત્રીનું પ્રયોગશાળા કે સ્વાધ્યાયમાં—અગ્નિહોત્રના જેવી દીક્ષામાં—પરોવાઈ રહેલું જીવન.

किं निःशंकं—

અરે તું જડ જેવો આમ નચિંત કેમ ઘોરે છે? તારું બાકી વય અલ્પ જ છે, મૃત્યુ નજીકમાં છે, એ કશું ભાન જ નથી શું? અથવા મારી જ ભૂલ થાય છે. તારી બાજુમાં તારા અંતરમાં જાહ્નવીનાં પરમ પાવક જલ અખંડ અનિમેષ જાગે છે, ભલે તું ઊંઘ. બહારથી જોનારને દરિદ્રતા, નીચતા, મોહલુબ્ધતા, પાપરતતા આદિ જે જે પ્રકારના દોષ જણાય તે સર્વના પરિહારમાં આ અન્યોક્તિ લેવાની છે. એ દરેક દોષનો પરિહાર કરતાં અહીં કર્તાએ મ્લેચ્છ યુવતીની ઉતારી છે એવી તે તે વિષયને બંધબેસતી જુદીજુદી કહાણીઓ જોડીને અર્થ કનિષ્ઠ અધિકારીના હૃદયમાંયે ઉતારવો એ આપણા ટીકાકારો પૌરાણિકો હરદાસો આદિની શિક્ષણકલા જાણીતી છે.

શ્લોકમાં મ્લેચ્છ યુવતીની વાત નથી, પણ આ અન્યોક્તિવડે અપ્પય દીક્ષિતે જગન્નાથ પંડિતને ટાણો માર્યો કહેવાય છે, અને જગન્નાથ પંડિત લવંગી નામની એક મ્લેચ્છ સુંદરી પર મોહી પડેલો પણ કહેવાય છે, એટલે કર્તાએ બે વાત જોડી દેવાની હરદાસકલા અહીં વાપરી છે.

૯૨ પંક્તિ ૨૦: વૈપરીત્ય

સદ્વાસના–એક પરમ સત્ માટે વાસના, ભાવના, આખા જીવનનું તેને સમર્પણ–એ તો સાક્ષરનો વ્યાવર્તક ગુણ કે ધર્મ: ત્યારે તેનો જ એનામાં કોઈ કોઈ કાલે અભાવ થાય એ કેટલું બધું વિપરીત! એ કાલે એને 'સાક્ષર' નામ નહીં પણ એ શબ્દના અક્ષર વિપરીત કરતાં જે નામ–રાક્ષસ–થાય છે, તે જ યથાર્થ ઘટે. વળી અસદ્વાસના થાય તો તે તૃપ્ત કરવા માટે એની પાસે સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં ઘણી વધારે કલાઓ હોય છે, માટે પણ એ 'માયાવી રાક્ષસ.'

પંક્તિ ૨૬ તેમ જ તે.

ભાવનગરી પ્રયોગ; 'તેમજ' વડે ઉક્ત ભારથી તૃપ્ત ન થતા વધારે ભાર દેવા માટે 'તે' ઉમેર્યો છે જુઓ આગળ પૃ૦ ૧૯૭ પંક્તિ-૯ 'સૂર્યમાં પણ તે'

૯૩ પંક્તિ ૨-૧૩ મનુષ્યભાગ......પ્રવાહમાં પડી જાય છે.

મનુષ્યભાગ—ધર્મ, કર્તવ્યબુદ્ધિ, સાચને જ-ભાવનાને જ-વળગેલી દૃઢ એકાગ્રતા આ આખા શરીરયંત્ર અને વ્યવહારચક્રનો નિયામક થવા મથે છે. પણ ઘટિકાયંત્ર જેવા શરીરમા અનેક કમાનો છે જેમાની કેટલીક પોતપોતાની સ્વતંત્ર ગતિથી પણ ચાલે છે, અને તે ગતિને આખા યંત્ર ઉપર સ્થાપવા મથે છે. વ્યવહારચક્રમાની પણ કેટલીક સ્થાયી કે આગંતુક ગતિઓના પોતપોતાના સ્વતંત્ર પ્રવાહોમા આ દ્રષ્ટા પડેલો છે જ, અને આ પ્રવાહો—એ ગતિઓ-તેના આખા જીવનને પોતાને વશ કરવા મથે છે, આમાની કેટલીક સામાન્ય રીતે આપણા દ્રષ્ટાની સાક્ષિતાની અવિરોધી હોય છે, તથાપિ તે પણ વખતોવખત અવિરોધી મટી વિરોધી બની જાય છે. વ્યક્તિમાથી જન્મતી કે બહારથી જન્મતી આવી કોઈ ગતિનો વેગ વધી પડે છે તો તેટલો વખત દ્રષ્ટા દ્રષ્ટા મટી જાય છે કા તો તે એ ગતિમા એ પ્રવાહમા એ ભોગાનુભવમા ડૂબે છે પણ જો કદાચ એ પામરતામા ન પડવા માટે એની ભાવના વિશેષ બળ કરી વિજયી બને છે-તેને પહેલી રીતે ડૂબતો બચાવે છે,-તો કેટલીક વાર એ જય અતિશય બીજી જાતના પ્રવાહપાતનુ રૂપ ધરે છે જે વિષયના-જે સુંદર સૃષ્ટિના-સાક્ષીપણામા એકાગ્ર થવાની એની ભાવના છે, તે સૃષ્ટિ-પ્રવાહમા જ એ પડી જઈને તેનો કેવલ દ્રષ્ટા મટી ભોક્તા-દ્રષ્ટા બને બને છે, અથવા તો કેવળ ભોક્તા પણ બની રહે છે.

ઘટિકાયંત્રનો દાખલો લીધો એટલે મનુષ્યભાગને લોલક કહેવાનુ પ્રાપ્ત થયુ, બીજુ, અનેક ઘટિકાયંત્રોનુ એક જ સામાન્ય લોલક એ પ્રકારનુ રૂપક જોઈએ, પણ એ રૂપકનો એવો વિકાસ ઘટિકાયંત્રના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ છે, ત્રીજુ, વ્યવહાર-વાતાવરણોમાથી ઉત્થાન પામતા વાયુચક્રોનુ બીજુ જે રૂપક લીધુ છે તે અને આ પહેલુ રૂપક બને સાથે સકળાય એવા છે નહી. આ પ્રમાણે વર્ણન ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે.

૯૩ પંક્તિ ૨૬ પૂર્વ અવસ્થા સચવાઈ ન હોય—

એક અંગ્રેજ કવિઓના જીવનચરિતોનો જ પ્રદેશ જોઈએ તો ફ્રેન્સિસ ટોમ્પ્સન, જોન કીટ્સ, લૉર્ડ બાયરન, રૉબર્ટ બર્ન્સ, ક્રિસ્ટોફર માર્લો, એમ આના અનેક મોટા દાખલા મળશે

૯૪ પંક્તિ ૨-૩ : પોતાના જ બળનું પ્રતિબળ એમ સંબંધ છે.

પોતાનુ જ બળ બીજા બળ સામે પ્રતિબળ તરીકે એમ અર્થ છે. પં. ૧૩. પ્રકૃત પુરાણુ છે, ત્યાં 'પ્રકૃત છે, પુરાણુ છે,' એમ અર્થ છે.

પં. ૩૧ ધર્મ=(૧) ભાવનાનુસધાન, ઉચ્ચ ગ્રાહ્યપરતા; (૨) કુદરતનો નિયમ, સૃષ્ટિક્રમ, 'ઇંદ્રિય પોતાના ધર્મમા પ્રવૃત્ત થાય' એ સૃષ્ટિક્રમ રૂપ ધર્મ. સુંદર સૃષ્ટિના ગુણોનો અનુરાગી-રસજ્ઞ-પોતે રસભોગ કરવા જાય, રસિક રસમય થાય, ત્સનો શિકારી રસ-શિકારીનો જ શિકાર બને, એ ધર્મ અર્થાત્ કુદરતી છે, સૃષ્ટિક્રમ છે. તટસ્થતાની ભાવનાનુ અનુસધાન એ ધર્મ આ સૃષ્ટિક્રમ રૂપ ધર્મના પ્રતિરોધ વડે જ સાધ્ય છે. સૃષ્ટિક્રમનો પ્રતિરોધ-ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, રસના આકર્ષણનુ નિયમન, શક્ય હોય તો જ અને તેટલે જ દરજ્જે ભાવનાનુસધાનરૂપ ધર્મ શક્ય છે. Self માં ideal self અને lower self એવા ભેદ હોય તો અને એ ભેદ હોય તેટલા અશમાં જ lower self નો control શક્ય છે; અને control શક્ય છે તે જ પ્રમાણમાં higher self પ્રતિ self-reverence અને higher self નુ self-realisation શક્ય છે. માટે 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ કેમ ગણાય?' એ વાક્ય તો ખોટું છે; તેને બદલે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ કેમ ન ગણાય?' અથવા તો 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ જ ધર્મરૂપ કેમ ગણાય?' અથવા તો 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ ન કરે તે દોષરૂપ કેમ ગણાય?' એ પ્રમાણે વાંચવું.

૯૫ પં. ૨૦ દિગ્દર્શન : દિશાઓનું દર્શન એટલો યૌગિક અર્થ જ.

૯૬ પં. ૨૬-૩૨ આમ જ સાક્ષરજીવનનું...ઉચિત છે.

આ લાંબા સમૂહવાક્યમાં બીજું મુખ્ય ક્રિયાપદ 'જોઈશુ' છે એ ક્રમભંગ છે, તે 'જોવાનુ છે' એમ લેતાં દૂર થાય છે ઓછામાં ઓછાં બે વિરામ ચિહ્નો પણ ઉમેરી લેવાં; (૧) 'વિષય છે' પછી, અને (૨) 'કે નહીં' પછી

૯૮ પં. ૧૧-૧૪ આપણું સ્થૂલ મુખ .....જાગ્યાં કરે છે.

આ સમૂહ વાક્ય ગુચવાઈ ગયું છે, ગૂચો કાઢવા ઓછામાં ઓછા બે વધારા અને એક સુધારો કરવા પડશેઃ કાઢી તેમાં છે ત્યાં 'કાઢે અને તેમાં' એમ વાંચવું, અને તેવો આશીર્વાદ છે ત્યાં 'તેવા આપણે આશીર્વાદ' વાંચવુ.

૧૦૦ પં. ૬ તેને=બલદેવના જેવા પ્રવાહ-પાતને.

૧૦૦ In the present—

સજીવ-સાંગ (Organic)-સૃષ્ટિમાં દરેક જાતિમાં નવીનતાઓ અને પ્રવિશિષ્ટ-અસામાન્ય-વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આનું કારણ શું હશે

તે અર્વાચીન વિજ્ઞાન હજી કળી શક્તું નથી, તથાપિ સાંગ સૃષ્ટિમાં આમ બન્યા જ કરે છે, સાંગ સૃષ્ટિનો એ એક સ્વભાવ જ છે, એ હકીકત સર્વમાન્ય છે. માનવ જાતિમાં નિસર્ગશક્તિ વિષેનું આપણું જ્ઞાન હજી એટલું અલ્પ છે કે નિસર્ગશક્તિવાળી વ્યક્તિઓ પેદા થાય છે એ હકીકતને સૃષ્ટિના ઉપલા સ્વભાવનો એક અતિ નામીચો અને મનનીય દાખલો ગણીને જ આપણને ચલાવી લેવું પડે છે. શેક્સ્પિયર, માઇકેલ એન્જેલો, કે બુદ્ધ પોતપોતાના દેશકાલમાં શી રીતે ઉત્પન્ન થયા, એવાએવા સવાલનો આપણી પાસે જવાબ જ નથી.

જ્વાલા : લગભગ અખંડ ચાલ્યા કરતી, દેખાય નહી ત્યારે પણ અસ્તિ ધરાવતી, વચ્ચેવચ્ચે ભભૂકી ઊઠતી અને અજબ કૃતિઓ રૂપે પરિણમતી પ્રવૃત્તિ, શરીરમનના બીજા સર્વ વ્યાપારો અને શક્તિઓને પોતાને અધીન અને ઉપકારક બનાવવાની શક્તિવાળી પ્રવૃત્તિ, જેમાં વ્યક્તિનું બધું સત્ત્વ તેલ વાટ આદિ રૂપે હોમાય છે એવી પ્રવૃત્તિ, સધર્મી જીવોને પ્રકાશ અને ઉત્તેજન આપતી પ્રવૃત્તિ–સ્વયંપ્રકાશ અને બીજી અનેક ગૌણ વ્યક્તિઓને પ્રકટાવતી. ૧ લી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી કરેલાં વ્યાખ્યાનમાં પણ કર્તાએ આ શબ્દ આ જ અર્થમાં વાપર્યો છે.

૧૦૨ Keenness—

આપણી સર્વ શારીરિક તેમ માનસિક શક્તિઓ ઉપર આંતર તેમ બાહ્ય સ્પષ્ય વસ્તુઓ સ્થિતિઓ ગતિઓ ગુણો આદિ અસર કરે છે એ જાણીતું છે. સર્ગશક્તિવાળી વ્યક્તિનો એક વ્યાવર્તક ધર્મ એ છે કે આવી અસરો તેના પર એટલી બધી થાય છે કે મુકાબલે સામાન્ય માણસોને બૂઠાં રીઢાં જડ વાં પડે. નિસર્ગશક્તિવાળી વ્યક્તિઓને શારીરિક અસરો કેટલી બધી વધારે ય છે તે કાર્લાઇલના દાખલાથી જોઈ શકાય છે. માનસિક અસરોને માટે ટન, દૅન્તી, અને શેલિના દાખલા જાણીતા છે...લાગણીઓની આવી જુક ગ્રહણશક્તિને બુદ્ધિશક્તિની લોકોત્તરતા સાથે ગાઢ સબંધ છે. નિસર્ગક્તિવાળા માણસોમાં આ ગુણ હોય છે એમ કહેવાને બદલે આ જ નિસર્ગર્નું જીવંત બીજ છે એમ જ કહેવું ઘટે છે. કવિનું વિશાલ તલસ્પર્શી ન તેની ચંચલ નાજુક અને બહુશિખ લાગણીમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. કવિ વનામય ચિદાકાશ તરફ જાણે પરાધીન હોય તેમ તણાય છે. રાત અને સ કોઈ અજબ–સામાન્ય જડ માણસોને અદૃશ્ય એવી–સુંદરતાના લોકોત્તર પિધાનો પાછળ ભૂત જેવો ભમે છે, તે આ એની અનન્ય લોકોત્તર લાગણીઓનું કાર્ય છે. વાસ્તવિક સૃષ્ટિની વેંતભર સીમમાં સૌંદર્યામૃતપાનની એની તૃષા પતી નથી, ભવ્યતાના અનુસંધાનની એની આરત શાંત પડતી નથી. આથી

કરીને જ એ અનુપમ અવનવા સર્ગો કલ્પવા પ્રેરાય છે, અને આવા ભાવના-પ્રધાન વ્યાપારોથી કવિની પોતાની લાગણીઓ પણ પાછી વધારેવધારે તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ થતી આવે છે.

સ્વતંત્ર સર્ગની રચના પાછળ કર્તાને સખ્ત માનસિક શ્રમ પડે છે, સર્ગ મૂર્ત રૂપ ધરે તે છેલ્લી ઘડીઓમાં નહી, તોપણ તે માટેના સાધનો એકઠાં કરવામા અને ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવુ તેમને રૂપ આપવામા.

અને આવા સર્ગના પ્રસવ વખતે કર્તાનો આખો આત્મા જાણે જ્વર આવ્યો હોય એમ તવાય છે અને ધ્રૂજે છે. સર્ગ માટેની પ્રેરણાઓ મળે છે ત્યારે વર્ષોના અનુભવનો ખજાનો એકઠો થયેલો હોય તેના ઊંડામાં ઊંડા પડ આરપાર ભેદાઈને તેમાથી આ નવા ફણગા તીરવેગે ફૂટી નીકળે છે અને કર્તારૂપ એ આખા ક્યારામા જાણે ભૂકંપ અને ઉત્પાત થાય છે. કલ્પનાતી વસંતઋતુનો આ બહાર, ચિત્તસમુદ્રમાના આ તોફાન અને ગર્જન, ઇચ્છાશક્તિ રૂપ લગામના (માર્ગદર્શક) રશ્મિઓ અને (પ્રગ્રાહક) કાંટાઓને ઘોડાં જ લેખવે છે. સાધનસામગ્રી એટલા તો વેગથી બુદ્ધિની સપાટી ઉપર ધસી આવે છે કે લાંબા વખત સુધી બહુ જ ઊંચા પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી શકે તે જ કર્તા એ સામગ્રીનો ઘટતો ઉપયોગ કરી બંધબેસતા વિધાન કલ્પી શકે. આથી કરીને આવો સર્ગવ્યાપાર કોઈકોઈ વાર આનંદના શિખરોનો અનુભવ કર્તાને કરાવે છે, તો પણ તેનાથી ઘણુખરુ થાક પણ બેસુમાર લાગે છે

લામાર્ટીન (નામે ફ્રેન્ચ લેખક) બાયરન વિશે બોલતાં કવિપ્રતિભાની વ્યાખ્યા આપે છે તે સૂચક છેઃ કવિપ્રતિભા એટલે "અંતઃકરણના તંતુઓનું માનવ અંતઃકરણને માટે લગભગ અસહ્ય એટલા બધા આવેશવાળુ આંદોલન,".. લોર્ડ બીકન્સ્ફીલ્ડે એક પ્રસગે કહ્યું છે કે "કર્તાની પ્રકૃતિમા એવું નૈસર્ગિક વલણ હોય છે કે તેને પોતાના કાબુમાં રાખવાને બદલે પોતે જ તેના કાબુમા જઈ પડે છે." પોતાને કોઈ બાહ્ય જેવું બલ પ્રેરે છે, અવશ બનાવે છે, તેની બંદાગીરી કરાવે છે, એમ અનેક પ્રતિભા-સંપન્ન કલાકારે પોતાનો જાત-અનુભવ વર્ણવતાં સ્વીકારેલુ છે

૧૦૩ Our conclusion is—

સુખી સફલ સ્વસ્થ જીવન એટલે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ અને અનુકૂલ કરી લેવાની શક્તિવાળુ જીવન. આ પરિસ્થિતિ-સાનુકૂલ્ય સાધવામાં સામાન્ય બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જેટલા વિજયી નીવડે છે, તેટલા વિજયી અસામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રતિભાસંપન્ન માણસો નીવડવા સંભવ નથી એ આપણો છેવટનો નિર્ણય આવે છે. વધારે બુદ્ધિ અને શક્તિવાળા વધારે વિજયી થાય એ સામાન્ય નિયમમાં આ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષોનો આપણને અપવાદ ગણવો પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે એવા પુરુષોની બુદ્ધિ અને શક્તિઓ અને આખુ માનસબંધારણ

અસાધારણ છે એટલું જ નહીં પણ અસાધારણ નાજુક છે. પરિસ્થિતિમાંના પ્રતિકૂળ અપકર્ષક અધઃપાતી અંશોની ઝાપટ નાનામોટા સર્વને વાગે છે. એવી ઝાપટોથી પોતાનું જતન કરી લેવામાં પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓ એમની પ્રતિભાને લીધે જ કમતાકાત જણાય છે.

And it is—

અને અહીં આપણે પ્રતિભા અને બુદ્ધિપ્રભાવ વચ્ચેનો વ્યાવર્તક ભેદ જોઈ શકીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રભાવ એટલે જે માનસિક શક્તિઓ માણસમા સામાન્ય રીતે હોય છે, અને જેના ગુણ અને કિંમત સૌ કોઈ જાણે છે, તેનો અતિશય. જે માણસમાં આવી સામાન્ય બુદ્ધિનો અતિશય જ હોય, તે વર્તમાન વિચારસરણીને જ અનુસરે છે, લોકલક્ષણ લોકમત આદિનું તલસ્પર્શી અવલોકન કરે છે, તત્કાળ લોકો વાહવા કરે એવી કૃતિઓ ઉપજાવે છે, અને ખરા સર્ગવિધાનની ઉન્મત્તાવસ્થામાં જ પલાવવું એ એક જાતનો ગુનો કે એક જાતની મૂર્ખાઈ હોય એમ તેનાથી દૂર ગાઉ આઘો રહે છે આથી ઊલટું નવીન સ્વતન્ત્ર સર્ગોના ઉત્પાદકને, કલાના નવા અવતારોના વિધાયકને, સર્ગકાલની ઉન્મત્તાવસ્થા જ, આપણે જોઈ ગયા તેમ, જીવનસર્વસ્વ છે. જે બલનો બંદો બની તે પોતાની પ્રવૃત્તિમા પડે છે તે એના મનને દૈવી જેવું વસે છે, અને સર્ગકાલમા, પોતાની પ્રવૃત્તિનુ, પોતાને કે અન્ય કોઈને પણ, વ્યવહારુ પરિણામ શું આવશે, તેની એને થોડી જ તમા હોય છે. અને કહેવાની જરૂર નથી કે આવી બેતમાઈ જે પરિસ્થિતિ–સાનુકૂલ્ય અને જે પહોંચથી માણસો વિજય મેળવે છે તે કરતા ઊલટી જ છે

૧૦૪ But if improvident—

વ્યવહારજ્ઞોની તુલામા એ માણસ ગાફેલ છે, પણ એ એની ગાફેલિયત કોઈ મહાન સદર્થે છે. મહાપુરુષો કેવી કેવી પ્રશસ્ય રીતે ઉપયોગી છે તે ઇમર્સન અને બીજાઓએ આપણને સમજાવ્યુ છે. કોઈ નવા જ સત્યનો દ્રષ્ટા, કોઈ ઉચ્ચતર મધુરતર કલારૂપોનો શોધક, પોતાના જમાનાના લોકસઘથી ઘણો આગળ નીકળી ગયેલો નાયક છે, અને એના મહાભારત પ્રયાસોનું પરિણામ કાલપરિપાકે એ આવે છે કે એની પ્રજા માત્ર નહીં પણ સમગ્ર જનતા માનસિક સમુત્ક્રાન્તિનું એક પગથિયું ઊંચે ચડી શકે છે. આવો માણસ સર્વવ્યાપી જીવનવિગ્રહમાં બુદ્ધિવડે ઝૂઝતા સૈનિકદલમા દલથી છૂટો પડી મોખરે વધી ઘણો આગળ નીકળી ગયેલો સૈનિક છે. એ પોતાના દલથી છૂટો પડી ગયો છે, આગળ વધી ગયો છે, અને શત્રુના પડમાં એકલો જ ઘૂસેલો છે. તેથી કરીને એને અસાધારણ મોટાં જોખમો ખેડવાં પડે છે ..આ પ્રમાણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રતિભાને દાનશૂરતા કે આત્મભોગના જેવી ગણવી ,ઘ છે, કુદરત વ્યક્તિઓની નવી નવી તરેહ ઉપજાવ્યા જ કરે છે તેમાથી

કેટલીક પરિસ્થિતિ-સાનુકૂલ્ય સાધી શકે છે ને વિજયી નીવડે છે; કેટલીક એ શક્તિ વગરની નીવડી પરાજય પામે છે પ્રતિભા (અર્થાત્ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ) વ્યક્તિજીવનના જયપરાજય જ જોઈએ તો પરાજયના મુખમાં **જઈ પડવી સંભવિત એવી તરેહ જણાય છે, પરંતુ જો સમષ્ટિ-જીવનના જયપરાજય પણ જોઈએ, તો એ તરેહ સમષ્ટિની સમુત્ક્રાન્તિમાં અતુલ ઉપકાર કરી શકે એવી લાગે છે.**

૧૦૫ If this be—

પ્રતિભાવાનની પ્રકૃતિ અને લોકોપકારકતા વિશેનું ઉપલુ વિવરણ વાસ્તવિક હોય તો તેમાથી આપણે વ્યવહારમા પાળવા જોઈએ એવા એકથી વધારે ધડા નીકળે છે. ઉ ત ઉપલુ વિવરણ નથી સૂચવતુ શુ કે મહાપુરુષોની ખોડખાપણો વિશે આપણે વધારે ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવી ઘટે? સસારની જે ગભીરતર જવાબદારીઓ સૌને માથે છે તેમના સબધમા પ્રતિભાવાનોને માટે જુદું ધોરણ રાખવાની જરૂર નથી એ ખરુ. વળી વધારે શક્તિ તેને માથે વધારે ધર્મ એ ન્યાયના પ્રતિભાવાનોને અપવાદ ગણવાની યે જરૂર નથી તથાપિ પ્રતિભાવાનો પોતાના વિશિષ્ટ કર્તવ્ય મનમાનતી રીતે બજાવી શકે એમા જગતનો અતર્ક્ય લાભ સમાયેલો છે, અને પ્રતિભાવાનોની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેઓ કેટલાક ખાસ આધિવ્યાધિ અપલક્ષણ આદિના ભોગ અને એમા દોષ એમની એ પ્રકૃતિનો જ મુખ્યત્વે ગણવાનો છે, એટલુ ધ્યાનમા રાખીશુ તો જણાશે કે સસારીઓને જે યમનિયમાદિ સામાન્ય આચારનીતિ સુલભ છે તે આવા માણસોને એટલી સુલભ નથી. લોકસમૂહના ન્યાયાન્યાયના સ્થૂલસૂક્ષ્મ ધોરણ કયા કયા સુધારવા ઘટે છે-કેટલા અને શાશા કારણથી દુષ્ટ છે, એની મીમાસામા સમર્થ ઘડાયેલા પડિતો પણ છક્કડ ખાઈ જાય છે. તેથી આપણે એટલુ જ કહીને વિરમીશુ કે પ્રતિભાવાનોના સ્વભાવ ચારિત્ર્ય આચાર અને સેવાના તોલનમા ન્યાય અને સમભાવનું યથાયોગ્ય મિશ્રણ જળવાય તે માટે લોકોએ એમના પ્રતિ ત્રણ જુદીજુદી લાગણીઓના સમવાયવાળી વૃત્તિ કેળવવી ઘટે છે. એક તો આપણે એમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખવાનો છે પણ પૂજ્યવસ્તુને આપણે અતિ ઉચ્ચ અને દૂર બણીએ છીએ, તેની અને આપણી વચ્ચે ઘણુ અતર રાખીએ છીએ, અને આવું અતર સમભાવને પ્રતિકૂલ છે આપણા પોતા ઉપર ખાસ ઉપકાર કર્યો હોય તેના તરફ જેવી અગત અનુગ્રહ-બુદ્ધિ સ્ફુરે છે તેવી અગત અનુગ્રહબુદ્ધિ પણ આપણે પ્રતિભાવાનો તરફ રાખવાની છે. પણ આવી અગત અનુગ્રહબુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ ઉપકાર કરનાર અને ઉપકારવશ બનેના હૃદય અન્યોન્ય આલિંગે એવા આર્દ્ર માનુષી ભાવથી સધાયેલા હોતાં નથી. માટે પ્રતિભાવાનોની સામાન્ય જનો માટે તુચ્છકાર, પોતા માટે ગુમાન, નાનીમોટી વિચિત્રતા, અસહિષ્ણુતા, અનીતિ આદિ કસૂરો પ્રતિ કડક દોષૈકદૃષ્ટિને

એટલે એવી કસૂરોમાં પ્રતિભાવાનો દૈવાધીન હોઈ તેમ એ કસૂરોથી એમને પોતાને પણ ઘણુંઘણું ખમવું પડતું હોઈ, તેઓ ક્ષમા અને દયાને પાત્ર છે, એવો ભાવ પણ આપણે એમના તરફ રાખવાનો છે.

૧૦૬ प्राणानाम्—

કલ્પના કરો અને તુરત તે ફળ આપે એવાં વૃક્ષ તે કલ્પવૃક્ષ. આવાં વૃક્ષોનાં વન ને વન લાગી રહ્યાં છે એવા આ આશ્રમમાં પણ આ તપસ્વીઓ વાયુના જ આહાર વડે દેહ ટકાવે છે. અહીંનાં કાંચનપદ્મ માત્ર રંગે નહીં પણ વાસ્તવિક કાંચનનાં છે. અને એવાં પદ્મો અહીં એટલાં બધાં ખીલે છે અને કરમાય છે કે ઝરણ કુંડ તળાવ નદી કૂવા આદિ સર્વ જળાશયોનાં પાણી આ કાંચનરેણુના અત્યંત પ્રમાણને લીધે રંગે કાંચન જેવાં જ પીળાં છે; એ પાણીમાંથી કાંચન જોઈએ એટલું કાઢ્યા કરો તોયે ખૂટે એમ નથી; પરંતુ આ તપસ્વીઓ એ પાણીને નાહુંધોવું આદિ ધર્મ્ય અને નિર્દોષ ક્રિયાઓમાં જ કામમાં લે છે. રત્ન જેવી જ નહીં પણ વાસ્તવિક રત્નની શિલાઓ ને શિલાઓ જ્યાં ને ત્યાં અસંખ્ય પડેલી છે; રત્નશિલાઓના ડુંગરોમાં આ તપસ્વીઓ વસે છે, પરંતુ આ તપસ્વીઓ એ રત્નશિલાઓનો આસન માટે જ ઉપયોગ કરે છે અને ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે, રત્નનું રત્નપણું જોતા પણ નથી. સદાસર્વદા ભ્રમનર્તની અને આલિંગનાદિમાં પતિ અને પરના સાંસારિક નીતિબંધનને તાબે નહીં એવી અપ્સરાઓ અહીં જોઈએ એટલી અને ઇચ્છો ત્યારે આવી મળે એમ છે; આ સ્થાનમાં એવી અનુકૂળતા છે કે ભોગવિલાસ ઇચ્છો એટલા કરી શકાય, ઉત્તમોત્તમ નાયિકાઓ સાથે, અને વળી તેમાં અધર્મનો છાયા પણ નહીં. પરંતુ આ તપસ્વીઓ સંયમીજીવનને જ સાચું જીવન માને છે, અને જેને માને છે તે અવિશુદ્ધ આચારમાં મૂકે એવા અસીમ સંકલ્પબળવાળા છે. ટૂંકામાં, મુનિઓમાંના પણ ઘણા તપ કરે છે, અમુક અમુક વાંછિત મેળવવાને માટે; અતિ કઠિન તપનાં મોંઘેરાં ફલ જેવાં એ ઉત્તમોત્તમ વાંછિતો પણ અપ્રયત્નલભ્ય નિસર્ગસિદ્ધ છેક સામાન્ય વસ્તુઓની કોટિમાં આણી મૂકે એવું આ સ્થાન છે; એવા સ્થાનમાં વસનારા આ મહામુનિઓ શું વાંછે છે શું આચરે છે?—કેવલ તપોજીવન! 'ભાવનાસદૃશી સિદ્ધિઃ' એ સૂત્ર કોઈના સંબંધમાં પણ સંપૂર્ણ સત્ય હોય તો આ અસીમ સંકલ્પબળવાળા મહાત્માઓના સંબંધમાં જ હોય, તેઓનાં જીવન અને તેઓની ભાવના એકાકાર જ હોય, એટલે મનુષ્યજીવનનો શુદ્ધતમ ઉચ્ચગ્રાહ તપોજીવન છે એના આ મહામુનિઓ જીવંત આદર્શ છે.

૧૦૭ सा हि—

એ તો કુલપતિ કણ્વના શ્વાસ અને પ્રાણ છે.

मेघा वर्षन्तु—

ભલે મેઘા વર્ષે ગાજે વીજળીઓ વછોડે; તાપ કે છાંયડો લીધું સરું કંઈ જ અભિસારિકા લેખવતી નથી, પોતાના દિલમાં રમી રહેલાને મળવા માટે એટલી તો ઉત્સુક થઈ રહી છે કે નાકની દાંડી વાટે ધસી જ જાય છે.

પં. ૩૧ વાહનત્વ :—કલ્યાણપ્રવૃત્તિ રૂપ વિષ્ણુનું એ સાક્ષર ગરુડ રૂપ સપક્ષ વાહન બનશે.

૧૦૮ પં. ૫ સસ્કારક : પ્રવાહને સસ્કાર દેતુ, સમુત્ક્રાન્ત કરતું, ઊંચી કોટિએ ચડાવતુ.

૧૦૯ પં. ૧૩ દષ્ટા–સાક્ષ–ર : ક્ષર નહીં તે અક્ષર; અક્ષરજ્ઞાનવાળા તે સાક્ષર; અક્ષ એટલે ઇંદ્રિય અને ઇંદ્રિય વિષય એ અર્થ ઉપર ૮૯ મા પૃષ્ઠે આવી ગયો છે; અહીં અક્ષિ—આંખનો અર્થ લઈ સાક્ષી–સાક્ષ એટલે દ્રષ્ટા એમ દ્રષ્ટા શબ્દનો સકલ અર્થભાર પણ આ 'સાક્ષર' શબ્દમાં ભરવાના હેતુથી કર્તાએ આ પ્રમાણે ભાગ પાડીને લખ્યુ છે.

પં. ૨૫ : ઉત્તરરામ : ઉત્તરરામચરિત નાટક.

૬૧૦ પં. ૬ પ્રક્રિયાથી ઉદ્ભૂત—

ચર્મચક્ષુગોચર સૃષ્ટિ એટલે સૃષ્ટિ. પ્રક્રિયા–યોગ્ય ક્રમે યથાર્થ મેળવેલું શાસ્ત્રજ્ઞાન: એથી ઉદ્ભૂત ઊંચી સૃષ્ટિ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞ શાસ્ત્રચક્ષુવડે સૃષ્ટિને જે રૂપની જુએ છે તે; પ્રાકૃત સૃષ્ટિના દેહમાં ખરુ તત્ત્વ–તેનો જીવ–આ શાસ્ત્ર' દર્શિત સૃષ્ટિ છે. પ્રાકૃત નેત્રો સૃષ્ટિને જ જુએ છે ત્યારે શાસ્ત્રજ્ઞો એ પ્રવાહને શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વડે સંસ્કારીને જુએ છે

પં. ૧૮ લક્ષ્યના અનુરોધથી જ વ્યવસ્થા: લક્ષ્ય=પદાર્થો પદાર્થોને વળગીવળગીને ઘડીએ, પદાર્થો પોતે જાણે સ્વીકારતા હોય એવી ઘડીએ, એ પણ અકારણ અપવાદ રહી ન જાય એવી ઘડીએ. ઘડાયા પછી એટલી બંધબેસતી અને ચારે તરફ પ્રકાશ ફેલાવતી લાગે કે આ પૂર્વે કોઈએ કેમ ન ઘડી, કોઈને કેમ ન સૂઝી એવી તે ઊડીને આંખે વળગે, એનું નામ શાસ્ત્રવ્યવસ્થા.

પં. ૨૧ મુંજમાંથી ઇષીકા : —तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकाम् (कठोप०)

મુંજ ઉપનયનમાં બ્રાહ્મણ બટુકને બાંધે છે તે. એ ઘાસમાં મધ્યે સળી હોય છે તેની આસપાસ પાંદડાં એવાં તો ચોટેલાં હોય છે કે પાંદડાંનાં પડો ઉકેલવા જતાં સળી પોતે ભાગી ન જાય તે માટે બહુ બહુ સમાલવું પડે છે. આત્માની આસપાસ શરીરાદિ પાંચ કોષ–પડ–આ જ પ્રમાણે સજડ ચોટેલા હોય છે; તે ધીર પુરુષે બડી સાવધાની કાળજી અને ખંતથી અલગ પાડી આત્માને

પોતાને ઓળખી લેવાનો છે. શાસ્ત્રકારે લક્ષ્યમાંથી લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે લોકોત્તર ચતુરતા અને અવિરત એકાગ્રતાથી કાઢવાનાં છે.

પં. ૨૨-૪ લક્ષણ, ઉત્સર્ગ, અને શાસ્ત્ર : લક્ષણબંધી કરવી, વર્ગો પાડવા, વ્યાખ્યાઓ રચવી, અસંખ્ય વ્યક્તિઓ જોઈ જોઈને તથા સમાનધર્મ વ્યક્તિઓને તેમના વર્ગમાં સંગ્રહીને વર્ગો પાડવા અને દરેક વર્ગની વ્યાખ્યા બાંધવી, એ પહેલું પગથિયું; આ વર્ગો અને વ્યાખ્યાઓમાંથી સામાન્ય નિયમો ઉપજાવવા અને તે સિદ્ધ કરી દેખાડવા જેવા કે ન્યૂટનના "ગતિના નિયમો," એ બીજું પગથિયું; અનેકાનેક સિદ્ધ કે માત્ર દૃષ્ટ (empirical) નિયમોમાંથી તેમના પરસ્પર સંબંધ આદિની વ્યવસ્થા કરવી એનું નામ નવું શાસ્ત્ર રચવું, જેવું કે ખગોલશાસ્ત્ર, એ ત્રીજું પગથિયું.

लक्ष्यैकचक्षुष्कः—

લક્ષ્યને જ જોઈ રહેનારો, શાસ્ત્રની પર્યાલોચના વિના પણ, ઉત્સર્ગો બાંધે છે, અપવાદો ન નડે એવા ઉત્સર્ગો બાંધે છે, અને એ ઉત્સર્ગોવડે લક્ષ્યવિષયને, તેમાંના પદાર્થસમૂહને સત્કારી લે છે.

૧૧૨ પં. ૧૭ : **સામગ્રીના** છે તે 'સામગ્રીનો' જોઈએ. પણ 'સામગ્રીઓના ભાર' એમ ભાર બહુવચને લઈએ તોયે લેવાય.

शिरसि निहित०

ઉપર (૭૭) 'આકાલિક' નો અર્થ આપ્યો છે તે પ્રમાણે રોજ ને રોજ રાત પડયે કરવાનું કાર્ય તે આરાત્રિક—આરતી આપણે પાત્રને પણ-આરતી કહીએ છીએ.

આ આરતીના ભારે પાત્રનો ભાર માથા ઉપર લઈને તેને ઘુમાવું છું—આરતી હાથે નહીં પણ માથાવડે ઉતારું છું—તામિલ નટીઓના જેવી કલાથી આરતીને જરા આંચ ન આવે એમ માથે સ્થિર રાખીને મારું આખું શરીર એવી રીતે ફેરવું છું કે આપની આરતી અનવદ્ય ઊતરે—એવા આ આપના દાસને આપના કૃપાજીના દૃષ્ટિપાતનો અનુગ્રહ ફરી એક વાર કરો!

૧૧૩ પં. ૧૯ વર્ણસંકર, વર્ણ એટલે અહીં અક્ષરો અને શબ્દોનો જ અર્થ છે.

૧૧૩-૪ પં. ૨૦—૭ પણ તેને......સંભળાય છે. આ લાંબું અણઘડ વાક્ય ઉતાવળનું જ પરિણામ છે; 'સિદ્ધ કરેલી છે' આગળ અર્ધવિરામ ઉમેરી લેવું.

૧૧૪ પંક્તિ ૧૪ : 'શુદ્ધદૃષ્ટાની' એ શબ્દ છોડી દઈએ તો પણ ચાલે.

૧૧૫ This work being—

આ કાર્ય પૂરું થતાં, આ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પાઠનું જતન થાય, તેમાંથી લેશ પણ ખોવાય નહી કે ફેરફાર થવા ન પામે, તે માટે અસાધારણ ઉપાયો યોજવા માંડયા, અને એ જતનથી એ પરિણામ આવ્યું છે કે મૂલ પાઠ આટલા બધા લાંબા સમય સુધી આમ બિલકુલ હાનિ કે અશુદ્ધિ વગર પૂરેપૂરો યથાવત્ જળવાઈ રહ્યાનો માનવસાહિત્યના આખા ઇતિહાસમાં બીજો એક પણ દાખલો છે નહી.

પ્રથમ 'સંહિતા'ના વાક્યોમાંનો દરેક શબ્દ છૂટો પાડી આ શબ્દશઃ પાઠ ગોખાતો: સંહિતાનું આ રૂપ **પદપાઠ** કહેવાય છે. પછી પદપાઠનો દરેક શબ્દ તેની આગળના શબ્દ જોડે એક વાર, અને તેની પાછળના શબ્દ જોડે બીજી વાર એમ ગોખાવા લાગ્યું; સંહિતાનું આ રૂપ **ક્રમપાઠ** કહેવાય છે... પછી ક્રમપાઠનો દરેક અવયવ પાછો બેવાર ગોખવાનું શરૂ થયું; એકવાર એના મૂલ ક્રમમાં આખો અવયવ બોલાય કે તે પછી તેનો ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ અને પૂર્વાર્ધ બીજો મૂકીને તેને ફરી બોલવો એમ ગોખાવા લાગ્યું; સંહિતાનું આ રૂપ **જટાપાઠ** કહેવાય છે ..**ઘનપાઠ**માં પદપાઠનાં પદોની આ કરતાંયે વધારે પુનરુક્તિ (દરેક પદ સાત વાર) અમુક ક્રમમાં આવે છે ... ... છેવટ, 'અનુક્રમણીઓ' થઈ, જેમાં ઋગ્વેદાન્તર્ગત વિષયો શબ્દો આદિ અનેક જુદીજુદી યાદીઓમાં સંગ્રહેલાં છે, અને જેમાં ઋગ્વેદમાંની ઋચાઓ, શ્લોકો, પંક્તિઓ, શબ્દો, અને અક્ષરોની પણ સંખ્યા આપેલી છે.

અત્યારે ઋગ્વેદનો એક જ પાઠ મળે છે; પરંતુ એકથી વધારે પાઠ આગળ કોઈ કાળે પણ હતા કે હશે એવી શંકા ઉઠાવવાનું કરીએ તે માટે લગીરે પુરાવો ક્યાં છે?

૧૧૭ विद्या ह वै—

વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે આવી અને બોલી: "મારું સંરક્ષણ કર; હું તારો ખજાનો છું; દોષૈકદૃષ્ટિ, કુટિલ, કે કોઈનું પણ અહિત વાંછનારને મને ન આપ; જેમજેમ એવાથી મારું જતન કરીશ તેમતેમ મારું વીર્ય જોર ખીલશે."

૧૧૮ The deeper one—

વેદના શબ્દો અને વિચારોનાં પ્રાચીનતમ રૂપોમાં જેમજેમ ઊતરી શકીએ છીએ તેમતેમ એમનું અવેસ્તાના શબ્દો અને વિચારો સાથેનું નિકટ સગપણ વધારે ખીલી આવે છે. અવેસ્તામાંની અનેક અગમ્ય પંક્તિ વેદના ઋષિઓના કાવ્યોનો પ્રકાશ તેના ઉપર પડતાં અણુધારી રીતે ઉકેલી શકાય છે, અને લાંબા વખતથી ભુલાઈ ગયેલો ભૂતકાળ, અને પારસી ટોળો જે ઘણા દેવો અને બીરાંરોને તેઓ કોણ હતા ક્યાંથી આવ્યા શી રીતે ઉત્પન્ન થયા એમાંનું કશું

ધે જાણ્યા વગર પૂજે છે અને સ્તવે છે તે, વેદના પ્રકાર વડે એકાએક માત્ર નામ કે શબ્દ મૂકીને સમજાય એવી વસ્તુઓની કોટિમાં આવ્યા છે.

પાદટીપ : ગણક—

અશ્રુતશાસ્ત્રી, વૈદ્ય, અને વૈદિકના મુખ રૂપ કોતરો ન હોત તો વ્યાકરણશાસ્ત્રરૂપ સિંહથી બીધેલા અપશબ્દ રૂપ મૃગો નાસીને કયાં સ્થાનમાં ભરાઈ શકત?

૧૧૯ વર્તમાન—

ચાલુ દેહ ટકે એટલું અને અનિષિદ્ધ અન્ન પામવાની ઇચ્છા કુદરતી છે અથવા તો અપરિહાર્ય છે અથવા તો પરિહરવી અધર્મ્ય છે: એ ઉપરાંત લેશ પણ લૌકિક ઇચ્છા અધર્મ્ય એવી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ; પરલોકના ભોગવિલાસ પણ અધર્મ્ય એવી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ; ઉભય લોકના ભોગવિલાસને અધર્મ્ય ગણતી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ.

૧૨૦ પં. ૨૧ : નિરક્ષર વિષયોમાં પઠનપાઠનાદિ સ્વાધ્યાય સિવાયના (આજીવિકા મેળવવા માટેના) વિષયોમાં.

૧૨૩ પં. ૧૧-૧૨ અર્થસત્ત્વ : (૧) અન્નનો અર્થ એટલે કે તેનું સત્વ; (૨) પુસ્તકના અર્થરૂપ સત્વ.

પં. ૧૪ વાંચવાના ભરેલા છે : વાંચનરૂપ વસ્તુ તેમાં ભરેલી છે; 'અક્ષર' આ વસ્તુથી ભરેલા છે.

પં. ૨૦ પદ્મિની સ્ત્રી—

આગલા પ્રકરણમાં વિદ્યા ઇ° એ મત ટાંક્યો છે અને સરસ્વતી ભોગવતાં પણ કુમારિકા રહી એ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તેના અનુસંધાનમાં જ આ રૂપક લખ્યું છે. આગળ પૃ. ૧૨૭ વગેરે સ્થલે પણ આ ખુલાસો ઘટે છે.

૧૨૫ પં. ૯ દેવીના હૃદયમાંની પ્રીતિની મૂર્તિઓ જેવી ગ્રંથકાર સૃષ્ટિ :—દેવીના પ્રીતિપાત્ર ગ્રંથકારો.

પં. ૨૦ નવું શુદ્ધ ધાવણ : ખોટા કે હાનિકારક ગ્રંથના પ્રતીકાર માટે ખરા હિતકર ગ્રંથ રચશે.

પં. ૨૪ : પોતાના પ્રવાહ પાસે, જે પ્રવાહ પોતાનું લક્ષ્ય છે તે પાસે.

૧૨૮ પં. ૨ : તે પાડાના કરતાં વધારે ઉત્કર્ષકારક લાભ—

બાલદ્રષ્ટા બહુ તો 'સમર્થ વિદ્વાનોના લેખ' નાં અવલોકન અનુકરણ આદિવડે બીજા બાલદ્રષ્ટાઓને મૂલ સમર્થ લેખ તરફ આકર્ષે. પણ આથી

વધારે ઉચ્ચ પ્રયાસ—કોઈ પણ કોટિનો સ્વતંત્ર લેખ-બાલદ્રષ્ટાને શક્ય જ નથી; સ્વતંત્રતા નામે જેમ બાળકને કે તેના સંધાનધર્મી પારાને શક્ય કે છૂટ નથી તેમ; એવી સ્વતંત્રતામાં ઝંપલાવે તો તે બાલદ્રષ્ટાનો અનર્થ-વિનાશ-જ થાય; પાકું-'વળતી વાયે લીધા પરાણ: એવું દુખિયું થયું અજાણું' એ દશાને પામ્યું તેમ.

૧૩૧-૨ પં. ૨૯...૧૦ અભ્યાસને છોડી ગ્રંથકાર થવાની વાસના આજે પહેલાં પૂર્વે કદી રાખી નથી આ અવ્યવસ્થા-માંથી આપણા પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓની વિદ્યાશોધનની વાસનાએ આપણને બચાવ્યા છે.

આ મત નિરાધાર લાગે છે. ભાટચારણો, માણભટો, વગેરે વિશે કર્તાએ જ ઉપર અને આગળ લખ્યું છે. એ જાતના 'બાલ' કર્તાઓના યુગેયુગે સૈકેસૈકે જમાનેજમાને અસંખ્ય કૃતિઓ નિઃસંશય થયેલી અને વત્તીઓછી ફેલાઈ વહેલીમોડી અસ્ત થયેલી. આવી કૃતિઓમાંથી પ્રસિદ્ધિમાં વધારે વધારે આવતી જાય છે; જૂના સંગ્રહોમાં ઘણીયે પડી છે; અને એવા કેટકેટલા સંગ્રહોનો અને એવી કેટકેટલી કૃતિઓનો નાશ થયો છે તેની અટકળ કોણ કરી શકશે? ગુજરાતી વાઙ્મયનો જ ઇતિહાસ જોઈએ છીએ તો ભાલણ અને પ્રેમાનંદ-શામળ વચ્ચેના ગાળામાં કેટલા બધા 'બાલ' કર્તાઓ જોવામાં આવે છે! અત્યારે નામનિશાન કશું જ જાણવામાં નથી એવા બીજા કેટલા બધા થઈ ગયા હશે એ કોણ કહી શકશે! મુદ્રણકલાનું સાધન યુરોપમાં સામાન્ય ઉપયોગમાં આવ્યું ત્યારથી આગળના પાંચ છ સૈકાના લેખકોની મળી આવી તે કૃતિઓ છાપી શકાઈ એટલે સ્થૂલ અમરતા પામી. તેમ આપણા દેશમાં મુદ્રણકલાનું સાધન ઓગણીસમી સદીમાં ઉપયોગમાં આવ્યું છે, તો તેરમા ચૌદમા સૈકાથી થયેલી આવી કૃતિઓમાંથી જેટલી ઊગરી હશે તેમાંની ઘણીખરી મોડીવહેલી સ્થૂલ અમરતા પામશે.

વળી પ્રવાહપાત કર્યો નથી અગર કર્યો છે તો "અંધકારના યુગમાં અદ્રષ્ટાઓના અધોપાતના ઔષધને માટે જ" (પૃ. ૧૩૩), એ બચાવ જો ભાટચારણો, માણભટો આદિને સારુ યોજીએ, તો ટૂવર-ટ્રૂબેડૂરોને પણ એ બચાવથી જે મળી શકે તે લાભ આપવો ઘટે

૧૩૩ If it be demanded—

આ લાંબી ઘોર રાત્રિમાં પ્રાચીન વિદ્યાના થોડાક તનખા કાયમ ચળકતા રહ્યા એનું શું કારણ, એ સવાલના જવાબમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાને જ કારણપદે સ્થાપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિ વચ્ચેના લાંબા અસંસ્કૃત ગાળા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક જ પુલ હતો જેણે એ બંને

સંસ્કૃતિઓને સાંધવાનું કાર્ય એકલે હાથે કર્યું છે. આ એકલ પુલ વગર પણ અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો હોત એ સંભવિત છે ખરું. અર્વાચીન કાળમાં પ્રકટેલી પ્રતિભાના વિકાસને માટે પ્રાચીન કાલની વિદ્યાશાસ્ત્રસંસ્કૃતિ આદિના અનુકરણની આવશ્યકતા માનવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું. પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મરૂપ સંસ્કૃતિપુલે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓને સાંધેલી ન હોત તો અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો ઉદય થતાં ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિની આછી આછી સ્મૃતિ,–પર્સિપોલિસ અને મિસરની સંસ્કૃતિ જેમ તેના પિરામિડ આદિ સ્થાયી પુરાવા હોવા છતાં કોઈ અજાણ્યાં અવ્યક્ત સત્ત્વ તરીકે અશાસ્ત્રીય અનિર્ણયાત્મક તર્કપરંપરા અને અજ્ઞાનથી જ ઉપજાવી શકે છે તેમ–લગભગ વ્યર્થ જાત, એમાં શક નથી. અને વળી એ પણ આપણે ખૂબ સમજવાનું છે કે ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિનો જે વિશેષ લાભ આપણને મળ્યો છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મ રૂપ પુલે એ સંસ્કૃતિને આપણી સંસ્કૃતિને સાંધી આપી તેને લીધે છે, એટલું જ નહીં પણ, એ પુલનું–એ ધર્મનું એ અંધકારના યુગ અને સૈકાઓમાં જે વિશિષ્ટ રૂપ પ્રવર્ત્યું તેને લીધે જ છે. એ અંધકારના યુગના ખ્રિસ્તીધર્મના સ્વરૂપમાં શુદ્ધ ધર્મના કરતાં વહેમના ટકા વિશેષ હતા એ કબૂલ. પરંતુ ધર્મ અને વહેમ સત્ય અને અસત્ય શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનાં મિશ્રણ દ્વારા જનતાનો ક્રમોત્ક્રમ પગલે પગલે સાધવો એ જ જગન્નિયંતાનો આશય જણાય છે. અને વળી એ અંધકારના યુગમાં વધારે વિશુદ્ધ રૂપનો ધર્મ એટલો સ્થાયી કે એટલો વિજયી ન થાત એટલે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ આ અંધકારના સૈકાઓમાં તેની અશુદ્ધ–રાજસી તામસી–ઉપાધિઓને લીધે જ પ્રવર્ત્યો એ પણ સ્વીકારવું ઘટે છે.

૧૩૪ These are certainly—

ખ્રિસ્તી ધર્મની એ અશુદ્ધિઓનું વર્ણન કરીને આપણો કર્તા આગળ ચલાવે છે કે—બેશક, લોકોને અજ્ઞાન રાખવાની નીતિના બચાવ માટે આ કારણો પૂરતાં ન ગણાય; અને "મધ્યકાલના" સૈકાઓમાં ધર્મને નામે અનેકાનેક ઢોંગ ધતિંગ ચારે તરફ ફેલાયાં લોકોનાં અજ્ઞાનને લીધે જ. અને તોપણ આવી પરિસ્થિતિમાંથી જ પરિણામે ધર્મ અને વિદ્યાનો શુદ્ધ પુનરુદ્ધાર પ્રકટ થઈ શક્યો.

૧૩૭ પં. ૬ : ગ્રંથકાર થયા વિના...રાજા સર ટી. માધવરાવ : આમણે કંઈ જ લખ્યું નથી એ વાત ખરી નથી; એ વડોદરાના મુખ્ય દીવાન હતા તે વખતના એમના અહેવાલો અને ઊછરતા સયાજીરાવને એમણે આપેલા રાજ્યનીતિ શિક્ષણના વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ખરેખર વધારે પ્રસિદ્ધ થવાં જોઈએ. આજ આટલે વર્ષે પણ એ બંનેમાં કેટલેક સ્થાને બોધ સુંદર સુઘટિત રૂપમાં ગૂંથેલો જોવામાં આવશે.

પંક્તિ ૧૬ : એક બાલદષ્ટિ સાધવામાં. મતલબ કે તેઓએ બી. એ. આદિ ઉપાધિઓ મેળવી છે ખરી પરંતુ 'બાલદ્રષ્ટા' પણ થયેલા જણાતા નથી! તેઓ—જુઓ આગળ-પદવી બળે 'સાક્ષર' વર્ગમાં ગણાતા પણ ખરી રીતે 'અદ્રષ્ટા' જ—આંધળા જ—ઠ; પશુ જ છે.

૧૩૮ પ્રથમ વર્ગ : જુઓ પૃ. ૧૩૫ ના ચાર વર્ગ.

૧૩૮ પં. ૨૫ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારોના—

અહીં કરેલી ટીકા અને અહીં આપેલી સલાહના વિસ્તાર માટે જુઓ કર્તાનું ૧ લી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ.

૧૩૯ The troubadours chiefly—

ટ્રૅબડૂર કવિઓના વિષયમા મુખ્યત્વે કરીને પ્રેમ અથવા દાક્ષિણ્ય અને અન્યોક્તિઓ હતા; એમની અન્યોક્તિઓ લક્ષ્યવેધી અને જુસ્સાદાર હતી. એમની કૃતિઓમા વીરકથાઓ કે શૃંગારકથાઓ કે કોઈ પણ જાતની કહાણીઓ જોવામા આવતી નથી. એમની કૃતિઓમાં કલ્પના નામે જણાતી નથી. છેક અસસ્કૃત જમાનાઓમાં પણ પ્રતિભાસપન્ન કવિઓની કૃતિઓમાં રસો અને વિગતોથી ભરચક વાસ્તવિક વર્ણન જુસ્સાદાર હોય છે, તે પણ આ કૃતિઓમાં શોધ્યુ જડતું નથી. લાગણીઓના લલિત લલકાર જ એમનો વહાલો વિષય છે, અને તેમા પણ એઓનુ શબ્દસામર્થ્ય ભોળું પડે છે, એટલે સ્થાયી રસ ઉત્પન્ન કરે એવું એમના લખાણમાં થોડુ જ દેખાય છે. બેશક, એમની કવિતા સંગીતપ્રધાન હતી, અને ગદ્ય તરજુમાઓમા સંગીતની ખૂબી આવી જ ન શકે, એટલે એવા તરજુમા ઉપરથી એમની કૃતિઓની તુલના કરવામાં એમને અન્યાય થાય એ દેખીતું છે. અલંકાર રસ કે અર્થચમત્કૃતિ કે વિચારગાભીર્યના કોઈ પણ પ્રકારને બદલે જે કૃતિઓની વિશેષતા સ્વરચમત્કૃતિ અને શબ્દલાલિત્યમા જ મુખ્યત્વે હોય, તેમના તરજુમામા તેમની એ ખાસિયતો ઊતરવી લગભગ અશક્ય છે. તેમની ભાષા માધુર્ય અને પ્રસાદવાળી હતી, અને તેઓએ અનેક અવનવી છંદચમત્કૃતિઓ યોજી અને લોકપ્રિય બનાવી. એમની અનુપ્રાસોની નવીનવી ગોઠવણો પણ પછીના જમાનાઓનો મૂલ્યવાન વારસો બની. એ એમની રચનાઓ જ્યાં લગણ અવનવી લાગ્યા કરી ત્યા લગણ મોહક અને આનંદદાયક લાગે એ પણ કુદરતી છે. એમની તાત્કાલિક લોકપ્રિયતાનો ખુલાસો આ એમની કૃતિઓનાં લક્ષણોમાં છે. અને હવે આપણને એ સર્વ કૃતિઓ છેક નીરસ અને અર્થહીન ભલે લાગો, પરંતુ એ કૃતિઓ લાંબા વખત સુધી લોકપ્રિય રહી હતી, અને લાંબા વખત સુધી કવિતાને નામે એમનાં અનુકરણ થયા કર્યાં હતાં, એ નિર્વિવાદ છે.

૧૪૨ પં. ૧૯ : ધ્વન્યાત્મક વર્ણન : ધ્વનિ એટલે અહીં માત્ર સ્વર અવાજ—Sound.

પં. ૨૨ : અશબ્દ રૂપ આપી અક્ષરનાં : અર્થવાળો અક્ષરસમૂહ તે શબ્દ; અર્થ નહીં જેવો હોય એવો અક્ષરસમૂહ તે અશબ્દ અક્ષરચિત્ર. આગળ અશબ્દ અક્ષરો પણ આ અર્થમાં.

૧૪૩ Besides these romances—

'રિવલિ'નાં આ કથાનકો ઉપરાંત ટ્રૂવ્યરોની કૃતિઓમાં કિસ્સાઓ અને હાસ્યાત્મક ટુચકાઓ રૂપે અસરકારક વર્ણનોનો પ્રકાશ હતો, જેનો લાભ આગળ જતાં બોકેચિયો અને લા ફોન્ટેન જેવા પ્રતિભાવાન લેખકોએ લીધો. ટ્રૂવ્યરોની કૃતિઓની બીજી વિશેષતા એ છે કે એ કૃતિઓને અર્વાચીન ભાષા આદિનો વેશ સજાવતાં તે ઊલટી વધારે ખીલી આવે છે. તેમની પદ્યરચના બેશક તેમના કાલના અમીરવર્ગના તેમ સામાન્ય વર્ગના શ્રોતાઓને કર્ણપ્રિય થયેલી હશે, જો કે તેમાં ગદ્ય જેવા અને મંદગતિના લાંબા કટકાઓ વારંવાર આવે છે. અને અગર જો કે તેમા વચ્ચેવચ્ચે દીપી ઊઠે એવા સરલ અને સચોટ કટાક્ષો આવ્યા કરે છે, તોપણ એકંદરે એ કૃતિઓ કવિતા તરીકે ઊતરતી અને માત્ર આખ્યાનો-પદ્યમય વાર્તાઓ-તરીકે જ ચલાવી લેવાય એવી ગણવી પડે એવી જણાય છે.

From the struggles—

ઈટલીની પ્રજાસત્તાક નગરીઓના (હોલિ રોમન-) શહેનશાહો સામેના વિગ્રહો અને એ નગરીઓમાંના આંતર કલહોનો ઇતિહાસ જોતાં આપણે એવું અનુમાન કરીએ કે ત્યાં કવિઓ પોતાની માતૃભાષામાં આ વિષયો ઉપરથી વિજયનાં અને શત્રુપક્ષને પ્રજાળે એવાં કટાક્ષનાં કાવ્યો રચશે. પરંતુ આવું એક પણ કાવ્ય રચાયું નહીં એ વિચિત્ર છે. એથી ઊલટું એ સ્થળોના કવિઓ ટ્રૂબેડૂરો જ બન્યા અને એમના વિષયોના અનુકરણોમાં જ પોતાની સર્વ શક્તિઓ તેમણે ડુબાવી.

૧૪૪—પં. ૨૫ ભાષાંતર કસોટી...પુનર્જન્મ જડ (માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ રૂપ કે સંગીત રૂપ) વસ્તુનો થતો નથી.

આ કસોટી અમુક હદમાં જ ઉપયોગી છે. બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓના અંગ્રેજી તરજુમા પ્રકટ કરવા કોઈ મિત્રે ઇચ્છા કરી ત્યારે કર્તાએ પોતે તેને વાર્યો હતો, એ કારણ આપીને કે "મારી વાર્તાઓમાં એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની વગેરે હકીકતો આવે છે, જે હિંદુ સંસારથી અત્યંત ભિન્ન એવા અંગ્રેજ સંસારના વાતાવરણમાં ઊછરેલા વાંચનારાઓને અત્યંત રસક્ષતિ કરનારી લાગ્યા વગર નહી રહે, માટે એ કરવા જેવું નથી." વેદાંતનું કે હેગલ જેવાની ફિલસુફીનું વિચારતંત્ર આખું ને આખું અન્ય રૂપ પામે તો જ તે અન્ય રૂપ તેનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ગણાય, અને એવું પ્રતિબિંબ ઉપજાવવા જતાં એના મૂલ દૃષ્ટાંતો ખંડનમંડન આદિ ઘણે ભાગે એમને એમ જ ઉતારવાં પડે છે. કાબ્રાજી આદિ પારસી લેખકોએ અનેકાનેક અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને નાટકોના પારસી સંસારને બંધબેસતા અનુવાદ ઉપજાવવા પ્રયાસ કરેલા છે, પરંતુ તેમાં જેન

ઓસ્ટિન, થેકરે, આદિ પ્રથમ પંક્તિના નવલકારોની કૃતિઓના અનુવાદ તેઓ કરી શકેલા નથી. માટે ભાષાંતર સહન કરી શકે તે જ ખરેખરું સાહિત્ય, અને ભાષાંતરથી અસદ્‌ગતિ જ પામે તે જ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય, એ બને પરસ્પર વિરુદ્ધ નિયમો પોતપોતાની મર્યાદામાં ખરા છે, એવું મિશ્રકથન જ સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે છે. પ્લૂટાર્ક કે જાતકમાલાની સર્વતોભદ્ર વ્યવહારનીતિ દરેક ખેડાયેલી ભાષામાં ઊતરે છે, ત્યારે હોમર કે મિલ્ટનના કાવ્યનો સાગરોપમ નિનાદ મૂલ ભાષામાં જ શાશ્વત ગાજે છે.

૧૪૫ પંક્તિ ૯-૧૦ : ભયસ્થાનમાંથી તેને છે ત્યાં 'ભયસ્થાનમાંથી તેને બચાવવાને માટે તેને' એ પ્રમાણે હોય તો વધારે સ્પષ્ટતા આવે.

૧૫૦ अध्येतृवर्ग—

આખો વર્ગ મોટેથી ભણે છે; એ વર્ગમાંના શિષ્યોમાં પોતાનો પુત્ર છે અને બીજાઓ સાથે એ પણ મોટેથી ભણે છે; પણ પિતા આખા વર્ગનો એકઠો અવાજ સાંભળે છે; પોતાના પુત્રનો અવાજ જુદો તેનાથી પરખાતો નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર મર્ત્ય છે એ વ્યાપ્તિમાં જ લૉર્ડ કર્ઝન મર્ત્ય છે એ આવી ગયુ; પણ લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એવું ભાન સ્પષ્ટ રીતે સ્ફુરે નહી ત્યાં સુધી એ પણ મર્ત્ય છે એ ભાન પણ સ્પષ્ટ રીતે ન સ્ફુરે. કર્તાએ આ ખંડ અહીં જુદી રીતે ઘટાવી લીધો છે તે પણ યોગ્ય છે. લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એ ભાન થતાં સુધી એ મર્ત્ય છે એવું ભાન સ્ફુરતું નથી એ ઉક્તિમાં અને લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એ ભાન થયા પછી જ એ મર્ત્ય છે એવું ભાન સ્ફુરે છે એ ઉક્તિમાં ફેર નથી. પુત્ર વર્ગમાં છે માટે એનો અવાજ આ એકઠા અવાજમાં હોવો જોઈએ એમ કરીને પિતા એકઠો અવાજ વધારે ધ્યાનથી સાંભળે છે તો તેમાં તેને પુત્રનો અવાજ પરખાય પણ છે.

૧૫૧ तर्काप्रतिष्ठानात्—

તર્ક નિશ્ચલ ન હોવાથી બીજી પણ કોઈ રીતે અનુમાન કરીએ તે પણ અનુમાન માત્ર, તર્કપરંપરા માત્ર—તર્કની અનિશ્ચલતા રૂપ દોષવાળાં ગણવાં જ પડશે; માટે સ્વીકારવું જ પડે છે કે નિશ્ચલ એવા જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ માટે તર્ક એકલો પૂરતો નથી; જ્ઞાન માત્રના અવિચલ પાયા માટે અશ્રદ્ધાને લેશ પણ અવકાશ ન હોય એવા આપ્તવાક્ય-વાક્યોથી આરંભ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

(ब्रह्मसूत्र—२:१:११)

તર્કની અનિશ્ચલતા ઉપરથી કોઈ અજ્ઞેયવાદ (philosophy ending in the unknowable) કોઈ નાસ્તિકવાદ અને કોઈ ઉપર પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાદમાં જાય છે, એ ખ્રિસ્તી દેશોમાંના ફિલસૂફીના ઇતિહાસમાં અનેક વાર જોવામાં આવ્યુ છે. બટલરના probability in the guide of life; સુનિશ્ચિત સત્ય અગમ્ય છે, જીવનના આચાર માત્રની ઇમારત સંભાવ્યતાના પાયા ઉપર

જ રચવાની છે–એ સૂત્ર ઉપરથી જેમ્સ મિલ જેવા નાસ્તિક થયા તો કેબલ અને ન્યૂમેન જેવા વધારે શ્રદ્ધાળુ બન્યા એ ઇતિહાસ તાજો હતો, ત્યારે આપણી શાસ્ત્રાપીઠના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓનું તે એક પ્રિય મનનસ્થાન હતો. આ જમાનો ૧૮૯૦–૯૫ સુધી ચાલ્યો.

૧૫૧ संख्या तु—

'પ્રાતર્' 'સાયં' આદિ શબ્દ 'આજ' પ્રાતઃકાલે કે 'કાલ' સાંજે કે એવો કોઈ વિશેષ નિર્દેશ સાથે ન જોડીએ કે સમજી લઈએ ત્યાંસુધી અસ્પષ્ટ રહે છે, ખોખાં કે બીબાં જેવા જ રહે છે; તેમ 'પાંચ' 'સાત' આદિ સંખ્યાનું પણ સમજવું. પાંચ 'પાંડવ', સાત 'સૂર્ય' આદિ મૂર્ત વિષય સાથે જોડીએ ત્યારે જ સંખ્યાવાચક શબ્દ પૂરો પ્રકાશ આપે છે.

૧૫૨ પ. ૧૨–૩ ઊર્ણનાભિની જાળ. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च (मुण्डकोप०) કરોળિયો સૃષ્ટિ પોતામાંથી જ સર્જે છે અને પાછો પોતામાં જ લીન કરે છે. અહીં પૂર્વાર્ધની–સૃષ્ટિ ખડી કરવાની બીજા કશા જ સાધન વગર ઊભી કરવાની–વાત છે.

૧૫૨ The opposition—

સ્વયંભૂ ત્રિકાલસિદ્ધ ભાવો અને નાશવંત મૂર્ત વસ્તુઓ વચ્ચેનો વિરોધ ભૂમિતિની આકૃતિઓ દ્વારા બહુ જ સરલતાથી અવગમ્ય છે (comprehended); અને ભાવો–ભાવનાઓ (Ideas–Ideals) ની સત્તા (existence) ના વાદ (doctrine) નો એ વિરોધ પાયો છે, તથા ભાવો–ભાવનાઓની સત્તા પ્લેટોની ફિલસૂફીનું કેન્દ્રસ્થાન છે. બલ્કે એની ફિલસૂફીમાં અમૂર્ત સિદ્ધાંત એ એક જ છે; એટલે એ સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનમાં એણે ભૂમિતિથી આરંભ કર્યો. આપણને કહેવામાં આવે છે કે પોતાની ફિલસૂફીના અભ્યાસનો શિષ્ય આરંભ કરે તે પહેલાં પ્લેટો તેને તૈયારી દાખલ ભૂમિતિનો પરિચય કરાવતો અને આજ સુધી વ્યવહારમાં જે એની બુદ્ધિને મૂર્ત વસ્તુઓનો જ પરિચય હતો તેને બદલે આ પ્રમાણે તેને અમૂર્ત ભાવોના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતો. ફિલસૂફીને માટે ભૂમિતિની ઉપયોગિતાનું સ્વરૂપ આવું છે. એટલે ભૂમિતિનો આથી વધારે કે જુદી જાતનો ઉપયોગ છે નથી. ભૂમિતિ જેનો વિભાગ છે તે આખી ગણિતવિદ્યાને માટે પણ આ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ગણિત શાસ્ત્રો પોતે બુદ્ધિને પોષણસામગ્રીથી ભરતાં નથી, બુદ્ધિની સામાન્ય સંસ્કૃતિ કે વિવૃદ્ધિને પોષતાં નથી. જે બુદ્ધિઓ અતિચચળ અસ્થિર હોય છે તેને એકાગ્ર કરવામાં ગણિતશાસ્ત્રો ઉપયોગી છે ખરાં; પરંતુ આ ઉપરાંત એમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉપયોગ ઉપર જણાવ્યો તેટલો જ છે. ડેકાર્ટ જેવા વિખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીનું પણ ગણિતની ઉપયોગિતા વિશે આથી ઊંચું મત નથી.

૧૫૫ પં. ૬ માત્ર સ્મરણમાં—

ઉતાવળથી વાક્ય કથળ્યુ છે. 'અમસ્તો વિકાસ કે વ્યાયામ' 'મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતા કોઈ પણ રીતે જુદો કે વધારે ફળદાયી નથી' એમ જોઈએ; અથવા તો 'લાક્ષણિક દૃષ્ટિના અમસ્તા વિકાસ કે વ્યાયામમા' 'મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતા કોઈ પણ રીતે વધારે ફળ કે ફેર નથી' એમ જોઈએ; બને રીતે 'આ વિકાસમા કે વ્યાયામમાં' એ પુનરુક્ત અશ ત્યજી શકાય છે.

૧૫૫ Wisdom and genius—

ડહાપણ અને પ્રતિભા, આ બે માનવ જ્ઞાનગિરિનાં શિખરો, નો પાયો અમૂર્ત અનુમિતિપ્રવૃત્તિ નથી પણ પ્રત્યક્ષાનુભવની સંસ્કરણપ્રવૃત્તિ છે ડહાપણ એ એક ઉચ્ચ કોટિની દૃષ્ટિ છે, તર્કપરંપરાફલ નથી. પોતાના કે બીજાના તર્ક કે શોધથી મળેલા સિદ્ધાંતો અને વિચારો સ્મૃતિમા ભર્યા હોય તે ડહાપણ નથી—વિદ્યાભાર તે ડહાપણ નથી; આખી સૃષ્ટિને બુદ્ધિ અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જુએ છે અને સસ્કારે છે તે એ શક્તિ છે. આ દૃષ્ટિ દૃષ્ટ વિષયમા એટલી તો વ્યાવૃત્તિ ઉપજાવે છે કે મૂર્ખ અને ડાહ્યા માણસની સૃષ્ટિઓને બે એક બીજાથી છેક જ જુદી જુદી વસ્તુઓ ગણવી પડે છે. બુદ્ધિહીન અને પ્રતિભાસંપન્ન માણસની સૃષ્ટિઓ પણ બે અત્યત જુદીજુદી સૃષ્ટિઓ છે. પ્રતિભાની કૃતિઓ બીજા સર્વની કૃતિઓ કરતાં અમાપ પ્રશસ્ત હોય છે, તેનું કારણ કેવળ આ છે, કે પ્રતિભા જે સૃષ્ટિને જુએ છે અને જેના વિશે પોતે ઉચ્ચાર કરે છે, તે સૃષ્ટિમાં બીજાઓ જુએ છે તે જ પદાર્થો આદિ હોય છે એ ખરુ, તથાપિ બીજાઓ એ પદાર્થોને એક ચીનાઈ ચિત્ર જેવા અમે તેમ ખીચડામા પડેલા જુએ છે, ત્યારે પ્રતિભા એ જ વસ્તુઓને કોઈ સર્વાંગસુદર ચિત્રમાં ગોઠવાયેલી હોય એ પ્રમાણે તેમના અન્યોન્ય બાહ્યાન્તર સબધોને સુસ્પષ્ટ ગ્રહણ કરીને જુએ છે. સ્થૂલ ઇદ્રિયવિષયો દરેક બુદ્ધિ આગળ એ ને એ પડેલા છે; પણ બુદ્ધિબુદ્ધિમા અનેકાનેક કોટિ છે, અને દરેક કોટિની બુદ્ધિ ઇદ્રિયવિષયોને અમુક પ્રકારે જ અમુક રૂપમા જ અમુક સબધોમા જ જોઈ શકે છે અર્થાત્ આ ભેદો સર્વ કૃતિઓનુ મૂલ જે દૃષ્ટિ તેમાં છે, તેમાથી કૃતિભેદ રૂપે અવતરે છે, એ ભેદો અમૂર્ત તર્કસૃષ્ટિના નથી.

૧૫૮ પક્તિ ૧૦ : તેમની પાસે, તેની પાસે, મનુષ્યની પાસે આ વાક્યમાં વિરામચિહ્નો ઉમેરી લેવાં; રચના ચોખ્ખી નથી પણ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

मन्या जग—જુઓ ઉપર પૃ. ૬૬ ઉપરનુ ટિપ્પણ.

૧૫૯ The two kinds—

આ બે જાતના 'બોધ'નો અન્યોન્ય સબધ ચલણી નોટ અને નગદ

નાણા વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે. ઘણા પ્રસંગો સ્થલો અને સમયોમાં ચલણી નોટ વધારે સારી પડે છે, તેમ ઘણા પ્રસંગો સ્થલો અને સમયોમાં 'લક્ષ્ય-સંનિકર્ષજન્ય બોધ'ના કરતાં 'વાક્યબોધ' વધારે ઉપયોગી લાગે છે. દાખલા તરીકે, જો આપણી કોઈ પ્રવૃત્તિ વાક્યબોધ જેવા અમૂર્ત તત્ત્વમાંથી પેદા થઈ હોય છે, તો એ અમૂર્તતત્ત્વ પોતે અવિચલ એકરૂપ જ હોવાથી આપણે એને પૂરેપૂરા વળગીએ કે આપણી પ્રવૃત્તિમાં પણ સંપૂર્ણ એકરૂપતા અને દઢતા ઊતરી આવે છે.

· ૧૬૦ To him who—

જે ડહાપણની દષ્ટિ–પ્રજ્ઞાનેત્ર–પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી વિદ્યા ભણે છે, તે પુસ્તકો અને વિદ્યાઓને પગથિયે પગથિયે જ્ઞાનના શિખર તરફ ચડતો જાય છે. એક પગથિયું ચડ્યો કે તેને પાછળ મૂકી તે ઉપલે પગથિયે ચડવા મથે છે. પરંતુ વિદ્યાનું સેવન કરનારા સામાન્ય માણસો સ્મૃતિમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ ભરવા માટે જ મથે છે. તેઓને પગથિયાંઓ ઉપર ચાલવાનાં સાધન બનતાં નથી કેમ કે દરેક પગથિયું છૂટું પાડીને તેઓ પોતાનું કરવા મથે છે, તેનો ભાર પોતાના મસ્તક ઉપર લાદે છે, અને આવો ભાર વધતો જાય છે તેમતેમ તેઓ રાચે છે. (પગથિયાં) એમને ઉપાડી ઊંચે લેનારાં છે તેને જ તેઓ જાતે ઉપાડી ઊંચે (મસ્તકમાં) રાખે છે. એથી કરીને તેઓ ઊંચે ચડી શકતા નથી.

चक्रं भ्रमति मस्तके—

જુઓ પંચતંત્ર માં પાંચમા તંત્રની કથા ૩ જી.

૧૬૧ Conceptions and—

પ્રત્યક્ષ વિષયોના સમાગમમાં આવ્યા વગરનાં અમૂર્ત તત્ત્વો જંગલમાં ઊંડા ઊંડા પેસી જતા અને પાછા બહાર ન નીકળતા રસ્તાઓ અને પગથીઓ જેવાં છે. અમૂર્ત તત્ત્વો અમૂલ્ય છે એટલા માટે કે પ્રત્યક્ષ વિષયો અનંતાનંત છે તેનાં જ્ઞાન ગ્રહણ વ્યવસ્થા આદિ આ તત્ત્વોના આધાર વડે સુગમ બને છે. એ તત્ત્વબીજોમાંથી અનુમિતિઓ અને તર્કપરંપરાઓનાં વૃક્ષ ને વૃક્ષ નીપજે છે ખરાં, પરંતુ સ્વસંવિત્ કે પ્રત્યક્ષમાંથી આધાર લીધા વગર કેવલ એ તત્ત્વોના પરિશીલનથી નવું અને સ્વતંત્ર એવું લેશ પણ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી. એરિસ્ટોટલને નામે નીચેનો સિદ્ધાંત ચાલે છે તેનો ખરો અર્થ આ છે; "બુદ્ધિમાં પોતાનામાં કંઈ નથી, જે ઇંદ્રિયો તેને આણી આપતી–તેમાં મૂકી આપતી–નથી" લૉકની ફિલસૂફીનું પણ ખરું તાત્પર્ય આ છે; અને એ ફિલસૂફીથી જ આપણા જ્ઞાનના ઊગમસ્થાનનો પ્રશ્ન પ્રથમ પંક્તિના ગંભીર પ્રશ્નોની કોટિમાં આવ્યો, અને તેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા વિષયને ઘટે એ પ્રમાણે થવા માંડી. કૅન્ટ કૃત ક્રિટીક ઑફ પ્યોર રીઝનનું પણ મુખ્ય શિક્ષણ આ છે.

અને તેમા કૅન્ટ આટલો અગત્યનો અને વાસ્તવિક વધારો કરે છે, કે ઇદ્રિય-વિષયનું પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ ઇદ્રિયો અને બુદ્ધિના બંધારણને લીધે જે ઢાળાઓ (forms categories)માં કુદરતી રીતે પડે છે, અને જે પ્રત્યક્ષમાંથી તારવતાં અમૂર્ત તત્ત્વ નથી પરતુ વિષયબીજને આપણા ચેતનતત્ર રૂપ યોનિમાં છપાય, અને તેમાંથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન રૂપે પ્રસવે તે દરમિયાન એ યોનિએ તેમને આપેલા નામરૂપ આદિ છે,—તે ઢાળાઓ આદિ આપણા ચેતનતંત્રના બંધારણ અને વૈલક્ષણ્યો વા ધર્મોનું પણ પર્યેષણ આવશ્યક છે.

૧૬૩ પં. ૧૦ : એક યુગના સાક્ષરો પાસે પરાપૂર્વથી આવેલો વાકયબોધ એ સાક્ષરોમાંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ—

પરાપૂર્વથી આવેલો વાકયબોધ ગ્રંથો અને વિદ્વાનોની સ્મૃતિ આદિમાં-નદીતલમાં ભરી રાખેલા જલની માફક—સચિત હોય છે, તે યુગયુગના સાક્ષરો-માંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ...એવો અર્થ છે.

૧૬૩ પક્તિ ૨૫ : **દાસીત્વ કાર્ય** છે ત્યાં દાસીકાર્ય હોય તો બહેતર. વળી **ઘડી માંડી** છે તે કાળને કર્તા ગણીએ તો ચાલે, પણ વાકયના પૂર્વાર્ધમાં કાળ કર્તા નથી, એટલે **મંડાઈ** વાંચવું.

પૂર્વાર્ધના કાળે શબ્દની વિભક્તિ સપ્તમી છે, ઉત્તરાર્ધના કાળેની વિભક્તિ કર્તાએ ત્રીજી ગણવામાં ક્રમભગની દરકાર ન રાખી, અને **માંડી** લખ્યું.

૧૬૪ પક્તિ ૧ : **અપર**—(૧) બીજા, (૨) અપરા=સામાન્ય, લૌકિક-વિદ્યાઓને લગતા, એ બને અર્થ છે.

૧૬૬ પં. ૧૧ **વાકયબોધ જે વિદ્વાનોના સહવાસી**=વાકયબોધના જે વિદ્વાનો સહવાસી.

પક્તિ છેલ્લી : **વારે-વાર** પણ.

૧૬૭ પક્તિ ૧૨ : **સ્થૂલ** હતા પછી અલ્પવિરામ ઉમેરવું. વચ્ચે વચ્ચે કર્તાએ કલમને છોડી જ મૂકેલી છે ત્યાં વાકયો ઘાટ વગરના ઢગલા જેવાં થઈ ગયાં છે, અને વિરામચિહ્નો છે તે કરતાં ઘણાં વધારે જોઈએ, અને જે છે તેમાંથી કેટલાંક ખોટાં મુકાયેલાં છે.

૧૬૮ પ. ૨૪ **ગ્રીકદાસો** : જિતાયેલી ગ્રીક પ્રજાના ફિલસૂફો શાસ્ત્રજ્ઞો કલાસિદ્ધો આદિ; દાસ શબ્દનો અહીં આથી વધારે અર્થ નથી. એ બોધ કરનારાઓમાંથી એપિકટીટસની માફક પોતાના જીવનના અમુક ભાગમાં ખરેખર દાસ થયેલા થોડાક જ હતા.

પં. ૨૬ **દાસબોધ** : રામદાસકૃત જાણીતા દાસબોધનું સૂચન થવા

પૂરતો જ ક્ષેપ લેવો; સ્ટોઈક દર્શન કે ગ્રીક લક્ષણસૃષ્ટિ અને રોમદાસીય ફિલસૂફી અને લક્ષણસૃષ્ટિ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ સૂચવવાનો આશય નથી.

૧૬૯ आज्ञा गुरूणां—

વડીલ—પૂજ્યની આજ્ઞા થતાં જ તે પાળવી; તે વિશે સંકલ્પવિકલ્પાદિ વિચાર કરવા બેસવું એ પણ પાપ છે. જુઓ ક્ર. ૯૮ પં. ૩૯-૧ 'માતાપિતાના ગુપ્ત અપરાધ...'

૧૭૧ प्राप्यापदं—

આપત્તિ આવી પડે તો પણ કદાપિ વ્યથા પામતો નથી; જરા પણ આળસ વગર રોજરોજ ઉદ્યોગવસ્તુ શોધે છે અને ઉદ્યોગમાં જ રહે છે; દુઃખ આવે તો તે તે કાલે મહાત્માની માફક સહી લે છે-ટૂંક સિદ્ધાંત ચારિત્ર્ય કે શાંતિ લેશ પણ કજીયા દીધા વગર સહે છે; એવો ધુરંધર છે કે દુશ્મનો હોય કે થાય તો તેઓ નહીં પણ એ જ જીતે; વૈરના કાર્યો કરતાં પણ તપી ન જતાં પ્રશાંત રહે છે; ગુમાનમાં કદિ તણાતો નથી, કોઈનાથી કશાથી ક્યારે પણ અંજાનો-દબાતો-તો નથી જ; ગમે તેવી સંકડામણમાં યે 'શું કરું ?' 'બીજે ઇલાજ જ શો ?' એમ કર્તવ્યમૂઢ થઈ અકાર્ય-ન કરવા જેવું-કરતો તો નથી જ. આર્યો આવી પ્રકૃતિના માણસને જ શુદ્ધ આર્ય કહે છે.

આર્યત્વના ઉચ્ચઆશયોનું આ તેજસ્વી વર્ણન સંસ્કૃત શ્લોકો યાદ રાખી શકે તે દરેક સ્ત્રીપુરુષે કંઠસ્થ રાખવા જેવું છે.

પં. ૨૦ શારીરક દાસત્વઃ શારીરિક જોઈએ; શારીરક શારીરિકના અર્થમાં પણ વપરાય છે ખરું પરંતુ शारीरः एव शारीरकः जीवः અને शारीरकस्य जीवस्य इदं शारीरकम् એ બે અર્થમાં જ શારીરક શબ્દ વાપરવો વધારે યોગ્ય છે.

૧૭૨ बद्धो हि—

બદ્ધ કોણ ? વિષયમાં લપટાયો-જકડાયો હોય તે; વિમુક્ત કોણ ? વિષયથી અરક્ત-અલિપ્ત-અળગો હોય તે.

પં. ૧૨-૩ આત્મઘાતને આગલા સ્ટોઈકો સંસારને દુઃખમય ગણી તેમાંથી છૂટવાના માર્ગરૂપે લેતા અને તેને નિંદતા નહીં, પણ એપિક્ટીટસે આત્મઘાતને સ્ટોઈક સિદ્ધાંતોવડે જ સૂક્ષ્મતર તર્કકોટિથી વર્જ્ય અને નિંદ્ય ઠરાવી આપ્યો.

૧૭૩ પં. ૨ રસદીપકત્વ : આ શબ્દ બેસતો નથી. કર્તાએ રસદાયકત્વ લખ્યું હશે ? કર્તાના તાત્પર્યને માટે રસને એટલું પણ પૂરતું જણાય છે.

પં. ૧૯ પ્રતિફલ, પ્રતિફલન, પ્રતિફલિત વસ્તુ.

૧૭૫ ન નટા—

અમે નથી નટ, નથી વિટ, નથી ગવૈયા, નથી અસત્યવાદી–સાચું જૂઠું કરવામાં ટેવાઈ ગયેલા, નથી કુચસારે લચી પડતી હોય એવા ચાળા કરનારી સ્ત્રીઓ: રાવરાણાઓની મેહફિલમાં—રાજાઓના અવાસોમાં એવા પણ પાક છે–અમે તે કોણ? અમારો ભાવ કોણ પૂછે? શેનો જ પુછાય?

૧૮૦ પણ પોતાનો સહચર વર્ગ૦ ફિલસૂફીમય પ્રશાંત ચિંતનજીવન આવા સંજોગોમાં સ્વાર્થી જ હોઈ ત્યાજ્ય છે. પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં અને તે પ્રકારે ઝંપલાવીને સહચરવર્ગના દુઃખોના અંશભાગી થવું અને એ આખી સ્થિતિ સુધારવા સંસ્કારવા માટે બનતાં સુધી મથવું એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે. સેનેકાના આ વચનામૃતનો આશય આવો છે. કર્તા આગળ ચાલતાં લખે છે તેમ "સેનેકાની દૃષ્ટિ કેવળ વિચારમયી રહી, વિચારરૂપ નિરાકારરૂપ રહી, તેટલાથી સમાપ્ત થાય એવી ન હતી, પણ આચારમયી હતી."

૧૮૨ પં. ૧૫ બ્રાહ્મણ **સધર્મ** જન : કેવલ સત્ત્વગુણી માણસ.

૧૮૩ Even if—

બ્રિટેનિકસનું ખૂન **નીરો**એ કર્યું–કરાવ્યું એ વાત સાબિત નથી છતાં તેને સાબિત ગણીએ તોપણ આમાં સેનેકાનો પણ હાથ હતો એમ માનવા કે કલ્પવાને પણ આધાર નથી. **સેનેકા અને નીરોની એકબીજાની ઓળખાણ એ જ કદાચ સેનેકાનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય હતું.** નીરો સાથેનો એનો સંબંધ એવો કફોડો હતો કે સેનેકા દૃઢતાનો પર્વત હોત તોપણ તે પોતાની દૃઢતાનો વ્યવહારુ પ્રયોગ કેટલો કરી શકત એ શક પડતું છે; અને એ દૃઢતાનો પ્રયોગ મનમાનતો કરત તોપણ નીરોમાં કંઈયે ફેર પડત કે કેમ એ વળી વધારે શક પડતું છે...અગ્રિપિનાનું ખૂન ખરેખર બચાવ ન હોઈ શકે એવું કૃત્ય છે. તથાપિ તેણીનો રાજકીય વગવસીલો ધ્યાનમાં લેતાં પક્ષવાદ થઈ શકે એમ છે કે નીરોનું એ કૃત્ય એ આપખુદી અને ક્રૂર જુલમગાર રાજાનું ગણવાને બદલે તેને પોતાના એક બાહોશ અને ભયંકર હરીફને એક તડાકે ઉડાવી દેનારું ગણી શકીએ એમ છે. પુત્ર પોતાના અને પોતાના વિશ્વાસુઓના હાથમાં એક રમકડું થઈ રહેશે એવી આશાઓ ફૂટી જતાં તેણી રાજ્યસત્તા પોતાના જ હાથમાં ટકાવી રાખવાને માટે ગમે તેવા ઉપાયો યોજવા સજ્જ હતી. નીરોએ તેણીને જ એકાએક ઉડાવી દીધી ન હોત તો આન્તર વિગ્રહ જાગત અને કદાચ રોમન સામ્રાજ્યના કેટલાક વખત સુધી બે ભાગ પડી જાત એવા સંજોગો હતા. એટલે નીરોએ માતૃહત્યાનું જે ઘોર કૃત્ય કર્યું તેને નિન્દવું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ તેણે આને બદલે આવા સંજોગોમાં અન્ય ઉપાય–ઉપાયો શા શા યોજવા જોઈતા હતા તે સૂચવવું મુશ્કેલ છે.

૧૮૪ પં. ૯: અને જેવી ધર્મ્ય હતી—અને તેમાં જેવી ધર્મ્યતાઃ હતી...એવો અર્થ છે.

૧૮૫ आरब्धस्य०—
જેનો આરંભ કરેલો હોય તેના અંત સુધી તેને વળગી રહેવું, વચ્ચેથી પડતું ન મૂકવું.

૧૮૬ नरो वा कुञ्जरो वा—
મહાભારતમાંના આ પ્રસંગની ચર્ચા પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા આદિએ કરેલી છે તે માટે જુઓ વસંત વિ. સં. ૧૯૬૯ ના અંક.

૧૮૭ The best years—
નીરોની મહારાજ તરીકેની કારકિર્દીનો ઉત્તમ ભાગ જે વર્ષો દરમિયાન સેનેકા તેનો મુખ્ય-મંત્રી હતો તે જ હતો એ નિઃસંશય.

The first five—
નીરોના અમલનાં પહેલાં પાંચ વર્ષનો કાળ પછી લાંબા વખત સુધી સદ્‌ગુણી અને ન્યાયી અમલના કાળ તરીકે પંકાયો. સેનેકા અને બરહાની ગુરુદ્વય આ સમયના મુખ્ય મંત્રીઓ હતા; રાજ્યના ખરા આત્મા આ સમયે એ જ હતા; અને સેનેકાના મંત્ર પ્રમાણે ચાલી નીરોએ સેનેટ (રોમ મહારાજ્યનું સર્વોપરિ શિષ્ટમંડળ) અને પ્રજા બન્નેને સમાન કક્ષામાં રાખ્યાં, અને બન્નેની પ્રીતિ સંપાદન કરી. એના ગુરુઓએ પોતાથી બન્યું તે સર્વ કરી એનું-અને પ્રજાનું બન્ને હિત સાધ્યાં; તેમણે એના ઉપર દયા અને મિતાચાર (moderation) ના બોધના વર્ષાદ વર્ષાવ્યા. તેઓ નીરોને કહ્યા જ કરતા—'મહારાજ, વિનયવિવેક સજો, અતિને વર્જો, ક્રૂરતા કાપાકાપીને ત્યજો, રક્તપાતને પરહરો; ભોજનને અનુકૂલ મોજમજાહ ભલે માણો, પણ કોઈ પણ પ્રાણીને ઈજા ન કરો.' અને આ ભાગ્યદેવીના માનીતાની સૌ ખુશામદ કરતું, તેની દરેક ઇચ્છા થતી તેવી જ સિદ્ધ થતી, એટલે એને આ બોધને અનુસરવામાં કેટલાક વખત સુધી તો જરા યે અરુચિ ન લાગી.

૧૮૮-૯ યુધિષ્ઠિર સ્વદેહે દેવલોક પામ્યો, સેનેકા જીવતાં જ દેવરૂપ પામ્યો.

૧૮૯ પં. ૧૭ રુદ્રની વીશી: આ ગણતરી પ્રમાણે તો ૧૮૯૪ માં આરંભાઈ રુદ્રની વીશી ૧૯૧૩ માં પૂરી થાય અને ૧૯૧૪ થી—યુરોપીય મહાભારત શરૂ થયું તે સાલથી-બ્રહ્માની વીશી બેઠી એમ ગણવું પડે! રાજદ્રોહના પ્રસંગ ૧૮૯૬-૫૬-૫૮ સુધીમાં. એ હિસાબે ત્રણચાર વર્ષ આઘુ પાછું તાણીએ તો આ સાલથી કે ગઈ સાલથી કે આવતી સાલથી બ્રહ્માની વીશી આરંભાય! આપણી જેટલી પ્રાચીન એટલી નાનીમોટી સર્વ વસ્તુમાં

-સદર્થ જાણવા અને દેખાડવા, તાણીતોડીને પણ, એ વલણ કુદરતી ગણીએ-સર્વ સુશિક્ષિત હિંદુ માટે કુદરતી હોવું જોઈએ એ સ્વીકારીએ, તોપણ એ વલણ વિવેકની સામાન્ય સીમાને ઓળગી જાય ત્યાં ત્યાં તો દોષરૂપ જ ગણવું પડે.

૧૯૩ ૫. ૧૪ કોઈ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનું સત્ય કર્તવ્ય ધારેઃ ધારણ કરે, ઉચારે, તેનું ખરેખર જે કર્તવ્ય હોય તે બજાવતો હોય,-એવો અર્થ છે.

૧૯૪ ઈશ્વર—

હે અર્જુન, પ્રાણી માત્રનાં અંતરમાં ઈશ્વર રહે છે, જે પોતાની માયા વડે પ્રાણીમાત્રને ચકરોળે ચઢાવેલી ચીજોની માફક-ભમાવે છે, ચકર ચકર ફેરવે છે

स्वभावजेन—

હે કુન્તીપુત્ર, તારું પોતાનું જ કર્મ, તારી પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ, તને એવા તો મોહપાશમાં નાખશે-જકડશે, કે એ અવશ દશામાં તું તારી મેળે જે કરવા ઇચ્છે જ નહીં તેવું પણ કરી બેસીશ.

૧૯૫ ૫. ૯ **તેની પરવશ વૃત્તિઓને માટે** જે વૃત્તિઓની તે ગુલામ -બની ગઈ હતી તે વૃત્તિઓ તેમ તજ્જન્ય દુરાચરણોને માટે.

૧૯૬ तरति शोकमात्मविद्—

આત્માને જાણનારો શોકસાગરને શોકસંસારને તરી જાય છે. ખરું -આત્મજ્ઞાન થતાં અધ્યાત્મદષ્ટિ ખરેખર ઊઘડતાં શોક જેવું કંઈ રહેતું જ નથી.

૨૦૨ પં. ૧૦-૧૧ કોઈ અપૂર્વ એકલ સત્ત્વ—

ગ્રીક ફિલસૂફીનો અને આપણા તત્ત્વચિંતન કે ઉપનિષદોની ભાવનાઓનો -મહાત્મા-અતિમાનવ લોકોત્તર જીવનમુક્ત મનુષ્ય આ પ્રકારનો છે. નાએટસ (Nietzsche) અને બીજા આધુનિક જર્મન લેખકોનો Super-man સુપર-મેન-આ ભાવનાઓ ન પચતાં થયેલાં અજીર્ણનું વમન માત્ર છેઃ ઉચ્છિષ્ટ, -ગંધાતું, વિષમય, અને અસખ્ય અલક્ષ્ય જંતુઓ દ્વારા ઉપદ્રવ ચારે તરફ ફેલાવતું.

૨૦૨ પં. ૧૫ દુષ્ટવહન અતિદુઃખદાયક અતિકઠિન વહન. ભારવહનમાં -ભાર ઊંચે અને માથું નીચે હોય છે; ભાર માથાને કચરે છે. પરંતુ આ દષ્ટાંતમાં આ માથું એવુ લોકોત્તર છે કે તે કચરાતું તો નથી જ અને ઊલટું ઉપર રહેલા ભારને પણ-ઘંટીનુ નીચલું પડ તે ઉપરના દાણાને કચરીકચરીને દાણાના રૂપરસગન્ધસ્વાદમાં ફેર પાડી દે છે તેમ ફેર પાડે છે. વારુ, ઘંટીના રૂપકમાં તો દાણા ઉપર પણ ઘંટીનું ઉપલું પડ હોય છે. અહીં એવું ઉપલું પડ નથી તેનું કેમ? ના, છેઃ આ મહાત્માની લક્ષણદષ્ટિ તે જ એ ઉપલુ પડ. અને તેને મુકાબલે માથું તે નીચલું પડ ગણાવાને પાત્ર છે. **સમુદ્ર જેવા એ -જીવનની ગંભીરતા** એ જીવનની સમુદ્રના જેવી ગંભીરતા.

વજ્રાદપિ—

લોકોત્તર–અલૌકિક મહાત્માઓ–નાં હૃદય કુસુમથી પણ કોમળ જણાય છે તેમ વજ્રથી પણ કઠોર જણાય છે, તેનો પાર આ–લોકમાંનો કોણ પામી શકે એમ છે!

૨૦૩ પં. ૪ **ઉદ્‌ગારરૂપ હોવાથી** ઉદ્‌ગારરૂપ એ વિચારમાલા હોવાથી એવો અર્થ છે. **તેની દૃષ્ટિ** આગળથી મલિન ભાગ, બીજાં જીવનોને લક્ષણ-દૃષ્ટિથી સરકારી શકે એવા જ્ઞાનયોગીની દૃષ્ટિ આગળથી એ બીજાં જીવનોના મલિન ભાગ.

પં. ૩૧–૨ **મનુષ્યજીવનમાં સાધનચતુષ્ટય ખરૂ**—મનુષ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધન ચતુષ્ટયઃ માત્ર પાશવ વાસનાઓને અધીન પામર જીવનમાંથી ઊંચે ચડી આત્માનુભવ વા સ્વરૂપાનુસધાન (સેલ્ફ રીઅલાઈઝેશન Self-realization) સિદ્ધ કરવા માટેનાં સાધન.

૨૦૪ પં. ૧ **પ્રવાહપતિત**, પ્રકૃતિ-પ્રાપ્ત; પ્રકૃતિ એટલે સ્ટોઇક દર્શનમાં નેચર Nature—એક આપણી જાત આપણા અહંને બાદ કરતાં જે શેષ રહે તે આખું બ્રહ્માંડઃ આ જડ અને ચેતન ઉભયમિશ્રિત પ્રકૃતિ: સ્ટોઇક દર્શનમાં આને જ સ્થૂલદૃષ્ટિએ ઈશ્વરનુ સ્થાન અપાય છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ એ દર્શનમાં જડ અને ચેતનનો ભેદ સ્વીકારાય છે, જડ પોતે ગતિહીન, ક્રિયાહીન, નિર્જીવ, માત્ર માતૃકા કે ઢાળા જેવુ મનાય છે, અને ગતિ, ક્રિયા, જીવ માત્ર ચેતનનુ સ્ફુરણ મનાય છે. એટલે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ બ્રહ્માંડપાત્રે જે ચેતન તેને જ સ્ટોઇક દર્શનમાં ઈશ્વરનુ સ્થાન અપાય છે. આપણી બુદ્ધિ, આપણું મન, આપણું ચેતન તે આ દર્શનમાં બ્રહ્માંડના મહાચેતનનો સ્ફુલિંગ મનાય છે.

પં. ૫ **ઇયત્તા** અર્થાત્ સંતોષ; એટલા જ માપનુ ગ્રહણ; એથી વધારે ભલે તેટલુ આવીને પડે પરંતુ તે તરફ અભોક્તાવૃત્તિ.

પં. ૧૩ **ઇચ્છા એ મુમુક્ષુત્વ**, ઇચ્છા તે આ દર્શનનું મુમુક્ષુત્વ એવો અર્થ છે.

પં. ૧૮ **દેખીતા દ્વૈતની સંભાવના**, સામાન્ય રીતે દરેક જોનારને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જણાય છે, અને દરેક વસ્તુનું વિશિષ્ટત્વ જણાય છે તેનો પ્રથમ પગલે સ્વીકાર, અને પછી ફિલસૂફી–પૃથક્કરણે પરિહાર–ખુલાસો.

અઘટિતઘટના પટીયસી : પટુ, કાબેલ; પટીયસ્, ખાસ કાબેલ.

૨૦૫ પં. ૩ **ગ્રસ્ત પામનારી બુદ્ધિ**, નિયતિના નિયમક્રમ ઉકેલનારી વિજ્ઞાનાત્મક બુદ્ધિ

૨૦૬ પં. ૨૫ **અંશોની અંશિની**, સર્વ અંશો ભેગા કરતાં જે બની રહે છે તે, વસ્તુમાત્ર વ્યક્તિમાત્ર જેના અંશ છે તે.

પ. ૨૬ સમવાય સંબંધ, ૯૯ પારી ન શકાય એવું અદ્વૈત; ઓતપ્રોત સબંધ.

को मोहः—

ડગલે ડગલે, જ્યાં જ્યાં જુએ ત્યાં, ચારે તરફ, સર્વદા, ગમે તે વૃત્તિ-સ્થિતિમા પણ એકત્વ અનુભવનારને વળી મોહ શો અને શોક શો!

૨૦૭ ઈશાવાસ્ય—

જગત્યા સૃષ્ટિ ઉપર જે કંઈ જગત્ સચારનારુ જન્મમરણ પામતુ ઉત્પત્તિ સ્થિતિલયાદિ દશાઓ અનુભવતુ હોય તે સર્વ ઈશથી વ્યાપ્ત થવા યોગ્ય છે; ઈશવ્યાપ્ત છે; ઈશનું છે. तेन ઈશે એમાથી જે કંઈ ત્યજેલું દેખાય તે તુ ભલે ભોગવ Render unto God the things that are God's. कस्यचित् જે કંઈ બીજાનું હોય એવુ, તારુ નહીં એવુ તારી સ્વાગ માલિકીનું નહીં એવુ, ઈશનું હોય એવું, દેખાય તે લેતો ખબરદાર! અને તું પોતે? તું પણ ઈશાવાસ્ય ખરો કે નહી? થઈ શકે કે નહી? થવુ ઇષ્ટ ગણે છે કે નહી? તારી અનિચ્છાએ પણ બનવાનો ખરો કે નહી?

न रम्यं नारम्यं—

કોઈ પણ વસ્તુ જાતે નથી રમ્ય તેમ નથી અરમ્ય કે રમ્યેતર, રમ્યતા-રમ્યેતરતા અનાદિસિદ્ધ ગુણ નથી વસ્તુઓની રમ્યતા-રમ્યેતરતાનો બધો આધાર ગ્રાહક ઉપર છે; એક ગ્રાહકને જે રમ્ય વસે તે જ બીજા ગ્રાહકને રમ્યેતર વસે.

मध्ये व्यक्त—

૧ લી ૩ જી અને ૪ થી પક્તિઓનો અર્થ શ્લોક પછી જ તુરત આપ્યો છે. પચત્વ મરણ, નાશવત હોવાનો ગુણ. આ જગત નાશવત છે અને ભૂત પચાવડે જ બધું ભરેલુ છે. ૧ લી પક્તિમા વિભ્રમ એટલે માયા. જગત્ મધ્યકાળમા વ્યક્ત થાય છે તે પણ આ માયાને લીધે. એના આદિ અને અત અવ્યક્ત જ રહે છે કેમ જે એ નાશવત છે જ.

૨૦૮ પં. ૨૦ ઓરેલ્યસના દર્શનમાં, એ રોમન-ગ્રીક પ્રજાઓની દૃષ્ટિસીમામાં, અનુભવમર્યાદામાં.

પં. ૨૫ તુલા કરવા વિના, તુલના વિના.

ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલું પ્રવચન

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સને ૧૯૦૫ના જૂનની ત્રીસમી અને જુલાઈની પહેલી તથા બીજી તારીખે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પહેલા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલું આ ભાષણ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ સાહિત્યમાળાના ચોથા અંક રૂપે પ્રગટ થયું હતું. પહેલી પરિષદના રિપોર્ટમાં પણ તેનો સમાવેશ થયો હતો. પરંતુ હવે એ બંને અપ્રાપ્ય થવાથી સાહિત્યના અભ્યાસીઓના ઉપયોગ માટે આ વ્યાખ્યાનનો અહીં સમાવેશ કર્યો છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન

(પહેલી સાહિત્યપરિષદમાં પ્રમુખ શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ આરંભમાં કરેલા આ ભાષણના જે કંઈ અસલ ભાગ મળ્યા તેની અને બાકીના ભાગને માટે તેમણે સંક્ષેપમાં કરી રાખેલી અસલ નોટની નકલ આ ટિપ્પણમાં લીધી છે; અને તેમાં તેમને હાથે કંઈક વિસ્તાર અપાયો છે.)

સાક્ષર બન્ધુજનો,

ઉપોદ્ઘાત

આજનો પ્રસંગ કેટલીક રીતે ગૂંચવાડા ભરેલો લાગે છે. તેનું કારણ સાહિત્યની બાબતો જેટલી સાક્ષરોને ઉપયોગી છે તેટલી સામાન્ય વર્ગને જણાશે કે કેમ તે જોવાનું છે. આ સભાના કાર્યક્રમમાં જોડણી, લિપિ વગેરે શાસ્ત્રીય વિષયો છે, તેમાં સામાન્ય માણસને રસ ન પડે, છતાં આટલા બધા ગૃહસ્થો આનંદ સાથે પધારેલા છે અને પંદર સોળ ગૃહસ્થો પોતાનાં લખાણ મૂકશે તે તમે કેટલી ધીરજથી સાંભળશો અને તેમાં તમને રસ પડશે કે નહીં તે વિષે ગંભીર શંકા છે. પ્રથમથી એટલા માટે જણાવું છુ કે જેઓ ઘણો શ્રમ કરી આવ્યા છે તેઓ નિરાશ ન થાય તે માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ. જે લેખ આવ્યા છે તે દરેક મહત્ત્વના છે અને તે વિશ્વાસ તથા આશાથી સાંભળશો. સાહિત્ય બહુ જરૂરનું છે; પરંતુ હાલમાં સાહિત્ય લખનારને હિંદમાં કોઈ પૈસો આપનાર નથી, અને જેમ લોકો તરફથી તેમ સરકાર તરફથી ટેકો મળતો નથી, તેમ સાહિત્ય બહાર પાડનાર પુસ્તકો બહાર પાડે છે, પણ વાંચનાર મળશે કે નહીં તે વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. માટે લેખકોએ ધૈર્યથી કામ લેવાની ફરજ સમજવી એવી વિનંતિ છે.

બીજી વાત. પ્રમુખને કામ સોંપેલું છે, તે કામ એક રીતે કઠણ નથી અને બીજી રીતે જોખમ ભરેલું છે. બીજી સભામાં "ઠરાવો" થાય છે, જે એક પક્ષના હોય છે. આમાં તેવું કંઈ નહીં મળે.

સાધારણ રીતે આપણે વખત વિચારીને એવી યોજના કરી છે કે જે વિચાર મુકાશે અને જેનાં લખાણ વંચાશે તે સંબંધે ચર્ચા

રાખવાની નથી. હાલ તો વકીલની માફક પુરાવો એકઠો કરવો છે. જોડણી લિપિ વગેરેમાં મતભેદ છે અને એક યુગ જાય અને બીજો આવે તેવી સ્થિતિ છે. હાલ તો સંધ્યાકાળની સમીપે છીએ અને રાત્રિ વીતીને મળસકું થાય ત્યારે સિદ્ધ સ્વરૂપ આખરે પ્રકટ થાય.

કોઈ કહેશે કે જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે તેમાં ફળ શું, પરંતુ તેમાં જ ફળ છે. સૌ ભિભરા કાઢવા પછી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અનેક ચર્ચા થયા પછી જે ઉત્તમ હશે તે જય પામશે. હાલની વસ્તુમાં તમારું કામ સાંભળી રહેવાનું છે, અને ધૈર્ય રાખવાનું છે.

આ સભાનો ઉપક્રમ આપણા મંત્રીએ વિસ્તારથી દર્શાવેલો છે. તે ઉપક્રમનો નિર્વાહ સભ્યજનોએ કરી બતાવવાનો છે, અને તે પછી તેનો ઉપસંહાર યથાશક્તિ યથામતિ મારે શિર છે; તો આ આરંભસ્થાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામાં અને અન્ય વક્તાઓના મધુર ગુંજારવથી પ્રસન્ન થઈ, તે પછી તેમનું અનુકરણ કે તેમના વિષયોનું અનુરતવન કરવામાં તેમના પ્રતિ મારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી આ સ્થાને મને તમારા પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર માનું છું, અને હવે પછી જે વિષયો ચર્ચાવાના છે તેના સિવાય કાંઈ અન્ય વિષયોમાં ચંચુપાત કરવાની રજા માગું છું.

આ યુગના તાલબંધ

બન્ધુજનો, આ યુગ, રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે. કોઈ સ્થાને કોન્ગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને કોન્ફરન્સો, કોઈ સ્થાને કલબ નામે તો કોઈ સ્થાને એસોસિએશન નામે, સમાજો આ તેમ અન્ય દેશોમાં ભરાય છે. જ્યાં સર્વ પાસ આવા સતારના રણકારા સંભળાય છે ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પણ તેમાં ભળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લક્ષમાં કાંઈક વૃદ્ધિ કરે તો તે ચિત્ર દેખીતું સુન્દર જ છે. જ્યાં ચારે પાસ ગાનતાન મચી રહેલું હોય એવા પ્રદેશમાં ઊભું રહેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં કુશળ નહીં હોય તો બોલ્યા વિના હૃદયમાં ગાન ઉતારવા માંડશે, તેના હાથપગ તેની પ્રેરણા વિના તાલ આપતા હોય તેમ નૃત્ય કરશે, અને પ્રસિદ્ધપણે વર્તતા ગાનમાં અપ્રસિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જો ગાનમાં કુશળ ન હોનાર આવો લય પામશે તો ગાનમાં પ્રવીણ સત્ત્વો પ્રકટપણે એવા ગાન ભેગું ગાન કરવા મંડી જશે. આવી જાતના લયનું કારણ આ સૃષ્ટિ

માત્રનો જડચેતનવ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું નામ Rhythmic Law–તાલબન્ધ અથવા અનુપ્રાસયોજના–આપીએ તો સમજાય એવું છે. આપણી સાહિત્ય-પરિષદ આખા આર્યાવર્તના એક સમાજ પ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલબન્ધ નિયમના બળથી ઊભી થઈ છે. જે સરસ્વતી દેવીને આપણા ઋષિમુનિઓએ વીણાધારિણી ગણેલી છે તે દેવીના ભક્તો આવા નિયમ પાળે તો તે દેવીની પૂજા ફલદાયિની થશે એવી આશા કેવલ શુષ્કવાદ જેવી નથી

તાલભંગમાં તાલબંધ

આ "આશા શુષ્કવાદ જેવી નથી" એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરું છું ત્યાં એક શંકા મારા હૃદયમાં ઊભી થાય છે. આવા તાલબન્ધ એકપાસથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો બીજી પાસથી તાલભંગનાં કઠોર ચિત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતાં નથી. કોન્ગ્રેસમાં ઐક્યની ગર્જનાઓ જે કાળે થાય છે તેજ કાળે તેમાં નૃત્ય કરનારાઓના ચરણો ઉપર કોઈ ગુપ્ત રીતે તો કોઈ પ્રકટ રીતે લાકડીઓ મારી તેમને લૂલાલંગડા કરી દેવાના પ્રયત્ન કરનારાઓનાં ચિત્ર પણ જોઉં છું. સોશ્યલ કોન્ફરન્સને પણ એવા જ ઘાત થાય છે અને તમે જે કોઈ સામાજિક કામ કરશો તે સર્વમાં પણ એક પાસથી તાલબન્ધ તો બીજી પાસથી આવો જ તાલભંગ પણ જોશો. આવે પ્રસંગે તાલબન્ધના પક્ષનાં કોઈક હૃદયો નિરાશ થાય છે તો કોઈક હૃદયોમાં વધારે શૌર્ય ચઢતું દેખું છું. કોઈક પગ ભાગી જઈ નૃત્ય કરનારમાંથી એક જણને ઓછો કરે છે તો કોઈ સ્થાને એ એકને સ્થાને બીજા બે નૃત્ય કરનાર ઊભા થાય છે, કોઈક સ્થાને પૃથ્વીપરથી પડતી લાકડીઓના પ્રહારને બળે ભાંગી પડવાને સાટે કેટલાકના ચરણો વધારે વધારે ઊંચા ઊછળી ઊછળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે. આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકું છું. ધીમે ધીમે તાલભંગમાં પણ તાલબન્ધની જ સાંકળો દેખું છું, ને તાલબન્ધ અને તાલભંગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમતત્ત્વને જોઈ તેનામાં શ્રદ્ધા પામું છું. એ પરમતત્ત્વને બળે જેમ દાંડિયા રમનારા એક બીજાના હાથના દાંડિયાને પોતાના હાથના દાંડિયાવડે ઝાપટે છે તેજ રીતે તાલભંગવાળાના પ્રહારથી ઝપટાતા તાલબન્ધમાં અને તાલબન્ધને પ્રેરતા તાલભંગમાં હું કોઈ મહત્તર તાલબન્ધ દેખું છું. ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાનાં ચિન્હ—plus અને minus—વાળી સંખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌંસમાં મૂકી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ

સંસારના ગણિતનો પરમશાસ્ત્રી પણ આ તાલબન્ધ અને તાલભંગને આવા જ કૌંસમાં મૂકી કોઈ પરમ સાધ્યને સાધે છે, તેને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીઓ Evolution કહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનો ધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું, એ આ સભાનો ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશના વિષયમાં તાલભંગ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી, કારણ આ સભાના સભ્યજનો સાક્ષર હોવાથી આ વિષયના નિર્વાહમાં તાલબન્ધ કરે એવું જ અનુમાન છે. બાકી સભાથી બહાર નીકળશો તેની સાથે જ એવાં મનુષ્યો મળશે કે જેઓ ગમે તો ગુજરાતી સાહિત્યને દેશકાલના ઉદય માટે નિરર્થક ગણશે, ગમે તો સાહિત્ય માત્રને વેદિયાં ઢોરને માટે ગામ આંગણે કાઢેલી ગોચર જમીન જેવું ગણશે, કોઈ વળી એવું ગોચર કાઢી નાંખી ખેડાણ જમીનમાં ભેળવી દેવું યોગ્ય ગણશે; અને ગમે તો કોઈ વ્યવહારકુશળ અને દેશાભિમાની મનુષ્યો એટલે સુધી કહેશે કે આવી સભાઓમાં આપણે કાળક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય કરીએ તેના કરતાં કાંઈ વધારે લોકોપયોગી કામમાં ચિત્ત ઘાલીએ તો દેશનું કલ્યાણ થાય. આ સર્વ ચર્ચાઓ લોકમાં સભાબહાર ઊઠે અને આપણી સભામાં તેથી ભય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સાક્ષરસભામાં આ અક્ષરવિરોધનો પ્રતીકાર કરવાનું કારણ નથી. હું આ વાત ઉપર આજથી ધ્યાન એટલા માટે ખેંચું છું કે આવતા વર્ષની સભાને પ્રસંગે આવો ભય જણાય તો તેને માટે સભ્યજનો સજ્જ રહે. આ સભાના તાલબન્ધ ને વિસ્તાર આપવાના ઉદ્દેશનો ફ્લોદય આપણે જે સાધનો વાપરીશું તેના ઉપર વધારે આધાર રાખશે, માટે બહારનાં વિઘ્નો કરતાં આપણી અંદર અંદરનાં વિઘ્નો ઉપર અને તેને દૂર કરવાનાં સાધનો ઉપર તેમ જ આપણા ઉદ્દેશના ફ્લોદયનાં સાધનો ઉપર હુ બે શબ્દ કહેવા ઇચ્છું છું.

કઈ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી તેમાં મતભેદ–સમુદ્રમંથન જેવા વિષયોની ચર્ચા

આપણાં અંતર્વિગ્રહોથી પ્રાપ્ત થતો તાલભંગનો ભય તો સમીપ જ છે. ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિનો વિષય આપણા ઐક્ય અથવા તાલબન્ધના સંબંધમાં પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકા જેવો થઈ પડે એમ છે. કઈ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી એ વિષયમાં મતભેદ તો એટલો.

થઈ ગયો છે કે **तत्र युद्धं कचाकचि**—એ યુદ્ધમાં પડનારા તો એક બીજાથી રીસાઈને જ બેસે છે. ધર્મવિષય, રસવિષય, સંસારસુધારાનો વિષય, રાજકીય વિષય, ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોની ચર્ચા સાક્ષરવર્ગમાં સમુદ્રમંથન જેવું મંથન પામે છે અને દેવદાનવો જેવા હૃદયભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ છેલ્લા વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી. રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષયકસાહિત્ય, ઇત્યાદિ નામો જોઈએ તો વિષયમાત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્યવિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી, તેના સિવાયના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીએ તો ઉક્ત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવું કે ન કહેવું, એ ચર્ચામાં ન પડતાં આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે **સાપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશું અને તે વિનાના શુદ્ધ કેવળ સાહિત્યને **નિરપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશું. આ સભાનાં કાર્યની યાદી જોતાં **શાસ્ત્રસાહિત્ય** અને કાવ્યાદિક કેવળસાહિત્ય એવા ભેદ સ્વીકારતાં ઘણી અનુકૂળતા થશે.

આ ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હું કહેતો નથી. માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્ફુરી આવે છે અને એ તમારાથી સમજાય એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હું વાપરું છું. આટલો મારો આશય ધ્યાનમાં રાખશે તેને મારી સાથે તાલભંગની વાસના નહીં થાય.

સાપેક્ષ સાહિત્ય અને કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે તાલભંગનાં દૃષ્ટાંત

હવે આ સભાના યોજેલા વિષયોમાંથી સાપેક્ષ સાહિત્ય દૂર રાખેલું છે એટલે તેના અંતર્વિઘ્નનો એક પ્રદેશ દૂર રહેલો છે. પરંતુ કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે પણ આવાં વિઘ્નો–આવા તાલભંગનાં દૃષ્ટાંત હવણાં જ દર્શાવ્યાં છે. હું "હવણાં" લખું છું, કોઈ "અહુણાં" લખશે, કોઈ "હમણાં" લખશે, અને કોઈ "અધુના" લખશે. આ મહાન તાલભંગ થાય છે, અને આ એક શબ્દ લખવામાં કયા કયા અક્ષર ભેગા કરવા તેને માટે સાક્ષરો પુષ્કળ અક્ષર–યુદ્ધ કરે છે, "મગજમારી" થાય છે, અને કલેશ તેમ જ કલહ પણ જાગે છે. આ સર્વ તાલભંગ વચ્ચે હું પોતે એવો તાલબન્ધ રાખું છું કે એ સર્વ જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓ સાથે સમભાવ રાખું છું. તેમના

લેખકોના ઉદ્દેશોનુ ગ્રહણ પ્રીતિથી કરુ છુ, અને એ સર્વ પદ્ધતિઓ ઉપર દ્વેષ કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરવામાથી મુક્ત રહી મને અનુકૂળ પડતી પદ્ધતિનો પક્ષપાત કરી તેને વળગી રહુ છુ આવી રીતે મારી લેખનપદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ સાથે તાનબધ રાખતી નથી, ત્યારે મારુ હૃદય તે સૌની સાથે તાલબધ રાખે છે કેટનાક ચોપટ અને શેતરજ રમનારાઓ રમતા રમતા ભને લડી પડે છે ત્યારે કેટનાક રમનારાઓ બાજી પરના દાંતના અને લાકડાના રમકડાને રમાડતાં, એ રમકડાના જયપરાજયથી પોતાના હૃદયને જયપરાજયની વૃત્તિઓથી પરાભવ પમાડતા નથી ડાહ્યા વકીનો, અસીનોને માટે યુદ્ધ કરવામા, આગ્રહ રાખે છે, અને તે કાળે જ એક બીજાના સ્નેહભાવને હીન કરતા નથી એક પાસથી તેઓ અસીનને માટે લડે અને બીજી પાસથી તેમના હૃદય હમી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ કરે એવો એ ધધાનો અનુભવ છે તમે પરસ્પર સાથે પૂરા આગ્રહથી ચર્ચા ચનાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતા કરતાં પ્રીતિ અને બન્ધુતાની ચન્દન-અર્ચાથી ચર્ચાવ અને તમારા હૃદય વધારે સંધાય, એ કળા તમે પામશો, તો આ સભામાં હૃદયના તાલભગનો સ્પર્શ નહી થાય ઉત્તરરામચરિત નાટકમા લવ અને ચન્દ્રકેતુ શસ્ત્રયુદ્ધ કરતા કરતા હૃદય-પ્રીતિ પામી ગયા, એ આર્યોની પદ્ધતિનુ અનુકરણ આપણી સભાના સભ્યજન ધારશે તો કરી શકશે

એવી પ્રીતિથી થોડો ભાગ ગુજરાતી સાહિત્ય વૃક્ષના પાંચ પર્વ (પેરાઈઓ) મૂકવા માગુ છુ

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પહેલાં કેવુ સાહિત્ય હતુ ?
બ્રાહ્મણ તથા જૈન વિદ્વાનોનુ સાહિત્ય
રાજકીય ઇતિહાસ અને અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય, શેરડીને જેમ પેરાઈ હોય તેમ પેરાઈ નાખીને વધેનુ છે, ને નરસિંહ મહેતાની પેરાઈ નાખી વધેનુ છે તે મૂકવા માગુ છુ ૧૮૫૦ પછી અર્વાચીન કવિઓને બાદ કરવામાં આવ્યા છે, કારણ હાલના વિદ્વાન પુરુષોને તે પ્રસિદ્ધ છે ગુજરાતી ભાષાના થડ-મૂળ ક્યારે બંધાયાં, નરસિંહ મહેતા પહેનાં કેવુ સાહિત્ય હતુ તે બતાવવાની જરૂર છે હાલ જ્યારે કોઈ કવિતા લખવા બેસે છે ત્યારે મનમાં કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરથી લખે છે, પરતુ

નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈને તેમ થયું નહોતું. જેમ જ્વાળામાંથી કડાકા થઈ નવો અગ્નિ પ્રગટે તેમ તેમને થયું હતું. જે તેમના ઇતિહાસથી જાણીતું છે.

પર્વ ૧: મૂળ અને થડ

૧. ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પહેલાં કેવું સાહિત્ય હતું, કઈ ભાષામાં હતું? રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી? તે વિષે જાણવાની જરૂર છે. તેના ગુણથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળથડની જનની ભૂમિની ઓથે Heredityથી શું ઊતર્યું ? ? તે વિષે જાણવાની જરૂર છે.

(અ) રજપૂત રાજાઓનો કાળઃ—ઈ. સ. ૭૪૬–૧૨૯૮. વનરાજથી કર્ણદેવ વાઘેલો. અણહિલવાડ પાટણમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ તે ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ યુગનો પૂર્વજ હતો.

ઈ. સ. ૮૨૫ યાદવોએ દ્વારકા છોડ્યું અને તેઓના નાયક દઢપ્રહાર રાજાની સાથે દક્ષિણમાં ચન્દ્રાદિત્યપુર અથવા શ્રીનગરમાં જઈ વસ્યા.

ઈ. સ. ૧૦૧૦–૪૧ ધારાના વિદ્વાન રાજા ભોજે અણહિલવાડ, લાટ દેશ (સુરત સુધીના) વગેરે ઉપર ચડાઈ કરી. તેણે રચેલાં પુસ્તકો—સરસ્વતીકંઠાભરણ, રાજમૃગાંકકરણ, વગેરે.

ઈ. સ. ૧૦૧૦ આનંદપુર (વડનગર)ના ઉવ્વટે અવન્તિમાં વાસનેય સંહિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું.

ઈ. સ. ૧૦૨૪ જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ અણહિલવાડના રાજા દુર્લભ પાસેથી 'ખરતર' પદ મેળવ્યું; એણે ખરતર ગચ્છ સ્થાપ્યો અને અષ્ટવૃત્તિ તથા લીલાવતી લખ્યાં.

ઈ. સ. ૧૦૫૦–૫૫ વિક્રમાંકદેવચરિત. (૧૦૫૦ માં લખાયેલું; તેમાં સોમેશ્વર ચાલુક્યે ધારાના ભોજ ઉપર મેળવેલી જીતનું વર્ણન છે.)

ઈ. સ. ૧૦૫૦ ત્રિલોચનપાલ ચાલુક્યનું લાટ દેશ પર રાજ્ય હતું, એ સંબંધી સુરતનો તામ્રલેખ છે.

ઉપરનાં તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં છે.

ઈ. સ. દશમા શતકથી ભાષાસાહિત્યની શરૂઆત થાય છે.

ઈ. સ. ૧૦૫૧ તામિલમાં હાલાસ્યમાહાત્મ્યનું રૂપાંતર મધુપુરાણ લખાયું.

ઈ સ. દશમા શતકમાં હીંદી ભાષા હતી પણ એનું સાહિત્ય નહોતું.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક–મલ્લિનાથ ટીકાકાર અને તેમના પુત્ર નરહરિ–કાવ્યપ્રકાશના સરસ્વતીતીર્થ નામના–ટીકાકાર થયા.

ઈ. સ ૧૨૬૦ દેવગિરિના યાદવરાજા મહાદેવે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી અને વિશળદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેનો મુખ્ય અમાત્ય હેમાદ્રિ એણે ચતુર્વર્ગચિન્તામણિ નામનો ગ્રન્થ તથા વાગ્ભટ્ટ પર ટીકા લખી. હેમાદ્રિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો. તેણે હરિલીલા, શતશ્લોકી વગેરે ગ્રન્થો લખેલા છે–બધા સંસ્કૃતમાં છે. આ વખતમાં તામિલ વ્યાકરણ લખાયું છે.

ઈ. સ. ૧૨૯૨ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉપર વાર્તિક લખનાર જિનપ્રભસૂરિ અને હેમચંદ્રની સ્યાદ્વાદ–મંજરી ઉપર ટીકા લખનાર મલ્લિષેણસૂરિ હતા.

ઈ. સ. ૧૨૯૩ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર જયન્તી ટીકા લખનાર જયન્ત–ગુજરાતના સારંગદેવના રાજ્યમાં હતો.

ઉપસંહાર–સુરતસહિત આખા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો અને સાહિત્ય સંસ્કૃત હતું. જૈન વિદ્વાનોમાં પણ ઘણુંખરું સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. ગુજરાત બહાર પણ એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હિન્દી ભાષાનો અને તામિલ સાહિત્યનો ઉત્તર દક્ષિણમાં જન્મ થયો હતો. રજપૂત રાજાઓ વિષે ભાટચારણોના રાસા વગેરે –રાસમાલા–ગુજરાતી ભાષાની બહેનપણી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા –એમાં લખાયા. કંઈક મારવાડી, કંઈક વ્રજ અને કંઈક બીજી ભાષામાંથી મિશ્રણ–તે રાજકવિઓની ભાષા હતી અને બ્રાહ્મણ જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્યની ભાષા સંસ્કૃત હતી. **જન્મ પામતી ગુજરાતી એ સર્વના મિશ્રણરૂપે બોલાતી હોવી જોઈએ.** સાંપ્રત કચ્છી ભાષા જેવી કદાચ તે વખતની ગુજરાતી ભાષા હશે. કચ્છી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા થોડા ફેરફાર સાથે બોલાય છે (જેમકે, દૌહિત્રને સ્થાને દોત્રો, પૌત્રને સ્થાને પોત્રો વગેરે), પણ તેમાં સાહિત્ય નથી.

મુસલમાન યુગમાં ગુર્જર સાહિત્ય

(આ) ૧૨૫૯-૧૪૨૦

(અણહિલવાડ પાટણ અલાઉદ્દીન તરફથી સર થયા પછી મુસલમાન સુબાઓ વગેરેની હાકમારીમાં પડ્યું ત્યાંથી તે ૧૪૧૭ માં અમદાવાદ બંધાતા સુધી.)

રાજકીય ઇતિહાસ.

ઈ. સ. ૧૨૯૮. સોમનાથ, અણહિલવાડ અને ખંભાત અલાઉદ્દીનના મોગલ સુબાઓએ સર કર્યાં.

૧૩૦૮. અલાઉદ્દીને ઝાલાવાડ જીત્યું.

૧૩૧૫. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૨૦. કાઠિયાવાડમાં લાખા ફુલાણીનો વિજય.

૧૩૩૯. મહમદ તઘલખ દીલ્હીને સાટે દોલતાબાદને (દેવગિરિને) રાજનગર કરે છે.

૧૩૪૫. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૪૬. „

૧૩૪૭. ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણીશાહીનો આરંભ

૧૩૪૯. મહમદ તઘલખે જૂનાગઢ લીધું.

૧૩૫૦. મહમદ તઘલખ ગોંડળમાં.
(પછી ગુજરાતમાં સુબાઓનો કાળ.)

૧૩૭૬. ગુજરાતના સુબાનું બંડ.

૧૩૯૧. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૯૪. સુબો જાફરખાન ઇડર જીતે છે.

૧૩૯૬. એ જ સુબો સોમનાથ દેવાલયનો નાશ કરે છે અને પોતે સ્વતંત્ર થાય છે.

૧૩૯૯. તૈમુર.

૧૪૦૫. તૈમુરના મરણના સમાચાર ગુજરાતમાં આવે છે.

૧૪૦૭. ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે વિગ્રહ (મુસલમાનો બે પાસ.)

૧૪૧૩. „ „

૧૪૧૭. પહેલા અહમદશાહે ૧૪૦૦માં બંધાવવા માંડેલું અમદાવાદનું કિલ્લાકામ સંપૂર્ણ થયું.

૧૪૨૦. અહમદશાહે ગુજરાતમાં શાંતિ પ્રવર્તાવી.

ધાર્મિક સાહિત્ય.

૧૩૦૦. મેરુતુંગ (જૈન)
૧૩૨૨. સાતમા મધ્વગુરુ વિદ્યાતીર્થનું મૃત્યુ.
૧૩૩૪. હરિભદ્રસૂરિની જમ્બુદ્વીપસંગ્રહિણી ઉપર પ્રભાનન્દસૂરીની ક્ષેત્રસંગ્રહિણી વૃત્તિ.
૧૩૩૯. આઠમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.
૧૩૪૩. નવમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.
૧૩૪૮. જૈન કર્તા મેરુતુંગ (૧૩૦૦ ના મેરુતુંગથી ભિન્ન.)
૧૩૫૩. તપાગચ્છના કુલમંડનનો જન્મ.
૧૩૬૮. સોમતિલકસૂરિ (શીલતરંગિણીના કર્તા) નું મૃત્યુ.
૧૩૭૩. વિમલચંદ્રસૂરિની પ્રશ્નોત્તરમાલા ઉપર દેવેન્દ્રની ટીકા.
૧૩૭૬. દશમા મધ્વગુરનું મૃત્યું.
૧૩૮૪. અગિયારમા મધ્વગુરુનુ મૃત્યુ.
૧૩૯૬. અભયદેવસૂરિનું "તિજયપહુત્ત" સ્તોત્ર.

અન્ય સાહિત્ય

૧૩૦૦. કય્યટઃ પતંજલિના મહાભાષ્ય ઉપર ભાષ્યપ્રદીપનો કર્તા.
૧૩૧૦. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવ (કરણઘેલાનો બાપ) ના મન્ત્રી વિક્રમનો પુત્ર તેજસિંહ તે દૈવજ્ઞાલંકૃતિનો કર્તા.
૧૩૧૦. અલંકારનો ગ્રંથ-પ્રતાપરુદ્રીય-તેનો કર્તા વિદ્યાનાથ ઓરંગમાં થયો.
૧૩૩૬. જયવલ્લભ કૃત પ્રાકૃત વજ્જાલય નામના ગ્રંથ ઉપર છાયાકાર રત્નદેવ.
૧૩૪૩. રુદ્રપાલીયગચ્છના જિનપ્રભની ષડ્દર્શની.
૧૩૪૯. રાજશેખરસૂરિએ (દીલ્હીમાં) "પ્રબંધકોશ" કર્યો અને અન્યત્ર શ્રીધરની ન્યાયકન્દલી ઉપર "પંજિકા" રચ્યાં.
૧૩૫૦. સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (વિજયનગરના મંત્રીઓ.)
૧૩૬૬. સંઘતિલકાચાર્યનુ કુમારપાલચરિત્ર.
૧૩૭૨. રત્નશેખરસૂરિનું શ્રીપાલચરિત્ર.

ઉપસંહાર-અણહિલવાડ પાટણ પડ્યા પછી સવાસો વર્ષ વીત્યા બાદ ગુજરાતના સાહિત્યનાં મૂળ નરસિંહ મહેતા વગેરેએ રોપવા માંડ્યાં તે પહેલાંના આ સવાસો વર્ષનો મુસલમાન યુગ—તેમાં:

(ક) ગુજરાતની બહાર કમ્પટનું ભાષ્યપ્રદીપ (૧૩૦૦) વિદ્યાનાથનું. પ્રતાપરુદ્રીય (૧૩૧૦) અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (૧૩૫૦)-ના સંસ્કૃત સમર્થ ગ્રન્થો રચાયા છે ત્યારે તેજસિંહના એક ગ્રન્થ-(૧૩૧૦) વિનાના સર્વ ગ્રન્થો ગુજરાતમાં માત્ર જૈનસાધુઓના રચેલા છે. એ ગ્રન્થો પણ મોટા ભાગે ધર્મસાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતમાં પણ છે. એ સાધુઓએ તેમના "ગચ્છો" નો આશ્રય પામી આટલું સાહિત્યવૃક્ષ ઊગવા દીધું છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિક અન્યવર્ગનું. સાહિત્ય જે રજપૂત રાજાઓના કાળમાં જ સ્ફુરતું હતું તે કેવળ અસ્ત થયું, અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછીના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું.

(ખ) દીલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ, અને અન્ય નાના મોટા સરદારોના વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી તે ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યા,. અને તેનો ક્ષોભ ઝાલાવાડ, જૂનાગઢ, ગોંડળ વગેરે કાઠિયાવાડના ભાગોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈનગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકલા આધારરૂપ હતા. તે પછીનાં *પચીસેક વર્ષમાં એટલે ૧૩૭૬ સુધીમાં રાજકીય શાંતિ જેવું પ્રમાણમાં* હતું તેમાં પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા. અને તે પછી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમાં તો જૈનસાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ રહ્યું. અનેક બંડો, ઈડર અને સોમનાથ ઉપર મુસલમાન સરદારોની ચડાઈઓ, તૈમુરલંગે આખા હિંદુસ્તાનમાં વર્તાવેલો ભયકંપ, અને અંતે ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો વચ્ચેના વિગ્રહ—એ બનાવો ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષોમાં ક્ષોભના વમળ. વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને કેવળ અસ્ત કરી દે છે.

ભ્રમણયુગમાં સાહિત્ય

(ગ) પણ પ્રશ્ન એવો ઊઠે છે કે, જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્ય-ધારા ટકાવી શક્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન. દેખાયો ? તેઓ ક્યાં ભરાઈ બેઠા હતા ? આના ઉત્તરમાં દંતકથામાંથી એવો ઉત્તર નીકળે છે કે તેઓ ઘરબાર છોડી અન્ય ઘરબાર શોધવાના વમળમાં પડ્યા હતા. વાણિયા–બ્રાહ્મણોના ઉદ્યોગ અણહિલવાડ પાટણમાં અશક્ય થતાં તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ લઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણિયા–બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામાં આવે છે તેમાંની કેટલીક અણહિલ-

વાડ પાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવી છે. કોટીશ્વર અથવા કોટયર્કને ઇષ્ટદેવ ગણનારા ખડાયતા બ્રાહ્મણવાણિયાનું મૂળ સ્થાન ખડાલ કે ખડાત જે હોય તે; હાટકેશ્વરને ઇષ્ટ દેવ ગણનાર નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગરવાણિયાનું મૂળ સ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણિયાઓનાં ઝારોલ ગામ અને હીમજામાતા; દેશાવળ વાણિયાનાં દીસા અને સિદ્ધેશ્વરી; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વાણિયાઓનાં સ્થાન શ્રીમાળ અને ભિન્નમાળ અને ઇષ્ટ દેવી મહાલક્ષ્મી; અને મોઢ બ્રાહ્મણવાણિયાનું મોઢેરા. આ સર્વ જ્ઞાતિઓનાં આ મૂળ સ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોનાં દેવાલયો અણહિલવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમાં આવેલાં છે, અને રજપૂત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જ્ઞાતિઓ આશ્રય ભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અમદાવાદ એ શતકમાં બંધાયું ન હતું. ચાંપાનેર, સુરત, મથુરા, કાશી, વગેરે સ્થાનો સુધી આ નાસની ભાગતી જ્ઞાતિઓ પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આખરે ઠરેલી જણાય છે. આ યુગ એમને માટે ભ્રમણયુગ હતો અને એવા યુગમાં ગચ્છોના આશ્રયમાં રહેલા જૈન સાધુઓ જેટલું સાહિત્ય ટકાવી શક્યા તેનો અંશ પણ આ સંસારીઓ કેમ ન જાળવી શક્યા એ એમના આગલા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ગ્રંથકારોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનને બળે શુદ્ધ અને સરલ રૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્ય જાતિઓ અને રાજ્યકર્તા મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ–વાણિયાઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી બંધાઈ, તે પણ તેમના આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી જ સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અંતે ઉક્ત કારણોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયાં, અને જો કોઈ નવું સાહિત્ય ઊગવા સરજેલું હોય તો તેની ભાષા, લોકની આ નવી ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આટલા ઇતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે. ઈ. સ. ના દશમા શતકમાં હિંદી ભાષા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જન્મી તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી ભાષાના અસ્થિપંજરમાં ચારસો પાંચસો વર્ષોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાક દશા આણી. સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું

હોય એમ સમજાય છે, કારણ આપણા આદિકવિઓની ભાષા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.

સાહિત્યવૃક્ષનો ઋતુ

(૫) આ જ યુગમાં ગુજરાત બહાર અને શંકરાચાર્યના દેશમાં જ તેમના અદ્વૈતમાર્ગના વિજયઅંશોને પાછા હઠાવે એવો મધ્વમાર્ગ પ્રવર્તે છે અને દશ મધ્વગુરુઓ એક પછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે. મધ્વાચાર્ય અને રામાનુજ ઉભય ધર્મગુરુઓ દક્ષિણમાં બારમા શતકમાં ઉદય પામ્યા હતા. પણ તેમના પંથ ગુજરાત સુધી હજી સુધી આવ્યા ન હતા. એમના પૂર્ણોદયનો કાળ કાંઈક આ યુગમાં જ હતો અને તેમના સાધુઓ ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કંઈક આ યુગને અંતે આવવા લાગ્યા હશે એમ હવેના યુગના ઇતિહાસથી સમજાય છે. ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની ભૂમિમાં અને ઉક્ત પ્રકારના ઋતુમાં ભારથી ઉક્ત પ્રકારનો પવન વાવા લાગ્યો તેવામાં આપણા આદિકાળના કવિઓની શકિતથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષનાં બીજો રોપાયાં.

(૨) આદિ ગુર્જર સાહિત્ય: ૧૪૦૦–૧૫૦૦ સુમારે

આ બીજ આખા ગુજરાતમાં રોપાયાં નહીં, પણ જૂનાગઢ, દ્વારકા, પાટણ, અને સિદ્ધપુરમાં પ્રથમ પ્રકટ થયાં. આ બીજયુગ લગભગ પંદરમા શતકના અંત સુધીનો છે.

આ યુગમાં રાજકીય ઇતિહાસ અને આર્યાવર્તમાં સાહિત્ય અને ધર્મ

(અ) અમદાવાદના સુલતાનોની ચડાઈઓ–માળવા ઉજ્જન વગેરે ઉપર (૧૪૨૨), ઈડરના રાજા પુંજાનું યુદ્ધમાં મરણ (૧૪૨૮), ઝાલારવાડના રાજાની હાર (૧૪૩૦), સુરત પાસેનું બગલાન (૧૪૩૨), ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ (૧૪૪૯), માળવાવાળા મહમદની કપડવણજ આગળ હાર (૧૪૫૧).

(આ) અમદાવાદ જુમા મસ્જિદ બંધાઈ રહી (૧૪૨૯), હાત–મતી ઉપર અહમદનગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.

(ઇ) માળવા અને ગુજરાતની સંયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુંભાનો વિજય (૧૪૪૩), કુંભાની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ

(૧૪૫૮), મહમદ બેગડો–ચાંપાનેર ઉપર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫); શિરોહી રાજા ગુજરાત ઉપર (૧૪૮૭), કુંભાનો પુત્ર ગાદી ઉપર (૧૪૮૯), ઈડર ઉપર બેગડો (૧૪૯૬.)

(ઉ) ગિરનાર ઉપર પાંચમા રા' માંડલિકનો લેખ (૧૪૫૯'. રા' માંડલિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧).

(એ) લાહોરમાં શીખ ગુરુ નાનકનો જન્મ (૧૪૬૯), અને મરણ (૧૫૩૮), વલ્લભાચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯), બંગાળાના નદિયામાં વૈષ્ણવ ગુરુ ચૈતન્યનો જન્મ (૧૪૮૫), કબીરજીનો ઉદય (૧૪૯૦).

(અ) ગીતગોવિન્દના કર્તા **જયદેવ** (૧૨ મું શતક) બંગાળામાં; રામાનંદ આગ્રામાં; કબીર બનારસમાં; વિદ્યાપતિ બિહારમાં: તેણે રાધાકૃષ્ણનું રૂપક લખ્યું (મોગલના સમયમાં); મીરાંબાઈની ગીતગોવિંદ ઉપરની ટીકા; વલ્લભાચાર્ય બનારસમાં; આગ્રામાં સુરદાસ, અને તુલસીદાસ અકબરના રાજ્યમાં, તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિષે લખ્યું. તેમાં તુલસીદાસે રામસીતા વિષે (રામાયણ) લખ્યું, અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણસંબંધે લખ્યું. તુલસીદાસે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, તેવો ઉપદેશ અમદાવાદમાં દાદુએ કર્યો, અને દાદુના શિષ્યોએ રજપુતાનામાં કર્યો. બંને જહાંગીરના વખતમાં થયા.

(ઓ) નરસિંહ મહેતો (૧૪૧૫–૮૧), મીરાં (૧૪૦૩–૧૪૭૦), પાટણનો ભાલણ (૧૪૩૯–૧૫૩૯); સિદ્ધપુરનો મોઢબ્રાહ્મણ ભીમ હયાત હતો (૧૪૮૪); એ જાતે ઉદીચ્ય હતો.

બીજરૂપ કવિઓ–નરસિંહ વગેરે

આ શતકના પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં ભાલણ અને ભીમ થઈ ગયા.

પૂર્વાર્ધ:—અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો અને આખા ગુજરાતમાં તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર બે સ્થાને, નરસિંહના જૂનાગઢમાં અને મીરાંબાઈના દ્વારકામાં, જેની ઉજ્જડ સ્થિતિએ કોઈ રાજાને કે સુલતાનને આકમા શતક પછી આકર્ષ્યાં નથી ત્યાં જ શાંતિ અને ઉદય હતાં. કુંભો ગુજરાત

ઉપર ચડાઈઓ કરતો હતો પરંતુ તેના બીજા ખૂણામાં પડેલી દ્વારામતીમાં જઈ શકે એમ ન હતું. તે દ્વારાવતીએ મીરાંને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને જ્ઞાતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સંબંધ છોડયો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કઈ શક્તિએ દીવાસળી બનીને એમનાં હૃદયમાં નવી જ્વાલાઓને પ્રકટી, અને કયા તેલથી એ જ્વાલાઓ તેમનાં મરણ સુધી હોલાઈ નહીં, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દાયાદ કરતી ગઈ, એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જ્વાલાઓ ગુજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ તે સર્વ આ કલિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા, અથવા ઉદય પામ્યા છે. (જુઓ ઉપર 'એ') તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી. એ બે વાત ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે ગુજરાતનાં આ બે રત્નની અમર પ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશબીજ મળ્યાં છે એવું ભાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેઠો હોય તેમ આખા હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં સિવાયના સર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમાં કોઈ પણ અન્ય જ્યોતિના પ્રભાવથી જ્વાલાઓ પ્રકટી હોવી જોઈએ. તે વિષયે તેમની દંતકથાઓ ઉપરાંત કાંઈ પુરાવો શોધીએ તો તેમાંથી પણ ફલ જડે એમ છે.

(૧) મીરાંબાઈ—(જુઓ "એ").

(૨) શ્રીમદ્‌ભાગવતની અસર—આ શતકના ઉત્તરાર્ધના ભીમ ઉપર થઈ;-ખૂ. કા. ભા. ૪. પૃ. ૪૭; ભાગવત માહાત્મ્ય. પૃ. ૪૯–૫૧: ભાગવતના અધ્યાયોનો સાર, અને પૃ. ૧૫૨ માં ફલશ્રુતિનો શ્લોક–

"પંડિત બોપદેવ દ્વિજ એક, કીધો હરિલીલા વિવેક,
તેને આધારે કહીએ કથા, સરોવર જમલો કૂવો યથા."

શ્રીમદ્‌ભાગવત બોપદેવનું કરેલું છે એમ આજ કેટલાક માને છે અને કેટલાક નથી માનતા; પરંતુ બોપદેવે વર્તમાન ભાગવતરૂપે અથવા અન્ય ભાગવતરૂપે કંઈ પણ ગ્રન્થ તો કરેલો જ હતો. અને તે ગ્રન્થનો આત્મા આ કાળે ગુજરાતમાં સ્ફુરતો હતો, એટલુ આથી સિદ્ધ થાય છે. બોપદેવના દેશના રાજાએ ગુજરાત ઉપર સવિજય પ્રયાણ ઈ. સ ૧૨૬૦ મા કર્યું હતુ એ આપણે જોયુ છે, અને તેણે રચેલી **હરિલીલાને** આધારે આપણા ભીમ કવિએ પણ ઉક્ત પ્રકારે હરિલીલા રચી છે ને તેમાં ભાગવતના અંશ આવે છે. એ રાજાના કાળથી તે ભીમના કાળ સુધી જે બોપદેવની ભાગવતકથા ગુજરાતમાં કીર્તિમતી હતી તે જૂનાગઢના રજપૂત રાજ્યમાં અપ્રસિદ્ધ નહીં હોય અને એ કથાનાં બીજ અને રહસ્ય આપણા નરસિંહ મહેતાના હૃદયની જ્વાલારૂપ થયાં હતાં એમ એવા ગ્રન્થોમા સ્પષ્ટ સ્ફુરે છે.

મીરાને ગમેલુ ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેલી રાસલીલાવાળું ભાગવત* એ ઉભય ગ્રન્થોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દેવકથા અને

* ર. આનંદશંકર ગયા શ્રાવણના "વસંત" મા, (૧) મુંબાઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાંબાઈની જન્મમરણ તિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી જીવા ગોસાઈના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરાં સોળમા શતકની મધ્યમા (૧૫૪૦ મા) વિદ્યમાન હતા, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્ય સંપ્રદાયથી પ્રકટી હતી. જે ગોસાઈના પ્રસંગની કથા મીરાએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસાંઈની જ હતી એમ માનવાનું કારણ મળતા કે કોઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી. તેમા ઉક્ત જીવનમરણ તિથિઓને માટે કાંઈ આધાર નથી, અને હોય તો તે બીજી કોઈ માગ સબળ હોવો જોઈએ. કારણ કર્નલ ટોડ આપણાં મીરાંબાઈને મેવાડના કુંભા રાણાની રાણી ગણે છે. અને તેની તારીખો માગ આપણ પ્રમાણે છે. આબુ પર્વત વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે હરાવેલા રાણા સંગ (સંગ્રામસિંહ)નો કુંભો પિતામહ હતો: માબેલ રફ્‌ફુત ક્રોનોલોજી ઓફ ઇંડિયા, પૃષ્ઠ ૨૮૭ આ ઉક્ત પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ ઉપરથી મહમદ બેગડાએ કરેલા પાચમા રા' માંડલિકનો પરાજય પણ ઈ. સ. ૧૪૭૧ મા છે, અને પૃષ્ઠ ૨૧૫ પ્રમાણે કબીરની તારીખ ઈ સ ૧૪૫૦ છે. કબીર અને નરસિંહની હૃદયજ્વાલાઓના અમુક લેખની સમાનતા સ્વીકારતા બાધ નથી, પણ કાલક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કબીરની હૃદયજ્વાલાનું બીજ નરસિંહમાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ એમ કહેવુ ઉચિત છે. નરસિંહમાં ભાગવતનો કે જયદેવનો અંશ વિશેષ હતો, એ ચર્ચામા આપ પ્રસંગે ઉદાસીનતા છે. ગો મા ત્રિ.

દેવરહસ્ય એવા અંશ બેમાંથી નીકળે છે અને તે ઉપરાંત ભાગવતમાંથીઃ અધ્યાત્મજ્ઞાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે, અને એ સર્વ અંશોનું શ્રેષ્ઠસ્થાન પરાભક્તિમાં આવે છે.

આ યુગનાં ચારે કવિજન સંસ્કૃતનાં સંસર્ગી હતાં. તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુરમાં આ શતકના પાછલા ભાગમાં રાજકીય શાંતિ રહેલી જણાય છે, અને અણહિલવાડ પાટણમાંથી ઊગેલા અંકુર જેવા પાટણ નગરમાં જૈન સાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યને રચવામાં લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મટી એ પણ તે કાળે તીર્થ નહીં તો તીર્થ જેવું જ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય છે. અન્ય વર્ણોના શ્રમણયુગ સમાપ્ત થતાં ભીમ અને ભાલણને આ સ્થાનોમાં સંસ્કૃત અભ્યાસનો યોગ થયો છે અને ઘણા કાળથી મૂકી દેવાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય રચવા લાગ્યા. એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને ભાલણે કાદંબરી જેવા માનુષ કથાનું સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કર્યું. પણ તેમણે તો જ્યારે ભીમની ભાષા બોલીને કહીએ તો સરોવર કાંઠેના કૂવાનું પાણી પાયું છે, ત્યારે નરસિંહે અને મીરાંએ પોતાના હૃદયપાતાલના ઝરાઓમાંનું પાણી પાયું છે. દેવકથા ઉપરાંત દેવરહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમાં થઈ રહ્યા છે. મીરાંબાઈ એમ જાણતાં હતાં કે વ્રજમાં તો એક જ પુરુષ છે અને સ્થૂલ શરીરના સર્વ પુરુષો તો ભક્તદૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે. આવું જ દેવરહસ્યજ્ઞાન અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ઉભયના સંયોગ વયોગ નરસિંહની કવિતામાં સ્ફુરે છે, આથી તેનાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદ સમજી તેમાંથી મળેલા પ્રકાશની ભાવનાથી તેની દેવકથા વાંચનારનેજ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનું માહાત્મ્ય સમજાશે.

રાસલીલા–નરસિંહનાં અધ્યાત્મ પદ

રાસલીલાને અન્તે ભાગવતકાર પૂર્વપક્ષ કરી પૂછે છે કે "ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રાસ રમવા આખી રાત ગઈ હતી. તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસૂયા કેમ ન કરી?" તેના ઉત્તરમાં તે સમાધાન કરે છે કે "એ સ્વામીઓએ તો પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે જ દીઠી છે, એટલે ગઈ દીઠી નથી તો અસૂયા શાની થાય?" અર્થાત્ ગોપીઓનાં સ્થૂલ શરીર તેમનાં સ્વામીઓ પાસે જ રહેલાં હતાં અને તેમને વ્યભિચાર–દોષ થયો ન લગો; માત્ર તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે

રાસલીના રમવા ગયાં હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓનાં તેમ તેમના સ્વામીઓનાં સર્વના હૃદયમાં અધ્યક્ષ હતા, અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલાં ગોપીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસલીલાનો સમય તે "બ્રહ્મરાત્રિ" નો સમય હતો. અન્ય ભૂતોની નિશાને કાજે આ ગોપીઓનો આ જાગર-કાળ તે તેમની બ્રહ્મરાત્રિ. વલ્લભપન્થમાં પુરુષો પ્રતિજ્ઞા લે છે કે "હું વ્રજની ગોપી છું." તે આવી રીતની બ્રહ્મરાત્રિના આવા ભક્તિરસના રાસને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે, અને નરસિંહનો "સુરતસંગ્રામ" પણ એ જ બ્રહ્મરાત્રિની સૂક્ષ્મશરીરભાવનાઓને ઉદ્દેશે છે.

નરસિંહના અધ્યાત્મપદની સંગતિ કરીએ છીએ ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે. "નિર્ગુણ નાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુરતી તારે કેમ જાગે ?" એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથના અધ્યાત્મજ્ઞાન થયા પછી તેના સ્વરૂપ-પ્રત્યયના દૃઢીકરણ માટે "સગુણની સુરતી" અર્થાત્ ભક્તિયોગ છે, અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને સાધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે "ચૈતન્ય નિન્દા કરે, જડનું વન્દન કરે, અચેત ભૂલ્યા તે ભિન્ન ભાવ આણે." એ નાથ ક્યાં છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે "નેત્રમાં નાથ છે" અને તે ઉત્તરમાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના "**य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते**" એ વાક્યનો આશય છે. એ દર્શનથી એક "અદ્ભર અનુપમ મૂર્તિ" ભાસશે. વિશ્વ તે રાસના સંગીતથી ઊભરાયેલું ભાસશે, અને "ભાસશે બ્રહ્મ વ્રજવનવેલી"-બ્રહ્મરૂપ વ્રજવનની વેલી આ રાસમાં પ્રત્યક્ષ થશે. વળી યોગદૃષ્ટિ પામી કવિ કહે છે કે "નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે" ત્યારે "તે જ હું"ના સંસ્કૃત અક્ષર "**सोऽहम्**" સંભારી એક બીજા કવિનું વાક્ય સ્મરણમાં આવે છે કે "સોહં જાપ જપંતાં પામે બ્રહ્મને પળમાં યોગી" એ બ્રહ્મ-એ હરિ-પાસે છે-પોતાનામાં છે, પણ તેની અને મનુષ્યની સ્થૂલ દૃષ્ટિની વચ્ચે "ઓંકાર આડો પડેલો છે" એવું કવિ ગણે છે. આ "ઓંકાર" કયો ? માણ્ડૂક્યોપનિષદ્‌માં વર્ણવેલા ચતુષ્પાદ બ્રહ્મના ત્રણ પાદ-જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ-રૂપ ઓંકારના ત્રણ પાદ દૂર કરો, તો ચતુર્થ પાદમાં નિર્ગુણ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ માત્રારહિત ચતુર્થ બ્રહ્મપાદ આ માત્રાવાળા ત્રિપાદ ઓંકારમાં વર્તે છે. તે ઓંકારને ભેદી ચતુર્થ પાદ જોવો, જાગરિત સ્વપ્ન-સુષુપ્તિરૂપ ઓંકારપાદ આડા પડેલા છે તે દૂર કરી, તેમાં રહેલું

નિર્ગુણ આત્મતત્ત્વ અનુભવવું, એજ અભિપ્રાયવાળી ગોપી પાસે નરસિંહ કહેવડાવે છે કે

"પ્રભુજી છે પાસે રે, હરિ નથી વેગળા રે, આડડોને પડ્યો છે ઓંકાર,
દિનકર રૂંધ્યો રે જેમ કોઈ વાદળે રે, થયું અજવાળું મટયો અંધકાર,
વાદળું ને મટયું રે, લાગ્યું જેમ દીસવા રે, ભાનુ કાંઈ દેખાયો ને તે વાર,
લોકડિયાંની લાજ રે, બાઈ મેં તો નાણિયો રે, મેલી કુળતણી કંઈ લાજ,
જાદવાને માથે રે છેડો લઈ નાંખીયો રે, ત્યારે પ્રભુ-વર પામી છું આજ."

મીરાંબાઈએ વ્રજમાં જે એક જ પુરુષ સર્વના પતિરૂપ દીઠેલો તે જ આ ગોપી જુએ છે; એ પતિની અને ગોપીની દૃષ્ટિ વચ્ચે પ્રથમ માયાનો ઓંકાર વાદળા પેઠે વચ્ચે પડયો હતો, તે દૂર થતાં ભાનુ પ્રકાશે છે અને ગોપી પ્રભુ-વરને પામે છે. નિર્ગુણ અમાત્ર આત્મતત્ત્વ વિના ગોપીનો આ બીજો વર નથી. ભક્તમાત્ર એ તત્ત્વની ઉપાસક ગોપી છે. એ ઉપાસક ગોપીરૂપ બુદ્ધિઓ અનેક છે, પણ તે સર્વમાં અનેક પ્રતિબિમ્બોરૂપે વસેલું આત્મતત્ત્વનું વસ્તુરૂપ બિમ્બ તે સર્વ બુદ્ધિઓમાં વિલસે છે ત્યારે ભક્તિરસના રાસ મચે છે. કવિ તેને "અનંત ઓચ્છવ"નું નામ આપી તેનું ફળ ઉપાસકને પ્રત્યક્ષ થતું વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે

"જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં હેમનો કોર જ્યાં નીસરે તોલે,
સચ્ચિદાનંદ આનંદક્રીડા કરે સોનાના પારણામાંહી ઝૂલે."

જ્યાં આ સોનાના પારણામાં ઝૂલતા સચ્ચિદાનંદને કવિ કથે છે ત્યાં ઈશાવાસ્યોપનિષદ સોનાના પાત્રમાં સત્યતત્ત્વને ગુપ્ત રહેલું ગણી કથે છે કે

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्मस्य दृष्टये ॥

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સોનાના પાત્રમાં સચ્ચિદાનંદને જુએ છે તો ભક્તકવિ તેને સોનાના પારણામાં જુએ છે ને ઝુલાવે છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષનાં થડ અને મૂળ પંદરમા શતકમાં આ પ્રમાણે બંધાયાં, અને રજપૂત રાજાઓના કાળમાં સંસ્કૃત સાહિત્યભૂમિ ગુજરાતમાં ખેડાતી હતી તેમાં ઊગેલા વનસ્પતિઓના અંશમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રથમ મૂળમાં સત્ત્વ પ્રકટયું. ગુજરાતી

જૈન સાહિત્ય પંદરમા શતકમાં નથી. બાકી ભીમભાલણમાં દેવકથા અને માનુષીકથાનાં સાહિત્યમૂળ પ્રકટ થયાં, પણ દેવરહસ્યને પ્રકટ કરનારી જ્વાલાઓ તો મીરાંમાં અને નરસિંહમાં પ્રકાશી. તેમાં પણ દેવકથા, દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષય એ ત્રણુની રમણીય ફૂલગૂંથણી નરસિંહમાં જેવી પ્રકટ થઈ છે તેવી પાછળના કવિઓમાં પણ નથી થઈ. હિન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ગુજરાતી પહેલાં થઈ, પણ તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય જાણ્યા પ્રમાણે નરસિંહ જેવું હજી નથી અને હિન્દી કવિઓ તો નરસિંહના અનુયાયી જેવા કાળક્રમમાં છે.

પર્વ ૨ : સોળમું ઈસવી શતક : કવિઓ

માત્ર ત્રણ કવિઓ (૧) વસ્તો, (૨) વછરાજ, (૩) તુળસી. તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

વછરાજ—જંબુસર—કબીરપંથ-

રસમંજરી
સ્ત્રીચરિત } માનુષી કથા—સામળની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તો: બોરસદ
તુળસી જૂનાગઢ, કુત્યાણા } દેવકથા-પ્રેમાનંદની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તાનું ને તુળસીનું મૂળ નરસિંહ, અને વાર્તાવિસ્તાર તેમનો પોતાનો. કબીરપંથી વછરાજે દેવકથા મૂકી દીધી ને વાર્તાવિસ્તાર રાખ્યો

પર્વ ૩: સત્તરમું શતક : કવિઓ

અખો, અમદાવાદ. પ્રેમાનંદ, વડોદરા. સામળ, સીંહુજ.

ગોપાળદાસ, રત્નેશ્વર, શિવદાસ, દ્વારકાદાસ, નાકર, મુકુંદ, વલ્લભભટ, વીરજી, હરિદાસ વગેરે.

પ્રેમાનંદ—દેવકથા; અખો—અધ્યાત્મ; અને સામળ—માનુષી-કથા.

પ્રેમાનંદની દેવકથા—વાર્તાવિસ્તાર સોળમા શતકનો, ષડ્‌રસમાં નરસિંહનાં બીજનો વિકાસ, સંસ્કૃત કવિઓના અલંકાર આલેખના ધ્વનિ, દેવકથામાં માનુષ હૃદયનાં રસસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા—પ્રેમાનંદની જ્ઞાતશક્તિનો વિકાસ.

સામળની માનુષી કથા—સોળમા શતકની માનુષી કથાનો વિસ્તાર; પણ તેનું અનંત શાબ્દિત્ય, વાક્ચાતુર્ય, અનુભવબુદ્ધિ, રૂઢિપ્રયોગ વગેરે—સામળની જાતશક્તિનો વિકાસ.

અખો—અધ્યાત્મબીજ નરસિંહનાં, પણ દેવરહસ્યની જ્વાલાઓ શૂન્ય. કબીર વગેરેની અસરથી? વાક્યપ્રહાર—બીજ નરસિંહમાંથી. અખાનું ગુરુઅંગ અને નરસિંહનાં "અંધ ગુરુએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યાં" "કરણી તો કાગની, હોડ કરે હંસની" વગેરે, પણ વિસ્તાર અખાની જાતશક્તિમાંથી.

પર્વ ૪: અઢારમું શતક: જૈન કવિતાનો પ્રથમ ઉદય.

અખો, પ્રેમાનંદ, અને સામળની શક્તિનો અભાવ. થોડા પણ મહાન અંગારને સાટે સ્ફુલિંગો, તડતડિયા ને તણખાઃ સુંદર નાનાં રમણીય કાવ્યો.

આ અને સત્તરમા શતકમાં ફેર શાથી?—Classical Poets નામના લેખમાં મેં લખ્યું છે. જુઓ પરિશિષ્ટ.

કવિઓઃ—(અ) દ્વારકો, ધનદાસ, નરભેરામ, પ્રીતમદાસ, બ્રહ્માનંદ, ભાણદાસ, વલ્લભ ભટ (અમદાવાદી), શિવાનંદ, બાપુસાહેબ દીવાલી.

(આ) જૈનકવિ-ઉદયરત્ન.

અધ્યાત્મ, દેવકથા, માનુષી કથા, વગેરે પાછલા યુગના તણખા. નવું કાંઈ નહીં. જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય—અન્ય કવિઓથી જુદો પડતો અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન શૈલીના અને જૈન વિરક્તિના ગુણોથી ભરેલો-પણ તણખા જેવો જ.

પર્વ ૫: ઓગણીસમું શતક: ૧૮૫૦ સુધી: કવિઓ.

૧૮૫૦ સુધી (અઢારમાના ઉત્તરાર્ધથી).

પ્રથમ ભાગ—ગીરધર અને રણછોડજી દીવાન—સવિસ્તર દેવકથા.

બીજો ભાગ—ધીરા, મનોહર, ભોજો, અધ્યાત્મ અને યોગ: પાછલા યુગોનો વિકાસ; યોગ-નવો.

ત્રીજો ભાગ—પરચુરણ સર્વ—મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમાનંદસ્વામી, બાપુ, રણછોડ ભક્ત, હરિભટ, હરિરામ, નીરાંત અને રાધાબાઈ. અઢારમા શતક જેવા તણખા. ઉપરચોટિયા કવિની સંખ્યા—માત્ર વીસ પચીસ અને એ પણ તણખા જ. તણખા–તે વૃક્ષને શિખરે આવેલાં નાનાં નાનાં ખરી પડતાં ફૂલો જેવા.

ચોથો ભાગ—જૈન કવિઓ, બે ચારેક, અઢારમા શતક પેઠે.

પાંચમો ભાગ—દયારામ : દેવરહસ્ય–નરસિંહ પછી દયારામમાં જ; અધ્યાત્મ–અલ્પ; દેવકથા વિસ્તારવાળી તેમ તણખા જેવી, બે જાતની, પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઊભરાતી, છતાં પણ પ્રેમાનંદના જેવા માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને સ્થાયી વિકારોની પ્રતિષ્ઠાને સાટે નિરંકુશ અને ઊછળતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિષ્ઠા એ પોતાની શક્તિ; વૈરાગ્ય અને ભક્તિ શુદ્ધ, પણ મનુષ્યહૃદયની નિર્મલતાને સ્વીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાર માગવા હરિશરણ; નરસિંહ અને મીરાંનાં હૃદયમાં વિશુદ્ધિના બળથી પ્રભુ સાથે ઐક્ય.

ઉપર કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે ગુણ અને પાપમાં ઇષ્ટદેવોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ 'ભ્રમણશાન્તિ'નું સ્પષ્ટ ચિહ્ન સ્ફુટ થાય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ)

ઉપસંહાર

પાંચ પેરાઈઓ નાખી ઊગું ઊગેલું ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યનું વૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પછી હાલની વિદ્યાનું–અર્વાચીન સાહિત્ય એ જ વૃક્ષમાંથી બીજી વડવાઈઓ પેઠે નવી ભૂમિમાં મૂળ નાંખી ઊગ્યું છે. એ નવી ભૂમિ એક પાસથી અને પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે બીજી પાસથી જોડાયેલા વડવાઈઓરૂપે વિસ્તાર પામતા આપણા અર્વાચીન સાહિત્યવૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે આજ અવકાશ નથી, પણ જે પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયેલું છે તે વૃક્ષની સુસ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સુસ્થિતિનો પણ આધાર છે. માટે પાંચસો વર્ષથી પાંચ પેરાઈઓ નાંખી ઊગી નીકળેલા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે ભોમિયા થઈશું, તો જ તેના રસાયણનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષની ભૂમિ રજપૂત રાજાઓના કાળના કેવા કેવા

સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રન્થોની બંધાઈ હતી, અને એ ભૂમિમાંથી આપણા આદિ કવિઓએ કેવી રીતે બીજ અને પોષણ લીધાં છે, તે નરસિંહના દૃષ્ટાંતથી આપણે જોયું. એ આદિ કવિઓના સાહિત્યમાં ચડેલાં તત્ત્વ–કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ, અને જ્ઞાનભાગ, થડમૂળમાંથી ચડતા રસ પત્રપુષ્પાદિકમાં ચડે તેમ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી પેરાઈઓમાં અને તેમનાં અંશોમાં ચડ્યા છે તે આપણે જોયું. આપણી અર્વાચીન વડવાઈઓ, ભલે નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ તો પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ સતત ધારારૂપે ચાલ્યું આવશે તો જ તે આપણા લોકનાં જીવનમાં ભળી શકશે. નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત ભૂલવા જેવી નથી અને તેમાંનાં કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ ગમે તો દોષ દૃષ્ટિથી જુએ છે અને ગમે તો જોતા જ નથી. તે સાહિત્યરોગનું કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી.

બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના ઇતિહાસમાં તેનાં થડમૂળની સ્થિતિ અને ત્રીજા પર્વની એટલે પ્રેમાનંદના યુગની સ્થિતિ એ બે ભાગ જેવા બલિષ્ઠ નીવડ્યા છે તેવા બળવાળા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી. છેલ્લા પર્વમાં દયારામે પણ બલિષ્ઠતા ઘણી દર્શાવી છે અને હાલમાં તેની કવિતામાંના કેટલાક અંશ નિન્દ્ય ગણાવાથી તેનું બળ હીન થઈ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામને માટે કેટલીક રીતે એ મહાકવિની ઉચ્છૃંખલતાને માથે મુકાયેલો આરોપ યોગ્ય છે તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત ઝીલવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ મહેતાના કાળ પછી દેવરહસ્યનો મર્મજ્ઞ વર્ગ નષ્ટ થયો છે. તે રહસ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેના રસિકવલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે. આવા મર્મજ્ઞ વર્ગ વિના ભક્તિની જ્વાલાઓ પૂર્ણ કલાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે. આપણા જૂના વર્ગના વડીલોમાં ભક્તિની જ્વાલાઓ છે પણ તે અસમંજસ અને અપૂર્ણ હોય છે અને રહસ્યની મર્મજ્ઞતા તેમનામાં દિવસે દિવસે ક્ષીણ થાય છે. આપણા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉછરેલા વિદ્વાનો મોડા વહેલા આ મર્મજ્ઞતાને પામી શકવાનો સંભવ છે. પણ ભક્તિની જ્વાલાઓ તેમનાં હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઈ શકવી તે ઘણા

કાળ સુધી કઠણ નીવડશે. પણ કેશવચન્દ્રના જેવાં હૃદય આ વર્ગમાં કોઈ દિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાત્માના દૃષ્ટાન્તથી સાર્થક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે ત્યારે જે સાહિત્યબળ આપણા પ્રાચીન વૃક્ષે ધારેલું છે તેવું બળ નવીન વૃક્ષ પણ ધારી શકશે.

દૈવરહસ્ય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે તો પ્રેમાનંદની, સામળની અને દયારામની કવિતાઓમાં સ્ફુરતા માનુષ વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિઓના જેવું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક છે. શૈલી અને વર્ણ્યવર્થના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરસ આપણે ચાર અંગ્રેજી જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તે જ રસનું આપણા લોકના રસની બાલભાષામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રસરવાનો નથી. એ અવતરણ કેવી કળાથી કરવું તેનાં દૃષ્ટાંત નરસિંહ મહેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જડશે. કારણ તેમણે તેમના કાળના લોકના હૃદય-કિલ્લાઓ સર કર્યા હતા, તે, લોકનું કેવળ અનુસરણ કરીને નહીં, પણ લોકપ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

પ્રેમાનંદ પેઠે બાલવર્ગ ભરેલા લોકને અનુસરી વશ કરવામાં તેમ નરસિંહ અને અખાની પેઠે તેમને સર કરી વશ કરવામાં જે જે કળાઓ શોધવાની છે, તે જ શોધનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યવૃક્ષોનાં સાથેલાગાં પોષણ વીર્યવૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ છે. તે શોધન આવી સાહિત્ય-પરિષદોથી સિદ્ધ થાય, તો તેમાં જૂના અને નવા સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ સમાયેલું છે.

પરિશિષ્ટ

પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદના સુલતાનના તાબામાં હતું, અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જૂનાગઢને ૧૪૭૨ માં જે તિથિએ સુલતાન મહમદ બેગડાએ સર કર્યું તે તિથિ નરસિંહ મહેતાની કારકિર્દીના અંતકાળનો સમય બતાવે છે. પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો અને મૂળ ગુજરાત દેશની રાજ્યધાની ચાંપાનેર કે જે હાલમાં ખંડેર થઇ ગયું છે તે જીતવામાં તે રોકાયેલો હતો; અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો

ત્યારે એક શતક કરતાં વધારે ગુજરાતમાં અંધેર હતું, અને આવા સમયમાં કાવ્યનું પોષણ અશક્ય હતું. ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર બાદશાહે કબ્જે કર્યું, પરન્તુ તે સૈકાના અંત સુધી પ્રજામાં સુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી. અને જ્યાં દેશમાં સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમાં થવા લાગી. આટલા દીર્ઘકાલ પર્યન્ત કવિતાનો વિષય અતિશય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોતાં સમજાય છે. અને ચાંપાનેર કે જેનું નામ રસસંસ્કારથી શૂન્ય નથી તેમાં પણ કાંઈક કવિતા ઉદય પામી હોવી જોઈએ અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય? સત્તરમા સૈકામાં શાંતિ અને સુલેહ ઉદય પામ્યાં તેની સાથે જે ત્રણ મહાકવિઓની ઝાંખી આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે તે પ્રેમાનંદ, સામળ અને અખો છે. આ ત્રણમાંના દરેક જણે પોત-પોતાની નવીન પદ્ધતિપર કામ આરંભ્યું છે. દરેકે બીજાની કૃતિમાં રહેલી ન્યૂનતા પૂરી પાડેલી છે, અને દરેક જણ પોતાના મહાકાર્યમાં ઉત્તમ નિવડ્યા છે. આજ સુધી કવિતાના વિષયમાત્રમાં ધર્મ અને ભક્તિના પ્રવાહ એકલા જ જોવામાં આવતા હતા. તેના કરતાં તે બાંધી હદના દર્શનને સ્થાને આ નવા યુગમાં કાંઈ વિશેષ દર્શન થવા મંડ્યું જોઈ આપણને બહુ અનુકૂળ પડતી નવાઈ લાગવાનો પ્રસંગ આવે છે. કારણ કે હવે આ દેશમાં કવિતાની ઈમારત પોતાના સ્વતંત્ર પાયા ઉપર પહેલવહેલી વાર જ બંધાય છે અને આ કવિતા જાતે કૃત્રિમ બંધનોમાંથી આમ મુક્ત થઈ એટલે, મનુષ્ય જાતિની બુદ્ધિઓની અને ભાવનાઓની વિકાસશક્તિ અને ઉન્નતિ આપવાના પોતાના કર્તવ્યનો એ કવિતા હવે આરંભ માંડે છે. ધાર્મિક કવિતા હલકી પાડવાના આશયથી આ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જાણે કે કવિતાને પોતાનો સ્વતંત્ર વિષય કાંઈ હોય જ નહી તેની રીતે જે સ્થાનિક વહેમોએ કવિતાને આ દેશમાં સેંકડો વર્ષો સુધી ફક્ત ધાર્મિક વિષયની માત્ર દાસી જેવી કરી રાખી છે તે લોકવહેમોને અરત કરવાના આશયથી ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે આ મહાન અને સર્વમાન્ય કવિઓના ગ્રન્થો જનસમૂહને યોગ્ય રીતે સમજાવવાની જરૂર છે, તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કવિતાના સ્વતંત્ર કાર્યારંભથી જે લાભ મળી શકે એવો છે તે કાંઈ નાનોસૂનો

નથી. (Classical Poets, Pages 27-28.) (ભાષાન્તર કરનાર: બળવંતરામ ગુલાબીરામ ત્રિવેદી.)

અખો, પ્રેમાનંદ અને સામળ, સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતી કવિતાની ભૂમિપર પ્રકાશ આપનાર ત્રણ મુખ્ય તારા છે. અને ઉત્તરોત્તર સૈકાના ઇતિહાસથી જણાઈ આવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના આખા ઇતિહાસમાં આ ત્રણ જ કવિઓએ ધર્મ વિષયના કેવળ દાસત્વ સિવાયની શુદ્ધ અને સ્વલક્ષણવતી કવિતા લખી છે. આ દેશની પ્રજાને સુલેહ અને આબાદીએ હજી વધારે વિકાસ થવા દીધો હોત તો આ કવિત્રિપુટીએ અને પ્રેમાનંદના સાડત્રીસ શિષ્યોએ જે પદ્ધતિ પર કાવ્યની અભિવૃદ્ધિ કરી તે પદ્ધતિ જનસમૂહની પ્રકૃતિને આરોગ્ય અને વીર્યવત્તા આપવામાં કાંઈ થોડી સાધનભૂત ન થાત, અને અર્વાચીન ગુજરાત દેશમાં હાલ જે જાતની પ્રજાઓ વસે છે તે કરતાં વધારે બુદ્ધિશુદ્ધિવાળા અને લક્ષણવાળા જીવો ઉદય પામ્યા હોત. પરંતુ દૈવે તેથી ઊલટું જ ઇચ્છ્યું. બાદશાહ શાહજહાનનો અમલ પૂર્ણ થવો, ને ઔરંગઝેબનું તખ્તનશીન થવું–આ બે બનાવ જાતે જ વિનાશકારક હતા એટલું જ નહીં પણ તેની સાથે સાથે મરાઠાના લૂંટારા ટોળાંનું અભ્યુત્થાન થયું કે જેના આવવાથી કવિઓના અને વ્યાપારી વર્ગના દેશને કાંઈ સારા શકુન થયા નહીં.

અઢારમા સૈકાનો આરંભ ગુજરાતમાં થયો તેવું જ તેનું પોત અવ્યવસ્થાના પ્રવર્તનથી તેણે પ્રકાશ્યું. પોતાના સુબાઓ અને સેનાપતિઓનો ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો તેમ તેઓ એક બીજાના પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહીં, અને તેઓને માંહોમાંહે એક બીજાનાં ચારકર્મ અને વિનાશ કરવાને રાખવામાં આવતા હતા તેથી તેઓએ ગુજરાતને પોતાના યુદ્ધોનું, ખટપટનું ક્ષેત્ર બનાવી મૂક્યું. બળતામાં ઘી હોમવાને જુદા જુદા મરાઠા સરદારોએ આ દેશમાં તે જ પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. અને તેઓની એક બીજા સાથેની તેમ મુગલોના કુસંપી સરદારોની સાથેની અનિયમિત અને સંતાકૂકડી જેવી યુદ્ધકળાથી આખા ગુજરાતમાં ચારે પાસ લૂંટ અને વિગ્રહના સર્વવ્યાપી અગ્નિનો ભડકો પથરાવા લાગ્યો. ત્રીસ વર્ષ સુધી આવી અસ્ખલિત લડાઈ થયા પછી છેક ૧૭૩૨ માં વડોદરાને રાજધાની શહેર ગાયકવાડો મુકરર કરવા પામ્યા. અને આ પછી કેટલાક દશકા સુધી લડાઈ તથા અવ્યવસ્થા

બધ પડ્યાં નહીં. અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે ચાર મરાઠા અને બે મોગલ સરદારો મળી સાથેલાગી પોતાની તરવારોનો ડર બતાવી જે ચીજો માગે તે ગુજરાતની વસ્તીએ પૂરી પાડવી પડતી; અને જ્યારે નામની રાજસત્તા તેઓમાંથી એક અથવા બીજા પાસે થોડા કાળ માટે દેખાતી ત્યારે પણ લડાઈ અને લૂંટની બીક તો હમેશ રહેતી. આ સૈકાની લગભગ મધ્યમાં જ્યારે મુગલોને બિલકુલ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે સુલેહનો શબ્દ પહેલવહેલો જણાયો પણ હજુયે પેશ્વા અને ગાયકવાડ, દેશમાં પડખે પડખે એક બીજાની ઈર્ષા કરી રાજ્ય કરતા હતા. આ પ્રસંગનો લાભ લેવા કોળી તથા ઇતર તોફાની જાતિ ચૂકી નહીં. અને એમ કહીએ કે આખું સૈકું અને ઓગણીસમા સૈકાનાં થોડાં વર્ષ આખા દેશમાં લૂંટ અને વિગ્રહનાં હતાં તો તે ખોટું નથી. શાંતિકાળની કળાઓના ઉદયને માટે વડોદરામાં પણ અવકાશ ન હતો, કારણ જ્યારથી રાજાઓનું તે રાજનગર થયું ત્યારથી હમેશ મોટા અને નાના વર્ગની ખટપટોનું મધ્યસ્થાન પણ થઈ પડયું હતું.

આના પહેલાના સૈકામાં કવિતાનો જે વિકાસ આ દેશમાં થયો હતો તેવા કાંઈ પણ વિકાસને દેશની આવી સ્થિતિએ બિલકુલ બધ કર્યો એ વાત સમજી શકાય એવી છે, પરન્તુ એક વખત સળગેલી જ્વાળા કેવળ હોલવાઈ જાય એવું ન થયું. તે જ્વાળા માત્ર એક જુદા રંગથી અને ઓછા જોશથી સળગવા લાગી. શુદ્ધ કવિતાના ઉદ્ગાર શુદ્ધ કવિતારૂપે બધ થયા, પરંતુ આ અંધકારના યુગમાં અનેક નવા ધર્મના પંથોને ઉદ્ભવ પામવાની અનુકૂળતા મળી અને ભૂતકાળની કવિતામાંથી તેમને પોષણ મળ્યું. નરસિંહ, મીરાં અને પ્રેમાનંદ તથા અખાના અમર આત્માઓ પ્રથમ અખંડ અહોની પેઠે પ્રકાશ્યા હતા તેના હવે કટકા થઈ તેમાંથી અનેક ગૃહખંડો બધાયા અને જેમ જેમ અઢારમું શતક પૂરું થવા આવે છે ને ઓગણીસમુ શતક ઉદય પામવા માંડે છે તેમ તેમ આ નાના કવિઓ અને કવિ-બટ્ટકો દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઊભરાવા માંડે છે અને તેમની સંખ્યાઓ વધારે વધારે ચાડી ચતી જાય છે.

તેમના પહેલાના શતકમાંના મહાકવિઓમાંથી એક અથવા બીજા કવિની ભાવનાના વારસાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ આ નવા કવિઓમાં

જણાઈ આવે છે. પરન્તુ અંદરથી અને બ્હારથી આ દેશ ઉપર જે અનેક ધર્મપંથોના ધોધવા એકદમ છોડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એક અથવા બીજા પંથની વિચારણાઓથી અને શ્રદ્ધાઓથી આ કવિઓમાંના એકે એકની કવિભાવના છવાઈ ગયેલી છે. ગુજરાતની ઉત્તરમાં મીરાંના પતિનું રાજ્ય મેવાડ છે. સમકાલીન નરસિંહ મહેતાની પેઠે આ આર્યા સ્ત્રીની શ્રદ્ધા વિષ્ણુધર્મ ઉપર હતી. મેવાડના રાજાઓનો ધર્મ એ આર્યાનાથી એ જીવતાં જુદો જ હતો. અને તેથી ખટપટ અને સતાવણી બેમાંથી બચવાને તેને ગુજરાતમાં નાસી આવવું પડ્યું હતું. પરંતુ મેવાડના લલાટમાં તેના ધર્મનો અંગીકાર કરી તેનો ખંગ્વાળવા લખેલું હતું. આ પંથનો સ્થાપનાર વલ્લભાચાર્ય જો કે જેને મુંબઈમાં ચાલેલા મહારાજા લાઈબલ કેસે પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો છે, તેનો ૧૪૦૯માં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાના કવિજીવનના અંતસમયની લગભગમાં જ જન્મ થયો. વલ્લભ મેવાડના જૂના કાળથી ચાલતા આવેલા એકલિંગના ધર્મને સ્થાને આ નવો પંથ સ્થાપવામાં વિજયી થયો અને એ અરસિક અને વિરક્ત પંથને સ્થાને વલ્લભે એક એવો પુષ્ટિમાર્ગનો સંપ્રદાય નવો ચલાવ્યો કે જેમાં નરસિંહ મહેતાની ભાવનાઓને જન્મ આપનાર જ્ઞાનમાર્ગ અને કાવ્યરસના ચીલામાં, ઈશ્વરદત્ત વિધિનિષેધ અને પ્રતિજ્ઞાઓની અમુક સંખ્યાઓને ચલાવવા માંડી; અને નિરંતર ભક્તિએ ધીમે ધીમે આ વિધિનિષેધોનો અને પ્રતિજ્ઞાઓનો સ્વીકાર તેમના રહસ્યને સ્થાને દેખીતા વિષયવાસના ભરેલા શબ્દાર્થે, સમજીને કર્યો. હવે ગુજરાતના ચૉસર જેવા આદિ કવિનાં રૂપકો, ધર્મમાં તેમ જ કવિતામાં અજ્ઞાત થઈ ગયાં. આ પંથોની સમગ્ર રચના અશિક્ષિત જનસમૂહ માટે સ્પષ્ટ પદાર્થમાં, પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિઓમાં અને પૌરાણિક કથાઓમાં દેવભાવનાનું મિશ્ર સ્વરૂપ પામી જાય છે. પ્રાચીન રૂપકો ભુલાઈ જવા છતાં આ કાળના કવિઓ વખતોવખત મનુષ્યની કરેલી મૂર્તિઓમાં વિશ્વના અદૃષ્ટ નિયંતાની ચિરંજીવ સંજ્ઞાઓને સાચવી રાખે છે, અને ભક્તજનમાં એવી ભાવનાને ભરે છે કે જેથી તે ભક્ત પ્રતિમાના આકારના ધ્યાનમાં લીન થઈ અંતે નિરંજન ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરે અને પ્રત્યક્ષમૂર્તિમાં વિશેષરૂપે પ્રત્યક્ષ થતા પરમ દૈવતની અંતઃકરણથી પૂજા કરે અને અંતે પુરાણોક્ત ઈશ્વરાવતાર ઉપરની પ્રીતિમાં સંક્રાન્ત થઈ તે દ્વારા નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માને માટે અમૂર્ત પ્રીતિ રાખવાનું સાધન પામે. કવિઓની આ

રચના પદ્ધતિ, પછી તે વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ વાસ્તે હો તો પણ તે પદ્ધતિ ઉક્ત કાળના કવિઓમાં સામાન્ય લક્ષણરૂપ છે. જે સૈકામાં અખો કવિ આ અને અન્ય ધર્મની સામે મર્મપ્રહારો કરતો હતો તે શતક વખતે આખા ગુજરાતમાંથી વલ્લભની સત્તા નિર્મૂલ નહીં કરી શક્યું હોય તો પણ ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી તો વલ્લભની તે ધર્મસત્તાને દૂર રાખેલ છે. પણ જ્યાં આ સૈકું સમાપ્ત થયું અને તે પછીના સૈકાના રાજકીય અવ્યવસ્થા અને અંધકારે આ દેશને કેવળ રાજકીય નહીં પણ ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયમાં ચડાઈ કરી આવનારાઓને શરણ કર્યો, તે ક્ષણેજ વલ્લભના શિષ્યો દેશમાં ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા, અને પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ તેમાં ઘણે ભાગે વણિક વર્ગે ઉન્માદનો આ નવીન પંથ સ્વીકાર્યો. આ કવિઓ કે જેઓ સાધારણ સમયમાં દૃઢ મગજના રહી શકત, તેઓ આ નવા પંથનું આવી અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં આવી પડેલા સૈકામાં મદદરૂપે ગાણું ગાવા લાગ્યા. પરોક્ષ વા અપરોક્ષ આ પંથને માનનારા બીજા બાર કવિઓ આ દેશને આ કાળમાં એવી જાતની સૈણ કવિતા પૂરી પાડે છે કે તેમાં નથી જોવામાં આવતાં નરસિંહ મહેતાના તત્ત્વજ્ઞાન તથા શક્તિપાત કે નથી જોવામાં આવતી મીરાંની કોમળ શુદ્ધતા. (Classical Poets–Pages 56–61; ભાષાન્તર કરનાર બ ળુ ત્રિવેદી.)

ક્લાસિકલ પોએટ્સ : પાન ૬૧-૬૩ નો સાર

આ શતકમાં આ ભોગવિલાસના પંથના અનેક કવિઓ આમ થઈ ગયા તો વિરક્તમાર્ગની છાયાઓ દૃષ્ટિમાંથી છેક ખસી ગઈ નથી. અને વલ્લભને દૂર રાખી વિષ્ણુને પૂજનાર વર્ગ ડાકોરમાં સબળ થતો હતો ને જૂના કવિઓની ભક્તિથી જીવન પામતો હતો. સ્વામીનારાયણના પંથના દીર્ઘદર્શી અને વ્યવહારનિપુણ પાયો નાખનારા, રામાયણના અવતારી પુરુષના શાંત અને સદ્‌ગુણી પૂજકો, મહાયોગી શિવજીના ઉગ્ર ભક્તો, ચુંવાળના મેદાનોમાં તેમ ચાંપાનેરનાં ખંડેરો પાસે પાવાગઢના શિખરો ઉપર તેમ આરાસુરના શિખરો ઉપર કોઈક અગમ્ય મુહૂર્તોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી જગદંબાના ભક્તો, અને અંતે પ્રાચીનતર કાળથી આબુ અને શેત્રુંજયના શિખરો ઉપર ટોળાબંધ જાગેલા પ્રાચીન અને વિનીત જૈનો–આ અને બીજા ઘણાક ધર્મપંથો આ દેશની અંદરથી અને બહારથી ચોમાસાના ઘાસ પેઠે ચારે પાસ ઊગી નીકળ્યા, આખા

દેશમાં દેવાલયોની એક વિશાળ જાળ પ્રસારી રહ્યા, સર્વ જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોને પોતાની સત્તામાં મહાબળથી લઈ રહ્યા, વિષ્ણુના દેવાલયોની સંખ્યાને પોતાની સંખ્યા કરતાં ઓછી કરી દીધી અને કવિતાના વિષયોમાં પણ આ યુગમાં આ પંથો તરી આવ્યા. આશરે ચાર જૈન જતીઓ, સ્વામીનારાયણ પંથના દસ સાધુઓ, છ રામભક્ત અને શિવ તથા શક્તિના ચાર પૂજકો કવિતાના વિષયમાં પોતાનાં ભાગ્ય અજમાવે છે અને તેમાં ઓછોવત્તો જય પામે છે. જો વૈષ્ણવ માર્ગના કવિઓમાં બલિષ્ઠ દયારામ, બહુલેખક ગિરધર અને રત્ના ભાવસારના જેવા કેટલાક હૃદયવેધક અને નાના શૃંગારપદ્ય લખનારા બીજા થોડાક કવિઓ આ યુગમાં પ્રકટ ન થયા હોત તો ઉપર લખેલ અન્ય પંથના કવિઓ સંખ્યામાં અને ગુણોત્કર્ષમાં વૈષ્ણવ કવિઓ કરતાં વધી જાત. કારણ ઉપર લખેલા કવિઓ ઉપરાંત આશરે પંદર જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ પણ આ યુગમાં પ્રકટ થાય છે. અને અખો તથા કબીર વગેરેના જેવા તો છેક નહીં પણ તેમનાથી ઊતરતા તોપણ સુંદર અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સંસ્કારોને આ કવિઓ પોતાની કવિતાથી ગુજરાતની વસ્તીના હૃદયોમાં આ યુગમાં ભરવા માંડે છેઃ અને કોને નમવું અને કોને માનવું તે સૂઝી ન શકવાથી આ સર્વ દેવો અને કવિઓ વચ્ચે ઊભેલો મનુષ્ય આ દેશના ધર્મવૈચિત્ર્યમાં જન્મ પામેલો હોઈ ભ્રમિત થઈ જાય છે, અને માત્ર એક વાત સિદ્ધ ગણે છે કે સર્વ દેવોને, સર્વ સત્તાઓને અને સર્વ કવિઓને, નમ્રતાથી નમસ્કાર કરવા અને દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો તો માત્ર પોતાના કુટુંબના ઇષ્ટદેવને જ.

THE

CLASSICAL POETS OF GUJARAT

AND

THEIR INFLUENCE ON SOCIETY AND MORALS

By

GOVARDHANRAM MADHAVRAM TRIPATHI

A FORBES GUJARATI SABHA PUBLICATION

SOLE DISTRIBUTORS

N. M. TRIPATHI PRIVATE LIMITED

Princess Street : BOMBAY-2

Published by :
Pravinchandra G. Ruparel
Asstt. Secretary
Forbes Gujarati Sabha,
365, Vithalbhai Patel Road,
Bombay-4

First Edition—1894
Second Edition—1916
Third Edition—1958

Price Re. One

Printed by :
Manilal Chhaganlal Shah
Navprabhat P. Press
Ghee-Kanta Road,
Ahmedabad

PREFACE

This paper was prepared for and read in 1892 before the Wilson College Literary Society. It is the first contribution of its kind to the literature of the subject with which it deals. It attempts to apply the historical method of criticism to the study of the Gujarati poet. There are evident reasons for shortcomings in such a treatment of this subject. But in spite of all difficulties it may be predicted that future labourers in this field will not find their task hopeless. The longer poems usually end with a statement of the dates of their composition and short notices of their authors. Although the headnotes in the volumes of the Kavya-dohana as to dates, &c., of the poets are based on tradition and may not be accurate, the poems themselves supply intrinsic evidence of the approximate correctness of the dates generally. The introduction and notes to the publications of the Baroda State throw very valuable light on several matters. We hear of further inquiries being undertaken in other quarters. When we take up these results side by side *with the history of Gujarat and of religious upheavals* in that country, we can discover the key-notes of the poetry that has been sung there at diverse times and under varying circumstances. The attempt made in this direction in this paper is necessarily a crude one, and it only claims to be a beginning upon which others may improve hereafter.

The paper also deals with the influence of the poets on society and morals. This is a most delicate and difficult subject to reach, especially in our present stage of historical ignorance. But we are not altogether wanting in materials. Once we are able to arrange and understand the historical strata of Gujarati poetry, the next work would be to decipher the secrets of social conditions imbedded therein. Connect the results of this process by the light of the history of Gujarat as also of the whole of which it forms but a fraction in different aspects, and we arrive at information of no mean value. If we can add to this acquaintance with the actual, social and domestic conditions of the people among whom the poets lived and sang, we may be able to realize the latest evolutions of the influence of the poets by comparing the present with the recent past, and that past with its predecessor and so on until we are able by putting together link after link of the progress of ages, to form a conception of some whole.

The pursuit of a method of this kind must ever be a work of time and energy. The writer of the present paper is fully alive to the defects in his application of this method as also the poorness of the results of too small labours. But, in matters like these, one may plead an exception to the rule that he who professes to edify readers must first have fully edified himself. The exception may apply when one writes with the humble object of inviting co-operation and inspiring fellow-labourers. The attainment of such an aim can hardly be despaired of in these days of University education.

G. M. TRIPATHI

Govardhanram Birthday Centenary
Statement from the President

On the Dashera-day of 1955 (26th October), the centenary of the birth of Govardhanram was fittingly celebrated at Nadiad, under the Presidentship of Shri Kanaiyalal Munshi, then Governor of the United Provinces. A report of it is just now published by the Secretaries of the Centenary committee.

Also on the 10th of January 1956, another celebration took place at Bombay, which was under the auspices of nine Literary Institutions and was presided over by Shri Krishnalal Jhaveri, the doyen of Gujarati Writers. It appointed a "Govardhanram Smaraka (Memorial) Committee", which, in a subsequent meeting, resolved on two practical steps for this commemoration. The first was the purchase of Govardhanram's Nadiad house and its installation as the "Govardhanram—Smriti—Mandir" (Memorial House). The second referred to *all* the writings of Govardhanram, published or unpublished, that had by then become almost unavailable to the public of Gujarat.

The first objective was particularly urgent, as a part of Govardhanram's house had already been sold (that part in which he was born!), and the remaining bigger portion had long been mortgaged and was soon to pass into other hands. The mortgagee was however good enough to extend the date by a few more months, and himself to contribute a good sum to the Smriti-Mandir.

The whole house (except the portion already sold), thus repurchased, was repaired, the front was reserved as the Memorial House, and was *made over to the Trustees of Dahilakshmi Library, etc., with an* additional sum of Rs 6,000 and a request that they take charge of the Smriti-Mandir.

The middle and rear portions of the house (the Delila) were sold for Rs 13,500 to Lalita-Vanita-*Ashram of Nadiad, which was founded by* Narhariram (Govardhanram's brother) in memory of Lalita, Govardhanram's wife This was a women's centre and had now almost stopped working but now with its own house, it is hoped that it will be revived with vigour.

On the Dashera-day of 1957, (October 18th), the Smriti-Mandir was declared open to the public, at a large public meeting, by Shri Umashankar Joshi, in the presence of Prof Vishnuprasad Trivedi and many other Literary men of Gujarat.

Regarding the second objective, the first step was taken by Messrs N M Tripathi (Private) Ltd, on their own initiative, and announced at the Nadiad Centenary Celebrations, in Oct., 1955. The four volumes *of Sarasvatichandra are thus safe in their hands* Five more books, as under, have been published by the Gujarati Forbes Society from the money handed over by the Smarak-Samiti, and will be bound in one volume, and also separately, as under

1 Vol. "Kavi Dayaramno Akshar-Deha" and "Navalram ni Jivan-Katha" (in Gujarati)
1 Vol. "Sakshar-Jivan" and Govardhanram's speech before the first Gujarati Sahitya Parishad, as President. (in Gujarati)
1 Vol. "Classical Poets of Gujarat. (in English)

The first two are already out, and the third is here presented to students of Gujarati Literature.

In addition to a large number of contributions, in English and in Gujarati, published in the Periodicals of the time, and still waiting to be collected, there are his diaries (not yet found) and the English Scrap-Books, Seven volumes, of which Tripathi Ltd., have already published the last, the seventh.

Diwan Bahadur Krishnalal Jhaveri was the first President of the Govardhanram-Smaraka-Samiti. He was also the President of Forbes Sabha. He, having unfortunately passed away before the Smaraka-Samiti's work was over, the Presidentship of the Smaraka-Samiti devolved on me. The work is now over, and the Samiti is dissolved.

I wish to take this opportunity of expressing most sincere thanks to all institutions and individuals who have, in various ways, given us valuable help. Long Live Govardhanram Tripathi.

Khar, Bombay.
12th April, 1958. **Kantilal C. Pandya**
President, Govardhanram Smaraka Samiti

CONTENTS

THE
CLASSICAL POETS OF GUJARAT
AND THEIR
INFLUENCE ON SOCIETY AND MORALS

In a paper on the classical poets of Gujarat one cannot promise any such glowing picture as may be drawn by one dealing with poets of any of the great languages of the world. The poets of Gujarat have had, like their country, very hard times for themseves, and their themes have had a circumscribed field. All that can be said of them is that within this narrow field they have done the work of poets. The wonder is not that they have done so little, but that they have done anything at all. It may be asked—Why is this so? The answer to this question is a necessary part of my subject, because it will enable me to go through a little of the unknown history of the people of Gujarat, and to tell you how the life and vicissitudes are related to their poets.

Gujarati, as it is spoken now, is not a very ancient vernacular. Coins and inscriptions are said not to show Gujarati in its modern form before the period of the Solanki dynasty. The language in its first stages of growth is traced back to a few centuries before the establishment of Mahomedan dynasties in Gujarat, and it appears to have been fully developed when the Mahomedans came. When Kathiawar was overrun by Rajputs from Rajputana, the natives maintained or acquired a political status and importance, as the rulers and the ruled

were both Hindus, and local politics became all in all. The language of the ruled, as after the Norman conquest in England, devoured the language of the rulers and became the language of the Court and the importance given to politics made its poetry sink into a nonentity. But it was otherwise in what we call Gujarat proper as distinguished from the land of the Scythian Kathis The Mahomedan Sultans who came to rule in this part no doubt allowed political advancement to several individual Hindus, but it was not allowed to the Hindu subjects as a whole or in any general way There were usually no powerful Rajputs to maintain a poetry of chivalry and war, and the Hindus had nothing but their houses and industries to themselves Agriculture was practised, as at present, by people of particular illiterate castes, who had to work hard for bread in the midst of robbery and official oppression, from which neither the Sultans nor the Imperial Viceroys could save them Poetry, the off spring of leisure, was thus left to spring up among the home keeping classes round domestic hearths, in temples, and in social and religious gatherings, that is, in towns and villages and not in the open country The Mahrattas succeeded the Mahomedans and even their rule was not characterized by any better conscience or policy so far as the natives of the province were concerned But the advent of the Mahrattas was also the means of a more permanent blow to Gujarat Like some innocent birds which nestle in some quiet regions where no rude hands might disturb them the literary men of Gujarat had begun the great work in those very towns and villages where the Mahrattas were destined to come, but where, till then, there were seclusion and peace and quiet. Baroda itself was the place where the greater of the two greatest of our poets had been thus bringing up a rare garden of literature, and this was the place

which the new invaders selected for their principality. This promising and hopeful garden was blasted at their approach But Baroda was not the whole of Gujarat. Outside this town, which was transformed from the residence of poets into the centre of political activity and intrigue, there was the large mofussil which the new invaders did not care for, except for the collection of revenues Here, left to themselves, the landholders and merchants, though illiterate and unable to sing formed a good market where a demand for poetry of some kind could be created for they had money as well as their own latent poetry of life, and the man was wanted that could elate and gratify their souls Woman, too, in Gujarat has not been a silent factor in society She would listen to song, and if possible would join in a good song In what way have all these souls created poetry ?

It has been frequently noted that religions grow up like mushrooms in Gujarat. This is a fact and is a result of the political extinction to which the province was reduced by the constant emigrations of the Rajputs and other political classes leaving behind a residue of unwarlike and home keeping population which sought refuge in religion from the oppression and anarchies which they were unable to cope with by any other means People here have thus had their own views and vicissitudes of life, and are predisposed to listen to all that might soothe and console or elate Each locality has thus its own traditions, and is ready to save them incorporated in some myths and fictions Some clever man who has thus felt the pulse of the folk in a town or village, finds it easy to set up a suitable religion for them, for religion is often a mixture or poetry and philosophy. There is no wonder that a supply of poets should have at all times existed in a land the only history of whose

people for at least a couple of centuries has consisted of vicissitudes and of sentiments as the only relief from their nightmares But as said, the very reasons which created the poetry of the land also confined its themes to religion While poetry and religion thus grew up in a condition of reciprocal engraftment the fact is noteworthy that many a poet there has been who in all likelihood thought he was simply developing his religious ideas when in fact he was unconsciously singing out the poetry of his heart And whether he was singing in the service of the temple or of his philosophy, he oftentimes unravelled the mysteries from within the depths of his own heart or reflected what was felt by his family and friends Thus have the poets of Gujarat seldom sung about mountains and meadow lands or about patriotism and war They have neither seen nor praised any living kings and courtiers for they have never been in touch with them Industrious and peaceful they were usually a home keeping people with homely wits They generally knew no more, but this much is certain that they were conscious of the intense charm and beauty that spread a network of magic over their little homes and dear families And though they knew no more that which they knew and felt was turned to excellent account in their poems He who would understand a classical poet of Gujarat must start upon this ground alone and none else He must take it as his axiom that his poet is addressing his own surroundings and not the literary and refined world where European and Sanskrit poets found themselves Such is the key to the poetry of Gujarat and any one who is disposed to unlock the treasures of our poets must in the first instance learn to understand and appreciate what in Gujarat the Brahman,

the Banya the ascetic, and even the woman is used to treasure up deep within his or her heart and communicates only to those whom he or she loves or regards as one of his or her own fold

The Gujarati poets are many in number Only a few of them are placed before the public through the printing press and their number amounts to about seventy Eight of these belong to Kathiawar, fifteen to the city of Baroda and the rest are scattered over different parts of what we now call the Districts of Surat Broach Kaira and Ahmedabad and over the other outlying provinces forming parts of Baroda and other petty States Six of the poets are ladies nine are Banyas six Kunbis, seven Artisans nine Sadhus or ascetics four Jain priests one a Maratha bastard, and all the rest are Brahmans of different sections Poetry so written may be studied from an anthropological point of view, and such a study, though it is likely to repay the labour, is not the object of this paper Four of the seventy names belong to the fifteenth century, three to the sixteenth eleven to the seventeenth sixteen to the eighteenth and twelve to the nineteenth The period to which the good many names that remain must belong cannot be ascertained but it is clear from intrinsic evidence that they belong to the 18th and 19th centuries This is of course a very rough outline. I exclude the whole of unpublished poetry as also the present generation of writers of poetry from this paper I treat only of those whose names and poems have sufficiently outlived their local and contemporary fame and whose writings are now looked upon as classical The comparative figures are above given to show that poetry here knows of no sex or caste There is no part of India where caste-distinctions are so sharp and subtle as

in Gujarat. And yet even here the distinctions vanish when we move in the regions of poetry and religion. In these two matters the people are prepared to honour and love all castes and to receive their gifts from all hands promiscuously If a lady in Gujarat sings with the divine powers of a poet, the proudest man has only to forget that she is one of the sex over whom he is accustomed to rule and he has simply to think that she is his mother If it is a Banya or Kunbi who subdues the heart of the proud Brahman with his poetry, the Brahman has only to think that caste-distinctions are confined to matters of food and drink, and *that the human soul is never contaminated by* the body being that of an inferior caste

Knowledge and religion and poetry were exclusive and endogenous in India in early days when neither the religion nor the poetry of the Veda and the subsequent literature could be taken from or given to others than the sacerdotal communities But Buddhism made the first wide breach in this Chinese wall, when Buddhism itself was driven away to China, Japan and Ceylon, the breach was retained and enlarged through a clever compromise The religion of the Veda was restored as an external raiment, but the individual that put it on had a different soul within his frame and different features under the raiment When Brahmanism recovered ground on the ruins of Buddhism it ceased to draw its actual religion from the Vedic sacrifice and rituals It constructed two new religions under the mask of the old Vedic religion The one religion was for the learned few, and the other was for the masses The great and powerful Shankaracharya was the pioneer of the former, and started a religion of asceticism and philosophy, and he professed to base it on the archaic philosophy of Vyas and of the

Upanishads. But while this was so done, it may equally be said that his philosophy assimilated so much of the spirit of Buddhism within itself that his Brahmanic enemies taunted him with the epithet of "the disguised Buddha." One result of this assimilation was that unlike Upanishads, his philosophy was thrown open to all people and all castes, and even at this day, instances are not unknown of Kunbis and Banyas, who become ascetics and study his philosophy and even preach it to Brahmans.

At the same time the religion, that was avowedly constructed for the masses not possessing the necessary Sadhanas or means to realize the Brahma of Shankara, was Vedic by a fiction only and opened its gates to all shades of castes and beliefs. Sir Henry Maine has shown how, in another branch of human literature, archaic communities have progressed by the help of fictions. I refer to his work on Ancient Law and to his observations on Legal Fictions. The Romans, the Hindus, and even the English lawyers have devised legal fictions to attain progress in societies and under conditions which did not brook an open violation of existing belief. There has been a similar procedure and a similar use of fictions in order to make religious changes and advance in this country. The orthodox people dislike the idea of giving up any old state of things and the advanced party wishes the contrary. The conflict exists between fathers and sons, husbands and wives. The problem was solved among Christian nations by carrying the conflict to the bitter end, and we know how, in France, for instance, families were divided as between their own members on matters of religion and carried on internecine wars to get rid of the situation. In India the procedure adopted was peaceful and tended to preserve harmony.

The orthodox party is allowed to entertain the belief that *old* things are not disturbed, the advanced party is allowed to disturb the old state of things and to introduce new things *as a fact*, and all still join in fictitiously acknowledging that nothing new has happened, and it is this acknowledgment that constitutes the *fiction* of the fact In religion and social matters, as in law, Indians have progressed by the help of such fictions The Hindu that adopts a son introduces a stranger into his family as a fact, and the fiction is that he persists in calling him his own son The Brahman it enjoined to apply sacred ashes to his forehead on certain occasions, and yet if necessary, he may do without them and apply water to his forehead and call it ashes He has to bathe with real water for some purposes, and yet, if necessary, he may bathe with the air and call it a water-bath He may make a gift of cows by simply giving a pice to the Brahman Animals were killed with the sword at certain sacrifices, and since the days of the Jains certain fruits are cut through with the sword and the animal is taken to *have been killed The Prayaschitta or Penance belongs* also to this category of fictions Similarly, after the fall of Buddhism the whole country resounded with cries of the revival of the Vedic religion, while, in fact, Buddhism was replaced by a system which was a new organism and reform in every respect except this, *viz.*, that the reformers helped on the happy delusion and fiction by drawing immensely upon pre-Buddhistic literature and traditions for most of the names and romances and associations that they had to engraft upon their own reforms This satisfied orthodox cravings and to lure the heretic Buddhists into this new *cobweb*, all conflict with the social and moral innovations of Buddhism was carefully avoided, and these innovations were retained and even cherished in the new

system. Even Buddha himself, the very enemy of the Veda, was given place in the new pantheon of the masses and allowed to be worshipped as an Avatar of Vishnu!

The majority of Gujarati poets have felt the flame of this new system, and a proper appreciation of that flame is a necessary introduction to their poetry. It is no less instructive than interesting to see how these poets have received this flame, and how they have fanned it.

The soul and spirit of this new religion was Bhakti —a word which, with its numerous associations, has no English word for it. Worship, prayer, and even devotion are words which fall short of the full connotation of Bhakti. It means standing in the presence of God, serving Him, loving Him, being loved by Him, talking to him, seeing Him, hearing Him, and in fact enjoying the Deity. But how was this to be done? How to love and enjoy an Intangible Deity? It was answered that the love and the enjoyment were only the highest ideals of their namesakes in man's own house. God is neither man nor woman; and yet he is both—for he is all and everywhere. Man was, therefore, taught to begin with forming human ideas of God, until his love grew abstract and his mind was abstracted from human things. Did man want to speak to God as to his own friend and brother? Did woman want to talk her little things to Him as to her mother or to her child? Did she want to open her heart to him as to her husband and to pour her love on Him? The new religion supplied all these wants, and in every case man and woman found God exactly as he or she wanted Him to be. The only condition upon which this supply was meted out was free and absolute Bhakti, and Bhakti was, unlike the Vedic mode of salvation, open to all castes and grades of society. On the common ground of Bhakti the highest Brahman met with the lowest Dhed and Mhar, and against a religion

so constituted the abstract conditions of Buddhism could offer no charms, for the only concrete charms of Buddhism were fully incorporated in this new faith, with very valuable additions Austere morality, if not asceticism, was a condition of the Buddhistic faith The immoral man was an outcaste, who could attain to Nirvana only after a life of repentant humiliation and austerities But the lover of Bhakti had not such a difficult or contemptible lot It would no doubt be good—good in itself and good for the building up of Bhakti—if the Bhakta had a moral sense, but morality was not his indispensable condition, as caste was a merely social appendage of the physical body, morality was no less a mere social institution The Bhakta may live in the midst of his institutions and yet attain the felicity of Bhakti When he has realised the ideal of Bhakti, he would cease his connections with worldlings and their moralities and immoralities. *The higher morals were held to be sure to follow the attainment of the higher ideal of religion* It was from this standpoint that even the Bhakta prostitute of Brij was allowed to stand on an equal level with the Bhakta of purer morals Immorality, like other social conditions, was held to grow upon man from his surroundings, and Bhakti was enough to clear off all its scums To God Bhakti alone is dear, and Bhakti alone is the religion of this corrupt age of Kaliyuga. Men and women, people of all castes, people of all moralities, are united to join in the chorus of Bhakti where God stands in flesh and blood to receive them in his presence and to emancipate them.

Where was this God in flesh and blood ? The answer was "You have to see Him with your mind's eye only—His image will float before you in the kindliest form you wished He knows your wishes" The woman thus got her Mata or mother-goddess who in

Gujarat, is the tender-hearted mother whom mankind finds in life and not the horrible Durga who wants to devour animals and even human beings at sacrifices, such as is known and worshipped in other parts of India. Woman in Gujarat not only got her mother in this way but also got her lover Krishna. In the presence of either of them, as enshrined in her heart or in the idol's niche, she could stand and love as she would her mother or husband, and talk over the little scenes of her little life without reserve and with full faith that she was being listened to by one who took interest in her and sympathy for her little ways of living. The Gujarati poets have sung of this Mata and Krishna, and in those songs, have sung out all such little ideas and ideals as had been endeared to them or cherished by them in their domestic life and yearnings. In Gujarat divinity hedges the hearth and not the king, and the poet meets it guarding both home and hearth from the ravages of the sins of the age. To him Krishna's life does not and cannot poison the life of the Bhakta. Krishna has said: "He who will try to follow my life will go to hell: listen to my word and obey it if you want beatitude and if you love me. My life is a mystery that is full of lesson for the intellect that can unravel it, but the fool that will take it for a model will go to hell."

It is in this spirit that true Bhaktas sing and celebrate the life of Krishna, and what pious and virtuous women never dream of or talk of in actual life is sung with zest in the presence of parents and husbands when it forms an incident in the divine life of Krishna. This divine life is to these people a blessed dream wherein the mind can revel without bounds or limits, without committing a sin of soul or body, and it is a picturesque fairy-land where the young,

and the old may read the novel of a life where social superstitions do not limit the vision of love. On the other hand the light house of life is the direct word of the god Krishna, and that word breathes the highest morality for soul and body. If sceptics exist among Bhaktas and find an inconsistency between the life and word of God, they have only to be equal to the poetry and philosophy of Krishna, which, when understood, becomes transformed into a mystic and figurative expression of speech wherein the whole secret of Bhakti is symbolised! The problem of the origin of sin and evil never vexes these souls, for sin and evil are to them only certain strata which grow upon human life by the operation of Kaliyuga, but will melt and evaporate like steam as the flame of Bhakti burns brighter and brighter. The two like water and fire, cannot live together. This is the faith and the hope of weak and erring humanity which is asked to grow strong by drinking the elixir of Bhakti all the waking and sleeping hours of life, and not to waste time in pondering over the vain and vexing riddles which have been puzzling the most learned ever since the creation of time. The Bhakta can spare time neither for the reasoning of philosophy nor for the repentance of Christianity in order to save himself from moral evils. His time and energy burn as but one flame of Bhakti. Religion is here made independent of ethical and social codes which are left to live, if they can and as best they can, near the incense of Bhakti, which can only steam up perfume, and, between the perfume and the evil smell, it is only a question of power which one of the two would kill the other. This is not a unique way of looking at morality. The Sufi belief that he who is led by love is not subject to outward law, is a bolder and more unrelenting severance of religion from ethics than the Bhakti Marga ever thought of effecting. In Europe the

Brothers of the Free Spirit maintained not less boldly that they could not be touched by any sin that they committed. The Bhakta's severance of religion from ethics had, however, the gentleness and the romantic spirit of the æsthetic Athenian who declined to believe that sin could presume to dwell with genuine Beauty.

Right or wrong, such was the religion which was overpowering the masses and driving away the last vestiges of Buddhism from the lower strata of society, after Shankar had dealt his fatal blows to the philosopy of Buddha. The propagators of this religion set fire to the whole fabric of Buddhism by applying their torches at the most inflammable points of the older fabric. Buddhism and Jainism, which is a link between it and Brahmanism, had brought the Banyas to the front ranks in the political arena. The kings of Gujarat had Banyas for their ministers and the new religion of the Brahmans took them into its fold by consulting their tastes and tempers in settling its details. It went further and addressed itself to the instincts of womankind as the most powerful factor in stimulating society. It could also supply poets with beautiful tales and incidents which, when turned into song, should revolutionise the faith of the whole society. When the first great poets of Gujarat began to sing, such were the materials that had kindled their souls and made them unable to contain them within themselves. And accordingly we find them, all on a sudden and in the first half of the fifteenth century, bursting forth into poems whose melody of verse, sweetness of language, intensity of both pathos and sentiment, and fervour of religion, have never yet been surpassed in the language.

There were two great and two minor poets in Gujarat in the fifteenth century. Of the two latter, one has translated the great Sanskrit romance of

Kadambari, and the other has boiled down what he calls the work of Bop Dev, and by which he probably referred to the Bhagawat which later sectarians have fathered upon the author of the Mahabharat. A translation of the Kadambari is a novel feature in Gujarat and later writers have never dreamt of trying their hand in that secular direction But the translator Bhalan has written original poems also As may be expected from what has been stated to be the history of the time the subjects of the poems are different episodes in the lives of Rama, Krishna and Shiva Though the heroes of these poems are different there is but one God running through the veins of all of them and the Bhakta of the one is the Bhakta of the other The poet says that he who believes otherwise is a heretic. There are indications to show how and why Krishna came to be preferred to Shiva Shiva was an ascetic deity and yet had a wife. The goddess brings back her husband from the forest after convincing him that it is better to live at home with one's own wife rather than be subject to temptations from other quarters in the forest. The episodes relating to Kishna and Rama have manifestly a greater charm than those of asceticism which seems to have grown insipid and unpalatable to the people of that age In the words of Narsinha, who belongs to this age and whom we shall shortly take up the ascetic was told that his Rama was reserved for the last moments of death and that Krishna was the more preferable of the two while life was enjoyable as life

The works of these two minor poets are however obscure, evidently because they were eclipsed by the two luminaries of Gujarati poetry who rose about the same time to sing infinitely better The first of these was a lady of high social rank She was the poetess Mira, Queen to the illustrious King Kumbho, Rana of

Mewar. Rana Kumbho was a descendant of the Kings of Valabhi, the ancient capital of Gujarat and a stronghold of Jains about the time it fell. One of his ancestors at Udepur, their capital in Mewar, had married a daughter of Noushirvan, an Emperor of Persia, and a grand-daughter of Emperor Maurice of Constantinople. Kumbho's grandson was Rana Sanga who fought so valiantly with Emperor Babar. Kumbho himself had a great name He inflicted a terrible defeat upon the allied Mahomedan Sovereigns of Gujarat and Malva, and took the latter prisoner and set him free, not only without ransom but with gifts. His other victories and services to his own people were great. He was a poet and had artistic tastes And yet, as ironical fate sometimes has it, the Princess Mira did not find his roof congenial to her tastes and pursuits On the first day after her marriage she proudly told her mother in law that her head would not bow to the God of her husband's family—she had elected for her God and husband the God Krishna, who was of course not to be found on this earth. She retired to Gujarat and passed her life in Bhakti and in singing her Bhakti—in the company of Krishna who, though nobody saw him, was always present before her When the king sends her a letter inviting her to Mewar to live with him she sweetly asks him in reply to abdicate the pageantry of the throne and to come and join her and her Sadhus in the sweet work they were doing To use her own words, the world "tastes saltish" to Mira, and she prefers "the everblack blanket to the beautiful gown whose colours are treacherous and vanish." Her heart recoils from intrigues, and she asks her camel-driver to equip the animal well, for she has to travel away from her husband's roof through hundreds of miles as fast as she can Mira has to leave Mewar to her left and to

travel to the west. She finds it sinful to take a drop of water in the territories of her Ranaji Her heart is set upon Govinda and Ramji who dwell away from intrigue She is entirely in the hands of Hari, and the love of Hari has taken possession of her heart. She passes her life in singing how her dear Hari lived and loved how he captivated poor Gopis with the music of his flute, how he whistled from the depths of the forests on the banks of the Yamuna, and how the Gopis had to follow the direction of the music like spell-bound beings The love that the Gopis yielded to the Krishna on earth, Mira owes to Krishna in the heavens and in her heart No living man on earth could claim it. In one thousand sweet and homely songs has the broken heart of Mira sung itself out, and the love that the Rana had claimed in vain, was poured upon the divine and invisible ideal of her soul, and her little songs live to this day and have survived four hundred years Pious women in Gujarat sing them in the presence of the same ideal and feel that they are nearer to heaven than to earth when Mira's music is on their tongues Young women sing them at home and in public choruses, for Mira's ideal is held to be an ideal for all women, and the heart of Mira was as pure and innocent and sweet and God-loving as the heart of woman should be

It seems the missionaries of the new religion of Bhakti were roaming about the whole of Gujarat at this time and charming the people with a religion which, while it allowed people like Mira to pass an ascetic life, peopled their brains with the fairy-land visions of Krishna. Asceticism was thus rendered both sweet and virtuous, and the blanks of retirement were filled up with the cheerful dreams of a poetical religion. We find this amply illustrated in the life and poems

of Mira's great contemporary Narasinha Mehta of Junagadh. Smarting under a bitter taunt from his brother's wife, he had retired to a forest whence he returned somehow introduced into the mysteries of the Ras Leela and he thenceforth considered it the mission of his life to sing of Ras Leela to the world. The old religion at his native place was that of Shiva—a religion which, though it taught Bhakti, involved asceticism in mind and body. There were also the followers of Rama who observed a similar asceticism. The poet was persecuted for his heresay by his castemen, as well as by his king Ra Mandlik, as great scandal was caused by the poet's mode of life. He lived a beggarly life, collected a company of pious men and women about him, and sang and danced with them in religious fervour. But the poet was indifferent to all scandals. He only cared to sing Ras Leela and to dance as in the Ras Leela. His only relatives and friends, for whom alone he cared, were his little band of Bhaktas. It mattered not if the Bhaktas were the Mhars and Dheds, lowcaste men, whose touch was an indelible pollution in the eyes of the world. The headman of the Dheds was a great Bhakta and invited the poet to go to his cottage and sing forth his songs. How could the Bhakta-poet make distinction between Bhakta and Bhakta ? He and his band passed a whole night at the Dhed's cottage, singing and dancing to the name of Hari, and returned home in the morning openly continuing the song and dance in the street. His castemen, Nagars of high caste, surprised at the audacity, met him on the road, all asking, "What kind of man are you ? What have you done ?" The poet sang in reply : "I am that which you see ! I am such as you call me ! If you call me polluted by Bhakti, I shall continue it. Time was when I liked my house as you do now; now my mind moves singing of Hari

from house to house Call me bad if you choose. My love is deep I do not like your ceremonies and religion I love my Hari and his Bhaktas above all " The poet was excommunicated, but the Dheds rushed in a body when the Nagars were taking a caste-dinner, and the Nagars were compelled to take back the poet into the caste As tradition puts it, Hari had turned himself into the Dheds

The Ras Leela, which had ravished the poet, is described by him with immense force and rapture, and, though he has not directly told us what mystery underlay this idea, his philosophy indicates it well enough "When I wake from this sleep of life" says the poet, the world disappears, and these our puzzling enjoyments of life seem to be somnambulistic only The heart is the soul, and all enjoyments and sports are its own outward forms It is the Brahma that is flirting with the Brahma " "Hari ! Thou art alone in the whole universe, *infinite in thy* numberless forms Religion and ceremonies are a false gossip, worship, pilgrimage, the Vedas, and Shastras, all these are devices to eke out a livelihood—unless, Oh ! man, thou knowest thyself, unless thou knowest the truth " The poet sees in the Brahma a double sided unity. There are on the one side the visible forms—infinite and countless—dancing an eternal dance with the invisible One which representing the other side plays with them all and percolates and permeates into their hearts and becomes visible by the play This one Being "plays through the vastness of the sky," and "for ages speaks one voice through it " This Satchidananda is playing the plays of joy" and, continues the poet in a language that unconsciously rises to the sublimity of the Upanishads, "rocks himself in the golden cradle ' He is a "lamp that lights itself without

wick or oil" The saintly Bhaktas alone are able to "catch this all-pervading Eternal One in the net-work of their love" This one is Krishna, and these Bhaktas—saints whether males or females to our human vision, are the frail loving forms—the Gopis—women who for love leave their wordly homes and belongings and madly run into the solitary forest in quest of this beloved One, whose sweet Morli (flute) whistles through the whole universe which is the Vraj forest. "Sri Krishna is playing ever-renewing sports in the beautiful groves of this forest" This one Lord of such favoured mistresses "is far away from the reach of ascetic practices of tormenting the body and of ceremonies and rituals," and is approachable only by the strong love of Bhakti, but, He will not allow himself to be approached by any other means—be that means the killing of your body. When the saints eager for him do not find him, theirs becomes the condition which we call 'the pangs of separation," for, "without getting the *One substance*" itself, 'appetite can never be quenched" He that cannot see "this Invisible One cannot appreciate the beauty of the Visible." Such a one only "abuses the living Soul and bows to the Inanimate" This One has no form to be seen, and yet is "to be seen without any form of his and without your eye" and is "to be tasted without a tongue" This beloved Lord "will give a spiritual fruition to those that love him" and thereupon the lady that so loves him "will enjoy that union wherein the distinction between I and thou ceases"

The dance of the love between the Bhaktas and the one Lord is the basis of the allegorical Ras Leela and the allegory is worked up and extended intelligibly to a certain point. There is no distinction of caste or sex among the Bhaktas in the eyes of

Hari, and the poetical faculty of man has not to overstrain itself in calling Hari the only man and in turning the Bhaktas of both sexes into so many women of one fair sex—emblems of love sweetness, and frailty × The distinction of sex was in fact dropped as having no reference to the soul and this poetical religion chose to start in its place a distinction as the only one possible between Hari and his Gopis—his favoured mistresses ignorant little souls, whose only oblation was heartfelt love to Hari without any consciousness of his nature and greatness in other respects Hari is invisibly present in the forest near the haunts of worldlings, and hidden within the foliage of some dark tree in that dark solitude Hari whose body is dark in symphony with the things that keep him shrouded in a veil of mystery sweetly whistles and by the magic of his notes draws these his favourite women from the distant village to give up the enthralling passions and cravings to which they are wedded as to husbands These women steal away from company of these husbands and run in wild Bhakti to Hari In the solitude of this forest and in the dead of night the one Hari turns himself into as many Haris as there are women Hari is with every heart and the sweet and all absorbing dance of Love and Bhakti proceeds and all become one with Hari This is the Ras of the Human Heart with Hari and the poet is ravished with the Ras Leela and is born to describe it to the world How did he get at it? Why the poet

---

× *These and the other allegories here referred to are used and not explained by the poet The heads of the Vallabhacharya sect which was founded after his death embodied one of them in the form of a vow which their devotees are called upon to take viz. that they are Gopis of Brij*

like all men, is a woman to whom, in the hour of night, Hari came slowly and gently, bound her by some mysterious spell, stole away her heart, and she was awakened to find herself in his sweet presence. She got thereby all that could be desired in this world, and she gave up her domestic avocations In fact the poet seems to exclaim as a Christian poet did —

"Oh the pleasures I partake—
God the partner of my night!"

Nay, the tables are turned, and God and his Bhakta become on an occasion woman and man instead of man and woman, and the man poet is then equally captivated with the vision of the fascinating fair one, and does as the Christan poet did,—

"Muse all night
On the first Eternal Fair"

The poet was not content with composing poems to describe this Ras, he collected men and women to enact it as on a stage, and they sang and danced the Ras in honour of Hari If wicked people came like wiseacres to dissuade the servants of Hari from serving him, the poet could not listen to them What mattered it, if pious women joined him in the song and dance of Hari? If they were women, he was woman too The only man was Hari, and, by the Ras dance of hearts, he absorbed *his women* into himself What the poet seems to have so conceived, he has reduced into songs which survive to this day like Mira's songs and supply pious Bhaktas with communion and fruition of Hari We see in his raptures and songs the great secret of the new religion that had by this time largely developed the ravishing ideas and images without whose help a religion so firmly rooted as

Buddhism was, would never have given way. The poems do reach a point where the allegory is not traceable and merges into love stories and hero worship and the like But even then the dying notes of the allegory will here and there not fail to ring in the ear once rendered sensitive to the main spring of the poet's heart

The poems of Narasinha Mehta and Mira may be said to be the nucleus of all subsequent literature on the subject. As the lives of the leading Plantagenets and Tudors are known to many English people as Shakespeare has drawn them, Gujarat derives its associations of Krishna from the lively imagery in the poems of Mira and Mehta Narasinha and of others who have followed in their wake Does a mother want to see her own love to her child visibly painted before her? Mother Jasoda and all the villagers of Gokul had poured their love upon the sweet little baby Kanaiya, and the poet and poetess have sweetly sung of it Woman in Gujarat marries before she loves, and the family customs allow no scope to her indulging in even a bit of such open partialities and vanities as her heart may be longing for even in respect of her husband. But when she sings of Kanaiya and the Gopis, both husband and wife enjoy the open expression of something which they have been used to feel in their own hearts The Bhakta, on the other hand, finds in the exploits of the ten Avatars a living power extending its ægis of protection to save the Bhaktas from the furious and eternal storm of the internecine and mortal war that is always being waged in this world between the Good and the Bad. The masses find that God, as shown by the poet may be reached by the highway of Bhakti which is accessible to all, and that the hopeless and uphill roads of philosophy, austerities, &c., are by no means indispensable And, finally, to their question

as to what kind of being is God, the answer given is not a conundrum of unverifiable and intangible definitions of the Deity, but the answer readily and intelligibly points to the worship of heroes whose names antiquity has gilt with golden associations, whose traditions find an agreeable response in the life of the nation, whose realization before the mind's eye requires the dullest brain to do no more than simply to see that he may love his God as he or she would love his or her child, or wife or husband, or father or Mother, or *friend or protector*, and the story of whose lives turns out to be but an expression of philosophical formulas and truths open to discovery when the illiterate man, who commenced with faith, arrives at a point when he would know before believing The successful development of such a system of religion among the mercantile classes who were thereby weaned from the bosom of rival faiths, among the Brahmans who were persuaded to give *up all but the name of the old Vedic religion in favour* of this Bhakti, this and much more was the combined work of religious missionaries and of poets And the influence of Narasinha and Mira has been no small factor in working in this way not only upon the masses, but upon other poets as well for more than four centuries

Gujarat had only three poets and those of obscure fame in the sixteenth century—and yet this century is not without its significance These three poets—Vasto, Vachharaj and Tulsi—have left poems in which we can clearly feel the quickening of the genius of the next century which was to burst upon the country with a regular shower of great poets and a variegated luxuriance of beautiful and powerful poetry. This next, that is, the seventeenth century, is the most important period in the history of Gujarati poetry.

Northern Gujarat was in the possession of the Ahmedabad Sultans in the fifteenth century, and the date of the final conquest of Junagadh in remoter West by Sultan Mahomed Begada in 1472 is also the period about which Narasinha Mehta's career closes Subsequently to this the Sultan was pushing his conquest in eastern Gujarat and was engaged in conquering Champaner, the great capital of Gujarat proper, which is now in ruins, and when his power was exhausted, there was more than a century's reign of anarchy in Gujarat and poetry does not grow during such periods It was in 1573 that Ahmedabad was conquered by the great Emperor Akbar Peace however does not seem to have been established among the people until the close of the century, and as soon as there was peace and quiet in the country, poets appeared on the horizon The great and long blank in poetry till then is thus explained by the disturbed state of the country, and yet may it not be that Champaner, which is not without its poetic associations, had a poetry which is lost to us with the town?

The three great poets who dawn upon our horizon with peace and quiet in seventeenth century are Premanand, Samal and Akho Each worked on his own original plan, each supplemented the work of the other, and each excelled in his own great work. We are agreeably surprised to find that in this new epoch religion and Bhakti no longer appropriate the whole field of poetry But poetry now for the first time in the province grows up upon its own independent foundations and itself emancipated and free, begins its own work towards the emancipation enlargement and ennoblement of the minds and aspirations of men This is said, not with a view to cast any aspersion against religion but to dispel the local superstition which has for centuries made poetry the handmaid of religion, as if it were not entitled to be its own

mistress. It is as gaining us no small point in this direction that the works of these admittedly great and popular poets require to be properly explained to the people.

We shall begin with Akho, for his work as a poet was more destructive than constructive. The poetry which had first inspired and enlivened Mira and Narasinha, had passed into the hands of the priests and heads of the Vallabhacharya sect by this time. Krishna, or as he is fondly called, Kanaiya, the ideas and imagery of whose early career had thrown a golden *cloud of associations over the beautiful groves of Brij*, was also idolised and enshrined in temples; and with this transmigration of the Deity from poetry to idol-worship, the God in this new incarnation was made to travel into the heart of Mewar and Gujarat. The Mewar temple had not only its idol, but the idol had for its head-worshippers the ancestors of those whom we now call the Vaishnava Maharajas. The relations between this Mewar idol and the Maharajas may, for the sake of brevity, be best expressed as having been similar in kind to those of the descendants of Shivaji and their ministers the Peshwas. The Gujarat head-quarters of the idol were fixed at Dakor, and the Dakor temple has been fortunate in not having had its Peshwa. The Mewar temple seems to have risen into importance before the Dakor temple, and the poet *Akho was, by birth and breeding, a pious devotee of* the Mewar temple. But fiery minds can seldom resist the temptation of breaking through the prison-walls of birth and breeding, and they generally feel it their mission to break through the walls. The new field *into which their minds issue*, tries and taxes their originality and their power. Akho was neither a Brahman nor a Bania. He was a goldsmith by caste

and his mind was unfettered by any hereditary predilections for the traditions of the Brahmans or the moral imbecilities of mercantile calculators He wanted to think for practical purposes When he had ideas, he managed to see that he had also words for his ideas, and his words are neither more nor less than his ideas A practical philosophy is his method, and to find out the purest gold for the human soul is the all-absorbing aspiration of this goldsmith He takes in hand thing after thing from what he finds among his surroundings, and rejects and destroys it as worthless alloy He succeeds at last in finding his gold in the philosophy of Shankara, and this he turns into fancy ornaments with exultations and constructs his own system out of it. Whether he destroys or constructs, he has a singular power of getting rid of the most inveterate superstitions of the land The Vedantic fabric which he *constructs*, was fitted for the audience that he drew about him. But this fabric is after all derivative His great originality lies in his destructive system He has a powerful wit for pithy and epigrammatic satire His onslaughts are dreadful and never fail to hit the right nail on the head For this purpose he coins new sayings and adages which, while they are entirely original, wonderfully appeal to latent but powerful sentiments of native life and like several of Shakespeare's expressions, have acquired a popular currency in the vernacular

His first Guru, or religious preceptor, was the then head of the Vallabhacharya sect. Akho finds, to use his own words, that, in having accepted him for his Guru, he has yoked an old bullock to his cart—a bullock that is a charge on his purse but cannot carry the cart on the way to salvation He is to Akho a wrong Guru who is fixed to a stone and wants to swim. Such

a Guru is like the child-wife who becomes a mother at a very tender age and the development of whose body is prematurely checked by her early child-bed—a simile which may possess historical interest for our modern social reformers. Akho has a word to say against the general idea of his people that the touch of a low-caste man carries pollution with it. Pollution, he says, is daughter to the low-caste man and is wedded to the foolish husbands, the Brahmans and the Vaishnavas —fools who, when they fancy they are polluted, bathe their external skins and can neither see nor cleanse their internal selves. They have a high idea of themselves and take sweet Mahuda flowers for real grape. They are like the blind woman who tries and tries, and tries to spread her bedding until she finds that the night is over. Akho thinks that pilgrimages are worse than useless. Hari is to be got at home and not by wasting time in wandering abroad. The fools don't see that silk does not become hair by washing. Akho laughs to find these fools worshipping stones and brass of their own make and searching for God outside themselves when He is in reality within them. How can devotion and prayer and Bhakti be a means to your knowing Brahma? Man's soul swims like fishes and flies like birds with her own wings of reasoning and does not want other means to know her Highest Self. The song of prayer without knowledge is like the barking of a dog that prompts and sets all its fellow-dogs of the street to set up a joint howl of barking. How do blind people stick to caste and the like? That is like embracing the wave in order that you may swim. Brahma is the ocean that fills the universe and people have to swim on its bosom with their own art and strength. Akho once saw a fool worshipping all the stones he could lay

hold of! This was preposterous! Where did the dunce find more than one God! In the midst of such fools who only wander near their destruction when the whole town is on fire, Akho is like the bird that flies up to the wide wide heavens and defies the flames

Where is Brahma—God—to be found? The six schools of philosophy destroy one another, like the blind well wherein none was able to live to restore things to harmony Akho warns himself against raving like the poets who take the world as true, who thunder, like clouds, not in order to rain but to show the possibility of a down pour It rains only when it is time for it Then there are those people who think Sanskrit is all in all! There is no divine charm in any particular language He who comes out triumphant, is the hero You can't lose by speaking your Vernacular nor gain by speaking Sanskrit On the other hand it is the vernacular that is the wooden bow that propels the arrow of Sanskrit, it is the principal sum on which Sanskrit accrues as interest Language is simply a network of the 52 letters of the alphabet, and, the real substance lies in the 53rd *thing* where language ends, substance begins

To what extent the pithy and powerful writings from which the above few samples are drawn, made themselves felt when they were written and read under the poet's own eyes, it is difficult to say after this long lapse and barrier of time If the poets that lived in his time are an index of their age, it is clear that the seventeenth century was the age in which pure poetry and philosophy preponderated over the artificial religions which had grown up during the previous centuries For reasons which will have to be mentioned further on the succeeding age was one of retrogress wherein good and new influence of this century

to have been obliterated But even now Akho, though not widely read, is held in high esteem, and it is even now felt, as I heard a Shastri once exclaim of him "The man is dreadful—this Akho spares no one and looks invincible!"

The constructive part of Akho is drawn from the Vedanta philosophy and he himself says that his philosophy should not be taken for poetry Akho wants to rise and raise to The Highest Self, and the brilliant rays of this Highest Self—like the rays of the sun—are not a matter for description They defy description, they are like the sky that cannot be weighed in any scales They exceed the limits of the mind and as for poor poets theirs are simply the powers and arts of the mind and these powers and arts must of necessity be confined within the limits of the mind. The Brahma extends beyond the mind and is beyond poetry

Thus did this goldsmith Poet who is said to have been in charge of the Imperial Mint at Ahmedabad leave to Gujarat a voice which his poems like the American invention which preserves and reproduces dead voices have preserved for us in its life like state, to be heard and felt with its original power by him who has a mind to do so

The other poets of the century are divided into two rival schools One of them is headed by Premanand Samal belongs to the other; but he is the only member of his school without a single follower though not without a competitor in the opposite school who tried in vain to rival him Like the great satirist Akho, Samal was alone and single handed in the field. But both Samal and Premanand differed from Akho in this that they were not philosophers but pure poets and as poets they have a higher and wider fame and influence among the masses

Premanand is, by the latest concensus of local critics, the greatest poet of Gujarat. He flourished at Baroda, but also passed parts of his life at Surat, as also at Nandurbar in Khandesh. Khandesh and Gujarat both seem to have enjoyed peaceful days under the Great Moghuls Jehangir and Shah Jehan, and Premanand was not only a well-read man but a well-travelled man who was not quite out of touch with the splendour of the times. Like Akho he knew Sanskrit well, but, unlike him, he had also studied the Great Puranas and poems of that ancient language. He was not only a poet himself but was also the originator of a school of poets who lived under his guidance much like that cluster of glorious writers who gathered together round the person of Dr. Johnson. He brought up about thirty-seven people as his pupils and followers in poetry and made them compose poems according to their individual tastes and powers. These thirty-seven people included even twelve ladies and a few Banias. His great aspiration was to raise up a Gujarati literature of a high and liberal character, and his idea will best be understood by the works of his leading followers. For instance, he entrusted his son Vallabha with the work of writing original poems in Gujarati on the models of the great poems in the Hindi language, and of the bardic poems written for the Rajput princes of old in their peculiar dialect. To Ratneshvar he allotted philosophical poems. It is said, that Ratneshvar was asked to copy Marathi poets, but neither the power nor the poetry of that race had begun its life about this time. In fact Ratneshvar began with Sanskrit models. Premanand himself tried his hand on drama and poetry, and his plays have an originality about them making naive departures from the grooves of Sanskrit dramatic science in favour of his own vernacular sentiments, and yet showing no

liberal spirit against Sanskrit charms He had laid out a varied and liberal programme of poetical works to be executed by various hands The programme was carried out by many able and enthusiastic men, and for the great discoveries of their works the public is immensely indebted to the enlightened administration of His Highness the Gaekwar and his present Diwan. Rich mines have been opened to us by their efforts, and the works of Premanand's pupils show very great industry and ability If they were not well known till now, it was because they were totally eclipsed by the dazzling masterpieces of their master Premanand himself The works of these poetasters throw a good deal of light over the conditions and tastes of the society in which they lived They were not born poets, but except in a few cases there is an amount of artlessness about their poems, which is sure to invest them with interest for the historian of society and manners

But the poet Premanand himself is a man of different stuff He was, like the satirist Akho, very angry with the vain pride and haughtiness of the Sanskritists of his time, and one object of his above programme was to wage a long and successful war with the Sanskrit Puranis and others by producing great works in Gujarati without stooping to the narrow-minded and uneducated prejudice, which is only recently dying out, against enriching a language of domestic ideas and words by drawing largely upon the only language which is near at hand and which is one of the richest languages the world has produced He was amply rewarded by the achievements of his pen He, in fact wanted to banish the vain-glorious Sanskritist, and not the rich jewels of refined Sanskrit, from the masses, and eventually his great and true boast was that he had succeeded in placing

his name and compositions on every singing tongue in his part of Gujarat. Time has wafted his poems over the whole of Gujarat and while illiterate Brahman women can recite from memory the whole of many a poem of Premanand while the best of his poems are read by the fireside and in family circles on summer nights those who can enjoy Shakespeare and Kalidasa do not grudge to admit the refined and native charms in the great poems of this man There is that in his works which gratifies all and therefore must make him immortal where he can be understood

He has drawn upon numerous episodes from Sanskrit literature and other sources and chosen for his subjects names and tales whose very mention was enough to attract people to take up his works for reading An apt illustration of this may be found in the fact that the subjects of some of his best poems are episodes from the life of the popular poet Narasinha Mehta. He scrupulously avoids doing voilence to the popular faith and beliefs and at the same time is always loth to degrade himself by pandering to the vulgarities of the masses or stooping to the sensualism of the Vaishnava poetry Upon such foundations he raises solid and tasteful superstructures by supplying the people with adaptations of their time honoured and revered tales and fictions into the language and life of Gujarat From this language and life he makes clever selections of what is beautiful or sublime His great province is the beautiful and the sublime in the hearts of the men and women of his country As regards the actual manners of society he paints them in glowing colours where he likes and loves them However he does not much indulge in paintings of this kind but generally rises above the manners and social institutions of his times and translates the people into higher forms of society and sentiments,

where it is not children that are married by custom but men and women who are drawn into sacred wedlock by spontaneous unions of heart. Religion he loves, and he is fond of bringing out the poetry of the religions of his country-men so far as it is a poetry of the heart These are some of the leading features of his *modus operandi*, and the result is a number of beautiful poems which supply Gujarat with purer and higher ideals of social life and place before the people touching or thrilling pictures of what is beautiful and ennobling in the dearest of their sentiments and associations That a poet who has successfully worked upon these lines should be immortal in his land, that his works should be read and enjoyed by those who can read that those who are illiterate should have them recited before them all this is very intelligible even in a country which got its printing press only after a century and a half had rolled on after the poet had ceased to sing Manuscript copies of the poet's works are even at this day preserved and copied and circulated and greedily read, and women who cannot read learn whole poems of his by heart and communicate their dear treasures to their sisters and friends and daughters

Much has been done of late, especially by the administration of His Highness the Gaekwar and by the Editor of the *Gujarati*, to unfathom from oblivion the writings of this as of other poets But it seems the law of the survival of the fittest has worked in Gujarati poetry, for it may be at once asserted that those works of the poet which were known and preserved by the people of Gujarat prior to these discoveries are the best as well as the maturest of Premanand's productions No doubt much yet remains unexplored. and it may be premature to form any

•

opinion so soon, still past experience shows that the new discoveries are not likely to be of further interest than so far as they may allow us a peep into the poet's individuality and history Of course a gain even of this kind is not to be ignored but it can have only an historical and scholarly rather than poetical interest.

The poets of this age are in one sense above the society in which they lived This society does not seem to have much differed from the one which is vanishing during this our own generation under the influence of Western ideas The poems of Akho, Premanand, and Samal all foreshadowed a society higher than this, and probably their ideal would have been reached, had not political vicissitudes blasted the new life that was beginning to dawn on the country Thus the most popular of Premanand's poems draws a social picture which even in these days is only a dream at the best, and to draw a picture like it would draw down the rage of society on its audacious artist. This poem is the Okha-Haran Okha is confined within a black-hole by her father from interested motives, and her friend Destiny has wings and puts her on her wings to secure Okha her sweetheart by theft from his royal grandfather's palace The religion of the land wants that the father should perform his daughter's marriage But the poet can teach his heroine to resort to the Gandharva marriage. The loves of Okha and her lover, the anger of her father, the consequent battles between the father of Okha on the one hand and the young hero and his father and grandfather on the other, and the ultimate reconciliation of all parties ending in the bride being given to her lover by her father these and a number of minor scenes have been turned by the poet into so many occasions to raise before his audience

the picture of men and women who feel like the people of Gujarat and yet live under conditions which violate the existing manners and institutions of child-marriage and paternal despotism. The power of the poet and the sacred source of the plot not only make the people tolerate his audacity, but compel them to sanction it as sacred and lovely, and make them shed tears for the sufferings of the rebellious daughter—a daughter who would be stoned to death if she could turn up in their midst even in these days.

Of a higher kind are the poems on Nala and Sudama. The original from which the episodes of the poems are drawn are well-known in Sanskrit literature, and one of them has been narrated by the marvellous pen of Vyasa, the author of the Mahabharata. The merits of the poem of Vyasa are great, and Premanand never meant to presume to rival Vyasa. He has only placed before his people a Nala and a Damayanti who have loved and suffered, not in the ways of the old days of Vyasa, but in the way in which his own Gujarat would expect and understand. Various incidents enable the poet in this and other poems to bring out the tenderest pains and sentiments of the mother, the daughter, the father, the orphan, the husband and the wife. The mother-in-law, the daughter-in-law and the caste-people are not omitted from the variegated poetic canvas. The poet has also a deep insight into the heart of the Bhakta and even of the philosopher who disdains to sweat for bread. His beggar-philosopher has a wife who loves her lord and children but is unable to understand the philosophy that makes voluntary penury a necessity. The philosopher is a friend of the royal Krishna, and why should not the philosopher go to the friend ? "Oh, my dear," says the philosopher, "how can I humiliate myself before

a friend and beg for the sake of belly ? Death is better than begging Have contentment, my dear, God has his eyes over us" "Oh, my lord," says the starved wife, "you have turned yourself into a Pandit, a philosopher, and an ascetic ! You won't go to beg of your friend, and I a woman cannot go to him—I am a woman,—woe to a woman's sex—it makes her so helpless" She weeps because she is born a woman and not a man Her ultimate answer to her lord's varied philosophy—and it is the answer that along with her tears succeeds—is simply this "My lord, I do not like your philosophy at all ! My mind has become dull ! Go, my lord, and bring some food, for the children weep and cry for want of it I beg a hundred times—Go You cannot philosophize or pray unless you have had food in the first instance" The poet has evidently a higher sympathy for the wife than her husband had. He internally feels that the poetry of the heart and human affections have a mysterious control over philosophical theories and religious visions.

This may be further illustrated from another poem. The life of Krishna is divided into two periods, the first of which is spent among the cowherds and girls of Gokul, and the second in the arena of political and warlike life When the time comes for his giving up the humble society at Gokul and he feels called upon to attend to the duties of the other life, he has to desert Gokul gor good and to part with his foster mother Jasoda and his loving Gopis for ever He, however, sends his friends Akrura and Uddhava to sermonize both Jasoda and the Gopis, and to teach them to put themselves into religious communion with God and to find their beloved and absent Krishna in the everpresent God head that pervades the universe. "Communion !" cry the enraged and exasperated Gopis,

"We have no room for it in our frames There is not an inch of our bodies and minds where Krishna himself is not. Our frames and our visions in and out are full of Krishna to the brim There is no room left for communion when we feel one with him already even in this separation" The foster mother Jasoda speaks more plainly and bluntly "I do not know that my child Krishna is God—I do not believe it. How can the lord of the universe tend my cows? *Uddhava*, I must tell you, we shepherds are not philosophers, and will have none of your philosophy I am the mother of my child Krishna, and shall weep and weep, and weep, for him, and shall *never accept your word to* believe that my child is God and is present in invisible form, though he is bodily present elsewhere" Uddhava is wonder struck with what he sees and hears at Gokul. Krishna, he finds, has a wonderful fascination over the hearts of all people in this little village. Man and woman child and adult, at work or at leisure, has the name of Krishna on the tip of his or her tongue, and thinks of Krishna, and the invisible Krishna reigns in all hearts He returns to Krishna, and tells him that the world at Gokul is full of him It is in such pictures that we see how this magician poet has probed the hearts of his countrymen and wrung out of their recesses a poetry which, while it is sweet and human and pure, tries to disentangle itself from misleading philosophy without at the same time assailing the religious susceptibilities of his readers The love of Bhakti has a high place in his poetry of affections, but with theories he has nothing to do or at least poetry is higher than these theories

The poet's works are full of episodes in which the gentler sex exerts her benign and softening and even pious influence over the heart of man, and he hedges

her with a halo of divinity which makes rough man not only love, but respect, her One of his poems is entitled the Battle Sacrifice, and its subject is the war against Ravana, the Paris of the Indian Illiad This Paris has kept his Helen, Sita, in a solitary garden for years, and he daily visits her on the mission of love, but always returns baffled by his own heart And why? He is a ferocious monarch and a voluptuous lover He might court Sita or lay violent hands upon her honour What makes him desist? The husband of Sita is at the gates of his capital with a powerful army Ravana ought either to restore Sita to him or to force his Helen to yield to his wishes He can do neither, and is in a fix His haughty spirit disdains to yield in humiliation to an enemy On the other hand he can do nothing with Sita. Always calling on Sita with what the great English poet would call "Tarquin's ravishing strides," he is baffled in her presence by his own feeling that she resembles his mother, and he always returns to his post as did Lady Macbeth saying of King Duncan "Had he not resembled my father as he slept, I had done it.' Some orientalists have sat in criticism upon Valmiki and found fault with the high improbability of this part of human nature in Ravana. The Gujarati poet supplies as above no weak reply to the critics Ravana moreover has his own wife whom he loves and respects, and, though he has kicked and driven away his brother for telling him that he has wronged Rama and must beg his pardon and restore Sita Ravana cannot treat his wife in the same way, when it is she who advises him to the same effect and accompanies her advice with a virtuous sermon. "Mad woman," replies the Lord of Lanka to her, "Dost thou think I am mad? I was the first to philosophize on this matter See

why I have done this I have tasted the highest sweets of worldly blessings, triumphs in wars, and all that royalty and triumphs can shower on a king Now I am tired of them, and my aspirations turn another way I no longer like this pomp and glory My heart is set upon a glorious end of my career — Glorious death on the battle field at the hands of the divine Rama!" He longs, in fact, for a glorious death to crown a glorious life. The wife feels proud of a husband who pleads so well in excuse of a fatal policy, and sends him to war with her sweet blessings So felt King Henry IV, in the hands of great Shakespeare, when his wild heir apparent pleaded to him his clever excuse for putting on his crown even while his royal father was alive on his deathbed

Samal, the contemporary and rival of the great Premanand, was a poet of human nature, but he approached his subject from a different stand point. Both of them were engaged in employing what has been called the poet's process of widening nature, and they were both widening the nature of man—giving it a further development. But the fields in which they employed this process were not the same. While Premanand studied and pictured out the beautiful and the sublime in human hearts, Samal sang of their greatness as manifested in the powers and potentialities of will and intelligence when allowed to be freed from the artificial shackles of local prejudices and his mission was to raise the eyes of his audience to that point It was not however, the philosophical or the religious powers of the soul to which he referred It was the mundane greatness of the soul that he sang, and his circumstances both led and confined him to this He was a Brahman by caste, but his patron was Rakhiyal, a great land holder of the Kunbi caste, who

lived in a village in what is now the district of Kaira. The religion and philosophy of the sacerdotal caste would have been quite out of place in Rakhiyal's house, and the poet of the Kunbi is the only poet in Gujarat who could shake off in its entirety from his poetry the hybrid incubus of religion philosophy and mythology which weighs more or less upon the breast of every other poet of Gujarat Even Premanand had a Brahmanised audience and his poems though relieved of religion in its strict sense, could not quite divorce themselves from the susceptibilities of his audience, who would not allow anybody to waste their time with what had not the air of religion Premanand, either from his own tastes or through shrewdness, tried to win his people to hear him by making them fancy that they were listening to religious song, while in reality he was singing pure poetry which was connected with religion and philosophy by a fiction only in that he did no more than merely draw the materials of his fictions from books which were written in Sanskrit, or, at the most in this that he depended upon mythology for some of his tales He in fact created a delusion in the minds of people that he was singing of religious things, and, through that happy delusion, made them read and appreciate genuine poetry with a zest which religion could never have created so widely or sustained so long

Samal, on the other hand, had the good luck to be under no such necessity of *passing off poetry for* religion and he turned his freedom to good account. He wrote a large number of poems, all fictions, in which he constructed for his audience a new world of men and women who soared above the narrow-minded and blasting social institutions of his countrymen, and he revelled in pointing out and picturing to

them modes of living which made his characters, parent and child, man and woman, meet each other upon terms of independence and toleration which could have had no place under the social prejudices and practices of his countrymen We, Hindus of this generation, may well speak of free and advanced societies and of social reform by looking at our rulers but the idea of a world of people living in that way could only have been conceived and bodied forth with such realistic vividness by nothing short of the powerful imagination of an original and poetic genius, when we remember that it was worked out in that manner by a Brahman of Gujrat in the seventeenth century when neither the rulers nor the ruled could exhibit more than a picture of gloomy social restrictions We are not able at this day to say whether society in Gujrat was more free in the days of Samal than it is now or was before the beginning of this generation There is, no doubt, the fact of the poet Premanand having had a number of ladies as a part of his school of poets But the direction in which Akho exhausted his quivers shows that the society so attacked was not much different from the society which existed before the beginning of this generation Whatever that might have been, it is certain that the social features of Samal's fictions are wonderfully in advance of his times, and the genius that conceived and constructed them is the genius of a great and free poet. It is this social heterodoxy and advance of Samal's mind that also explain why he was single in his field and why he has not had any followers as Premanand had But the works of Samal are still preserved and read in manuscript and in lithograph, and though his appreciation is naturally not so great as that of Premanand's works a wide interest in his work exists none-the less among the communities he had addressed and, in

the interests of social reform, requires to be made more intelligent and universal No Gujarati poet is more fitted to educate the masses socially so well as Samal is He has been single and unassisted till now, but his cause and mission are worthy of a *following* in these days, if the masses are to be educated

The hero of several of Samal's poems is King Vikrama, the founder of the Samvat Era. King Vikrama is a philanthropist of cosmopolitan sympathies in Samal's works and he is born to relieve humanity from misery He lives and moves like the knights of western romances, and, like Aladin can force a genie to assist him on occasions Excepting this, Samal's world is not presided over by any mythological beings interesting themselves in the affairs of a human world like the Greek Gods that take part in the war of Troy. Instead of god or gods, Samal has recourse to this historical and ideal redeemer of his country, who is a man with a romantic philanthropy of soul, and *moves among his fellow-creatures and exposes himself* to suffering and hardship in order to relieve them from sufferings, because he is driven to his career by the wild hurricane of his own noble spirit He is in this way the hero-general of many a poem which has always its sub-hero There are also several poems of the poet in which he manages without any Vikrama.

Advancing a stage further within the networks of this poet, we find him employed in constructing fresh societies for his audience Though he draws his plots from old Sanskrit works of fiction and from current legendary lore, he creates an altogether new world out of his scanty materials The men and women whom he creates, marry without any distinction of caste. Brahmans, Kshatriyas and Banias intermarry in this

world of the poet And they marry by fancy or charm or true love, and often in defiance of parental wishes. Parents become angry with children who marry in this rebellious way and wish to destroy those who have introduced such rank mutiny in the family but have ultimately to reconcile themselves to the inevitable results of their children's inclinations Thus one of his kings is angry with his daughter for having become wife to a husband without marriage and in defiance of the Shastras But the priest who had secretly helped the young couple comes to bear witness to the fact that they were married *summarily* and that the father may have his ceremonies and rites at pleasure What the lawyers call the doctrine of *fat t valet* is in fact coolly applied to the case

One universal Hindu idea from the oldest times has been that a woman is bound to marry And a lifelong Hindu spinster is a creature of Utopia The very idea of an adult spinster is foreign to the Hindu mind. But to Samal it is a natural idea A young lady in one of his poems is secretly engaged to somebody, and her father wants to give her a husband of his own selection The family is of the Bania caste, and the lady angrily tells her father I don't want a husband I have undertaken a vow of celibacy, and you should not speak a word that will derogate from the merits of the vow I do not aspire to marry " The whole idea is original, and the appalling vow of celibacy is a comic reflection against the practice of vows as well as against the national institution of allowing no woman to grow up unmarried.

The love depicted in Samal's poems is either the result of first-sight impressions or of the woman's ravishment of soul with some intellectual or sentimental

trait of her lover The advances are made and courtship is begun by the ladies in the first instance, an idea which has also been suggested in a different way by Lord Lytton in his ' Coming Race " When once the woman makes up her mind, the force of her will carries everything before it, and she is always bound to succeed Of course, there are exceptions to the rule One of his heroines trying to marry an unwilling man is cheated, and by mistake elopes with and marries a reputed fool But marriage cannot make her love the man and it is not until she is made to know that the fool has that merit in him which she loves, that she is forced by her nature to love him Does Samal know what it is in man that a woman loves ? Yes, she loves one who excels in some quality of body or soul, something æsthetical or intellectual on which she has set her heart and for which alone she barters away and gives up her otherwise uncontrollable independence and turbulence of will She wants her own superior, her master, in that quality She loves and enjoys that piece of superiority in this man and is not content until she finds the man that can compel her to love and enjoy like that Make her but love, and she has a powerful will to secure the object of her love She is no wanton as society believes If in the existing society she is not content, it is because she has not what she wants• Give her the one man that she wants and she wants none else This is the burden and keystone of many a poem of Samal's

The poet has an infinite number of other things to say to his countrymen. *Woman may not only be a* spinster, but she may be neither a married woman nor a spinster, that is, a concubine Concubines figure in his poems, but not in their degraded way He can

conceive a better form of life for them, and in that form they are much similar to the learned and accomplished concubines of Athens, with whom men like *Pericles and even philosophers associated. His* concubine is not quite excluded from the threshold of the family matron. Her valuable assistance, her knowledge of human nature, her skill and cunning, her arts and devices, her invention and judgment,—these are utilized by kings and subjects, by men and women, for saving the innocent victims of rogues and swindlers. She—the concubine—assists young ladies in saving their chosen lords from the vengeance of their fathers. She educates young men in the refined arts of life. She can solve many a riddle of life. And she is no mean creature. She has drawn her wisdom and arts from her most varied experience. And though she does not marry according to our artificial ways, she selects and loves her ideal man as any other woman does, and sticks to him for his virtues.

And what do Samal's women see and learn? They are not illiterate and secluded fools. That they walk alone and travel riding on horseback is the smallest thing they do. They study the national love and literature as a matter of course, and they study under male teachers too. They advance to refined arts, draw pictures, paint, sing, and even dance. The heroine, who, as mentioned above, has married a seeming fool, would not look at the man until convinced of his possessing the very attainment she prized. The lady dances a most difficult dance—a dance which reminds one of the complicate and expressive dances of the Athenian drama, and the seeming fool has to play on the Veena as an accompaniment to this dance; and it is only when he has played most beautifully on the Veena and played to all the subtleties of the whole

dance, that the woman loves the man and repents having not loved such a man The heart of a woman will never be enslaved until love captivates it. A dance like this is the very verge of social heresy on the part of Samal and the poet adds a grim heterodoxy to his heresy when he makes the father of the lady overflow with open joy and secret happiness to see his daughter and son in law excel so well in such an attainment.

Samal not only constructs in this way what must look like a society of fairy land to his countrymen, but he also tries to directly dissipate the social superstition of the country and to preach positive and practical lessons of life The real hero of Nanda Batrishi for instance is a man who represents a typical character, a jealous husband who cannot believe that his wife could have had the power to resist the temptation to yield to a royal visitor The man scoffs at all those who try to make him believe otherwise, and is obstinate in his views The whole poem strives with equal and successful persistence to remove the cloud from the man's mind Another poem preaches optimism and asks man to have courage in the midst of the most hopeless adversity, and to see that if he lives he may survive to see better days Then he has a poem on Fatalism, which is another item of national belief in his country The poet comes to the conclusion that, as between Fate or Destiny on the one hand and Human Effort on the other Destiny is only another name of Human Effort and Human Effort is the pivot upon which Fate or Destiny turns They are not two different things.

The poet always and in all his varied works meant to preach against some such "idol of the tribe or

locality," or to illustrate some new point or principle of human nature as a latent force which it was not safe or natural to ignore. He focussed his whole spirit in this way and treated all other matters of poetic art as ancillary and indifferent. As a general rule, he has not written on religion and mythology, and his rare exceptions were perhaps meant to disavow religious heresy. To attack both society and religion at one time would perhaps have endangered either cause; and probably it was wise on the part of Samal to have addressed himself to what he felt to be the more important and unoccupied field. In the absence of history, it is difficult to probe through the poet's actual motives. But a poet cannot help singing out his own heart, when he sings for years and years together. And when you can find one continued and sustained burden throughout his many and varied songs, you may safely take it that he has poured out his own heart therein. And it is in this way that we are justified in spelling out the great and free heart of Samal from his powerful works. To several people his poems have seemed puerile and boorish. But it is difficult to appreciate a poet unless one understands him and his standpoint; and a proper understanding of Samal is not possible without a preliminary realization of the cardinal points of the great objects that inspired his soul and raised his vision above his time and place. His poetry was concentrated into this focus, and he settled the rest of his details very much with the summary procedures of the *Vril* of "The Coming Race," and of the wand of old Prospero. Not wishing to draw from known mythology, and yet impatient of the tardy procedures of the natural development and evolution of things, Samal makes effects jump from causes by magical or mythological jerks, the magic and mytholgy being in each case some new invention

or imitation, likely to fit in with popular association. This process enables him to kill two birds at a shot. In the first instance he thereby satisfies the innate voracity of the people for super natural romances. Secondly, he brings out his own social ideals without any delay for development. Thus, for instance, to cite a case already referred to, the fool that was palmed off upon a strong willed heroine is converted into a man of attainments by a mythological freak, whose invention is not more audacious than that of the *Vril*. By such methods Samal secured a market for works which, otherwise, would have been left without a reader in a country where religion has been an all absorbing somnambulation, while the whole world around has been awake to its secular interests.

The social ideal was only one half of the aspirations of Samal. Mercantile adventures of the most enterprizing kinds supply many a poem of his with stirring incidents. The heroes of these poems are young sons of Banias, whose souls are fired with the desire to travel beyond the now prohibited seas for gain, and their long absence supplies the poet with occasions to bring in further romances in respect of their wives, who either follow their husbands or are driven to follow them. Numberless domestic idiosyncrasies and errors of the members of joint families, rogueries and rascalities of swindlers and vagabonds who perhaps filled the land in those days, the wisdom and experience of young people and old as stored up in sayings and adages and anecdotes,—these and many other things which are absolute novelties in the literature of the country are always bristling up throughout the poems of this man who handles his materials with an originality that wonderfully adapts itself to the local frame of mind and yet aspires to revolutionize its whole constitution. It was only

natural that Samal should not have found followers or admirers in a Brahmanised world; and the communities he had addressed were too illiterate to continue his work. But it is noteworthy that village anecdotes and bardic narrations throughout the rural populations of Northern Gujarat still revel in quoting from, and in imitating, their beloved "Samal Bhat." And it is also noteworthy that the poets of the generation that is now closing and making room for youngsters with fresh university blood, mostly adopted not only the meters but the popular style of Samal's verses, though it must be said that none of these people were ever able to enter even skin-deep into the spirit of his poems.

Akho, Premanand, and Samal are thus the three leading stars of Gujarati poetry in the seventeenth century, and, as will appear from the history of subsequent centuries, they are the only poets who, throughout the whole history of Gujarati literature, wrote pure and genuine poetry without any substantial subservience to religion. Had peace and prosperity allowed further development to the nation, the lines on which progress had been commenced by this poetical trio and by the thirty-seven disciples of Premanand would have proved no insignificant factor in giving a very healthy tone to society, and modern Gujarat would have been a country of healthier and truer souls than the masses now are in it. But fortune wished it otherwise. The close of the reign of the Emperor Shah Jehan and the succession of Aurangzeb were events not only baneful in themselves, but they were attended with and followed by the rise of the depredatory hordes of the Marathas, whose advent boded no good to a country of merchants and poets.

The beginning of the eighteenth century was

marked by a reign of confusion in Gujarat The viceroys and commanders of Aurangzeb were neither trusted by their sovereign nor by each other, and as among themselves the one was set as a spy upon and a destroyer of the other, they turned Gujarat into their field of battle and intrigue To confound confusion worse, the various Maratha chieftains followed similar ways in this province and their desultory and hide-and seek mode of warfare with each other and with the disunited Moghul generals, helped to spread an universal conflagration of war and plunder throughout the length and breadth of Gujarat It was only in 1732, after a continued war of this kind for 30 years and more, that the Gaekwars were able to fix upon Baroda as their capital, but even then the confusions and wars did not cease for several decades During the first half of this eighteenth century there were several occasions when the people of Gujarat were called upon to pay the simultaneous blackmail demands of some four Maratha and two Moghul generals And even when the nominal supremacy temporarily rested with the one or the other of them, war and plunder were always in prospect There was the name of peace for the first time in about the middle of the century when the Moghuls were quite driven away, but still the Peshwa and the Gaekwar were ruling side by side and on jealous terms in the country The Koli and other turbulent tribes did not lose their opportunity of benefitting by this state of things and it may be said that the whole of this century and a part of the nineteenth were periods of war and plunder throughout the country. Even Baroda afforded no scope for the rise of peaceful arts, for, ever since it became the capital of princes, it also became the centre of intrigue in high quarters and low.

As might have been expected, this state of things

put an absolute stop to the growth of any such poetry as the province had witnessed in the previous century. But the flame that had once been kindled did not become quite extinct. It began to burn with an altered hue and lessened force. Pure poetry ceased to be breathed as such, but several new religions found it possible or convenient to grow up during these dark times and took their nourishment from the poetry of bygone ages. The immortal souls of Narasinha and Mira and Premanand and Akho, which had formerly shone like whole planets, were now broken up into numerous asteroids. These little poets and poetasters crowd upon the horizon and grow thicker in numbers as the eighteenth century draws to a close and the nineteenth dawns.

These poets bear evident traces of inheritance of instincts from the one or the other of the great poets of the previous centuries. But the instincts are in all cases overshadowed by the reasoning and beliefs of one or the other of the numerous religions that were all of a sudden poured upon the country from within and without. On the north of Gujarat is Mewar, the kingdom of Mira's husband. The faith which this lady had adopted, like her contemporary Narasinha Mehta was the religion of Vishnu and in her lifetime the royal religion of Mewar was different from hers, and she had to fly to Gujarat to escape both intrigue and persecution. But Mewar was destined to adopt her faith with a vengeance. Vallabhacharya, the founder of the sect which acquired notoriety by the Maharaj Libel case at Bombay, was born in 1479, being just the time when both Mira and Narasinha Mehta had closed their careers. Vallabha succeeded in almost displacing from Mewar the older religion of Ekalinga and he originated, in place of that unrefined and

ascetic faith, an epicurean system of beliefs in which the philosophy and poetry which had inspired Narasinha was reduced into a number of scriptural commandments and vows which illiterate devotees gradually accepted in their literal libidinous meanings Henceforth the allegories of the Chaucer of Gujarat become obsolete and extinct in religion as well as in poetry The whole fabric of beliefs now sinks into a mixture of fetichism, idolatry and mythology so far as the unassisted masses are concerned The poets, though they lose all memory of the old allegories, preserve, however at times an evergreen symbolism of the Unseen Lord of the Universe in the man-made idol and fill the worshipper with an aspiration to rise from a meditation of the God-head, held to be specially existing in the idol, expand or transmigrate into love for the mythological hero and then into an abstract love for the abstract deity. This process of the poet is typical, whether he sings of Vishnu or of Shiva or of the Mother Goddess The century in which Akho was hurling his satires against this and other creeds seems to have entirely resisted and kept off the creed and power of Vallabha from Gujarati poetry, if not altogether from Gujarat. But as soon as this century was over and the political anarchy and chaos of the next century placed the country at the mercy of not only political but even religious and moral invaders, the apostles of Vallabha poured into the country, and men and women, mostly Banias, accepted this new dispensation of madness Those who would have been poets with sound brains in ordinary times, began to advocate and assist the new creed in this century of moral and political anarchy Some twelve poets directly or indirectly attached to this faith, supply the country during this period with an imbecile

kind of poetry, where we generally miss the vigour and philosophy of Narasinha as well as the gentle purity of Mira. The greatest of these poets were the Bania Girdhar and the Brahman Dayaram, and Dayaram is infinitely in advance of Girdhar. Dayaram lived at Dabhoi, and died as late as 1852 or so. So far as poetical powers are concerned, he is undoubtedly the greatest genius since the days of Premanand. His poems of Krishna and the maids of Gokul are a stream of burning lava of realistic passion and love, and if lewdness of writings do not take away from the merits of a poet, he is a very great poet indeed. He has a weird and fascinating way of bodying forth a host of over-fondled spirits of uncontrollable will in a language which is not only at once popular and poetical but drags society after him to adopt, as popular, the language he creates for them anew. He introduces the men and women of his country to luxuriance of metres, whose wild music makes them bear with the flame of his sentiments, and there is a subtle naivete in everything that comes out from him. He, too, no doubt, philosophises and rises to the beautiful and sublime of the Bhakti Marga with equal power, but he is also an open advocate of Vallabha at times, and even the greatest master of advocacy needs must fail in a hopeless cause.

Nature, however, is always pregnant with reactionary movements; and if during the period under consideration there were numerous poets of this epicurean faith, the shades of stoicism did not remain dormant, while even the worship of Vishnu without a Vallabha was gaining force at Dakor and breathing the Bhakti of the older poets. The shrewd and clever constructors of the Swami-narayan sect, the peaceful and virtuous adorers of the deified and noble hero of the Ramayana,

the fanatic worshippers of the ascetic God Shiva, the devotees of the mother goddess who got herself enshrined at some mysterious hours in the plains of Chunwal, and on the pinnacles of the romantic Pavagadh near the ruins of Champaner, and of the Arasur in the neighbourhood of the Abu which had been appropriated for the Jain temples, and finally even the surviving gentle Jains who had mustered thick on the peaks of the Abu and the Shatrunjaya from remoter times, these and several other creeds grew up, like monsoon grass, from within and without the province, spread a vast net work of temples throughout the country, crushingly overwhelmed all castes and communities threw the temples of Vishnu into a minority, and, even in the regions of poetry, raised their heads during this period About four Jain Jatis, ten Sadhus or ascetics of the Swaminarayan sect, six devotees of Rama and four followers of Shiva and Mata, tried their lots in the field of poetry with varied fortunes, and would have exceeded in quantity and excelled in quality the poets of Vishnu if it had not been that this latter class included the powerful Dayaram, the voluminous Girdhar, and a few others who, like the cloth-dyer Ratno, composed sweet little songs and stirring love ballads Nor were the purer systems of philosophical and stoic religions unrepresented For we have about fifteen poets who tried to sing the songs of Jnana Marga, which is a common name for systems which, like the constructive part of Akho's poetry, base themselves on ascetism and purity of heart and discuss the nature of the soul and her position in this world. These poets are erroneously and yet mostly known as Bhaktas, for instance, Dhiro Bhakta, Bhojo Bhakta, and so on. One of these Nirant got his philosophy even from a

Mahomedan. These people represent the various shades of Akho, Kabir and the like; and their poems generally consist of detached and isolated songs. They have their charms and influence in the country; but there are so many influences at work in the land, that since the age of these poets it may properly be said of Gujarat, that the confused and confounded man, born to the religious diversities of this province, feels in despair that he must bow in reverence to all Gods and Powers and poets that be, and that personally he must blindly follow his own family religion.

The above picture will speak for itself so far as it can. It is not necessary to repeat here that the poems of these people, though directly religious, derive their materials from ideas and associations of social and domestic matters, and as such often present a real poetical value. Their influence on society, therefore, presents the double aspect of religious and social features. Our knowledge of them would accordingly not be complete, unless we can also cast at least a brief transient glance at the lights and shades they trail behind. If it is interesting and instructive to know how these poets sang and lived, a consideration of the influence of their works cannot be less so. But in this direction we can only infer and conjecture. For the poets lived among a people who are now dying away, and with whom we, from English schools and colleges, are out of touch when we find them living. Moreover, where religion and poetry have been blended together, how can it be possible to differentiate what the one may have done without the help of the other?

Throughout the period during which the poets have lived, Gujarat has been a conquered province and has-

had very little to do with politics People here have, therefore, lived only for economical, social, and religious ends The province has always yielded a rich harvest of merchants who covered not only the whole of India, but travelled beyond the seas These children of industry and enterprise are soft and gentle at home, and the poetry of the Vaishnava religion had, by the laws of selection, special charm for them The Bania community is divided into a majority of Vaishnavas and a minority of Jains The Vaishnava poetry provided for their minds an intellectual recreation which had nothing harmful about it so long as the amorous Vishnu was left to be sought in the heavens or in the inanimate idol and not in the tangible and living persons of the much abused descendants of Vallabha charya Those who have sung of the invisible Vishnu alone and of his idol have only helped the cause of women The temples of Vishnu have as noted by the author of the "Annals of Rajasthan," dragged women from their seclusions and the religion that taught that man as well as woman was but a woman before Hari who was the only owner of the masculine epithet, placed man and woman on the same level. Men sang and danced like women and in the company of women and to suppose that such mixed gatherings were fruitful of immorality is no less a mistake in India than it would be in Europe The poets who sang of Vishnu in early times simply summoned all people to join in one dance and prayer to Hari, and in joining so, to abjure all distinctions of caste, rank and even sex to which the usage of the world had wedded them So did Queen Mira invite her royal husband to come and join her in dancing and praying in love and honour to his and her one common Lord

The impulses to morality under the influence of

this poetry were as great as the fascinations it afforded by its constructive powers, by its widest and most practical assertion of human equality, and by the philosophical charms underlying it as its goal. It was unfortunate that the matter passed into the hands of Vallabha. But even then he had not the whole victory to himself. His missionaries would have overrun Gujarat earlier, for the work of its first poets had predisposed the country in that direction. But the country was indebted to the three great poets of the seventeenth century for having successfully prevented them from crawling like so many worms on the body social of Gujarat. What the social and moral work of these three poets was need not be repeated. After they were laid in the dust, numerous religious sects arose in Gujarat, and it was then that the poets had the hardest grapple. The poets of the eighteenth and nineteenth centuries have no doubt yielded to the universal deluge and submitted to the one or other of the new religions. But the propagators and sustainers of the various religions had their frailties and temptations, and it is to the poets who advocated their respective causes that we owe the moral safety of the people. The poet while accepting his select faith always looked to his own higher ideal as his guide to his faith, and he brandished his ideal triumphantly before the masses—the masses that followed him in accepting the faith and loved the faith because he made them love it, and they could not be divorced from the ideal which made them love the poet and his faith. Nor, on the other hand, was it aught but sheer danger for the leaders of religions to discard their poets, and, *nolens volens*, the heads of sects were bound to come up as far as they could to the ideals which the poets chose to make.

them represent It is in this way that the latter-day poets contributed to preserve society from unmitigated fetichism and to save the moral safety of both Prophet and People from ruin and anarchy

Nor is it to be supposed for a moment that the voluptuous song, which we now and then find diversifying the field of poetry, must of necessity make the mind vicious Much must depend upon the mood in which such matter is read France is one of those countries which is charged with having much of vicious literature When it is sought to infer from this an actual vicious state of the nation, the defence has sometimes been put forward that the people of France do not relish being told stale stories of their own modes of living, but love to read what is novel—what is different from what they daily see and do in life. This defence may or may not be true of France, but in Gujarat the bulk of classical literature professes to be religious, and people look to it neither for a reflection of what they are, nor for an index of what they ought to be. They love the literature because it presents a strange fairy-land tale, and they rightly or wrongly adore it because it is religious This mood of mind may seem strange, but it exists none the less as a national trait, and our people would call it an idiosyncrasy and a blasphemy to suppose that the life of Krishna or Shiva presented in any degree an ideal for human conduct. The divinity of these deities is held to consist in their very departures from human standards of life, and it is the poet who paints these departures as so many divine dreams, and keeps off from the brain of credulously believing society the idea of imitating in practice the wanderings of dreams It is because poetry has been associated in this way with religion that the songs of Vishnu are not looked

upon as a moral code for humanity. Even the Maharajas in Gujarat have not, except in exceptional cases, had the courage to do the one thousand nasty things they are charged with in Bombay, because the voice of the poets is still constantly ringing in the ears of their worshippers, while at Bombay the poet is hardly known to the Bhatias who speak a dialect in which no poet ever sung a song. If anywhere the Maharaj is found to be erring, the absence or weakness of the poet's voice and ideal will also be at once detected in the place.

Nor are we to forget that this is only one of the many religions in Gujarat, and that the laws of competition compel the heads of each sect to consult its safety by avoiding disintegration, and that safety is lost where they insult the moral sense of the people. And for the preservation of the moral sense the country is indebted to the competition of religions, as also to those many poets who sang in the stoic ways of Akho and the Bhaktas and yet invested asceticism of the heart with the gentle charms of poetry such as was sung in the Arjuna Gita and the like, teaching frail man "to stick to the world and yet to always keep the mind in the holy presence of the Lord."

These poets have helped society in other ways also. They have supplied it with intellectual recreation, religious consolation, and moral strength, during a century of political and moral disasters. When village was severed from village by wars and plunders, and when industry and intercommunication were desroyed, the village poet was lighted like a lamp in a gloom of night and he fervidly sang the poetry of moral strength and religious beauty and helped his village community to stand beautifully against its adversities. During happier intervals his poems were carried to

other localities which were brightened by importations

Women's liberties are larger in Gujarat t perhaps in any other part of India. Probably this partially owing to the people having been kept arm's length from their oriental rulers Women h sing both indoor and outdoor in the higher cas and if they are anywhere kept in seclusion, it is those very castes and localities where poetry is neit sung nor appreciated The poetesses have invaria belonged to the higher castes, and they have sung their own ways all the subjects which men-poets ha touched They have lived as wives, as widows, a as *sadhus*, and, in whatsoever position they have su men have heard and respected them And there also no doubt that many a clever little woman l composed her own sweet song in the name of M or some other favourite name of hers, and has enjoy the interest taken in it by her circle of friends a admirers In the provinces where the poets of t seventeenth century lived and sang, men have allow to women, and women have maintained, both indc liberties and influence except among those land holdi and political classes who have borrowed the practic of the Mahomedan rulers with whom they were touch. It is the mercantile Banias and the sacerdot Brahmans who hear poets, and it is among them th the woman is free

The Brahman woman here is not only free, b she maintains her power within her jurisdictic poetically Thus the lady-poet Divali puts the case her sex before the royal hero of her poem in a ve popular spirit and asks him not to laugh at, or loo down upon, the wants and wishes of his wife Gent he is to induce her to open her heart, and, eve

when he, a great king and man, thinks she talks and wants nonsense, he is to lovingly minister to her desires. For she reasons in Goldsmith's way and thinks that to little women their little things are great. Her hero is thus told that women have an unwritten Shastra of their own which is superior to the six Shastras or philosophies of men, which neither men nor the Shastras of man can hope to understand. In these matters men are asked to implicitly obey the wishes of women. And this lady Divali was a child-widow, who thanked her parents for having filled and brightened up her blank and bleak career with the pure and noble teachings of Tulsidas. For with such assistasce, she says, the little woman Divali went undaunted on the right path where great people of the masculine sex had erred.

We must now conclude. The poets of Gujarat have on the whole, no doubt, had more than enough of religion and religions. But making an allowance for this their inheriting the common colour of the whole nation, we cannot help feeling that they are people "who love, who feel great truths, and tell them"—if by "great" truths we mean truths greater than those which the poets found understood by their countrymen. The mission which poets and philosophers feel within their hearts, is to take their countrymen a step forward,—a step, in the line of progress and not a leap from one age to another. Or, as a poet has said of his fellows, "they give us nobler loves and nobler cares," not noblest loves and noblest cares, which latter, no one, with any pretension to philosophic freedom from conceit, can ever predicate of any present thing in this age of progressive expectations. And, judging by this standard, what native of Gujarat will not say that his poets have not made a gift of higher

INDEX

loves and cares to his countrymen ? There may be higher and nobler things present in the world surrounding us, or in prospect, in the coming age, than what these poets have taught; and if they are so present or so in prospect, we shall have them and shall rise to them. But the fact remains that these poets took their society at least a step higher than where it would have been without them. But for these poets the people of Gujarat would have long since been turned into decayed and shrunken things; and if there is life left in them, the life-drops have been supplied by the poets. The poets have in fact wielded their power among the masses in this province and enriched them at a time when there were no other educationists in the land, and it is upon the basis of the society as saved or raised by them that modern educationists and writers have to construct their superstructure if they ever think of reaching the otherwise unwieldy masses. Here is ample matter for study and suggestion —again of no mean character.

INDEX